

50007

50007

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 101.

1974. 1. SZÁM

101. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1974

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

101. KÖTET 1974.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Raczky Pál</i> : A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon	185
<i>Kemenczei Tibor</i> : Újabb leletek a nagyberki—szalacscai koravaskori halomsírokról	3
<i>Vékony Gábor</i> : koraavarkori keramikatípusok történeti topográfiájához	211
• <i>Bálint Csanád</i> : A gádorosi honfoglaláskori nyereg	17
<i>B. Szatmári Sarolta</i> : Előzetes jelentés a tatai vár ásatásáról	45
<i>Kovács Béla</i> : A gyöngyöspatai vár ásatásai	235
• <i>Pálóczi-Horváth András</i> : A kunok megtelepedése Magyarországon	244

KÖZLEMÉNYEK

<i>Horváth László</i> : Őskori hordó alakú edény Szigligetről	55
<i>Sz. Burger Alice</i> : Római kori temető Somodor-pusztán (Komárom megye)	64
<i>Malócsi János</i> : Állattani következtetés Fenékpusztán V. századi pusztulásának közelebbi időpontjára	102
• <i>H. Tóth Elvira</i> : Honfoglaláskori sír Kiskunfélegyházán	112
• <i>Mesterházy Károly</i> : Székelyek és magyarok. A székelyföldi régészeti kutatások tanulságai	260
<i>Bodor Imre</i> : Hidegség (Győr-Sopron m.) r. k. templomának építéstörténete	263
<i>Lócsy Erzsébet</i> : Előzetes jelentés a simontornyai várban végzett építéstörténeti kutatásról	127
<i>Iránsz Melis Katalin</i> : Régészeti adatok a későközépkori lábbeliviselethez	275
<i>Kozák Károly</i> : A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéről	290

SZEMLE

<i>Kerek József</i> : Párducz Mihály	304
<i>Kádár Zoltán</i> : Géfin Gyula	305
<i>Ürögdy György</i> : Konrat Ziegler	306
<i>Erdélyi István</i> : Előzetes jelentés az 1971. évi mongóliai régészeti kutatásainkról	139
<i>Nagy Emese</i> : Mesterségek kialakulása és fejlődése Európában az V—XIV. századig	146
<i>Schreiber Rózsa</i> : Beszámoló a krakkói korabronzkori konferenciáról	147
<i>B. Bónis Éva</i> : A Rei Cretariae Romanae Fautores konferenciája Ljubljánban 1973-ban	148
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1972—1973. évi működéséről ...	306
<i>F. Petres Éva</i> : Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1973. évi régészeti tevékenysége	307
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1973</i>	308

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archeologica ASH. 24. kötet	149
<i>Kalicz Nándor</i> : I. Bognár-Kutzián, The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin	151
<i>Kerek József</i> : Aktuelle Fragen der Bandkeramik	330
<i>B. Bónis Éva</i> : Szabó Miklós, A kelták nyomában Magyarországon	331
<i>Gabler Dénes</i> : Mócsy A., Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior	332
<i>Nagy Tibor</i> : J. Fitz, Les Syriens à Intercisa	334
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : A. Salamon—J. Erdélyi, Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe	336
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Müller Róbert, Régészeti terepbejárások a göcseji „Szegek” vidéken és településtörténeti tanul- ságaik	337
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Mező A.—Németh P., Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára	337
<i>T. Dobosi Viola</i> : Frühe Menschheit und Umwelt. Fundamenta A/2. Szerk. H. Schwabedissen	338
<i>T. Dobosi Viola</i> : R. B. Newell—A. P. J. Vroomans Automatic Artifact Registrations	339
<i>Kovács Tibor</i> : H. Kühn, Felsbilder Europas	340
<i>Szilágyi János György</i> : A. Garcia y Bellido, Iberische Kunst in Spanien	153
<i>B. Bónis Éva</i> : Die Ausgrabungen in Manching. Szerk. W. Krämer. W. Krämer—F. Schubert, Die Ausgrabungen in Manching 1955—1961. 1. kötet., I. Kappel, Die Graphittonkeramik von Manching. 2. kötet — F. Maier, Die bemalte Spätlatène-Keramik von Manching. 3. kötet. — V. Pingel, Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching. 4. kötet	155
<i>Szabó Miklós</i> : R. Horn, Hellenistische Bildwerke auf Samos	340
<i>Szilágyi János György</i> : E. B. Knauer, Ein Skyphos des Triptolemosmalers	341
<i>Wessetzky Vilmos</i> : A. Roullet, The Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome	157
<i>Tóth Endre</i> : W. Schleiermacher, Cambodunum-Kempten. Eine Römerstadt in Allgäu	158
<i>Soproni Sándor</i> : D. Baatz, Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes	341
<i>Vászy Zsolt</i> : J. Huld-Zetsche, Trierer Reliefsigillata. Werkstatt I.	342
<i>Salamon Ágnes</i> : Unto Salo, Die frühromische Zeit in Finland	343
<i>Bóna István</i> : Hoops Reallexikon der germanischen Altertumskunde	344
<i>Bálint Csanád</i> : M. Müller-Wille, Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter	159
<i>Nagy Emese</i> : Gervers-Molnár V., A középkori Magyarország rotundái	159
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1973	161

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

П. Рауки: Памятники позднейшего этапа лендельской культуры в Задунавье	185
Т. Кемени: Новые находки из курганов раннего железного века в Надьберки-Салачка	3
Г. Веконь: К исторической топографии типов керамики раннеаварского времени	211
Б. Балинт: Седло эпохи завоевания родины веннами из Гадороша	17
Ш. Сатмари: Предварительное сообщение о раскопках замка в Тате	45
Б. Ковач: Раскопки крепости в Дьендешпате	235
А. Палоци-Хорват: Данные к истории поселения половцев в Венгрии	244

СООБЩЕНИЯ

Л. Хорват: Древний бочковидный сосуд из Сиглигета	55
А. С. Бургер: Могильник римской эпохи в Шомодорпесте (Сомор, ком. Комаром)	64
Я. Матолчи: Osteologische выводы для более точного определения времени разрушения Фенекпуста в V. в. н. э.	102
Э. Х. Тот: Могила эпохи завоевания родины веннами из Кишкунфелдьхазы	112
К. Мэштерхазы: Секлеры и венгры	260
И. Бодор: Строительные периоды церкви в Хидегшере (ком. Дьер-Шопрон)	263
Э. Лочи: Предварительное сообщение об архитектурных исследованиях ведущихся в замке Шимонтони	120
К. Ираш-Мелиш: Археологические данные к изучению средневековой обуви	277
К. Козак: К вопросу об истории самопалов в Венгрии	295

ОБОЗРЕНИЕ

Й. Корек: Михай Пардуц	304
З. Кадар: Дюла Гэфин	305
Д. Уроуди: Конрат Циглер	306
И. Эрдейи: Предварительное сообщение о наших исследованиях в Монголии в 1971 году	139
Э. Надь: Формирование и развитие ремесел в Европе в V—XIV веках	146
Р. Шрейбер: Отчет о краковской конференции по эпохе ранней бронзы	147
Е. Б. Бониш: Конференция Rei Cretariae Romanae Fautores, проведенная в Любляне в 1973 году	148
Ш. Шопрони: Отчет о деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1972—1973 гг.	306
Е. Ф. Петреш: Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1973 г.	307
Археологические исследования в Венгрии в 1973 г.	308

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Маккаи: Acta Archaeologica ASH. Tom 24	149
Н. Калиц: I. Bognár-Kutzián, The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin	151
Й. Корек: Aktuelle Fragen der Bandkeramik	330
Е. Б. Бониш: Szabó M., A kelták nyomában Magyarországon (По следам кельтов в Венгрии)	331
Д. Габлер: A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior	332
Т. Надь: J. Fitz, Les Syriens à Intercisa	334
А. Ч. Шош: Á. Salamon—I. Erdélyi, Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe	336
М. Кохеди: Müller R., Régészeti terepbejárások a göcseji „Szegek” vidékén és településtörténeti tanulságai (Археологические разведки в области гочейских «Сэрек» и некоторые историко-топографические выводы) ...	337
М. Кохеди: Mező A.—Németh P., Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára (Историко-этимологический словарь поселений комитата Саболч-Сатмар)	337
В. Т. Добоши: Frühe Menschheit und Umwelt. Fundamenta A/2. Herausgegeben: H. Schwabedissen	338
В. Т. Добоши: R. R. Newell—A. P. J. Vroomans, Automatic Artifact Registrations	339
Т. Ковач: H. Kühn, Felsbilder Europas	340
Я. Д. Силади: A. García y Bellido, Iberische Kunst in Spanien	153
Е. Б. Бониш: Die Ausgrabungen in Manching. 1—4 тома, Red.; W. Krämer. W. Krämer—F. Schubert, Die Ausgrabungen in Manching 1955—1961. Band. 1. — I. Kappel, Die Graphittonkeramik von Manching. Band 2. — F. Maier, Die bemalte Spätlatène-Keramik von Manching. Band 3. — V. Pingel, Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching. Band 4.	155
М. Сабо: R. Horn, Hellenistische Bildwerke auf Samos	340
Я. Д. Силади: E. R. Knauer, Ein Skyphos des Triptolemosmalers	341
В. Вешетски: A. Roulet, The Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome	157
Э. Тот: W. Schleiermacher, Cambodunum—Kempton. Eine Römerstadt in Allgäu	158
Ш. Шопрони: D. Baatz, Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes	341
Ж. Виши: J. Huld-Zetsche, Trierer Reliefsigillata. Werkstatt I.	342
А. Шаламон: Unto Salo, Die frühromische Zeit in Finland	343
И. Бона: Hoops Reallexikon der germanischen Altertumskunde	344
Ч. Балинт: M. Müller-Wille, Pferdegrab und Pferdeopfer in frühen Mittelalter	159
Э. Надь: Gervers-Molnár V., A középkori Magyarország rotundái (Ротонды средневековой Венгрии)	159
М. Ф. Фэйер: Венгерская археологическая литература за 1973 г.	161

SzIEml	— Szent István Emlékkönyv
VAM	— Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu
VMMK	— Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
WMBH	— Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina
WPZ	— Wiener Prähistorische Zeitschrift
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
СА	— Советская археология
СЭ	— Советская этнография

ÚJABB LELETEK A NAGYBERKI—SZALACSKAI KORAVASKORI HALOMSÍROKBÓL

A Somogy megyei Nagyberki községhez tartozó Szalacska pusztán levő földvár és a körülötte emelkedő halmok kutatása már a múlt században megindult. Az ún. szalacsikai szőlőhegyen fekvő földvár belsejéből előkerült kelta és római kori leleteket egész sor közlemény ismertette.¹ A koravaskori sírhalmok ásatásáról elsőként Rómer Flóris számolt be.² 1943-ban Gallus Sándor tárt fel halmokat. Ezeknek leletanyagát M. Kabay Éva tette közzé.³

A szalacsikai halmokból előkerült leletanyag igen hiányosan maradt ránk. Ennek ellenére a koravaskorral foglalkozó szakirodalomban nemegyszer találkozunk a szalacsikai halomsírok leleteire való hivatkozással. M. Kabay Éva értékelése szerint ezek a nyugat-dunántúli és kelet-ausztriai hallstatti kultúrához sorolandók, s a Hallstatt C időszakból származnak.⁴

K. Vinski-Gasparini az Északnyugat-Horvátországban fekvő Martijanecen kiásott halomsír leleteit ismertetve, párhuzamként említette meg a szalacsikai halomsírok anyagát. A martijaneci leleteket a Hallstatt C periódusra keltezte.⁵

O. H. Frey a keleti hallstatti kultúra meanderdiszű edényei között sorolta fel a megegyező ornamentikájú szalacsikai edénytöredékeket.⁶

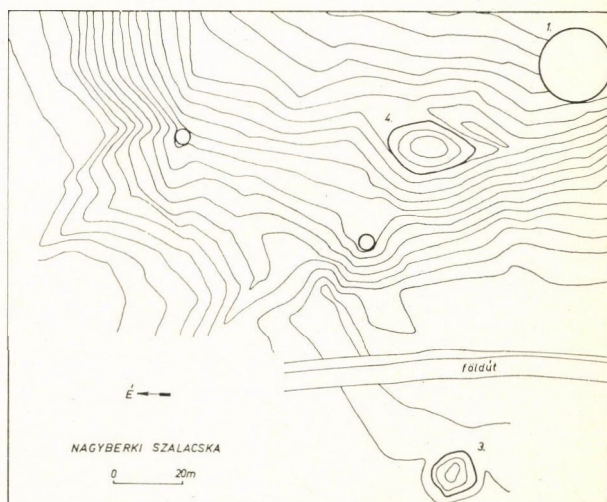
A nyugat-szlovákiai Nové Košariskán feltárt halomsírok anyagát tárgyalva M. Pichlerová a keleti hallstatti kultúrkörön belül északi, középső és déli csoportot különböztetett meg. A középső, délpannon csoport egyik lelőhelyeként említette meg Szalacsikát, s az onnan származó leletek korát a Hallstatt C₂—D periódusokra határozta meg.⁷

A Nagyberki—Szalacsikán található halomtemetkezések egy részének térképét Rómer Flóris közölte.⁸

A terület új, szintvonalas felméréseinek munkálatai megkezdődtek. A halmok sora közvetlenül a Várhegy alatt kezdődik. Ezekről északra három halomcsoport helyezkedik el. Az első a szalacsikai major épületeitől néhány méterre északra és nyugatra húzódik. A halmok száma itt meghaladja az

ötvenet. Ebben a halomcsoportban történtek az 1870-es és 1943-as ásatások.

A második halomcsoport a szalacsikai major és a földvár között húzódó völgy keleti oldalán levő lejtőin található. Ez kilenc halomból áll. A szántóföldi művelés kisebb halmokat valószínűleg már eltüntetett (1. kép).

1. kép. Nagyberki—Szalacska. Az 1971, 1973. évi ásatás helyszínrajza
Рис. 1. Надьберки—Салачка. План раскопок 1971 и 1973 годов
Fig. 1. Nagyberki—Szalacska. Levé de plan des fouilles de 1971 et 1973.

A völgy nyugati oldalán levő lejtőn fekszik a harmadik halomcsoport. Egy rendkívüli nagyságú halom emelkedik ki belőle, körülötte kisebbek láthatók.

A szalacsikai halmokból újabb leletek 1971-ben kerültek elő. A helyi termelőszövetkezet két halmot géppel elegyengetett. Az első halomnál a kőből készült sírkamrát elérve, értesítették a Nemzeti

¹ A Nagyberki—szalacsikai leletek irodalmának összeállítása: Kocztur É., Somogy megye régészeti leletkatasztere. RégFüz II. 13 (Bp. 1964) 96—102.

² Rómer F., Compte-rendu de la VIIIe session à Budapest 1876. (Bp. 1878) 114—121.

³ M. Kabay É., FA 12 (1960) 46—59.

⁴ Uo. 58.

⁵ Vinski-Gasparini, K., VAM 3 (1961) 64.

⁶ Frey, O. H., Die Entstehung der Situlenkunst (Berlin 1969) 113.

⁷ Pichlerová, M., Nové Košariska (Bratislava 1969) 225, 231.

⁸ Rómer F., i. m. 114.

Múzeumot, míg a másik halmot, amelyben nem volt sírkamra, teljesen elpusztították.

Az első halom a völgy keleti lejtőjén fekvő halmok közül a legnagyobb volt. Átmérője elérte a 33 métert, míg magassága eredetileg hat méter körül lehetett. Csaknem közepén helyezkedett el a kőből készült sírkamra. Ennek felső részét a talajgyalu elpusztította. A feltárás során alján nem találtunk beroskadt kőveket. Ebből arra következtethetünk, hogy nem kőborítás fedte.

A sírkamra falát szárazon egymásra rakott terméskövekből emelték. A falnak az ásatáskor mért legnagyobb magassága 70 cm volt. Építésének menetét a következőképpen rekonstruálhatjuk: az elegyengetett talajra lapos terméskövekből padlót raktak, majd erre helyezték a máglya maradványait, hamvakat. Ezután emelték a falakat. A sírkamra északkeleti részén a kőpadló hiányzott. Az itt talált kővek eredetileg válaszfalat alkothattak, amely két részre osztotta a kamrát.

A máglya maradványait a sírkamrának a kőpadlóval fedett részén két helyen találtuk meg. Az első sírfolt a déli sarokban volt. A viszonylag nagy mennyiségű égett emberi csont kerámiatöredékekkel és égett fémtárgytöredékekkel együtt faszenes, hamus rétegben feküdt.

A sírkamra északi sarkában szintén voltak hamvak. Ezek erősen faszenes földben néhány edény- és fémtárgytöredék társaságában feküdtek.

A nyugati fal mellett egy csomóban két nagyméretű, szépen díszített urna töredékeire találtunk. Ezeket hiányosan, törötten helyezték a sírba.

Edénytöredékeket találtunk a sírkamrán belül még két helyen, a déli fal mellett és a nyugati falban. Néhány kerámiatöredék került elő még a halomnak a sírkamra feletti részéből is. Ezeket a temetés során dobhatták a sír földjébe.

A halomból előkerült leletanyagból az alábbi jellegzetesebb darabokat mutatjuk be.

A halom felső részéből származnak: fekete, fényes felületű urnanyakrészek (2. kép 1,2).

A sírkamra kőfalából került ki: kihajló peremű oldalrész, sötétszürke (2. kép 3).

A déli kőfal melletti „A” cserépcsomóban feküdtek: 1. Füles fedő töredéke, fekete, fényes felületű (2. kép 5); 2. Füles fedő töredéke, sötétszürke, barna foltokkal (2. kép 6); 3. Egyenes peremű oldalrész, szürke (2. kép 7); 4. Kihajló peremű oldalrész, világosbarna (2. kép 4).

A déli sarokban levő sírfolt leletei: 1. Fazék töredékei, barnásszürke, durva felületű (3. kép 1); 2. Urna oldalrész, fényes, fekete felületű (3. kép 3); 3. Kis urna töredékei, sötétszürke (3. kép 4); 5–6. Urnák vállrészei, sötétszürkék, fényesek (3. kép 5–6); 7. Tál síkzott peremrésze, sötétszürke (3. kép 8); 8. Tál peremrésze, fényes, fekete (3. kép 9); 9. Kis urna töredékei, sötétszürke (4. kép 1); 10. Tálka oldalrész, barna. Belső falán spirális alakban sötétszürke festés nyoma látszik (4. kép 2); 11. Csésze füle, barna. Közepén feketére festett

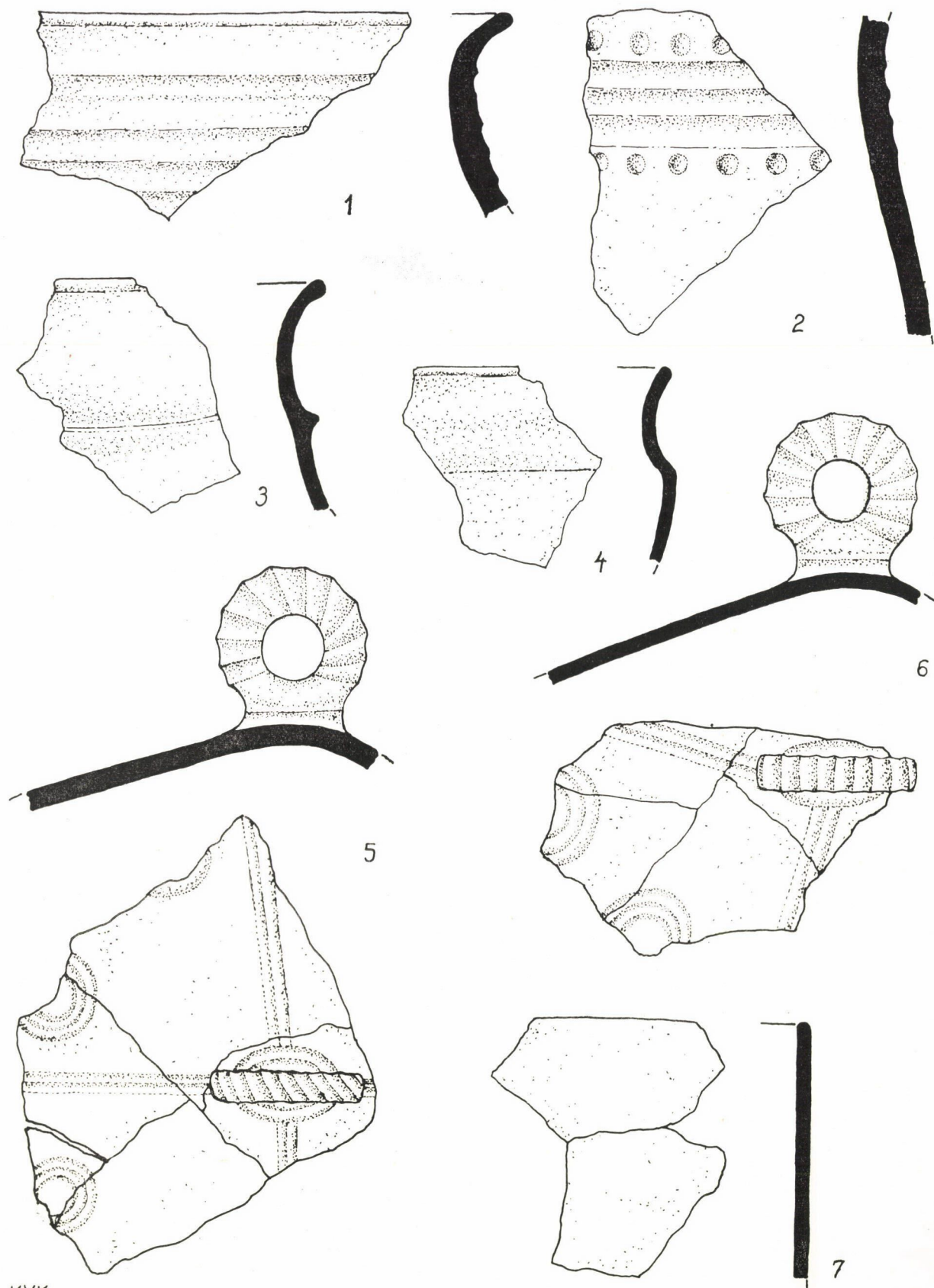
borda fut végig (4. kép 3); 12. Tál kihajló, belül síkzott peremrésze, fényes, fekete (4. kép 4); 13. Csésze oldalrész, sötétszürke (4. kép 5); 14. Vaszabla töredékei. Karikájának átmérője 5 cm (7. kép 2, 3). 15. Vasnyársak töredékei (7. kép 1, 4, 5); 16. Agyag orsógombok, átm.: 2,5 és 2,1 cm (6. kép 1–2); 17. Csónakhátú, töredékes bronz fibula. Ép oldalán gomb van (6. kép 3); 18. Bronz tű fej- és szárrésze. Hossza: 3 és 2,3 cm (6. kép 4, 5); 19. Csonkakúp alakú bronz gomb. Átm.: 2,5 cm (6. kép 6); 20. Füles bronz pitykék, átm.: 1,2 cm (6. kép 7, 8); 21. Nagyított végű bronz karika, átm.: 1,4 cm (6. kép 9); 22. Lapos bronz karika töredékei (6. kép 10); 23. Egyik végén bordázott bronz gyöngy töredéke (6. kép 11).

A sírkamra északi részén levő sírfolt leletei: 1. Csésze vállrésze, fényes, fekete (4. kép 6); 2. Csésze oldalrész, barna (4. kép 7); 3. Tömör vas-tárgy, valószínűleg lándzsahegy töredéke. H: 7 cm (6. kép 13); 4. Vaskarika töredéke, átm.: kb. 4 cm (6. kép 12); 5. Vaspityke, átm.: 2,2 cm (6. kép 14); 6. Bronz gyűrű töredéke (6. kép 15); 7. Kereszt alakú bronz gomb, átm.: 1,8 cm (6. kép 16); 8. Egyik végén bordázott bronz gyöngy, h: 1,4 cm; 9. Babos bronz karperec (?) töredéke, h: 1,8 cm (6. kép 18); 10. Bronz tű szárrésze, h: 4,5 cm (6. kép 19).

A sírkamra nyugati fala mellett egy csomóban talált két urna töredékei közül csak egy edény volt összeállítható. Vállát négy kettős spirális borda, széles nyakát a perem alatt kis spirálisban végződő ferde bordák díszítik. Fénylő, fekete színű, erősen kiegészített. M: 76,5 cm (8. kép).

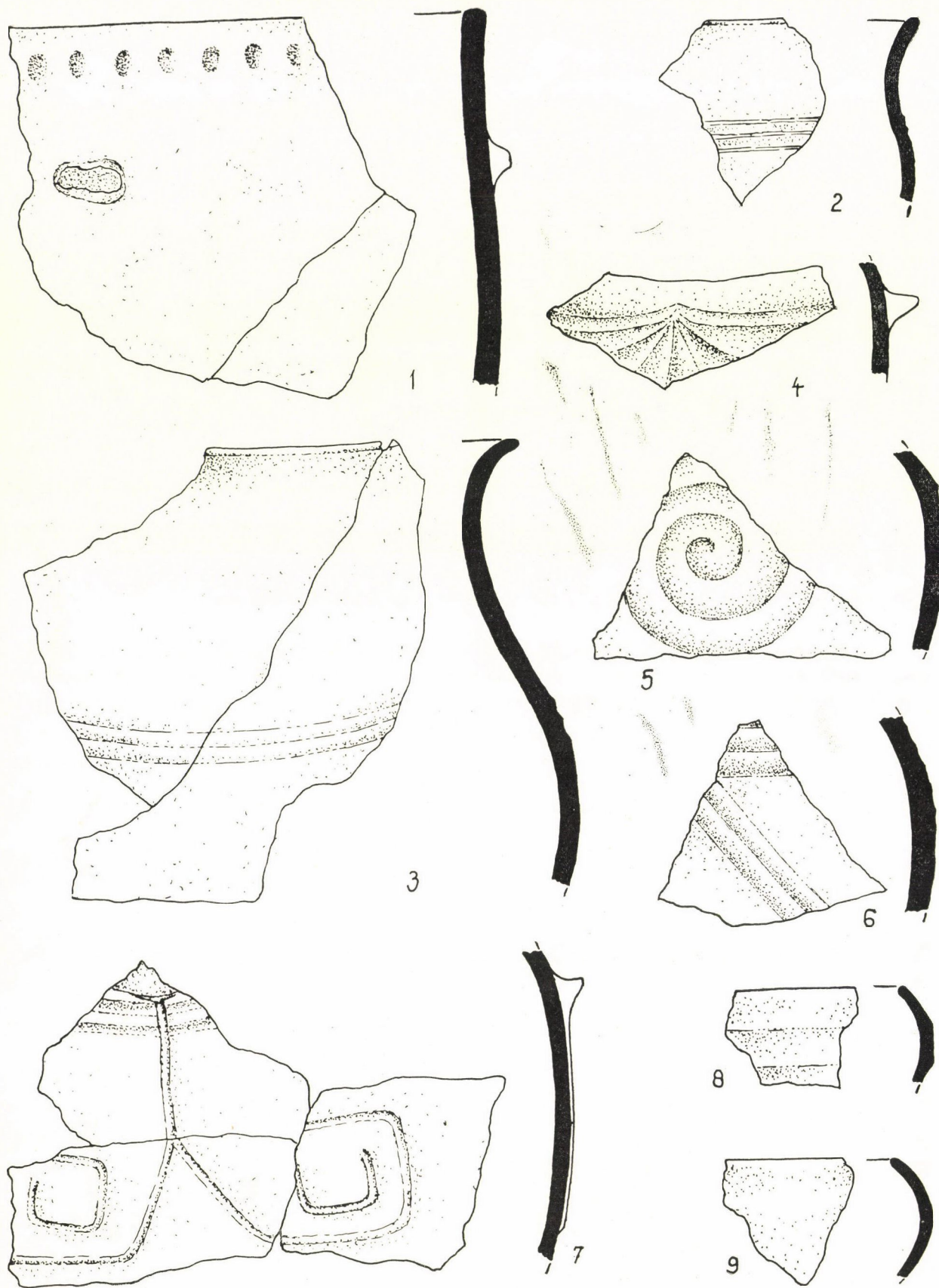
A szalacsikai majortól nyugatra egy kis patak teraszán kettős-hármas sorokban húzódó halomcsoporthoz déli szélén fekszik a második halom. Eredeti átmérője 25–26 méter, magassága 3,4 méter volt. A talajgyalu már szinte teljesen elpusztította, mikor hitelesítő ásatást végezhattunk ott. Az ásatás során már csak a halom alján levő sírfolt hamus, faszenes réteg nyomait találtuk meg. Ebben a halomban tehát nem volt sírkamra. A máglya összegyűjtött maradványait, a hamvakat a földre helyezték, s fölé emelték a halmot.

A második sírhalom jellegzetes leletei a következők: 1. Urna nyakrésze, fényes, fekete (4. kép 8); 2. Urna vállrésze, fényes, fekete (4. kép 9); 3. Urna vállrésze, fényes, fekete (4. kép 10); 4. Urna nyakrésze, sötétszürke (5. kép 1); 5. Urna nyakrésze, fényes, fekete (5. kép 4); 6. Urna vállrésze, sötétszürke (5. kép 2); 7. Urna vállrésze, fényes, fekete (5. kép 3); 8. Urna vállrésze, fényes, fekete (5. kép 5); 9. Csupor oldalrész, durva felületű, szürkésbarna (5. kép 7); 10. Agyagból formált szarvasmarhafej töredéke, a két szarvrész nem illeszkedik a fejhez. Valószínűleg edényhez tartozhatott. Sötétszürke (5. kép 6); 11. Agyag orsógomb, átm.: 2,8 cm (6. kép 24); 12. Több fejű vas tű töredéke, h: 6,6 cm (6. kép 22); 13. Bronz fibula erősen bordázott hátrésze (6. kép 20); 14. Babos bronz karperec (?) töredéke, h: 3 cm (6. kép 21); 15. Fenőkö, egyik lapja töredezett, h: 6,8 cm (6. kép

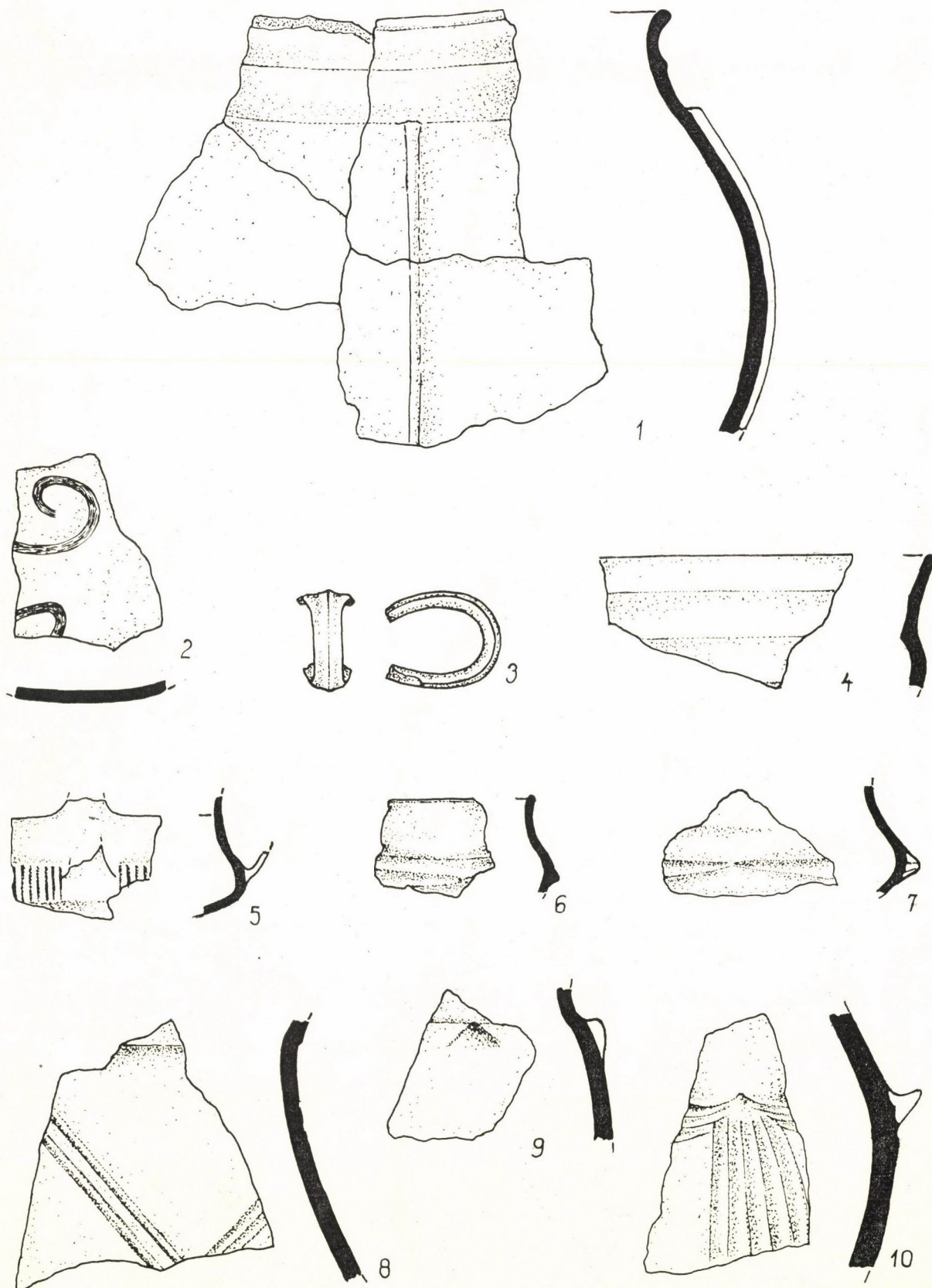
KVK

2. kép. Nagyberki-Szalacska, 1. halom
 Рис. 2. Надьберки-Салачка. Курган № 1
 Fig. 2. Nagyberki-Szalacska. Tumulus n° 1

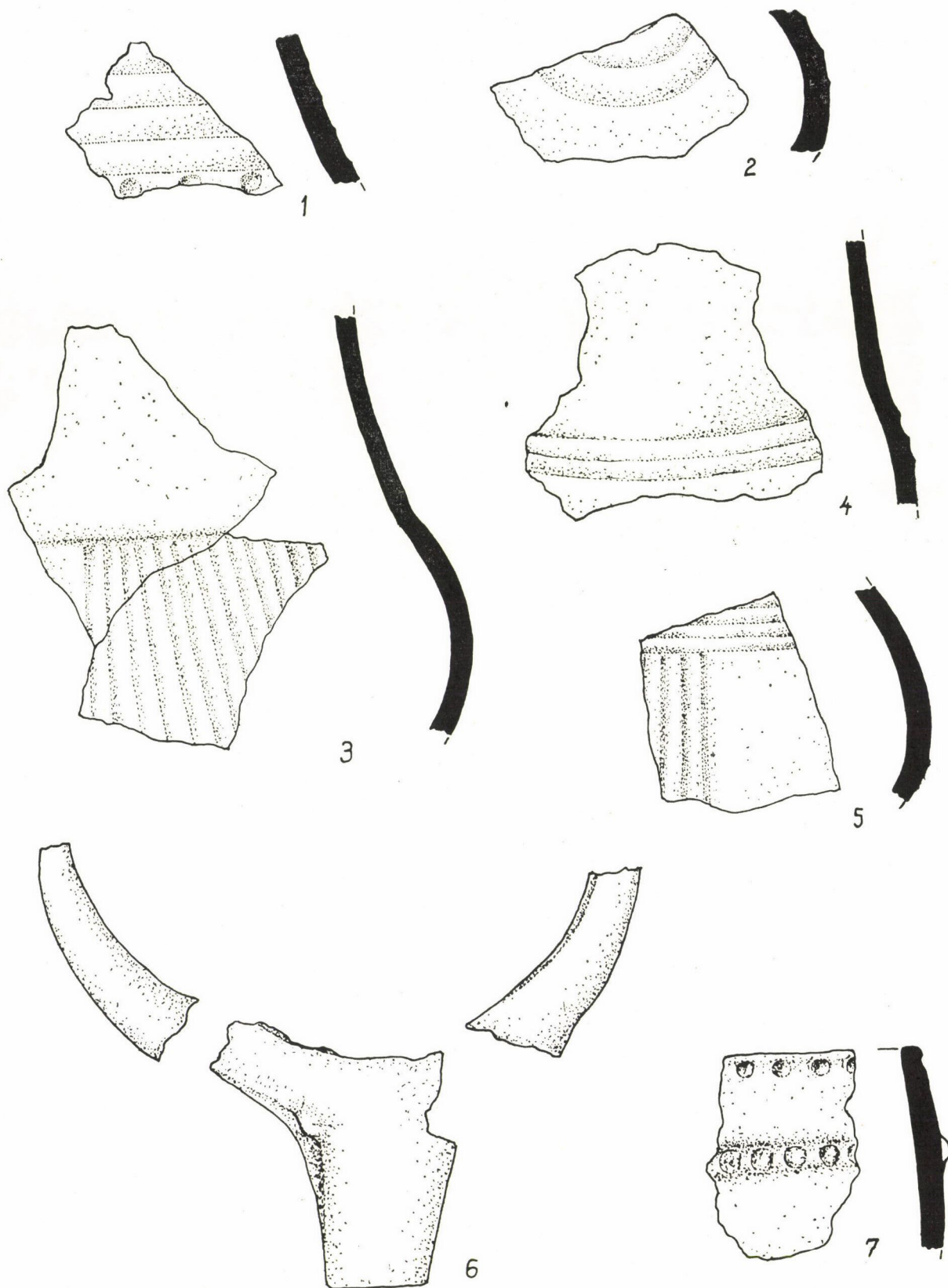
KVK

3. kép. Nagyberki – Szalacska. 1. halom
 Рис. 3. Надберки – Салачка. Курган № 1
 Fig. 3. Nagyberki – Szalacska. Tumulus n° 1

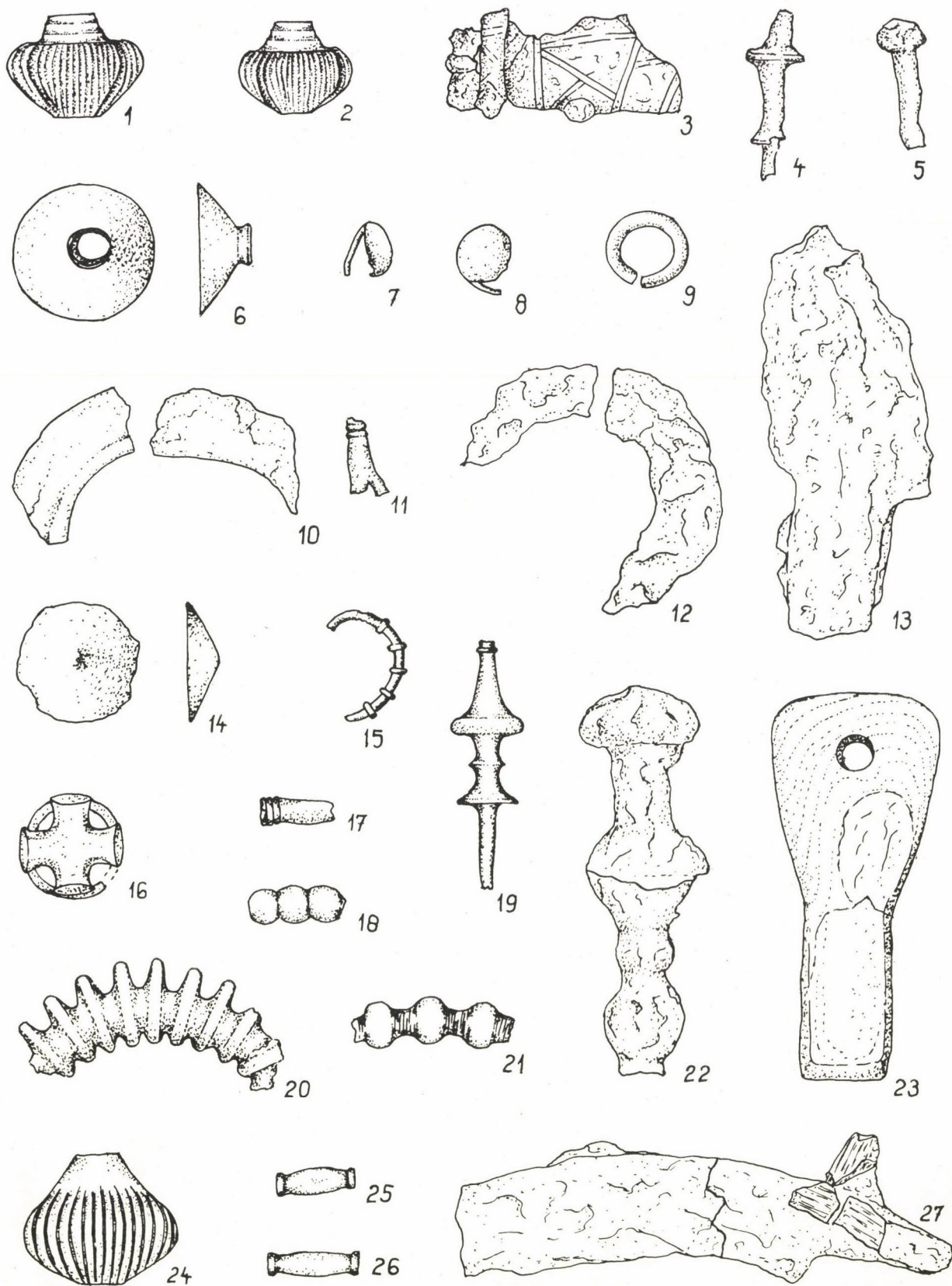

KVK

4. kép. Nagyberki-Szalacska. 1—7. 1. halom. — 7—10. 2. halom
 Рис. 4. Надьберки-Салачка. 1—7. курган № 1. — 7—10. курган № 2
 Fig. 4. Nagyberki-Szalacska. 1—7. Tumulus n° 1. — 7—10. Tumulus n° 2

5. kép. Nagyberki--Szalacska. 2. halom
 Рис. 5. Надьберки – Салачка. Курган № 2
 Fig. 5. Nagyberki – Szalacska. Tumulus n° 2

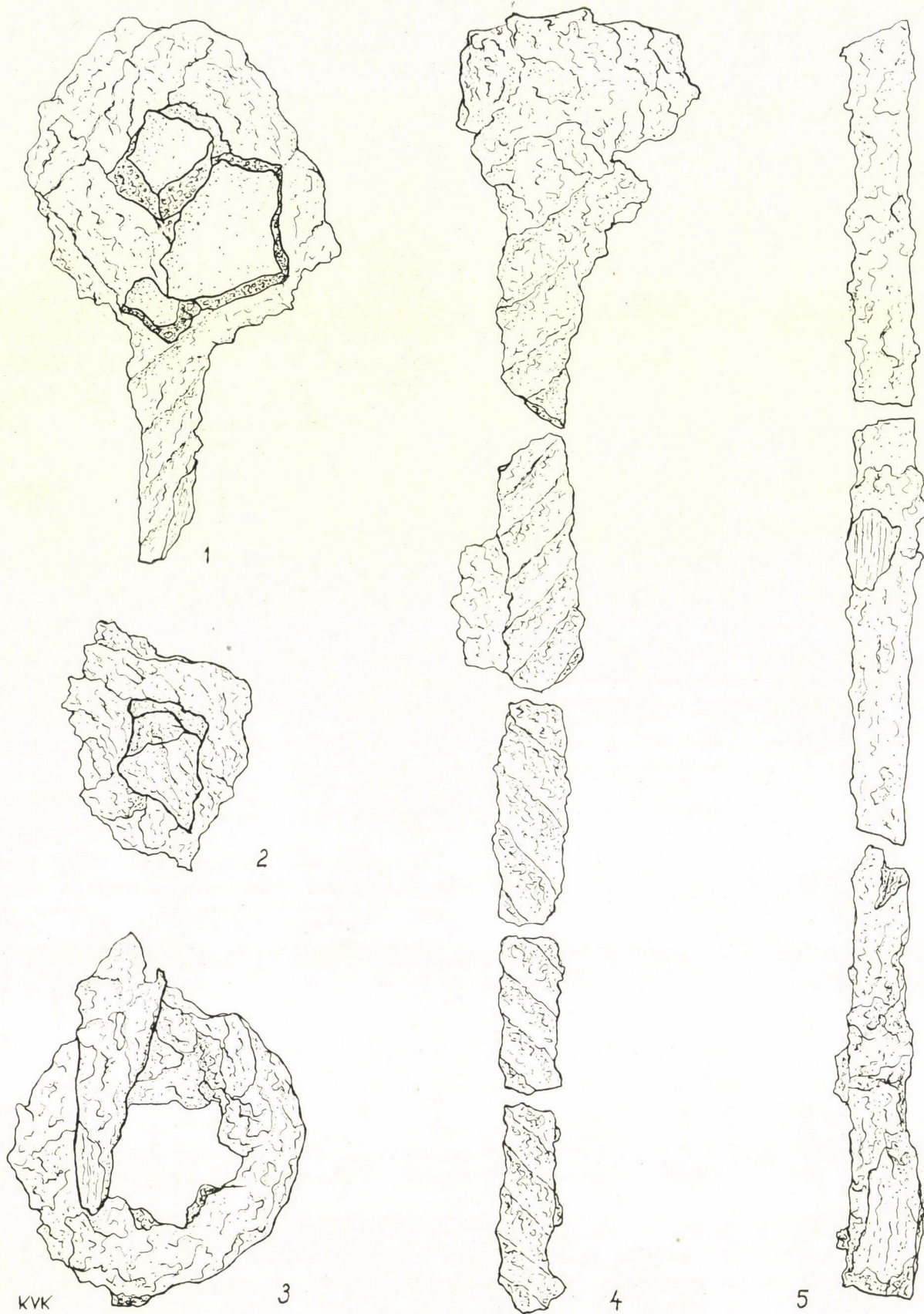

KVK

6. kép. Nagyberki-Szalacska. 1—19. 1. halom. — 7—10. 2. halom 2—11, 15—21, 25—26: bronz, 12—14, 22, 27: vas, 1—2, 24: agyag, 23: kő

Рис. 6. Надьберки-Салачка. 1—19. курган № 1. — 7—10. курган № 2. — 2—11, 15—21, 25—26: бронза, 12—14, 22, 27: железо, 1—2, 24: глина, 23: камень

Fig. 6. Nagyberki-Szalacska. 1—19. Tumulus n° 1. — 7—10. Tumulus n° 2. 2—11, 15—21, 25—26: Bronze. 12—14, 22, 27: Fer. 1—2, 24: argile. 23: pierre

7. kép. Nagyberki–Szalacska. 1. halom
 Рис. 7. Надьберки–Салачка. Курган № 1
 Fig. 7. Nagyberki–Szalacska. Tumulus n° 1

23); 16. Henger alakú bronzgyöngyök, h: 1,4 és 1,7 cm (6. kép 25, 26); 17. Nyélnyújtványos vas-kés, h: 8,5 cm (6. kép 27).

A szalacscai halmok kutatását 1973-ban folytattuk. Az ásatás az 1971-ben feltárt első számú halom közelében levő két halmon folyt. A feltárás sorrendjét követő számozás szerint a hármasként jelölt halom a völgy keleti oldalán levő halomcsoportéhoz tartozik, de nem a lejtőn, hanem már a völgy alján, az első halomtól nyugatra 80 m távolságra fekszik.

A harmadik halom legnagyobb átmérője 15,5 m, az altalajtól számított legnagyobb magassága 225–230 cm volt. A sír a halom középső részén volt. Az altalajba szabálytalan ovális folt alakban beásott, 30–35 cm mély gödörben hamus, faszenes földet, hamvakat s viszonylag nagy mennyiségű kerámiát találtunk. A rendszertelenül, összevevve fekvő töredékek többsége jól kiégetett, vörös színű, feketére festett geometrikus mintával díszített edényhez tartozott. A sír feletti halomrészben több csigahéjat, edénytöredéket találtunk. Ezeket kétségtelenül a halom felhordásakor dobták a sír fölé.

A négyes számmal jelölt halom a völgy lejtős domboldalán, közvetlenül az egyes halom északi oldala mellett feküdt. Ennek legnagyobb átmérője 28 m, az altalaj mélysége közepén 225–230 cm volt. A sírt 125–150 cm mélyen találtuk meg a halom középső részén. Ovális alakú, 20–25 cm vastag faszenes, hamus réteg volt ez, amely hamvakat, edénytöredékeket, vaskarikákat, bronzfalerát tartalmazott. A sír keleti oldala mellett egy terméskövekből rakott oszlop volt. Mivel ezt a felszíntől tudtuk követni, eredetileg sírjel lehetett.

A sír feletti talaj laza, homokos volta, a metaszetek világosan mutatták, hogy a halmot megbolygatták. A beásást jelezte az is, hogy a felszíntől kezdve jelentős számban találtunk itt hamvakat, edénytöredékeket. A sírnek a felszíne azonban már bolygatatlan volt. Lehetséges, hogy ez a beásás utólagos halotti áldozattal állhatott összefüggésben.

Az eddigi szalacscai feltárások során tapasztalt temetkezési rítus bizonyos fokig eltér a Dunántúlon, Nyugat-Szlovákiában, Ausztriában kiásott egykorú halomtemetkezésektől. Az utóbbiakból általában nagyobb mennyiségű kerámiamelléklet került ki, míg a fémtárgyak száma viszonylag kevés volt. A szalacscai halomsírok viszont kevés számú kerámiamellékletet tartalmaztak, s ezek is már a temetéskor összetörve, hiányosan kerültek a sírba. Aránylag kevés kerámiamelléklet még a Száva–Dráva közti terület, s Szlovénia halomsírsíraira jellemző. Ugyancsak délen, a martijaneci halomsírban volt a sírkamra alja a szalacscai első halomhoz hasonlóan kőlapokkal fedve.⁹

A szalacscai halomsíroknál megfigyelt más temetkezési szokások, így a kő sírkamra, a kisebb

8. kép. Nagyberki—Szalacska. 1. halom
Рис. 8. Надьберки-Салачка. Курган № 1
Fig. 8. Nagyberki—Szalacska. Tumulus n° 1

halomsíroknál ennek hiánya, a szórt hamvas rítus, a fémmellékletek összeégett, töredékes volta, a keleti hallstatti kultúra mindegyik területi csoportjának lelőhelyén előfordulnak.

A kerámialeletek a keleti hallstatti kultúra agyagművességének általános vonásait tükrözik. Két nagy csoportra választhatók szét. Egy részük a korábbi dunántúli urnamezős kultúra kerámiaiparának hagyományait őrzi. Ezek közé tartoznak az árkokolt nyakú (2. kép 1), vállú (5. kép 3), pont- és bütyökdiszes (2. kép 3; 3. kép 4; 4. kép 9) urnatöredékek, kihajló (2. kép 4) és behajló peremű tálak (3. kép 9), síkzott peremű tálak (3. kép 8, 4. kép 4), ujjbenyomásokkal díszített csuprok (3. kép 1, 5. kép 7), kis csészék (4. kép 5–7). A korai vaskor elején a Dunántúlon elterjedt új kerámiastílus elemei közé tartoznak a szalacscai emléanyagban a meander és spirális motívumok (3. kép 7,5; 5. kép 2; 8. kép), besimított minták (3. kép 6; 4. kép 8; 5. kép 4, 5), csonkakúp alakú fedők (2. kép 5, 6), barna, vörös alapon fekete festés (4. kép 2, 3), állatfejes edénytöredék (5. kép 6). Mindezeknek pontos megfelelőit megtaláljuk a keleti hallstatti kör egész területén.

A meanderdíszítés megjelenésével a korai hallstatti kultúra kerámiáján, legutóbb O. H. Frey foglalkozott részletesen. Ennek a díszítőelemnek elterjedését az i.e. 7. századi görög adriai kereskedelemmel hozta összefüggésbe.¹⁰ A Dunántúlon

⁹ Vinski-Gasparini, K., VAM 3 (1961) 59.

¹⁰ Frey, O. H., i. m. 72.

Szalacsán, Sopronon, Süttön, Ipolykalászoson¹¹ kívül a csöngői halomsírban került elő még meanderdíszű kerámia, amelynek ólomfólia díszítéséről B. Stjernquist mutatta ki keletalpi, észak-italiai eredetét.¹²

A meanderminta a hallstatti kerámián általában festett vagy ólomdíszítés alakjában fordul elő. A szalacscai első halomból előkerült plasztikus meandermintához hasonló az alsó-ausztriai Maisau Hallstatt C korú halomtemetkezéseinek anyagában találunk.¹³

A grafitos, fekete festésű, geometrikus sávokkal díszített edények megszokott termékei a keleti hallstatti kultúra agygművességének. Szalacsán a korábban kiásott halmok anyagában kevés ilyen darab van,¹⁴ de az 1973-ban feltárt negyedik halom nagy számban tartalmazott ilyen kerámiát.

Szarvasmarhafej alakú plasztikával díszített edények Nyugat-Szlovákiától Szlovéniáig, Ausztriáig mindenütt előfordulnak a koravaskori halomsírok leletei között.¹⁵ A Dunántúlon Szalacsán kívül még Vaszonon és Süttön kerültek elő ilyen edények.¹⁶ Ennek az ábrázolásnak szellemi hátterével L. Franz foglalkozott, áldozati, bikakultusz céljaira szolgáló edényeknek tartva ezeket.¹⁷

A Szalacsán feltárt halomsírokban a fémmelékletek összeégve, igen rossz állapotban kerültek elő, a leletanyag időrendi meghatározására azonban elegendők. A csónakhátú, vonalmintával díszített, kétgombos hátú fibula (6. kép 3) kétségtelen déli eredetű. A szlovéniai Sv. Lucija nagy urnatemetőjében az O. H. Frey és S. Gabrovec által kidolgozott I/c fázis leletei között található ilyen fibulák. Ez a fázis a Stična-Novo-Mesto periódus, azaz a közép-európai Ha C₂ korrall egyidejű.¹⁸ Észak-Itáliában az Arnoaldi sírsoport jellegzetes tárgytípusa ez a fibula.¹⁹ Estében a II. periódus késői időszakából származik.²⁰ A Golasecca kultúrában az I/c és II/a fázis leletanyagában fordulnak elő ilyen fibulák. Ennek a 7. század végére, 6. század elejére való keltezése megfelel a Hallstatt C periódus korának.²¹

Az erősen bordázott hátú, ún. Sv. Lucija típusú fibula ugyancsak délről került a Dunántúlra (6. kép 20). A típusnak nevet adó lelőhely temetőjén kívül a Szlovénia, a Dráva—Száva közti terü-

let Hallstatt C korú lelőhelyein, valamint a dél-romániai Basarabi kultúra temetőiben került elő több darabja.²² Ettől északra alig ismert. Használatának ideje a Villanova és Golasecca kultúra leletei alapján is megegyezik az előbbi fibulatípusával.²³

A többfejű vas- és bronztűk (6. kép 4, 5, 19, 22) a koravaskori temetkezések gyakori mellékletei Közép-Európában.²⁴ A szalacscai 2. halom gömbfejű vastűje (6. kép 22) J. Alexander IV/d típusához tartozik, amelynek lelőhelyei legsűrűbben Szlovénia és Észak-Horvátország területén helyezkednek el. Ennek használati ideje az Este II periódusnak megfelelő időszak.²⁵

S. Gabrovec a többfejű tűk elterjedésének központját az Este-Sv. Lucija körben határozta meg, ahonnan ezek elkerültek a keletalpi és Középső-Duna vidék hallstatti csoportjaihoz. Két alap típust különböztetett meg, az egyszerű többfejű tűket és „Faltenwehr”-rel ellátott tűket. Ezek közül az előbbi az idősebb, míg az utóbbi a szlovéniai Stična-Novo-Mesto horizontra jellemző.²⁶ A szalacscai példány törött, s így nem lehet megállapítani, hogy melyik alaptípushoz tartozhat. Erős tagoltsága miatt azonban valószínűleg a fiatalabb variánszhoz sorolhatjuk.

A szalacscai 1. és 2. halomból egyaránt előkerültek kis gömbökkel tagolt felületű bronz tárgytöredékek (6. kép 18, 21). Ezek vagy kar- vagy nyakperecek részei lehetnek. Megegyező díszű bronzékszerek készítése már a Hallstatt C periódus alatt megindult, s később általánosan elterjedt a hallstatti kultúrkör területén. A Sv. Lucija-i temetőben a legidősebb darabok az I/c fázis leletei között találhatóak, azaz a Hallstatt C₂ korból származnak.

A tojásdad, két végükön bordában végződő bronz gyöngyök (6. kép 25, 26) pontos párhuzamait a szlovéniai Libna halomsírából ismerjük. Ezt a sirt F. Staré a Hallstatt D periódusra keltezte.²⁸

A közepen csuklós, két végén karikában végződő vaszabla a Balkánon, Közép-Európában és Észak-Itáliában a koravaskori emléktárhelyek gyakori darabja. Használatának elterjedése a Hallstatt C periódusban következett be, de később is készítették (7. kép 2, 3).²⁹

¹¹ Gallus S., A soproni Burgstall alakos urnái AH 13 (Bp. 1934) XV. t. 1–8.

¹² Stjernquist, B., Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1962–63. 143–145.

¹³ Pescheck, Ch., Strena Praehistorica (Halle-Saale 1948) 166., 8. kép.

¹⁴ M. Kabay É., FA 12 (1960) XI. t. 1–2.

¹⁵ Pittioni, R., Urgeschichte des österreichischen Raumes (Wien 1954) 589.; Kromer, K., Brezje (Ljubljana 1959) 39.; Pichlerová, M., i. m. 223.; Vejvoda, V.—Mrník, I., VAM 5 (1971) VI. t. 10.

¹⁶ Horváth A., VMMK 8 (1969) 122, 126.

¹⁷ Franz, L., AAu 40 (1966) 99 —.

¹⁸ Frey, O. H.—Gabrovec, S., Actes du VIIIe Congrès de UISPP. (Beograd 1971) 198–199.

¹⁹ Kossack, G., Südbayern während der Hallstattzeit (Berlin 1959) 46., 11. kép 2.

²⁰ Frey, O. H., i. m. 16., 4. kép 12.

²¹ Peroni, R., Rivista Archeologica, Como, 150–151 (1968–69) 28–30.

²² Staré, F., Vače (Ljubljana 1955) XXV. t. 3; Gabrovec, S., Germ 44 (1966) 12., 6. kép 8; Vinski, Z.—Vinski-Gasparini, K., Arheološki radovi i rasprave 2 (1962) V. t. 62, 63; Berciu, D.—Comşa, E., MCA 2 (1956) 89., 65. kép; Dumitrescu, V., Dacia 12 (1968) 215.

²³ Peroni, R., i. m. 28–30.; Frey, O. H., i. m. 40., 20. kép 6.

²⁴ Kossack, G., i. m. 40., 153. t. A.

²⁵ Alexander, J., PPS 30 (1964) 164, 177.

²⁶ Gabrovec, S., AV 19 (1968) 178.

²⁷ Frey, O. H.—Gabrovec, S., i. m. 198., 8. kép 4.

²⁸ Staré, F., AV 13-14 (1962–63) 414., XIII. t. 30.

²⁹ Kossack, G., JRGZ 1 (1954) 132.; Foltiny St., AJA 65 (1961) 284–285.; Vulpe, A., Necropola hallstattană de la Ferigile (Bucureşti 1967) 196–197.

Az ún. trák-kimmer típusú lószerszámozathoz tartozik a kereszt alakú bronz gomb (6. kép 16). A hasonló darabok lelőhelylistáját G. Kossack állította össze, megállapítva, hogy Közép-Európában az egész hallstatti időszak alatt használtak voltak.³⁰ A lószerszámozatot tartalmazó sírok leletei között igen gyakran előfordulnak a kis füles bronz gombok is (6. kép 7–8).

A somlyóvásárhelyi és vaszari halomsírok leleteinek közlése kapcsán Horváth Attila részletesen foglalkozott a széles lemezből készült bronzkarikák kérdésével, kocsitengelyvédőnek vagy lószerszámozat tartozéknak véelve ezeket.³¹ Ilyennek töredékei előkerültek a szalacscai első halomból is (6. kép 10). Úgy látszik, ezek a dunántúli koravaskori halomsírok jellemző leletei közé tartoznak, mivel hét lelőhelyről is előkerültek (Boba, Csöngye, Nagybaráti, Szalacska, Somlyóvásárhely, Vaszar), viszont a keletalpi hallstatti kultúrkör más területein ritkák. A Novo-Mestón és Kaptolón feltárt temetkezések leletei között levő ilyen bronz karikák jól keltezhetők. Eszerint koruk Hallstatt C₂–D₁ periódus.³²

A legkorábban készült vastárgyak közé tartoznak a domború hátú vaskések (6. kép 27). Az urnamezős kultúra utolsó szakasza idején készültek az első darabok, majd az egész hallstatti időszak leletanyagában szerepelnek.³³

Az 1943-ban feltárt II. tumulushoz hasonlóan a mostani első halomból is kerültek elő vas nyársak töredékei (7. kép 1, 4, 5).³⁴

A turbán formájú és bevéselt vonalakkal díszített orsógombok (6. kép 1–2, 24) az egész hallstatti korszak jellegzetes tárgyai, de a La Tène korú leletekben is gyakran előfordulnak.³⁵

Az új szalacscai leletek a Dráva–Száva közti vidék és Szlovénia koravaskori leletanyagával árulják el a legszorosabb rokonságot. A kétgombos csónakfibula, a Sv. Lucija típusú fibula, a korai babos kar vagy nyakperecek, többfejű tűk eredete erre a területre nyúlik vissza. Onnan juthatott a Dunántúlra a kerámia meandermotívuma és fémdíszítése. A szalacscai első halomban megfigyelt temetkezési szokások legpontosabb párhuzamait a martijaneci halomnál tapasztaltak alkották. Így a leletanyag, s a temetkezési rítus egyes vonásai alapján a szalacscai halomsírokat a keletalpi hallstatti kultúrkör déli csoportjába sorolhatjuk.³⁶

A szalacscai leletek korának meghatározására mindenekelőtt a fibulák nyújtanak jó támpontokat. A Sv. Lucija típusú és kétgombos csónakfibula az észak-itáliai és szlovéniai adatok alapján a Stična-Novo-Mesto I. horizont jellegzetes tárgytípusai közé tartozik, s így az i.e. 7. század második felére keltezhető. Ugyanebben a században terjedt el délről a keletalpi hallstatti kultúrában a meanderdíszű edények készítése is.

S. Gabrovec és O. H. Frey a szlovéniai Stična-Novo-Mesto horizont időszakát a közép-európai Hallstatt C₂ periódus korával párhuzamosította. A megelőző Hallstatt C₁ fázisnak a Podzemelj-i antennás markolatú kardot tartalmazó sír a vezérlelete. Ebben a korszakban jutottak oda az első „trák-kimmer” típusú, lószerszámozathoz tartozó tárgyak, amelyek a Stična-Novo-Mesto periódus ideje alatt váltak általánossá ott.³⁷

A Dráva–Száva–Duna közti területen a helyi urnamezős népcsoportok vették át az első „trák-kimmer” típusú bronztárgyakat, az észak-balkáni illír kultúra, valamint a keletalpi hallstatti kultúra elemeit. Ez az időszak a Hallstatt C periódus kezdete, s a 8. század második felére keltezhető.³⁸

A fenti véleményekkel ellentétben K. Kilian a szlovéniai Podzemelj fázist még az urnamezős korszakba, azaz a Hallstatt B periódus utolsó szakaszába sorolta. A Hallstatt C periódus kezdete véleménye szerint i.e. 700 körül lehetett.³⁹

A keletalpi hallstatti kultúra kialakításában már F. Holste nagy jelentőséget tulajdonított az ún. trák-kimmer népcsoportoknak, s ezt a vélelmenyt több kutató osztja.⁴⁰ Az első trák-kimmer tárgytípusoknak Szlovénia területére való eljutásának időpontjával határozta meg S. Gabrovec a Podzemelj fázis, azaz a Hallstatt C periódus kezdetét.⁴¹ Ilyen leletek találhatók a szalacscai halom emléktárgyában is (6. kép 16).⁴²

A „trák-kimmer” típusú leletek időrendi helyzete, készítőiknek etnikai hovatartozása régóta s mindmáig vitatott kérdés.⁴³ Az újabb keletmagyarországi leletek azokat a véleményeket erősítik meg, amelyek ennek az emléktárgynak a megjelenését az urnamezős korszakba, azaz a Hallstatt B periódus második felére tették. Az Alföldről, a Hallstatt B periódus középső időszakából számos bronzleletet ismerünk, amelyeknek a vezérlelete az ismert hajdúböszörményi kincs.⁴⁴ Az ezt követő korszakból az utóbbi évek során több temetőt tár-

³⁰ Kossack, G., JRGZ 1 (1954) 125, 138.

³¹ Horváth, A., VMMK 8 (1969) 117.

³² Gabrovec, S., AV 19 (1968) 182., II. t. 9–10; Vejvoda, V. – Mirmik, I., VAM 5 (1971) III. t. 1.

³³ Foltiny, St., AJA 65 (1961) 289.

³⁴ M. Kabay É., FA 12 (1960) 51.

³⁵ Foltiny, St., Velemszentvid, ein urzeitliches Kulturzentrum im Mitteleuropa (Wien 1958) 48.

³⁶ Gabrovec, S., Germ 44 (1966) 8.

³⁷ Uo., 26.; Frey, O. H., i. m. 41.

³⁸ Vinski, Z. – Vinski-Gasparini, K., i. m. 289–293.; Vinski-Gasparini, K., VAM 4 (1970) 11.

³⁹ Kilian, K., Actes du VIIIe Congrès de UISPP. (Beograd 1971) 226.; Uo., JRGZ 17 (1970) 83.

⁴⁰ Holste, F., WPZ 27 (1940) 30.

⁴¹ Gabrovec, S., Germ 44 (1966) 26.

⁴² M. Kabay É., FA 12 (1960). XIII. t. 9, XIV. t. 24–30.

⁴³ A kérdés legújabb összefoglalása: Podborsky, V., Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit (Brno 1970) 147–172.

⁴⁴ Müller-Karpe, H., Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern (München 1961) 33.; v. Brunn, W. A., Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit (Berlin 1968) 38.

⁴⁵ Patek E., MFME 1966–67. 101–107.; Szabó J. Gy., Egri ME 7 (1969) 72–77.

tak fel,⁴⁵ amelyek hátrahagyóinak emlékéanyagába tartoznak az ún. trák-kimmer, illetve preszkíta típusú leletek. Erre nemcsak az ismert fűzesabonyi preszkíta temetőből előkerült bronz zablák nyújtanak bizonyítékot,⁴⁶ hanem az 1970-ben talált prűgyi kincs (Borsod megye) is. Ez lőfej alakú fokost, bronz lószerszámzatrészeket, tokos baltákat, karpereceket, buzogányt, kis bográcsot tartalmazott, s olyan edényben rejtették el, amelynek formái megfelelőt a preszkíta temetőkből ismerjük.⁴⁷ A hajdúböszörményi típusú kincseleletek elrejtése, s a „trák-kimmer” típusú tárgyakat készítő népcsoportok megjelenése között az Alföldön tehát kétségtelenül összefüggés van, a helyi lakosság, a gávai kultúra népe elrejtette értékeit a támadók elől. Az Alföldön lezajlott népmozgás abszolút időpontjára kevés adatunk van. A hajdúböszörményi típusú bronztárgyak készítésének kezdete a lukavaci (Bosznia) leletben levő ívfibula alapján az i. e. X. század lehetett,⁴⁸ s földbekerülésük aligha tehető az i. e. IX. század közepénél fiatalabb korra. Kétségtelen tehát, hogy a „trák-kimmer” típusú bronzipar még a hallstatti kor kezdete előtt bontakozott ki a Kárpát-medence keleti felében, s termékeit a Dunától nyugatra fekvő területeken még az urnamezős kultúra népe vette át. Ezt ott több, az urnamezős kultúra népének hagyatékába tartozó bronzlelet is bizonyítja.⁴⁹ Az i. e. 8. század folyamán a keleti típusú bronz zablák egészen Észak-Itáliáig eljutottak, ahol legkorábban az Este II/a korszak leletei között találjuk meg őket.⁵⁰

A hallstatti kultúrkörrel az alföldi preszkíta emlékéanyag legfiatalabb csoportja árul el kapcsolatokat. Ennek legjellegzetesebb lelete Fügedőn (Borsod megye) került elő.⁵¹ Kossack C típusú bronz zablá oldaltagokon kívül E típusú vas zablát is tartalmazott.⁵² Az utóbbi zablaforma megtalálható a Stična-i páncélos sír leletei között is, amely az i. e. 7. század második felére keltezhető.⁵³

Az ún. trák-kimmer vagy preszkíta népcsoportok Kárpát-medencei megjelenésének időpontja tehát aligha alkalmas a keletalpi hallstatti kultúra kezdetének meghatározására. Nem játszott ez a nép jelentékeny szerepet a hallstatti kultúra kialakításában sem. Valószínű, hogy a „trák-kimmer” típusú tárgyak nagy része már az urnamezős kultúra örökségeként került be a hallstatti kultúra formakincsébe.

A Dunántúlon a preszkíta népcsoportok alföldi megjelenésének korában az urnamezős kultúra népe zavartalanul folytatta életét. Emlékéanyagából ebből az időszakból származik a romándi kincs, amelyet a Zürich típusú antennás markolatú kard alapján az i. e. 9. század második felénél, s a 8. század elejénél korábbra nem keltezhetünk.⁵⁴ Ezt az időszakot követi, még a Hallstatt B perióduson belül az alföldi preszkíta népcsoport tárgytípusainak nagy számban való elkerülése a Dunától nyugatra fekvő területekre. Az ausztriai hallstatti kultúra hatását a dunántúli urnamezős kultúra népére az urnatemetőikből kikerült kalenderbergi típusú edények bizonyítják.⁵⁵ Ennek a korszaknak második fele párhuzamosítható a szlovéniai Podzemelj fázissal, azaz a Hallstatt C₁ periódussal, amelynek a 8. század második felére—7. század elejére való keltezése jól megfelel a magyarországi leletekből adódó időrendi képnek. Az eddig feltárt halomsírok leletei alapján csak ezután beszélhetünk a hallstatti kultúra teljes kibontakozásáról a Dunántúl nagy részén. A Szalacsán kiásott halomsírok között egy sincs, amely korábbra lenne keltezhető, mint a szlovéniai Stična-Novo-Mesto I. periódus, amelynek a Hallstatt C₂ korral való párhuzamosítása meggyőzőnek látszik. Ugyanezt mondhatjuk — Soprontól eltekintve — a többi dunántúli halomsír leletanyagára is. A Dunántúl tehát nem tartozott a koravaskori hallstatti kultúrát kialakító területek közé. Ennek a kultúrának jellegzetes elemei kívülről s már kialakult formában kerültek oda.

A keletalpi hallstatti kultúra elterjedési módjának megállapítására a Dunántúlon még nem rendelkezünk kellő mennyiségű adattal. A Nyugat-Dunántúlon valószínűleg a kelet felé nyomuló kalenderbergi kultúra népének letelepedésével számolhatunk, míg másutt igen jelentős szerepet tulajdoníthatunk a keletalpi hallstatti kultúrkör területét átszövő kereskedelemnek is. A Kapos völgyét uraló szalacscai földvár a Dráva—Száva közéből északra vivő kereskedelmi útvonalakat ellenőrizte, s egyik felvevője, továbbítója volt a déli eredetű elemeknek. Jelentőségét akkor kapta meg, amikor a keletalpi hallstatti kultúrkör gazdasági egysége, kereskedelme kialakult, állandóvá vált. Fontos gazdasági, hatalmi központ szerepét évszázadokon át, a kelta és római kor idején is megtartotta.

Kemenczei Tibor

⁴⁶ Gallus S.—Horváth T., A legrégebb lovasnép Magyarországon (Budapest 1939) I—IV. t.

⁴⁷ Kemenczei T., RégFüz 24 (1971) 13.

⁴⁸ Čović, B., GZMS 10 (1965) 103—104.; Milojević, V., Germ 37 (1959) 80.

⁴⁹ Gallus S.—Horváth T., i. m. XXXIV—XXXVII, LIV, LXXI—LXXII. t.; Foltiny, St., JRGZ 8 (1961) 175.; Müller-Karpe, H., i. m. LXI. t. 1—5; Ua., Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen (Berlin 1959) CXLIII. t. A, CLXXVIII. t. D.; Podborsky, V., i. m. XXXV, LIII. t.

⁵⁰ Foltiny, St., MAG 92 (1962) 112—123.; Hase, F. W., Die Tensen der Früheisenzeit in Italien (München

1969) 39.

⁵¹ Kemenczei T., RégFüz 21 (1968) 6.

⁵² Kossack, G., JRGZ 1 (1954) 156—157.

⁵³ Gabrovec, S., Situla 1 (1960) 43.; Ua., Germ 44 (1966) 26.

⁵⁴ Németh P.—Torma I., VMMK 4 (1965) 60; Peroni, V. B., Die Schwerter in Italien (München 1970) 114.

⁵⁵ Dušek, M., SA 5 (1957) 132.; Kőszegi, F., BpR 22 (1971) 69.

⁵⁶ Eibner, A., Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 22 (1971) 14—20, 84—87.; Patek E., ArchÉrt 99 (1972) 206—212.

Auszug

Schon im vergangenen Jahrhundert wurde die Forschung der Erdbefestigung und der Hügel um ihn herum in Szalacska-puszta (Bestandteil der Gemeinde Nagyberki, Kom. Somogy) begonnen. Die keltischen und römischen Funde aus dem Inneren der Erdbefestigung am sog. Szalacska-Weinberg wurden in zahlreichen Publikationen beschrieben;¹ über die Ausgrabungen in den früheisenzeitlichen Hügeln berichtete als erster Flóris Rómer.² 1943 legte Sándor Gallus einige Hügel frei – das geborgene Fundmaterial wurde von Éva M. Kabay veröffentlicht.³ Häufig findet man in der Fachliteratur Hinweise auf die Funde.⁴⁻⁷

Weitere Funde aus den Hügeln bei Szalacska kamen 1971 zum Vorschein. Zwei Hügel wurden auf Anweisung der örtlichen landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaft mit dem Erdbobel planiert. Als im Inneren des ersten Hügels die aus Steinen zusammengefügte Grabkammer erreicht wurde, wurde dem Ungarischen Nationalmuseum Nachricht gegeben; der zweite Hügel, der keine Grabkammer enthielt, wurde vollständig vernichtet.

Der größte Durchmesser des ersten Hügels betrug 33 m, ursprünglich mochte er etwa 6 m hoch gewesen sein. Die Grabkammer aus Steinen lag fast in der geometrischen Mitte des Hügels; ihr Oberteil wurde vom Erdbobel vernichtet.

Die Wände der Grabkammer waren aus Bruchstein aufgebaut; im Augenblick der Ausgrabung konnte als maximale Wandhöhe 70 cm gemessen werden. Der Verlauf des Baues kann folgendermaßen rekonstruiert werden. Auf dem planierten Boden wurde aus Bruchsteinen ein Fußboden ausgelegt, auf welchen die Überreste des Scheiterhaufens gelegt wurden. Danach kam es zum Aufbau der Wände. Im WO-Teil der Grabkammer gab es keinen Fußboden: die dort gefundenen Steine dürften ursprünglich zu einer Trannwand gehört haben, durch die die Grabkammer zweigeteilt war.

Neben der W-Wand fanden wir die Scherben von zwei großen Urnen in einem Haufen. Sie wurden nicht in intakter Form, sondern fragmentarisch, zerbrochen ins Grab gelegt.

Funde aus dem oberen Teil des Hügels: Abb. 2/1, 2; aus der Steinwand der Grabkammer: Abb. 2/3; aus dem Scherbenhaufen „A“ neben der S-Steinwand: Abb. 2/4–7; Funde aus dem Grabfleck in der S-Ecke: Abb. 3/1–9, 4/1–5, 6/1–11, 7/1–5; aus dem Grabfleck im N-Teil der Grabkammer: Abb. 4/6–7, 6/13–19; eine der Urnen an der W-Wand: Abb. 8.

Der zweite Hügel mochte ursprünglich einen Durchmesser von 25–26 m gehabt haben und 3,4 m hoch gewesen sein. Als wir die Möglichkeit für die Authentifizierungsgabung hatten, war er durch den Erdbobel fast vollends vernichtet. Während der Arbeit fanden wir nur mehr Spuren der Asche und Holzkohle enthaltenden Schicht des Grabfleckes. Die eingesammelten Reste des Scheiterhaufens und die Aschen wurden auf den Boden gelegt und darüber ein Hügel aufgetragen.

Kennzeichnende Funde aus dem 2. Hügel: Abb. 4/8–10, 5/1–7, 6/20–27.

Die Forschungen an den Szalacskaer Hügeln wurden 1973 fortgesetzt, wobei wir zwei weitere Hügel freilegten. Der größte Durchmesser des 3. Hügels betrug 15,5 m, seine Höhe 2,25–2,30 m. Im Untergrund fanden wir in einer ovalen, 30–35 cm tiefen Grube mit Asche und Holzkohle vermischter Erde, Asche und Scherben. Die meisten Gefäßfragmente waren rötlich, mit geometrischem Muster in Schwarz bemalt. In Hügelausschnitt oberhalb der Grabgrube fanden sich mehrere Schneckengehäuse und Scherben, die zweifellos während des Auftragens des Hügels auf das Grab geworfen wurden.

Der größte Durchmesser des freigelegten 4. Hügels betrug 28 m, seine Höhe 2,25–2,30 m. Das Grab lag in 1,25–1,5 m Tiefe im Mittelteil des Hügels. Es erschien

in der Form einer ovalen, 20–25 cm dicken, Holzkohle und Asche enthaltenden Schicht, in der wir die Asche, Scherben, einen Eisenring und eine Phalera aus Bronze fanden. An der O-Seite des Grabes stand eine Säule aus Bruchstein; sie dürfte das Grabzeichen gewesen sein.

Die meisten der in den Hügelgräbern von Szalacska beobachteten Bestattungsriten sind überall im Bereich der östlichen Hallstatt-Kultur zu finden. Als kennzeichnender Wesenszug seien die wenigen, bereits während der Bestattung zerbrochenen und nicht vollzählig in das Grab beigegebenen Gefäße genannt. Verhältnismäßig wenig Keramikbeigaben kennzeichnen auch die hallstattzeitlichen Hügelgräber im Gebiet zwischen Drau und Save sowie in Slovenien; ebenfalls im Süden, im Hügelgrab von Martijanec, war der Boden der Grabkammer mit Steinen ausgelegt, ebenso wie im 1. Szalacskaer Hügelgrab.⁹

Die Keramikfunde zeigen die allgemeinen Charakteristika der östlichen Hallstatt-Töpferei. Zwei große Gruppen lassen sich unterscheiden. Eine von diesen bewahrt die Traditionen der Töpferei der jüngeren Urnenfelderkultur. Zu diesen gehören Urnenfragmente mit kanneliertem Hals (Abb. 2/1), kannelierter Schulter (Abb. 5/3), mit Punkt- und Buckelverzierung (Abb. 2/3, 3/4, 4/9), Schüsseln mit ausladenden Rand (Abb. 2/4 bzw. eingezogenem Rand (Abb. 3/9), Schüsseln mit fazettiertem Rand (Abb. 3/8, 4/4), Töpfe mit Fingereindruck-Muster (Abb. 3/1, 6/7), kleine Tassen (Abb. 4/5–7). Zu den Elementen des neuen Keramikstils, der Anfang der Früheisenzeit in Westungarn Verbreitung fand, gehören das Mäander- und das Spiralenmotiv (Abb. 2/5, 7, 5/2, 8.),¹⁰⁻¹³ die eingeglätteten Muster (Abb. 3/6, 4/8, 10, 6/4, 5), stumpfkegelförmige Decke (Abb. 2/5, 6), schwarze Bemalung auf rotem Grund (Abb. 4/2, 3)¹⁴ sowie Gefäße mit Tierkopf (Abb. 5/6).¹⁰⁻¹⁷

Die Metallbeigaben kamen aus den Szalacskaer Hügelgräbern in angebranntem, sehr schlechtem Zustand zum Vorschein. Die Zweiknopffibel (Abb. 6/3) stammt – aufgrund ihrer slowenischen und norditalischen Parallelen – aus der der Ha C₂ entsprechenden Zeit.¹⁸⁻²¹ Dasselbe läßt sich über die stark gerippte Fibel vom sog. Sv.-Lucija-Typus sagen (Abb. 6/20).²²⁻²³

Zu den kennzeichnenden Gegenstandstypen der östlichen Hallstatt-Kultur gehören: mehrköpfige Eisen- und Bronzenadeln (Abb. 6/4, 5, 19, 22),²⁴⁻²⁶ gerippte Arm- oder Halsreifen (Abb. 6/18, 21),²⁷ Bronzeperlen (Abb. 6/25, 26),²⁸ eine Eisentrense (Abb. 7/2, 3),²⁹ die kreuzförmige Phalera von „thrakisch-kimmerischem“ Typus (Abb. 6/16),³⁰ der flache Ring (Abb. 6/10)³¹⁻³² das Eisenmesser (Abb. 6/27)³³, den eiserne Spieß Abb. 7/1, 4, 5),³⁴ ein Schleifstein (Abb. 6/23), und die Spinnwirteln (Abb. 6, 1, 2, 24).³⁵

Die 1971 in Szalacska geborgenen Funde weisen mit dem früheisenzeitlichen Fundmaterial aus Slowenien und dem Gebiet zwischen Drau und Save die engste Verwandtschaft auf. Die zweiköpfige Kahnfibeln, die Fibeln von Sv.-Lucija-Typus, die frühen Arm- oder Halsreifen, die mehrköpfigen Nadeln haben ihren Ursprung in diesem Gebiet. Ebenfalls von hier aus konnte auch das Mäandermotiv der Keramik nach Westungarn gelangt sein. Die genauesten Parallelen für die im 1. Szalacskaer Hügel beobachteten Bestattungsriten finden sich im Hügel von Martijanec. Aufgrund gewisser Züge des Fundmaterials und der Bestattungsriten dürfen die Hügelgräber von Szalacska der südlichen Gruppe des ostalpinischen Hallstatt-Kulturkreises zugeteilt werden.³⁶

Nach Aussage der Fibeln stammen die Funde aus den Szalacskaer Hügelbestattungen aus der 2. Hälfte des 7. Jahrhunderts, aus der Zeit also, die in Slowenien der I. Periode von Stična-Novo-Mesto, in Mitteleuropa der Ha C₃ entspricht. Den Anfang von Ha C gibt sowohl

in Slowenien (Podzemelj-Phase) wie zwischen Save und Drau die Verbreitung von Gegenständen des sog. thrakisch-kimmerischen Typus in der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts v. u. Z. an.³⁷⁻³⁸

Die chronologische Bestimmung der Funde trakisch-kimmerischen Typus ist bis heute umstritten.⁴³ Die ältesten präskythischen Gräberfelder und Hortfunde in der Großen Ungarischen Tiefebene, welche Gegenstände trakisch-kimmerischen Typus enthalten,⁴⁵⁻⁴⁷ stammen aus der Zeit nach den Beerdigungen mit Bronzegegenständen von Hajdúböszörmény-Typus.⁴⁴ Der Beginn der Herstellung von Gegenständen von Hajdúböszörmény-Typus dürfte aufgrund der Bogenfibel im Fund von Lukavac (Bosnien) das 10. Jahrhundert v. u. Z. gewesen sein; in die Erde gekommen sein dürften sie kaum später als Mitte des 9. Jahrhunderts v. u. Z.⁴⁸ Zweifellos entfaltete sich somit die Bronzeindustrie von „thrakisch-kimmerischem“ Typus noch vor Beginn von Ha C im östlichen Teil des Karpatenbeckens; die ersten einschlägigen Produkte finden sich in Westungarn noch im Nachlaß der Träger der Urnenfelderkultur.⁴⁹ Im Verlauf des 8. Jahrhunderts v. u. Z. erreichten die Trensens östliche Typs sogar Norditalien, wo wir sie am frühesten unter den Funden der Este-II/a-Periode begegnen.⁵⁰

Beziehungen zu dem Hallstatt-Kulturkreis weist der Nachlaß der präskythischen Periode der Großen Ungarischen Tiefebene auf. Der charakteristischste diesbezügliche Fund kam in Fügöd (Kom. Borsod)⁵¹ zutage: neben Seitenteilen einer Bronzetrese Typ Kosack C auch ein Halfterring aus Eisen des Typs E.⁵² Ein ähnlicher Trensenteil findet sich auch unter den Funden des Stičnaer Grabes mit Panzer, das auf die zweite Hälfte des 7. Jahrhunderts v. u. Z. ansetzbar ist.⁵³

Als die präskythischen Volksgruppen in der Tiefebene erschienen, führte das Volk der Urnenfelderkultur in Westungarn das Leben ungestört weiter. Aus dieser Zeit stammt der Schatzfund von Románd, der aufgrund des Schwertes mit Antennengriff Typ Zürich nicht früher als die zweite Hälfte des 9. Jahrhunderts v. u. Z. und nicht später als Anfang des 8. Jahrhunderts ansetzbar ist.⁵⁴ Auf diese Periode folgt — noch innerhalb

der Hallstatt-B-Zeit — das häufige Vorkommen der Gegenstandstypen des präskythischen Volkes der Tiefebene im Gebiet westlich der Donau. Den Einfluß der österreichischen Hallstatt-Kultur auf das westungarische Volk der Urnenfelderkultur beweisen die bei ihnen auffindbaren Gefäße von Kalenderberg-Typus.⁵⁵ Die zweite Hälfte dieser Periode läßt sich mit der Podzemelj-Phase Sloweniens, d. h. mit dem Ha C₁ parallelisieren: ihre Datierung auf die zweite Hälfte des 8. — Anfang des 7. Jahrhunderts v. u. Z. entspricht recht wohl dem chronologischen Bild, das sich an Hand der ungarischen Funde abzeichnet. Erst danach darf man von einer vollen Entfaltung der Hallstatt Kultur in Westungarn sprechen. Unter den in Szalacska freigelegten Hügeln gibt es keinen einzigen, der auf eine frühere Zeit als die slowenische Stična-Novo-Mesto-I-Periode — mit anderen Worten, von Ha C₂ — ansetzbar wäre. Dasselbe gilt auch für die Funde der übrigen westungarischen Hügelgräber, die aus Sopron⁵⁶ ausgenommen. Westungarn konnte daher nicht zu diesen Gebieten gehören, auf denen sich die Hallstattkultur entwickelte. Die charakteristischen Elemente gelangten von außen her, und in bereits ausgestalteter Form dorthin. Im westlichen Teil Westungarns ist eine Niederlassung des nach Osten vordringenden Kalenderberg-Volkes mit Wahrscheinlichkeit anzunehmen, anderenorts mochte der Kreuz und Quer durch den östlichen Hallstattkreis ziehende Handel eine wesentliche Rolle in der Verbreitung der Fertigung von Gegenständen gehabt haben, die dem Hallstatt-Typus angehören. Die Erdbefestigung von Szalacska, die das Tal der Kapos beherrscht, kontrollierte die Handelsstraße aus dem Gebiet zwischen Save und Drau nach Norden hin, und konnte ein Aufnahmemarkt und Vermittler aus dem Süden stammender Elemente gewesen sein. Zur Bedeutung gelangte der Ort, als sich die Wirtschaftseinheit des ostalpinen Hallstatt-Kulturkreises mit dem Handel ausgestaltet hatte und stabilisierte. Die bedeutende Funktion eines Wirtschafts- und Machtzentrums bewahrte die Befestigung viele Jahrhunderte hindurch, bis hinein in die keltische und in die Römerzeit.

T. Kemenczei

A GÁDOROSI HONFOGLALÁSKORI NYEREG

Korábban elterveztem, hogy a Csongrád megyei, régről ismert honfoglaláskori lelőhelyeket beazonosítva, megkísérlem az ásatásukat folytatni. Ennek során 1968-ban Mindszent-Koszorús dűlőn,¹ 1969-ben a Csongrád megyei Eperjes-Kiskirállyáson² végeztem — mindkét esetben sikeres — próbaásatást. Gádoros ma közigazgatásilag Békésbe esik, de természetes volt, hogy a tőle légvonalban mindössze 1,5 km-re kiásott eperjesi temető után erre a híres lelőhelyre is sort kellett keríteni. A jelzett munkát 1970-ben végeztük el, amikor a Békés megyei régészeti topográfia keretében, az MTA Régészeti Intézetétől kapott anyagi támogatással lehetőség nyílt e terv megvalósítására.³

Ásatásunk⁴ során kiderült, hogy Csallány Gábor pontosan 40 éve végzett kutatásai⁵ után a 3. sírnak alsó, K-i vége kibontatlanul maradt (1, 15. kép). Munkánk többi eredményéről másutt számoltok be, e cikkben csak a nyeregről, annak csont díszeiről lesz szó.

Csallány G. saját munkássága során tapasztalta, hogy a honfoglaláskori sírokban a koponyán és lábcsontokon kívül egyéb csont nemigen várható.⁶ Ezért vélhette úgy, hogy a gádorosi 3. sírt teljesen kibontotta; hiszen előtte volt az emberi csontváz, s a jobb lábcsontok mellett a „lófej és négy pata”.⁷ Ásatásunkon a sírgödör feltáratlan részében megtaláltuk a ló *hátsó lábtőcsonthátját*. Az egyik mellső láb térdcsonthátja is előkerült. Mindezek alapján a lovas temetkezési forma megnyugtatóan rekonstruálható: a jobb térd mellett volt a lófej, majd mögötte, a sír tengelyével párhuzamosan, a mellső, s ugyanígy a hátsó lólábcsonthátok (= „összehajtott lóboros temetkezés”⁸). A mellékletek szerint előbb a kantárt, majd a nyeret a lófej mögé, a bőrcsomóra helyezték. Mi maradt meg mindebből az 1970-es ásatás idejére?

I. A csont díszek leírása

Az 1933-ban kibontott sírgödörben vastöredékeket és egy sima arany hajkarikát találtunk. A bolygatott rész keleti felében a sírfenek fölött 5–15 cm-rel magasabban, rendszertelen helyzetben, díszített és díszítetlen csontlécek apró részei láttak napvilágot. Előkerülésük vázlat szerűen, Csallány-féle bolygatásként került sírlapra. Összefüggésük csak a rábontás elvégzése, a sír teljes feltárása után vált nyilvánvalóvá.⁹ A leletek ismeretéből a lószerszám egyéb tartozékai (kengyel, zabla, hevedercsat, lószerszámdíszek) ezúttal ki-maradnak.

A sír bolygatott részéből előkerült faragott csontlécek:¹⁰

1. *Csontlemez*. Jó megtartású, töredékes. Egyik hosszanti oldala ívelt, egy 6 cm-es rész épen maradt. Másik oldalának 2 cm-es részlete látható, ez egyenes és kissé kopott. Szélénél vasszög van, de az elő- és hátlapon levő rozsdanyomok alapján ezen kívül még kettő lehetett belőlük. A díszítés a hossz tengelybe szerkesztett, középső szíromleve-lükkel egymáshoz kapcsolódó három palmettából áll. Az oldott stílusú kompozíció megközelítőleg szimmetrikus. A vasszögön farostnyomok vannak, melyek a csontlemez hossz tengelyére merőlegesen húzódnak. Az egyenes perem közelében egy nagyobb (0: 0,6 cm) és egy kisebb (0: 0,4 cm) faragott kerek lyuk látható. — Négy töredékben, a sírfenektől 5–10 cm-rel magasabban került elő. H: 8,5 cm; Sz: 4 cm (2, 3. kép).

2. *Csontléc*. Közepes megtartású, keskeny, díszítetlen töredékek. A restauráláskor egy enyhén görbülő léccé álltak össze. — H: 7,4 cm; Sz: 0,8 cm. (2. kép)

3. *Csontléc*. 4 db töredék; az előzővel még gör-

¹ RégFüz I. 22. 1969. 50–1.

² RégFüz I. 23. 1970. 57.

³ A baráti eljárásért, az ásatás teljes átengedéséért Bakay Kornélak mondok köszönetet.

⁴ RégFüz I. 24. 1971. 57.

⁵ Csallány G., *Dolg* 9–10 (1933–34) 236–8, *Fettich N.*, *A honfoglaló magyarság fémművészége* AH 21 (1937) 102–4.

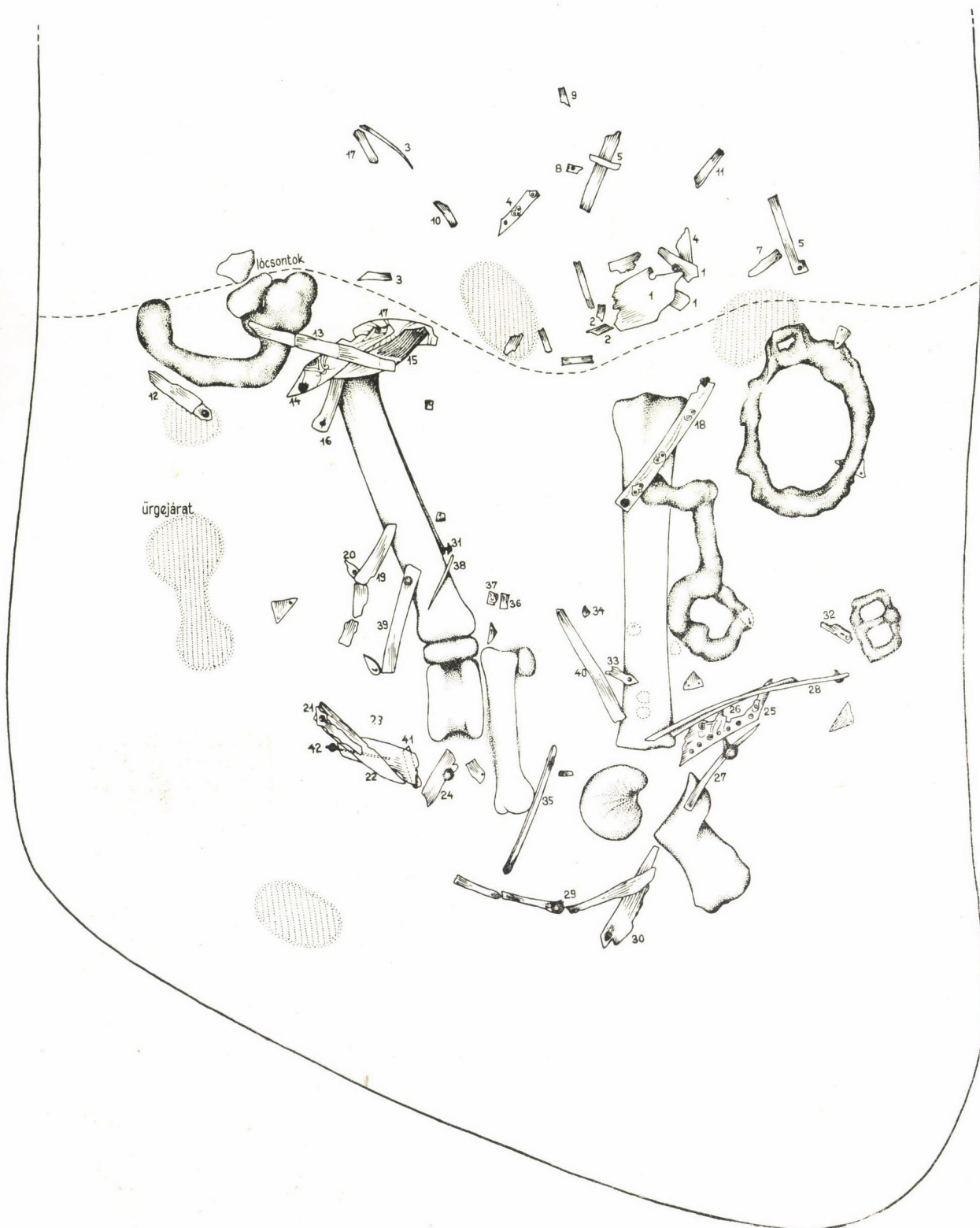
⁶ Csallány *Dolg* 9–10 (1933–34) 235.

⁷ Szentés, Koszta József Múzeum Adattára, 163. sz.

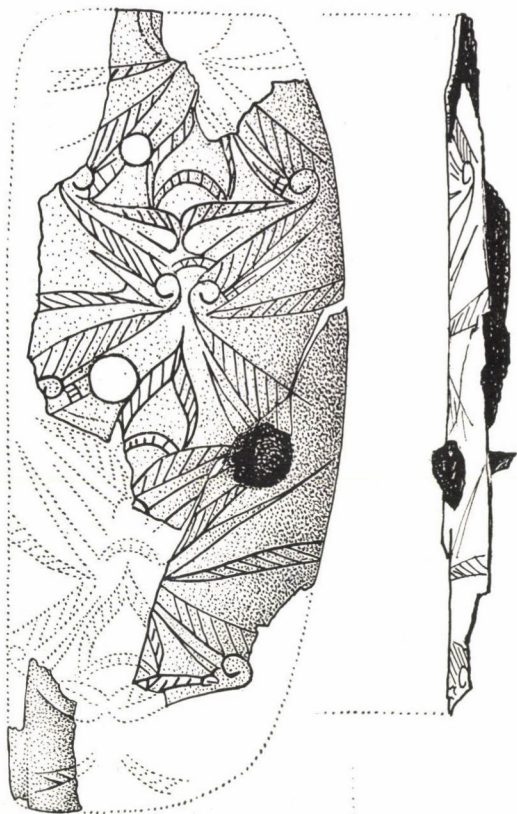
⁸ Bálint Cs., *MFME* (1969) 110.

⁹ Helyüket a sírrajzra utólag jelöltük be.

¹⁰ A szokásos köszönetnyilvánításnál többel tartozom azoknak, akik hozzájárultak, hogy e leletek jelen formájukban jelenhessenek meg. Körömdi József akkor főisk. hallg. a kb. 50×60 cm-es terület 3 napig tartó feltárássában, rajzolásában és mérésében segédkezett. Szőke Ágnes munkájának értékét a konzerválás megkezdése előtt, a Közp. Techn. Csoportnál felvett fényképek tanúsítják. A csontdíszek rajzait, valamint saját vázlataim alapján a rekonstrukciókat Árpás Károly és Bánó Attila grafikusok készítették el. A fényképek — a helyszíniek kivételével — Hernádi Oszkár felvételei.

1. kép. A gádorosi 3. sír bolygatatlan része
 Рис. 1. Ненарушенная часть могилы № 3 в Гадороше
 Fig. 1. La partie non bouleversée de la tombe n° 3 de Gádoros

2. kép. 1-3. sz. csontlemezek
Рис. 2. Костяные пластинки №№ 1-3
Fig. 2. Plaques d'os n°s 1-3

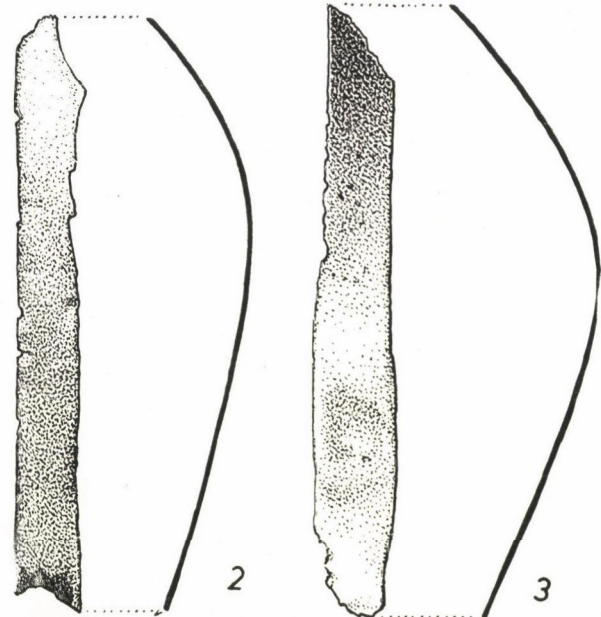
bületében is egyező léccé lehetett összeállítani. — H: 7,6 cm; Sz: 0,8–1 cm (2. kép).

4. *Csontléc* töredékei. Közepes megtartású, díszített. Egyik hosszanti oldala megközelítőleg egyenes, a másik középtájon kissé ívelten kihajlik. Ép vége ferdén levágott, ugyanitt kerek vasszög van. Három pontkörrel kitöltött szívidomok díszítik, melyeket 2–2 rovátkolt inda köt össze. A hát-lapon a szegecsen enyhén rézsút közép felé tartó farostnyomok vannak. 2 db. — H: 5,7 cm; Sz: 1,3–1,6 cm; ferde végének H: 1,1 cm (8. kép).

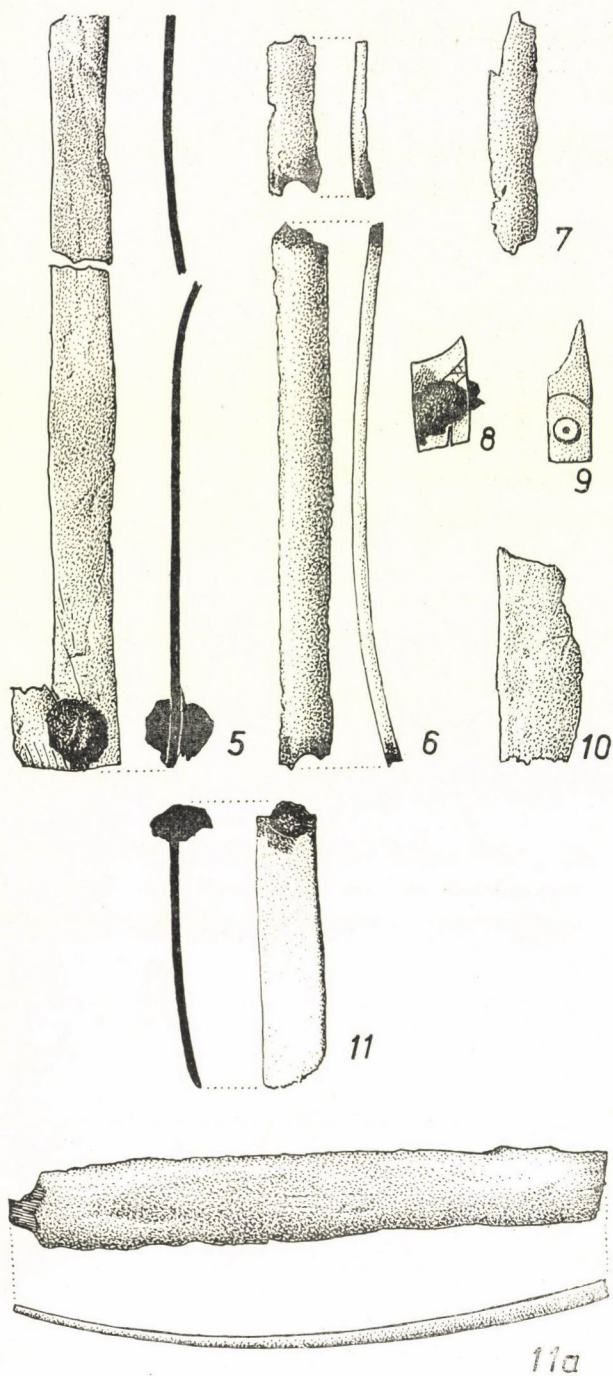
5. *Csontléc*. Közepes megtartású, díszítetlen, töredékes. Szegecselt végénél téglalap alakú megvastagodás van, a másik vége törött. Az utóbbi részénél enyhén görbül. Nem illeszthető hozzá, de anyaga s a rajta futó repedés alapján biztosan ennek a lécnél egy elkeskenyedő végű, enyhén görbülő töredéke is van még. 2 db — H: 6,4, ill. 3,3 cm; Sz: 1,4, ill. 0,9 cm (4. kép).

6. *Csontléc* töredéke. Jó megtartású, díszítetlen. Két végén rozsdanyomok, az egyiknél a szög lyuka is megvan. Enyhén görbülő felszíne teljesen sima. Egy rövidebb töredék valószínűleg az előbb említett szög másik oldalához csatlakozhatott. 2 db — H: 6,8, ill. 2 cm; Sz: 0,8 cm (4. kép).

7. *Csontléc* töredéke. Közepes megtartású, dí-

3. kép. 1. sz. csontlemez
Рис. 3. Костяная пластинка № 1
Fig. 3. Plaque d'os n° 1

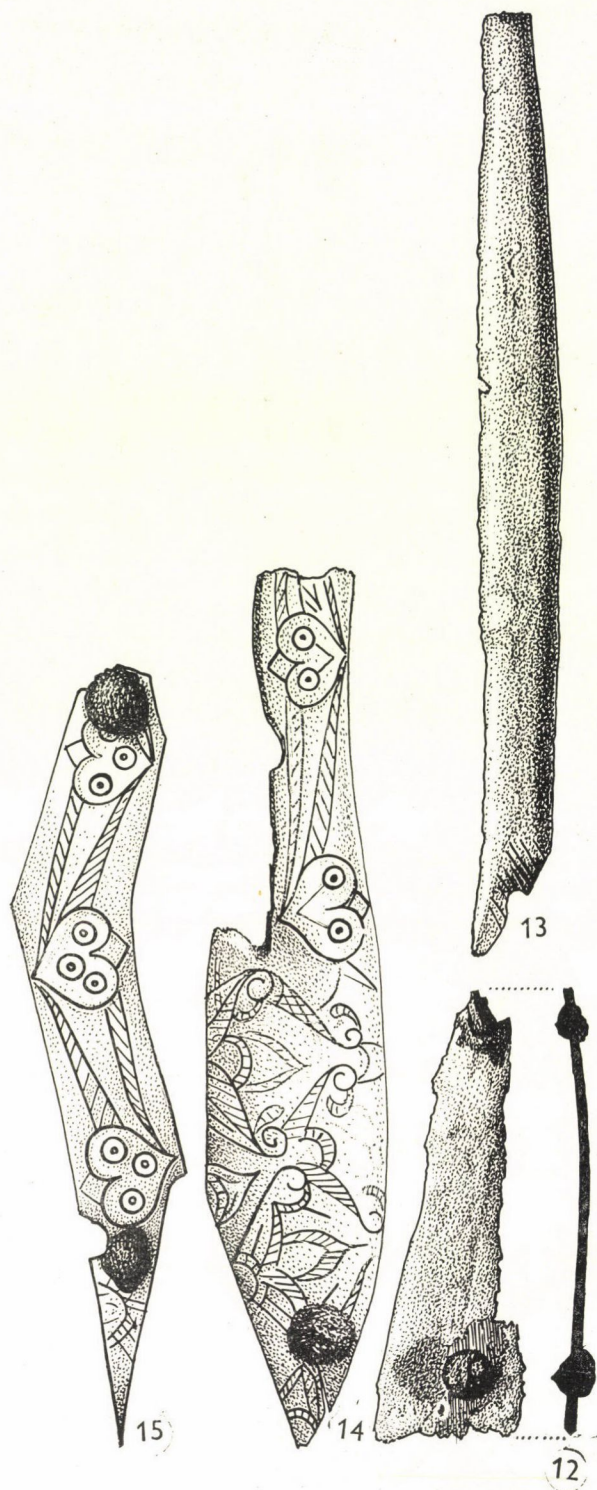

4. kép. 5–11a sz. csontlemezek
Рис. 4. Костяные пластинки №№ 5–11a
Fig. 4. Plaques d'os n°s 5–11a

szívetlen, apró darab. — H: 3 cm; Sz: 0,8 cm (4. kép).

8. Csontlemez apró töredéke. Közepes megtartású, rovátkolt vonallal díszített. Vasszög van rajta. Egy hosszabb lemez sarkáról törhetett le. — A levágott egyenes rész H: 1,1 cm (4. kép).

9. Csontlemez apró töredéke. Közepes megtartású. Pontkörös szívidom részlete látható rajta, egyik oldalán faragott ív van. — H: 1,8 cm; Sz: 0,8 cm (4. kép).

5. kép. 12–16. sz. csontlemezek
Рис. 5. Костяные пластинки №№ 12–16
Fig. 5. Plaques d'os n°s 12–16

6. kép. A 14—15. sz. csontlemezek illeszkedése
Рис. 6. Подгон костяных пластинок №№ 14—15
Fig. 6. L'emboîtement des plaques d'os n°s 14—15

10. *Csontléc* töredéke. Közepes megtartású, díszítetlen. — H: 2,7 cm; Sz: 1,1 cm (4. kép).

11. *Csontléc* töredéke. Kitűnő megtartású, díszítetlen. Egyik végén vasszög, a másik enyhén görbül. A szögön a farostnyomok a szög tengelyében, függőlegesen haladnak. — H: 3,6 cm; Sz: 0,8 cm (4. kép).

11a *Csontléc* töredéke. Jó megtartású, díszítetlen, szélei kissé kopottak. Homorúan görbül, egyik végén vasrozsdanyomok. — H: 7,5 cm; Sz: 1,1 cm (4. kép).

12. *Csontléc*. Gyenge megtartású, díszítetlen. Bár szélei nem teljesen épek, lényegében az eredeti alakja maradt meg. Mindkét végén szög van, a felsőnél levő kitörött. Alsó vége széles, felfelé haladva fokozatosan keskenyedik el. Egyik hosszanti oldala rézsútós, a másik egyenes. Megfigyelhető, hogy a szögeket alulról fölfelé irányítva verték bele a fába. Rajtuk a farostok vonulata a léc hossz tengelyével esik egybe. — 1,5 cm-rel a sírfenek fölött, előlappal lefelé, vízszintes helyzetben találtuk. H: 5,9 cm; Sz: 1,9 cm (5. kép).

13. *Csontléc*. Jó megtartású, díszítetlen. Felső végéből egy darab letörött, itt vasszögtől származó rozsdanyom van. Alsó vége szélesebb; a rozsdafolt és a szögnek fűrt lyuk alakja mutatta, hogy itt illeszkedett a 12. sz. felső végéhez. A méretek is megfelelnek ennek, s jól látszik, miként faragták le a 13. sz. alsó végét, hogy alátehesse a másik csontléc megfelelő részének. — 4,8 cm-rel a sírfenek fölött, előlappal felfelé feküdt, enyhén D felé lejtett. Szögcselt vége esett a sír széle felé. H: 12,4 cm; Sz: 0,6—1 cm (5. kép).

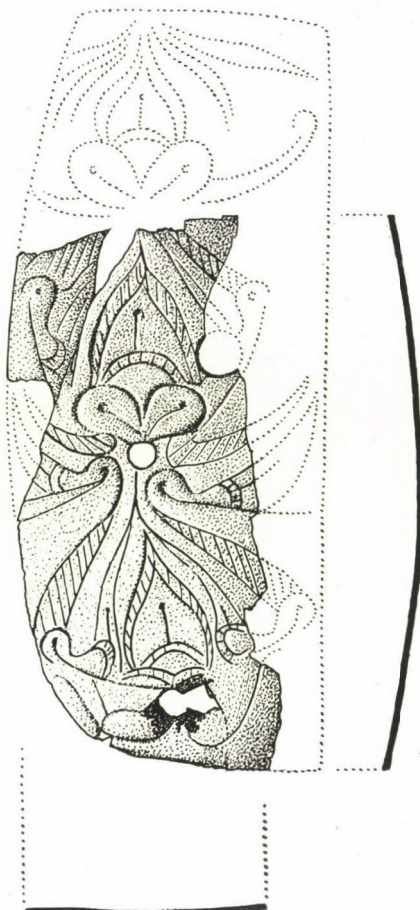
14. *Csontlemez*. Jó megtartású, díszített. Hegyes végénél vasszög van, a másik vége letörött. Alsó részénél rézsútós bevágás. A keskeny, lécszerű felén hegyükkel ellentétesen forduló pontkörös szívidomok váltakoznak, melyeket rovátkolt, elhegyesedő végű indák kötnek össze. A szélesebb végénél csúcsukkal felfelé álló, egymásba fonódó palmetták

láthatók. — Közvetlenül az előbbi léc alatt, előlappal felfelé találtuk, hegyesre faragott vége a sír széle felé esett. H: 11,5 cm; Sz: 2,3, ill. 1,4 cm (5, 6. kép).

15. *Csontlemez*. Jó megtartású, díszített. Közepénél tompaszögben megtörő léc, mindkét végén vasszög. Egyik vége erősen elhegyesedik, a másik kissé töredékes, talán egyenes volt eredetileg. Három pontkörrel kitöltött, szám szerint 3 szívidom díszíti. A közepén levő áll a hegyén, a szélsők fordított helyzetben vannak. A szívidomokat összekötő rovátkolt indák a léc hajlatát követik. Az elhegyesedő végénél a szög mellett gazdagon kidolgozott palmetta alsó része van, melynek levelei a 14. sz. szélső díszítményében folytatódnak (6. kép). — Közvetlenül az előbbi alatt, előlappal majdnem teljesen lefelé fordulva, a sírfenek fölött 5 cm-rel bontottuk ki. Hegyes vége volt a sír széle felé. H: 10 cm; Sz: 1,45 cm (5. kép).

16. *Csontléc*. Közepes megtartású, díszítetlen. Felső vége letörött, az alsó kiszélesedik, vasszög van rajta. Alig észrevehetően görbül. — A sírgödörben előlappal lefelé, közvetlenül a 14. sz. alatt találtuk. H: 4,8 cm; Sz: 1,35—1 cm (5. kép).

17. *Csontlemez*. Közepes megtartású, töredékes, gazdagon díszített. Szélei elkopottak vagy hiányoznak. Alsó sarkánál megmaradt az eredeti perem egy részlete, melyet a sír földjéből összeszedett 6 db apró töredékből lehetett összeállítani. A restaurálás során illesztettünk hozzá egy kis darabot, mely az 1933-ban megbolygatott részből került elő. Ezzel a kiegészítéssel a külső oldalánál szabályos (az 1. sz. megfelelő részével egyező) ívet kapunk. Egyenletes kopása miatt igen valószínű, hogy az eredeti szélét is ennek közelében kereshetjük. Díszítése jelen állapotában két, sokszirmú palmettából áll, valamennyi részük igen gondosan kivitelezett, a szegélyek sűrűn és szabályosan rovátkoltak. A csontot faragó mester gyakorlottságát (és szépérzékét) mutatja, hogy egy vasszög

7. kép. 17. sz. csontlemez
Рис. 7. Костянка пластика № 17
Fig. 7. Plaque d'os n° 17

(már a megtaláláskor hiányzott) és egy vele azonos vonalba esett kerek lyuk köré tervezte meg a palmetták tövét. Mivel azonban ez a vonal — nyilván a lyukak elhelyezését meghatározó, szerkezeti ok miatt — nem esett egybe a lemez hossz-tengelyével, a kompozíciónak aszimmetrikusnak kellett lennie: a palmetták jobb oldali szirmai jóval szélesebbek. A csontlemezen még egy nagyobb méretű (0: 0,7 cm) lyuk félköríve is látható. — A 15. sz. alatt, közvetlenül a lólábcsontokon, előlappal felfelé, vízszintesen feküdt. A palmetták hegyei ÉNy felé irányultak.¹¹ H: 7,3 cm; Sz: 3,3 cm (7. kép).

18. *Csontléc*. Jó megtartású, majdnem teljesen ép, díszített. Enyhén ívelt, két végét egy-egy egyenes vonal zárja le. A végeknél vasszög van. A szögek környékét a beverés után körbekarcolták (ez a vonal metszi a szélekig kifutó, rovátkolt indákat). Díszítése három, pontkörrel kitöltött szívidom; a középső áll hegyével felfelé, a két szélső ellentétes helyzetben van. A hátapon a szögeseken látható farostnyomok rézsút, egymással ellentétes irányban haladnak. — Előlapjával DNy felé lejtősen találtuk, a lólábcsont fölött 7,5 cm-rel, a sírfenéktől mérve 11 cm-rel magasabban volt.¹² H: 12,6 cm; Sz: 1,75–1,9 cm (8. kép).

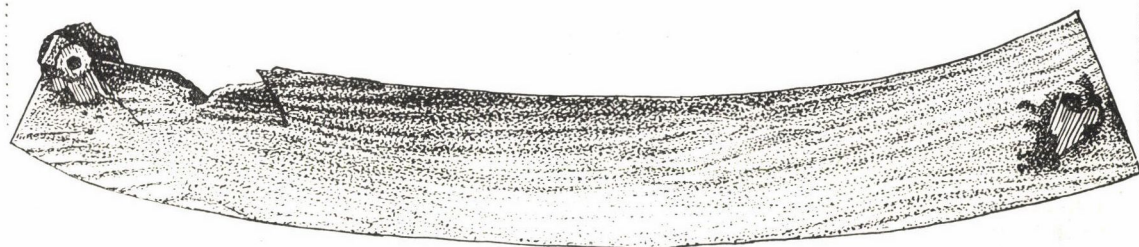
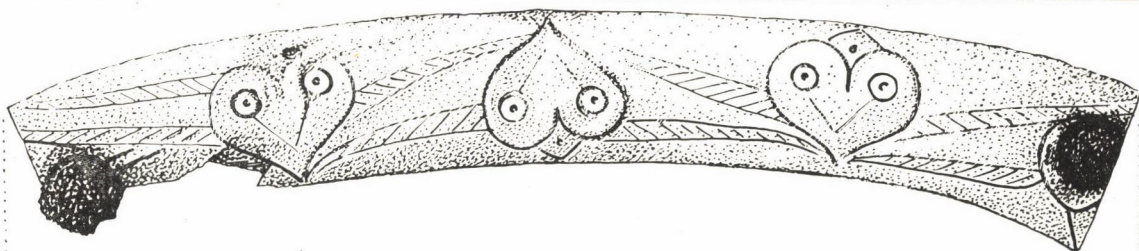
19. *Csontléc*. Közepes megtartású, díszítetlen, töredékes. (Két darabja a tisztításkor megsemmisült, méretük a sírrajz alapján helyreállítható.) A restaurálás során kiderült, hogy a 36. sz.-al összeillik. Derékszögben csatlakoztak egymáshoz, a rövidebbik rész a hajlat után elkeskenyedik. Ezen a végén rozsdanyom van. — A 36. sz. a sírfenék fölött 5 cm-rel, előlappal felfelé volt. A 19. sz. 3–7 cm-rel magasabban, előlappal lefelé feküdt, az előbbihez csatlakozó vége Ny felé esett. H: 5,7 cm (a hiányzó részekkel együtt kb. 9 cm); Sz: 1,1–0,8 cm (10. kép).

20. *Csontléc* töredéke. Gyenge megtartású, díszítetlen. Rövidebb, egyenes oldala valószínűleg az épen maradt széle, itt vasszög van. A töredékes végénél faragott kerek lyuk negyedíve látható. Ép szélétől legyezőszerűen kifelé haladó, bekarcolt vonalak nyomai láthatók, de ezek összefüggésükben nem értelmezhetők. — A 19. sz. alatt, előlapjával lefelé találtuk. A feltáráskor úgy tűnt, hogy a 19. sz. K-i végéről tört le, ezt a mosás után már nem tudtuk ellenőrizni. H: 2,5 cm; Sz: 1 cm (12. kép).

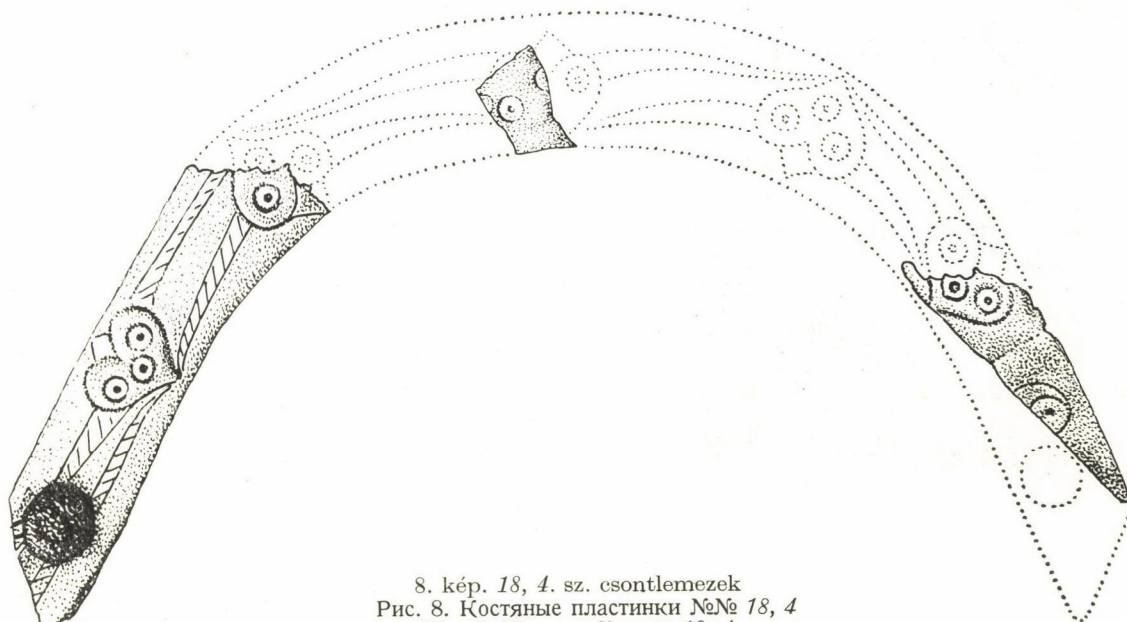
21. *Csontléc* töredéke. Gyenge megtartású, díszítetlen. Erősen görbül. Épen maradt az alsó, egyenesre levágott vége, ugyanitt vasszög van. Alsó részénél megmaradt a lécs eredeti, egyenesre faragott széle, így megállapítható, hogy az alatta levő deszka egykor mintegy 75° szögben állt. —

¹¹ Az adattári jelentésében tévesen DK szerepel. A hiba az Adattárba leadott, általam készített sírrajzon és helyszíni fényképeken ellenőrizhető.

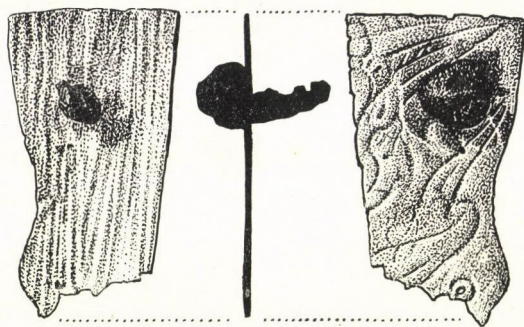
¹² A sírgödör végső kitisztításakor kibillant a helyéről, a fényképezéskor nem illesztettük vissza. Az alatta hagyott földtömeg („baba”) a fényképen látható, ez pontosan jelzi a helyzetét.

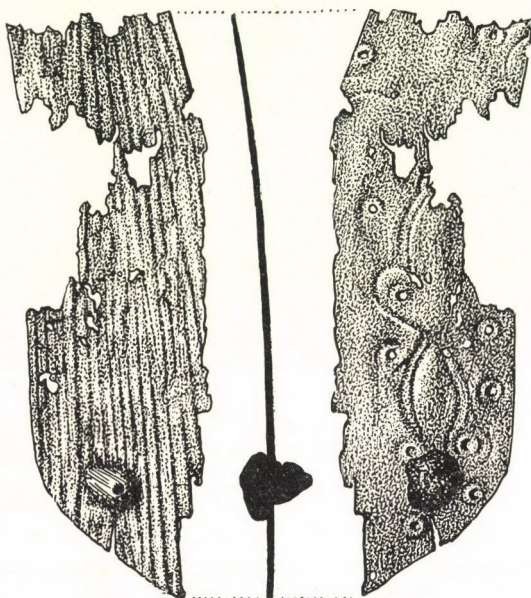
18

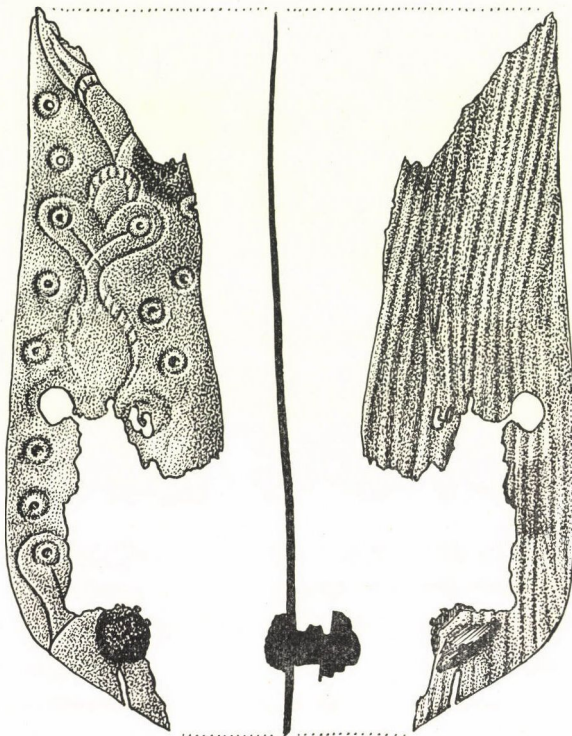
8. kép. 18, 4. sz. csontlemezek
Рис. 8. Костяные пластинки №№ 18, 4
Fig. 8. Plaques d'os n°s 18, 4

(24)

23

25

10. kép. 23–25. sz. csontlemezek
Рис. 9. Костяные пластинки №№ 23–25
Fig. 9. Plaques d'os n°s 23–25

Előlapjával felfelé találtuk, szegecselt vége 3,6 cm-rel, a sír közepe felé eső töredékes vége pedig 6,3 cm-rel állt magasabban a sírfenéknél. H: 6,8 cm; Sz: 1,8 cm (12. kép: szembe- és oldalnézet, valamint görbülete az egyenes szélére való állításkor)

22. *Csontléc* töredéke. Gyenge megtartású, díszített. Felső rése hiányzik, az egyenes alsó és ívelt felső széle épen megmaradt. Hegyes végénél, vaszög, mellette kerek lyuk (0: 0,3 cm). Egyenes oldalán, közvetlenül a törés mellett kis bevágás van. Enyhén homorú. Díszítéséből csak a szög mellett maradt meg két bevészt vonal nyoma. — Közvetlenül a 23. sz. fölött és a 21. sz. alatt volt, szegecselt vége pontosan egybeesett a 21. sz. külső szélével. Majdnem az élén, előlappal DK felé állt, egyenes oldala volt alul. Külső vége 3,2 cm-rel, a belső 5,8 cm-rel esett a sírfenéknél magasabbra. H: 9,4 cm; Sz: 1,8 cm (10. kép).

23. *Csontlemez*. Igen rossz megtartású, erősen

töredékes. Teljesen lekopott felszínén a díszítés alig látszik. Rövidebbik oldala és a szög melletti része a csontlemez eredeti szélével egyezik meg. Szélei közelében pontkörök vannak, közöttük hegyükkel egymáshoz kapcsolódó szívidomok. A szögön a farostnyomok az ívelt szélével párhuzamosak. — A sírfenéknél 3,9 cm-rel magasabban, majdnem vízszintesen, előlappal felfelé feküdt. Szegecselt vége a sír széle felé esett. H: 7,8 cm; Sz: 1,4 cm (10. kép).

24. *Csontlemez*. Gyenge megtartású, töredékes, díszített. A rövidebbik, egyenes és a hozzá csatlakozó ívelt oldala maradt meg épen. Ebben a sarkában nagy vasszög van, melynek rozsdája a körülötte levő kis részen jól konzerválta az eredeti felszínt. Gazdag díszítése alig látszik. Úgy tűnik, hogy két, egymás alatt levő palmetta volt rajta, melyeknek csak a jobb oldali fele maradt meg. A palmetták hegyei a csontlemez ívelt széléig

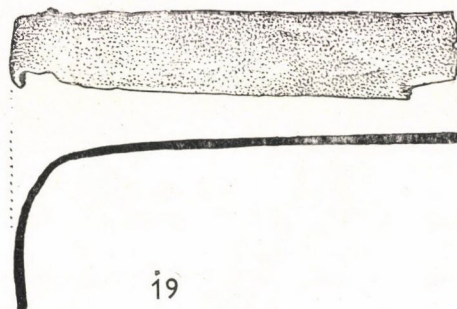
érnek el. Alsó sarkában pontkör látható. A vasszögön a farostok a hosszanti tengelyre mintegy 50° szögben irányulnak. — A sírfenék fölött 3,2 cm-rel, rézsút helyzetben állt; előlapja ÉK felé, ép vége Ny felé esett. Töredékes vége a 23. sz. törött vége közelében volt. H: 4 cm; Sz: 2,4 cm; a szög H: 1,3 cm (9. kép).

25. *Csontlemez*. Közepes megtartású, töredékes, díszített. Megközelítőleg épen maradt végénél vasszög van, melyen a farostnyomok a rövid, egyenes szélével párhuzamosan haladnak. Egyenes széle — a sír vége felé esett — épen maradt, de a perem mentén sorakozó pontkörök jelzik, hogy a másik, töredékes széléből sem sok hiányzik. Az épen maradt szél közelében kerek lyuk van (Ø: 0,3 cm). A szélek közelében levő pontkörök között hegyükkel egymáshoz kapcsolódó szívidomok láthatók, melyek felül (a hiányzó résznél) palmetta(k)ban végződtek. A szívidomok nem a szimmetriatengelyben, hanem az épen maradt saroktól kissé ívelten kiindulva haladnak. A lemez töredékes végénél háromlevelű palmetta bomlik ki belőlük. — Díszített előlapjával felfelé, épen maradt sarkával a sír széle felé lejtősen feküdt. Alsó vége a sírfenéktől 11,9 cm-re, a felső pedig 14,2 cm-re volt. H: 9,5 cm; Sz: 2,7 cm; szög: H: 1 cm (10–11. kép).

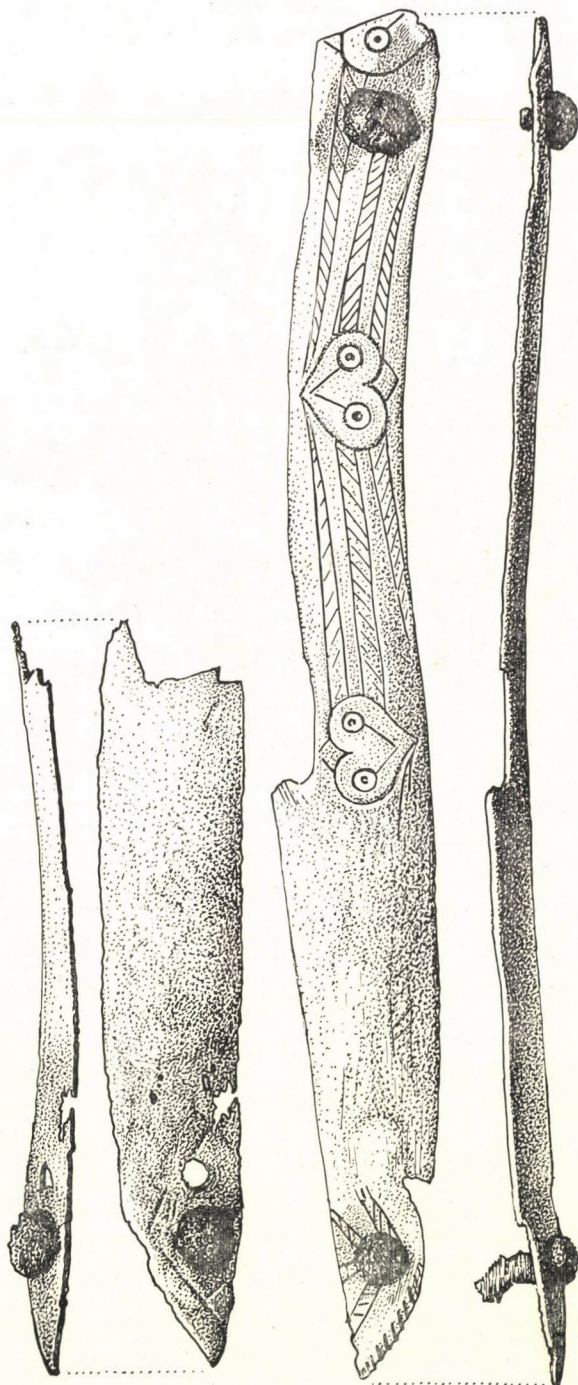
26. *Csontléc*. Jó megtartású, egyik végén töredékes, díszítetlen. Elkeskenyedő végén — ez a sír közepe felé esett — a nagyobb rozsdanyomok egy szög közelségét jelzik. Másik végén egy szög lenyomata. Ezt a részét kissé lefaragták, hogy a szög alá lehessen illeszteni (l. 13. sz.). — Közvetlenül a 25. sz. fölött, hátlapjával fölfelé feküdt. Szögecselt végét az előbbinél 1,5 cm-rel, magát a lécet pedig a sírfenéknél 15,5 cm-rel magasabban találtuk. H: 9,1 cm; Sz: 0,6–0,8 cm (12. kép).

27. *Csontléc*. Jó megtartású, díszítetlen. Mindkét végén töredékes, közepén vasszög. A szögön a farostnyomok rézsút irányban haladnak. Töredékes végei ellentétes irányban görbülnek. A léc hosszában is görbített: alsó végénél befelé, a felsőnél pedig kifelé. — Alsó vége a sírfenék fölött 12 cm-rel, a felső pedig további 7 cm-rel volt magasabban. Előlapja a sír széle felé esett. H: 10,6 cm; Sz: 1 cm, szög H: 1,4 cm (12. kép).

28. *Csontléc*. Közepes megtartású, ép, díszített. Mindkét vége közelében egy-egy vasszög, az egyik a farostnyomok a hosszanti tengellyel párhuzamosak. A sírgödör széle felé eső sarka hegyes, másik vége ferdén levágott. Felső széle ívelt, az alsó részén kb. a harmadánál egyenes, majd egy bevágás után a felső szél vonalát párhuzamosan követi. A külső, szélesebbik részén a díszítés nem állapítható meg, néhány vonalkából azonban úgy tűnik, mintha — a 14. sz.-hoz hasonlóan — palmetták lettek volna rajta. A külső szög körül négy, rovátkolt vonal maradt meg. A bevágás fölötti,

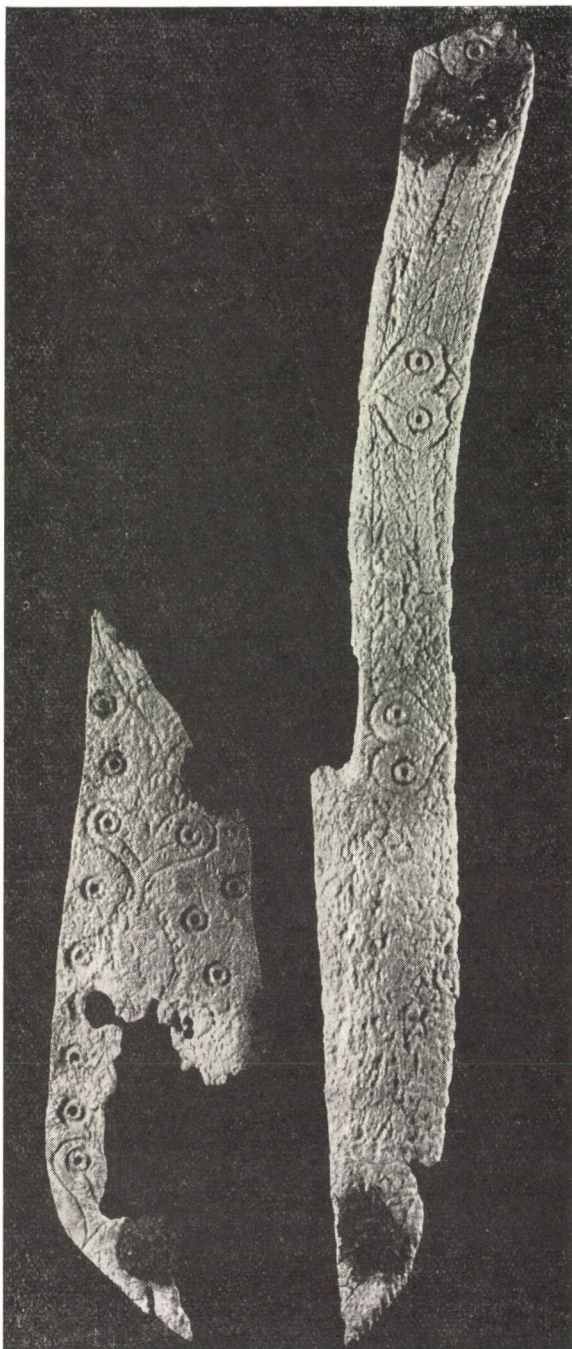
19

22

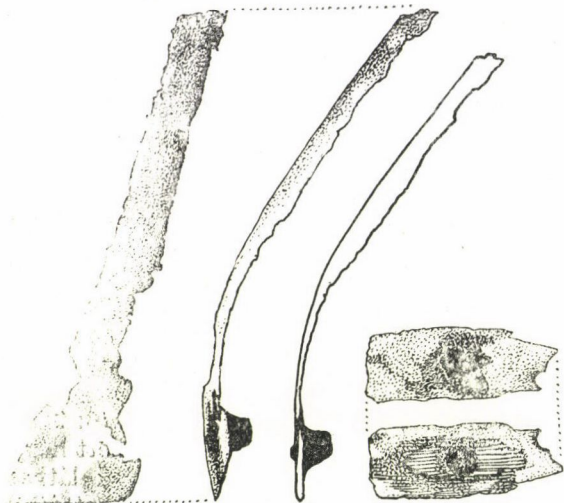
28

10. kép. 19, 22, 28. sz. csontlemezek
Рис. 10. Костяные пластинки №№ 19, 22, 28
Fig. 10. Plaques d'os n° 19, 22, 28

11. kép. 25, 28. sz. csontlemezek
Рис. 11. Костяные пластинки №№ 25, 28.
Fig. 11. Plaques d'os n°s 25, 28

keskenyebb részen három, egymástól egyenlő távolságban csúcsán vagy alapján álló szívidom van. Bennük pontkörök, közöttük rovátkolt indák vannak. A bevágás fölötti szíven gyenge zöldes patinanyom látható. — Közvetlenül a 26. sz. fölött, teljesen az élén állt, előlappal ÉK felé. Külső, hegyes sarka 16 cm-rel, belső vége pedig 19 cm-rel állt a sírfenek fölött. H: 17,3 cm; Sz: 1,6 – 1,9 cm (9, 11. kép).

21°

22

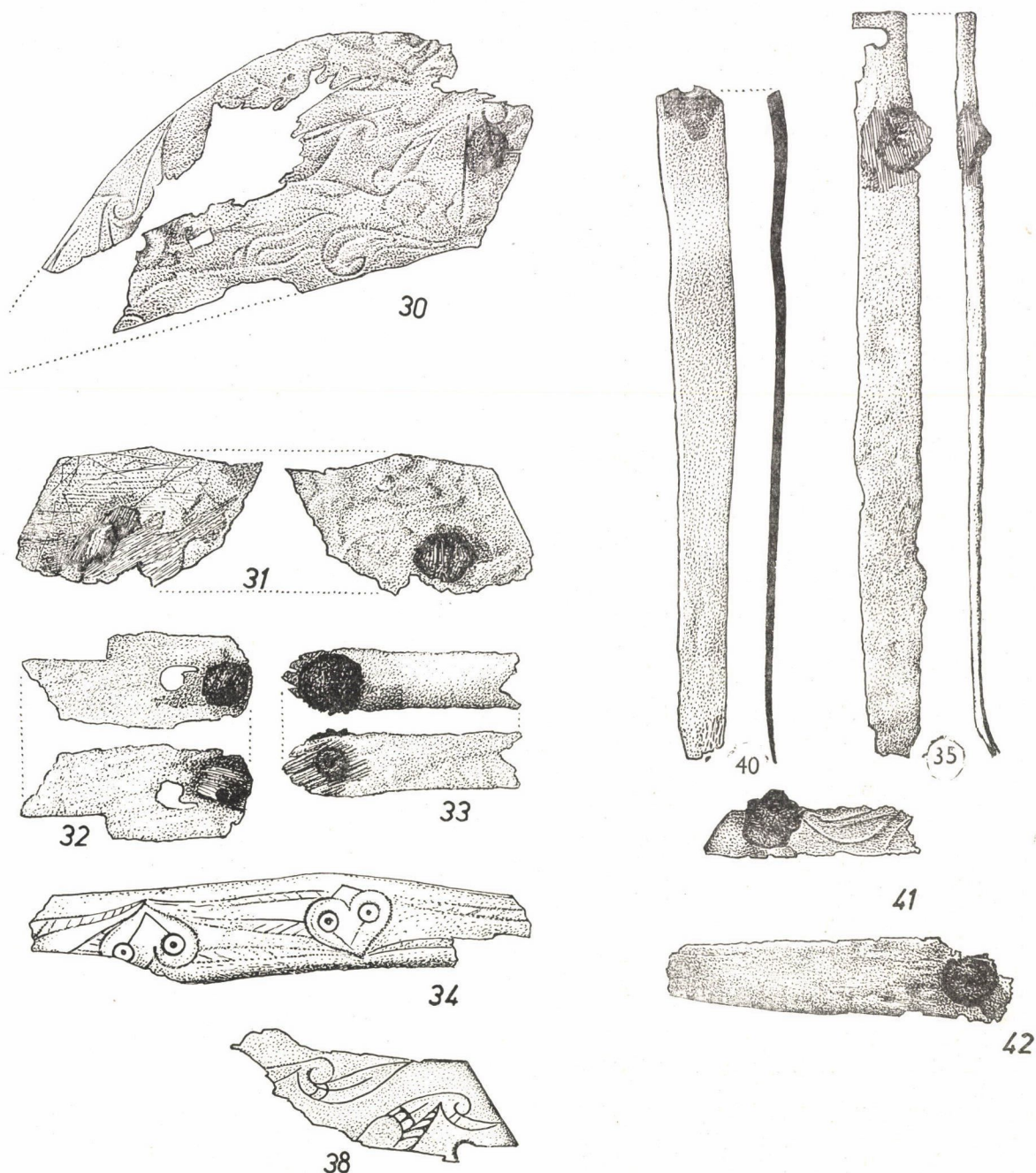
26

27

12. kép. 20 – 21, 26 – 27. sz. csontlemezek
Рис. 12. Костяные пластинки №№ 20 – 21, 26 – 27
Fig. 12. Plaques d'os n°s 20 – 21, 26 – 27

29. *Csontléc.* Gyenge megtartású, díszítetlen. Eredeti felszínéből kevés maradt meg. Oldalnézeten enyhén görbül, közepén vasszög van. Bal oldali végénél egy másik szög volt, itt a léc kissé kiszélesedett. — A sírfenek fölött 12,6 cm-rel, vízszintesen feküdt, a szög függőlegesen állt. H: 13,5 cm; Sz: 0,5 – 0,6 cm (14. kép).

30. *Csontlemez.* Gyenge megtartású, töredékes, díszített. Egy rövid és egy hosszabb oldala van,

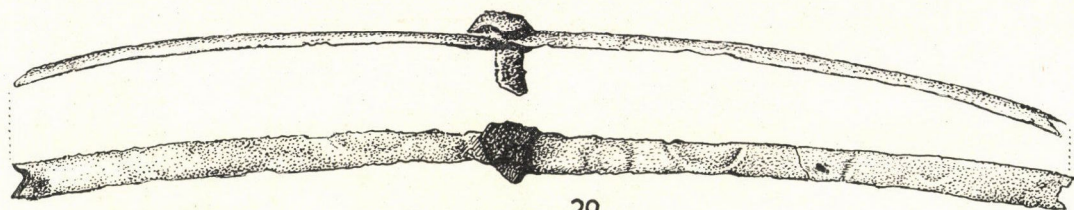

13. kép. 30–35, 38, 40–42, sz. csontlemezek
 Рис. 13. Костяные пластинки №№ 30–35, 38, 40–42
 Fig. 13. Plaques d'os n°s 30–35, 38, 40–42

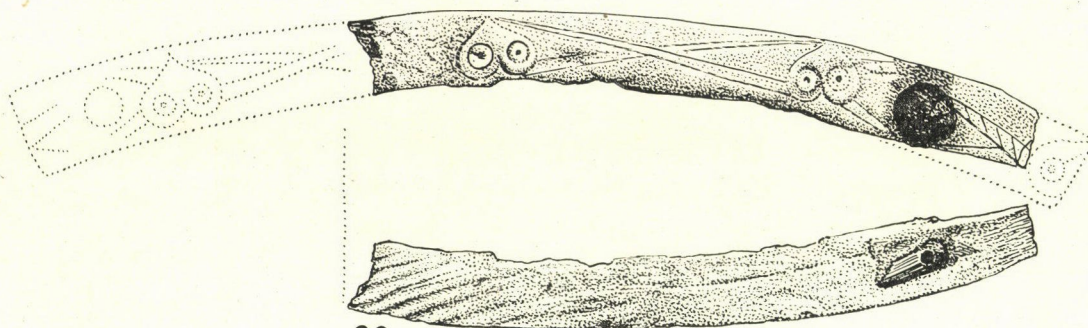
melyet ívelt szél köt össze. Rövidebbik oldalánál a sarokban vasszög feje van, ennek vége letörött. A szélek mentén oldott kompozíciójú, elhegyesedő indák vannak, középtűt egy szívidom látszik, melyből feltehetőleg egy palmetta bomlik ki. Elhegyesedő vége közelében rozsdanyomos kerek lyuk negyedíve látszik. — A sírfenéknél 8 cm-rel magasabban, előlappal felfelé találtuk. Szegecselt sarka a sír széle felé volt, előlapja kb. 60° szögben DNY felé lejtett. H: 7,7 cm; Sz: 3,5 cm (13. kép).

31. Csontlemmez töredéke. Vastagra vágott lemez-ből faragták, ezért maradt meg ennyi belőle — egyébként igen rossz megtartású, a díszített előlapja teljesen lekopott. Egyik széle az eredeti állapotot mutatja, közelében vasszög van. A farostnyomok az egyenes szélével párhuzamosak. — A sírfenéknél 8 cm-rel magasabban, élén állt, előlapjával D felé. H: 3,8 cm; Sz: 2,1 cm (13. kép).

32. Csontlerc töredéke. Rossz megtartású, eredeti felszíne teljesen lekopott. Szélénél vasszög,

29

39

14. kép. 29, 39. sz. csontlemezek
Рис. 14. Костяные пластинки №№ 29, 39
Fig. 14. Plaques d'os n°s 29, 39

mellette kerek lyuk nyoma. — Közvetlenül a hevedercsat mellett, előlappal felfelé, erősen DK felé lejtve találtuk. H: 3,4 cm; Sz: 1,4 cm (13. kép).

33. *Csontléc* töredéke. Jó megtartású, díszítetlen. Szögecselt vége félkörívesen végződik, a másik vége letörött. Belső, töredékes vége kb. 8°-kal hajlik el az épen maradt sarkától. Oldalai épek. — Előlappal lefelé, a sírfenék fölött kb. 10 cm-re feküdt (feltárás közben kibillent az akkor megfigyelt helyzetéből). H: 3,6 cm; Sz: 1 cm (13. kép).

34. *Csontléc* töredéke. Közepes megtartású, díszített. Mindkét vége hiányzik. Két, ellentétes irányba fordított, pontkörös szívidom van rajta, melyeket rovátkolt indák kötnek össze. — A sírban függőlegesen állva, előlappal D felé fordulva került elő, alsó vége kb. 11 cm-re volt a sírfenéktől (szintén kibillent a helyéről). H: 3,5 cm; Sz: 1,5 cm (13. kép).

35. *Csontléc* töredéke. Közepes megtartású, díszítetlen. Az elkeskenyedő, törött vége kissé felpördül, egyenesen levágott, másik vége a restaurálásakor megsemmisült. Közvetlenül az utóbbi vége mellett, a léc szélén, faragott kerek lyuk félköríve van. Ugyanitt vasszög is volt a közelben, feje nagy rozsdafoltot hagyott az előlapon. — Élén állt, előlapja É felé fordult, szögecses vége a sír közepe felé, kissé alacsonyabban feküdt. A sírfenék fölött 6,2 cm-rel találtuk. H: 14,3 cm; Sz: 1 cm (13. kép).

36. l. a 19. sz.

37. *Csontléc* töredéke. Jó megtartású, pontkörök díszítik. Egyik pereme a léc eredeti szélével egyezik meg. Vasrozsdanyomok vannak rajta. — Előlappal lefelé, a sírfenék fölött 5 cm-rel figyeltük meg. H: 1,3 cm; Sz: 0,8 cm (l. 8. kép 4. sz., középen).

38. *Csontlemez* töredéke. Jó megtartású, díszített. Az eredeti széléből a rövid, egyenes oldala maradt meg. Az egyenes szél közelében egy lyuk félköríve látható (0: 0,3 cm). A felső levél egy palmetta részlete lehet, az alsó pedig egy leveles inda vége. — A sírban élén állt, előlapja É felé fordult. A sírfenék fölött 7,6, ill. 5,5 cm-rel magasabban került elő (ép vége volt Ny felé). H: 4,3 cm; Sz: 1,4 cm (13. kép).

39. *Csontléc* töredéke. Közepes megtartású, díszítése erősen kopott. Egyik hosszanti oldala épen megmaradt, míg a másik egy 1,5 cm-es rész kivételével elkopott. Végei töröttek. Az egyik vége közelében kerek vasszög van, a másiknál pedig rozsdanyomok láthatók (azaz ott is volt egy szög). Hegyükkel felfelé álló szívidomok láthatók rajta, bennük 2–2 pontkör van. A szívidomokat egymást átlósan keresztező, elhegyesedő végű párhuzamos vonalak kötik össze. A szög mellett a fentebb már többször leírt, rovátkolt inda részlete figyelhető meg. — A sírfenék fölött 15 cm-rel, előlapjával lefelé, vízszintesen feküdt, szegecselt vége Ny felé esett. H: 9,3 cm; Sz: 1 cm (14. kép).

40. *Csontléc* töredéke. Jó megtartású, díszítetlen, mindkét vége törött. Egyik vége elkeskenyedik, itt enyhén görbül. A másik végénél vasszög okozta rozsdafoltok vannak és a szög részére fűrt lyuknak egy kis íve is megfigyelhető. — Előlappal lefelé, kissé É felé lejtősen találtuk, szegecselt vége 5,3 cm-rel, a másik 2 cm-rel volt magasabban a sírfenéknél. H: 10 cm; Sz: 0,8–1 cm (13. kép).

41. *Csontlemez* töredéke. Gyenge megtartású, díszítése alig látszik. Épen maradt széle közelében vasszög van. Rovátkolt szélű palmetta egyik levele maradt meg rajta, tehát feltehetőleg egy nagyobb lemezhez tartozhatott. — Közvetlenül a

15. kép. A bolygatatlanul maradt leletek oldalnézete

Рис. 15. Ненарушенные находки. Вид сбоку

Fig. 15. Vue latérale des trouvailles non bouleversées

23. sz. alatt, előlapjával lefelé fekve találtuk. H: 3,2 cm; Sz: 0,8 cm (13. kép).

42. *Csontléc* töredéke. Gyenge megtartású, nem állapítható meg, hogy a felszínén levő kisebb bemélyedések eredetileg karcolt díszítések voltak-e. Szögcselt végénél kissé kiszélesedik. A szögön megmaradt farostok a léc hosszában haladnak. Elkeskenyedő vége kissé homorúan befelé pördül. — Közvetlenül a 23. sz. alatt volt, az élén állt. H: 5,2 cm; Sz: 0,8–1,2 cm (13. kép).

II. A nyereg helyreállítása

A nyereg helyreállítását több dolog nehezítette.

1. A nagyszámú, sokféle, gazdagon díszített¹³ csontlemezekhez nincs hasonló a mindedig ismert — igen kisszámú — honfoglaláskori nyeregleletek között, de nem láttam egyező díszítésmódot a Keletről megismert nyergek sorában sem.¹⁴ (Mégis — mint látni fogjuk — a gádorosi beletartozik az eurázsiai nomád nyergek képébe; méreteivel is kapcsolódik hozzájuk.)

2. A sírleírásból és a helyszínrajzból kitűnt,

hogy az 1933-as feltáráskor a nyereg elejét megbolygatták. A csontlécek egy részét másodlagos helyzetben megtaláltuk, de sok, az előképára erősített dísz teljesen hiányzik.¹⁵

3. A csont díszek nagy többsége töredékes, leggyakrabban éppen a szélek és a végek nincsenek meg. Ez az eredeti formák kikövetkeztetését, az egyes léctípusok párosítását, illeszkedésének megkeresését bonyolította.

4. Az eddig szokatlan formájú, különféle csontlécek sokfélesége csak növelte elhelyezésük lehetőség változatait.

5. Sok kárt okoztak a feregjáratok (l. 15. kép), egyes részeknél szinte értelmetlenné tették a sír-rajznak a helyszínen 1 : 1 méretű elkészítését. Van a nyeregnek olyan része, ahol egyetlen lemez sincs eredeti helyén, a zabla egyik fele is hiányzik (oda talán már nem ért el Csallány bontókése). A kis ezüst lemezek elhelyezkedésében aligha ragadható meg valamilyen rendszer, kettőjüket pl. jóval a sírgödörön kívül, friss ürgejáratban találtam meg.

6. Ismert tény, hogy a csontlemezek a földben sokat veszítenek eredeti alakjukból. A helyszínen

¹³ Egyes — főként a jobb megtartású — csontlemezek a faragott díszítések vájataiban helyenként fekete színű, festékszerű anyag nyomai figyelhetők meg (1, 14, 17, 30. sz.).

¹⁴ A honfoglalás kori nyergek keleti kapcsolatai c. kézirat.

¹⁵ Hogyan lehetséges, hogy ezek a leletek nem szerepelnek Csallány G. és Fettich N. sírleírásaiban? A szentesi adattárban levő feljegyzés az eredeti sírlapokra és a régi, elveszett leltárkönyvre támaszkodik. Ebből kiderül, hogy a feljegyzés készítésekor felfigyeltek néhány olyan tárgyra, „mely a csontvázlapon és Fettich leírásában nem szerepel, de a tárgyak közt és

a leltárkönyvben” megvolt. Volt olyan is, mely „sem Fettichnél, sem a csontvázlapon nem szerepel, de facto a leletek közt sincs”, a leltári napló viszont említi. A következő tárgyról — melynek megléte számunkra igen sokatmondó — az eredeti jegyzetek és egykorú közlemények nem szólnak. Az adattári jelentés alapján idézem: „Ugyancsak a leltárkönyvben szerepel egy kis csontlemez, vasszeggel, amely a tárgyak közt megtalálható.” Úgy vélem, a Fettich Nándor által közölt (A honfoglaló... XCI. t. 116–117. sz.) leletek lehettek a fenti és más, említésre nem került töredékek, melyek a nyereg Csallány által bolygatott részéből kerültek elő.

16. kép. A 13–17. sz. csontlemezek a feltárás közben
Рис. 16. Костяные пластинки №№ 13–17 во время
вскрытия

Fig. 16. Plaques d'os n°s 13–17, en cours de degagement

készült fényképek mutatják, hogy a 13. és 28. sz. görbülete a megtalálás óta is jelentősen csökkent.

Mindemellett segítséget jelentett az a felismerés, hogy a nyereg valamennyi részére díszítésében is mindig eltérő lemezpár került. A helyreállítás során ellenőrzésként a vasszögekre rozsdásodott farostok irányát is figyeltem: ezeknek az egymással szemben elhelyezett csontlemezeknél (szintúgy a nyereg két oldalát összekötő 18. sz. esetében) mindig ellentétesnek kell lenniök. A restaurátorral közösen végzett összeillesztéseknél a minták egyezésén túl elsősorban a hátlapon látható irdalások folyamatosságára, ill. azok hasonló jellegére ügyeltem. Az irdalások a lemezek kiegészítésében is segítettek, mivel azok – az ép darabokon ellenőrizhetően – mindig a díszítmények hosszában haladtak. Az is hamar kiderült, hogy a szögeket mindig a lécek végéhez közel verték be.

A helyreállítással való hosszú próbálkozásaim során nem volt kétséges, hogy a csontlemezek egykor nyereg díszai voltak. Ezt mutatta a faragott csontoknak a sírban megfigyelt helyzete, valamint az, hogy a zablán és az eddig elfogadott feltételezések szerint a nyeregtakarót (?) díszítő ezüst lemezekén kívül a közvetlen közelükben voltak a lószerszámnak kétségbevonhatatlanul a nyereghez tartozó részei: a kengyelpár és a hevedercsat. A munka közben fölmerültek bennem olyan gondolatok is, hogy a nyeret a temetéskor hosszában vagy keresztben kettétörték volna, esetleg lefelé fordítva, vagy ellentétes irányba helyezték volna a sírba – de mindegyikükről kiderült, hogy alaptalanok.

¹⁶ László Gy., A koroneói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge AH 27 (1943) VII. t. 3–4.

¹⁷ A díszek kivitelezése alapján valószínűsíthető, hogy azokat egy ember készítette. Csak az 1. sz. tér el a párjától (s az összes többitől) anyagában, megmunkálási módjában és mintájában egyaránt. Utólagos pótlásnak

1. Az előkápa

a) A csontdíszek kiegészítése, eredeti helyének meghatározása

A nyereg eleje az emberi csontváz felé eső oldalon volt. Az előkápa díszai közül eleinte csak két darab rendeltetése látszott kézenfekvőnek. A kiegészítés előtt is jól látható formája, mérete, a rajta levő lyukak helye, szépen díszített volta alapján nem volt nehéz megállapítani, hogy az 1. sz. az egyik szárnyvégén volt. Az előkápához illeszkedő oldala megközelítőleg egyenes, külső széle ívelt volt. A nyereg közepe felé eső rövidebbik oldala a szárnyvég hossz tengelyére merőleges, míg az alsó végénél enyhe görbülettel csatlakozik a külső perem ívéhez. A szögön megmaradt fanyomok a hossz tengelyre merőlegesek: ezek a szálában vágott deszkából készült oldalszárnny nyomai. Teljes alakját a 17. sz.-mal összevetve lehet megállapítani. Formája hasonlít a soltszentimrei hasonló darabra.¹⁶ Szemben levő párja volt a 17. sz., melynek alsó fele és külső, ívelt széle maradt meg. Rendeltetésére legjobb bizonyíték, hogy előlapjával felfelé, a többi lemez alatt feküdt. Hossz- és keresztmetszete homorú, ill. egyenes, ami szintén megfelel az eredeti felhasználásának.¹⁷ – Sírban való helyzete, alakja alapján sejthető volt, hogy a 18. sz. az előkápa közepén volt. Mérete és díszítése (a 14. sz. szívidomaihoz kellett csatlakozzon) alapján tisztázódott, hogy az előkápa felső ívén volt. (A farostok iránya ellentétes: ez bizonyítja, hogy a kápaikat két félből illesztették össze.) – Az előkápa jobb oldala teljesen hiányzott, így a helyreállításhoz a jobb szárnyvégén (1. sz.) kívül csak a bal oldali lemezcsoportra kellett támaszkodnom (12–17. sz. l. 16. kép). A szokatlan formák, egymáshoz viszonyítva eltolódott helyzetük miatt nem egyhamar vettem észre a megoldáshoz vezető kulcsot: a 14–15. sz. illeszkedését (6. kép). Helyzetük azt is mutatja, hogy az előkápa először közepén (18. és 14. sz. irányának eltolódása), majd – legalábbis a bal oldalon – hosszában tört ketté (ezért fordult a 15. sz. előlappal lefelé). A 15. sz. majdnem teljesen ép, a 14. sz. a jobb oldali párja segítségével egészíthető ki. A 34. sz. a nyereg hátsó részénél, kétségtelenül nem eredeti helyzetében állt. A hátsó kápa díszai közé ez a darab nem illik: egyedül a 28. sz. a hasonló díszítésű, de annak lemezpárja sem görbülő alakja, sem pedig a szívidomok eltérő távolsága¹⁸ miatt nem lehetett. Így csak az előkápa kell keresnünk a helyét. A 14. sz. hiányzó vége a görbülete és különösen a másféle rovátkolás miatt szintén nem lehet. Végül úgy gondolom, a 14. sz. elveszett párja felső vége lehetett; így segítségével kiegészíthetjük a 14. sz. hiányzó

tartható.

¹⁸ A nyereg helyreállítása során többször is tapasztaltam, hogy a méretezésre milyen nagy gondot fordítottak. Így pl. nem lehet véletlen, hogy a 15. sz. törési szöge pontosan 30°.

részt s megkapjuk az előképa felső ívét. — A 4. sz. esetében nem tájékoztatott a sírban való helyzete, de a szögön levő farostok iránya és főként a három pontkörös szívidomos díszítés mutatta, hogy a 15. sz. folytatásában, az előképa közepén kellett lennie. (Az eddig meghatározott díszek mellett másutt nem is lenne helye.) Eredeti nagysága, s ahogyan az előképa belső nyílását kifli alakúan körbefogta, valószínűséggel kiszámítható. Hozzá tartozhatott a rácsáló által elhordott, töredékes 37. sz. és talán a 8. sz. is.

A díszítetlen lécek — az eurázsiai nomád nyergeknél látható gyakorlathoz hasonlóan — a peremeket boríthatták be. Láttuk, hogy a 12–13. sz. összetartozik, s hogy az utóbbi az előképa bal felének valamennyi dísze fölött volt. Megfelel az előfeltételezésnek azzal, hogy alul kiszélesedik, felső végénél pedig keskenyebb. Innen törhetett le a 6. sz. rövidebbik darabja: anyaguk és szélességük teljesen azonos. Ebben a vonalban kellett legyen a 6. sz. is, melynek alsó részén egyes peremdarabok pontosan illeszkednek a 18. sz. (szembenézetből) jobb oldali felső pereméhez. Helye és alakja miatt csakis az előképa bal oldali pereménél keresendő a 16. sz. eredeti helye. Alsó, egyenes széle a 12. sz. megfelelő részét folytathatta, bal oldala pedig a 12. sz. hosszanti oldalához simulhatott. Így megkapjuk az előképa peremének az oldalszárny külső széléhez való illeszkedését. — Az előképa jobb oldali pereméről valószínűleg csak a 11a maradt meg. Görbülete megfelel annak az ívnek, melyet a 14, 34. sz. alapján kikövetkeztethetünk, s egy rövid részen még illeszkedik is a 34. sz. megfelelő részéhez. A perem felső harmadánál kellett legyen. — A 2, 3. sz. majdnem teljesen azonos görbületű. A 18. sz. két oldalán nem lehettek, mert a 13. sz. révén biztosan tudjuk, hogy az előképa pereme a felső ívnél igen elkeskenyedett — a 2, 3. sz. pedig ennél szélesebb. Más, ilyen domborúan hajló lécek az előképán nincsen hely, ezért véleményem szerint a szárnyvégek külső, ívelt oldalára helyezhetők. (Megjegyzendő, hogy jelenlegi görbületük nem tökéletesen azonos a szárnyvég rekonstruált alakjával.) Talán az egyik szárnyvég rövid, egyenes oldalán volt a 11. sz., a felső peremen a 7. sz., míg a 10. sz. helyét nem tudtam meghatározni.

b) Az előképa helyreállítása

A fentiek alapján max. 1 cm eltéréssel megszerkeszthető az előképa (17. kép). A csontlemezek finom kidolgozását látva bizvást feltételezhetjük, hogy a nyereg faváza is szinte milliméternyi pontosságú szimmetriával készülhetett. Így tengelynek a 18. sz. középső szívidomát választhatjuk. A kiegészített 14. sz. négy szívidomos részét úgy illesztjük a 18. sz. széléhez, hogy arányos hely maradjon a rögzítő vasszögeknek is. Ily módon nyergünk felső pereme 12,7 cm széles lehetett. A 14–15. sz. illeszkedése megadja az oldalszárny szélességét is: 10,8 cm — s ez a csont peremézést beszámítva megfelel a szárnyvégek helyreállított hosszának (10 cm). Az eddigiek megszabják azt a

szöveget, mellyel az oldalszárnyak a ló hátára támaszkodtak: 40° . A 15. sz. révén ismerjük az előképa belső nyílását is: így helyezhetők el a helyreállított 4. sz. és részei. Az előképa legnagyobb belső Sz: 13,7 cm; a 4. sz. végénél mérve Sz: 11 cm; a belső nyílás M: 8,4 cm. (A 4. sz. rekonstruálásához az segített, hogy igazodtam a 14–15. sz. szívidomos részei közti kb. 2 cm-es távolsághoz, valamint ahhoz a megfigyelhető törekvéshez, hogy e két lécszívidomai hegygel egymásnak fordulnak.) Így tehát az előképa legnagyobb Sz: 31 cm; legnagyobb M: 20 cm. A 12–16. sz. révén dölése hátrafelé kb. 85° . Az előképa vastagsága az oldalszárnyaknál kb. 3,5 cm (12 + 16. sz.), a tetején kb. 0,8 cm (6. sz.).

2. A hátsó kápa

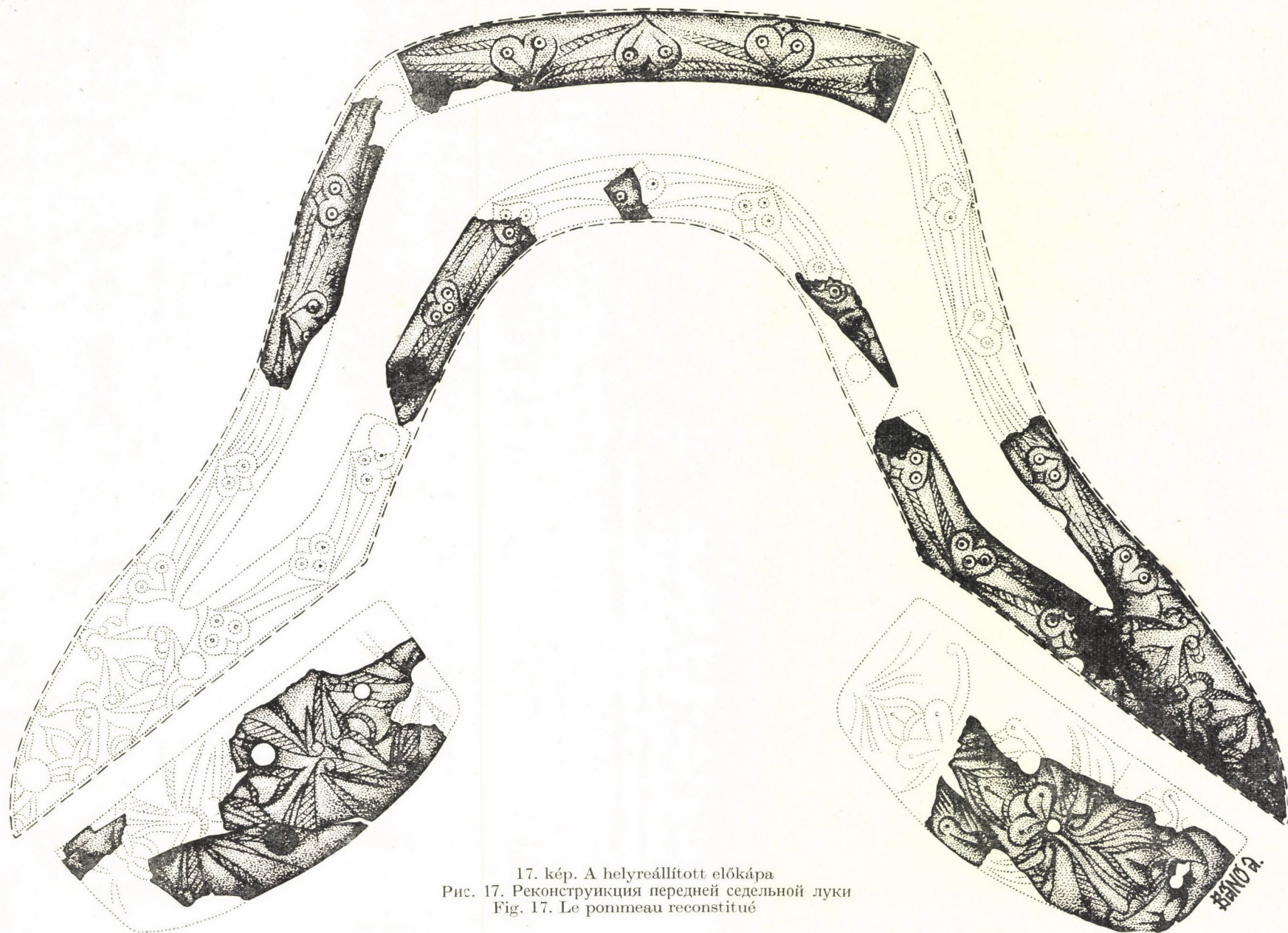
a) A csontlemezek kiegészítése és eredeti helyük meghatározása

A hátsó kápa helyreállítása nehezebb feladat, mivel díszítései és főleg méretei a hazai és keleti anyagban egyaránt alig ismertek. Ráadásul a térben görbülő kiképzése mindenképpen bonyolultabb feladat elé állít, mint amivel az egyetlen síkban megfaragott előképák esetében találkozunk. Gondot jelentett az is, hogy itt nem volt olyan biztos kiindulópont, mint amit az előképánál a 14–15. sz. illeszkedése nyújtott. A csontlécek közül csak a 28. sz. volt ép, de az elmondott okok miatt egyedül erre építeni nem lehetett. Munkám e részében a javasolt kiegészítés és a lehetséges párhuzamokkal való egybevetés párhuzamosan haladt.

Az egyetlen ép csontléc (28. sz.) baloldali megfelelője a hiányos és jóval rosszabb megtartású 22. sz. Az előkerült csonttöredékeket számba véve kiderül, hogy a 28. sz. párjaként más nem jöhet számításba: szélességük, alakjuk, a felerősítő szegek helye, a sírban megfigyelt helyzetük teljesen egyezik. (A nyereg szerkezete szempontjából nem lehet jelentős, hogy a 22. sz. alsó részén a bevágás a párján láthatóval nem esik egybe.)

A 22, 28. sz. alatt voltak a 25, 23. sz. lemezek (18. kép). Mindkettő töredékesen, hiányosan maradt ránk. Az épen maradt szélek ívének és a felerősítő szegek helyének pontos egyezése, valamint a díszítések azonossága azt mutatja, hogy egymással egyező alakúak, rendeltetésük voltak. A sírban a fenn említett két fajta csont díszit azonos összefüggésben találtuk: a) a 23, 25. sz. épen maradt oldalai a nyereg feltételezett középtengelyére ugyanazon szögben (70°) irányultak; b) a 22, 28. sz. az előbbiektől fölött volt.

Az előképánál megfigyelhető a csontokat díszítő mester törekvése, hogy a nagyobb felületekre palmettás, a keskenyebb lécekre pedig szívidomos mintákat faragott, s hogy az utóbbiakat szegélydíszként alkalmazta. (Ugyanezen — egyébként általános — szempont érvényesült a soltszentimrei nyeregnél is.) Így a sírban való helyzetük alapján eleve kézenfekvő volt, hogy a 22, 28. sz. a hátsó kápa a felső szegélyre, míg a 23, 25. sz. az oldal-

17. kép. A helyreállított előkápa
 Рис. 17. Реконструкция передней седельной луки
 Fig. 17. Le pommeau reconstitué

szárnyhoz simuló alsó részhez lehetett erősítve. Az utóbbiak egyenes széle csakis az oldalszárnyra fektetett rá; ezt mutatja a 25. sz. kerek lyukja is, melyet a kápat az oldalszárnyal összefűző szíj számára fűrtak.

A 39. sz. kétségtelenül nem eredeti helyzetében volt, ezért hovatartozását, kiegészítését keresve több szempontot kellett megvizsgálni. Ívelt volta szerint valamelyik kápn, szívidomos díszítése alapján annak szegélyén kellett lennie. Az előkápán nem lehetett: a 14, 15, 34. sz.-hoz és az elvesztett darabjaikhoz a szívidomainak nagysága és a köztük levő rovátkolások eltérése miatt semmiképpen sem csatlakozhatott. Marad a hátsó kápa, ahol a fenti szempontok alapján nem tartható a 22. sz. töredékének. A peremre nem szögelhették, mivel ott nyilvánvalóan a díszítetlen lécek sorakoztak, s e rendeltetésre egyébként sincs megközelítőleg elegendő számú keskeny, díszített léc. A hátsó kápa belső nyílása fölé, a 23, 25. sz. közé nem helyezhető: íve túlságosan alacsony, díszítése pedig nem illene a palmetták folytatásába. Így tehát egyetlen, pár nélküli csontléc töredékének kell tartanunk, mely a 22, 28. sz. belső végei között volt. Eredeti állapotában három szívidom állhatott rajta, valamennyi a csúcsával fölfelé. Megmaradt darabunkon a vasszőg a jobb oldali szélének közelségét jelzi: itt lehetett a 25. sz. félbevágott szívidomának folytatása. A rovátkolás nélküli, egymást keresztező indákkal szemben a díszítés ezen a részen vezetődött át a 25. sz. rovátkolt indái felé; ennek kis részlete a szög mellett látható. A javasolt módon helyreállított csontléc íve követi azt a hajlatot, melyet a 29. sz. oldalnézete kijelöl, továbbá szélessége megközelítőleg egyezik az előkapa azonos részére rakott 18. sz. nagyságával (14 cm – 13 cm).

Igen rossz állapotban szedtük fel a 30. sz. darabjait. Egykori alakja a megmaradt szélek nyomán haladva nagyrészt meghatározható. Egy külső ívelt és egy belső egyenes oldala volt, melyet a végein talán egyenesre vágott részek kötnek össze. Párjának két töredéke (31, 38. sz.) távolabb került elő, összetartozásukra a díszítésmód egyezése hívta fel a figyelmet. A 31. sz. ép, egyenes széle a 30. sz. megfelelő részének szimmetrikus párja, még a szögek helye is azonos. A 38. sz. kifelé hajló palmettalevele a 31. sz. hegyén levő párjának rokon díszítménye. A hátlapok irdalásán ellenőrizhető, hogy a 31, 38. sz. ugyanabból a csontból készült. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a 38. sz. mintája és rézsút levágott széle miatt a 30. sz. töredékes végét pontosan nem tudom kiegészíteni.

A 21. sz. alakja és görbülete (még ilyen gyenge megtartásnál is), valamint a többi lemezhez viszonyított helyzete (a legszáraz volt, fölötté másikat léceket nem találtunk) önmaga mutatja eredeti rendeltetését: a hátsó kápa peremét, annak az oldalszárnyal való érintkezését fődte be. Leglényesebb részei épen maradtak: egyenes alsó pereme (ez simult rá a kápa és oldalszárny találkozására), két széléből egy kis rész (megmutatja a hátsó

18. kép. A 25–28. sz. csontlemezek a feltárás után
Рис. 18. Костяные пластинки №№ 25–28 во время вскрытия

Fig. 18. Les plaques d'os n° 25–28 après le dégagement de la tombe

kápnak az illeszkedésnél való vastagságát), felső, töredékes vége (= a hátsó kápa állásának szöge), s érzékelteti, milyen volt a kápa görbülete a szembenézetből.

A 29. sz. eredeti helyét a keskeny és díszítetlen volta, valamint a sírban való helyzete tette kétségtelenné: ennek a darabnak kellett középen, a hátsó kápa felső peremét szegélyeznie.

Természetesen a többi díszítetlen lécnek is a peremen kellett lennie. Eredeti helyzetében csak a 27. sz. lehetett, melynek görbülete még jelen állapotában is nagyrészt illeszkedik a 28. sz. felső széléhez. A többi léc teljesen elvesztette ívelését, s csak valószínűsíthető, hogy a 35, 40. sz. a 22. sz. fölött volt, görbülő, ill. elkeskenyedő, törött végeikkel a kápa két széle irányában. A 26. sz. a 27. folytatásában lehetett, a sírban talált helyzetének megfelelően keskenyebbik vége a kápa teteje felé irányulhatott. A 41. sz. helyét nem tudtam meghatározni. Egyébként az előkápánál felvetett lehetőséggel magyarázom (l. 6. sz.), hogy a keskeny léceket úgy rakták fel a keskeny peremre, hogy ne kelljen erősen meghajlítani azokat; s a görbületeknél inkább egy másik csontlécet szögeltek föl. Ez is magyarázná, hogy miért nincs a díszítetlen léceknek erősebb görbülete.

b) A hátsó kápa helyreállítása

A régészeti és néprajzi adatokkal összhangban a feltárás után megállapítottuk, hogy ez a nyereg is kiszélesedett a hátsó kápanál: a helyreállított előkápával (31 cm) szemben itt 33 cm-es szélességet mértünk.¹⁹ Az előkápánál megállapíthattuk az oldalszárnyak állását, a 21. sz. révén egy cikketlyen követhetjük a hátsó kápa aljánál a perem vonalát. Ennyi adat segítségével — ha számításba vesszük a 22, 28, 23, 25. sz. lemezpárok alakját is — a hátsó kápa megszerkeszthető.

Említettem, hogy a 23, 25. sz. elhanyagolható eltéréssel (3°) a nyereg elvi hosszanti középtengelyére egyformán 70°-os szögben találtuk, ami azt bizonyítja, hogy a hátsó kápa *nem* lehetett egy hátra dülő *egyenes deszka*. Ugyanezt az irányt a kápa indulásánál a peremre szögelt 21. sz. 75°-nak mutatja. Az eltérés — bármily kicsiny legyen is — nem lehet véletlen, ez véleményem szerint a hátsó kápa felületének görbületét adja vissza. A nyerges-mesternek ui. úgy kellett a kápat faragnia, hogy az alul levő 23, 25. sz. is jól látsszon s a szélek se álljanak ki túlságosan. Ezek alakját azonban nem sikerült megnyugtatóan tisztáznom. A 24. sz. palmettás díszítésével csak a 23. sz.-hoz illik, ezt sugallja a sírban való helyzetük is. A földben a faszerkezet széttörése után bekövetkezett kémiai hatásokra különféle módon reagálhattak; ez lehet oka eltérő megtartásuknak, mert különben a hátlapokon levő irdalásnyomok s a szögeken megmaradt farostok iránya alapján is összetartozónak kell tartanunk ezeket. A kápa alján álló dísz beugró, majd kiszélesedő végét (24. sz.) a hátsó kápa belső nyílásához illeszttem, így a palmettás minta a fölötte levő 22. sz. íveléséig tarthatott. A 25. sz. esetében megállapítható, hogy a szívidomos palmetták a csontléc alsó, külső oldalától kiindulva felfelé hajlanak. A 23, 24. sz. összeillesztése megfelelően ennek a kompozíciónak: a kiterelvényesedő palmetta teljesen feláll. A 25. sz. folytatásában is ezt a díszítésmódot feltételezve, elképzelésem szerint a palmettás végeik a kápa nyílását kétoldalt mintegy körülfogták (19. kép).

A hátsó kápa görbületét és magasságát az oldalnézetből kapjuk meg, melynek megszerkesztéséhez a szükséges adatok ismertek: a) a kápa hozzávetőleges magassága (< 19 cm);²⁰ b) dőlésszöge (75°); c) felső peremének (29. sz.) a kiindulásától (23, 25. sz.) az elméleti középtengelyre vetített távolsága (13,5 cm). Ugyanekkor kiderül az

is, hogy — mint már a 23, 25. sz. helyzeténél is céloztam rá — a hátsó kápa felszínét homorú kiképzésűnek kell feltételeznünk. Erre vonatkozó támpontjaink: a) a 29. sz. vas szöge függőlegesen állt, míg a csontléc pereme az előkápa felé lejtett; b) a 27. sz. oldalnézete a perem térbeli hajlását érzékelteti; c) a 28. sz. belső vége — mint említettem — a feltáráskor még íveltebb volt, mint jelen állapotában. A fentiek miatt a hátsó kápa felszínét olyanféleképpen képzelem el, mint az a Khovd cum-i kápák kialakításánál látható.²¹ — A gádorosi hátsó kápa alul, a peremhez való csapólátnál kb. 1,8 cm (21. sz.) széles volt, ami hátrafelé és különösen a belső nyílás irányában még 1–2 cm-rel megvastagodhatott. A perem felül 0,6–0,8 cm, míg középtűt, a görbületnél (27. sz.) 1 cm vastag volt (20. kép).

c) A gádorosi lelet és a honfoglalás kori nyergek

A magyar honfoglalás korában — miként a népvándorlás kori Eurázsia sztyeppéin — ritka volt a nyergeknek a maradandó anyagokkal való ékesítése. Sok olyan előkelő, leleteivel gazdagságot sejtető nyerges temetkezésről tudunk, melynek farészein nem volt a föld pusztításának ellenálló díszítés. Ez a körülmény a legtöbb esetben majdnem teljesen kizárja a rekonstrukciót.

A legutóbbi időig a koroncói lelet és néhány szárnyvégről való bronz lyukvédő²² mellett egyedül a soltszentimrei leletre és helyreállítására²³ támaszkodhattunk. Az újabb ásatások három másik típussal is gazdagították ezt a képet. Dienes I. Szakonyban egy olyan nyerget tárt fel, melynek farészei szerencsésen megmaradtak.²⁴ Ennek újszerűsége még abban is áll, hogy a soltszentimreitől eltérő (a félkört erősen megközelítő alakú) előkápát egymás mellé szögecselt ezüstlemezekkel borították be. Az előkápa közepére olyan négy-szögletes dísz erősítettek, amilyen eddig ruhadíszként volt ismeretes. Hasonló jellegű nyerget figyelt meg Mesterházy K. az Ártádon folytatott ásatásán.²⁵ Ezt az előkápát is ezüstlemezek fűdték be; a szárnyvégek és a hátsó kápa peremét apró ezüst szögekkel verték ki. A másik típust Szabó J. Gy. Eger—répástetői leletmentése szolgáltatta,²⁶ melynek alapján — az avar és a XI–XIII. sz.-i déloroszországi nyergekhez hasonlóan²⁷ — több honfoglalás kori vasveretes nyereg előkerülésére is számíthatunk. Díszítésmódja alapján sorolom a

¹⁹ A 23. sz. lemezt — a sírban megállapított helyzetét megtartva — a 25. sz. alapján a sarkánál kiegészítjük, a két lemez vége a nyereg feltételezett középtengelyétől 2 mm eltéréssel egyformán 16,5 cm-re esik.

²⁰ A hátsó kápa magassága sohasem haladja meg az előkápáét, legfeljebb azonos vele. A 20 cm-es gádorosi előkápa magassága a 85°-os dőlésnél 19 cm volt. —

²¹ U. Kóhalmi K., Acta ArchHung 20 (1968) 357.

²² Újabb darabok pl. Földeákról (saját ásatás), Szeredről (Točík, A., ArchSlov, Catalogi III. 1968. LVII. t. 6.), Tiszaeszlárról (Csallány D., Acta ArchHung 22

(1970) XXVII t. 9–10.) stb.

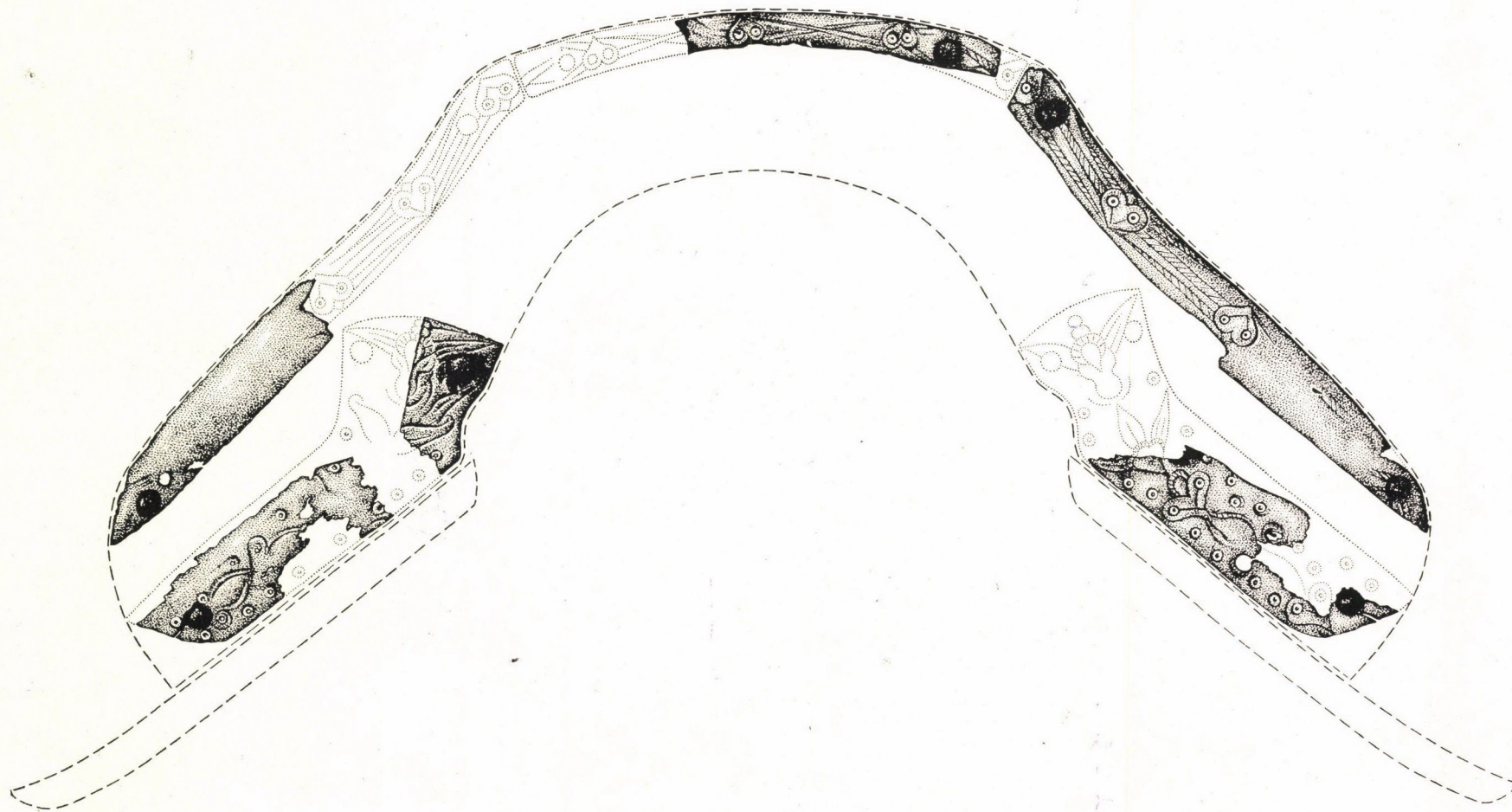
²³ László Gy. i. m.

²⁴ RégFüz (1962) 58.; Dienes I., A honfoglaló magyarok. (Bp. 1972) 25. 8. kép.

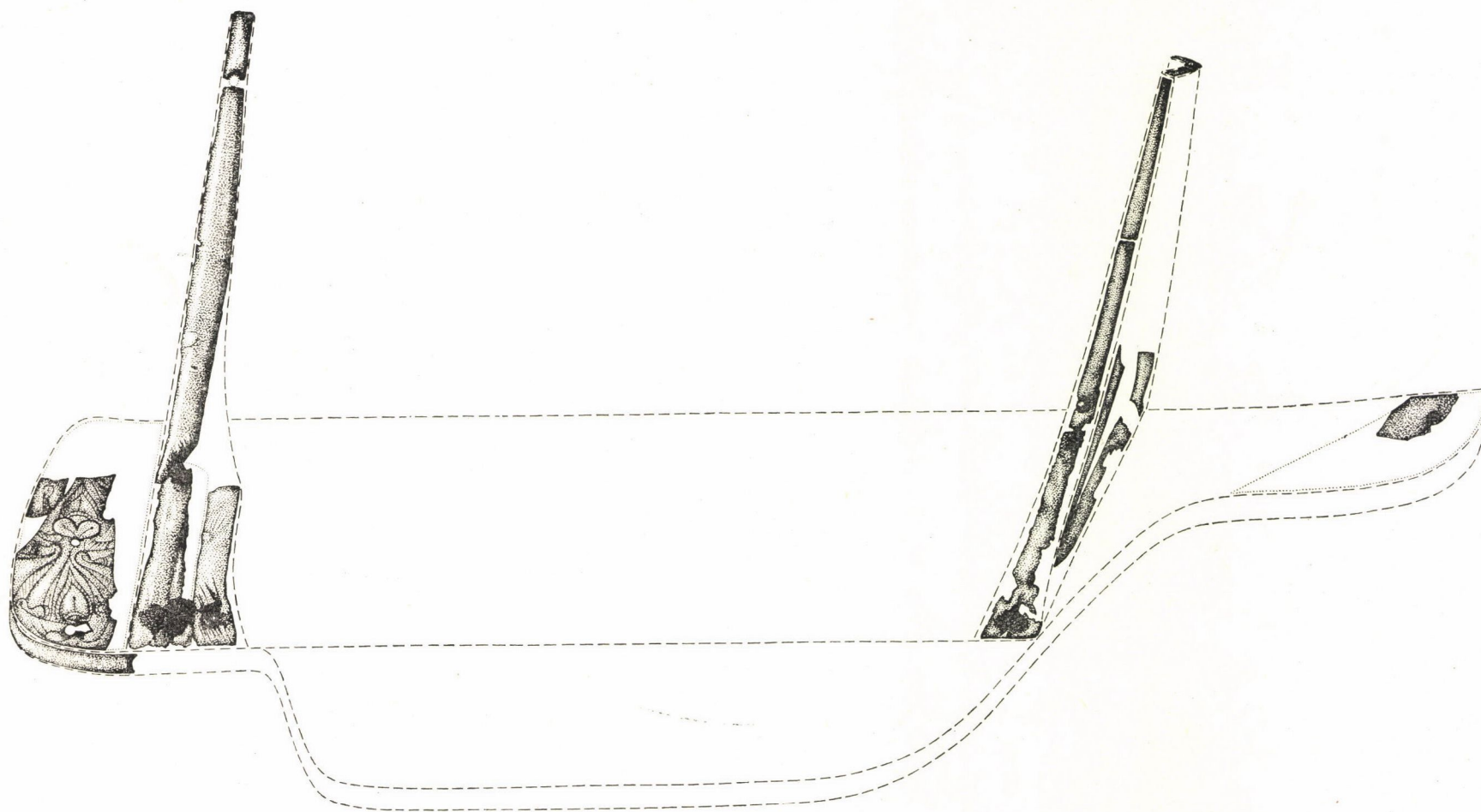
²⁵ RégFüz (1966) 43. — Szíves szóbeli közléséért köszönetet mondok.

²⁶ Szabó J. Gy., Heves Megyei Múz. Közl. 2 (1964) 113–5.

²⁷ Уо. és Федоров-Давидов, Г. А., Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966. 21.

19. kép. A helyreállított hátsó kápa
 Рис. 19. Реконструкция задней седельной луки
 Fig. 19. Le troussequin reconstitué

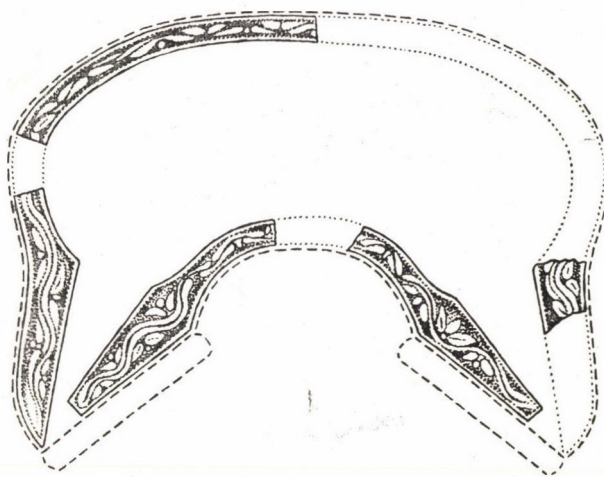

20. kép. A helyreállított nyereg oldalnézete
Рис. 20. Реконструированное седло. Вид сбоку
Fig. 20. Vue latérale de la selle reconstituée

harmadik fajtába a gádorosi nyeret. (A kenézloi 28. sírban talált nyeregdeszkat és „vasvázat”,²⁸ valamint a tiszánánai leletet²⁹ nem ismerem.)

A Gádoroson tett megfigyelések alapján a soltszentimrei hátsó kápa helyreállítását egy ponton módosíthatjuk. Arról a hosszúkás, egyik végén elkeskenyedő csontlécről van szó, melyet László Gy. úttörő munkájában a hátsó kápa peremén helyezett el (i. m. VIII. t. 4). Hasonló formáját találtunk Gádoroson, ahol ez minden kétséget kizáróan nem a peremen, hanem a kápa felső szegélyén volt (28. sz.). A két lécs hasonlóságán túl még egy szempont szól a soltszentimreinek a hátsó kápa peremén való elhelyezése ellen. A szóban forgó csont dísz egyenesre levágott, keskeny vége az egyenes alapjától 30–32°-kal elhajlik. László Gy. feltételezte, hogy ekkora lett volna a hátsó kápanak az oldalszárnyakhoz való illeszkedési szöge. Ez a 30–32° azonban túlságosan alacsony. A keleti párhuzamoknál megfigyelhető, hogy — az ún. szárt típustól eltekintve — a leglaposabb hátsó kápák is 50–60° dőlésűek, míg a magyarokhoz időben és kulturálisan is közelebb álló ábrázolásokon (pl. Majackoje, Pliszka, Madara) még meredekebben vannak.³⁰ Ha a fenti 30°-ot vennénk alapul, akkor a soltszentimrei hátsó kápanak a László Gy. által közölt rajzon kb. 18 cm-nek rekonstruált magasságához³¹ a nyergesnek mintegy 32 cm-es kápat kellett volna készítenie. Ilyen méret esetén viszont a nyeregnek hátrafelé rendkívül hosszúnak (29–30 cm) kellene lennie, ami szokatlan, de főként irreálisan nagy (H: kb. 70 cm) nyeret feltételezne. Ezért úgy vélem, hogy a kérdéses csontléc és párja nem a peremen, hanem a hátsó kápa felső szélénél lehetett, s ennek megfelelően a László i. m. VIII. t. 1–2. csontlécek is ugyanott, az előbbieket folytatásában voltak. Mindez a soltszentimrei hátsó kápa alakját pontosabban is megrajzolja. Megállapítható, hogy legnagyobb Sz: 27,5 cm; legnagyobb (tényleges) M: 22,5 cm kellett legyen (21. kép). Az utóbbi egyben azt is feltételezi, hogy a hátsó kápa dőlésszöge 55–60° kellett legyen.

A méretek összehasonlításához kevés adat áll rendelkezésemre. Elhibázott, korai lenne a csontokkal való díszítés közös gyakorlata, a soltszentimrei és gádorosi lelőhely közti földrajzi távolságot értékelni. (A két nyereg nemcsak az előkápa díszítésmódjában, hanem a díszítések kivitelezésében s azok mintakincsében is különbözik.)

21. kép. A soltszentimrei hátsó kápa javasolt helyreállítása

Рис. 21. Предлагаемая реконструкция задней луки седла из Шолтсентимрэ

Fig. 21. La reconstitution proposée du troussequin de Soltszentimre

Egyelőre mégis azok a méretbeli egyezések, közös vonások fontosak a számunkra, melyek általában a korai magyar nyergesmesterség megismeréséhez nyújthatnak adalékot.

Az előkápan a felső gerinc szélessége mindkettőnél jól mérhető és megközelítőleg azonosnak mondható: a soltszentimreinél kb. 13 cm; a gádorosinál 12,7 cm. Az előkápa legnagyobb vastagsága az elsőnél kb. 6 cm, s (a 15. sz. ívelése alapján kikövetkeztetve) 5,5 cm az utóbbinál. Az első kápa magasságát László Gy. 18–20 cm-nek állapította meg, ez leletünkénél 20 cm volt. (A közölt rajz méretei alapján hasonlóan látszik a szakonyi nyeregé is.) A soltszentimrei és gádorosi előkápa legnagyobb Sz: 29–30 cm, ill. 31 cm. Az oldalszárnyak állása mindkettőnél 40° körül van (a szakonyinál ez 35°-nak látszik). A nyeregdeszákknak az előkápanál való szélességére valamivel több adatunk van: Kenézli 34. sír (töredékesen): 9,4 cm,³² Soltszentimre (rekonstruált): 10,5–10,8 cm, Ártánd (a szárnyvég peremét kiértékelve alján): 11 cm; Gádoros (14, 15. sz. közös alapja szerint): 10,8 cm. Szerencsénkre az Eger—répástetői vasveretek a nyereg azon részére voltak erősítve, melyről más leleteknél nincsen közvetlen adatunk.

²⁸ Feltich N., ArchÉrt 45 (1931) 84.

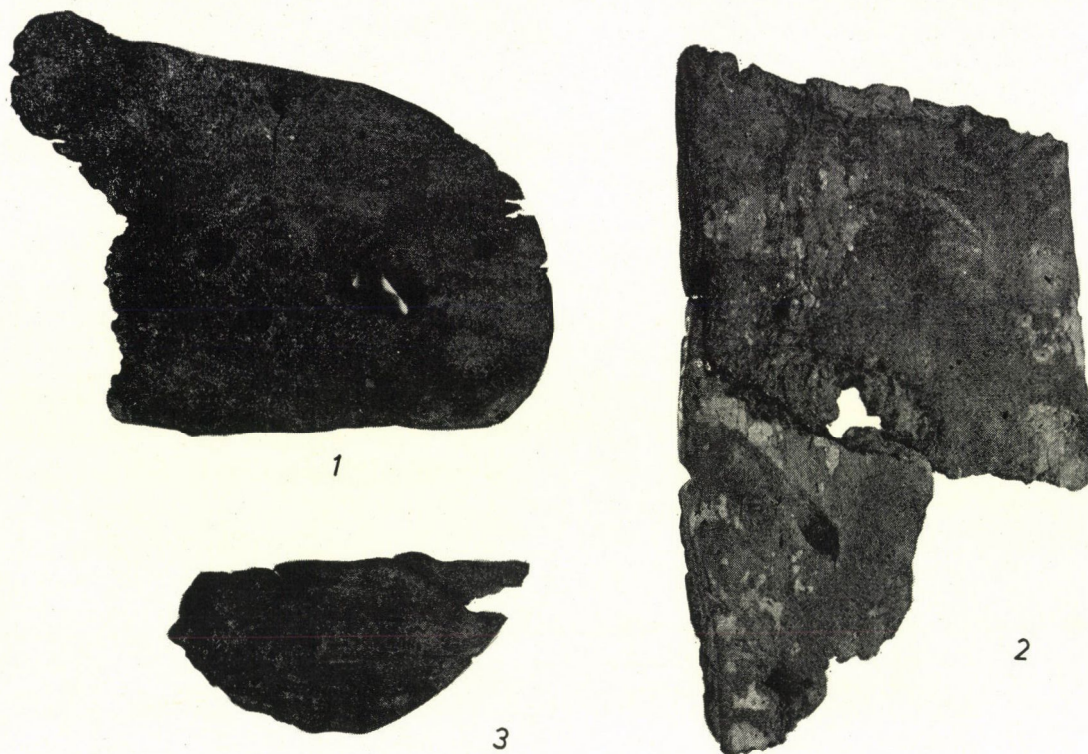
²⁹ RégFüz I. 10 (1958) 55. — A szeredi I. 15. sírból préselt díszítésű bronz lemezek kerültek elő, melyeket A. Toók nyeregveretként írt le. Méretük, alakjuk alapján valóban lehettek volna a hátsó kápa peremére erősített díszek, mint pl. az a Jurjev Polszkijnál talált lelet esetében látható (Спицын, А. А., Изв. Аpx. Ком. 15. 1905. 81. 15.). A szeredi sírgödörben bolygatás nyomai nem észlelhetők, ezért a bronz lemezeknek a nyereghez való tartozását illetően megjegyzendő, hogy a lócsontoktól és főleg a kengyelpártól távolabb kerültek elő (bal lábszár külső oldalán — medence fölött). — A bojárhalmi asszony nyerege egy részletében valószínűleg hasonlított a szakonyihoz. A leletek között van 2 db

négyszögletes ezüst dísz, hátlapjukon 2–2 szegeccsel (l. László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. X. t. 10–11.). Az utóbbiak a vereteken látható, szokásos nitszőgeknél hosszabbak, kisebb átmérőjűek és jóval hegyesebbek; azaz jellegzetességeik megegyeznek a szárnyvégek szegecseivel. A szárnyvégeken ezek nem lehettek: oda áttört vereteket helyeztek. Ezért a szakonyi nyereg mintájára úgy gondolom, hogy a szóbanforgó vereteket az előkápa két oldalára erősítették fel (mint pl. a Khovd-cum-i nyeregnél, l. Kóhalmi i. m.).

³⁰ Értékelésüket l. a 14. j.-ben említett helyen.

³¹ A szövegben László Gy. megjegyzi, hogy a hátsó kápa magasságára megközelítőleg sincs adat (i. m. 36.).

³² László i. m. 35.

22. kép. A kiskunfélegyházi nyereg fatörédei
 Рис. 22. Деревянные фрагменты седла из Кискунфеледьхазы
 Fig. 22. Les fragments de bois de la selle de Kiskunfélegyháza

Segítségükkel ellenőrizhetők a soltszentimrei és gádorosi belső nyílások. A gádorosi 4. sz. rekonstruált alakja és mérete egyezik a répástetői darabbal. A gádorosi hátsó kápa belső nyílása számításaim szerint szélesebb volt (17 cm) a répástetőinél, de ívük a felső részen azonosnak mondható. A soltszentimrei hátsó kápa legnagyobb szélességét László Gy. 32–33 cm-re becsülte, ez Gádoroson 33 cm-ben állapítható meg. — Az ismertett adatok igazolják, hogy a honfoglalás kori nyergek méretezésében egyöntetűség állapítható meg.³³

d) A kiskunfélegyházi lelet és a honfoglalás kori nyereg-szárnyvégek

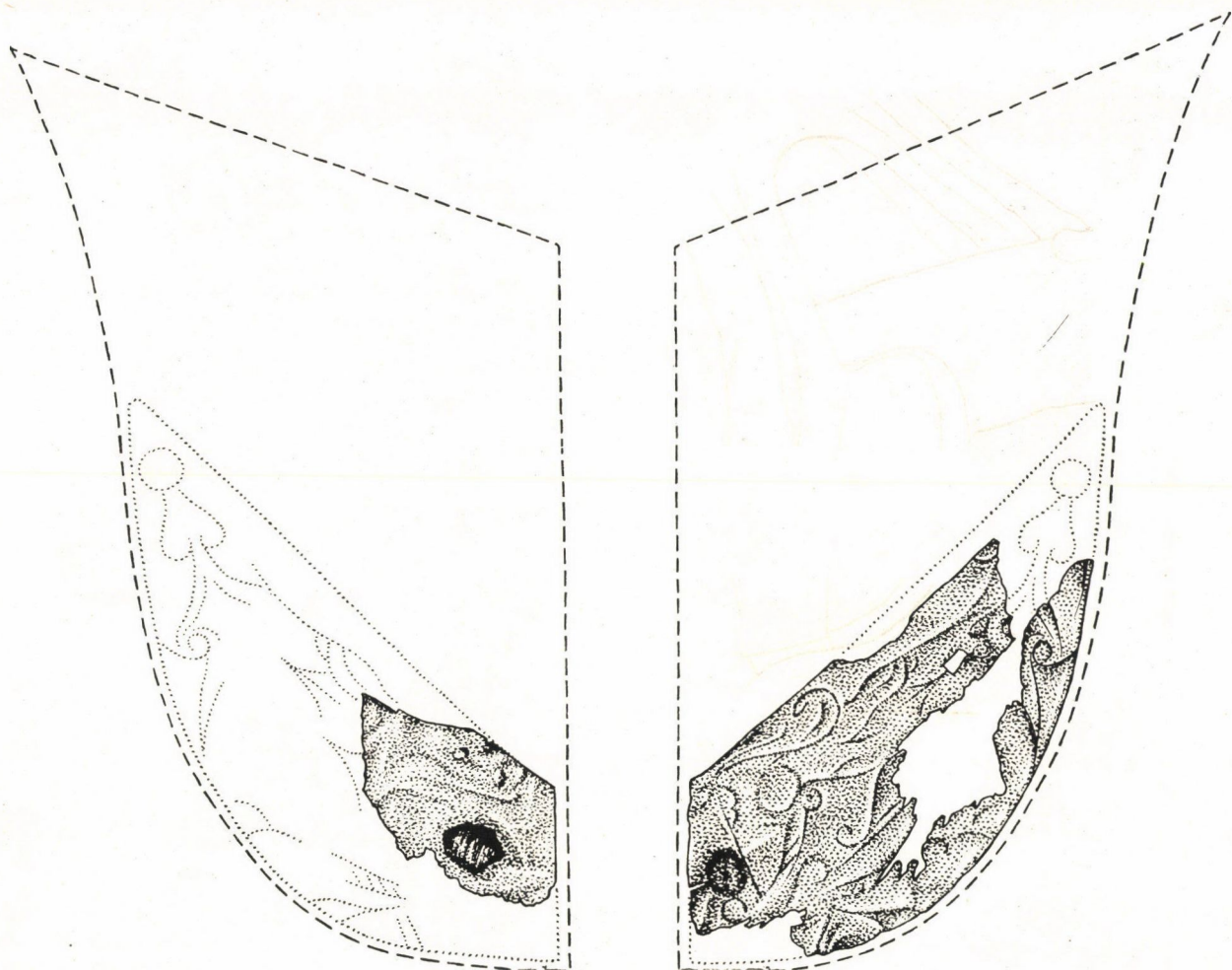
A gádorosi nyereg hátsó szárnyvége a Kiskunfélegyháza – határdombi leletre támaszkodva állítható helyre. Itt egy gazdag, magányos női temetés volt, melyet 1970-ben dűltak fel. A megmenetett anyagot H. Tóth Elvira teszi közzé, engedélyével azonban itt ismertethetők két deszkatörédeket, ami témánk szempontjából döntő bizonyosság.³⁴ A sír megtalálásakor pontosan a nyeret tették

tönkre. Az összeszedett fadarabok a leletmentés idején rendkívül törékenyek voltak, nedves szivacshoz hasonlítottak. Ma — miután lassan teljesen kiszáradtak — a legkisebb részletet sem nélkülözve, az egykori deszkák eredeti állapotát tárják elénk (22. kép).

Az első egy tökéletesen megmaradt deszka-darab. Három széle teljesen ép, a rövidebbik (egyes) oldalához a másik oldala ívelten hajlik. Felsője tökéletesen simára csiszolt. Fonákja kissé gyengébb megtartású, de az elkeskenyedő perem közelében látszik, hogy eredetileg itt is simára faragták. A farostok a deszka hosszában húzódnak. A hátlapon haránt irányban bevágtak, egy-egy faréteget kivágva úgy faragták tovább, hogy az ívelt vége felé elkeskenyedett s kissé felpördült. Fonákja — a dimbes-dombos felszínű előlappal ellentétben — teljesen egyenes. Az ívelt és egyenes széle találkozásánál, a perem közelében apró, zöldes patinanyomok vannak. Három fűrt lyuk van rajta. Az ívelt vége közelében levő kicsiny, kerek lyuknak kopásnyomai nincsenek, azaz nem szíjat fűztek bele. (Rendeltetése ismeretlen.) A

³³ Uo.

³⁴ A közlésre való átengedésért külön köszönetet mondok.

23. kép. A gádorosi hátsó szárnyvégek helyreállítása
 Рис. 23. Реконструкция концов задних крыльев седла из Гадороса
 Fig. 23. La reconstitution des bouts des quartiers de derrière de Gádoros

másik két lyuk sarkai egyenesbe esnek, mely egyúttal a deszka hosszanti tengelyével is párhuzamos. A nagyobbik lyuk alakja egy egyenes alaphoz csatlakozó, szabálytalan félkörív. A külső oldalról rézsút haladva faragták, e munkálkodásnak utólagosan elsimított nyomai jól láthatók. A deszka felszínét az egyenes oldallal egyező szélességben bemélyítették, amelyet azután a lyukba fűzött szíj természetesen tovább koptathatott. A faragás- és kopásnyomok alapján megállapítható, hogy e szíj a hossz tengelyhez mérve pontosan 45° szögben haladt (éppen befődte a sarok közelében levő, nem szíj tartására fűrt lyukat). Így valószínű, hogy itt kapcsolták a nyereghez a farmatringot. A másik kerek lyuk — távolsága a középsőtől 2,5 cm, — faragás- és kopásiránya

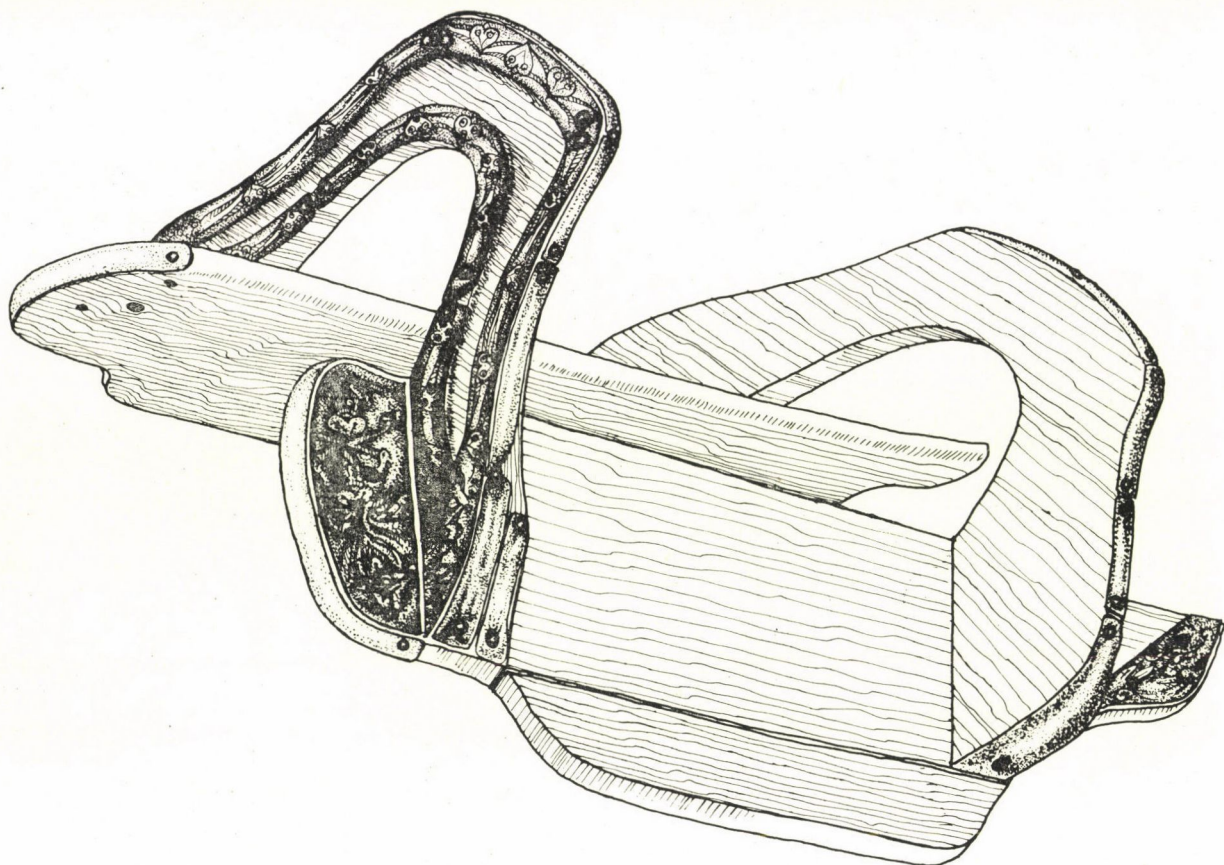
ettől határozottan eltér (65°). Az utóbbiba max. 0,3 cm átm., míg a nagyba max. 1 cm szélességű szíjat fűzhettek be. Az említett kerek lyukról lógathattak le a vérszíj. A deszka fonákján, a sarok közelében gyékényrostoszerű lenyomatok figyelhetők meg, jellegüket későbbi vizsgálat tisztázhatja.³⁵ — Az elmondottak alapján a deszkadarabot a jobb hátsó szárnyvég töredékének kell tartanunk: a) alakjánál fogva, továbbá a rajta levő lyukak és kopásnyomok jellege miatt kápa része nem lehet; b) hasonló okból s különösen a hosszúság alakja miatt nem azonosítható az első szárnyvégekkel.

A gádorosi 30. sz. rendeltetése tisztázódik, ha kiegészített formájában a kiskunfélegyházi hátsó szárnyvégre helyezzük.³⁶ A csontlemez és a fa szárnyvég ívelt széle milliméternyi pontossággal

³⁵ Rendszertelen elhelyezésük, apró méretük azt mutatja, hogy nem lehettek kapcsolatban a nyereg szerkezetével. Vajon e lyukakon keresztül erősítették fel az oldalszárnnyra azokat a ló hátát védő párnákat, melyekről a néprajzi feljegyzések (pl. *Tagán G.*, NéprÉrt 1938. 224.) tudósítanak? Ilyen alátét maradványai lehetnek a hátsó szárnyvég sarkánál megfigyelt (gyé-

kény ???) lenyomatok is. Megemlítendő, hogy Zmejszkaja Sztanyicán több rétegű, filcből és bőrből, szövethől készült alátétek használatát állapították meg; *Кузнецов, В. А.*, Мат. по Арх. и Древней Ист. Сев. Осетии. I (1961) 115.

³⁶ Az egyik zmejszkajai, nyeret díszítő bronz lemez is pontosan ezt az alakot mutatja; *Кузнецов, В. А.*, Мат. по Арх. и Древней Ист. Сев. Осетии. I (1961) 115.

24. kép. A helyreállított nyereg
Рис. 24. Реконструированное седло
Fig. 24. La selle reconstituée

fedí egymást. Ebben az elrendezésben a 30. sz. legnagyobb H: kb. 8 cm, legnagyobb Sz: 6 cm. A faszerkezet eltörésekor bekövetkezett elmozdulást beszámítva a gádorosi hátsó szárnyvég hossza (a hátsó kápa vonalától — 23, 25. sz. — mérve) 11 cm-re becsülhető. Mármost nemcsak László Gy. helyreállítását, hanem a kiskunfélegyházi és gádorosi leletekkel kapcsolatos értelmezést is megerősíti, hogy a soltszentimrei hátsó szárnyvégre helyezett csontléc (László i. m. VIII. t. 7.) hossza a fentiekéhez közel áll: 10 cm. Ily módon megkapjuk a gádorosi hátsó szárnyvéget is (23. kép), mely keskeny formájával az eddig megszokott kép miatt szokatlannak tűnik. Ennek magyarázatára a másik kiskunfélegyházi deszkatöredékhez fordulunk.

Kitűnően megmaradt deszka darabja (22. kép 2). Teljesen épen maradt széle felé elkeskenyedik és — oldalnézetben — kissé megemelkedik. Vastagabbik széle egy egyenesre levágott szélű deszkához simult, az itt levő, rézsút lefelé haladó lyukba az összeillesztésnél ideget vagy keskeny szíjat húzhattak. Fonákja a hátsó szárnyvégével azonos kiképzésű és megtartású, míg simára csiszolt elő-

lapján az előzőhöz viszonyítva kevésbé gondos munkát végeztek. A farostok iránya az épen maradt szélekkel párhuzamos. Sz: 6,3–6,5 cm. Vastagsága az épen maradt peremnél 0,5 cm, az ellentétes oldalon 1,5 cm. Felszínén több apró (0: 0,5–1 mm) lyuk van,³⁷ bennük barna színű fonalmaradvány — rendeltetésük ismeretlen. — Ez a töredék az oldalszárnyhoz tartozhatott: a) a farostok iránya hosszában vágott, egyenes deszkát feltételez; b) kápa vagy szárnyvég ily módon faragott felszínnel aligha lehetett, míg ezt a „gondatlanságot” a nyereg bőr szerkezetével, a nyeregtakaróval és izzasztóval letakart oldalszárnynál megengedhette magának a faragó mester; c) erősen elkeskenyedő, felpördülő széle az oldalszárnyak külső peremével egyeztethető; d) a vastagabbik, csapolásra előkészített széle arra utal, hogy nem az egész nyereg alatt végighúzóódó oldaldeszka része lehet. Mivel az oldalszárnyakat mindig egyetlen deszkából alakítják, véleményem szerint e töredék egy olyan nyereg oldalszárnyáról való, mely közepén, alul kissé kiszélesedett, s amelyet az oldalszárnyhoz külön csapoltak hozzá.³⁸

³⁷ Vö. 35. j.

³⁸ Erdélyi I. figyelmeztetett, hogy Keleten a kiszélesedéseket az oldalszárnyal egyazon deszkából faragták ki. Ez tény. De az is vitathatatlan, hogy van olyan nyereg K-en is (pl. Kekol, 2. kurgán), melynél a kiszélesedés csapolással készült; és a kiskunfélegyházi

2. töredék is csak az oldalszárny, annak csapolt kiszélesedése lehetett. (A fénykép kiszélesítése előtt H. Tóth E. egy másik darabbal egészítette ki az általam tanulmányozott töredéket. Ez megfigyelésem kétségtelenné tette.)

A honfoglaláskori nyergeket mind ez ideig a néprajzban tiszafüredinek nevezett nyeregfaajtával vetették össze. A tiszafüredi mesterek — amint ez László Gy. adatgyűjtéséből kitűnik — olyan szerkezetű nyergeket készítettek, melyek meg-egyeznek a sztyepén a középkor óta Japántól és Tibettől egész Európáig elterjedt típussal. A keleti anyag áttekintése azonban azt mutatja, hogy csak a mongol kor után kezd elterjedni az a nyeregfaajta, melynek oldalszárnyai mindvégig azonos szélességűek.³⁹ A türk korszaktól egészen a XI. sz.-ig az alul kiszélesedő oldalszárnyú és keskeny hátsó szárnyvégű nyergek voltak használatban. A kiskunfélegyházi hátsó szárnyvég deszkájánál bizonyossággal, a gádorosi és soltszentimrei csontlécek esetében igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezek a hátsó szárnyvégek is jelentősen elkeskenyedtek. Az ily módon a közvetlenül az oldalszárnyakra nehezedő nyomást az alul hozzájuk csapolt kiszélesedések osztották meg.⁴⁰ A keleti párhuzamok s a kiskunfélegyházi lelet alapján megállapítható, hogy a gádorosi nyerget is ilyenre faraghatták. Így — a kiskunfélegyházi 2. töredéket figyelembe véve — a gádorosi nyereg legnagyobb Sz: kb. 42,5 cm lehetett. A hátsó szárnyvég hosszát is megbecsülve nyer-
günk teljes H: kb. 45,5 cm (24. kép).

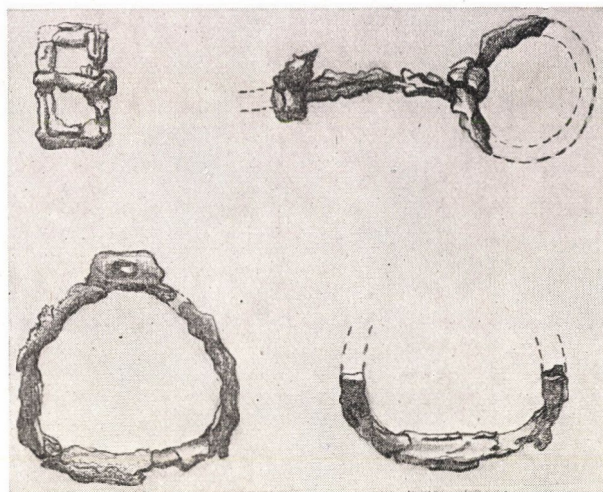
A gádorosi 3. sírban Kiszely I. meghatározása szerint 11 év körüli fiú csontváza volt.⁴¹

Úgy vélem, a jövő ásatásoktól nemcsak újabb típusú nyergek előkerülését, hanem másféle szer-kezet felbukkanását is várhatjuk. Figyelemre méltó ui., hogy az eddigi, rekonstruálható honfoglaláskori nyeregletek női sírokból s ez alkalommal is gyermek temetkezéséből ismertek. Nem tudjuk tehát, hogy milyen volt a pásztorok, katonák stb. nyerge; azoké, kiknek mindennapjához s nem csak ünnepeihez tartozott a — ráadásul hosszabb időtartamú — lóraszállás. A zabla típusok előkerülési aránya már rámutatott egy részben rangbéli, de részben nemhez, lovagló gyakorlottsághoz igazodó különbségre.⁴² Biztos adatot nélkülözve felvetem, hogy a férfiak és a nők, gyermekek nyergei között is lehetett alkalmanként különbség.

A soltszentimrei, szakonyi és gádorosi nyergek oldalszárnyai olyan alacsony állásúak, hogy ezeket csakis a ló hátára rakhatták föl. A ló hátán ülve a rázkódás miatt minden második lépésbe bele kell rugózni. Ezzel szemben akik nemcsak lépésben vagy poroszkálva, hanem vágásban és galoppban járnak, akik nemcsak órákat, hanem

³⁹ L. 14. j. — A X. sz. végén feltűnő, kitaj típusú nyereggel kapcsolatban l. U. Kóhalmi K., A steppék nomádja lóháton, fegyverben. (Bp. 1972.)

⁴⁰ E „kiszélesedésre” — melyet az orosz irodalom лопасть-nak nevez — nem sikerült jobb kifejezést találni.

25. kép. Kengyelpár, zabla és hevedercsat
Рис. 25. Пара стремя, удила и ременная пряжка
Fig. 25. L'étriers, le mors et le boucle de ventrière

napokat töltenek lóháton, azoknak kevésbé fárasztó a lovaglás, ha kissé előbbre, az állat nyakához közelebb nyergelnek fel. Így kiküszöbölik a hosszabb idő után kimerítő és a rázkódást ellensúlyozandó folytonos lábmunkát kívánó ülést. Ilyen volt a múlt század vége felé kivesző magyar paraszti lóraszállás,⁴³ s mind a mai napig így lovalognak a török és mongol népek. A nyakhoz nyergelve a ló nem rázza annyira az embert, aki csak a mellső lábak 1/2 ütemű (s nem 1/4-es, mint a hátán ülve), kisebb mozgását érzi.⁴⁴ A népvándorlásból meredek oldalszárnyú nyerget ismerünk Kudirgéről, Zágrábból, Bikovóról és Podluzsnijről. Ezek valamennyije férfisir volt. A fentiek alapján tartom lehetségesnek, hogy a honfoglaló magyar férfinyergek között is lehettek hasonló felépítésűek.

A lószerszámnak a bolygatatlan sírrészben talált fém tartozékait a 25–26. képeken mutatom be. Figyelemre méltók az eredetileg szíjra erősített, szabálytalan alakú ezüst lemezek, melyekben gyakran megmaradt a kenderből készített felvarrószál. T. Knotik Mártának az utóbbiakkal kapcsolatos technikai megfigyeléseit hely hiányában másutt ismertetem.

Összefoglalás

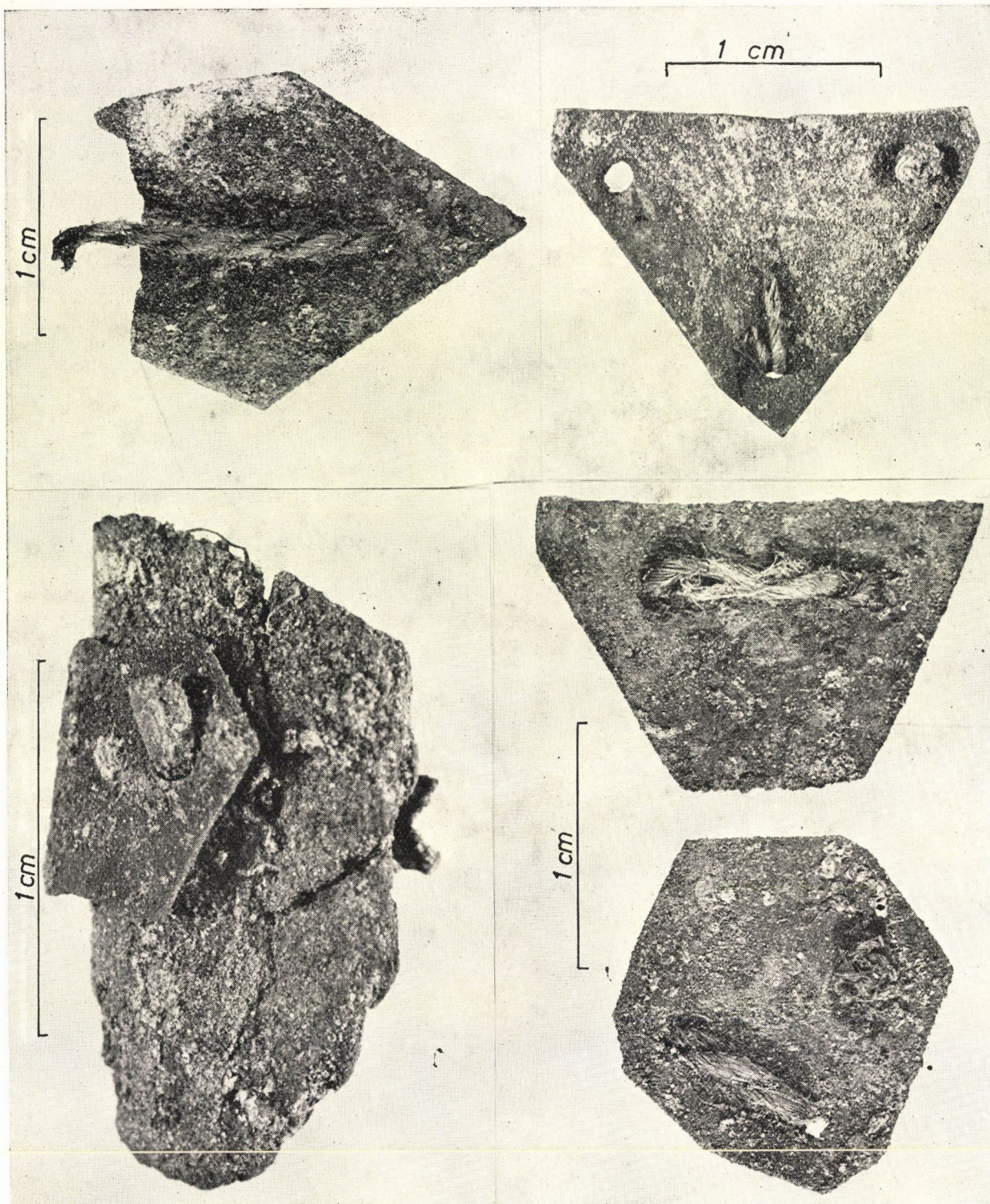
Jelen cikkben egyetlen tárgy, egy nyereg helyreállításával foglalkoztam. Ez a munka számos okból erőfeszítéseket igényelt. A gádorosi lelet ma

⁴¹ Eredményeit a temető feldolgozásával együtt teszi közzé. Segítségéért itt is köszönetet mondok.

⁴² Dienes I., ArchÉrt 93 (1966) 221.

⁴³ Mándoky István adatgyűjtéséből.

⁴⁴ Mándoky I. baráti tájékoztatása és saját tapasztalataim alapján.

26. kép. Felerősítésre szolgáló cérnaszálak a lószerszám ezüst lemezkén (nagyítva)
 Рис. 26. Нити, служащие для скрепов, на серебряных бляшках узды (увеличено)
 Fig. 26. Les gros fils sur les appliques en argent de l'harnachement (aggrandie)

még csak a legelső ismert honfoglaláskori nyergek egyike. Díszítésével jelentősen eltér a többi hazai és keleti nyeregtől. Faszervezetének — formai-szerkezeti szempontból vett — előzményei megtalálhatók itthon és az eurázsiai sztyeppén is. Látva azonban a hazai anyag igen csekély számát, s ezért az időrendi és földrajzi távolságok, továbbá

a sokszor sejthető etnikai különbségek egyelőre eltanácsolnak attól, hogy a keleti párhuzamokat — melyek az ottani tér- és idő-dimenziókat figyelembe véve bizony ugyancsak szórványosak — néptörténeti szempontból értékeljük. Ezért nem lehetett írásom több, mint művelődéstörténeti, anyagközlő jellegű.

Bálint Csanád

СЕДЛО ЭПОХИ ЗАВОЕВАНИЯ ВЕНГРАМИ РОДИНЫ ИЗ ГАДОРОША

Резюме

В 1970 г. автор статьи произвел раскопки на месте открытого в 1933 г. и хорошо известного (см. сн. 5) могильника эпохи завоевания венграми родины. О результатах раскопок будет сообщено отдельно. Здесь речь идет лишь о реконструкции седла, обнаруженного в могиле № 3.

Раскопки 1933 года по ошибке не затронули восточную часть могилы № 3. В этом месте нам удалось вскрыть кости задних конечностей частичного захоронения коня, помещенного рядом с мальчиком лет 11. На задних конечностях лежали стремяна, узды, ременная пряжка, украшения конского убора и костяные богато орнаментированные пластинки. Последние несомненно служили украшением седла. От деревянного остова седла не осталось никаких следов, не было заметно даже никакого окрашивания, почему при работе мы могли опираться только на костяные пластинки.

Реконструкция седла затруднялась в частности тем, что уникальные разнообразные по орнаменту костяные пластинки не имеют в своем большинстве аналогий ни в венгерском материале Карпатского бассейна, ни среди восточно-европейских, средне- или внутриазиатских находок седел, распространенных, начиная от гуннов и монголов. В нашей реконструкции мы опирались на следующее: 1) фотографии деталей седла и план могилы, сделанный на месте в масштабе 1:1; 2) направление кусочков древесины, приставших к железным заклепкам, находящихся на концах костяных пластинок, что указывало на расположение досок; 3) возможное тождество изгибов, имеющих на задней стороне пластинок, что определяло связанность отдельных фрагментов друг с другом; 4) орнамент, качество кости, форму и кривизну фрагментов, а также дополнения, выполненные на основании вышеописанных признаков, подгонку фрагментов, сдвинутых со своего первоначального положения; 5) парные, но расходящиеся в орнаменте пластинки, покрывающие все основные, доступные глазу части седла.

Седло можно реконструировать с точностью до 1 см.

Передняя лука седла. Пластика № 18 своим верхним краем располагалась в середине. Это позволило выбрать сердцевидную фигуру оси симметрии. Дополненную пластинку № 14 с четырьмя сердцевидными фигурами мы пригоняем к краю пластинки № 18 таким образом, чтобы сохранилось соответствующее место для железных заклепок. Верхний край данного седла вследствие этого имеет ширину 12,7 см. Пластины №№ 14–15 подходят друг к другу, и это позволило выяснить ширину ленчика: 10,8 см, что соответствует длине реконструированных концов орнаментированных крыльев седла (10 см, пластинки №№ 1 и 17). Эти данные позволяют выяснить угол, под которым ленчики опирались на спину коня: 40°. Благодаря пластинке № 15 мы можем определить внутреннее отверстие передней луки и, таким образом, поместить на место части реконструированных пластинок №№ 4 и 34. Максимальная внутренняя ширина седель-

ной луки 13,7 см; высота внутреннего отверстия 8,4 см. Максимальная ширина передней луки 31 см, максимальная ее высота 20 см, угол отклонения луки назад можно установить благодаря пластинкам №№ 12 и 16. Он равен 85°. Толщина передней луки в области ленчиков равняется приблизительно 3,5 см (пластинки №№ 12 + 16), а сверху — около 0,8 см (пластинка № 6). Толщина доски ленчиков 1 см.

Больше затруднений вызывает реконструкция *задней луки седла*, поскольку ее орнамент (форма), можно сказать, неизвестен среди материалов ни Карпатского бассейна, ни в восточных памятниках. Задняя лука в противоположность передней представляет собой не прямую доску, а имеет пространственный изгиб, о размерах которого можно лишь предполагать. Оценив все возможности, мы предлагаем следующую реконструкцию седла. Внизу, у прямой части, соприкасающейся с ленчиками, располагались пластинки № 25 и № 23. С обеих сторон над ними вблизи края находились пластинки № 28 и № 22, на самом вершине в середине — пластинка № 39. По краю луки размещались неорнаментированные пластинки (№№ 29, 27, 28, 21). Угол отклонения луки назад составляет 75°. Это удалось определить благодаря фрагменту № 21. Его высота равна приблизительно 18 см, а максимальная ширина, судя по расположению его в могиле, равнялась 33 см. Пластика № 30 находилась на конце крыла, форму которого можно совершенно точно определить, привлекая материал одного хорошо сохранившегося памятника эпохи завоевания венграми родины. Длина заднего конца крыла около 11 см. Максимальная ширина седла вместе с лопастями 42,5 см, полная длина — 45,5 см.

До последнего времени седла эпохи завоевания венграми родины сопоставлялись с видом седел XIX века, называемых в венгерской этнографии тиссафюредскими. Цеховые мастера Тиссафюрета изготавливали такие седельные конструкции, которые совпадают с типом седел, распространенных, начиная со средних веков от Японии до Европы. Обозрение седел эпохи завоевания венграми родины, обнаруженных на территории Советского Союза (рукопись автора), показывает, что только после монгольского периода начинает входить в употребление тот вид седел, у которых ленчики с начала до конца имеют одинаковую ширину. Начиная с тюркской эпохи, до XI века бытовали лопастные седла с узким задним концом крыла. Мы с полным вероятием считаем, и это подтверждается и восточными аналогиями, что у венгров-завоевателей были лопастные седла. Об этом свидетельствуют находки из Кишкунфеледьхазы и наши наблюдения в Гадороше.

Как по своей форме, так и по структуре седла эпохи завоевания венграми родины походили на одновременные им изделия мастеров степей и входили в степную культуру. Этническую специфику седлам придавал помещенный на них орнамент.

Ч. Балнт

En 1970, l'auteur a exécuté des fouilles d'exploration sur l'emplacement de la nécropole découverte en 1933 (voir note 5). Nous exposerons les résultats ailleurs, et ne parlerons ici que de la reconstitution de la selle livrée par la tombe n° 3.

Lors des fouilles de 1933, on a par erreur manqué de dégager le bout oriental de la tombe. Dans cette partie de la tombe à sacrifice partielle de cheval, nous avons dégagé les os d'un cheval placé à côté d'un garçon d'environ 11 ans. Les os étaient couverts d'une paire d'étriers, d'un mors, des décors d'un harnais et des plaques d'os richement ornées. Ces plaques servirent sans aucun doute de décor de la selle. L'armature de bois a disparue sans laisser de traces, et on n'y voyait pas même une décoloration: par conséquent nous n'avons pu nous appuyer que sur les lattes d'os.

La reconstitution de la selle était d'autant plus difficile que les nombreuses plaques d'os de plusieurs sortes, uniques par leur décor, n'ont d'analogies ni dans le matériel des Hongrois conquérants du Bassin des Carpathes, ni parmi les trouvailles de selles; de l'époque hunnique jusqu'aux Mongols, trouvées en Europe Orientale, en Asie Centrale et en Haute Asie. En reconstituant la selle je me suis appuyé sur les données suivantes: 1. photos de détails et le dessin de la tombe fait sur les lieux dans une grandeur 1 : 1; 2. le sens des menues fibres de bois s'enrouillaient sur les clous de fer fixés sur les deux bouts des plaques d'os a montré la place des planches; 3. l'identité éventuelle des tracés sur les versos a indiqué la cohésion des divers fragments; 4. les décors, la qualité, la forme, la courbure des os et les compléments effectués d'après les ci-dessus, l'assemblage des morceaux déplacés de leur situation originale; 5. sur toutes les parties de la selle fut placée une paire de plaques toujours différemment ornées. Les plaques d'os ont recouvert toutes les parties essentielles visibles.

La selle peut être reconstituée avec une différence de 1 cm au maximum.

Le pommeau. Le n° 18 était placé au centre du rebord supérieur, ainsi nous choisissons comme axe de symétrie la pièce cordiforme du milieu. Nous appliquerons au rebord du n° 18 les quatre parties cordiformes du n° 14 de façon qu'il nous reste une place suffisante pour les clous de fer qui les fixaient. Ainsi le rebord supérieur de la selle est large de 12,7 cm. Les n° 14 et 15 sont conformes, ce qui donne la largeur de la planche latérale: 10,8 cm et correspond à la reconstitution (10 cm) des bouts des planches latérales ornées (n° 1, 17). Les données de ci-dessus imposent l'angle dans lequel les planches s'appuyaient sur le dos du cheval: 40°. Le n° 15 permet de connaître l'ouverture intérieure du pommeau et c'est ainsi que nous avons disposé les parties des n° 4 et 34 reconstituées. La plus grande largeur intérieure du pommeau est 13,7 cm, la hauteur de l'ouverture intérieure est 8,4 cm. La largeur maxima

du pommeau est 31 cm, la hauteur maxima est 20 cm. Selon les n° 12 et 16 sa courbure en arrière est 85°. L'épaisseur du pommeau près du quartier est environ 3,5 cm (n° 12+16), sur le sommet environ 0,8 cm (n° 6), l'épaisseur de la planche est 1 cm.

L'arçon arrière nous met devant une tâche encore plus difficile, car son décor (= sa forme) est dans le matériel du Bassin des Carpathes et celui de l'Orient pour ainsi dire inconnu, et parce que, contrairement au pommeau, il n'est pas constitué d'une planche droite, mais courbée dans l'espace, et l'on ne peut que faire des suppositions sur ses dimensions. En pesant tous les points de vue possibles, la reconstitution est la suivante: au bas, les n° 25 et 23 se trouvaient près la partie droite communiquant avec les planches latérales. Au-dessus de ceux-ci, sur les deux côtés près du rebord se trouvaient les n° 28 et 22, et au milieu, tout en haut le n° 39. Sur le rebord de l'arçon arrière étaient placées des lattes non décorées (n° 29, 27, 28, 21). L'angle de l'inclinaison en arrière est 75° (selon le n° 21). Sa hauteur est environ 18 cm. Selon sa position dans la tombe, sa largeur maxima était 33 cm. C'est le n° 30 qui fut placé sur le bout de la planche dont la forme peut être établie avec précision grâce à une trouvaille en bon état de conservation qui date de la conquête hongroise. La hauteur du bout arrière de la planche était 11 cm environ. La plus grande largeur de la selle y compris l'évasement était 42,5 cm; la hauteur entière: 45,5 cm.

Jusqu'à présent les selles de l'époque de la conquête hongroise étaient comparées aux genres de selles du XIXe siècle, appelées dans l'ethnographie hongroise selles de Tiszafüred. Les maîtres de Tiszafüred ont confectionné des constructions qui étaient conformes au type répandu sur les steppes depuis le Moyen âge, du Japon jusqu'en Europe. L'étude des selles de l'époque des grandes invasions, trouvées sur le territoire de l'Union Soviétique (manuscrit de l'auteur) démontre que ce n'est qu'après l'époque mongole que commence à se répandre cette sorte de selle dont les planches latérales sont toujours de la même largeur. Depuis la période turque (VIe siècle) jusqu'au XIIe siècle ce ne sont que les selles aux planches latérales élargies, aux minces planches postérieures qui furent utilisées. Dans le cas de la trouvaille de Kiskunfélegyháza on peut avancer avec certitude, et dans celui de Gádoros avec toute vraisemblance — observations qui sont étayées par les analogies orientales — que les Hongrois conquérants avaient aussi possédé des selles aux planches latérales élargies.

Les selles de l'époque de la conquête hongroise ressemblaient, tant pour leur forme que pour leur structure, aux travaux des maîtres contemporains des steppes, et appartenaient à la civilisation du monde des steppes. Leurs caractéristiques ethniques sont données par le décor dont elles étaient garnies.

Cs. Bálint

ELŐZETES JELENTÉS A TATAI VÁR ÁSATÁSÁRÓL

A tatai várról a múlt század végétől számos történeti, műemléki és idegenforgalmi leírás készült.¹ Ezek részben a mai várépületet, részben a korábban Suess Orbánnak, újabban Giulio Turco²-nak tulajdonított 1570–72-ben készült alaprajzot, részben pedig a várat ábrázoló nagyszámú későbbi metszetanyagot³ tekintették kiindulópontnak a vár korának és típusának meghatározásánál. A szakirodalom az alaprajzból kiindulva szabályos alaprajzú belsőtornyos várak típusába sorolta.⁴ A vár építésére vonatkozóan nincsenek írásos adatok, a kormeghatározásnál is főként az alaprajzról ismert típus analógiáiból lehetett kiindulni.⁵ Abban a kutatók megegyeznek, hogy a négy toronyos várépületnél korábbi magot is fel kell tételezni.⁶

A ma álló épület önmagában semmiképpen nem alkalmas a középkori várról alkotott vélemény kialakítására. A középkori várnak csak mintegy negyedét magába foglaló épületsonkot a XVIII–XIX. században többször átépítették, az építkezések nemcsak az egyes részletek díszítésében, hanem sok esetben a kutatókat is meglepő szerkezeti, alaprajzi változásokban is megnyilvánultak.⁷ Josef Mössmer 1806-ból származó vízfestménye rögzíti az első nagy átépítés előtti állapotot.⁸ A várnak a török háborúk után csak a tő felőli K-i és D-i torony közötti traktusa maradt meg. Az épületszárny ablakai vörösmárvány kereteket, a K-i torony kiugró tömbje terméskő borítást kapott. A déli torony romjainak eltüntetése után, helyén az újonnan kialakított

tóra néző terasz lépcsősora épült. Az épület a keleti toronytól egy traktussal észak felé új tornyot kapott. (A vízfestményről is leolvashatóan azért ezen a helyen, mert az épület falai itt maradtak meg legmagasabban.)

A mai torony északi fala eredetileg a középkori várkapolna belső fala volt. Az udvari homlokzat valamivel többet mutat a középkori várból. A vár udvarát körülvevő nyitott kerengőt zárttá tették. Egy 1880-ból származó fénykép és Ladislaus Benesch 1893-ból származó rajza alapján megállapítható,⁹ hogy az 1815. építkezés után a kerengő későgótikus árkádjai még sértetlenek voltak és csak az 1895. építkezések során következett be az ívek lekerekítése, az emeleti romantikus és a második emeleti neogótikus ablaksor beépítése. Az árkádoknak csak észak és nyugat felé induló, lefargott hevedercsonkjai érzékeltetik a folyosó egykori folytatásának irányát. A déli épületszárnyból csak egy dongaboltozatos helyiséget magába foglaló részlet maradt meg, amelyhez a század elején egy díszletfal is épült. Az épület belsejében két későgótikus ajtót kivéve neogótikus ajtók és ablakok készültek. A termék nagy része új boltozatot kapott. A kerengő emeleti szakaszának nyilván tönkrement boltozatát az eredeti bordák alapján újjáépítették.

A várudvart és ezzel együtt az épület török háborúk után megmaradt részét az 1750-es években Fellner Jakab planírozhatta el. Az omladékkal a középkori várak nyitva maradt részeit töltötte fel és a tóparti sétányt emelte meg úgy, hogy

¹ Futó F., Tata. Vasárnapi Újság. 1884. 46. sz. 733–734; Takáts S., Tata. Vasárnapi Újság. 1897. 37. sz. 599–602; Náczy J., A Vértes vidékének történelmi műemlékei; AK 22 (1899) 149–161.; Dornyai B., Tata várának Suess Orbán-féle alaprajza. Tata. 1935; Dornyai B., Régi tatai várképek. Tata 1936; Faller J., Suess Orbán építészeti főfelügyelő 1577. évi jelentése Tata várának építkezéseiről. Tata. 1936; Faller J., Tata várának építkezéseiről. Tata 1938; Polgárdy G., Tatatóváros és környéke kalauza. Bp. 1939; Kárfy Ö., Tata vár 1577-iki állapota. HK 19 (1918) 137–148.

² Sch. Pusztai I., A tatai vár 1569–72-ből származó alaprajza. KMK 1(1968) 263–270.

³ Dornyai B., Régi tatai várképek. (Tata 1936); Balogh J., Művészet Mátyás király udvarában. I. (Bp. 1966) 193. Kritikai vizsgálat alá véve a metszetanyagot, megállapítja, hogy azok nagy része a Wilhelm Dillich után ismeretlen rajzoló által készített 1600-ból származó metszet másolata.

⁴ Gerő L., Magyarországi várépítészet. (Bp. 1955) 221.; Jenei F., A tatai vár. (Bp. 1956).

⁵ Jenei F.: i. m. 9. feltételez egy XII. századi Csák nemzetség által épített lakótornyot. A négytoronyos várépületet a diósgyőri analógia alapján 1326–1412 közé keltezi; Menclová D., Közép-európai XIV–XV. századi szabályos alaprajzú várpaloták. MűÉ 7(1958) 95. A négytoronyos várat 1400-ra keltezi.

⁶ Jenei F., i. m. Gerő L., Magyar várak. (Bp. 1968) 259.

⁷ A ma álló tornyot a középkori vár keleti toronyával azonosították, —; Gerő L., Magyarországi várépítészet. 1955. 221; Magyar várak. 1968. 259. Jenei F., i. m. 9. Téglakiegészítései miatt el is válik a török háborúk után megmaradt képolna falának felső szintjétől.

⁸ Mössmer vízfestménye a Kuny Domokos Múzeum gyűjteményében. Közölve Balogh J., i. m. II. 219. kép. 150.

⁹ Fénykép a Kuny Domokos Múzeum tulajdonában. Csernó Géza készítette; Ladislaus Benesch rajza közölve Balogh J., i. m. II. 220 kép. 150.

az épület udvar felőli földszintje a tóparton alagsorként jelentkezett. Fellner a vár területére egy nagyszabású barokk palota építését tervezte.¹⁰ 1755-ben a Kecske bástya és a rondella között, a törökkori kaputól délebbre egy új barokk kapubejáratot alakított ki, a törökkori várarkot átszelő hiddal.

A várral foglalkozó munkák egyöntetűen az ásatás szükségességét hangsúlyozták.¹¹ Az ásatásra nemcsak az ismerttetett problémák és a középkori alaprajz tisztázása miatt volt szükség, hanem azért is, mert az okleveles adatok is a leglényegesebb időszakokra vonatkozóan hiányosak.

Az ásatás 1965-ben kezdődött az Országos Műemléki Felügyelőség tervásatásaként. Megkezdéséhez lényeges volt az, hogy 1962-ben a tóparton Tata és Tóváros között vízvezetékcsöveket fektettek le. Az árokban előkerültek a Turco alaprajzon is jelölt pillérek részletei. A feltöltésből vörsmárvány párkánytöredék, velencei üvegpoharak töredékei, XV. sz.-i lovast ábrázoló kályhacsempe töredéke került elő.¹²

1965 és 1972 között a középkori várkomplexum kutatása történt meg. A munkát a várható padlószintek megállapítása miatt a Turco alaprajzot figyelembe véve a feltételezett északi és déli épületszárnyak tengelyében húzott kutatóárokral kezdtek. Az 1. számú, É-i épületszárnyon át húzott kutatóárokban kiderült, hogy a vár változó magasságú sziklamagra épült, padlószintjei a szikla magasságokhoz igazodtak. A Fellner-féle udvarrendezés ezen az épületszárnyon az újkori felszín alatt átlagosan már — 30 cm-re jelentkező sziklaig elbontotta a falakat. A sziklán jelentkező habarcsnyomokból rekonstruálhatók csak az épületszárny fő- és keresztfalai. A déli épületszárny alattviszonylag mélyebben fekvő sziklaalap miatt, a mélyebb padlójú helyiségeknél is csak maximálisan 50 cm-ig felmenő falakat találtunk.

Az ÉK-i épületszárnyon kívül a tóparti +2,20 m-es feltöltés egyenletes eséssel érte el a mai udvarszintet. Mint az épület falsíkjából kiugró egység, ebben a viszonylag magas feltöltésben került elő a mai torony mellett a középkori várkápolna nyolcszög öt oldalával záródó apszisa (1. kép 6). A szentélyben egy téglapadló, alatta egy öntött-padló került elő — 2,10 mélyen. A kápolna kis méretei miatt nem rendelkezett támpillérekkel, csupán a szentély É-i oldalához tapadva találtunk egy láthatóan később hozzáépített pillért. A hajó padlószintjét az épület későbbi felhasználása során betontartályokkal tönkretették. Lépcsői alapján a szentélynél 60 cm-rel mélyebb lehetett (2. kép). A diadalívnek csak egyik pilléralapja került elő.

A hajó É-i zárófalának is csak habarcsnyomai maradtak meg a sziklán.¹³ A kápolna déli falán, amely a mai torony É-i homlokzatával azonos, leolvashatók a kápolna boltozatának lenyomatai. A kiásott kápolnaapszis szegényes kivitele és a falon látható lenyomatok is világossá teszik, hogy a vár más királyi várakhoz hasonlóan¹⁴ kettős kápolnával rendelkezett. Felső szintje magasabb, az oromfalon megmaradt gazdagon tagozott ablakának részlete, az épület belsejéből nyíló ajtajának maradványa is ezt igazolja. A felső kápolna ablakának mérműves töredékei a külső feltöltésből előkerültek. Szentélyboltozata az előkerült bordatöredékek és a kerengő D-i sarkában található bordaíndítás alapján a budai kápolnáéhoz hasonlítható.¹⁵

Az északi épületszárny külső falsíkja a magasabb feltöltés miatt támpilléreivel együtt aránylag jó állapotban előkerült. A kápolna mellett É felé egy 7,5 × 7,5 m-es belvilágú helyiség következett (7. sz.). A sziklaalap magassága miatt csak habarcsnyomok árulták el a sziklán zárófalainak irányát. Az épületszárny É-i tornya szintén csak a sziklán jelentkező habarcsnyomokból volt rekonstruálható (1/8 sz.). Bejáratának helyét sem lehetett megállapítani, mert a területen még egy XVIII. századi téglá csatorna is áthúzódott egészen a középkori várárokig.

A déli épületszárnyon a megmaradt dongaboltozatos helyiségben is belső ásatást végeztünk (1/10. sz.). A helyiség eredeti padlószintje — 150 cm mélyen volt. Megtaláltuk levezető lépcsősorát is.¹⁶ Az épület földszinti helyiségei más várakhoz hasonlóan alárendelt, gazdasági rendeltetésűek voltak. A mellette levő helyiség szintén az udvarról nyílt (1/11. sz.). Padlója — 70 cm mélyen került elő, durva kőlapokkal burkolt volt. Falai közül a déli alapjában a ferdén lehasított szikla volt. Nyugati falán egy nagyméretű (4 m széles), a Ny-i toronyba vezető ajtó nyomai láthatók, amelyet később befalaztak. Az épületszárny következő helyisége a nyugati torony (1/12. sz.). A szikla már — 25 cm-en jelentkezik. A torony maga nagyobb, mint az ÉK-i épületszárny É-i tornya volt és 2,5 m-rel ugrik ki a déli falsíkból. Belvilága 7,5 × 9 m. Támpillérei a sarkakra és a déli fal felezőpontjára épültek (3. kép).

Az udvaron megtaláltuk a kerengő pilléreinek lábazatait és nyugati szakaszának szabálytalan kőlapokból álló borítását is (1/5. sz.). A kerengő nyugati zárófala két támpillérral erősített fal volt, melynek déli sarkában lefelé vezető lépcsőket találtunk. A faltól nyugatra a mélyítés során két helyiségből álló sziklába mélyített pince került elő (1/13. sz. és 2. kép) 5,5 m szélességben és 22 m

¹⁰ Terveinek dia pozitívjai Dr. Révhelyi Elemérnél.

¹¹ Gerő L., Magyarországi várépítéset. 221. Jenei F., i. m. 10. Rados J., Tata. (Bp. 1964) 22, 26.

¹² Analógiája a Somogyváron előkerült 1470-re keltezett pohár. Gerevich L., The art of Budapest in the Middle Ages. (Bp. 1971) CXXXVII. t. 370.

¹³ A kápolna hajójának padlószintjét az épület

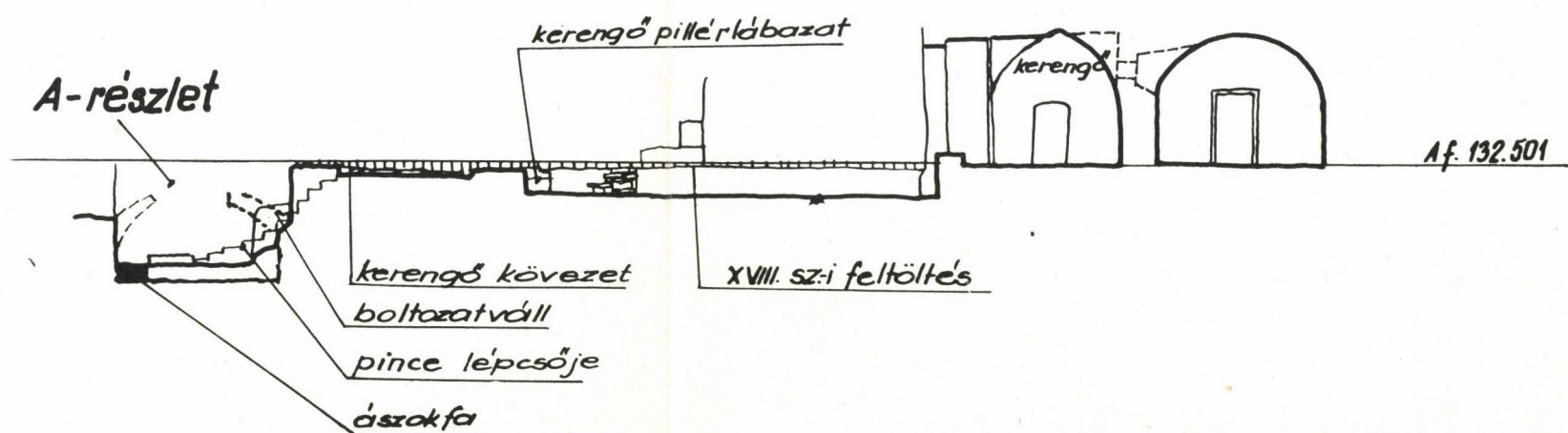
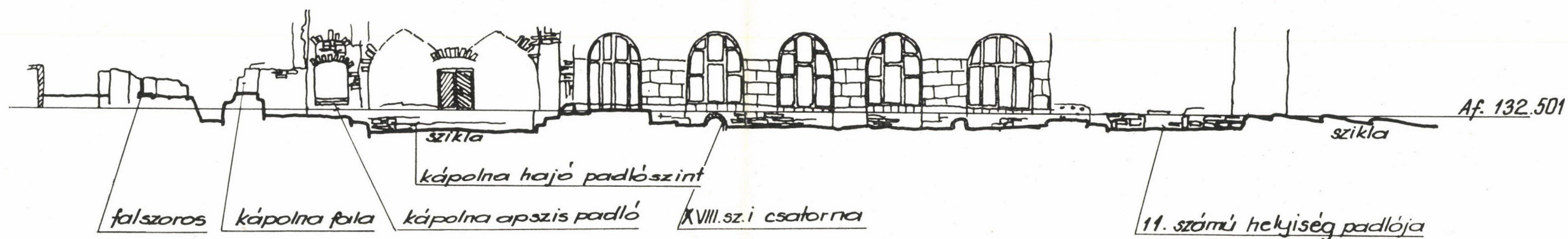
földszintjén elhelyezett lóistálló kifolyó csöveivel és tartályaival tették tönkre.

¹⁴ Diósgyőr, Zólyom, Buda stb.

¹⁵ A budai palotakápolna boltozatából származó bordaíndításhoz hasonló. Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1966) 306, 308.

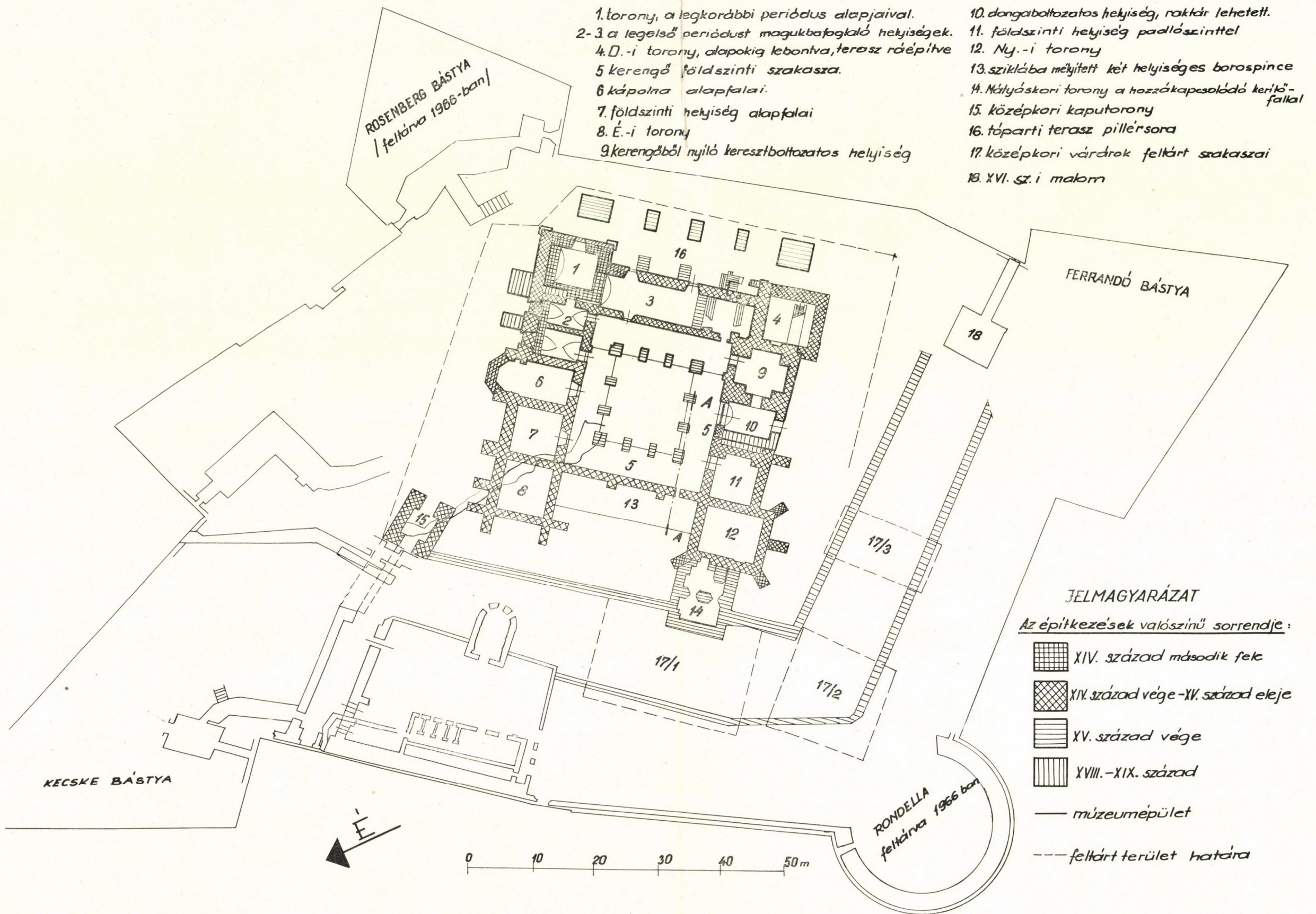
¹⁶ Az épület belsejében csak itt találtunk rétegeket.

VARUDVAR, KERENGŐ ÉS PINCE METSZETE

0 1 2 3 4 5 10 m

2. kép. 1. A romterület ÉK-DNy-i metszete. — 2. A kerengő déli szakaszának metszete és a középkori pince.
Рис. 2. 1. СВ-ЮЗ профиль руин. — 2. Профиль южного отрезка простеночного коридора и средневековый подвал
Fig. 2. 1. Coupe du territoire des ruines nord-est-sud-ouest. — 2. Coupe du secteur méridional du cloître et la cave du moyenâge

1. kép. A tatai vár alaprajza és építésének valószínű sorrendje az ásások alapján
Рис. 1. План замка в Тате и вероятная последовательность его строительства
Fig. 1. Le plan du château-fort de Tata et l'ordre de succession probable de sa construction établi d'après les fouilles

3. kép. A DNy-i épületszárny és a kerengő feltárása
 Рис. 3. Раскоп юго-западного крыла здания и простеночного коридора
 Fig. 3. Le dégagement de l'aile sud-ouest et du cloître

hosszúságban. Az előtér boltozatára utaló nyomot nem találtunk, mélysége 3,20 m, ebből nyílt egy dongaboltozatos 3,70 mély szakasz, melynek küszöbe, ajtajának szárkövei, sziklára épített boltozatindításai előkerültek (5. kép). Padlóját a ferdén hasított szikla jelentette. A pincét az előkerült leletanyag tanúsága szerint a XVI. század elején tölthették be a vár első leégésének omladékával, pontosabban az 1529-es ostrom után.¹⁷ Az anyag legszebb darabjai XV. századi kályhacsempék. Egy rekonstruálható lovagalakos kályha csempéanyaga,¹⁸ valamint két másik XV. sz. második feléből származó kályha töredékei. Nagyon töredékesek, de szép, budai kályhákhoz hasonló darabok a kucsmás, szakállas, fejcs feliratos szalagokat tartó ábrázolásokkal ellátott töredékek (6, 7. kép).

Előkerültek még a pince feltöltéséből siegburgi, ennsi, dreihauseni, lošticei pohár töredékei, bécsi bélyeges edények, pecsételt díszítésű használati kerámia (9. kép). A feltöltésben két faragott kő, egy vakmérnök puha mészkőből faragott korlát töredék (10. kép) és egy keménymésztkő baluszterpillér rozettával díszített töredéke is volt. A donga-

boltozatos pince alsó vizes rétegeiben a pince rendeltetésére utaló ászokfa, hordódongák, hordócsapok, fakanalak, fa gyalu maradványai kerültek elő.¹⁹

A pincétől nyugatra, magas, rétegesen hasadó sziklapad van. Az északi és nyugati torony közötti épületszárnyra utaló falat vagy falnyomot nem találtunk.

A DNy-i épületszárny nyugati végében egy második torony alapjait találtuk meg (1/14. sz.) Falvastagsága 2 m, a nyugati toronyhoz hozzáépülve 2 m-re nyúlik be a várárokba, földszintjét az előkerült faragott lábazatok jelzik (11. kép).²⁰ A torony együtt épült a várárok belső kerítőfalával, amely észak felé a kaputoronyig folytatódik, dél felé pedig szögben törve a tópartig.

A falszorosok É-i sarkán megtaláltuk a középkori kaputorony (1/15) alapjait. Téglány alakú, belvilága 12×5 m, kapujának sem kerete, sem szerkezetére utaló részletei egy orsókövet kivéve, nem kerültek elő. Falvastagsága 2,5 m. Sziklára épült a sziklalap részbeni felhasználásával.²¹ Be-

¹⁷ A legkésőbbi anyag a XVI. század elejéről származik.

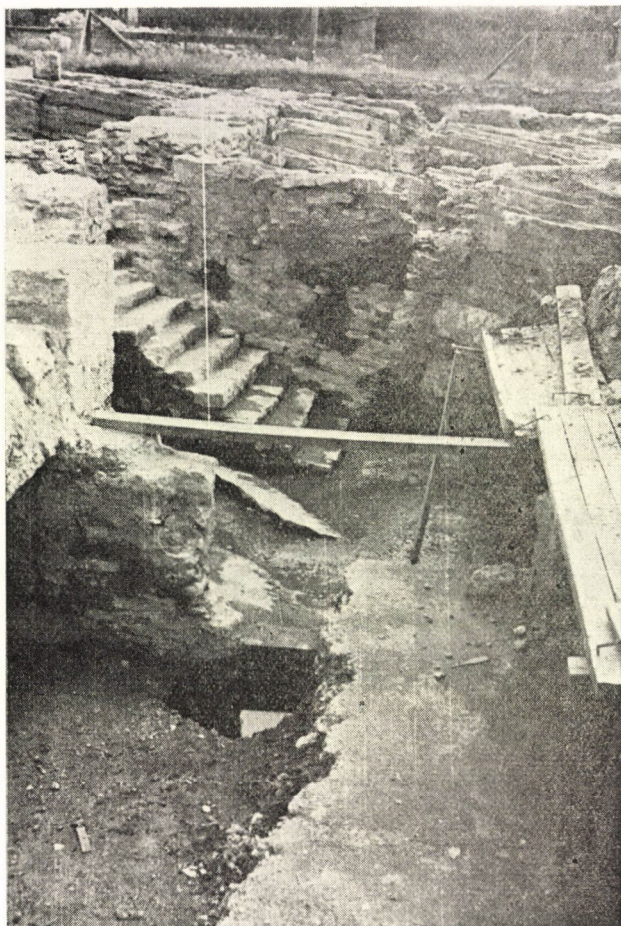
¹⁸ Rekonstrukciója elkészült, tanulmány készül-ben.

¹⁹ Az ászokgerenda méretei és rossz állapota miatt nem volt restaurálható.

²⁰ Annak oka, hogy a Turco alaprajzon ez a torony csak a kerítőfalhoz kapcsolódó védműként jelentkezik,

az lehet, hogy a torony a rajz készülésekor már romokban hevert.

²¹ Az udvarról, pontosabban a kerengő északi sarokpillére alól egy sziklába vájt folyosó indul ki, szabálytalan formában, belső magassága 70 cm — 1 m. A középkori kaputoronyba fut be. Innen a törökkorban kiépült a Kecske-bástyaig. Valószínűleg szennyvíz levezetésére szolgált.

4. kép. A középkori pince feltárás közben
Рис. 4. Средневековый подвал во время раскопок
Fig. 4. La cave du moyen âge en cours du dégagement

töredékei és I. Ferdinánd (1526-os) denára került elő. A törökkori kazamaták kiépítésénél töltötték be omladékkal.

A tóparton már 1962-ben érintették a vízvezeték árkok a Turco alaprajzon szabályos négyszögekkel jelölt pilléreket.²² A terület szelvényes feltárására 1970-ben került sor. Az ásítás során két nagyméretű és három téglány alakú pillért találtunk. A három téglány alakú pillér a keleti és déli tornyok közötti épületszárnyon arányosan elosztva, a két erőteljesebb sarokpillér a két torony tengelyében került elő, azok falsíkjától 3 m távolságra. A 3 kisebb pillér távolsága az épületszárny falsíkjától 5,5 m. Velük egy vonalban az épület falához építve 2,5 m-es pillérek húzódtak a torony kiugrási távolságának megfelelően (1/16. sz.).

²² Bíró E., ArchÉrt 90 (1963) 309. A régi vár nyomában. Komárom M. Hírlap 1962. nov. 17. sz.

²³ Georg Houfnagel metszete. Közölve Náczi J., AK 22 (1899). 156. Kritikai vizsgálata Balogh J., i. m. I. 193. Véleménye szerint ez a metszet a Dillich-féle metszet félreértett átdolgozása, melyen a rajzoló a támpilléres falat árkádkká alakította át. A metszet azonban vé-

A tóra néző terasz egyes metszeteiken a nyugati épületszárny helyére rajzolva felismerhető.²³ A keleti torony mellett pontosan meghatározható a Mátyás-kori szint, egy előkerült aranyforint alapján.²⁴

A tóparton elhelyezkedő déli torony alapfalait csak nagyon rossz állapotban találtuk meg a teraszra vezető lépcsősor mellett. Rossz stratégiai helyzete miatt a DNy-i épületszárny és torony ment tönkre a leghamarabb a vár törökkori ostromainál. Suess Orbán 1577-es leírásából azonban azt is tudjuk, hogy elhatározzák a vár három tornyának lebontását „minden a belső emeleten levő fallal, a két folyosó fölött”.²⁵ A negyedik torony, amit meghagytak, a keleti torony volt. A déli torony melletti falszoros feltöltéséből sok faragott kő került elő, legnagyobb részét a vár Mátyás-kori periódusából. A tóparti szelvények és a torony melletti szelvények feltöltésében a XV. sz.-i szürke, mázatlan kályhacsempék, törökkori edények és XVIII. századi fajansztöredékek együtt kerültek elő.

Az épület belsejében, a földszinti helyiségekben is végeztünk ásítást, az épületben megtörtént a

A- RÉSZLET

JELMAGYARÁZAT:

- humusz
- törmeléken, köves
- sárgás, tömörebb kötőrmeléken
- laza, apró kötőrmeléken
- sárgás laza kötőrmeléken
- köves
- korhadékos, vizes fekete famaradványokkal

5. kép. A középkori pince metszetrajzai
Рис. 5. Профили средневекового подвала
Fig. 5. Coupes de la cave du moyen âge

leményünk szerint az épület tőfelőli árkados teraszát ábrázolja helytelenül a törökkori kapu felé tolva.

²⁴ Felirata: S. Ladislaus Rex. az előlapon. — Mathias. O. R. Hungariae. a hátlapon. CNH. II. 210. típus. 1482—88 között készült Körmöcbányán.

²⁵ Faller J., Suess Orbán építészeti főfelügyelő 1577. évi jelentése. (Tata 1936) 7.

6. kép. Mátyás-kori kályhacsempe töredéke
Рис. 6. Фрагменты изразцов эпохи Матиаша Корвина
Fig. 6. Fragments de carreaux de poêle de l'époque de Mathias

7. kép. Mátyás-kori vegyesmázás kályhacsempe töredéke
Рис. 7. Фрагмент смешанно-глазурованного изразца эпохи Матиаша Корвина
Fig. 7. Fragment d'un carreau de poêle à vernis mixte de l'époque de Mathias

vakolatleverés és falkutatás.²⁶ Az ásatás az épületen belül is magas szikla, valamint a földszint 1945 előtti felhasználása miatt régészetiileg nem sokat eredményezett.²⁷ A keleti torony belsejében, annak keleti fala mellett erőteljesebben, a déli fal mellett csak részlegesen, az északi fal mellett pedig csak a sziklán nyomokban egy 5×5 m belvilágú korábbi torony alapozását találtuk meg (1/1. sz.). A torony és a kápolna közötti helyiségben (1/2. sz.) a keleti fal mellett egy 1,40 széles fal húzódott, amely szintén a toronyhoz kapcsolódhatott. A DNY-i épület-szárnynon a sziklán jelentkező nyomokban a (1/3.) teremben találtunk folytatást. A falmaradványok a vár legkorábbi periódusát jelentik. A feltöltésben az említett okok miatt a periódus korára utaló régészeti anyag nem került elő, csak XVIII–XIX. sz.-i cserepek. A vakolatleverések során a földszinten több befalazott középkori részlet került elő. (2 gótikus ajtó és három ablak részletei.) A falak erősen javítottak, új ablakokkal, ajtókkal áttörttek és három termet kivéve barokk boltozatokkal rendelkeznek. Az I. emeleten a kerengő északi sarkában a beépített romantikus ablakra merőlegesen egy konzolos kőkeretes gótikus ajtó került elő, amely a kápolna melletti helyiségbe vezetett (12. kép). A kerengő első emeleti jelenleg zárt szakaszának déli részében egy nagyméretű vízszintes lezáródású, középosztóléces ablak részletei kerültek elő. Közeliében a kerengő déli sarkában egy kisméretű, egyszerű kiképzésű kőkonzolos ajtó került elő. Az ablak az épület kerengő előtti periódusához tartozik, amikor ez a falsík az udvari homlokzatot jelentette. Az ajtó a kerengő beépü-

lése után a déli torony és a mellette levő helyiségek bekapcsolását szolgálta a körfolyosóba.

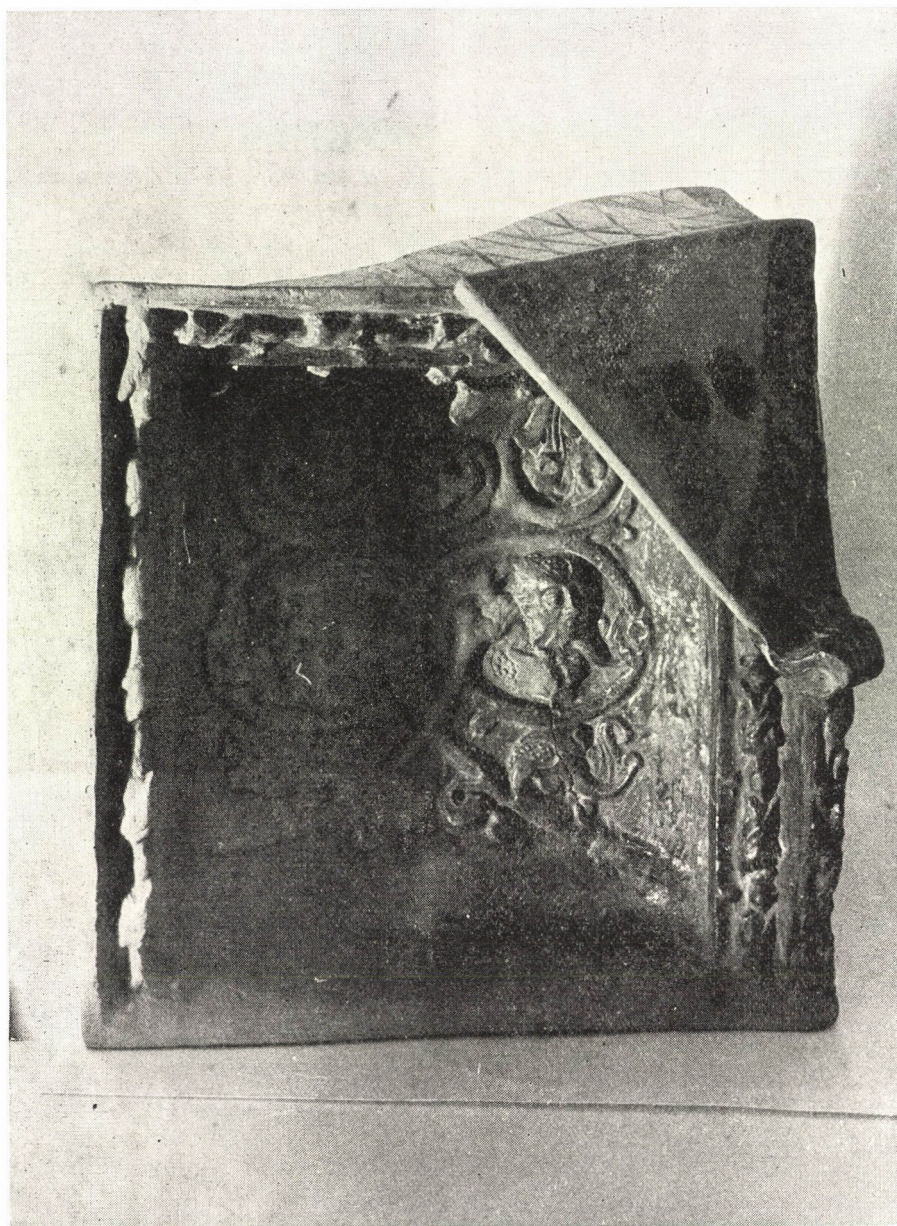
Az épület emeleti falai nagyon erősen javítottak, boltozatuk három helyiséget kivéve XVIII. századi.

Az ásatás kiterjedt a középkori várakok egyes részleteinek kutatására. A középkori várakok a várat déli és nyugati oldalról védte, 12–14 m szélességben. Teljes középkori mélységét nem tudtuk megállapítani, mert a tó szintje és a sziklamedencék vízközlekedése miatt csak átl. –6 m-ig mélyíthettünk. Az árok egyes helyeken a XVIII. századig nyitva volt. A nyugati részen (1/17/1. sz.) három sövénykerítéssel megerősített volt. Az előkerült leletanyag a XVI. század elejétől a XVIII. századig gazdagon dokumentálja a várban folyó életet.²⁸

²⁶ Az épület teljes megkutatását csak a barokk és újkori boltozatok megszüntetésével, a romantikus részletek megsértése árán lehetett volna elvégezni. A vár romantikus részleteinek megszüntetése azonban nem is volt cél. Célunk a tulajdonképpeni romantikus módon restaurált várépületen belül a lehetőség szerinti legtöbb középkori részlet felfedése és bemutatása volt.

²⁷ Az egész földszint lóistálló volt, ami a korábbi rétegek teljes megszüntetését, téglacsatornák, tartályok beépítését jelentette.

²⁸ Az árok XVII. sz.-i rétegében nagy mennyiségű faragottkő került elő. A XVI–XVII. századból kályhaszemek, pipák, használati és díszedények, páncél és sisak maradványok, kész és félgkész csonttárgyak későreneszánsz kályhacsempék töredékei, az alsó vizes rétegekből nagyszámú bőr cipő és csizma maradványa került elő. Külön érdekesek a magok és növényi maradványok, amelyeket Skoflek István dolgoz fel. Az állatcsontanyag óriási mennyiségű és vizsgálatra vár.

8. kép. Mátyás-kori kályha restaurált saroktöredéke
 Рис. 8. Реставрированный фрагмент косяка печи эпохи Матиаша Корвина
 Fig. 8. Fragment d'un angle de poêle restauré de l'époque de Mathias

Felső rétege a vár omladékanyaga nagymennyiségű faragott kővel.

Az előkerült kőanyag teljes felmérése, stíluskritikai vizsgálata, összevetése az előkerült leletanyaggal, a forrásokkal és várról készült metszetanyaggal, a későbbiekben lehetővé teszi majd a teljes történeti és építészettörténeti rekonstrukciót.

Az eddigi kutatások alapján már világossá vált, hogy a tatai vár — melynek rendeltetése a középkorban főúri, majd királyi nyaralópalota volt —

több periódusban épült megközelítően olyanná, mint ahogy azt Giulio Turco a XVI. század második felében látta. Pontatlanságai részben a vár már romos állapotából következhetnek. A periódusok részben egymásra épülést, részben a meglevő épületek továbbépítését jelentették.

Az épület belsejében előkerült korai alapozásokból egy XIV. század második felére tehető korábbi épület meglétét kell feltételeznünk.²⁹ XIII. századi lakótoronyra utaló építészeti, régészeti

²⁹ 1326-ban Károly Róbert birtokcseréjénél Tata mint birtok szerepel, Gesztes mint vár. — Kumorovitz B., Veszprémi regeszták. (Bp. 1953) 172. A század végén Lackfi István, a későbbi nádor Tata birtokosa.

Oklevelek: 01.7699, *Fejér*, C. D. IX/3 391, ua. X/2 88—89. Bár oklevelei várról nem beszélnek, feltételezésünk szerint a tatai vár első épületének építését az ő nevéhez köthetjük.

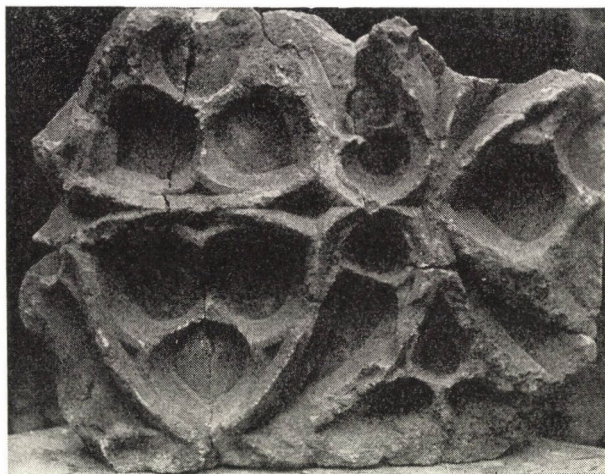
9. kép. XV. századi edények
Рис. 9. Сосуды XV в.
Fig. 9. Vases du XVe siècle

vagy írott forrásanyaggal nem rendelkezünk. Az első periódus egy toronyhoz kapcsolódó L alakú épületszárny lehetett, melynek sem déli sem nyugati lezárását nem ismerjük. Csak feltételezhetjük, hogy a korabeli szabályos alaprajzú váraknak megfelelően egy zárt udvarral is rendelkezhetett.³⁰ A XIV. századra utaló faragottkő anyagunk nagyon kevés, ezenkívül egy padlótégla és néhány kályhacsempe-töredék bizonyítja még a vár XIV. századi létét (13. kép).

Zsigmond király a XIV. század végén megszerzi³¹ és megnagyobbítva részben körülépíti négy-

³⁰ Menclová D., MűE 7 (1958) 87.

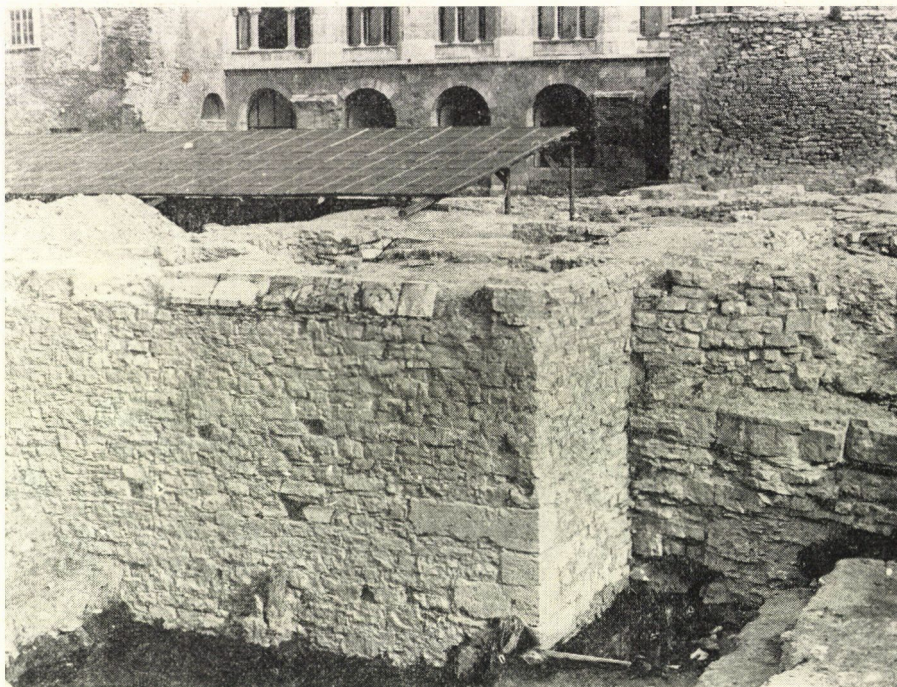
³¹ Már 1390-ből ismerünk egy tatái keltezésű oklevelét. Mályusz E., Zsigmond-kori Okmánytár. I. (Bp. 1958) 1425. 1390. márc. 31-én. — 1397-ben Lackfi lemészárlása után magának tartotta meg a tatái birtokokat, mert 1409-ben már hosszabb ideig a várban tartózkodik. L. Mályusz E., i. m. 7104, 7153.54, 7163, 7169, 7170, 7195, 7198–99. sz. oklevelek. A vár első, Zsigmond-kori építkezései 1397–1409 között folyhattak. Későbbi tatái tartózkodásait is pontosan ismerjük: Wenzel G., Tata fénykora. Akadémiai Értesítő. 1851. 337; Rohrbacher M., Tata története. Tata. 1888; Altmann: Regesta Imperii Urkunden Kaiser Sigismund. Innsbruck. 1896; Sebestyén B., Magyar királyok tartózkodási helyei., Bp. 1930.

10. kép. Vakmérműves, puha mészkőkorlát töredéke
(a pince feltöltéséből)

Рис. 10. Деталь ограды из мягкого известняка (из заполнения подвала)

Fig. 10. Fragment d'une rampe de calcaire mou à faux remplage (de remblai d'une cave)

11. kép. Középkori várárokba nyúló Mátyás-kori faltorony a belső kerítőfallal
 Рис. 11. Крепостная башня эпохи Матияша, заходящая в средневековый замковый ров, и стена внутреннего коридора
 Fig. 11. Porte-tour de l'époque de Mathias se prolongeant dans un fossée médiéval, avec le mur de clôture intérieur

szögletes udvarral ellátott négy saroktornyú épületté. Az építkezés valószínűleg az északi épületszárnyon kezdődött. Az északi és nyugati tornyot nem kötötte össze épületszárny, zárt támpilléres fala a késői metszeteken is azonosítható.

A XV. század közepső felének magánbirtoklása (Rozgonyi családé) és az épület romlása³² után Mátyás király építkezései jelentenek újabb változást.³³ Az építkezések nemcsak díszítésre szorítkoztak, hanem nagyobb alaprajzi változást, bővülést is eredményeztek. Az udvart más várakhoz hasonlóan kerengővel vette körül, ez két oldalon új emeleti traktust is jelentett. A DNy-i szárnyhoz újabb tornyot építtet a várárokba benyúlóan, az árkot kettős fallal erősítette meg. Az épület reneszánsz szellemű kiépítését az emeletes tóparti terasz koronázta. Az építkezések két szakaszát lehet a kövek alapján elkülöníteni. A faragottkövek nagy része későgótikus és az

³² Wenzel G., i. m. 44–45. Fontes domesticus. Iv. Bp. 1885. 149. Ransanus leírása Mátyás építkezéséről.

³³ 1467-re Mátyás visszaváltja. L. Wenzel G. i. m. 55. Tatai tartózkodásai 1472-től kezdve. — Sebestyén B. i. m. 85–93; Fraknói V., Mátyás király levelei. II. (Bp. 1895, 23.229, 231. — Bonfini., IV. 120, 138.

12. kép. Gótikus ajtó az első emeleti romantikus stílusú ablak alatt
 Рис. 12. Готическая дверь под этажным окном романтического стиля

Fig. 12. Porte gothique sous la fenêtre de style romantique du premier étage

1467–73 közé tehető építkezésekhez kapcsolható. A 80-as évek reneszánsz építkezéseit jelzik a baluszter töredékek, a vörösmárvány párkánytöredék és a múzeum anyagában korábban meglevő olaszos hatású pillérfők.³⁴

A középkori vár típusát tekintve a szabályos alaprajzú várakhoz sorolható, fejlődése e típuson belül a XV. század végéig követhető. Eredetét, helyének kiválasztását és főként Mátyás-kori kiépülését tekintve az olaszországi vízivárakhoz hasonlítható.³⁵ A négytornyos vár párhuzamaiként csak belső elrendezésben említhető meg Diósgyőr, Zólyom, Várpalota, síkból kiugró tornyai miatt inkább Kismarton, Bécsujhely, a Hofburg középkori része a legközelebbi párhuzamai.³⁶

Kőanyaga, régészeti anyaga, említett hiányosságai mellett is királyi műhelyekre utal.

Törökkori részének, bástyáinak, kazamatáinak kutatása még csak részben történt meg. Teljes kutatása és feldolgozása után minden bizonnyal értékes adatokat szolgáltathat majd a síkföldi várak építészettörténetéhez.³⁷

B. Szatmári Sarolta

13. kép. Faragott kő a XIV. század végéről
Рис. 13. Резной камень конца XIV века
Fig. 13. Pierre sculptée de la fin du XIVe siècle

VORLÄUFIGE MITTEILUNG ÜBER DIE AUSGRABUNGEN IN DER BURG VON TATA

Auszug

Seit Ende des vergangenen Jahrhunderts wurden über die Burg von Tata zahlreiche Publikationen, historische Arbeiten und Zusammenfassungen für den Fremdenverkehr veröffentlicht. Als Anhaltspunkt nehmen die historischen Arbeiten in der Regel die Burgvermessung Giulio Turcos aus den Jahren 1570–1572, in der nicht nur die bestehenden und die vorgesehenen Befestigungswerke, sondern auch der damalige Zustand des älteren, mittelalterlichen Gebäudekomplexes festgehalten sind. Das heute sichtbare Burgebäude, das nur ein Viertel des mittelalterlichen beinhaltet, wurde im 19. Jahrhundert sogar zweimal umgebaut. Die im Geist der Romantik gefertigten neuromanischen und neugotischen Tür- und Fensterrahmen sowie der 1815 gebaute Turm machen es selbst dem Fachmann schwer, den Bau in architektonischer Hinsicht zu beurteilen. Auch im Inneren wurde im 18.–19. Jahrhundert, als das Gebiet Besitz der baufreudigen Grafen Esterházy war, vieles umgeändert.

Von den mittelalterlichen Gebäuden der Stadt Tata ist die Burg das einzige, das wenigstens teilweise bestehen geblieben und erforschbar ist. Die urkundlichen Angaben sind jedoch gerade im Hinblick auf den Bau lückenhaft. Türkenkriege und der Gebrauch des Gebäudes für die verschiedensten Zwecke ließen jedlichen

materiellen Beleg des einstigen Lebens in der Burg verschwinden. Die Ausgrabungen in und an der Burg waren daher in baugeschichtlicher, historischer, Museums- und Fremdenverkehrs-Hinsicht gleich bedeutsam.

Die Ausgrabungen wurden 1965 begonnen; die Arbeit wurde in den Plan des Instituts für Denkmalpflege in Ungarn aufgenommen. Mit Ausnahme der Kasematen und von zwei Bastionen war die Erforschung des inneren, mittelalterlichen Gebäudekomplexes sowie einiger Abschnitte des Burggrabens 1972 beendet. Die Ausgrabung brachte die Erkenntnis, daß die übriggebliebenen Ruinen im 18. Jahrhundert abgetragen und das Gelände planiert wurde; mit einem Teil des Schutts wurde der Burggraben, mit dem Rest die Promenade am Seeufer aufgefüllt. Die Burg stand auf einem Fels, der aus dem früheren Moorland herausragte. Die Felsoberfläche erschien unterhalb des heutigen Hofniveaus häufig bereits in 30–50 cm Tiefe, weshalb die Fortsetzung des Burgbaus nach Norden und Westen meist nur aufgrund der Mörtelsuren auf dem Fels festgestellt werden konnte.

Im Zuge der Forschungen innerhalb des heute vorhandenen Baues konnten die Überreste eines früheren Gebäudes ebenfalls nur als Fundament festgestellt werden. Es dürfte ein L-förmiges Gebäude gewesen sein, das sich winklig an einen kleinen Turm anfügte. Infolge der

³⁴ Közölve Balogh J., i. m. II. 212–214. kép. 146. – 47.

³⁵ Bodo E., Italienische Burgen I–II. (Berlin 1909–10) 355–361. Ninfa, Senigaglia, Castelguelfo. (Parma) Narni (Perugia)

³⁶ Menclová D. MűE 7 (1958) 95, 97, 103.

³⁷ A rajzokat Erdei Ferenc felmérése alapján Fatuska Jánosné, a fényképeket Susits László, ifj. Kerti Károly és Esőssy Lászlóné készítette. Az ásatáson 1967-ben részt vett Pálóczi Horváth András és Csorba Csaba.

beschränkten inneren Stratigraphie und des geringfügigen Fundmaterials aus der Auffüllung konnte es nur nach Heranziehen des urkundlichen Materials auf die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts angesetzt werden. Ende des 14. und Anfang des 15. Jahrhunderts wurde bereits mit den Bauarbeiten für den König begonnen. In dieser Zeit entstand die Burg mit vier Türmen des Königs Sigismund von Luxemburg, die einen viereckigen Binnenhof umgab, eine für königliche Burgen kennzeichnende Doppelkapelle besaß und durch einen Torturm im Norden sowie einen Wassergraben befestigt war. Der Nord- und der Westturm waren nicht durch einen Wohnflügel verbunden, sondern durch eine Mauer mit Strebepfeilern. Hinter dieser kam ein aus zwei Räumlichkeiten bestehender, in den Fels gehauener Weinkellet zum Vorschein; seine Bestimmung ging aus den geborgenen Lagerhölzern, und Lagerdauben hervor. Die Auffüllung des Kellers lieferte viele Funde aus dem 15. Jahrhundert: Ofenkacheln aus der Mitte und der zweiten Hälfte des Jahrhunderts, darunter zahlreiche Fragmente eines Ofens mit Ritterfigur, Bruchstücke buntglasierter Kacheln mit der Darstellung bärtiger Köpfe, ferner ein restaurierbares Eckfragment desselben Ofens (Abb. 8).

Ebenfalls aus der Auffüllung des Kellers wurden Bruchstücke einer spätgotischen Ballustrade mit Blindmaßwerk bzw. einer rosettenverzierten Ballustradensäule geborgen; sie gehören, wie auch ein Teil der Ofenkacheln, zur Matthias-Corvinus-zeitlichen Periode der Burg. Die zwischen 1467 und 1472 ansetzbare bzw.

nach 1480 ausgeführte Bauarbeit unter Matthias Corvinus bereicherte die Burg mit zahlreichen Zierelementen, brachte aber darüber hinaus auch Veränderungen in der Struktur des Gebäudes. Um den Hof herum entstand eine stockhohe Loggienreihe, vor den Westturm wurde ein neuer Turm gebaut, der in den Burggraben vorstieß; an der Seefront entstand eine Terrasse, die auf drei Doppel- und zwei kräftigen Einzelpfeilern ruht. Dank ihres rötlichen Mörtels läßt sich diese Periode klar von den früheren absondern.

Aus den freigelegten Burggrabenteilen kam viel und mannigfaches Fundmaterial aus dem 16–18. Jahrhundert zutage: türkisches und türkenzeitliches Geschirr, Ofenkacheln, Gebrauchsgegenstände aus Metall bzw. Knochen, Schuh-Oberteil- und Sohlenreste aus Leder, sehr viele Tierknochen und Pflanzenreste. Aus der mittelalterlichen Burg stammende Steinmetzarbeiten zum Vorschein.

Die mittelalterliche Burg wurde ab der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts stufenweise zu einer Burg mit vier, später mit fünf Türmen und Tortürmen mit regulärem Grundriß weiterentwickelt. Die nächsten Parallelen sind im mittelalterlichen Teil von Eisenstadt, in Wiener Neustadt, im mittelalterlichen Teil der Wiener Hofburg sowie in den Wasserburgen in der Umgebung von Parma und Perugia zu erkennen.

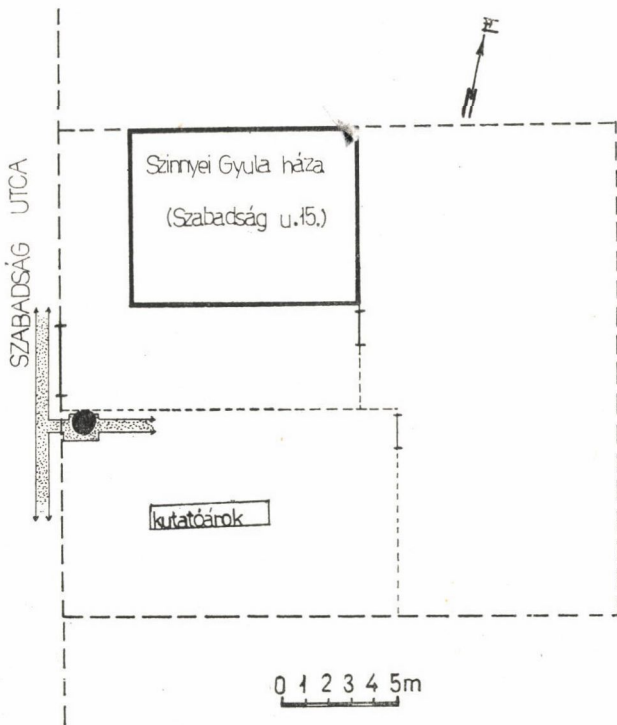
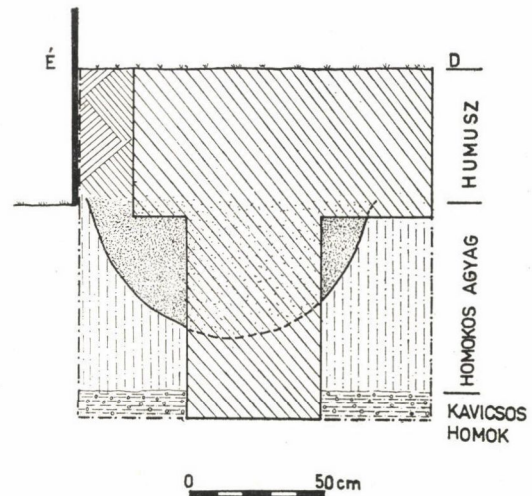
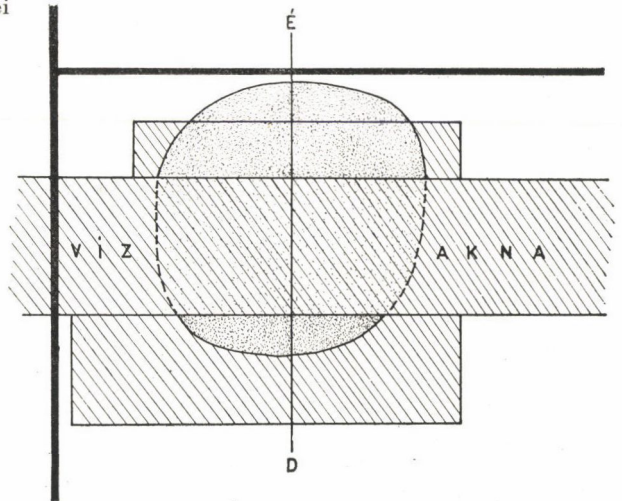
Sie wurde Anfang des 16. Jahrhunderts mit einer Rondelle, sodann mit italienischen Bastionen befestigt. In dieser Form gliederte sie sich in die Reihe der westungarischen Grenzfesten ein.

S. B. Szatmári

ŐSKORI HORDÓ ALAKÚ EDÉNY SZIGLIGETRŐL

Szigligeten (Veszprém m., tapolcai j.), Szinnyei Gyula házánál (Szabadság u. 15.) egy őskori gödröt vágtak át csatornázási munkálatok alkalmával. A gödör megbolygatott részéből egy korongolatlan, hordó alakú edény került elő, néhány edénytöredék társaságában. A felszínre került leletekről a szigligeti Községi Tanács azonnal értesítette a keszthelyi Balatoni Múzeumot. A jelentett leletek begyűjtése és lelőhely megtekintése után, 1969. október 14-én kisebb hitelesítő ásatást végeztünk Szinnyei Gyula házánál.

Az észak–dél irányú Szabadság utca a község délnyugati részén helyezkedik el. A csatornázási munkálatokat 1969 őszén kezdték meg, a munkálatok az utca két oldalát és az utcában levő házak udvarait érintették.

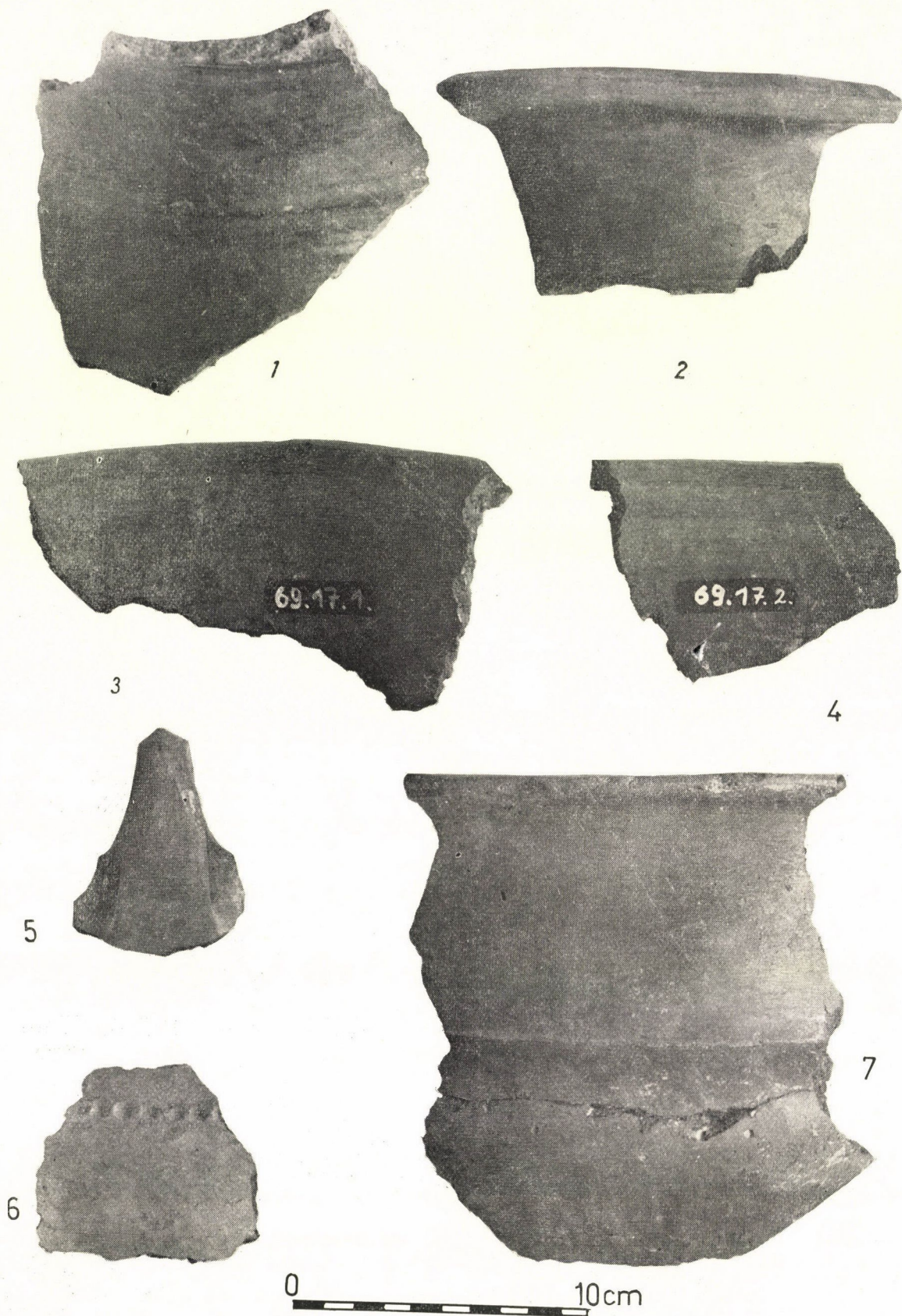
1. kép. A későbronzkori gödör lelőhelye
Рис. 1. Место находки ямы позднебронзовой эпохи
Fig. 1. Site de la fosse de l'âge du Bronze tardif

A főcsatornákból mindegyik házhoz — egy vízakna közbeiktatásával — bekötéseket létesítettek. A csatorna-rendszer ásása a vízvezeték hálózat kiépítése miatt volt szükséges.

Szinnyei Gyula háza az utca keleti oldalán helyezkedik el. A házhoz tartozó udvar déli része, amelyet külön elkerítették, 50 cm-rel magasabb, mint az udvar többi része. Ennek a magasabban fekvő területnek

északnyugati sarkánál csatlakoztatták be az 50 cm széles vízvezeték árkot. Az árok 110×120 cm alpméretre szélesedett ki az aknában és ilyen alpméretben 55 cm-ig hatolt le. Az akna közepén áthúzódo árkot 130 cm mélyre ásták ki (1. kép fent).

Az akna nyugat–kelet irányú tengelyében húzódo, 50 cm széles árok egy 102 cm átmérőjű gödröt vágott át úgy, hogy az árok északi felében maximálisan 37 cm,

2. kép. Edénytöredékek a későbronzkori gödörből
 Рис. 2. Фрагменты посуды из ямы позднебронзовой эпохи
 Fig. 2. Fragments of vases livrés par la fosse de l'âge du Bronze tardif

míg a déli felén 15 cm széles szelet maradt bolygatatlan (1. kép lent). Színnyei Gyula közlése szerint az őskori gödör árokba eső, megbolygatott részéből került elő a hordó alakú edény és a néhány edénytöredék.

A hitelesítő ásátás során feltártuk a gödör megmaradt részeit, valamint egy 5,2×1,0 m méretű, nyugat-kelet irányú kutatóárkot húztunk a déli udvarrész közepén. Nagyobb felület átvizsgálására nem volt lehetőség az udvarban levő gyümölcsfák miatt.

Az észak-dél irányban 98 cm átmérőjű gödör nagyjából kör alakú volt 60 cm mélységben. Lefelé haladva a gödör átmérője fokozatosan kisebbedett, alját teknőszerűen vájták ki. A gödör legmélyebb pontja a mai felszíntől 99 cm-re volt.

Az árok északi oldalán keresztmetszetet kaptunk a gödörről. A gödör beásásának nyomát a 47 cm vastagságú, egységes humuszréteg aljától kezdődően figyelhetjük meg. A felfelé bővülő gödröt a humuszréteg alatt levő agyagos-homokos talajba vájták bele. Az agyagos-homokos réteget kavicsos-homokos réteg zárja le. A metszet tanúsága szerint a gödröt annak idején 52–53 cm mélységűre áshatták meg.

A gödröt kitöltő szürkés-barna színű földben rétegződést nem figyelhetünk meg. Anyagában néhány állatsont, átégett, egyik oldalán sima felületű paticsdarab és egy edénytöredék feküdt.

A gödör korát az előkerült edénytöredékek egyértelműen meghatározták. Az alábbiakban közöljük a gödörből felszínre került korhatározó edénytöredékek és a hordó alakú edény leírását:

1. *Edénytöredék* (2. kép 1). Sötétbarna színű, belül erős, kívül gyengébb polírozás. Pereme alatt egy, vállán három bemélyített, elmosódó szélű árok fut körbe. H: 12,4 cm. Lelt. sz.: 69.17.2.

2. *Peremtöredék* (2. kép 2). Vízszintesre kihajló, síkzott peremű töredék. A töredéken a váll indítása is megmaradt. Szürkésbarna színű. H: 15,4 cm. Lelt. sz. 69.17.1.

3. *Peremtöredék* (2. kép 3). Nagyobb edény belül fekete, kívül barna színű töredéke. Pereme síkzott. H: 22,1 cm. Lelt. sz.: 69.17.1.

4. *Peremtöredék* (2. kép 4). Síkzott peremű, vízszintesre kihajló peremtöredék. Belül fekete, kívül barna színű. H: 7,3 cm. Lelt. sz.: 69.17.2.

5. *Tál töredéke* (2. kép 5). Világos szürke színű, szája fölé magasan emelkedő háromszög keresztmetszetű füllel. Jól iszapolt anyagú, felülete fényes. Fül M: 7,0 cm, Tör. H: 8,1 cm. Lelt. sz.: 69.17.6.

6. *Edénytöredék* (2. kép 6). Világosbarna színű oldaltöredék, felületén benyomkodott bordadíszszel. H: 7,6 cm. Lelt. sz.: 69.17.5.

7. *Edénytöredék* (2. kép 7). Cilindrikus nyakú edény síkzott peremű, barna színű töredéke. Felületén néhol feketebe hajló átmenet. Gömbölyű vállán alig észlelhető turbántekeres díszítés. Tör. M: 18,3 cm. Lelt. sz.: 69.17.3.

8. *Hordó alakú edény* (3. kép 1–3). Kissé szabálytalan, közepén kihasasodó hengeres testű. Hengeres testének hosszúsága 31,5 cm. Magassága a szájjindítás vonaláig 18,0 cm. Két oldalán lapos, kör alakú lappal zárták le a hengeres testet. Az oldalak átmérője: 14,7–15,0 cm, ill. 13,3–13,8 cm. Az edény testének az oldalak felé eső végei kisebb átmérővel rendelkeznek, mint a testet lezáró oldalak, vagyis ezen a részen az edény peremes kiképzésű. Az edény testének középvonalában

helyezkedik el, az enyhén ellipszis keresztmetszetű, felfelé kissé tölcésesedő szája. Egyenes levágott peremének az átmérője 9,5 és 10,1 cm. A szájj falának vastagsága 0,7 és 0,8 cm között váltakozik. Az edény alapszíne barna, néhol szürke, fekete és sárgásbarna foltokkal. Egész felülete a polírozás és az egyenetlen felszínenek következtében vízszintesen, ill. ferdén csíkozott.

Az edény belsejében, a szájjal szemben három két oldalának közepéből pedig két-két kúp alakú bütyök emelkedik ki (3. kép 2–3). Ezek magassága a fenti sorrendben: 1,3–1,8 cm; 2,0–2,1 cm; — 2,0–2,2 cm. A bütykök talpának átlagos átmérője: 1,5 cm.

Egyik oldala mentén az edény fala megrepedt, míg hasán, egy 7,1×5,7 cm-es területet érintően, az előkerüléskor az edény falát betörték. Lelt. sz.: 69.6.1.

Az edény űrtartalma a szájjindítás vonaláig 4850 ml.¹

A gödörből előkerült edénytöredékek a késő-bronzkori urnasiros kultúrába (BD–HA) tartoznak.² A hordó alakú edény, amely közvetve jutott a készítő helyi Balatoni Múzeum birtokába, legjobb analógiáját azonban Trója II–V. rétegéből ismerjük³ és látszólagos hasonlóságot mutat a későrézkori bádeni (péceli) kultúra „halbárka alakú” edényeivel.⁴ Hazánk területén ilyen típusú edényeket a Péceli kultúrán kívül csupán az i.u. III–IV. századból ismerünk. Ezek már korongolt technikával készültek.⁵ A fentiek tudatában meglepő volt, hogy a szigligeti hordó alakú edényt későbronzkori edénytöredékek kísérték. Mivel a szigligeti edény előkerülésekor nem voltunk a helyszínen, így joggal vetődött fel a kérdés, hogy az edény a Színnyei Gyula házánál talált gödörből — amely kétségtelen későbronzkori — származik-e? Elsődleges feladatunk e probléma tisztázása volt.

Az adatközlés hitelességét, hogy a későbronzkori gödörből került felszínre a hordó alakú edény, a lelet-körülmények és a leletanyag részletesebb vizsgálata dönthette csak el. E vizsgálatnál a következő szempontokat vettük figyelembe:

1. A későbronzkori gödör környékén találtak-e későrézkori bádeni (péceli) kultúrába tartozó leletanyagot a csatornázási munkálatok alkalmával vagy korábban? A kérdéses területen tehát egyidejű településsel kell-e számolnunk?

A Szabadság utcában végighúzó vízvezeték árkok egyben a kutatóárok szerepét is betöltötték. A nagy területet érintő árkok átvizsgálása negatív eredménnyel járt. Az árkokban, a tárgyalt későbronzkori gödröt kivéve, régészeti objektumokat, leleteket nem észleltünk. Csupán egy helyen, a Szabadság u. 32. számú ház előtt találtunk egy síkzott peremű, késő-bronzkori edénytöredéket a humuszban. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy 1965-ben, a Magyar ország Régészeti Topográfiája I. kötetének megjelenése után, egy későbronzkori gödröt dultak fel házalap ásásakor a Szabadság u. 32. sz. alatt.⁶ A régészeti topográfiai terepbejárások sem eredményeztek a bádeni (péceli) kultúrába tartozó leletanyagot erről a területről.⁷

Összegezve a kérdésre adandó választ, megállapíthatjuk, hogy a nagyfokú vizsgálati lehetőség ellenére eddig nem tudunk későrézkori településről a késő-bronzkori gödör környékén, sőt a hajdani Balatont övező vízenyős részből szigetyszerűen kiemelkedő Szigliget területén sem. Ezzel szemben a későbronzkori

¹ Az edény űrtartalmát légszáraz állapotú szilikát homokkal mértük, miután az edényen levő hiányos részt lezártuk. A menzüránk 20 C°-ra kalibrált és az így kapott értékünk 4850 ml.

² A közölt korhatározó edénytöredékek megfelelőit vö.: Patek, E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. AH 44 (1968).

³ Schmidt, H., Trojanischer Alttertümer (Berlin 1902) No. 2558. — Blegen, C. W. — Caskey, I. L. — Rawson, M., Troy I/2 Fig. 231, 37980.

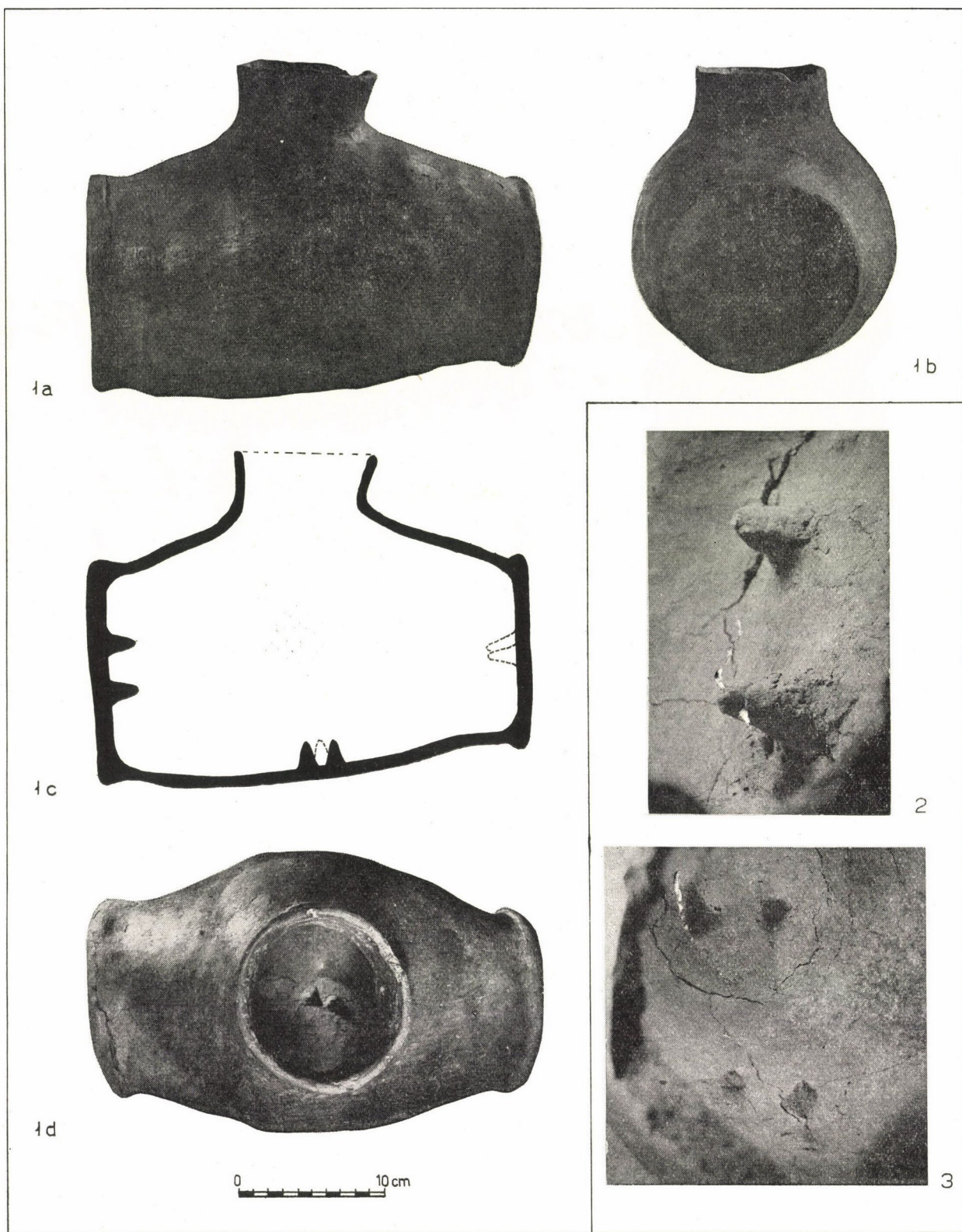
⁴ A bádeni (péceli) kultúra halbárka alakú edényeit lásd: Banner, J., Die Péceli Kultur. AH 35 (1956)

146–147.

⁵ Márton L., ArchÉrt 29 (1909) 155, 1. á.; Párducz M., Dolg 13 (1937) 162–163, XV. t. 2; Uő., Dolg 14 (1938) 113, 6. kép 1–2; Uő., FA 5 (1945) 75, 77, XI. t. 15., XII. t. 1–7,9; Uő., A szarmatakor emlékei Magyarországon III. AH 30 (1950) 60, CXXX. t. 39.; Intercisa I. AH 33 (1954) 35, XI. t. 2, 6.

⁶ Füzes F. Miklós gyűjtése, 1965. Lelt. sz.: 70. 279. 1–7.

⁷ Bakay K. — Kalicz N. — Sági K., Magyarország Régészeti Topográfiája. 1. (keszthelyi és tapolcai járás) (Bp. 1966) 152–155. A továbbiakban: MRT 1.

3. kép. Hordó alakú edény a későbronzkori gödör környékéről
 Рис. 3. Бочкообразный сосуд, обнаруженный вблизи ямы позднебронзовой эпохи
 Fig. 3. Vase en forme de tonneau trouvé dans les alentours de la fosse de l'âge du Bronze tardif

urnasíros kultúra több leletét ismerjük erről a környékről.⁸

2. Milyen kémiai összetétellel rendelkeznek és ilyen szempontból hogyan viszonyulnak egymáshoz a gödörből előkerült edénytöredékek és a hordó alakú edény?

Az edénytöredékek kémiai vizsgálatához 7 db különböző edény töredékéből vettük a mintákat, lehetőleg úgy, hogy mindegyik típus mintája szerepeljen a vizsgálatnál.⁹

Az edénytöredékek és a hordó alakú edény kémiai összetételének összehasonlításához elegendőnek tartottuk a legfontosabb elemek kvantitatív vizsgálatát, míg a többi elemet vizuálisan, kvalitatív összehasonlítással vizsgáltuk. A vizsgálatot spektrálanalízis segítségével végeztük el. Az 1. sz. mintát a hordó alakú edényből vettük, míg a többi hét mintát (2–8. sz. minta) az edénytöredékek képezték.¹⁰

A kvantitatív összehasonlítás eredménye a következő:

Minta

Elem	1	2	3	4	5	6	7	8
Fe	1,35%	1,3	2,4	2,0	2,0	2,0	2,3	1,8
B	18 ppm	11	17	13	11	14,5	14	12
Mn	350 ppm	300	280	310	330	280	450	305
Cu	8,5 ppm	10	8	5,1	7	7	5	7,1
Zn	200 ppm	100	65	90	62	80	250	62

A fenti értékekből megállapíthatjuk, hogy a hordó alakú edény anyagában a legfontosabb elemek nagyjából hasonló mennyiségben fordulnak elő, mint az edénytöredékekben.

A többi elem kvalitatív vizsgálata azt eredményezte, hogy minden egyes mintában ugyanazok az elemek fordulnak elő, méghozzá megközelítőleg hasonló mennyiségben. Ez utóbbit megállapítást a fényképfelvételeken észlelhető, az egyes elemek hasonló színintenzitásából vonhattuk le.

Ezek után arra a következtetésre juthatunk, hogy a gödörben levő edénytöredékek hasonló összetételű anyagból készültek, mint a hordó alakú edény. E vizsgálati eredmény után még az sem látszik merész feltevésnek, hogy a hordó alakú edényt ott készítették, ahol a töredékes állapotban megmaradt edényeket. Valószínűleg Szigligeten vagy környékén formázták ezeket az edényeket. Véleményünk szerint amennyiben import darab lenne az edények között, úgy az tükröződne anyagának összetételében is. A vizsgált nyolc különböző edény kémiai összetétele azonban egy agyaggyerőhelyre utal, tehát ilyen nagy számú, távolabbi vidékről származó importtal nem magyarázhatjuk a hasonló összetételt. Különösen akkor nem, ha az edények legnagyobb része házikéramia. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az azonos agyaggyerőhely még önmagában nem jelenti a különböző edények egyidejűségét, csupán készítésük helyét tételezi fel.

3. A gödröt kitöltő föld és a hordó alakú edénybe izapolódott föld kémiai analízisének összehasonlítása milyen eredménnyel jár?

A két vizsgált minta összetétele teljesen azonos.¹¹ A hordó alakú edénybe izapolódott földet szervesanyag tartalomra is megvizsgáltuk, sajnos eredménytelenül.

A leletkörülmények és a leletek tüzetesebb vizsgálata után sem dönthettük el egyértelműen, hogy a későbronzkori gödörből került-e elő a hordó alakú edény?

Már említettük, hogy a Kárpát-medencében hasonló típusú edények a bádeni (péceli) kultúra idejéből és a római korból ismeretesek. A bádeni (péceli) kultúra leletanyagát feldolgozó nagy monográfia¹² és az azt követő újraértékelés¹³ szükségtelenné teszi, hogy a hasonló

darabokat felsoroljuk, csupán az említett két munka távolabbi területeket is érintő, idevonatkozó összegzését szeretnénk vázlatosan megemlíteni.

A bádeni (péceli) kultúra halbárka alakú edényei (alsónémedi és böleskei típus), amelyeket függesztőfülekkel láttak el, nagy számmal fordulnak elő Magyarországon, a Balkán északi részéről viszont kevesebb példánnyal találkozunk a bádeni (péceli) kultúrát közvetlenül megelőző időszakból. A Balkán és Trója között nem ismerünk ilyen típusú edényeket, míg Trójában, Thermiben és Krétán több darabot találtak. Ciprusban és Szíriában későbbi példányok fordulnak elő. Palesztinában ez a típus ismét nagyon elterjedt.

A legkorábbi példányokat a palesztinai edények képviselik (IV–III. évezred fordulója). Blegen trójai edénye 2400 előtti, Schliemann példányai viszont 2300 utániak. A Thermiből származó darab az utóbbival egyidős, a krétai edény pedig valamivel korábbi (FM I., 2700–2600). A ciprusi és a szíriai edények használatát a II. évezred második felére tehetjük.¹⁴

Kalicz N. az edények közötti nagy térbeli és időbeli távolság miatt felveti a kérdést, hogy csupán konvergenciáról van-e szó ezekkel az edényekkel kapcsolatban, vagyis egymástól függetlenül, különböző helyeken alakult-e ki formájuk? Kalicz N. feltételezi, a bádeni (péceli) kultúra megjelenése előtt tökéletesen kialakult formák alapján, hogy a bádeni (péceli) kultúrába Anatólia és Görögország közvetítésével jutottak el. E különleges edényformával kapcsolatban azonban megjegyzi, hogy az utolsó szó még nincs kimondva.¹⁵

Banner J. és Kalicz N. a halbárka alakú edények előképét a bőrtömlőben látják és feltételezik, hogy folyadék tárolására szolgáltak.¹⁶ Kalicz N. ezen túlmenően a típus használatát az állattartással, gyaníthatóan a tej tárolásával hozza kapcsolatba.¹⁷

Az edénytípus kisebb méretű változatait északibb területről (Sargstedt, Goldberg im Ries) is ismerjük.¹⁸ Ezek a Rössener kultúrához, ill. a Jordansmühli kultúrához tartoznak. R.A. Maier ugyancsak felveti a konvergencia lehetőségét ezekkel az edényekkel kapcsolatban. Funkciójuk azonban más lehetett, mint a nagyobb példányoké.¹⁹

⁸ MRT I. 154–155. (8. és xxx alatti lelőhelyek); *Patek, E.*, i. m. 39. (Szigliget–Cifratanya).

⁹ Ezen az úton is köszönetemet fejezem ki Keresztes Istvánnak, a keszthelyi Agrártudományi Egyetem adjunktusának, hogy szíveskedett elvégezni a spektrálanalitikai vizsgálatot.

¹⁰ 1. minta = 69.6.1 2 = 69.17.7.2. 3 = 69.17.7.1. 4 = 69.17. 15 = 69.17.2. 6 = 69.17.6. 7 = 69.7.5. 8 = 69.17.3.

¹¹ A vizsgálatot Keresztes István végezte el.

¹² Banner, J., i. m.

¹³ Kalicz, N., Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. StudArch 2 (Bp. 1963).

¹⁴ Uo. 36–37.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Banner, J., i. m. 147.; Kalicz, N., i. m. 37.

¹⁷ Kalicz, N., i. m. 37.

¹⁸ Buttlar, W., Der Donauländische und der westische Kulturkreis der jüngeren Steinzeit. (Berlin 1938) 21, 28. kép, 10 t. 12; Maier, R. A., Germ 39 (1961) 146–149.

¹⁹ Maier, R. A., i. m. 1 kép: 2. sokkal kisebb méretű.

Az i. u. III–IV. századi hordó alakú edények²⁰ használata valószínűleg a borral kapcsolatos, üveg-
ből és agyagból készült darabok a boros hordókat utá-
nozzák.²¹

A szigligeti hordó alakú edény közlésén kívül az edény funkciójának meghatározását tartottuk elsőd-
leges feladatunknak. A Mediterraneum-vidéki edé-
nyek, a bádeni (péceli) kultúra halbárka alakú edényei és a szigligeti hordó alakú edény közötti nagy időbeli és térbeli távolság miatt ugyanis felvetődik a konvergen-
cia lehetőségének gondolata.

A szigligeti edény készítésének menetét a belső felületen látható eldolgozás nyomok alapján rekonstruál-
hatjuk. Első lépésként a fazekas az edény egyik lapos oldalát készítette el, rátéve a két bütyköt. E lapos oldalra húzta fel az edény hengeres testét, majd közép-
magasságban kivágta a szájnnyílást. Ezek után a bőrkemény állapotban levő edénytestet lezárta a másik, belső oldalán bütykös lappal. A következő fázisban a szájjal szembeni három bütyköt rakta fel, a végén pedig a kissé töleséresedő szájrészt illesztette a szájnnyílás-
ra. Kiegyenesített az edényt száradni hagyta. Az edény alján tönköly (*Triticum spelta* L.) spicula lenyomatát találtuk,²² amely száradáskor kerülhetett az edény aljára.

Az edény készítésének rekonstruált menete is mutatja, hogy a fazekastól magasabb technikai fel-
készültséget kívánt a kerámia előállítás, mint a szok-
ványos, mindennapi használatra készült darabok eseté-
ben.

Az edény speciális formája különös funkcionális kívánalmat jelez. A két végén egyenesen zárt hengeres test dongás fahordó megközelítőleg pontos mása. Fel-
használási módja is, mint látni fogjuk, a néprajzi anyag-
ból ismert, de fából vagy bőrből készült formák alap-
ján határozható meg.

J. Perrot egy beersheba-i edénnyel kapcsolatban megjegyzi, hogy az edényt vaj készítésére használták, és bőrből készült változata ma is megtalálható a nomádoknál ugyanezzel a funkcióval.²³ J. Perrot-tól függetlenül mi is vaj előállítására következtetünk a szigligeti edény használati módját illetően. Következtetésünkhöz az alapot a néprajzi adatok szolgáltatták.

Kétféle módon lehet vajat előállítani: rázással és köpüléssel. A rázás valószínűleg ősi módzat, azonban még a mai napig is megtaláljuk nyomát, párhuzamosan a köpüléssel. Rázással elsősorban ma már

csak akkor készítenek vajat, ha kismennyiségű tejfölt vagy joghurtot akarnak feldolgozni.²⁴

A néprajzi szakirodalomból világosan kitűnik, hogy azok a népek, amelyek ismerték a vaj előállításának módját, egyaránt használtak bőr-, fa- vagy agyag-edényeket a vaj nyeréséhez. A rázásos vajkészítésnél az edény általában vízszintes alaphelyzetű, míg a köpülé-
léses módozatnál az edény függőleges állású a munkafolyamatnál. A vajkészítésre használt különböző anyagú edények egy időben is funkcionálhatnak ugyanazon a területen.

Ezek után vegyük sorba, hogyan használták a különböző anyagból előállított edényeket a vaj készítésénél. A bőredények, bőrtömlők esetében a következő vajkészítési módokat ismerjük:

1. A bőredénybe öntött, majd erjesztett tejfölt vagy joghurtot a földre, esetleg kövekre helyezve ide-oda gurgatják.²⁵

2. A bőredényt sokszor a térdekre fektetik – a vajkészítő ekkor ülőhelyzetben van – és úgy történi-
k a rázás.²⁶

3. A bőredény két végét bőrszíjjal vagy zsineggel meggasságig felfüggesztik és a két kéz között rá-
zák ki a vajat (5. kép b).²⁷

4. A bőredény egyik végét nyitva hagyják, e végénél fa tripszra erősítik. A függőleges helyzetű bőredényben köpülőfa segítségével verik ki a vajat.²⁸

A fából készült edényeknél két módozatot ismerünk:

1. Dongás kis fahordót két végén felfüggesztik és a vajat ide-oda rázással nyerik (5. kép d.).²⁹

2. A fa köpülő legismertebb változata, amikor a függőleges állású edényben köpülőfával történik a vaj készítése.³⁰

Agyagedény esetében:

1. A lekötött szájjú, kémlelőlyukkal ellátott edényt földre helyezve gurgatják ide-oda.³¹

2. Az edényt a két kéz között tartva rázzák ki a vajat.³²

3. A néprajzi anyagban találunk olyan agyagból készített edényeket, amelyek mind formájukban, mind használati módjukban utánozzák a fa köpülőket.³³

A fent leírt módozatok mellett természetesen találkozzunk azok különböző változataival, azonban e változások lényegtelenek a technikai megoldást illetően.³⁴ A néprajzi anyag ismeretében önként adódik a régészeti

²⁰ Lásd 5.

²¹ Loeschke, S., Denkmäler von Weinbau. Aus der Zeit der Römerherrschaft an Mosel, Saar und Ruwer. (Trier 1933) 28 kép; Kisa, A., Das Glas im Altertum III. (Leipzig 1908) Formentafel E. 271–274; Fremersdorf, F., Kölner Jahrb. 1 (1955) 24. t. 1., 29. t. 2.

²² A lenyomat meghatározásáért köszönetemet fejezem ki Füzes F. Miklósnak.

²³ Perrot, J., The Ill. London News 237 (1960) 144. 16. kép alatt a következő: „A churn imitating in pottery the goatskin churn still used by the nomads of to-day.”

²⁴ Vajkai A., Szentgál, egy bakonyi falu néprajza. (Bp. 1959) 162.; A Magyarság Néprajza I². 73–74.

²⁵ Ferdinand, K., Nomadism in Afghanistan. 154. 5. kép. Viehwirtschaft und Hirtenkultur. (Bp. 1960) kiadványban.

²⁶ Uo. 154, 7. kép.

²⁷ Uo. 156.

²⁸ Tagán Galimdsán, NéprÉrt 32 (1940) 156, 6. á. A; Ua., Etn 52 (1941) 240, 49. kép; Ferdinand, K., i. m. fig. 10.

²⁹ Kosay, H. Z., Alaca-Höyük I. Materialien zur Ethnographie und Volkskunde von Anatolien. Türk Tarik Kurumu Yayınlarindan VII. Seri-No. 21. (Ankara 1951) VII. t. 43. alatt olvashatjuk: „Yitme oder Öriük yayik, zum Herstellen von Yoghurt und Aussondern von Butter von der Milch (wird aufgehängt und hin- und herbewegt.)”; Ferdinand, K., i. m. 156.

³⁰ Vakarelski Christo, Etn 48 (1937) 68.; A vajra és előállítására vonatkozóan nagyon jó összefoglalást ad: Hehn, V., Kulturpflanzen und Haustiere. (Berlin 1894); Az antik adatokra vonatkozóan: PWRE (Stuttgart 1899) 1089–1092.

³¹ Tagán Galimdsán, Etn 51 (1940) 467–468, 17–18. kép; Kosay, H. Z., i. m. VII. t. 44.; Ezek az edények szájszájúak, több füllel rendelkeznek, a felső részükön kerek lyukat vagy lyukakat találunk, amely a vajkészítésnél kémlelésre szolgál. Ezzel kapcsolatban meggondolandó, hogy a nagyrévi kultúra Diósdra elő-
került edényét nem erjesztésre, hanem vajköpülésre használták. (Patay P.–Patay Á., ArchÉrt 92 (1965) 163–167, 1. és 7. kép.) A diósi edényt még ilyen kapcsolatban említik: Füzes F. M.–Sági K., Fil. Közl. (1968) 351.

³² Zólyomi J., NéprKözl 2 (1957) 310; Vajkai A., i. m. 162; Gunda B., NéprÉrt 29 (1937) 251–252.

³³ Pl.: Keszi–Kovács, L., Die Traditionelle Milch-wirtschaft bei den Ungarn. I. t. 1. (agyagedény), I. t. 2. (faedény). (L.; Viehw. und Hirtenk.)

³⁴ Pl.: A rázásos vajkészítésnél az Ayan menti tunguzok a rénszarvas tejét bőrzaeskóba öntik és az utazáskor felkötik a rénszarvas hátára, és a járástól a tej vajjá verődik össze. (Gunda B., NéprÉrt. 29 (1937) 251–252.; Az ember hátára felerősített edényben ugyancsak a mozgástól verődik össze a vaj). Gunda B., NéprÉrt 30 (1938) 263–264.

anyaggal történő összehasonlítás, összevetés. Ezek után megmagyarázhatjuk a funkciót és az általa kívánt forma kialakítását.

Az általunk tárgyalt edénytípus alapvetően két csoportra osztható aszerint, hogy milyen módon függesztették fel őket. Az egyik csoport egyenesen lezárt oldalakkal rendelkezik, a másik hegyesedő, füllel ellátott végződésű. Némelyiknél a fül a szájnyláshoz közelebb helyezkedik el.³⁵

A szigligeti hordó alakú edény formájában és technikai megoldásában legjobban az Alača-Höyük-i fahordóhoz hasonlít.³⁶ A szigligeti edény két végén képzett vályú a felfüggesztést szolgálta. Az említett néprajzi analógiájánál a felfüggesztést füles vasabronccsal biztosították. A szigligeti edénynél a peremhez képest kissé behúzott nyak a szájnylás fedésére szolgáló textil, bőr vagy hólyag biztosabb rögzítését célozta. A szájnylás egyébként akkora, hogy egy közepes szélességű kéz könnyűszerrel befér rajta.

A szigligeti edény belsejében levő három bütyök-csoport valószínűleg a tejföl vagy joghurt rázását segítette elő. Véleményünk szerint ebben az esetben kultikus, bajelhárító szerepet nem tulajdoníthatunk ezeknek a hegyes bütyköknek.³⁷

Az edényünk 4850 ml űrtartalmú a szájindítás vonaláig. Maximálisan 3500–3800 ml tartalommal tölthették meg az edényt. Ekkor még biztosított a mozgáshoz szükséges üres tér, s még megfelelő mennyiséget nyerhettek. A szigligeti edény használatának rekonstrukcióját a 4 képen mutatjuk be. A felfüggesztéssel elérték, hogy a munkafolyamatnál nem kellett az edényt és tartalmát tartani, csupán az oldalirányú rázáshoz kellett erőt kifejteni.

A beersheba-i edény (5. kép a), mint J. Perrot is megállapította, a bőredények mintájára készült, használatuk ugyancsak felfüggesztéssel történt. A beersheba-i edény és a szigligeti hordó alakú edény néprajzi megfelelőit a 5. képen mutatjuk be.

Az edények ilyen alakra történő készítését a használati mód szabta meg. A néprajzi analógiák alapján bizonyított, hogy ezeket az edényeket vaj előállítására használták. A vaj készítését ismerő népek igyekeztek, a környezet által meghatározott feltételek mellett, a legegyszerűbb formát kialakítani. Ez a folyamat pedig kialakulhatott különböző földrajzi területen és különböző időben is. Természetesen ez nemcsak a vaj előállítására vonatkozik, hanem más technikai eljárások kialakulására is. A konvergens jelenségek mellett a döntő szerepet a technikai eljárások közvetlen kapcsolatok révén történő továbbterjedése jelenti.

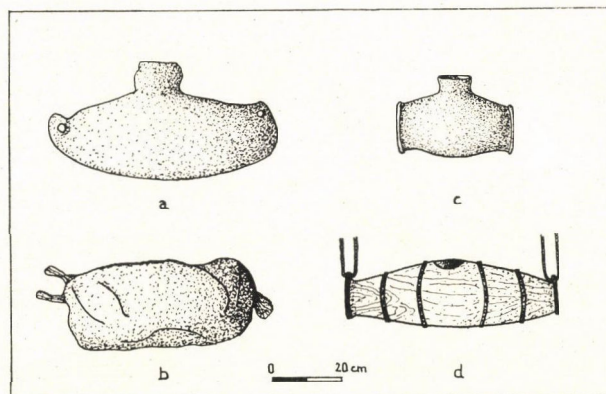
A régészeti kutatás számára elengedhetetlen a tipológia akkor, ha egy etnikumot, kultúrát forma- és díszítőkéncse alapján vizsgáljuk és annak segítségével próbáljuk nyomon követni útját, fejlődését, más népekkel, kultúrákkal való kapcsolatát. Egyes technikai eljárások viszont sokszor egymástól függetlenül hasonló formákat hoznak létre éppen a technikai kívánalmak

4. kép. A hordó alakú edény használatának rekonstrukciója

Рис. 4. Реконструкция употребления бочкообразного сосуда

Fig. 4. La reconstitution de l'emploi du vase en forme de tonneau

5. kép. a) Beersheba-i edény (Perrot, J. után). — b) Vaj előállítására használt mai bőredény Afganisztánból (Ferdinand, K. után). — c) A szigligeti hordó alakú edény. — d) Vaj előállítására használt mai fahordó Anatóliából (Kosay, H. Z. után)

Рис. 5. а. Берсхейский сосуд (по J. Perrot). — б. Современный кожаный сосуд для приготовления масла из Афганистана (по K. Ferdinand'y). — в. Бочкообразный сосуд из Сиглигета. — д. Современная деревянная бочка, служащая для приготовления масла из Анатолии (по H. Z. Kosay)

Fig. 5. a) Vase de Beersheba (d'après J. Ferrot). — b) Vase de cuir utilisé pour produire le beurre, provenant d'Afghanistan (d'après K. Ferdinand). — c) Le vase en forme de tonneau de Szigliget. — d) Tonneau de bois utilisé actuellement pour produire le beurre, provenant d'Anatolie (d'après H. Z. Kosay).

³⁵ Banner, J., i. m. 146–147. (Böleskei és alsó-némédi típus.)

³⁶ Kosay, H. Z., i. m. VII. t. 43.

³⁷ Banner, J., WPZ 15 (1928) 20–26.; Belső felületből kiemelkedő bütykökkel rendelkező edénytöredéket ismerünk Velemzentvidről is. (Miske K., A Velem Szt. Vidi őstelep I. (Wien 1907) 82., LVII. t. 17.) Gyakorlati célt szolgálhattak: Curčić, V., WMBH 8 (1901) 58, Fig. 45. (olvasztótégely); Ausstellung in K. Friedrich-Museum Vor- und Frühgeschichtliche Altertümer aus dem Gebiet der Provinz Posen. (Posen 1909) 8. t. 1331. sz. (tál, átfúrt két bütykökkel, valószínűleg szűrőként használhatták. Perrot, J. nem ad részletesebb leírást a beersheba-i edényről. Azonban Gaál Ernőnek (ELTE, Ókori Keleti Tanszék) módjában volt, hogy a Louvre-ban kiállított edényt megtekintse és közlése szerint, az edény belsejében a szigligeti edényhez hasonlóan elhelyezkedő bütyök-csoportok vannak. Szívességét ezen az úton is hálásan köszönöm.

miatt. Az egyoldalú tipológiai vizsgálat ezért nem képes bizonyos jelenségeket egyértelműen megmagyarázni.

A régészeti ásatások során csak nagyon szerencsés körülmények között találunk szerves anyagból készült tárgyakat. Az előkerült agyagedények formái, használati módjuk azonban feltételezi, hogy ezekkel párhuzamosan bőredényeket és fahordókat is használtak a vaj előállítására. Azt, hogy az edényt milyen anyagból készítik, elsősorban a földrajzi környezet határozza meg. A másodlagos szempont az életmóddal kapcsolatos: a szerves anyagból készült edények agyagutánczai inkább a letelepültebb életmóddal hozhatók kapcsolatba, mivel törekenységüknel fogva nehezebben szállíthatók, mint a szerves anyagból készült változatai.

A néprajzi leírások egy területen bőr és agyag vajkészítő edényeket említenek párhuzamos használattal, megjegyezvén, hogy az agyagedények az állandóbb szállás tartozékai.³⁸

Feltehetően a szigligeti edényt – figyelembe véve kisebb méretét és törekenységét – esetenként, a házi vajszükséglet kielégítésére használták.

A szigligeti hordó alakú edény korát sajnos nem tudtuk egyértelműen meghatározni. Ezzel kapcsolatban feltétlenül ki kell térnünk arra a tényre, hogy a késő-bronzkori gödör csupán edénytöredékeket tartalmazott, míg a hordó alakú edény ép állapotban (eltekinthető a modern eredetű törésről) került a földbe. Így nem lehetetlen, hogy a hordó alakú edény egy későbronzkori sírból származik, amelyet a nagymértékű bolygatás teljesen megsemmisített és ezért a hitelesítő ásatáskor már nem találtak nyomát. Az is meggondolandó, hogy ilyen típusú edényt eddig csak a későbronzkori Péceli kultúrából ismerünk és a nagyszámú leletanyaggal képviselt későbronzkori urnasíros kultúrából egyetlen egy példányt sem.

Horváth László

A PREHISTORIC BARREL-SHAPED VESSEL FROM SZIGLIGET

Extract

A prehistoric pit was cut through at Szigliget (Veszprém County, Tapolca District) when a drainage system was being built there. From the pit a barrel-shaped vessel which had not been turned on a potter's wheel and some fragments of vessels turned up. Upon collection and registration, further minor authenticating excavations were carried out at the same spot on October 14th, 1969.

In the course of the authenticating excavations the remaining parts of the pit were opened up (Figs. 2 and 3), and a trial trench of 5.2×1.0 m. base was dug near the prehistoric pit. No wider surface could be examined because of fruit trees growing in the yard. So from the roughly circular pit of 98 cm. in diameter and of 99 cm. in depth only a few animal bones, fragments of vessels and mud-flakes were recovered.

The fragments unearthed from the pit (Fig. 4) are characteristic pieces of the urn-grave culture of the Late Bronze Period. As confirmed by the persons who had found it, the barrel-shaped vessel was brought to the surface from this pit (Fig. 5); the length of its cylindrical body is 31.5 cm., its height up to the line where the mouth begins is 18.0 cm. Inside the vessel, opposite to the mouth protrude three and about the middle of each of its two sides two knobs (Fig. 5. 2–3).

Vessels of this type are known in Hungary only from the Baden culture of the Late Copper Age⁴ and from the 3–4th centuries A. D.⁵ Since no archaeologists were present when the vessel was unearthed, the question arose whether it actually came from a pit of the Late Bronze Period? When deciding this, the following aspects were taken into account:

1. Were there any pieces coming under the Baden culture of the Late Copper Age found in the vicinity of the Late Bronze Period pit discussed here?

Neither the works on archaeological topography⁷ nor the chances beneficial for research provided by the construction works of the said drainage system suggested so far that there had been a settlement of the Late Bronze Period near the spot where the find was recovered. On the other hand, there are several finds dating from the urn-grave culture known within the territory.⁸

2. What relationship was there between the chemical composition of the Late Bronze Period fragments recovered from the pit and the material of the barrel-shaped vessel?

The pieces were examined by means of spectral analysis, and the author came to the conclusion that the fragmentary vessels dating from the Late Bronze Period and the barrel-shaped vessel had been made of a material of identical composition. The chemical composition of

the examined eight different vessels refers to a common place of recovery of clay, consequently the possibility of material imported from distant places can be excluded. The more so since the majority of the vessels are products of local workmanship. Still, it has to be observed that identical places of clay recovery do not necessarily indicate contemporaneity, they merely refer to the place of production (in the present instance to Szigliget or its immediate vicinity).

3. The earth which filled up the pit and the clotted mud silting up the inside of the vessel are of exactly the same chemical composition.

Neither the circumstances among which the find was recovered nor a closer examination of the objects could unambiguously decide whether the barrel-shaped vessel had been brought up from a pit dating from the Late Bronze Period.

A comprehensive monograph elaborating the Baden culture¹² and the re-assessment following its publication¹³ render unnecessary to present a list of similar pieces; therefore the author merely confines himself to give a brief summary.

The earliest examples of a similar type of „fish-barge-shaped” vessels are represented by pieces from Palestine (turn of the 4th and 3rd millennia). Blegen's Trojan vessel dates from before 2400 whereas Schliemann's pieces are from after 2400. The Thermi piece is contemporaneous with the latter and the Cretan vessel dates back to a somewhat earlier time (FM I., 2700–2600). The time when the Cyprian and Syrian vessels were used, can be fixed as the second half of the second millennium.¹⁴

In J. Banner's and N. Kalicz's opinion the precursor of the „fish-barge-shaped” vessels was the leather bottle, and they presume that such vessels served for keeping liquids in them. N. Kalicz thinks that they probably were in connection with the storage of milk.¹⁷ The use of the 3rd–4th century barrel-shaped vessels is probably connected in some way with wine.

Apart from describing the vessel, the author considered the determination of its function his primary task. The special form of the vessel is indicative of particular demands as to its function. When determining the latter, the author based his views upon analogies of ethnography, and found that the Szigliget vessel was used for butter-making. He studied various methods of making butter (shaking and churning) and, as it appears from these studies, regarding its form and technical execution, the Szigliget vessel resembles the wooden barrel of Alača-Höyük.³⁶ The vessel of Beersheba, mentioned by J. Perrot, imitates the butter-making vessels made

³⁸ Ferdinand, K., i. m. 155.

of leather.²³ The reconstructed way of butter-making (Fig. 6) and the vessels of this type can be found among the ethnographic material of collections even today (Fig. 7).

The Szigliget vessel can be brought into connection with a somewhat more settled way of life, founded just on the descriptions in ethnographic works. Presumably it was used from time to time to meet the household needs of butter.

Unfortunately, the vessel could not be unambiguously dated. The author has to mention in this connection that there were but fragments in the Late Bronze

Period pit, while the barrel-shaped vessel got into the earth in intact condition. Consequently it possibly comes from a grave of the Late Copper Age which was utterly destroyed by excessive disturbances and therefore no trace of it could be found at the time of the excavations for authentication. Neither should it be forgotten that such vessels have been known so far only among the finds of the Baden culture of the Late Copper Age and not one similar piece turned up from the Late Bronze Period urn-grave culture otherwise represented by rich finds.

L. Horváth

RÓMAIKORI TEMETŐ SOMODOR-PUSZTÁN (KOMÁROM M.)

Mahler Ede 1905-ben a Szomor községhez tartozó Somodor-pusztán (Komárom m., tatai j.) római kori temetőt tárt fel. Az ásatásról nem maradt fenn feljegyzés, vagy helyszínrajz, így csak a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvébe az ásató által belettározott, részben rajzokkal ellátott adatokra vagyunk utalva.¹ A leletösszefüggéseket az alábbiakban kíséreljük meg rekonstruálni.²

1. sír:

1. *Bronzfibula*. Rugós, tűtartója szegletesen áttört díszű. Ép. H: 7,2, Sz: 2,4 cm. ltsz.: 1906.2.1 (1. kép 1/1. — 16. kép 2).

2. *Bronzfibula*. Rugós, tűtartója 3 áttört kerek lyukkal díszített. Ép, tűje hiányzik. H: 6,4, Sz: 2,5 cm. ltsz.: 1906.2.2 (1. kép 1/2. — 16. kép 1).

3. *Agyagkancsó*. „Szürke. Kerek sima talppal, tojásdad testtel. Füle letörött. M: 16,5, Tá: 6 cm”. ltsz.: 1906.2.151 (1. kép 1/151). Elveszett.

4. *Agyagcsésze*. Kónikus testű, peremén és hasán bemélyített dísszel. Füle letörött. M: 8,1, Szá: 7,3, Tá: 3,5 cm. Zöldesbarna mázzal. ltsz.: 1906.2.150 (1. kép 1/150. — 13. kép 3).

2. sír:

1. *Bronzcsat*. Kerek átmetszetű huzal, ovális enyhén behúzott keret. Mozgó tüskével, két szegeccsel ráerősített szíjszorítóval. H: 6,5 cm. ltsz.: 1906.2.3. (1. kép 2/3).

2. *Bronz övtartozékok*. Propeller alakú veretek, középen 3 koncentrikus körrel díszítve. H: 4,2 cm. ltsz.: 1906.2.4 (1. kép 2/4); H: 4,2 cm. ltsz.: 1906.2.5 (1. kép 2/5).

3. *Gyöngysor*. Hatszögletű, hosszúkas bronzból. H: 2,9 cm. ltsz.: 1906.2.6 (1. kép 2/6); kékeszínű pasztából, gerezdelte, 2 db. M: 1,5 cm. ltsz.: 1906.2.7–8 (1. kép 2/7–8); henger alakú borostyánból. M: 1,6 cm. ltsz.: 1906.2.9 (1. kép 2/9); sötétkék, sötétzöld és ibolyaszínű üvegpasztából, 8 db. ltsz.: 1906.2.10 (1. kép 2/10. — 14. kép 8).

3. sír:

1. *Agyagbögre*. „Szürke, öblös testtel, mely körülfutó párhuzamos mélyedésekkel van díszítve, domború peremmel.” M: 8,8, Szá: 8,4, Tá: 4,5 cm. ltsz.: 1906.2.152 (1. kép 3/152). Elveszett

4. sír:

1. *Agyagfazék*. „Szürke, kerek talppal, öblös testtel és kihajló peremmel, füllel.” M: 15,4, Szá: 11,2 Tá: 6,5 cm. ltsz.: 1906.2.153 (1. kép 4/153). Elveszett.

5. sír:

1. *Bronz karperec*. „Kerek átmetszetű bronzsodronyból. Nyílt karika, két vége felé vékonyodik. 3 részre törve. átm: 6,8×5,9 cm.” ltsz.: 1906.2.11 Elveszett.

2. *Bronz karperec*. D-átmetszetű huzalból. Két vége lapított stilizált kígyófejben végződik. Egyik vége letörött, csónka átm: 6,2, Sz: 0,4, V: 0,2 cm. ltsz.: 1906.2.12 (1. kép 5/12).

3. *Bronz karperec*. 4 szálból sodrott, végei hüvelybe erősítve. Hurkos-kampós záródásúak. Átm: 7,2×5,2 cm. ltsz.: 1906.2.13 (1. kép 5/13).

Jelmagyarázat a siregyüttesekhez

arany — Gold — gold — or — золото

ezüst — Silber — silver — argent — серебро

bronz — Bronze — bronze — bronze — бронза

vas — Eisen — iron — fer — железо

ólm — Blei — lead — plomb — свинец

üveg — Glas — glass — verre — стекло

gagát — Gagat — jet — jayet

borostyán — Bernstein — amber — ambre — янтарь

csont — Knochen — bone — os — кость

fa — Holz — wood — bois — дерево

textil — Textil — textile — textile — текстиль

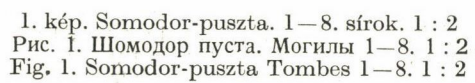

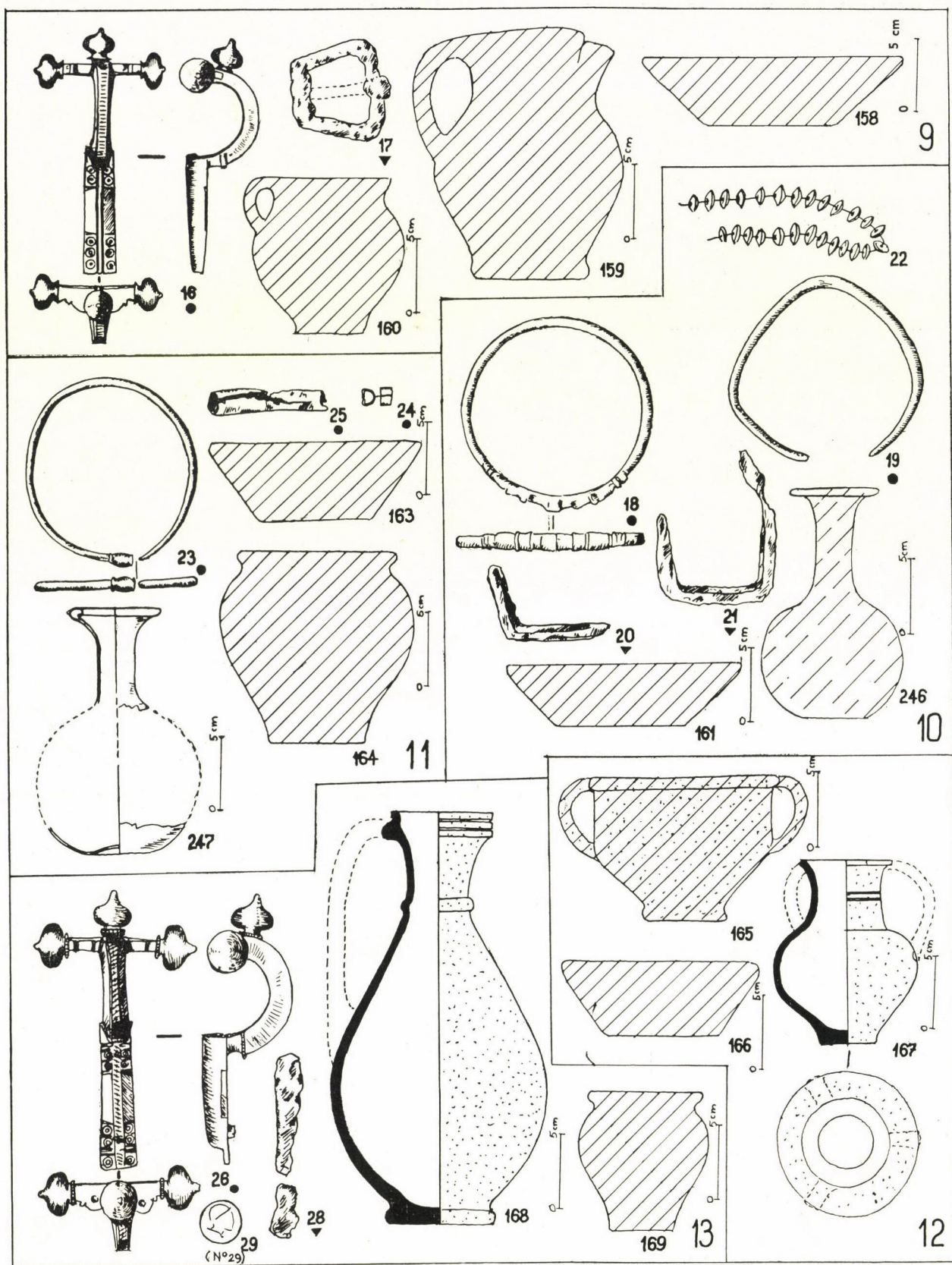
bőr — Leder — leather — cuir — кожа

¹ Az ásató a leltározás során az egyes anyagcsoportokat a sírösszefüggésektől elszakítva, anyagfajtánként leltározta be. Ezúttal ismét azonosítottam az egyazon sírhoz tartozó leleteket, így kerültek a leírásba, valamint a rajzos táblákra. Az eredeti római számokat (sírszám) arab számokra változtattam. Az elveszett tárgyakat a leltárkönyvi adatok és rajzok alapján — Dr. Semsey Andor közreműködésével — rekonstruáltam, a rajzos táblán áthúzott, vonalazott mellékletek elvesztettek. — Az általam újonnan meghatározott éremanyagnál felhasznált meghatározó irodalom, valamint rövidítések: Av = Avers, Rev = Revers, LRBC = Carson, R. A., — Kent, J. P. C., Late Roman Bronze Coinage. (London

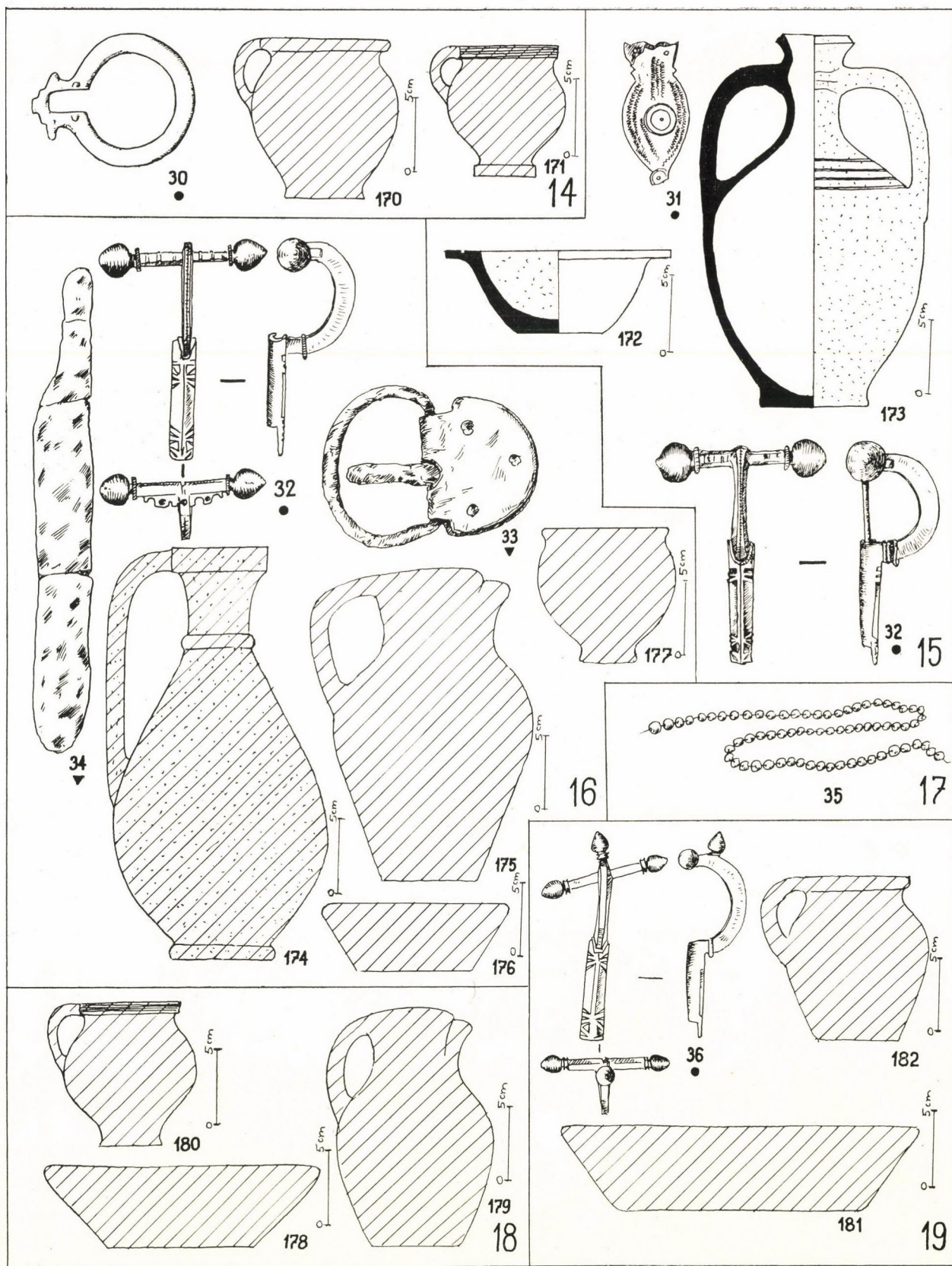
1960) — RIC = Mattingly, H. — Sydenham, M. A., The Roman Imperial Coinage (London) — Coh.² = Cohen, H., Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain. (2nd ed. Paris.) — További rövidítések: M: magasság, Szá: szájméret, Tá: talpméret, H: hosszúság, Sz: szélesség, V: vastagság, ltsz.: leltári szám. — Köszönettel tartozom Dr. Semsey Andornak a rajzos táblák, továbbá Karáth Józsefnek a fényképek elkészítéséért.

² A tárgyi emlékeanyag rekonstruálásán túl megkísértem néhány olyan adat felkutatását is, amely a temetkezés rítusára utal. Ehhez vö. a Függelékben feldolgozott KÖEMLÉKEK vizsgálatát.

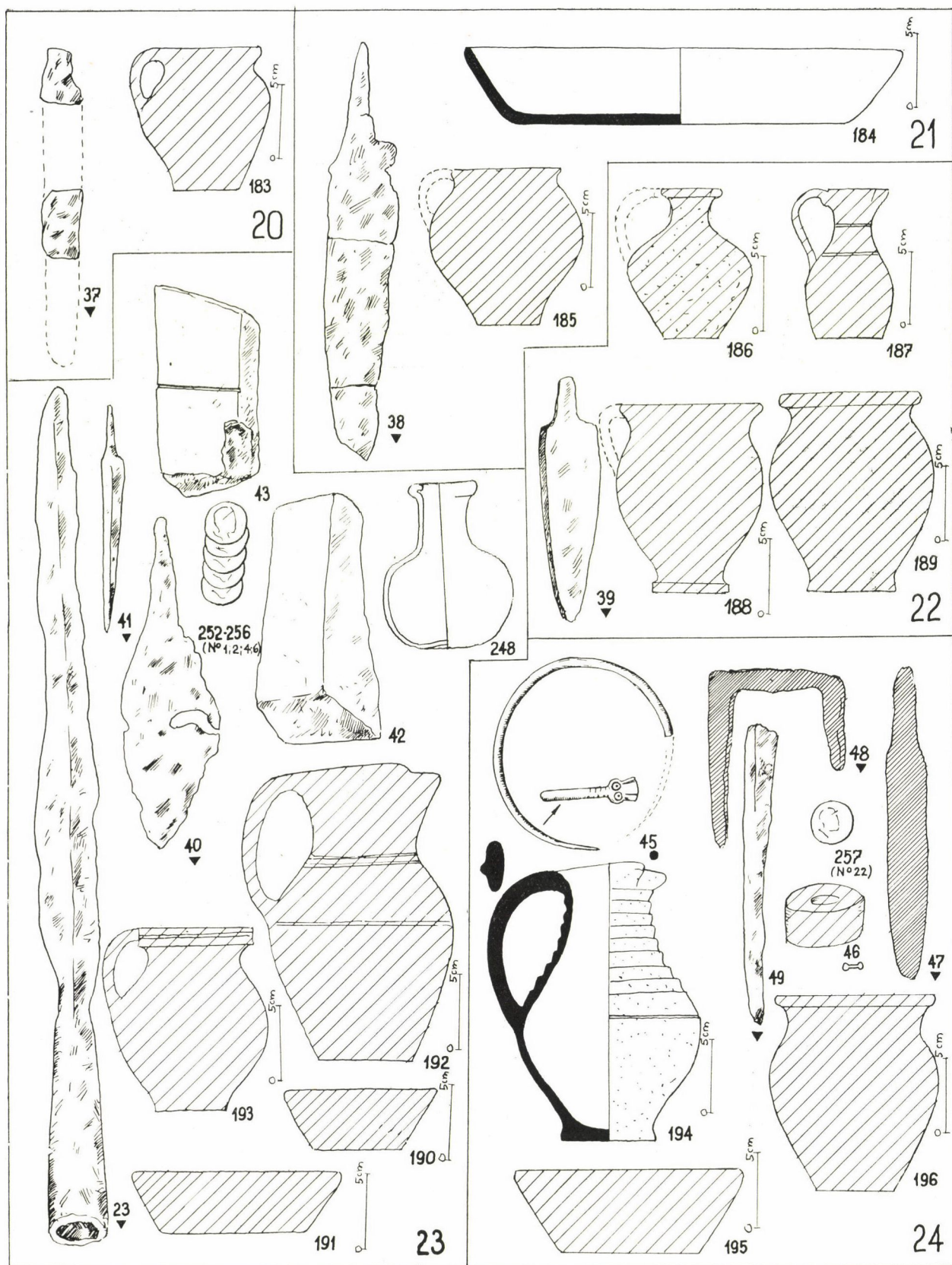

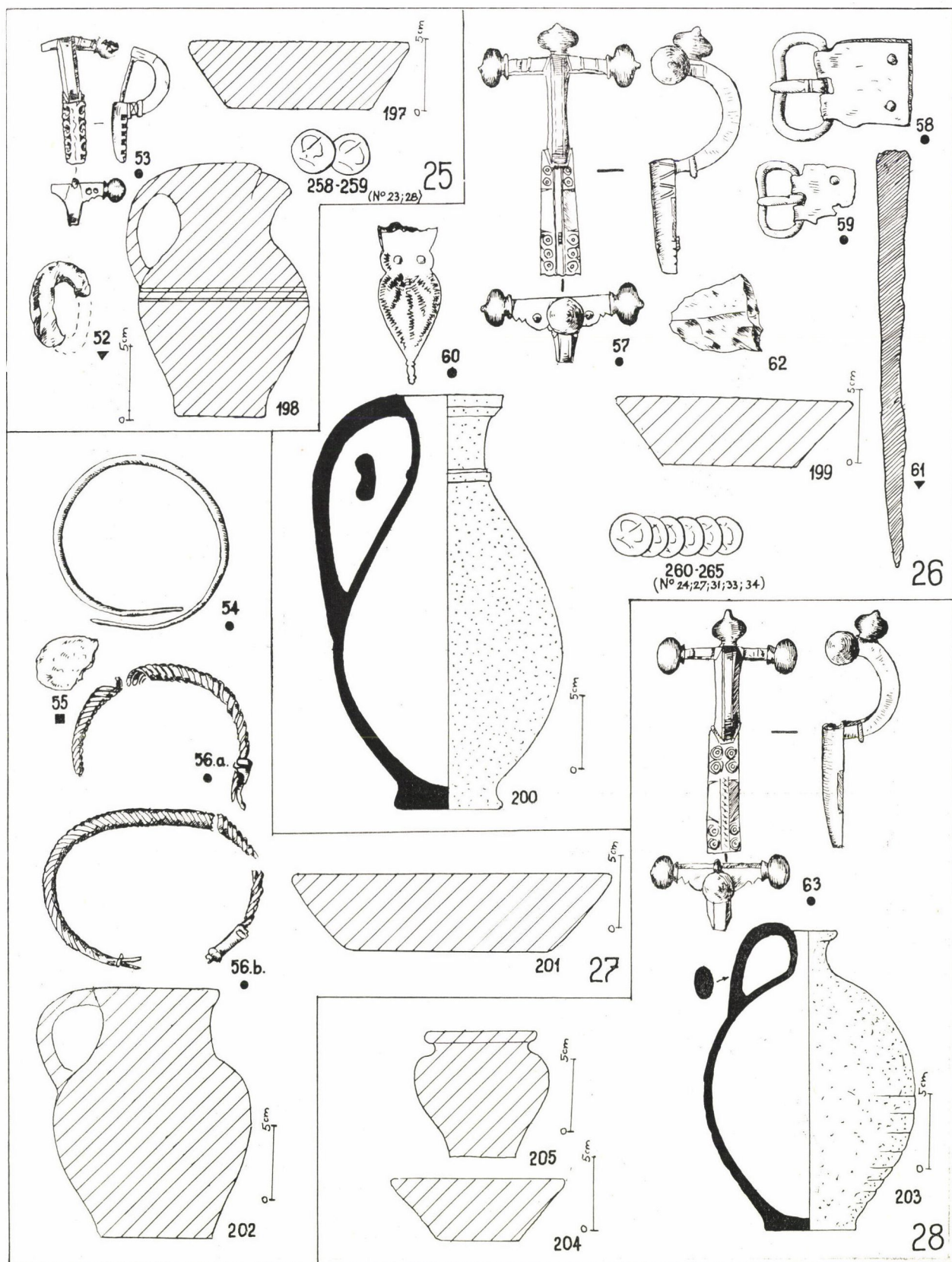
2. kép. Somodor-pusztá. 9—13. sírok. 1 : 2
 Рис. 2. Шомодор пуста. Могила 9—13. 1 : 2
 Fig. 2. Somodor-pusztá. Tombes 9—13. 1 : 2

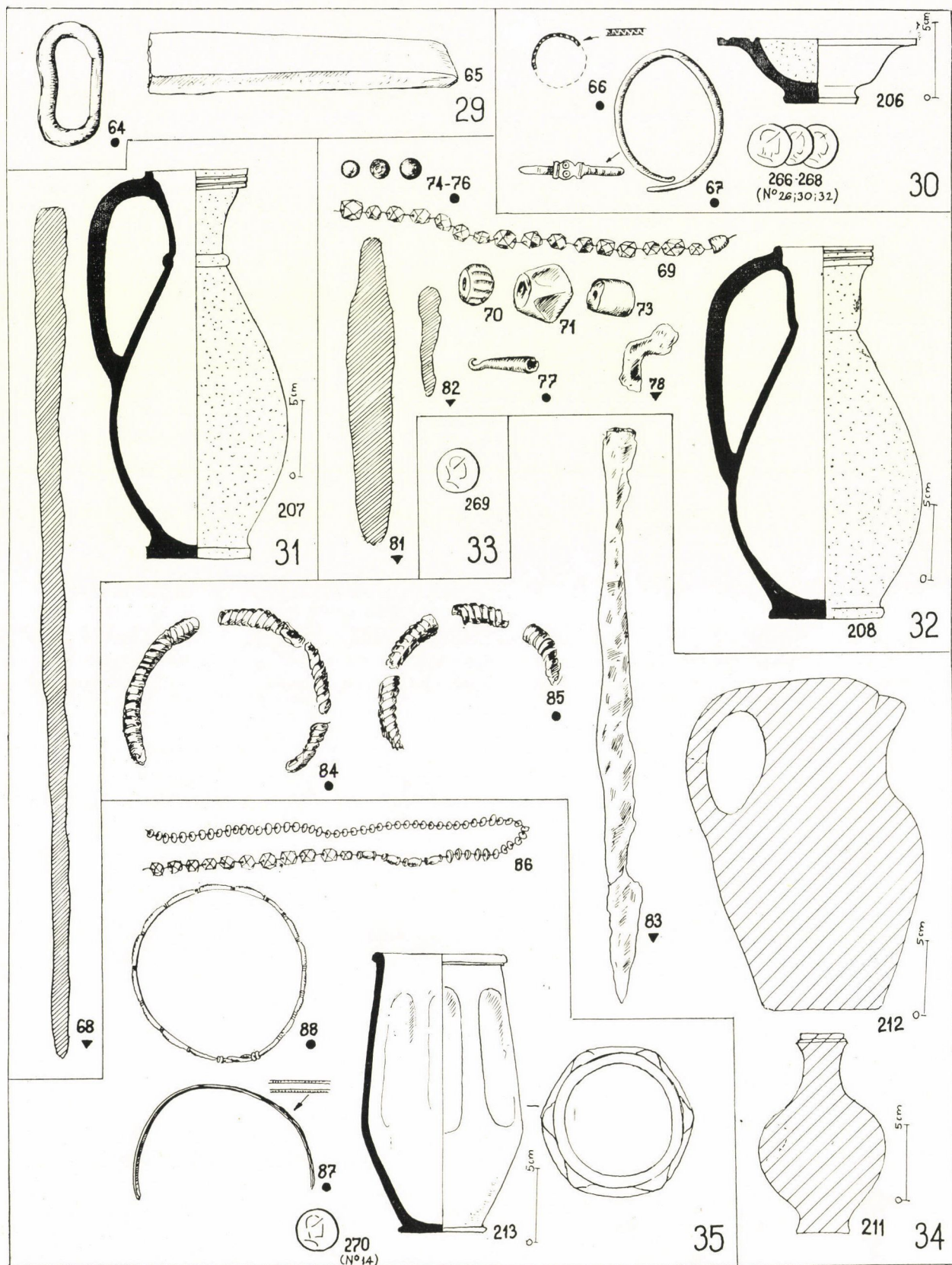
3. kép. Somodor-pusztá. 14—19. sírok. 1 : 2
 Рис. 3. Шомодор пуста. Могилы 14—19. 1 : 2
 Fig. 3. Somodor-pusztá. Tombs 14—19. 1 : 2

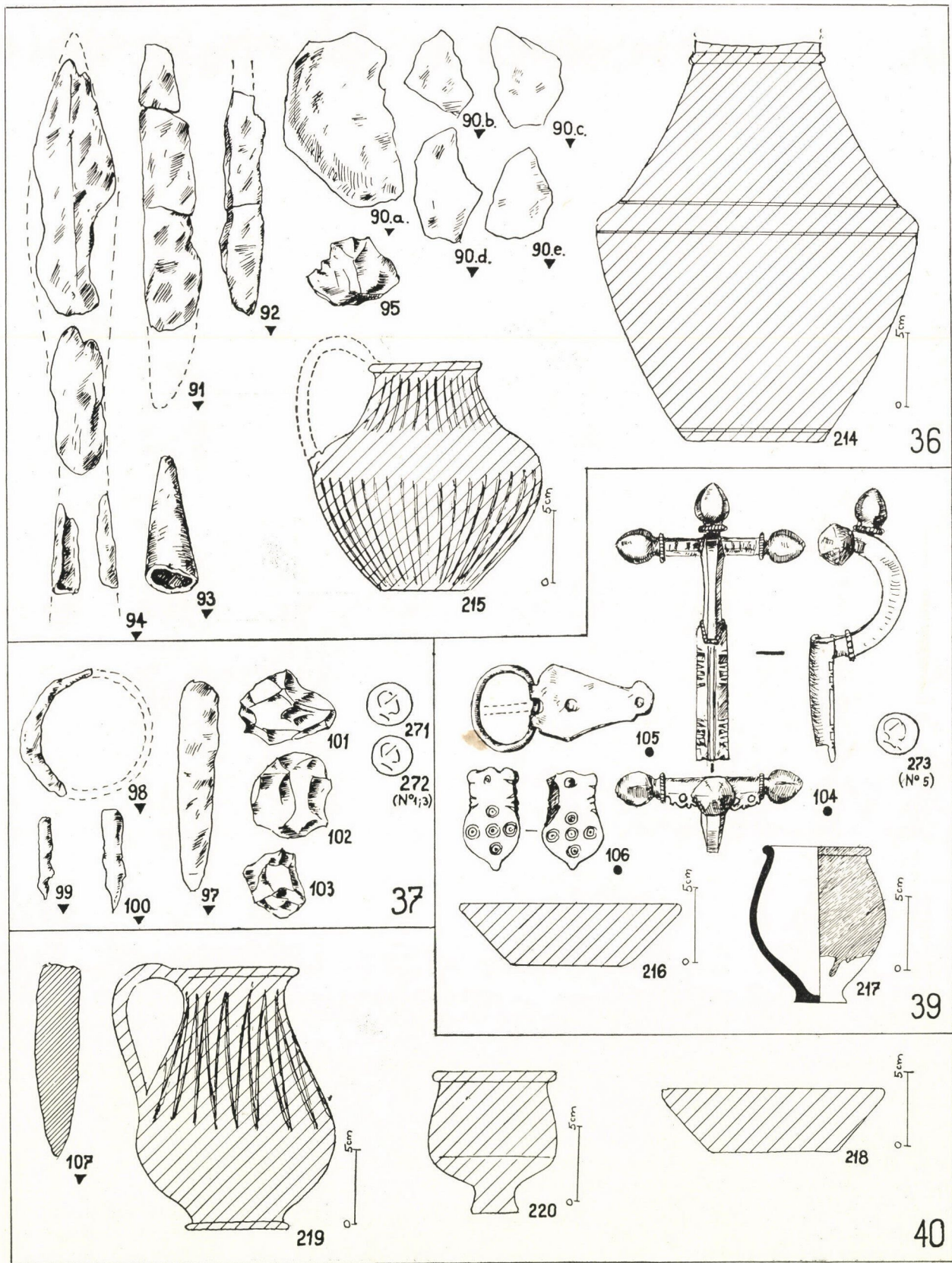
4. kép. Somodor-pusztá. 20—24. sírok. 1 : 2
 Рис. 4. Шомодор пуста. Могилы 20—24. 1 : 2
 Fig. 4. Somodor-pusztá. Tombes 20—24. 1 : 2

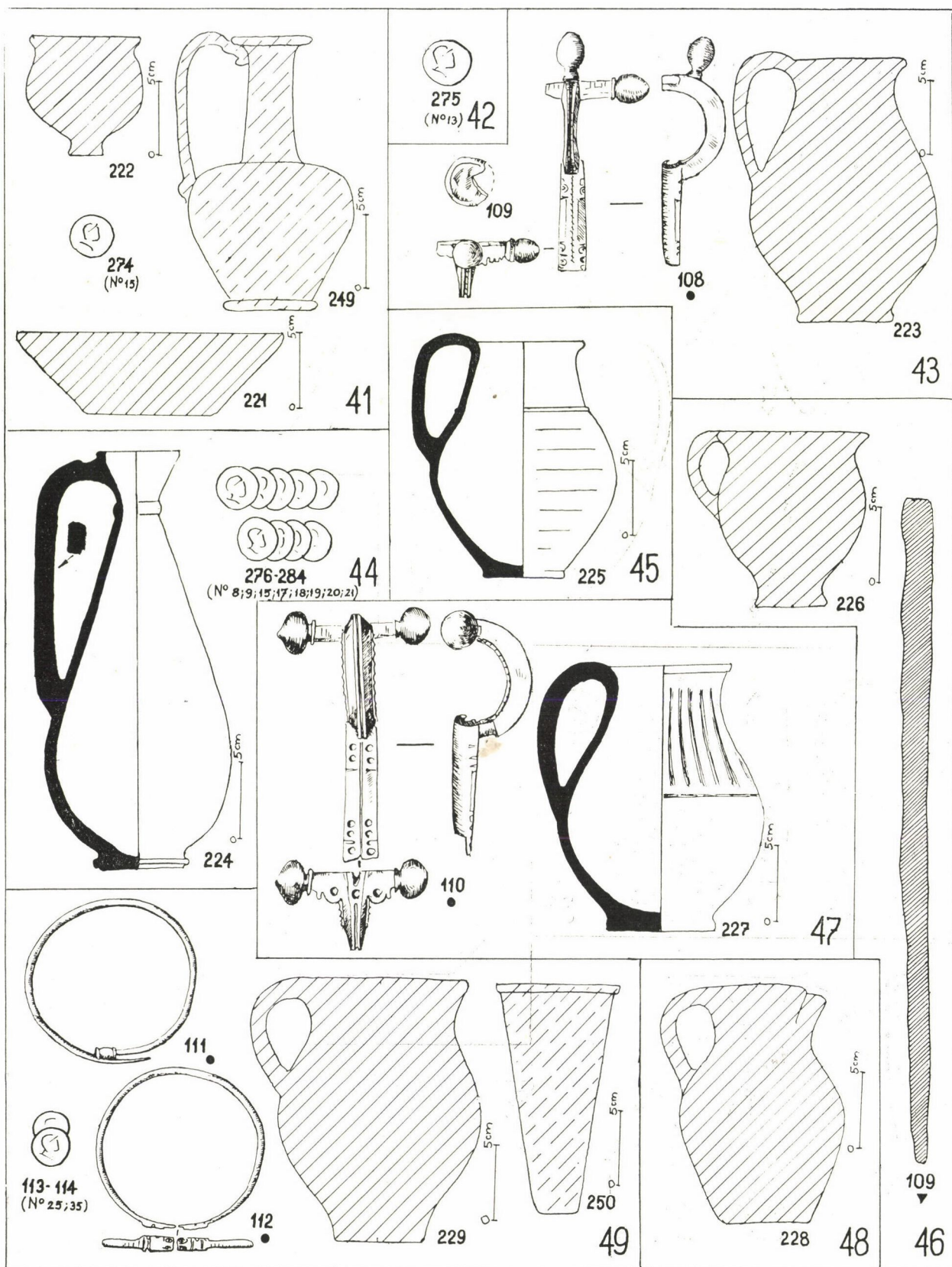
5. kép. Somodor-pusztá. 25—28. sírok. 1 : 2
 Рис. 5. Шомодор пуста. Могила 25—28. 1 : 2
 Fig. 5. Somodor-pusztá. Tombes 25—28. 1 : 2

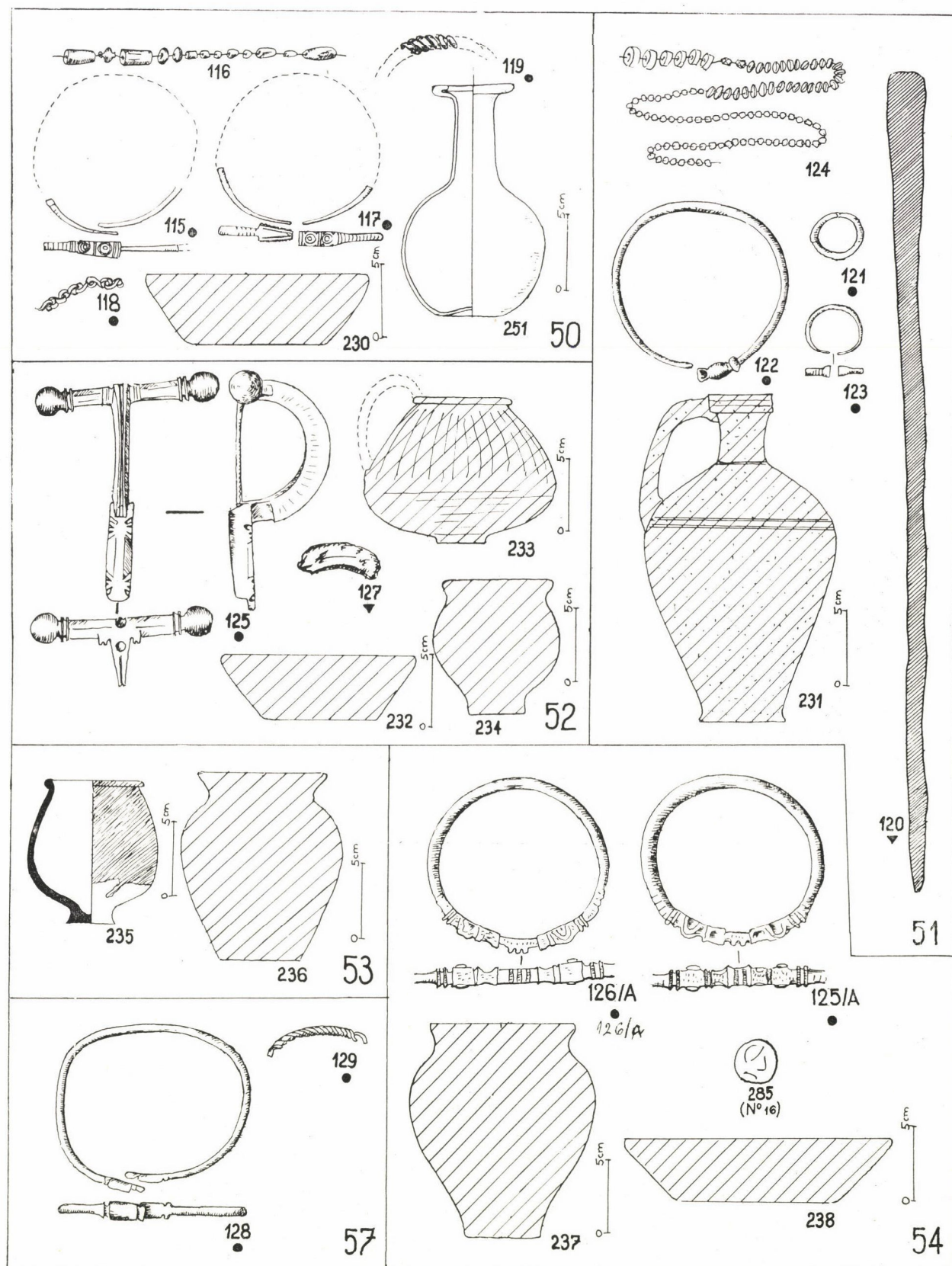
6. kép. Somodor-pusztá. 29—35. sírok. 1 : 2
 Рис. 6. Шомодор пуста. Могила 29—35. 1 : 2
 Fig. 6. Somodor-pusztá. Tombes 29—35. 1 : 2

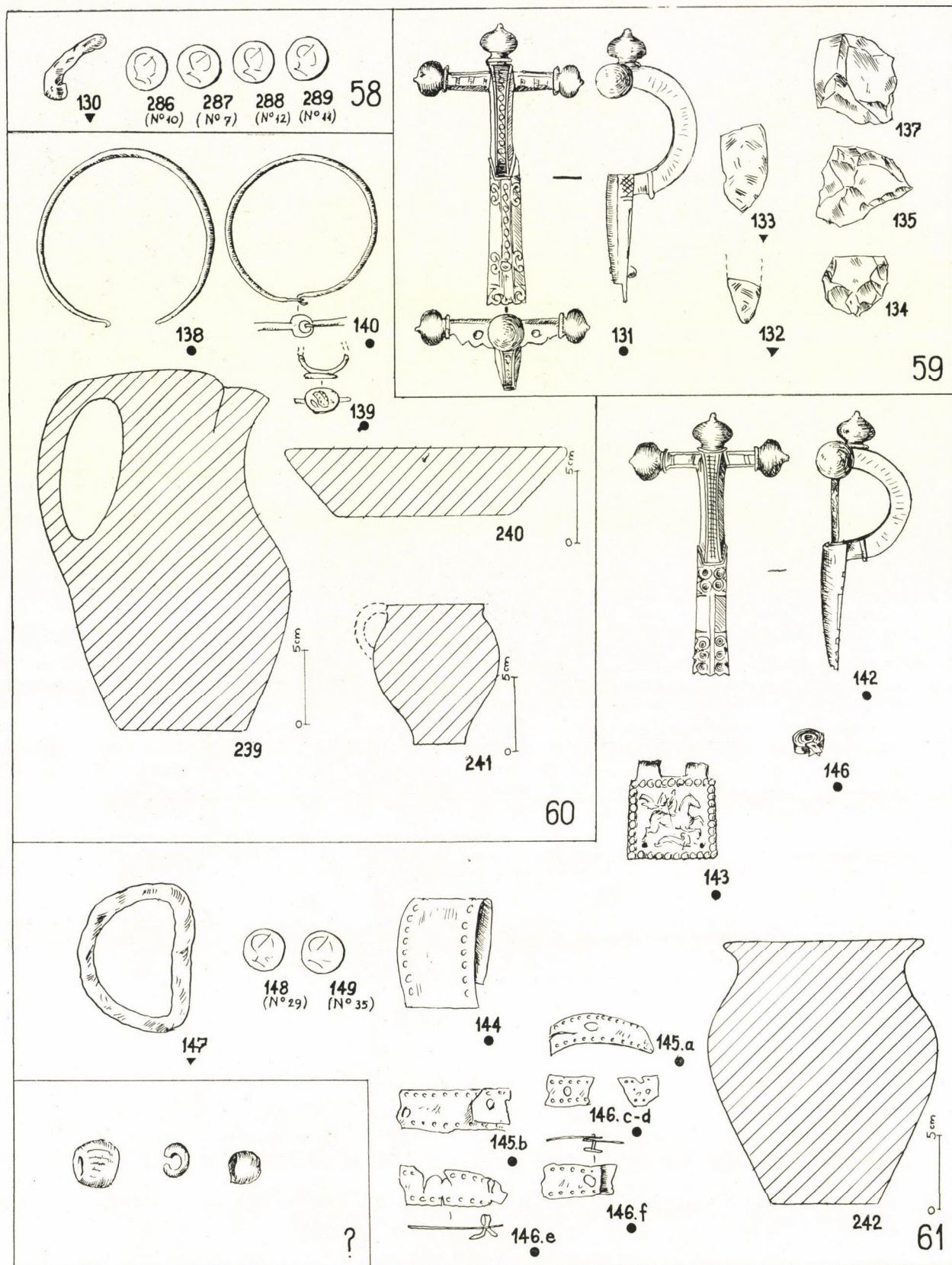
7. kép. Somodor-pusztá. 36—40. sírok. 1 : 2
 Рис. 7. Шомодор пуста. Могила 36—40. 1 : 2
 Fig. 7. Somodor-pusztá. Tombes 36—40. 1 : 2

8. kép. Somodor-pusztá. 41—49. sírok. 1 : 2
 Рис. 8. Шомодор пуста. Могила 41—49. 1 : 2
 Fig. 8. Somodor-pusztá. Tombs 41—49. 1 : 2

9. kép. Somodor-pusztá. 50—57. sírok. 1 : 2
 Рис. 9. Шомодор пуста. Могила 50—57. 1 : 2
 Fig. 9. Somodor-pusztá. Tombs 50—57. 1 : 2

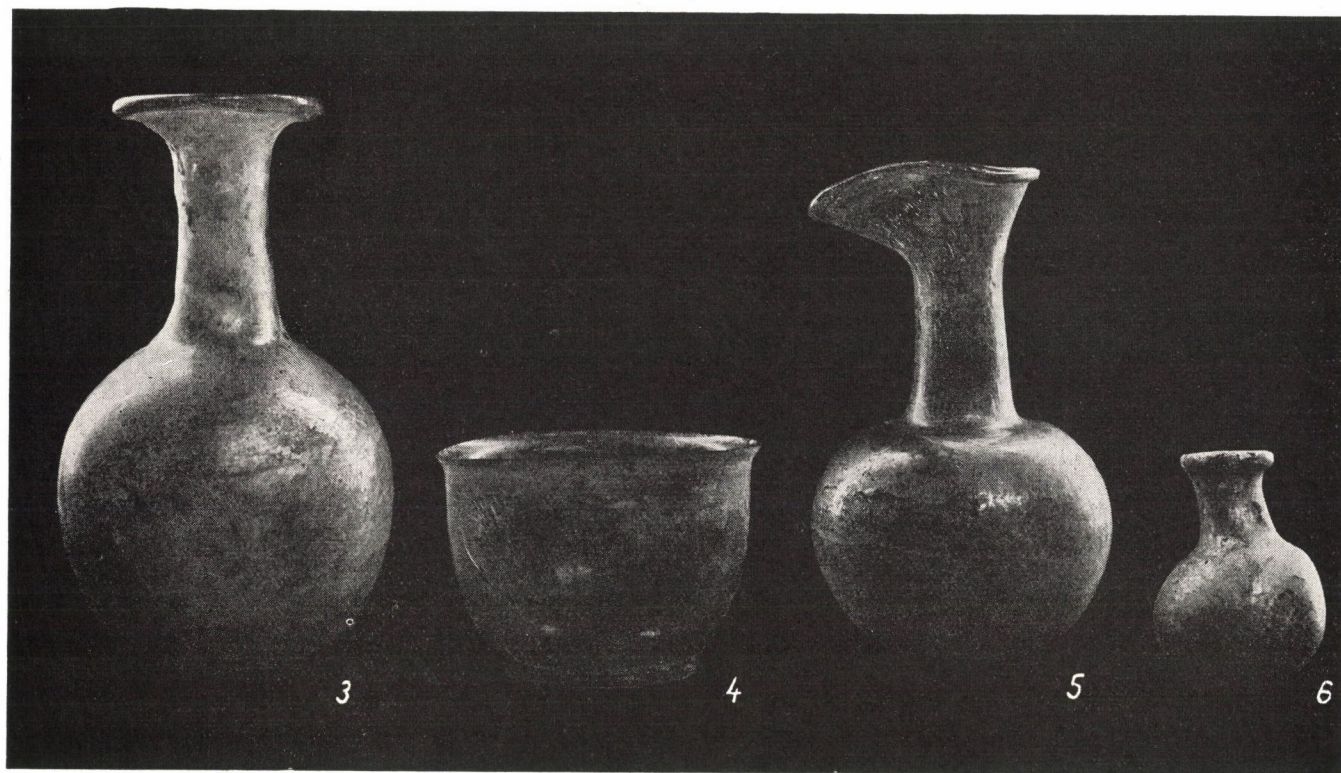
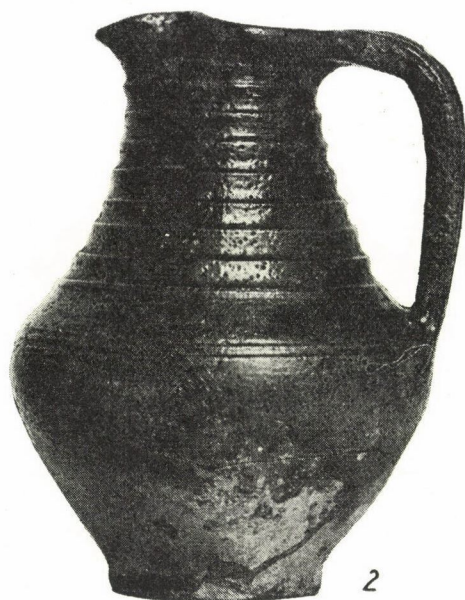
10. kép. Somodor-puszta. 58—61. sírok. 1 : 2
 Рис. 10. Шомодорпушта. Могилы 58—61. 1 : 2
 Fig. 10. Somodor-puszta. tombes 58—61. 1 : 2

11. kép. Somodor-pusztá. 1. 44. sír (Nr 224). — 2. 53. sír (Nr. 235). — 3. 39. sír (Nr 217). — 4. 35. sír (Nr 213). — 5. 21. sír (Nr 184)

Рис. 11. Шомодор пушта. 1. 44-ая мог. (№ 224). — 2. 53-я мог. (№ 235). — 3. 39-ая мог. № (217). — 4. 35-ая мог. (№ 213) — 5. 21-ая мог. (№ 184)

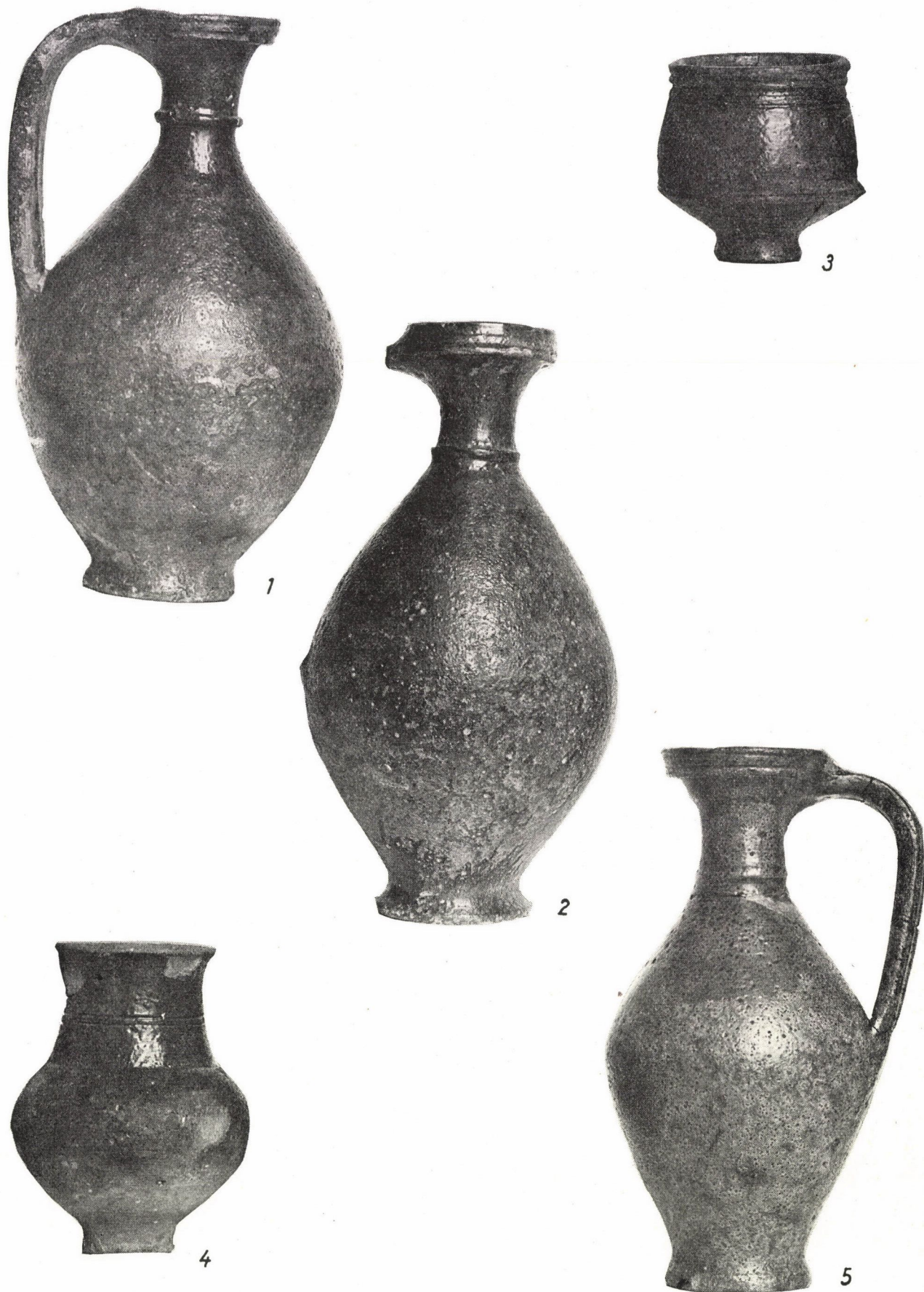
Fig. 11. Somodor-pusztá. 1. Tombe 44 (Nr 224). — 2. Tombe 53 (Nr 235). — 3. Tombe 39 (Nr 217). — 4. Tombe 35 (Nr 213). — 5. Tombe 21 (Nr 184)

12. kép. Somodor-puszta. 1. 15. sír (Nr 173). — 2. 24. sír (Nr 194). — 3. 50. sír (Nr 251). — 4. 7. sír (Nr 243). — 5. 8. sír (Nr 244). — 6. 23. sír (Nr 248)

Рис. 12. Шомодор пушта. 1. 15-ая мог. (№ 173). — 2. 24-ая мог. (№ 194). — 3. 50-ая мог. (№ 251). — 4. 7-ая мог. (№ 243). — 5. 8-ая мог. (№ 244). — 6. 23-я мог. (№ 248)

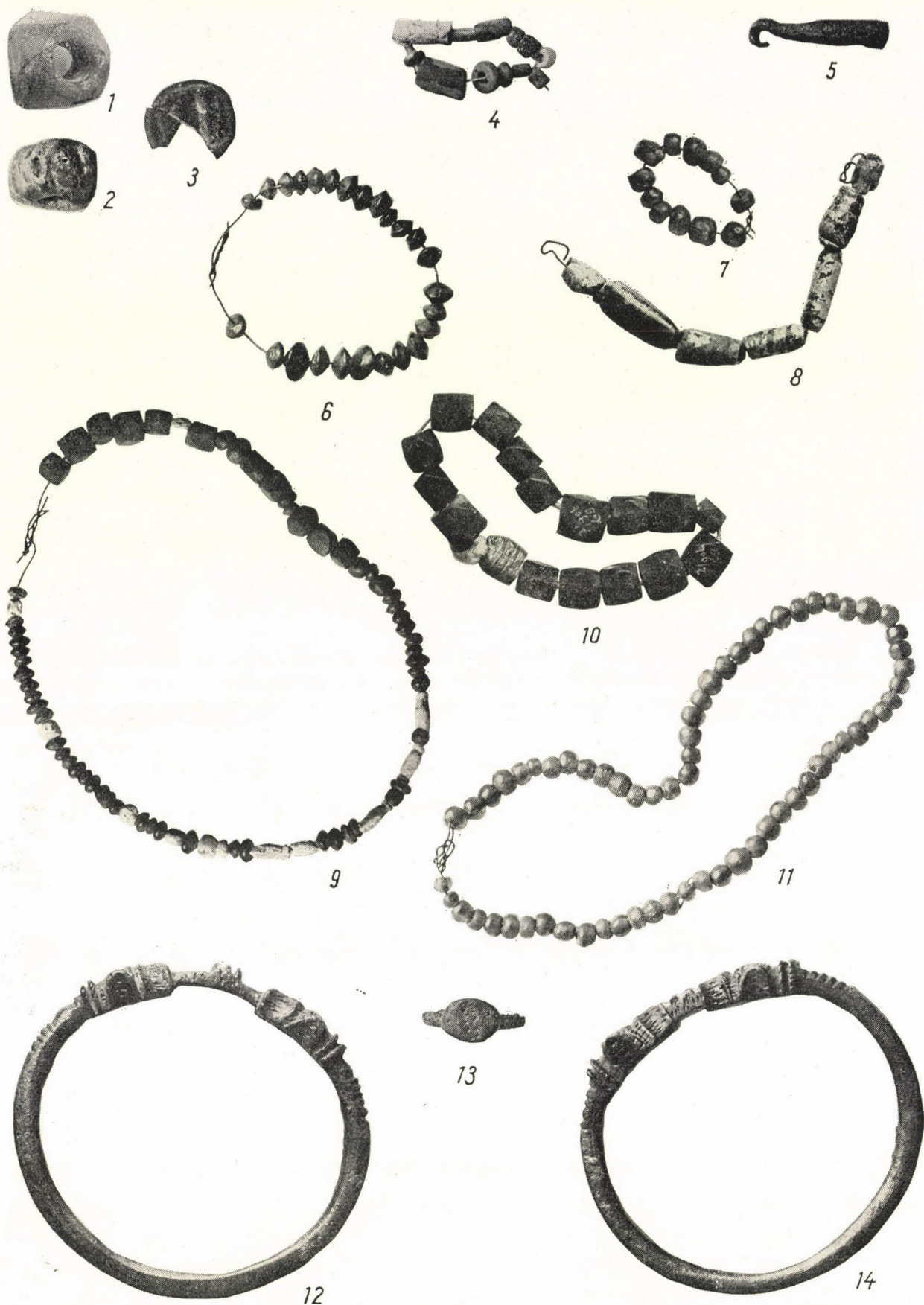
Fig. 12. Somodor-puszta. 1. Tombe 15 (Nr 173). — 2. Tombe 24 (Nr 194). — 3. Tombe 50 (Nr 251). — 4. Tombe 7 (Nr 243). — 5. Tombe 8 (Nr 244). — 6. Tombe 23 (Nr 248)

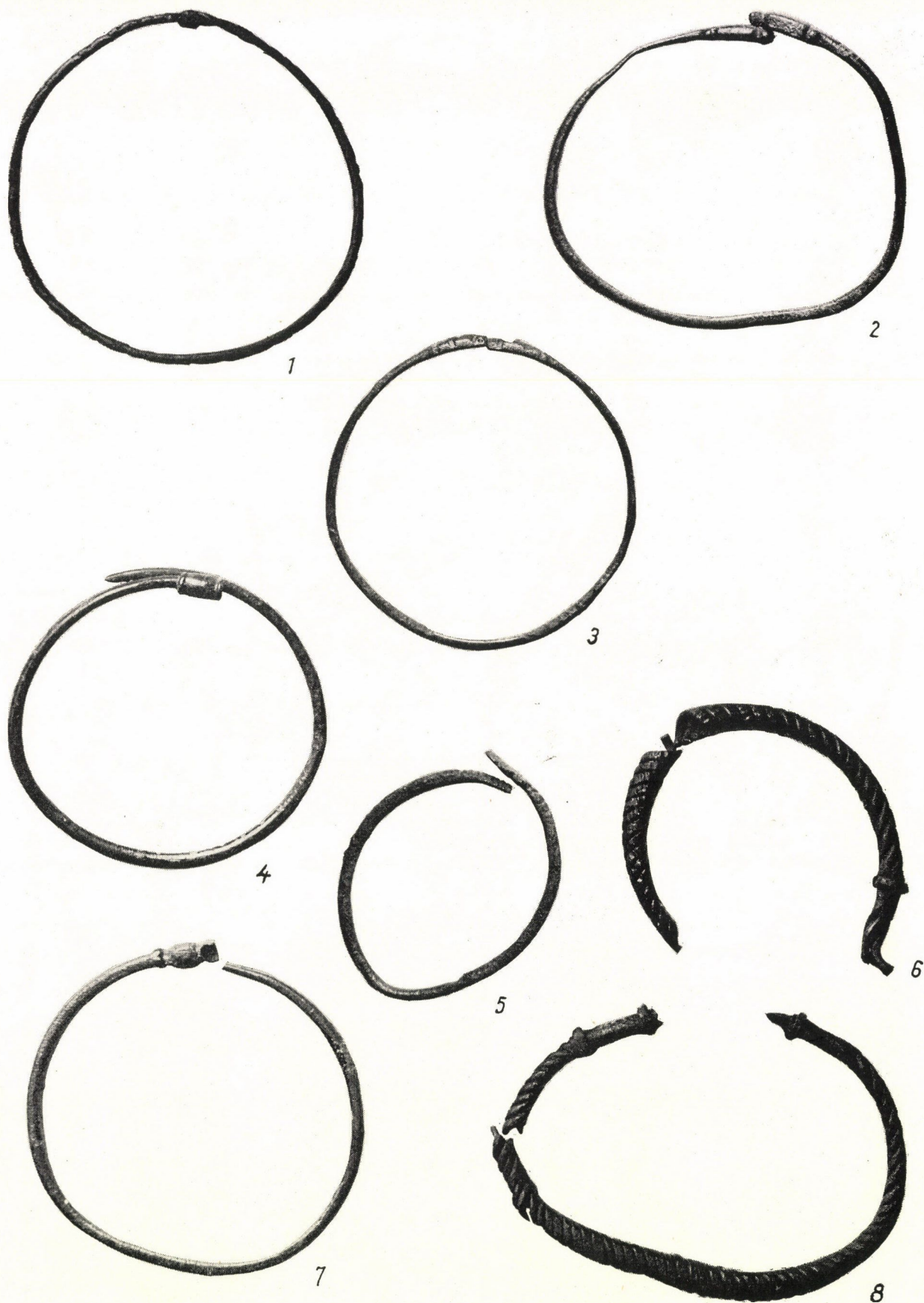
13. kép. Somodor-pusztá. 1. 26. sír (Nr 200). — 2. 13. sír (Nr 168). — 3. 1. sír (Nr 150). — 4. 12. sír (Nr 167). — 5. 31. sír (Nr 207)

Рис. 13. Шомодор пуста. 1. 26-ая мог. (№ 200). — 2. 13-ая мог. (№ 168). — 3. 1-ая мог. (№ 150). — 4. 12-ая мог. (№ 167). — 5. 31-ая мог. (№ 207)

Fig. 13. Somodor-pusztá. 1. Tombe 26 (Nr 200). — 2. Tombe 13 (Nr 168). — 3. Tombe 1 (Nr 150). — 4. Tombe 12 (Nr 167). — 5. Tombe 31 (Nr 207)

14. kép. Somodor-pusztá. 1. 32. sír. — 2. 32. sír. — 3. 43. sír. — 4. 50. sír. — 5. 32. sír. — 6. 10. sír. — 7. 54. sír. — 8. 2. sír. — 9. 35. sír. — 10. 32. sír. — 11. 17. sír. — 12. 54. sír. — 13. 60. sír. — 14. 54. sír. 1 : 1
 Рис. 14. Шомодор пуста. 1. 32-ая мог. — 2. 32-ая мог. — 3. 43-я мог. — 4. 50-ая мог. — 5. 32-ая мог. — 6. 10-ая мог. — 7. 54-ая мог. — 8. 2-ая мог. — 9. 35-ая мог. — 10. 32-ая мог. — 11. 17-ая мог. — 12. 54-ая мог. — 13. 60-ая мог. 14. — 54-ая мог. 1 : 1
 Fig. 14. Somodor-pusztá. 1. Tombe 32. — 2. Tombe 32. — 3. Tombe 43. — 4. Tombe 50. — 5. Tombe 32. — 6. Tombe 10. — 7. Tombe 54. — 8. Tombe 2. — 9. Tombe 35. — 10. Tombe 32. — 11. Tombe 17. — 12. Tombe 54. — 13. Tombe 60. — 14. Tombe 54. 1 : 1

15. kép. Somodor-puszta. 1. 35. sír. — 2. 57. sír. — 3. 49. sír. — 4. 49. sír. — 5. 30. sír. — 6. 27. sír. — 7. 51. sír. — 8. 27. sír. 1 : 1

Рис. 15. Шомодор пуста. 1. 35-ая мог. — 2. 57-ая мог. — 3. 49-ая мог. — 4. 49-ая мог. — 5. 30-ая мог. — 6. 27-ая мог. — 7. 51-ая мог. — 8. 27-ая мог. 1 : 1

Fig. 15. Somodor-puszta. 1. Tombe 35. — 2. Tombe 57. — 3. Tombe 49. — 4. Tombe 49. — 5. Tombe 30. — 6. Tombe 27. — 7. Tombe 51. — 8. Tombe 27. 1 : 1

16. kép. Somodor-pusztá. 1. 1. sír (No 2). — 2. 1. sír (No 1). — 3. 52. sír. — 4. 39. sír. — 5. 47. sír. — 6. 13. sír. — 7. 59. sír. — 8. 25. sír. 1 : 1
 Рис. 16. Шомодор пуста. 1. 1-ая мог. (№ 2). — 2. 1-ая мог. (№ 1). — 3. 52-ая мог. — 4. 39-ая мог. — 5. 47-ая мог. — 6. 13-ая мог. — 7. 59-ая мог. — 8. 25-ая мог. 1 : 1
 Fig. 16. Somodor-pusztá. 1. Tombe 1 (N° 2). — 2. Tombe 1 (N° 1). — 3. Tombe 52. — 4. Tombe 39. — 5. Tombe 47. — 6. Tombe 13. — 7. Tombe 59. — 8. Tombe 25. 1 : 1

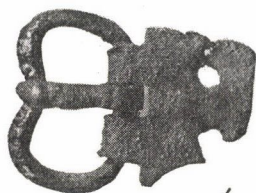
1

2

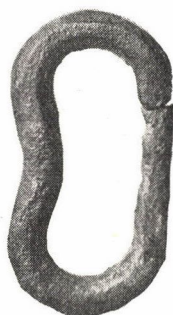
3

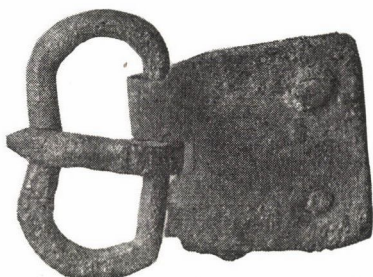
4

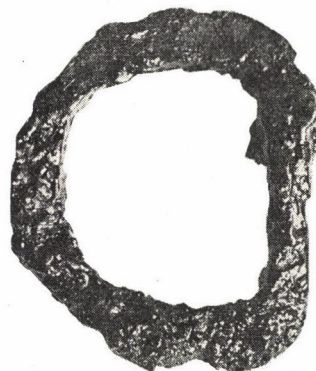
7

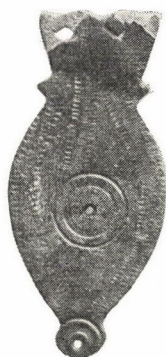
5

6

8

9

10

11

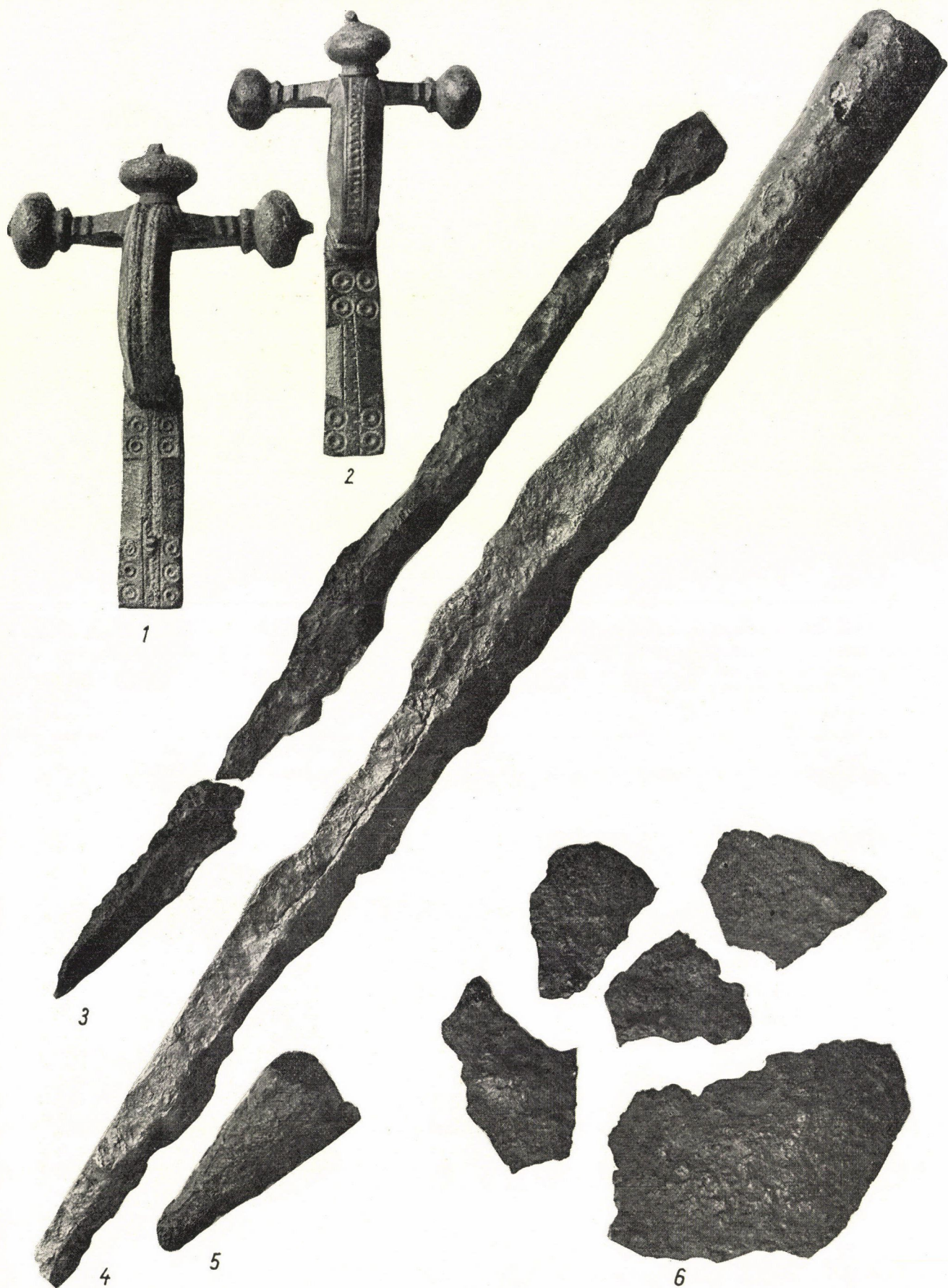

12

17. kép. Somodor-pusztá. 1. 61. sír. — 2. 14. sír. — 3. 39. sír. — 4. 26. sír. — 5. 29. sír. — 6. 26. sír. — 7. 9. sír. — 8. 61. sír. — 9. 15. sír. — 10. 26. sír. — 11—12. 39. sír. 1 : 1

Рис. 17. Шомодор пуста. 1. 61-ая мог. — 2. 14-ая мог. — 3. 39-ая мог. — 4. 26-ая мог. — 5. 29-ая мог. — 6. 26-ая мог. — 7. 9-ая мог. — 8. 61-ая мог. — 9. 15-ая мог. — 10. 26-ая мог. — 11—12. 39-ая мог. 1 : 1

Fig. 17. Somodor-pusztá. 1. Tombe 61. — 2. Tombe 14. — 3. Tombe 39. — 4. Tombe 26. — 5. Tombe 29. — 6. Tombe 26. — 7. Tombe 9. — 8. Tombe 61. — 9. Tombe 15. — 10. Tombe 26. — 11—12. Tombe 39. 1 : 1

18. kép. Somodor-pusztá. 1. 26. sír. — 2. 28. sír. — 3. 34. sír. — 4. 23. sír. — 5. 36. sír. — 6. 36. sír. 1 : 1
 Рис. 18. Шомодор пуста. 1. 26-ая мог. — 2. 28-ая мог. — 3. 34-ая мог. — 4. 23-я мог. — 5. 36-ая мог. — 6. 26-ая мог. 1 : 1
 Fig. 18. Somodor-pusztá. 1. Tombe 26. — 2. Tombe 28. — 3. Tombe 34. — 4. Tombe 23. — 5. Tombe 36. — 6. Tombe 36. 1 : 1

19. kép. Somodor-pusztá. 1. 10. sír. — 2. 6. sír. — 3. 23. sír. — 4. 24. sír. — 5. 22. sír. — 6. 23. sír. — 7. 37. sír (Nr 103). — 8. 59. sír. — 9. 37. sír (Nr 101). — 10. 26. sír. — 11. 37. sír (Nr 102). — 12. 36. sír. — 13. 59. sír (Nr 135). — 14. 59. sír (Nr 137). — 15. 23. sír (Nr 42). — 16. 23. sír (Nr 43). — 17. 29. sír. 1 : 1

Рис. 19. Шомодор-пушта. 1. 10-ая мог. — 2. 6-ая мог. — 3. 23-я мог. — 4. 24-ая мог. — 5. 22-ая мог. — 6. 23-я мог. — 7. 37-ая мог. (103). — 8. 59-ая мог. — 9. 37-ая мог. (101). — 10. 26-ая мог. — 11. 37-ая мог. (102). — 12. 36-ая мог. — 13. 59-ая мог. (135). — 14. 59-ая мог. (137). — 15. 23-я мог. (42). — 16. 23-я мог. (43). — 17. 29-я мог. 1:1

Fig. 19. Somodor-pusztá. 1. Tombe 10. — 2. Tombe 6. — 3. Tombe 23. — 4. Tombe 24. — 5. Tombe 22. — 6. Tombe 23. — 7. Tombe 37 (Nr 103). — 8. Tombe 59. — 9. Tombe 37 (Nr 101). — 10. Tombe 26. — 11. Tombe 37 (Nr 102). — 12. Tombe 36. — 13. Tombe 59 (Nr 135). — 14. Tombe 59 (Nr 137). — 15. Tombe 23 (Nr 42). — 16. Tombe 23 (Nr 43). — 17. Tombe 29. 1 : 1

4. *Agyagkancsó*. „Öblös, 2 csonkakúp alakú részből álló és körülfutó mélyedésekkel díszített testtel; kihajló és kiöntésre szolgáló csőrrel ellátott peremmel, füllel.” M: 15,1, Tá: 5,6 cm. ltsz.: 1906. 2.154 (1. kép 5/154). Elveszett.

6. *sír*:

1. *Vaskapocs*. U alakú, derékszögben meghajlított. Szögletesen kovácsolt vasból, két vége elkeskenyedek. H: 5,8, Sz: 4,3, V: 0,8 cm. ltsz.: 1906.2.14—15 (1. kép 6/14—15. — 19. kép 2).

2. *Agyagtál*. „Kerek befelé hajló peremmel; belső felülete körülfutó párhuzamos mélyedésekkel van ellátva.” M: 4,8, Szá: 16,8, Tá: 8 cm. ltsz.: 1906.2.155 (1. kép 6/155). Elveszett.

3. *Agyagbögre*. Grafitos, gömbölyű peremmel, e fölé magasodó lapos füllel. M: 15,7, Szá: 8,9, Tá: 5,2 cm. ltsz.: 1906.2.156 (1. kép 6/156).

7. *sír*:

1. *Agyagbögre*. „Grafitos agyagból, öblös testtel, kihajló csonkított peremmel, füllel.” M: 10,8 cm. ltsz.: 1906.2.157 (1. kép 7/157). Elveszett.

2. *Üvegcsésze*. Sárgászöld színű, vékonyfalú. Félgömb alakú, vágott peremmel, gyűrűs talppal. Ép. M: 6, 4, Szá: 8,8, Tá: 5,3 cm. ltsz.: 1906.2.243 (1. kép 7/243. — 12. kép 4).

8. *sír*:

1. *Üvegpalack*. Zöldessárga, vékonyfalú. Teste gömbölyű, hosszú hengernyaka végén a megvastagított élű perem oenochoe formára összenyomva. Ép. M: 14,2, Tá: 5,3 cm. ltsz.: 1906.2.244 (1. kép 8/244. — 12. kép 5).

2. *Üvegpalack töredékei*. „Henger alakú, homorú díszítéssel és bekarcolt vonalakkal.”³ M: 28, Szá: 4, Tá: 12 cm. ltsz.: 1906.2.245 (1. kép 8/245). Elveszett.

9. *sír*:

1. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Lábán 4+6 kettős pontkördísszel. Ép, tülje hiányzik. H: 8,5 Sz: 4,7 cm. ltsz.: 1906.2.16 (2. kép 9/16).

2. *Vascsat*. Négyzetes átmetszetű kovácsolt vasból, trapezoid forma. H: 3,5 cm. ltsz.: 1906.2.17 (2. kép 9/17. — 17. kép 7).

3. *Agyagtál*. „3 db-ra törve. Felső átm: 17,8, M. 4,5 cm.” ltsz.: 1906.2.158 (2. kép 9/158). Elveszett.

4. *Agyagkancsó*. „Öblös testtel, kihajló és csőrrel ellátott peremmel, füllel. M: 17,2 cm.” ltsz.: 1906.2.159 (2. kép 9/159). Elveszett.

5. *Agyagbögre*. „Kerek kiemelkedő talppal, öblös testtel. Vízszintes kihajló peremmel, füllel. „M: 10,4 Szá: 8,3, Tá: 4,4 cm. ltsz.: 1906. 2.160 (2. kép 9/160). Elveszett.

10. *sír*:

1. *Bronz karperec*. Tömör, zárt. Két vége egymás felé fordított stilizált kígyó (?) fejekben végződik. Átm: 6,5×5,7 cm. ltsz.: 1906.2.18 (2. kép 10/18).

2. *Bronz karperec*. Tömör, nyílt karika. Deformált. Átm. 6,5 cm. ltsz.: 1906.2.19 (2. kép 10/19).

3. *Vaskapocs*. U alakú, négyzetes kovácsolt vasból, végei felé ellaposodik. H: 5, Sz: 4,2 V: 0,2 cm. ltsz.: 1906.2. 20—21 (2. kép 10/20—21. — 19. kép 1).

4. *Üveggyöngyök*. 25 db kis lencse alakú kékeszínű. ltsz.: 1906.2.22 (2. kép 10/22. — 14. kép 6).

5. *Agyagtál*. „Vízszintes behajló peremmel, 2 részre törve.” M: 3,5, Szá: 16,5 Tá: 8,8 cm. ltsz.: 1906.2.161 (2. kép 10/161). Elveszett.

6. *Agyagbögre*. „Kerek talppal, öblös tojás alakú testtel és kiugró peremmel. M: 8 cm.” ltsz.: 1906.2.162. Elveszett.

7. *Üvegpalack*. „Gömbölyű testtel, hosszú karsú henger alakú nyakkal és erősen kiugró peremmel. Mag: 15,7 cm” ltsz.: 1906. 2.246. (2. kép 10/246). Elveszett.

11. *sír*:

1. *Bronz karperec*. D átmetszetű vékony huzal, nyitott. Egyik vége hegyben, másik bunkóban végződik. Átm: 6,5×5,7 cm. ltsz. 1906.2.23 (2. kép 11/23).

2. *Bronzbulla*. Henger alakú lemezből, Átm: 8 mm, H: 3,6 cm. ltsz.: 1906.2.25 (2. kép. 11/25); hozzátartozó kis karika átm: 4 mm, ltsz.: 1906.2.24 (2. kép 11/24).

3. *Agyagtál*. M: 5,1, Szá: 14,6, Tá: 7,2 cm. ltsz. 1906.2.163. (2. kép. 11/163). Elveszett.

4. *Agyagfazék*. „Kerek talppal, tojás alakú testtel és kiugró peremmel, amelyből a fül kiemelkedik.” M: 13, Szá: 11, Tá: 6,4 cm. ltsz.: 1906.2.164 (2. kép 11/164). Elveszett.

5. *Üvegpalack*. Kihajló vízszintes peremű, gömbtestű. Összetört. M: 13,7 cm. ltsz.: 1906.2.247 (2. kép 11/247).

12. *sír*:

1. *Agyagcsésze*. „Mázás zöldszínű agyagcsésze két füllel, kerek kiemelkedő talppal; testének alsó része csonkakúp alakú, felső része henger alakú és kidomborodó gyűrűtaggal megy át a kiugró perembe.” M: 9,7, Szá: 12,3, Tá: 5,5 cm. ltsz.: 1906.2.165 (2. kép 12/165). Elveszett.

2. *Agyagtál*. „Kis agyagtál két részre törve.” M: 5, Szá: 14, Tá: 7 cm. ltsz.: 1906.2.166 (2. kép 22/166). Elveszett.

3. *Agyagbögre*. Tölcséres nyakkal, gömbölyded lefelé szűkülő testtel, 3 füllel (letörött). Barnásszürke mázzal. M: 12,7, Szá: 6,5, Tá: 3,5 cm. ltsz.: 1906.2.167 (2. kép 12/167. — 13. kép 4).

13. *sír*:

1. *Bronzfibula*. Háromgombos hagymafejes, lábán 4+6 pontkörös dísszel, biztosító szerkezettel. Tülje hiányzik. H: 9,5, Sz: 5,5 cm. ltsz.: 1 906.2.26 (2. kép 13/26. — 16. kép 6).⁴

2. *Vaskés töredékei*. 2 db, ltsz.: 1906.2.27. Elveszett.

3. *Vasár (?) töredékei*. 2 db, hengeres átmetszetű kovácsolt vasból. V: 0,8, H: 4,5 2,1 cm. ltsz.: 1906.2.28 (2. kép 13/28).

4. *Agyagkorsó*. Tojásdad alakú test, nyakán domború gyűrűtag. Füle letörött. Sötétzöld mázzal bevonva. M: 28,2 cm. ltsz.: 1906.2.168 (2. kép 13/168. — 13. kép 2).

5. *Agyagbögre*. „Kerek kiemelkedő talppal, öblös testtel, kevésbé kiugró peremmel. M: 9,1 cm”. ltsz.: 1906.2.169 (2. kép 13/169). Elveszett.

6. *Érem*. Nr 29. (20. kép).

14. *sír*:

1. *Bronz ökarika*. Tömör, alul lapos, kerek, egyik vége kiugró csappal, 2 szegeccsel. Tülje hiányzik. Átm: 4,5, H: 5,6 , V: 0,3 cm. ltsz.: 1906.2.30 (3. kép 14/30. — 17. kép 2).

2. *Agyagbögre*. „Grafitos agyagból, öblös testtel és kiugró henger alakú peremmel, füllel. M: 11 cm” ltsz.: 1906.2.170 (3. kép 14/170). Elveszett.

3. *Agyagbögre*. Szürke, kerek, majdnem henger alakú talppal, gömbölyödő testtel, mely felső részén két párhuzamos körülfutó körvonallal van díszítve. Füllel.” M: 9, Szá: 7,2 Tá: 4,4 cm. ltsz.: 1906.2.171 (3. kép 14/171).

15. *sír*:

1. *Bronz szíjvég*. Hosszú, csepp alakú poncolt dísszel. H: 4,7, Sz: 2,1, V: 0,1 cm. ltsz.: 1906.2.31/3. kép 15/31—17. kép 9).⁵

2. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Középső gombja és tülje hiányzik. H: 7,7, Sz: 5,8 cm. ltsz.: 1906.2.32 (3. kép 15/32).

3. *Agyagtál*. Vízszintes — szélén bemélyített sávós — peremmel, belül zöld mázzal. M: 5,2, Szá: 15 cm. ltsz.: 1906.2.172 (3. kép 15/172).

4. *Kétfülvű agyagpalack*. Karsú nyakkal, ovális sávós díszítésű testtel, két lapos szalagfüllel. Sötétzöld színű mázzal. M: 24,5 cm. ltsz.: 1906.2.173 (3. kép 15/173. — 12. kép 1).

16. *sír*:

1. *Vascsat*. Hengeres átmetszetű csatkeret, rajta átbújtatott félkör alakú szíjszorítóval. A szíj szorítón három szegecs. Összetört. H: 9,5 cm. ltsz.: 1906.2.33 (3. kép 16/33).

³ Csak rajza maradt meg J. Paulovics István hagyatékában, MNM Adattár.

⁴ Keller, E., Die spätrömischen Grabfunde in Süd-

bayern. (München) 41, No 30. Typ 4. — Továbbiakban Keller.

⁵ Keller, 47. No 22.

NR.	SOMODOR PU SZTA		AV.	RV.	A. D.	LRBC.	SIR (GRAB)	INV. N° /MNM/
1.	LICINIVS	IMP LIC LICINIVS PFAVG IOVI CON-SERVATORI /2/		$\frac{\Gamma}{SIS}$	SISCIA 313-315	RIC. 423.8.	23. 37.	2/1906.255 2/1906.271
2.		IMP LIC LICINIVS PFAVG IOVI CON-SERVATORI AVGG NN		$\frac{B}{SIS}$	"	423.3.	23.	2/1906.256
3.	I. CONSTANTINVS	IMP C FL VAL CONSTANTINVS PFAVG IOVI CONS-ERVATORI		$\frac{E}{SMK}$	CYZICUS 316-317	644.5	37.	2/1906.272
4.		IMP CONSTANTINVS PFAVG SOLI IN-VI-CTO COMITI		$\frac{MOSTT}{}$	OSTIA ?	Coh. ² 519.	23.	2/1906.254
5.		CONSTAN-TINVS AVG DN CONSTANTINI MAX AVG VOT/XX		$\frac{AQP}{}$	AQUILEIA 321.	RIC. 404.85.	39.	2/1906.273
6.		IMP CONSTANTINVS PFAVG IOVI CONS-ERVATORI		$\frac{S2 B}{SIS}$	SISCIA 313-315	423.5.	23.	2/1906.253
7.		CONSTANTI-NVS MAX AVG GLOR-IA EXERC-ITVS		$\frac{SMKB}{}$	CYZICUS 330-335	LRBC. 1222.	58.	2/1906.287
8.		CONSTANTI-NVS PFAVG GLORI-AEXERC-ITVS		$\frac{SMTSA}{}$	THESSALONICA 335-337	845.	44.	2/1906.277
9.		VIC CONSTANTINVS AVG VIRTSAVGSTI		$\frac{R \neq P}{}$	ROMA 337-341	589.	44.	2/1906.276
10.		CONSTAN-TINVS AVG PROVIDEN-TIAE AVGG		$\frac{SMTSB}{}$	THESSALONICA 324-330	811.	58.	2/1906.286
11.	HELENA	FL HELENA-AVGSTA SECVRITAS-REIPVBLICAE		$\frac{SMKA}{}$	CYZICUS 324-330	1205.	58.	2/1906.289
12.	CONSTANTINOPOLIS	CONSTAN-TINOPOLIS		$\frac{SMKA}{}$	CYZICUS 335-337	1272.	58.	2/1906.288
13.	VRBS ROMA	VRBS-ROMA /Lupa/		$\frac{SMTSA}{}$	THESSALONICA 330-335	838.	42.	2/1906.275
14.	II. CONSTANTINVS	CONSTANTINVS IVN NOB C CAESARYM NOSTRORVM VOT/XX		$\frac{ASIS}{}$	SISCIA 321-324	RIC. 445.170	35.	2/1906.270
15.	CONSTANS	CONSTAN-S PFAVG VICTORIAEDDAVGGQNN /2/		$\frac{ASIS}{}$	SISCIA 341-346	LRBC. 791.	44. 44.	2/1906.284 2/1906.274
16.	II. CONSTANTIVS	FL IVL CONSTANTIVS NOB C GLOR-IA EXERC-ITVS		$\frac{SMTSA}{}$	THESSALONICA 335-337	847.	54.	2/1906.285
17.		"		$\frac{SMNA}{}$	NICOMEDIA 335-337	1127.	44.	2/1906.280
18.		DN CONSTAN-TIVS AVG GLOR-IAEXERC-ITVS /2/		$\frac{SMHA}{}$	HERACLEA 337-341	949.	44. 44.	2/1906.281 2/1906.283
19.		CONSTANTI-VS PFAVG VICTORIAEDDAVGGQNN		$\frac{ASIS}{}$	SISCIA 341-346	790.	44.	2/1906.278
20.		"		$\frac{ASIS}{}$	"	800.	44.	2/1906.282
21.		"		$\frac{SMTSA}{}$	THESSALONICA 341-346	859.	44.	2/1906.279
22.		DN CONSTAN-TIVS PFAVG FELTEMP-REPARATIO		$\frac{\Gamma}{CONSA}$	CONSTANTINOP 351-354	2028.	24.	2/1906.257
23.	I. VALENTINIANVS	DN VALENTINI-ANVS PFAVG GLORIARO-MANORVM		$\frac{S2}{SMAQS}$	AQUILEIA 367-375	RIC. 96.11/a	25.	2/1906.258
24.		" /2/		$\frac{D \neq SISC}{}$	SISCIA 364-367	146.5/a	26. 26.	2/1906.260 2/1906.262
25.		"		$\frac{S}{BSISC}$	SISCIA 367-375	147.14/a	49.	2/1906.113
26.		DN VALENTINI-ANVS PFAVG SECVRITAS-REIPVBLICAE		$\frac{? SISC}{}$	SISCIA 364-367	146.7/a	30.	2/1906.266
27.	VALENS	DN VALEN-S PFAVG GLORIARO-MANORVM		$\frac{BSISC}{}$	"	146.5/b	26.	2/1906.261
28.		"		$\frac{S D}{?}$	SISCIA / ? / ?	—	25.	2/1906.259
29.		" /2/		$\frac{?}{}$	—	—	13. 61.	2/1906.29 2/1906.148
30.		DN VALEN-S PF AVG SECVRITAS-REIPVBLICAE		$\frac{SMAQP}{}$	AQUILEIA 367-375	96.12/b	30.	2/1906.267

20. kép. Somodor-pusztá. Éremmellékletek a sírokból
 Рис. 20. Шомодор пуста. Нумизматический материал из могил
 Fig. 20. Somodor-pusztá. Mobilier funéraire consistant de médailles

2. *Vaskés*. Keskeny, egyélű. Két részre törött. H: 15, Sz: 2,1, V: 0,5 cm. ltsz.: 1906.2.34 (3. kép 16/34).
 3. *Agyagkorsó*. „Öblös ellipszis alakú testtel, mely felső részén két párhuzamos körülfutó kör alakú mélyedéssel van ellátva és kidomborodott gyűrűtaggal megy át a karsú henger alakú nyakba; erősen kiugró peremmel és füllel. Zöldszínű mázzal.” M: 27,4 cm. ltsz.: 1906.2.174 (3. kép 16/174). Elveszett.
 4. *Agyagkorsó*. „Szürke, kerek talppal, öblös testtel, csőrrel ellátott peremmel, füllel.” M: 20,6, Tá: 6,2 cm. ltsz.: 1906.2.175 (3. kép 16/175). Elveszett.
 5. *Agyagtál*. „4 db-ra törve”, Szá: 6,3, Tá: 11,5 cm. ltsz.: 1906.2.176 (3. kép 16/176). Elveszett.
 6. *Agyagbögre*. Világosszürke, öblös tojás alakú testtel.” M: 9,4, Szá: 8, Tá: 3,6 cm. ltsz.: 1906.2.177 (3. kép 16/177). Elveszett.

17. *sír*:

1. *Gyöngyök*. 66 db gömbölyű, kékszerű üveggyöngy-szem. ltsz.: 1906.2.35 (3. kép 17/35. — 14. kép 11).

18. *sír*:

1. *Agyagtál*. Sötétszínű, behajló peremmel.” M: 5,3, Szá: 19,1, Tá: 10,5 cm. ltsz.: 1906.2.178 (3. kép 18/178). Elveszett.
 2. *Agyagkancsó*. „Kerek kiugró talppal, öblös testtel, csónkított peremmel; fül le van törve. Felülete grafitos.” M: 16,4 cm. ltsz.: 1906.2.179 (3. kép 18/179). Elveszett.
 3. *Agyagbögre*. „Erősen kiemelkedő talppal, öblös testtel és erősen kiugró körülfutó kör alakú mélyedéssel. Csónkított peremmel, fül le van törve.” M: 9,4, Szá: 6,5, Tá: 3,6 cm. ltsz.: 1906.2.180 (3. kép 18/180). Elveszett.

19. *sír*:

1. *Bronzfibula*. T alakú, háromgombos, lába díszített. Túje hiányzik. H: 6,9, Sz: 4,6 cm. ltsz.: 1906.2.36 (3. kép 19/36).
 2. *Agyagtál*. Szürke, színű. Hat db-ra törve, kerek talppal, kissé behajló peremmel.” Átm: 16,5, Szá: 25 cm. ltsz.: 1906.2.181 (3. kép 19/181). Elveszett.
 3. *Agyagbögre*. „Kerek kiemelkedő talppal, ellipszis alakú testtel, melynek felső része 2 párhuzamos körülfutó bemélyített körvonallal van díszítve; erősen kihajló peremmel, füllel.” M: 10,8, Szá: 6,7 cm. ltsz.: 1906.2.182 (3. kép 19/182). Elveszett.

20. *sír*:

1. *Vaskés*. Erősen töredékes. H: 7,5, V: 0,5 cm. ltsz.: 1906.2.37 (4. kép 20/37).
 2. *Agyagbögre*. „Öblös testtel kiugró körülfutó kör alakú mélyedéssel díszített peremmel, füllel.” M: 9,8, Szá: 7,4 cm. ltsz.: 1906.2.183 (4. kép 20/183). Elveszett.

21. *sír*:

1. *Vaskés*. Babérlevél alakú, egyélű töredékes. H: 15, nyél H: 3,7, Sz: 2,7 V: 0,6 cm. ltsz.: 1906.2.38 (4. kép 21/38).
 2. *Agyagtál*. Lapos, befelé hajló peremű, világos agyagtál, kopott vörös festés nyomával. M: 5,5, Átm: 29,5 cm. ltsz.: 1906.2.184 (4. kép 21/184. — 11. kép 5).
 3. *Agyagbögre*. „Barna, öblös, felső részén 2 párhuzamos körülfutó bemélyített körvonallal díszített testtel, kiugró és körülfutó kör alakú mélyedéssel ellátott peremmel; fül le van törve.” M: 10,7, Szá: 7,3, Tá: 4 cm. ltsz.: 1906.2.185 (4. kép 21/185). Elveszett.

22. *sír*:

1. *Vaskés*. Kétélű, babérlevél alakú. H: 8, Sz: 2, V: 0,6 cm. ltsz.: 1906.2.39 (4. kép 22/39. — 19. kép 5).
 2. *Agyagkancsó*. „Mázas, zöld színű. Kerek talppal, öblös testtel és karsú keskeny nyakkal; fül le van törve.” M: 10 cm. ltsz.: 1906.2.186 (4. kép 22/186). Elveszett.
 3. *Agyagkancsó*. „Kis szürke, tojás alakú testtel, csőrrel, füllel.” M: 10, Szá: 4,5, Tá: 4,5 cm. ltsz.: 1906.2.187 (4. kép 22/187). Elveszett.
 4. *Agyagbögre*. Szürke. Henger alakú talppal, gömbölyű testtel, csónkított peremmel, füllel. „M: 12,8 cm. ltsz.: 1906.2.188 (4. kép 22/188). Elveszett.
 5. *Agyagfazék*. „Tojás alakú testtel, letört talppal és

kiugró peremmel.” M: 13,2, Szá: 9,6 Tá: 5,9 cm. ltsz.: 1906.2.189. (4. kép 22/189). Elveszett.

23. *sír*:

1. *Vaskés*. Egyélű, babérlevélalakú. „Hosszú keskeny nyéllel, mely karika alakú fulben végződik.” Ez ma már letörött. H: 14, V: 0,3 cm. ltsz.: 1906.2.40 (4. kép 23/40. — 19. kép 6).
 2. *Vasár*. Négyzetes átmetszetű vasból, egyik vége elvékonyodik. H: 8,8, V: 0,7 cm. ltsz.: 1906.2.41 (4. kép 23/41. — 19. kép 3).
 3. *Fenőkő*. a: Világosbarna színű. H: 8,2, Sz: 3,7 cm. ltsz.: 1906.2.42 (4. kép 23/42. — 19. kép 15). — b: Kékesszürke színű, H: 7,1, Sz: 3,7 cm. ltsz.: 1906.2.43 (4. kép 23/43. — 19. kép 16).
 4. *Vaslándzsa*. Erős, végigfutó gerinccel, felső szélén a széletől 0,5 cm távolságban kis lyukkal. H: 29,5, Átm: 1,9, V: 0,6 cm. ltsz.: 1906.2.44 (4. kép 23/44. — 18. kép 4).
 5. *Cseréptál*. „Kicsiny, erős kihajló peremmel.” M: 4, Szá: 10,7 cm. ltsz.: 1906.2.190. (4. kép 23/190). Elveszett.
 6. *Agyagtál*. „Behajló peremmel.” M: 4,5, Szá: 14,5 cm. ltsz.: 1906.2.191 (4. kép 23/191).
 7. *Agyagkorsó*. „Ovális testtel, mely felső részén körülfutó körvonallal van díszítve. Nyaka 2 párhuzamos, körülfutó, kör alakú mélyedéssel van ellátva. Kihajló peremmel és csőrrel, füllel.” M: 20,3 cm. ltsz.: 1906.2.192 (4. kép 23/192). Elveszett.
 8. *Agyagbögre*. „Öblös testtel, felső részén 2 párhuzamos körülfutó kör alakú mélyedéssel; kiugró peremmel és füllel.” M: 12,5 Szá: 9 cm. ltsz.: 1906.2.193 (4. kép 23/193). Elveszett.
 9. *Üvegpalack*. Kékesfehér színű, vékony falú kis illatszer-tartó. Gömbtestű, megvastagított peremmel, kissé deformált, ép. M: 6 cm. ltsz.: 1906.2.248 (4. kép 23/248. — 12. kép 6).

10. Érem. Nr A. (21. kép)

11. Érem. Nr. 6. (20. kép).

12. Érem. Nr 4. (20. kép).

13. Érem. Nr 1. (20. kép).

14. Érem. Nr 2. (20. kép).

24. sír:

1. *Bronz karperec*. D átmetszetű huzalból, egyik vége letörött, másik lapos, két szemes kígyófejen végződik. Átm: 6,5, V: 0,3 cm. Itsz.: 1906.2.45 (4. kép 24/45).
2. *Csontorsó*. „Henger alakú. Oldalfelülete 2–3 szemközti helyen át van fúrva és 3 bevéssett párhuzamkörrel van díszítve.” M: 1,5 Átm: 3,2 cm. Itsz.: 1906.2.46 (4. kép 24/46). Elvesztett.
3. *Vaskés*. „Nyéllel, H: 10,6 cm.” Itsz.: 1906.2.47 (4. kép 24/47). Elvesztett.
4. *Vaskapocs*. „Rongált állapotban, kettétörve”. H: 6, Sz: 4,5 cm. Itsz.: 1906. 2.48 (4. kép 24/48). Elvesztett.
5. *Vastárgy*. Négyzetes átmetszetű, kovácsolt vasból. 3 db-ra törve; esetleg véső (?). H: 28,5, V: 0,7 cm. Itsz.: 1906.2.49 (4. kép 24/49. — 19. kép 4).
6. *Vastárgyak*. „2 db töredék”. Itsz.: 1906.2.50–51. Elvesztett.
7. *Agyagkancsó*. Csonkakúp alakú, redőzött nyakkal, gömbölyű testtel. Lóhere alakú kiöntővel, lapos szalagfüllel. Sötétzöld mázzal. Ép. M: 18, Tá: 6,1 cm. Itsz.: 1906.2.194 (4. kép 24/194. — 12. kép 2).
8. *Agyagtál*. M: 5,9, Szá: 15,3, Tá: 9,2 cm. Itsz.: 1906.2.195 (4. kép 24/195). Elvesztett.
9. *Agyagfazék*. „Szív alakú testtel és erősen kihajló peremmel.” M: 13, Szá: 10,8, Tá: 5,5 cm. Itsz.: 1906.2.196 (4. kép 24/196). Elvesztett.
10. *Érem*. Nr 22. (20 kép).

25. sír:

1. *Vascsat*. Ellipszis alakú csat fél töredéke, négyzetes átmetszetű, kovácsolt vasból. H: 4,2, V: 0,8 cm. Itsz.: 1906.2.52. (5. kép 25/52).

2. *Bronzfibula*. T alakú, 3 gombos, lábán 3–3 áttört peltadísszel. Középső és baloldali gombja hiányzik. H: 4,2, Sz: 2,6 cm. (Túje hiányzik) Itsz.: 1906. 2.53 (5. kép 25/53. — 16. kép 8).⁶
3. *Agyagtál*. „Külső felülete szürke, belső felülete vörösszínű.” M: 4,4, Szá: 15, Tá: 9,8 cm. Itsz.: 1906.2.197 (5. kép 25/197). Elvesztett.
4. *Agyagkorsó*. „Öblös testtel, mely körülfutó-kör alakú vonalakkal van díszítve; csőrrel, füllel.” M: 17, Tá: 6 cm. Itsz.: 1906.2.198 (5. kép 25/198). Elvesztett.
5. *Érem*. Nr 23. (20. kép).
6. *Érem*. Nr 28 (20. kép).

26. sír:

1. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes, lábán 4+6 pontdísszel, biztosító szerkezettel. Túje hiányzik. H: 8,7, Sz: 5,7 cm. Itsz.: 1906.2.57 (5. kép 26/57. — 18. kép 1).⁷
2. *Bronzcsat*. Ovális csatkeret, enyhén behúzott, mozgó tüskével, szíjszorítóval, rajta 2 szegeccsel. H: 4,7, szíjszorító H: 3,7, Sz: 2, V: 0,4 cm. Itsz.: 1906.2.58) 5. kép 26/58. — 17. kép 6).
3. *Bronzcsat*. Vö. előbbivel, szíjszorító erősen töredékes. H: 3,3 cm. Itsz.: 1906.2.59 (5. kép 26/59. — 17. kép 4).
4. *Bronz szíjvég*. Csepp alakú, rovátkolt díszítéssel. H: 5,2, Sz: 1, cm. Itsz.: 1906.2.60. (5. kép 26/60. — 17. kép 10).⁸
5. „*Vastör*. H: 14 cm”. Itsz.: 1906.2.61 (5. kép 26/61). Elvesztett.
6. *Kovaszilánk*. Kékesszürke színű, háromszög alakú. H: 2,8, Sz: 2,7, V: 0,8 cm. Itsz.: 1906.2.62 (5. kép 26/62. — 19. kép 10).
7. *Agyagtál*. „Közönséges agyagtál, több részre törve.” M: 4,5 cm Itsz.: 1906.2. 199 (5. kép 26/199). Elvesztett.
8. *Agyagkorsó*. Tojásdad alakú test, lapos szalagfűl, nyakán kötegdísz. Sötétzöld mázzal, ép. M: 27,3, Tá: 7 cm. Itsz.: 1906.2.200 (5. kép 26/200 — 13. kép 1).
9. *Érem*. Nr 24. (20. kép).
10. *Érem*. Nr 27. (20. kép).
11. *Érem*. Nr 24 (20. kép).
12. *Érem*. Nr 31. (21. kép).
13. *Érem*. Nr 34. (21. kép).
14. *Érem*. Nr 33. (21. kép).

NR.	SOMODOR PUSZTA		AV.	RV.	A. D.	LRBC.	SIR (GRAB)	INV. N° /MNM/
31.	VALENS	DN VALEN-S PF AVG SECVRITAS-REIPVBLICAE			SISCIA 367-375	147.15/b	26.	2/1906.263
32.	"	"			"	"	30.	2/1906.268
33.	GRATIANVS	DN GRATIANVS PF AVG GLORIARO-MANORVM			SISCIA 367-375	147.14/c	26.	2/1906.265
34.	"	"			"	"	26.	2/1906.264
35.	IV. SZ. (IV. Jh.)	?	121	"	"	"	49. 61.	2/1906.114 2/1906.149
A.	IMP CP LIC VALERIANVS PF AVG VIRT-VS AV-GG				ANTIOCHIA 255-256	RIC. 60.293A	23.	2/1906. 252
B.	IMP C GAL VAL MAXIMINVS PF AVG GENIO AV-GVSTI				NICOMEDIA 305-313	COH. ² 17	33.	2/1906 269

21. kép. Somodor-pusztá. Éremmellékletek a sírokból
Рис. 21. Шомодор пуста. Нумизматический материал из могил
Fig. 21. Somodor-pusztá. Mobilier funéraire consistant de médailles

⁶ Keller, 42. No 5. Typ 5.

⁷ Keller, 41, No 31. Typ 4.

⁸ Keller, 66. No 5.

27. sír:

1. *Bronz karperec*. Kerek átmetszetű, nyitott végei el-lapítva. Kettétörött. Átm. 6,4, V: 0,4 cm. ltsz.: 1906.2.54 (5. kép 27/54).
2. *Ólomdarab*. Lapos, H: 3,5 Sz: 1,9 cm. ltsz.: 1906.2.55 (5. kép 27/55.)
3. *Bronz karperecek*. a: Két szálból sodrott, hüvelyben vég-zódó, hurkos-kampós záródású típusú. V: 0,4 — b: Ua. V: 0,6. 2—2 db-ra törve. ltsz.: 1906.2.56 (5. kép 27/56a—b. — 15. kép 6,8).
4. *Agyagtál*. „Behajló peremmel.” M: 5,2 Szá: 14 cm. ltsz.: 1906.2.201 (5. kép 27/201). Elveszett.
5. *Agyagfazék*. „Füllel, kerek talppal, szív alakú testtel és henger alakú nyakkal, amelyből a fül kiemelkedik.” M: 17, Szá: 8,5, Tá: 7,8 cm. ltsz.: 1906.2.202 (5. kép 27/202).

28. sír:

1. *Bronz fibula*. Háromgombos, hagymafejes. Lábán 4+4 pontkördísszel. Tüje hiányzik. H: 8,2, Sz: 4,7 cm. ltsz.: 1906.2.63 (5. kép 28/63. — 18. kép 2).
2. *Agyagkorsó*. Tojás alakú, zömök nyakkal, hengeres füllel, sárgászöld mázzal. M: 17,5, Tá: 4,7 cm. ltsz.: 1906.2.203. (5. kép 28/203).
3. *Agyagtál*. „Három részre törve.” M: 5,2 cm. ltsz.: 1906.2.204 (5. kép 28/204). Elveszett.
4. *Agyagbög*. „Gömbölyű testtel, kihajló peremmel.” M: 8,5, Szá: 7,6, Tá: 4 cm.” ltsz.: 1906.2.205 (5. kép 28/205.) Elveszett.

29. sír:

1. *Bronz csat*. Ovális, enyhén benyomott, törött, tuskéje hiányzik. H: 4,3, Sz: 2,2, V: 0,5 cm. ltsz.: 1906.2.264 (6. kép 29/64. — 17. kép 5).
2. *Fenőkő*. Világosbarna. H: 10,4, Sz: 1,5—1,3, V: 1,1 cm. ltsz.: 1906.2.65 (6. kép 29/65. — 19. kép 17).

30. sír:

1. *Bronzgyűrű*. Vékony, rovátkolt díszű pántból, töredék. Átm: 1,6 cm. ltsz.: 1906.2.66 (6. kép 30/66).
3. *Bronz karperec*. D átmetszetű, nyitott. Végei lapos, stilizált kígyófejekben végződnek. Átm: 3,7×4,7, V: 0,3 cm. ltsz.: 1906.2.67 (6. kép 30/67. — 15. kép 5).
3. *Agyagtál*. Lapos, díszített, kihajló peremmel, magas talppal, belsejében barnászöld mázzal. M: 4,4, Szá: 13,5, perem sz: 2,5, Tá: 5 cm. ltsz.: 1906.2.206 (6. kép 30/206).
4. *Érem*. Nr 26. (20. kép).
5. *Érem*. Nr 30. (20. kép).
6. *Érem*. Nr 32. (21. kép).

31. sír:

1. *Vastör.* (H 29 cm. ltsz.: 1906.2.68 (6. kép 31/68). Elveszett.
2. *Agyagkorsó*. Körte formájú test, nyakán kiugró köteg-dísz; lapos szalagfüllel, sötétzöld mázzal. Ép. M: 26,1 cm. ltsz.: 1906.2.207 (6. kép 31/297. — 13. kép 5).

32. sír:

1. *Gyöngyök*. 17 db sötétkék színű, kubooktaéder formájú üveggyöngy. ltsz.: 1906.2.69 (6. kép 32/69. — 14. kép 10).
2. *Gyöngy*. Kékesszínű, gerezdelt üvegpasztából. M: 1, cm. ltsz.: 1906.2.70 (6. kép 32/70. — 14. kép 2).
3. *Gyöngy*. Calcitból, négyszögű, csomakagula alakú. M: 1,6 cm. ltsz.: 1906.2.71 (6. kép 32/71. — 14. kép 1).
4. *Gyöngy*. Meszesedett kagyló. ltsz. 1906.2.72.
5. *Gyöngy*. Calcitból, henger alakú (meszesedett kagyló). M.: 1,9 cm. ltsz.: 1906.2.73 (6. kép 32/73).
6. *Gyöngyök*. 3 db lencse alakú üvegpaszta, egyik sötét-zöld, irizált, másik kettő sötétkék. Átfúrás nyoma nélkül, alja lapos. ltsz.: 1906.2.74—76/6. kép 32/74—76.
7. *Bronzkapocs*. Nyaklánc kapocspárjának egyik tagja. H: 2,6, Átm.: 0,5 cm. ltsz.: 1906.2.77 (6. kép 32/77. — 14. kép 5).
8. *Vas fibula* (?). Félköríves kengyellel. Feje alatt a tű rugós sodronytekercsel. H: 6, cm. ltsz.: 1906.2.78 (6. kép 32/78); Ua.: 6,5 cm. ltsz. 1906.2.79.
9. *Vaskés*. 3 db-ra törve, H: 10 cm. ltsz. 1906.2.80. Elveszett.

10. *Vaskés töredéke*. ltsz. 1906.2.81 (7. kép 32/81). Elveszett.

11. *Vasszeg*. „H: 3,8 cm” ltsz. 1906.2.82 (6. kép 32/82). Elveszett.

12. *Agyagkorsó*. Tojásdad alakú, rovátkolt peremmel, lapos szalagfüllel, sárgászöld mázzal; ép. M: 24,9 cm. ltsz.: 1906.2.208 (6. kép 32/208).

13. *Agyagbög*. „Füllel, öblös testtel, mely körülfutó kör alakú mélyedéssel van díszítve.” M: 9,5 cm ltsz.: 1906.2.209. Elveszett.

33. sír:

1. *Agyagbög*. „Füllel, öblös testtel, mely körülfutó kör alakú mélyedéssel van díszítve.” M: 11,4 cm. ltsz.: 1906.2.210. Elveszett.

2. *Érem*. Nr B (21. kép)

34. sír:

1. *Vasnyárs*. Töredékes, H: 23,5, V: 0,8 cm. ltsz.: 1906.2.83 (6. kép 34/83. — 18. kép 3).
2. *Bronz karperecek* (2 db.), két szálból sodrottak. V: 0,5 cm. ltsz.: 1906.2.84—85 (6. kép 34/84—85).
3. *Agyagkorsó*. „Barna henger alakú talppal, gömbölyű testtel. Nyaka karcsú és hyperbola átmetszetű; a fül hiányzik.” M: 13,3, Szá: 2,8, Tá: 3,5 cm. ltsz.: 1906.2.211 (6. kép 34/211). Elveszett.
4. *Agyagkorsó*. „Ovális testű, alakja, mint a 192. sz. felső részén 2 párhuzamos körülfutó körvonallal díszítve.” M: 22,6 cm. ltsz.: 1906.2.212 (6. kép 34/212). Elveszett.

35. sír:

1. *Gyöngyök*. 76 db = 11 db kubooktaéder, sötét üveg; 4 db korall (?), amfora alakú; 7 db korall (?), kis kerek; 29 db világosbarna, kis, lencse alakú, üveg; 1 db sötétkék, kis, kerek; 9 db sötétkék, kis lencse alakú, üveg; 10 db sötétzöld, apró, üveg, lencsealakú. ltsz.: 1906.2.86 (6. kép 35/86. — 14. kép 9).
2. *Bronz karperec*. 3 mm széles bronzpántból, két szélén rovátkolt dísszel, csomka; több db-ra törve. Átm: 7, Sz: 0,4, V: 0,1 cm. ltsz.: 1906.2.87 (6. kép 35/87).
3. *Bronz karperec*. Vékony, hengeres átmetszetű, egymásba hurkolt záródással. Külső széle rovátkolással díszített. Ép. Átm: 6,2, Sz: 0,2, V: 0,2 cm. ltsz.: 1906.2.88 (6. kép 35/88. — 15. kép 1).
4. *Bronzlánc töredéke*. ltsz. 1906.2.89. Elveszett.
5. *Agyagpohár*. Sötétzürke, fényes felületű „Faltenbecher”, hat horpasztással. M: 19, Szá: 8,7, Tá: 5,7 cm. ltsz.: 1906.2.213 (6. kép 35/213. — 11. kép 4).
6. *Érem*. Nr 14. (20. kép).

36. sír:

1. *Vastöredékek, pajzsudor?* 5 db alakatlan töredék. ltsz.: 1906.2.90/7. kép 36/90. — 18. kép 6).
2. *Vaskés*. Egyélű, keskeny típus. H: 10,5, Sz: 2,1, V: 0,4 cm. ltsz.: 1906.2.91 (7. kép 36/91).
3. *Vaskés töredéke*. H: 7,5, V: 0,6 cm. ltsz.: 1906.2.92 (7. kép 36/92). Valószínűleg az előbbi késhez tartozott.
4. *Vas kopjanyél*. (?) Kúpos formájú, belül üres. H: 4,5, felső átm.: 1,9 cm. ltsz.: 1906.2.93 (7. kép 36/93. — 18. kép 5).
5. *Vaslándzsa*. Töredékes, erős bordázattal. Jelenlegi H: 19 cm. ltsz.: 1906.2.94 (7. kép 36/94).
6. *Kovaszilánk*. Világosszürke, H: 2,7, Sz: 2,1, V: 0,5 cm. ltsz.: 1906.2.95 (7. kép 36/95. — 19. kép 12).
7. *Vaskard* töredékei. ltsz.: 1906.2.95. A. Elveszett.
8. *Agyagurna*. „Kerek talppal, félgömb alakú testtel, csomkakúp alakú nyakkal, csomkított peremmel. Fönt, mint lent egy-egy körülfutó bevésített körvonallal díszített.”

M: 26,3, Tá: 9,5 cm. ltsz.: 1906.2.214 (7. kép 36/214). Elveszett.

9. *Agyagfazék*. „Kerek talppal, félgömb alakú (lefelé futó, sűrű vonalakkal díszített) testtel, csonkakúp alakú nyakkal, mely szintén lefelé futó sűrű vonalakkal van díszítve; a fül le van törve.” M: 15,5, cm. ltsz.: 1906.2.215 (7. kép 36/215). Elveszett.

37. sír:

1. *Vastárgy töredéke*. H: 6,1 cm. ltsz.: 1906.2.96. Elveszett.

2. *Vaskés*. Keskeny, töredékes. H: 6,4 cm. ltsz.: 1906.2.97. (7. kép 37/97).

3. *Vaskarika*. 3 db-ra törve. Sz: 0,6 cm. ltsz.: 1906.2.98. (7. kép 37/98).

4. *Vasszőg*. 2 db töredék. ltsz.: 1906.2.99—100 (7. kép 37/99—100).

5. *Kovaszilánkok*. 3 db. a: Világosszürke, ltsz.: 1906.2.101. (7. kép 37/101. — 19. kép 9); b: Sötétbarna, ltsz.: 1906.2.102.

(7. kép 37/102. — 19. kép 11); Szürkésbarna, ltsz.: 1906.2.103.

(7. kép 37/103. — 19. kép 7).

6. *Érem*. Nr 1. (20. kép).

7. *Érem*. Nr 3. (20. kép).

39. sír:

1. *Bronz fibula*. Háromgombos, hagymafejes. Ép, tüje hiányzik. H: 9,4, Sz: 6,3 cm. ltsz.: 1906.2.104 (7. kép 39/104. — 16. kép 4.)⁹

2. *Bronz csat*. D alakú csatkeret, tüskéje hiányzik, a szíjszorító elkeskenyedő, háromszög alakú, 2 szegeccsel. H: 6, cm. ltsz.: 1906.2.105 (7. kép 39/105. — 17. kép 3).

3. *Bronz szíjvégek*. 2 db. Kerek, alul csepp alakú, felső részük díszesen kiképezve, előlapjaikon 5—5 koncentrikus körrel. H: 3,3, V: 0,2 cm. ltsz.: 1906.2.106 (7. kép 39/106. — 17. kép 11—12).

4. *Agyagtál*. „Talpa koncentrikus körökkel van díszítve; pereme behajló.” M: 4,1, Szá: 15,2, Tá: 8 cm. ltsz.: 1906.2.126 (7. kép 39/216). Elveszett.

5. *Agyagbögge*. Gömbölyű peremmel, gömbölyű testtel, magas talppal. Vörösbarna, fémes mázzal borított. M: 11, cm. ltsz.: 1906.2.217 (7. kép 39/217. — 11. kép 3.).

6. *Érem*. Nr 5 (20. kép).

40. sír:

1. *Vaskés*. „Rövid nyéllel. H: 11 cm.” ltsz. 1906.2.107 (7. kép 40/107.). Elveszett.

2. *Agyagtál*. „Talpa koncentrikus körökkel van díszítve; pereme behajló.” M: 4,1, Szá: 14,9 cm. ltsz.: 1906.2.218 (7. kép 40/218). Elveszett.

3. *Agyagkancsó*. „Grafitos, öblös testtel, mely körülfutó párhuzamos vonallal van díszítve; nyaka csonkakúp alakú és föl- és lefelé futó vonalakkal díszített. Kihajló peremmel, füllel.” M: 17,5, Szá: 9,2 Tá: 6, 7 cm. ltsz.: 1906.2.219 (7. kép 40/219). Elveszett.

4. *Agyagbögge*. „Gömbölyű testtel, kidomborodó peremmel, magas, karcsú talppal. Vörösbarna mázzal borítva.” M: 9,1 cm. ltsz.: 1906.2.220 (7. kép 40/220). Elveszett.

41. sír:

1. *Agyagtál*. „Belső felülete párhuzamos körülfutó kör alakú mélyedésekkel van ellátva.” M: 5,9, Szá: 18, Tá: 8,5 cm. ltsz.: 1906.2.221 (8. kép 41/221). Elveszett.

2. *Agyagbögge*. „Barna színű, magas henger alakú talppal, félgömb alakú, párhuzamos körülfutó körvonalak által több sávba beosztott testtel, kevésbé kihajló peremmel.” M: 8, Szá: 2,3, Tá: 7,7 cm. ltsz.: 1906.2.222 (8. kép 41/222). Elveszett.

3. *Üvegkorsó*. „Henger alakú nyakkal, erősen kihajló peremmel, szív alakú testtel, kerek kidomborodó gyűrű alakú talppal. Perem felületén körülfutó kör alakú mélyedéssel van díszítve. Füle is lefelé futó mélyedésekkel van ellátva.” M: 19,2 cm ltsz.: 1906.2.249 (8. kép 41/249). Elveszett.

4. *Érem*. Nr 15. (20. kép).

42. sír:

1. *Érem*. Nr 13. (20. kép).

43. sír:

1. *Bronz fibula*. T alakú, 3 gombos. Lábán álpelta motívumok, bal szára letörött, tüje hiányzik. H: 8,1, Sz: 3,8 cm. ltsz.: 1906.2.108/8. kép 43/108).

2. *Gyöngy*. Kerek, lapos üvegpaszta. Felületén bemélyedésekkel. Csonka. Átm.: 1,2 cm. ltsz.: 1906.2.109 (8. kép 43/109. — 14. kép 3).

3. *Agyagkancsó*. „Grafitos, öblös testtel, mely körülfutó párhuzamos körvonallal díszített. Nyaka csonkakúp alakú és föl- és lefelé futó vonalakkal díszített. Kihajló peremmel, füllel. Pereme csonka.” M: 18 cm. ltsz.: 1906.2.223 (8. kép 43/223). Elveszett.

44. sír:

1. *Agyagkancsó*. Kettős peremmel, gyűrűs nyakkal, hosszú tojásdad testtel, lapos szalagfüllel. Lilásszínű olomnázzal borított. Ép. M: 26,7, Tá: 6,5 cm. ltsz.: 1906.2.224 (8. kép 44/224. — 11. kép 1).

2. *Érem*. Nr 9. (20. kép).

3. *Érem*. Nr 8. (20. kép).

4. *Érem*. Nr. 19. (20. kép)

5. *Érem*. Nr. 21. (20. kép).

6. *Érem*. Nr 17. (20. kép).

7. *Érem*, Nr 18. (20. kép).

8. *Érem*. Nr 20. (20. kép).

9. *Érem*. Nr 18. (20. kép).

10. *Érem*. Nr 15. (20. kép).

45. sír:

1. *Agyagkancsó*. Grafitos, gömbölyű testtel, lapos füllel. M: 16 cm. ltsz.: 1906.2.225 (8. kép 45/225).

46. sír:

1. „Vastör, kettétörve.” H: 22 cm. ltsz.: 1906.2.109 A. (8. kép 46/109 A). Elveszett.

2. *Agyagbögge*. „Magas, kiemelkedő talppal és öblös testtel, kihajló peremmel, füllel.” M: 11,8 cm. ltsz.: 1906.2.226 (8. kép 46/226). Elveszett.

47. sír:

1. *Bronz fibula*. Háromgombos, hagymafejes. Lábán 4+6 bemélyített kördísszel. Kengyelének éle kétoldalt díszített. Középső gombja és tüje hiányzik. H: 8,6, Sz: 6,1 cm. ltsz.: 1906.2.110 (8. kép 47/110. — 16. kép 5).

2. *Agyagkancsó*. Grafitos, öblös testtel, kihajló peremmel, lapos szalagfüllel. Nyakán függőleges, sávós díszítéssel. M: 16,4 cm. ltsz.: 1906.2.227 (8. kép 47/227).

48. sír:

1. *Agyagkancsó*. „Öblös testtel, kihajló csőrrel ellátott peremmel, füllel.” M: 16 cm. ltsz.: 1906.2.228 (8. kép 48/228). Elveszett.

49. sír:

1. *Bronz karperec*. Kerek átmetszetű huzalból, nyitott. Egyik vége elhegyesedik, másik végén bunkó (stilizált kígyófej). Átm.: 5,7, V: 0,3 cm. ltsz.: 1906. 2.111 (8. kép 49/111. — 15. kép 4).

2. *Bronz karperec*. Nyílt karika, D átmetszetű huzalból. Végei lapos, stilizált kígyófejekben végződnek. Átm.: 5,6, V: 0,2 cm. ltsz.: 1906.2.112 (8. kép 49/112. — 15. kép 3).

3. *Agyagkancsó*. „Kerek talppal, öblös testtel — alakja, mint az előbbi (1906.2.228) kihajló csőrrel ellátott peremmel, füllel, de magasabb és karcsúbb.” M: 18,5 cm. ltsz.: 1906.2.229 (8. kép 49/229). Elveszett.

4. „*Üvegphár töredéke*. Csonkakúp alakú sima testtel.” ltsz.: 1906.2.250 (8. kép 49/250). Elveszett.

5. *Érem*. Nr 25. (20. kép).

6. *Érem*. Nr. 35. (21. kép).

50. sír:

1. *Bronz karperec*. A D átmetszetű karikából készült, nyitott karperec két vége maradt meg. Az egyik elhegyesedik, a másik lapos kígyófejben végződik. ltsz.: 1906.2.115 (9. kép 50/115).

2. *Gyöngyök*. 13 db. Hasáb alakú, kis kerek, lencse formájú sötétzöld és sötétkék üvegyöngyök. ltsz.: 1906.2.116 (9. kép 50/116. — 14. kép 4).

⁹ Keller, 36. No 6. Typ 2.

3. *Bronz karperec*. D átmetszetű nyitott típus, két vége maradt meg, stilizált kígyófejekkel. 4 db-ra törve. Átm.: 6 cm. ltsz.: 1906.2.117 (9. kép 50/117).
 4. *Bronzlánc*. Hosszabb lánc kis töredéke, az egyes tagok 8-as alakúak. ltsz.: 1906.2.118 (9. kép 50/118).
 5. *Bronz karperec töredéke*. Két szálból sodrodott típusú karperec kis töredéke. ltsz.: 1906.2.119 (9. kép 50/119).
 6. *Agyagtál*. „Durva kivitelű.” M: 4,9, Szá: 15,7 cm. ltsz.: 1906.2.230 (9. kép 50/230). Elveszett.
 7. *Üvegpalack*. Világoszöld, vékony falú. Vízszintes megvastagított perem, hosszú hengernyak, gömb test, benyomott talp. Ép. M: 16 cm. ltsz.: 1906.2.251 (9. kép 50/251. — 12. kép 3).

51. sír:

1. „Vastör, H: 27,5 cm.” ltsz.: 1906.2.120 (9. kép 51/120). Elveszett.
 2. *Bronzkarika töredéke*. Átm.: 2 cm. ltsz.: 1906.2.121 (9. kép 51/121).
 3. *Bronz karperec*. Hengeres átmetszetű huzalból, nyitott. Egyik vége elkeskenyedek, másik bunkóban (stilizált kígyófej). végződök. Ép. Átm.: 5,9, V: 0,3 cm. ltsz.: 1906.2.122 (9. kép 51/122. — 15. kép 7).
 4. *Bronzgyűrű*. Nyitott, végei ellapított kígyófejekben (?) végződnek. Átm.: 2 cm. ltsz.: 1906.2.123 (9. kép 51/123).
 5. *Gyöngyök*. 100 db. Sötétkék és világoszöld, kerek üvegből ltsz.: 1906. 2. 124 (9. kép 51/124).
 6. *Agyagkorsó*. „Tojás alakú testtel, rövid hengernyakkal és kiugró gyűrű alakú peremmel, füllel. Mázas.” M: 22, Szá: 4, Tá: 6 cm. ltsz.: 1906.2.231 (9. kép 51/231). Elveszett.

52. sír:

1. *Bronz fibula*. T alakú, háromgombos. Lába díszített, középső gombja hiányzik. H: 7,6, Sz: 5,4 cm. ltsz.: 1906.2.125 (9. kép 52/125. — 16. kép 3).
 2. „Vastör töredékei. 2 db.” Jelenleg kis vastörök. ltsz.: 1906.2.126—27 (9. kép 52/127).
 3. „Agyagtál. M: 4,4 cm.” ltsz. 1906.2.232 (9. kép 52/232). Elveszett.
 4. *Agyagfazék*. „Kerek talppal, gömbölyű, lefelé futó sűrű vonalakkal díszített testtel és kihajló peremmel. Fül le van törve.” M: 9,8, Szá: 7,7, Tá: 3,3 cm. ltsz.: 1906.2.233 (9. kép 52/233). Elveszett.
 5. *Agyagbögre*. „Tojás alakú testtel, kihajló peremmel.” M: 9,2 cm. ltsz.: 1906.2.234 (9. kép 52/234). Elveszett.

53. sír:

1. *Agyagbögre*. Gömbölyű peremmel, körte alakú testtel, magas henger alakú talppal. Vörösbarna ólomházzal. Ép. M: 9,5, Szá: 6,2, Tá: 3,2 cm. ltsz.: 1906.2.235 (9. kép 53/235. — 11. kép 2).
 2. *Agyagfazék*. „Gömbölyű testtel, kiugró peremmel.” M: 12,5 cm. ltsz.: 1906.2.236 (9. kép 53/236). Elveszett.

54. sír:

1. *Agyagfazék*. „Grafitos öblös testtel, henger alakú nyakkal, kihajló peremmel. Teste párhuzamos körülfutó körvonallakkal, nyaka föl és lefelé futó vonalakkal van díszítve; füllel.” M: 14,4 cm. ltsz.: 1906.2.237 (9. kép 54/237). Elveszett.
 2. *Agyagtál*. „Behajló peremmel.” M: 4,8, Szá: 18, Tá: 10,2 cm. ltsz.: 1906.2.238 (9. kép 54/238). Elveszett.
 3. *Bronz karperec*. Tömör, vastag. Két egymással szembenéző, stilizált kígyófej összeforrasztása által zárt. Átm: 5, V: 0,5 cm. ltsz.: 1906.2.125 A (9. kép 54/125 A. — 14. kép 14).
 4. *Bronz karperec*. Ua. mint előbbi. Átm.: 6,5, V: 0,5 cm. ltsz.: 1906.2.126 A (9. kép 54/126 A. — 14. kép 12).
 5. *Üvegyöngyök*. 12 db sötétkékszínű, kerek üveg. ltsz.: 1906. 2. 127 A (14. kép 7).
 6. *Érem*. No 16. (20. kép).

57. sír:

1. *Bronz karperec*. D átmetszetű, nyitott, végei stilizált kígyófejekben végződnek. Átm.: 6,5, V: 0,3 cm. ltsz.: 1906.2. 128 (9. kép 57/128. — 15. kép 2).

2. *Bronz karperec töredéke*. Két szálból sodrott típus. ltsz.: 1906.2.129 (9. kép 57/129).

58. sír:

1. *Vaskapocs töredéke*. ltsz.: 1906.2.130 (10. kép 58/130).
 2. *Érem*. Nr 10. (20. kép).
 3. *Érem*. Nr 7. (20. kép).
 4. *Érem*. Nr 12. (20. kép).

5. *Érem*. Nr 11. (20. kép).

59. sír:

1. *Bronz fibula*. Háromgombos, hagymafejes. Lában 3 pár álpeltadísszel, biztosító szerkezettel. Tüje hiányzik. H: 9,5, Sz: 5,5 cm. ltsz.: 1906.2.131 (10. kép 59/131. — 16. kép 7).
 2. *Vaskés töredéke*. „3 db-ra törve, H: 15,2 cm”. Jelenleg csak a hegye van meg. ltsz.: 1906.2.132 (10. kép 59/132).
 3. *Vaskés*. H: 13,5 cm. Jelenleg csak a vége van meg. ltsz.: 1906.2.133 (10. kép 59/133).
 4. *Kova*. 3 db. Barna és sötétszürke színűek. ltsz.: 1906.2. 134—137. (1 db hiányzik!) (10. kép 59/134—135—137. — 19. kép 8., 13., 14).

60. sír:

1. *Bronz karperec*. D átmetszetű, nyitott. Végei letörtek. Átm.: 6,2, V: 0,3 cm. ltsz.: 1906.2.138 (10. kép 60/138).
 2. *Bronz gyűrű*. Ovális lapkáján bevésített állatdísz. A karika fele hiányzik. Átm.: 1,9, lapka átm.: 0,8 cm. ltsz.: 1906.2.139 (10. kép 60/139. — 14. kép 13).
 3. *Bronz karperec*. Vékony, hengeres huzalból, hurkos-kampós záródású. Átm.: 5,4, V: 0,3 cm. ltsz.: 1906.2. 140—141. (10. kép 60/140).
 4. *Agyagkorsó*. „Alakja, mint a 192. sz. ovális testtel, mely felső részén egy körülfutó vonallal van díszítve; nyaka 2 párhuzamos körülfutó kör alakú mélyedéssel van ellátva. Kihajló peremmel és csőrrel, füllel. M: 24,1 cm. ltsz.: 1906.2.239 (10. kép 60/239). Elveszett.
 5. *Agyagtál*. „Grafitos, alapja két koncentrikus körrel van díszítve.” M: 4,6, Szá: 19,2, Tá: 12 cm. ltsz.: 1906.2.240 (10. kép 60/240). Elveszett.
 6. *Agyagbögre*. „Öblös testtel, mely két körülfutó mélyedéssel van díszítve. Peremmel — füle le van törve.” M: 9,6 cm. ltsz.: 1906.2.241 (10. kép 60/241). Elveszett.

61. sír:

1. *Bronz fibula*. Háromgombos, hagymafejes. Lában 4+6 bemélyített pontdísszel. H: 9, Sz: 5,8 cm. ltsz.: 1906.2.142 (10. kép 61/142).¹⁰
 2. *Bronz szíjszorító*. Visszahajtott, négyzetes bronzlap. A csatkeretre illeszthető 2 füle letörött. Elülső lapja gyöngysorkerettel díszített mezőben jobbra vágató Bellerophon-jelenetet ábrázol. A bóröz két szegeccsel erősítették. H: 3,2 cm. ltsz.: 1906.2.143 (10. kép 61/143. — 17. kép 1).¹¹
 3. *Bronz lemez töredéke*. Meghajlított bronzpántok, két szélükön domború poncolt, kerek díszítéssel. Feltehetően fegyverhüvely tartozékai lehettek. ltsz.: 1906.2.144—146 (10. kép 61/144—146).
 4. *Vascsat*. D formájú vascsat. H: 5, cm. ltsz.: 1906.2.147 (10. kép 61/147. — 17. kép 8).
 5. *Agyagfazék*. „Tojás alakú testtel, kihajló peremmel.” M: 18,4 cm. ltsz.: 1906.2.242) 10. kép 61/242). Elveszett.
 6. *Érem*. Nr 29. (20. kép).
 7. *Érem*. Nr 35. (21. kép).

Temetőnk anyagsorozatjait az alábbiakban vizsgáljuk meg:

¹⁰ Keller, 41. No 32. Typ 4.

¹¹ Keller, 49.

ÜVEGEK (Indices I/1–9)

A kísérő mellékletek alapján üvegáru főleg női sírokban fordult elő. Üvegeink a későrómai temetők megszokott leleteit tükrözik. Kivételt képez a 3. szám (elvezett) palack, amely a IV. sz. második felében működő, valószínűleg kölni műhely termékei közé sorolható.¹² A 2. számú illatszertartó edény oenochoe szálkiképzése (fülek nélkül) ritka formája miatt érdemel említést. Üvegeink a zöld, sárga és fehér alapszínű áruk csoportjába tartoznak.

AGYAGÁRU (Indices II/1–91)

Legnagyobb anyagcsoportot képviseli anyagunkban. Kimutatásunkban csoportonként osztályoztuk az edényeket (92. sk) és két nagyobb egységre hívjuk fel a figyelmet:

a) Lapos, durva, szemcsés, szürke (biztosan 2 db) táljaink (21 db) befelé gyúrt peremmel a későrómai falusias jellegű temetők leggyakoribb mellékletei.¹³ Ugyancsak nagy számban találunk bögréket, füles bögréket is. Mind a megmaradt, mind a rekonstruált példányoknál azt látjuk, hogy ezeknek a füle egy esetben sem magasodik a perem fölé. E két, nagy számban előforduló, jellegzetes későrómai házikéramia mellett szép számmal fordultak elő mázas áruk a sírokban. A mázas csészék, kancsók és korsók közül kiemeljük: a 62. számú kétfülű palackot és a 90. számú redőzött testű kancsót. A mázas áruk színösszetételére a sötétzöld volt jellemző.

A Somodor-pusztán talált kancsók közül érdekes szájmegoldást találunk az alábbi darabokon: 66., 67., 68., 71., 79., 82. és a fentebb említett 90. sz. példányoknál.

Meg kell említeni az egyes sírok rekonstrukciója során felbukkant, besímított díszüket is, így az 58. és 84., továbbá a meglevők közül a 87. számú kancsót.

b) Másik nagy egységünk a jellegzetesen későrómai agyagedényeknél sokkal korábbi, valószínűleg III. századi kerámia a későrómai sírokban. Ilyen a vörös fém-mázas csészék (35–37.); a szürke Faltenbecher (63.), a lilás ólomázzal ellátott, finom vonalú kancsó (91.). Még korábbinak tartjuk a 21. számú, belül vörös festéssel ellátott, lapos tálat. E korai edények előfordulása a későrómai érmeikkel és egyéb késői mellékletekkel együtt egyazon sírban – olyan jelenséget takarnak, amelyet pillanatnyilag nem tudunk megmagyarázni.

BRONZTÁRGYAK (Indices III/1–56)

A férfiviselet darabjai közül kiemeljük az 1–2. számú, egymástól teljesen elütő bronzfibulákat, amelyek koracsászárkori temetőkben fordulnak elő.¹⁴ Az 1. sírban későrómai mázas kerámiával való együttes előfordulására feljebb már utaltunk. A 14 db bronzfibula között kirajzolódik egy korábbi csoport, 3–6. számúak. Ezeket Keller (a Typ 3/A alapján) zömében a IV. sz. közepéig mutat ki,¹⁵ míg a legáltalánosabb 3 gombos, hagymafejes típus (főleg 4+6 pontkördísszel) Keller 4/A típusa alapján a IV. sz. végéig mutatható ki. Ilyenek a 7–12. számúak, amelyeknek kísérő éremmellékletei ezt a korhatározást alátámasztják. A 14. sz. fibula Keller 4/C típusába, míg a 13. számú példányunk Keller 5. típusába sorolható és így a legkésőbbi. Fibuláink közül kengyelének tarajos szálkiképzése miatt kiemeljük a 10. számú egyedi darabot.

¹² Technikáját tekintve az ún. Zylinder-kannák csoportjába tartozik. Színét sajnos már nem tudjuk, így nehéz eldönteni, hogy a kölni vagy keleti csoportba sorolandó. Technikához vö. *Fremersdorf, F.*, Römische Gläser aus Köln. VII. (Museum und Öffentlichkeiten, Studien aus den Kölner Kunstsammlungen) (Köln 1928) 11. Abb. 33. — Legközelebb állnak darabunkhoz a budaújlaki sírban talált példányok: *Benkő A.*, Üveg-corpor. RégFüz. II. 11. (Bp. 1962) XXIII. t. 1–2. E sorok frója újonnan dolgozza fel a közeljövőben.

¹³ *Sz. Burger A.*, A bogádi későrómai temető. JPMÉ (1962) 121., 47. j. tov. irod.

Férfisírijaink ruházati emlékei közül a Bellerophon-jelenettel díszített bronz szíjszorító övtartozék volt¹⁶ (Indices III/21). A 20. számú propeller formájú övtartozék a jellegzetes, nem gyakran előforduló mellékletek közé tartozik.¹⁷ Fibuláink és övtartozékaink alapján az alábbi sírokban tudunk garnitúrát összeállítani: 9., 15., 16., 25., 26., 39., 61 sírok. Ezek közül a 25., 26., 39. és 61. sírban éremmellékletek voltak.

A női sírok gazdag ékszeranyagából a szokványostól eltérő kigyófejes karpereceket emeljük ki (49–50.).

VASTÁRGYAK (Indices IV/1–31)

Vastárgyaink közül a 8–11. számú fegyverek egyazon sírban, a 36. férfisírban (?) fordultak elő, amelyben besímított (?) edény, vaskés, tűzesiholó is volt. A 7. számú lándzsa a 313/315. évek közé helyezhető éremmel fordult elő. A 24–27. sz. alatti, derékszögben meghajlított vaskapcsok Pannóniában ritkán fordulnak elő.¹⁸

VEGYES ANYAGÚ MELLÉKLETEK (Indices V/1–9)

Az 1–4. számú tűzesiholók, továbbá az 5–6. számú fenékövek egyes pannóniai későrómai temetők jellegzetes mellékletei. Valamennyi férfisírban fordul elő, éremmel meghatározva. A 7. számú ólomtárgy,¹⁹ valamint a 9. sz. csontorsó női sírban fordul elő.

GYÖNGYÖK (Indices VI/1–15)

A változatos formájú és anyagú gyöngyök közül legnagyobb számmal a kék és zöld, apró, kerek gyöngyszemek vannak képviselve (14. sz.). Az is megállapítható, hogy túlnyomórészt a sötétkék szín dominál. Előfordult anyagunkban borostyán (3.), calcit (9., 10.) és bronz is (1. szám). Gyöngysoraink a későrómai temetők általánosan ismert anyagával egyeznek meg.

ÉRMEK (Indices VII)

A sírokból összesen 43 db került elő:

23. és 33. sírokban 313. előtti évekből	2 db
I. csoport (313/346)	25 db
II. csoport (364/375)	14 db
IV. sz. nem határozható meg	2
összesen	43 db

Verdék szerinti megoszlás a következő:

I. csoport (313/346):

<i>Aquileia</i>	<i>Constantinopolis</i>	<i>Cyzicus</i>	
Nr 5., 23., 30.	Nr 22.	Nr 3., 7., 11., 12.	
<i>Heraclea</i>	<i>Nicomedia</i>	<i>Ostia</i>	<i>Roma</i>
Nr 18.	Nr 17.	Nr 4.	Nr 9.

<i>Siscia</i>	<i>Thessalonica</i>
Nr 1., 2., 6., 14., 15., 19., 20.	Nr 8., 10., 13., 16., 21.

II. csoport (364/375):

<i>Aquileia</i>	<i>Siscia</i>
Nr 23., 30.	Nr 24., 25., 26., 27., 28., 31., 33.

Éremanyagunkban a legkorábbi veret:

23. sír Valerianus Ant. (Nr A, 21. kép) antiochiai veret, 255/56. évekből, míg a legkésőbbi érem a 26. sírból szár-

¹⁴ *Sz. Burger A.*, A kékesdi koracsászárkori temető. ArchÉrt 93 (1966), 3. sír. 254. 8. j.; 268.

¹⁵ *Keller*, 37. sk.; 211. skk.

¹⁶ *A. Sz. Burger.*, The Late Roman Cemetery at Ságvár. Acta ArchHung 18 (1966) 108., 111. j. tov. irod.

¹⁷ *Keller*, 67, 35. kép, 219. sk.

¹⁸ Hasonlókat ismerünk a Köln–Müngersdorf-i római villaépület IX. épületéből: *Fremersdorf, F.*, Der römische Gutshof Köln–Müngersdorf. (Berlin 1933) B 4–10.

¹⁹ Majcs, 34. gazdag női sírban fordult elő: *Sz. Burger A.*, Római kori temető Majson. ArchÉrt 99 (1972) 73. 30. kép 34/22.

Üvegek

Nr	Sírszám:	Ltsz.:	Forma:	Szín:	A. D.	Kép:
1.	7.	1906.2.243.	csésze	s. zöld		12/4.
2.	8.	244.	unguentarium	z. sárga		12/5.
3.	8.	245.	palack	?		1—8/245.
4.	10. ♀	246.	unguentarium	?		2—10/246.
5.	11. ♀	247.	„			2—11/247.
6.	23. ♂	248.	„	fehér	255/56 } 313/15. }	12/6.
7.	41.	249.	korsó		341/46.	8—41/249.
8.	49. ♀	250.	pohár	?	367/75.	8—49/250.
9.	50. ♀	251.	unguentarium	v. zöld		12/3.

Kerámia

II.

Nr	Sírszám:	Ltsz.:	Forma:	Szín:	A. D.	Kép:
1.	6.	1906.2.155.	tál-lapos	?		1— 6/155.
2.	9. ♂	158.	„	?		2— 9/158.
3.	10. ♀	161.	„	?		2—10/161.
4.	11. ♀	163.	„	?		2—11/163.
5.	12.	166.	„	?		2—12/166.
6.	16. ♂	176.	„	?		2—16/176.
7.	18.	178.	„	?		3—17/178.
8.	23. ♂	190.	„	?	255/56. } 313/15. }	4—23/190.
		191.	„	?	„	4—23/191.
9.	24. ♀	196.	„	?	351/54.	4—24/195.
10.	26. ♂	199.	„	?	364/75.	5—26/199.
11.	27. ♀	201.	„	?		5—27/201.
12.	28. ♂	204.	„	?		5—28/204.
13.	39. ♂	216.	„	?	321.	7—39/216.
14.	40.	218.	„	„		7—40/218.
15.	41.	221.	„		341/46.	8—41/221.
16.	50. ♀	230.	„	?		9—50/230.
17.	52. ♂	232.	„	?		9—52/232.
18.	54. ♀	238.	„	?	335/37.	9—54/238.
19.	19. ♂	181.	„	szürke		3—19/181.
20.	60. ♀	240.	„	szürke		10—60/240.
21.	21.	184.	„	vörös festéssel		11/5.
22.	25. ♂	197.	„	„ „	367/75.	5—25/197.
23.	15. ♂	172.	„	zöld mázzal		3—15/172.
24.	30. ♀	206.	„	b. zöld mázzal		6—30/206.
25.	1.	150.	füles csésze	z. barna mázzal		13/3.
26.	12.	165.	„ „	? mázzal		2—12/165.
27.	13. ♂	167.	„ „	szürke mázzal	364/75.	13/4.
28.	3.	152.	bögre	szürke		1—3/152.
29.	10. ♀	162.	„	?		Ø
30.	13. ♂	169.	„	?	364/375.	2—13/169.
31.	16. ♂	177.	„	szürke		3—16/177.
32.	23. ♂	193.	„	?	255/56. 313/15.	4—23/193.
33.	28. ♂	205.	„	?		5—28/205.
34.	41.	222.	„	barna	341/46.	8—41/222.
35.	39. ♂	217.	„	v. fémmáz	321.	11/3.
36.	40.	220.	„	v. „		7—40/220.
37.	53.	235.	„	v. „		11/2.
38.	9. ♂	160.	füles bögre	?		2—9/160.
39.	11. ♀	164.	„ „	?		2—11/164.
40.	18.	180.	„ „	?		3—18/180.
41.	19. ♂	182.	„ „	?		3—19/182.
42.	20.	183.	„ „	?		4—20/183.
43.	32. ♀	209.	„ „	?		0
44.	33.	210.	„ „	?		0
45.	36. ♂	226.	„ „			8—46/226.
46.	60. ♀	241.	„ „	?		10—60/241.

Nr	Sírszám:	Ltsz.:	Forma:	Szín:	A. D.	Kép:
47.	6.	1906.2.156.	füles bögre	grafitos		1—6/156.
48.	7.	157.	„ „	grafitos		1—7/157.
49.	14.	170.	„ „	grafitos		3—14/170.
50.	14.	171.	„ „	szürke		3—14/171.
51.	21.	185.	„ „	barna		3—21/185.
52.	22.	188.	„ „	szürke		4—22/188.
53.	4.	153	fazék füllel	szürke		1—4/153.
54.	54. ♀	237.	„	grafitos	335/37.	9—54/237.
55.	22.	189.	fazék	?		4—22/189.
56.	24. ♀	196.	„	?	351/54.	4—24/196.
57.	27. ♀	202.	„	?		5—27/202.
58.	36. ♂	215.	„	?		7—36/215.
59.	52. ♂	233.	„	?		9—52/233.
60.	53.	236.	„	?		9—53/236.
61.	61. ♂	242.	„	?	364/75.	10—61/242.
62.	15. ♂	173.	kétfülű palack	zöld mázzal		12/1.
63.	35. ♀	213.	„Faltenbecher”	szürke	321/24.	11/4.
64.	36. ♂	214.	urna	?		7—36/214.
65.	23. ♂	192.	korsó	?	255/56. 313/15.	4—23/192.
66.	25. ♂	198.	„	?	367/75.	5—25/198.
67.	34. ♀	212.	„	?		6—34/212.
68.	60. ♀	239.	„	?		10—60/239.
69.	16. ♂	175.	„	szürke		3—16/175.
70.	13. ♂	168.	„	s. zöld mázas	364/75?	13/2.
71.	16. ♂	174.	„	„		3—16/174.
72.	26. ♂	200.	„	„	364/75.	13/1.
73.	28. ♂	203.	„	„		5—28/203.
74.	31.	207.	„	„		13/5.
75.	32. ♀	208.	„	„		6—32/208.
76.	51. ♀	231.	„	mázas		9—51/231.
77.	5. ♀	154.	kancsó	?		1—5/154.
78.	9. ♂	159.	„	?		2—9/159.
79.	48.	228.	„	?		8—48/228.
80.	49. ♀	229.	„	?	367/75.	8—49/229.
81.	1.	151.	„	szürke		1—1/151.
82.	18.	179.	„	„		3—18/179.
83.	22.	187.	„	„		4—22/187.
84.	40.	219.	„	„		7—40/219.
85.	43. ♂	223.	kancsó	szürke		8—43/223.
86.	45.	225.	„	„		8—45/225.
87.	47. ♂	227.	„	„		8—47/227.
88.	34. ♀	211.	„	barna		6—34/211.
89.	22.	186.	„	zöldmázas		4—22/186.
90.	24. ♀	194.	„	„	351/54.	12/2
91.	44.	224.	„	lilas ólommáz	335/46.	11/1.

A sírokból előforduló agyagedény száma összesen 91 db

Lapos tál	24
Füles csésze	3
Bögre	10
Füles bögre	15
Fazék füllel	9
Korsó	12
Kancsó	15
Kétfülű palack	1
Faltenbecher	1
Urna	1

Szürke áru:

20

Mázas áru:

14

Szín ?:

49

Barna áru:

3

Fémmázas áru: * Vörös festett:

4

1

Nr	Sírszám:	Ltsz.:	Fibula	A. D.	Kép:
1.	1.	1906.2.1.	rugós		16/2.
2.	1.	2.	"		16/1.
3.	15. ♂	32.	3 gombos T.		3—15/32.
4.	19. ♂	36.	"		3—19/36.
5.	39. ♂	104.	"	321.	16/4.
6.	43. ♂	108.	"		8—43/108.
7.	9. ♂	16.	3 g. hagymafej		2—9/16.
8.	13. ♂	26.	"	364/75.	16/6.
9.	26. ♂	57.	"	364/75.	18/1.
10.	47.	110.	"		16/5.
11.	61. ♂	142.	"		10—61/142.
12.	28. ♂	63.	"		18/2.
13.	25. ♂	53.	3 g. peltadisz	367/75.	16/8.
14.	59. ♂	131.	"		16/7.
<i>Csat</i>					
15.	2. ♂	3.	ovális		1—2/3.
16.	14. ♂	30.	lapos, kerek		17/2.
17.	26. ♂	58.	ovális	364/75.	17/6.
18.	26. ♂	59.	"	364/75.	17/4.
19.	29. ♂	64.	"		17/5.
<i>Övtartozék</i>					
20.	2. ♂	4—5.	propeller		1—2/4—5.
21.	61. ♂	143.	„Bellerophon” ábr.		17/1.
22.	61. ♂	144—146.		364/375.	10—61/144—146.
23.	26. ♂	60.	szíjvég	364/75.	17/10.
24.	15. ♂	31.	"		17/9.
25.	39. ♂	106.	"	321.	17/11—12.
<i>Karperec</i>					
26.	5.	13.	2 szál, sodrott		1—5/13.
27.	27.	56.a—b.	" " (2)		15/6,8.
28.	34.	84—85.	" " (2)		6—34/85—85.
29.	50.	119.	" "		9—50/119.
30.	57.	129.	" "		9—57/129.
31.	60.	138.	hurkos-kampós		10—60/138.
32.	60.	140.	" "		10—60/140.
33.	5.	11.	2 vége lapos		5—27/54.
34.	27.	54.	" "		2—10/19.
35.	10.	19.	2 vége hegyben végz.		15/4.
36.	49.	111.	egyik vége bunkós	367/75.	15/7.
37.	51.	122.	" " "		6—35/87.
38.	35.	87.	pánt	321/24.	2—11/23.
39.	11.	23.	kígyófejes, 0 átm.		15/5.
40.	30.	67.	" "	364/75.	1—5/12.
41.	5.	12.	" D-átm.		4—24/45.
42.	24.	45.	" "	351/54.	15/3.
43.	49.	112.	" "	367/75.	9—50/115.
44.	50.	115.	" "		9—50/117.
45.	50.	117.	" "		15/2.
46.	57.	128.	" "		
47.	35.	88.	zárt, rovátkolt	321/24.	15/1.
48.	10.	18.	zárt, hurkolt		2—10/18.
49.	54.	125.A	zárt, kígyófejes	335/37.	14/14.
50.	54.	126.A	" "	335/37.	14/12.
<i>Gyűrű</i>					
51.	30.	66.	lapos, rovátkolt	364/75.	6—30/66.
52.	51.	123.	nyitott		9—51/123.
53.	60.	139.	lapkán vésett		14/13.
54.	61.	121.	karika	Valens?	9—51/121.
<i>Nyaklánc</i>					
55.	35.	89.	töredék	321/24.	—
56.	50.	118.	hurkok		9—50/118.

Nr	Sírszám:	Ltsz.:	Csat	A. D.	Kép:
1.	9. ♂	1906.2.17.	szegletes		17/7.
2.	16. ♂	33.	D alakú		3—16/33.
3.	25. ♂	52.	ovális	367/75.	5—25/52.
4.	37. ♂	98.	kerek	313/17.	7—37/98.
5.	61. ♂	147.	D alakú	364/75.	5—25/61.
6.	32. ♀	78—79.	<i>Fibula</i> töredék		6—32/78—79.
7.	23. ♂	44.	<i>Fegyver</i> lándzsa	313/15.	18/4.
8.	36. ♂	90.	pajzsdudor		18/6.
9.	36. ♂	93.	kopjanyél		18/5.
10.	36. ♂	94.	lándzsa		7—36/94.
11.	36. ♂	95A	kard		—
12.	24. ♀	47.	<i>Kés</i> Ø	351/54.	—
13.	32. ♀	80—81.	Ø		6—32/81.
14.	40.	107.	Ø		7—40/107.
15.	13. ♂	28.	<i>Vasnyárs</i> (Tör.) 12,8 cm	Valens	2—13/28.
16.	26. ♂	61.	14,0 „	364/75.	5—26/61.
17.	31. ♂	68.	29,0 „		6—31/68.
18.	34. ♀	83.	23,5 „		18/3.
19.	46.	109A	22,0 „		8—46/106A
20.	51. ♀	120.	27,5 „		9—51/120.
21.	52. ♂	126—127.	tör.		9—52/126—127.
22.	23. ♂	41.	<i>Vastárgyak</i> ár	313/15.	19/3.
23.	24. ♀	49.	véső	351/54.	19/4.
24.	6.	14—15.	kapcsok		19/2.
25.	10. ♀	20—21.	„		19/1.
26.	24. ♀	48.	„		4—24/48.
27.	58.	130.	„		10—58/130.
28.	37. ♂	99—100.	szögek		7—37/99—100.
29.	32. ♀	82.	„		6—32/87.
30.	24. ♀	50—51.	?	351/54.	—
31.	37. ♂	96.	?	313—17.	—

Vegyésanyagú mellékletek

V.

Nr	Sírszám:	Ltsz.:	Tűzsihold	A. D.	Kép:
1.	26. ♂	1906.2.62.	kékesszürke	364/75.	19/10.
2.	36. ♂	95.	víl. szürke		19/12.
3.	37. ♂	101—103.	barnás	313/17.	19/7,9,11.
4.	59. ♂	134—137.	feketés		19/8,13,14.
5.	23. ♂	42—43.	<i>Fenőkő</i> barna, szürkés	313/15.	19/16.
6.	29. ♂	65.	v. barna		19/17.
7.	27. ♀	55.	Ólom		4—27/55.
8.	32. ♀	72.	meszesedett kagyló		—
9.	24. ♀	46.	Csontorsó	351/54.	4—24/46.

Nr	Sírszám: ♀	Ltsz.:	Forma:	Szín: (anyag)	A. D.	Kép:
1.	2.	1906.2.6.	hatszögl.	bronzból		1—2/6.
2.	2.	7—8.	gerezdelt	kékes üvegpasszta		1—2/7—8.
3.	2.	6.	henger	bronzból		1—2/9.
4.	2.	10.	henger (8)	kék, zöld stb.		14/8.
5.	10.	22.	lencse (25)	kék		14/6.
6.	17.	35.	kerek (66)	kék		14/11.
7.	32.	69.	kubookt. (17)	kék		14/10.
8.	32.	70.	gerezdelt	kékes		14/2.
9.	32.	71.	sokszögű	calcit		14/1.
10.	32.	73.	henger	calcit		6—32/73.
11.	32.	74—76.	lapos, kerek	s. kék, s. zöld		6—32/74—76.
12.	35.	86.	vegyes (76)	vegyes	321/24.	14/9.
13.	50.	116.	vegyes (13)	kék, zöld		14/4.
14.	51.	124.	apró (100)	kék, zöld		9—51/124.
15.	54.	127A.	kerek, lapos (12)	kék, zöld		14/7.

Érmekek

VII.

Nr	Sírszám:	20—21. kép:	A. D.	Sírmelléklet:
1.	13. ♂	Nr 29.	364/75?	2. kép 29.
2.	23. ♂	Nr 1., 2., 4., 6., A.	255/56; 313/15	
3.	24. ♀	Nr 22.	351/54	4. kép 23.
4.	25. ♂	Nr 23., 28.	367/75	4. kép 24.
5.	26. ♂	Nr 24., 27., 31., 33., 34.	364/75	5. kép 25.
6.	30. ♀	Nr 26., 30., 32.	364/75	5. kép 26.
7.	33.	Nr B		6. kép 30.
8.	35. ♀	Nr 14.	321/24	
9.	37. ♂	Nr 1., 3.	313/17	6. kép 35.
10.	39. ♂	Nr 5.	321.	7. kép 37.
11.	41.	Nr 15.	341/46	7. kép 39.
12.	42.	Nr 13.	330/35	8. kép 41.
13.	44.	Nr 8., 17., 18., 9., 19., 20., 21.	335/46	8. kép 44.
14.	49. ♀	Nr 25., 35.	367/75	8. kép 49.
15.	54. ♀	Nr 16.	335/37	9. kép 54.
16.	58.	Nr 7., 10., 11., 12.	324/37	10. kép 58.
17.	61. ♂	Nr 29., 35.	364/75?	10. kép 61.

mazó Gratianus AE 3 (Gloria Romanorum tip. /Nr 34. 21. kép) a 370. évre helyezhető.

A fenti, vázlatos anyagvizsgálat után említsük meg azokat az emlékeket, amelyek Somodor-pusztán hiányoznak a későrómai temetők megszokott anyagából: így nem találunk csontkarpereceket, csontfésűket, agyag-mécseseket, nemesfémű készült ruházati vagy ékszer-mellékleteket, bronz vagy vasveretes faládikákat.

Tekintettel arra, hogy a Somodor-pusztán 1905-ben feltárt 61 későrómai sírról semmi közelebbi támpontunk nincs, sem anthropológiai anyagát, sem a tájolásra vagy sírformákra vonatkozó adatokat nem ismerjük, szükségesnek tartottuk, hogy az anyagot teljesebbé tegyük a FÜGGELÉKben ismertetett, a temetővel feltehetően összefüggő korai kőemlékekkel. Két ok miatt vált ez szükségessé. Egyrészt a kőemlékek vizsgálatakor értékes utaló adatokra bukkantunk a temetkezési rítussal kapcsolatban, másrészt kimutatható az, hogy a lelőhelyen — vagy környékén — az i. sz. I. században település lehetett. Az I. sz.-ban itt élt lakosság és a IV. századi későrómai népcsoport között egyelőre nem látszik folyamatos kapcsolat, azonban fel kell hívni a figyelmet azokra a II. sz. végi, III. századi, anyagunkból kirívó mellékletekre, amelyekre fentebb utaltunk. Az I. sír korai fibulapárja bizonyára a kőemlékeket állító népességgel áll kapcsolatban. Ezeknek a leleteknek a kb. 200 év múlva történő felbukkanása értékes adatot nyújt számunkra.

A FÜGGELÉK 1., 2., 3., 6. szám alatti kőemlékek

leltárkönyvi bejegyzésében ez olvasható: „V. ö. R. N. 2(1906. I. sírt, amelynek oldalait a leírt kövek képezték) és 259/1906; 260/1906; 261/1906.” Ennek alapján a fent tárgyalt I. sír biztosan korábbi, feldarabolt sírkövekből készült, s igen hosszú, kb. 2,50 m volt. A 259/1906. számú darab megfelel a 25. sírnak, a 260—261/1906. sz. alatt bejegyzett pedig a 26. sírnak. Ennek alapján tehát biztosra vehető, hogy a IV. századi temetőben az I. 25. 26. számú sírok korábbi sírkövekből összeállított sírládák voltak. A 25. sír fibulája — mint már feljebb kimutattuk — a legkésőbbi tipushoz tartozott, Keller szerint 400-ig vihető fel. A 26. sír is tipikus késői férfisír. Véleményünk szerint ezek a sírok kőlapokkal laposan voltak lefedve s így a IV. sz. legvégén kimutatható, későrómai temetkezések közé sorolhatók.²⁰

Összefoglalás

A Mahler Ede által 1905-ben feltárt 61 későrómai csontvázas (esetenként másodlagosan felhasznált korábbi sírkövekből laposan fedett sír) Komárom megyének olyan részén került elő, amely a Germely—Szomor útvonalon már az I. században lakott település lehetett. A II. sz.

²⁰ Hasonlóan a ságvári 158. sírhoz: A. Sz. Burger., i. m. LXXXIII. t. 1—2. A kérdés feldolgozását e sorok írója készíti el.

végére, a III. századra valló nyomok kimutathatók egyrészt a kerámiaanyagban, másrészt erre az időre tehető az ismert kocsiélet, amely temetőnktől kb. 300 m távolságban került elő (KŐEMLÉKEK, Függelék 8.). A fentiekben ismertetett temetőnek kizárólag a leletanyag alapján történt rekonstruálása azt mutatja,

hogy itt egy viszonylag jó körülmények között élő népcsoport temetkezett. A férfilakosság katonákból, iparosokból állhatott. A nőket — szemben a IV. században ismert gazdag temetkezésekkel — sokkal szerényebben temették el. A somodori temető leletanyaga szervesen kapcsolódik a raetiai temetők feldolgozott emlékanyagához.²¹

Sz. Burger Alice

FÜGGELÉK

KŐEMLÉKEK

1. Sírkőtöredék (a kép)

Mészkö, felül lekerekített. A felirat fölött félhold, kör, alakú bevéséssel. Teteje és jobb oldala letörött. Mag.: 242, H: 53, V: 20 cm. Ltsz.: MNM 51.1906.1.

L.hely: „Somodor-Pusztá (Komárom m.), Metternich Sándor hercegné uradalmi birtokán; a hercegné ajándéka. Egy Kr. u. IV. sz.-ból való kőszir hosszoldalát képezte.”

VINEDIA / GERMANA A[N](NORVM) / LXXXX

LAPITV(S) / F(ilius) T(itul um) P(osuit)

Irodalom: Mahler E., AÉ (1907), 232. — Hampel J., Uo. 297. 6. ábra. — A. Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. (Wien 1923), 45. No 93. I. sz.

2. Sírkőtöredék (b kép)

Mészkö, a domborműves alakok és a felirat jó része ki van vakarva. Mag.: 223, Sz: 59, V: 25 cm. Ltsz.: MNM 51.1906.2.

L.hely: Uo. „egy másik, ugyancsak IV. századbeli kőszir jobbik hosszoldala.”

ANC(us) F[laccus) AN(norum)] / XX H(ic) S(itus)

[E(st)] / P[ub(lius)] SOL[...]

Irodalom: Mahler, i. m. 233.

b.

3. Sírkőtöredék (c kép)

Mészkö, felül lekerekített magas tábla. Fent félhold csillaggal, alatta két szembe forduló hal, ez alatt keretben felirat. Mag.: 232, Sz: 68, V: 18 cm. Ltsz.: MNM 51.1906.3.

L.hely: Uo. „a fentebb említett kőszir másik hosszoldalát képezte.”

MADENA / LASCI F(ilia) / AN(norum) LX H(ic) / SIT(a)

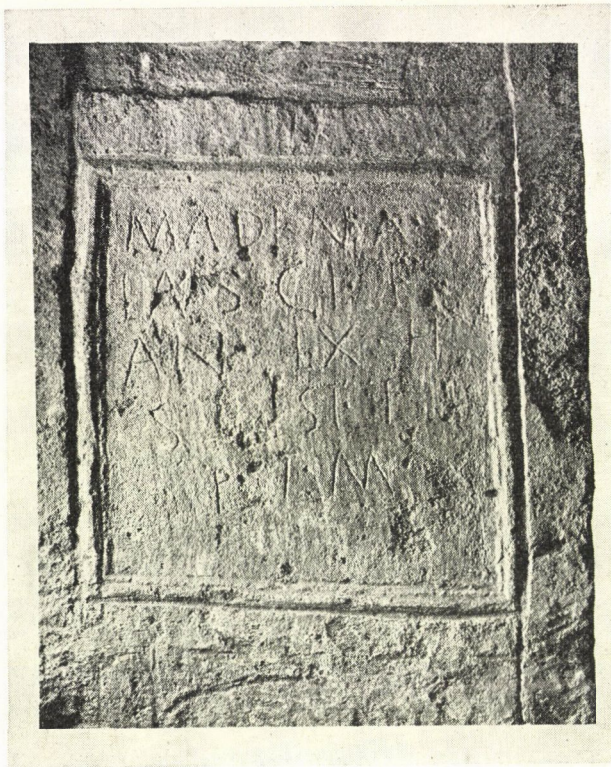
EST F(ilius) / P(osuit) T(itulum) M(emoriae)

Irodalom: Mahler, i. m. 232. — Hampel, 297. 7. ábra. — Schober, i. m. 45. No 94. I. sz.

a.

²¹ Keller, passim.

4. Sirkőtöredék (d kép)

c.

Mészkö, felül félköríves záródású. Két kör alakú bevésés (föld és nap?) között félhold. A feliratból csak egy sor maradt meg. Mag.: 110, Sz: 59, V: 12 cm. Ltsz.: MNM 51.1906.4.

L.hely: Uo.

MAMEL(iu)S

Irodalom: Mahler, i. m. 233. — Hampel, i. m. 297. 8. kép.

d.

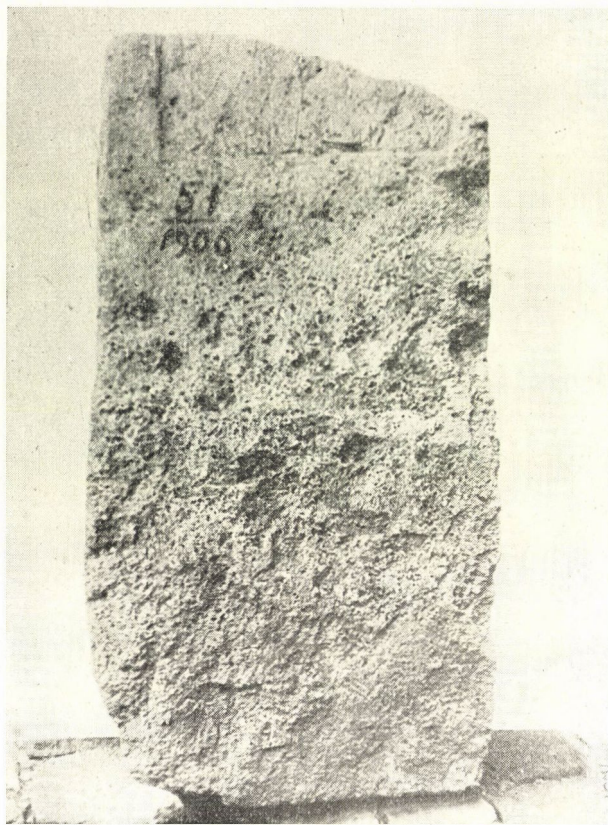
5. Sirkőtöredék (e kép)

Mészkö, csak a felirat alsó része maradt meg. Mag.: 122, Sz: 63, V: 12 cm. Ltsz.: MNM 51.1906.5.

L.hely: Uo.

IVNIV / IXX F POSVIT / SABRVSDS

Irodalom: Mahler, i. m. 233. —

e.

7. Aediculafal (g kép)

Mészkö; három álló alak, a jobb szélső férfi tógában, a mellette álló két nőalak bennszülött viseletben, nagy szárnyas fibulákkal, fejkendővel, bullával. A baloldali nő feje letörött, a tábla alsó harmadában kettétörött. Mag.: 197, Sz: 136, V: 26 cm. Ltsz.: MNM 62.135.1.

L.hely: Szomor

Irodalom: Hampel J., AÉ XIV (1880), 311. XXXIX.

T. 4. — Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb sirtáblái. (Bp. 1906), 73. — Hampel J., AÉ XXVII (1907), 300. 11. kép. — Hampel J. AÉ XXX (1910), 325. 19. kép. 327. — A. Schober, i. m. 130. No 282. tévesen Dunapentele lelőhellyel!

10. Sirkőtöredék

Mészkö, körül erősen letöredezve, a bemélyített képmezőben nő térdig érő alakja. Két kezét mellén összekulcsolja. Mag.: 96, Sz: 60, V: 27 cm. Ltsz.: MNM 1894.64.5.

L.hely: Uo.

Irodalom: Hampel, Legr. sirt. 73. No 68. 21. t. — Schober i. m. 69. No 147. I. sz. első fele. Schober Hampel fenti adatára hivatkozva az analógiaként felhozott Szomor-i (vö. feljebb 7. sz.) köemlékkel együtt, lelőhelyet Szomorra teszi.

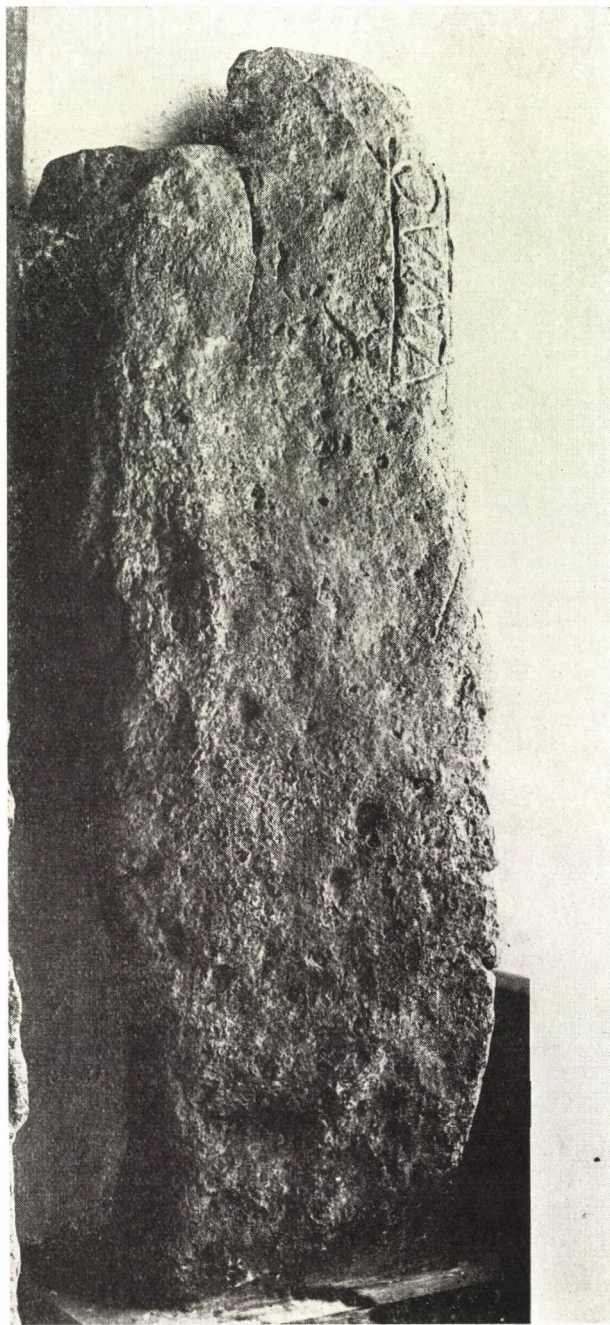
6. *Sírkőtöredék* (f kép)

Mészkö, szabálytalanul faragott. Előlapjának jobb oldalán felülről lefelé menő irányban felirat. M: 146, Sz: 52, V: 17 cm. Ltsz.: MNM 51.1906.6.

L.hely: Uo. „a kő sír fejedőjét képezte”.

QVINTO

Irodalom: Mahler, i. m. 234.

f.

8. *Sírkő* (h kép)

Mészkö; a képes mezőben lovas ábrázolással. Lapja három mezőre tagolt, a felsőben férfi mellképe, a középsőben lovas alakja, az alsóban a felirattól csak egy sor maradt meg. Mag.: 132, Sz: 70, cm. Ltsz.: MNM 1894. 64.1–2.

L.hely: „Somodor-pusztá, azon helytől hol a kocsikat lelték cca 300 meternyire. Metternich Richárdné szül. Sándor Paulina hercegnő ajándéka Mack Eduárd uradalmi intéző közbenjárásával.”

ATVRO[n]TEITIEI F(ilius) AN(norum) LX ATTO(?)
ATVRONI FI(lius) XX ANNO(rum) ET ALT(u)NI
...SIBI ET...

Irodalom: Hampel, Legr. sirt. 57. No 53. 7. t. — Schober, i. m. 111. No 240. itt lelőhely „Alt-Szőny”. — Sz. Burger A., AE 83 (1956), 194. 51. jz.

h.

9. *Sirkőtöredék* (i kép)

Mészkö, felül csonka. A sima keretű képmezőben férfi és nő mellképe, fejük letörve. Felirata sima keretben. Mag.: 96, Sz: 87 cm. Ltsz.: MNM 1894.64.3—4.

L.hely: Uo.

Irodalom: Hampel, *Legr. sirt.* 59. No 56.

NICARIS (?) TA CALLITI F(ilia) AN(norum) VI /
[ATVP (?) SV ET C(allita) MAT(er)]

i.

EIN RÖMERZEITLICHES GRÄBERFELD IN SOMODOR-PUSZTA
(SZOMOR, KOM. KOMÁROM)

Auszug

Ede Mahler legte 1905 in Somodor-pusztá (Komitat Komárom) 61 spätrömische Gräber frei. Über diese Arbeit blieben keinerlei Pläne, Grabzeichnungen, Notizen oder andere Dokumentation auf uns; im Zuge der Rekonstruktion waren wir ausschließlich auf das Inventar des Ungarischen Nationalmuseums, auf die mit kleinen Zeichnungen ergänzten Aufzeichnungen des Ausgräbers während des Inventarisierens angewiesen. In der vorliegenden Arbeit sind auf den gezeichneten Tafeln die zu je einem Grab gehörenden Beigaben nebeneinandergestellt (der Ausgräber inventarisierte sie je nach ihrer Art); die abhanden gekommenen Gegenstände sind durch Schraffierung gekennzeichnet. Bei dieser Gelegenheit wurden die Münzfunde aus dem Gräberfeld neu bestimmt (Abb. 20, 21).

Die reichen Grabfunde sind in den Tabellen I—VII im Index erfaßt. Im Anhang bringen wir die Steindenkmäler, mit deren Hilfe die Struktur einiger Gräber rekonstruiert wurde. Im ausgehenden 4. Jahrhundert wurden nämlich für einige Skelettgräber die vor Ort vorgefundenen Grabplatten von Eraviskerbestattungen aus dem 1—2. Jahrhundert benutzt.

Die Glasfunde, die außerordentlich reiche Keramik, die zur Männer- und Frauentracht gehörenden Gegenstände usw., ebenso die Waffen und die Geräte sprechen von einer wohlhabenden Einwohnerschaft von der Mitte bis zum ausgehenden 4. Jahrhundert. Die späteste Münze aus dem Gräberfeld ist eine Gratianus AE 3 aus dem 26. Grab (Abb. 21, Nr. 34), die 370 in Siscia geprägt wurde.

Im Fundmaterial wurde auch Nachlaß von Ende des 2. bis 3. Jahrhunderts nachgewiesen (Bronzefibeln, Gefäße), die aus der Zeit zwischen der frühen Eingeborenenbevölkerung und dem Volk ab Mitte des 4. Jahrhunderts stammen. Wir meinen, diese Einwohnerschaft des 3. Jahrhunderts könnte mit dem Zeitpunkt und dem Volk der ebenda gefundenen berühmten Wagenbestattung von Somodor korreliert werden.

Durch Veröffentlichung des nach obigen Gesichtspunkten rekonstruierten und aufgearbeiteten Gräberfeldteils soll ein Beitrag für die Erforschung der spätrömischen Bestattungen in Pannonien geliefert werden.

A. Sz. Burger

ÁLLATTANI KÖVETKEZTETÉS FENÉKPUSZTA V. SZÁZADI PUSZTULÁSÁNAK KÖZELEBBI IDŐPONTJÁRA

Fenekpusztán, a Balaton egykori átkelőjének biztosítására emelt erődített település falai között hézagmentesen rétegződtek fel az egymást váltó népek régészeti emlékei.¹ A Balatoni Múzeumnak 1970-től itt folyó ásatásai elsősorban a település V. századi életével kapcsolatban hoztak új eredményeket. Az előkerült leletek és az ásatásoknál feltártult körülmények alapján *Sági Károly*, az ásatás vezetője arra a következtetésre jutott, hogy a fenékpusztai erődített település *Avitus* császár pannoniai expedíciója idején katonai utánpótlási központként szerepelt.

Fenekpuszta katonai jelentősége a földrajzi helyzet ismeretében természetesen tűnik. Érthető az a hadászati megfontolás, hogy a Pannónia közepén szükségessé vált katonai bázist éppen az Aquincumba vezető út mentén létesítették, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy az akkori tartományi főváros felé nyomuló seregrészt szolgálja ki. Az erődített településnek ez a szerepe megnövekedett abban az időben, amikor Aquincum és a limes-vonal megszállására védelmi szempontból sor került, amikor *Avitus* katonái ilyen küldetesként Pannóniában tartózkodtak.

A település katonai fontosságával van összefüggésben az a súlyos csapás, amely Fenékpusztát — a régészeti megállapítások szerint — 455-ben érte,* miután a római katonaság ismeretes pannóniai expedíciója nem járt sikerrel. Olyan nagy mértékű volt ekkor a pusztulás Fenékpusztán, hogy a katonai vereséget sem ember, sem állat nem élte túl. Leégtek az épületek, megsemmisült minden bennük tárolt anyag, elpusztultak a felhalmozott élelmékészletek. A szörnyű pusztulás a katonai célkitűzések teljes sikertelenségét és a támadó seregek kegyetlenségét bizonyítja.

A fenékpusztai erődített település elpusztítása idejének közelebbi meghatározása történeti szempontból lényeges. Az időpont tisztázásához az 1971. évi ásatás egyik állattani leletének vizsgálata vitt közelebb bennünket.

A lelet egy gödörből több más állatesonttal együtt került elő. Az itt és még néhány gödörben hasonló körülmények között előkerült állatesontok nem voltak étkezési maradványok, de nem voltak betegségből elpusztult állatok maradványai sem. *Sági Károly* feltevése szerint ezek elpusztított és a felszínen elbomló állatok maradványai voltak éppúgy, mint az emberi leletek többsége. A feltevést igazolni látszik az egészben levő állati csontvázak hiánya (egy kivételével), bizonyos testrészek összevisszasága és a csontok egy részének anatómiai helyzetük szerinti összekapcsolódása. Mint-hogy ezek az esetek nem állhattak volna fenn sem betegségből elhullott állatok dögtemetőjében, sem konyhai hulladékok tartalmazó szemétdögökben, felmerült az a gondolat, hogy az elpusztított állatokat jóval később, a felszínen végbement bomlási folyamat bizonyos előre-

haladt stádiumában temették el — részben emberi tetemekkel együtt.

Csupán egyetlen kivétel akadt. A vázolt helyzetben levő állatesontok között találtak egy egészben levő sertéscsontvázat. A csontváz a jobb oldalán feküdt, bordái a gerincoszloptól balra egy vonalban töröttek voltak. Elhelyezésében semmilyen rituális elgondolás nem volt felismerhető. A vizsgálat során a csontváz fiatal vadsertés maradványának bizonyult, amelynek életkorából próbáltunk következtetni a telep elpusztításának idejére.

Mielőtt azonban erre sor került volna, igyekeztünk helyszíni vizsgálattal meggyőződni arról, hogy a kérdéses csontvázat valóban a többi állatmaradványokkal együtt temették-e el, és hogy a gödörben talált csontleletek kapcsolatba hozhatók-e a település 455-ben bekövetkezett pusztulásával? A gödörben levő leletek régészeti értékelését *Sági Károly*, végezte s az előkerült edénytöredékek és az állati testrészek helyzetének tanulmányozása közben erősödött meg az a vélemény, hogy a szóban forgó gödör a 455-ben történt pusztítás után eltakarított hullák egy részét tartalmazza.

Az ásatási napló a 71/XIV. számú szelvényben észlelt jelenségeket a következőképpen rögzíti:

„Az 1. számú gödör alján 110,62 m A f szinttől kezdődően állati csontvázrészeket találtunk, köztük egy emberi állkapocs és egy gyermekcsontváz rossz megtartású csontjai feküdtek (1–6. kép).

Ezek a bedobott csontvázrészek azt a feltevést bizonyítják, hogy azonos időben használták a gödröt és azonos idejű betöltés követte azt, mint a tavalyi „pékseget”.

A betöltött földben kormeghatározó edénytöredékek is voltak (V. század első fele).”

Az említett sertéscsontváz ebben a gödörben volt, és miként az itt bemutatott fényképeken látható, semmi sem szól az ellen a feltevés ellen, hogy azt a többi állati maradványokkal együtt temették el.

Az állattani vizsgálat

A sertés vad- és házi formáinak csonttani megkülönböztetésére nemzetközileg alkalmazott archaeozoológiai módszerek általában felnőtt és kifejlett állatokra vonatkoznak. Növendék állatok csontjainak tanulmányozásánál e módszereknek változatlan formában való átvétele nem volna lehetséges, mert a csontok nagysága ebben a korban még messze elmarad a kifejlett sertésekétől, szélességi-hosszúsági arányaik is mások, mint felnőttkorban. Különösen áll ez a megállapítás a fiatalkor első felére, amikor a csontokon a különféle jellegek nem vagy alig ismerhetők fel. Ilyenkor a csontok formájából még az állatok ivara sem állapítható meg. Sertések esetében

* Régészeti bizonyítását *Sági Károly*tól várjuk. Szerk.

¹ *Bakay K. — Kalicz N. — Sági Károly.*, Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Budapest. 1966. 81–87. — *Sági K.*, Das Problem

der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpuzsta. Acta AntHung 18 (1970) 147–196.

1. kép. a—d. Fenékpusztai ásatás. 71/XIV. szelvény, 1. gödör (Foto Sági)
 Рис. 1. a—d. Раскопки в Фенекпуста. Раскоп 71/XIV, 1-ая яма
 Fig. 1. a—d. Fouilles de Fenékpusztai. Secteur 71/XIV. 1. Fosse

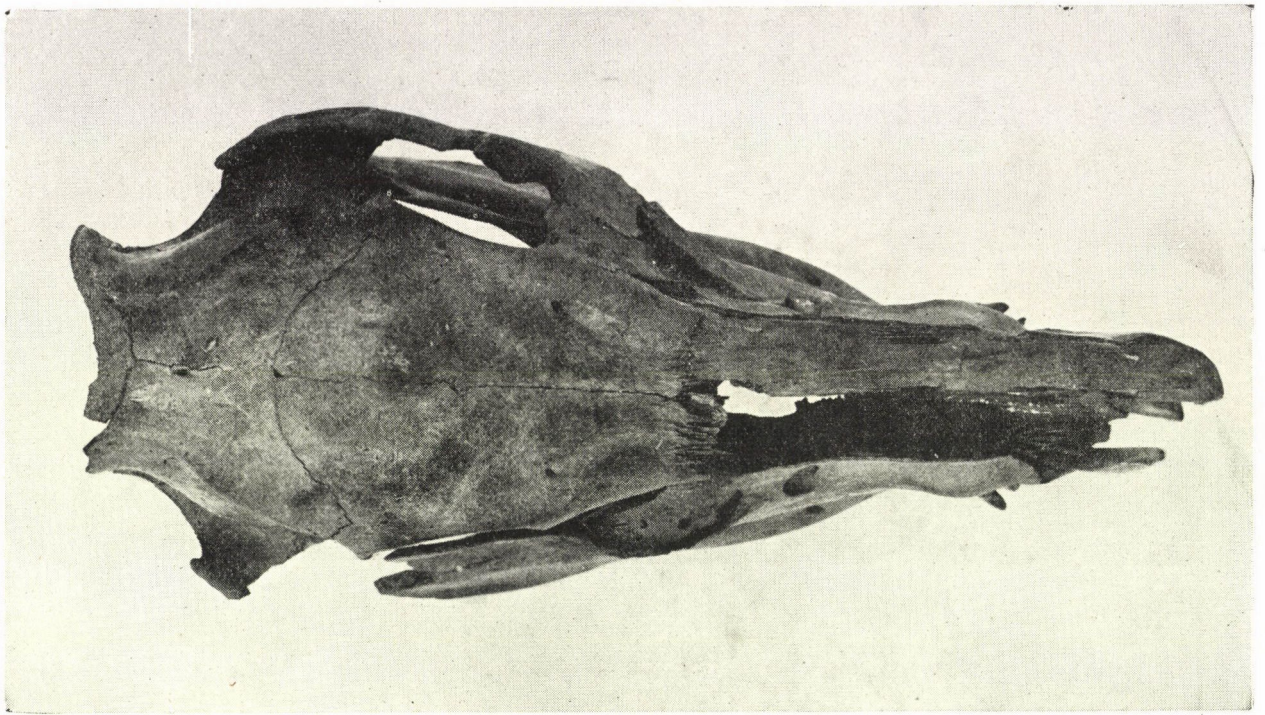
ez *Luhmann* (1965) szerint 10–12 hónapos korig egyébként is lehetetlen.²

A domesztikáció okozta változások némelyike azonban már a fiatal kor bizonyos szakaszában észlelhető a sertések koponyáján. Ezek elsősorban olyan fiziológiai megváltozások csonttani következményei, amelyek a gyorsabb fejlődéssel és a táplálékszerzés eltérő módjával függnek össze. A vad- és házisertés között ilyen alapon

kimutatott különbségeket vettük számba a Fenékpusztán talált sertéslelet hovatartozásának elbírálásánál. Megkíséreltük a domesztikációs változások morfológiai jegyeinek kialakulását, vagyis a házisertésre jellemző ismérvek megjelenését az egyedek fejlődésének folyamatában vizsgálni. Felhasználhattuk ehhez *Csirvinskij* (1949) megfigyeléseit³ a csontváz egyes részeinek fejlődéséről, és összehasonlításokat tehettünk ilyen szempontból a

² *Luhmann, F.*, Tierknochenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg bei Klagenfurt in Kärnten. III. Die Schweineknochen. Kärntner Museumsschriften 39 (Klagenfurt 1965) 14.

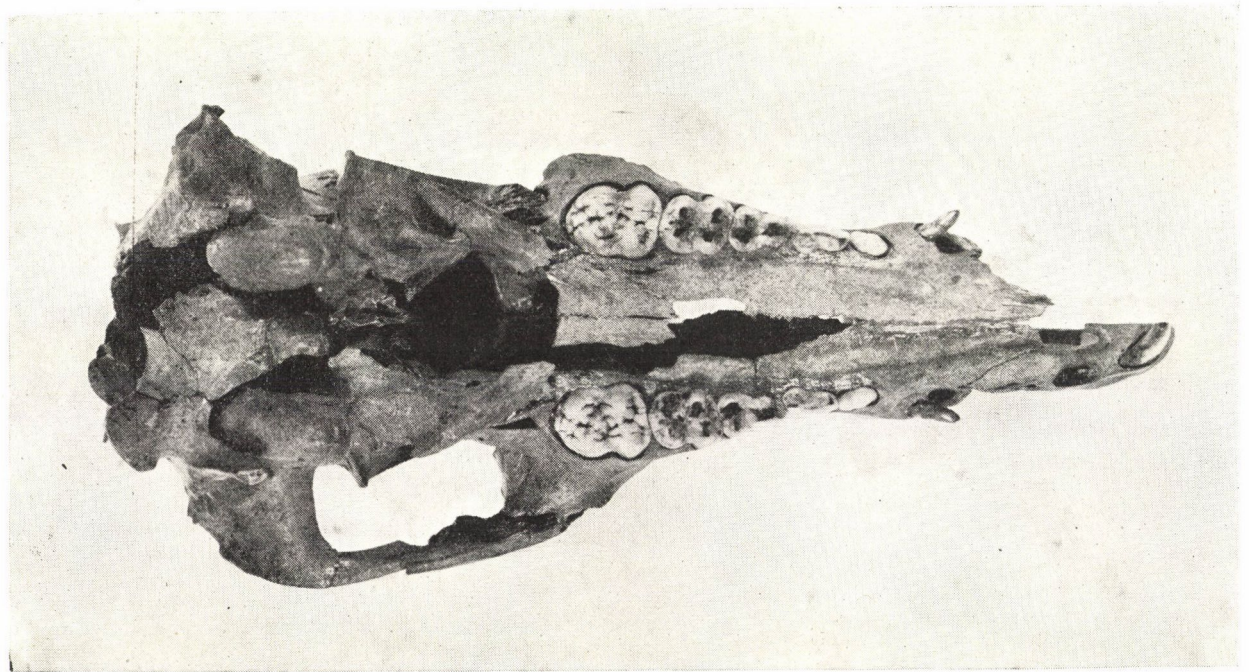
³ *Чирвинский, Н. П.*, К вопросу о развитии костяка у свиней при нормальных условиях, при недостаточном питании и после кастрации самцов в раннем возрасте. Избранные сочинения. I. (Москва 1949) 377–521.

2. kép . A fenékpusztai vadsertés koponyája felülnézetben (Foto Szegváry)

Рис. 2. Вид сверху на череп кабана в Фенекпусте

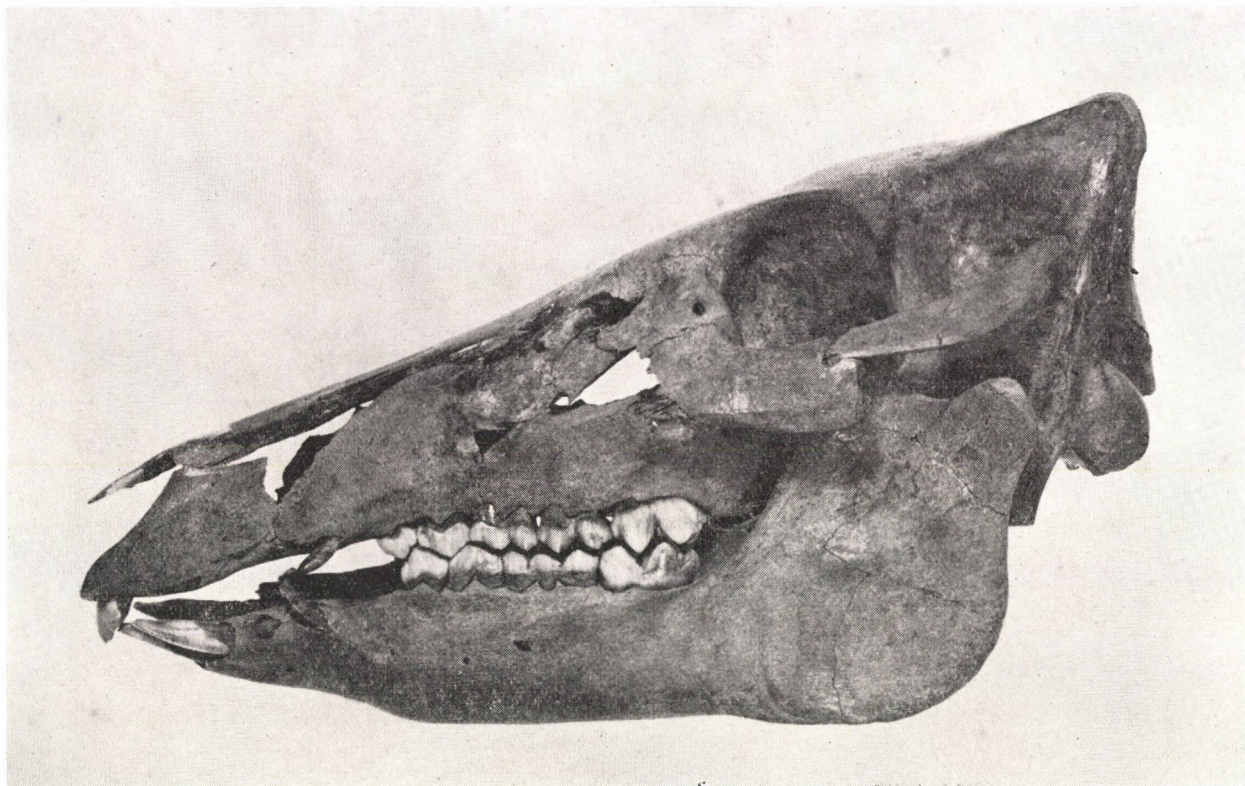
Fig. 2. Le crâne du sanglier de Fenékpushta vue d'en haut

3. kép. A fenékpusztai vadsertés koponyája alulnézetben (Foto Szegváry)

Рис. 3. Вид снизу на череп кабана из Фенекпусты

Fig. 3. Le crâne du sanglier de Fenékpushta, vue en bas

4. kép. A fenékpusztai vadsertés koponyája oldalsó nézetben (Foto Szegváry)

Рис. 4. Вид сбоку на череп кабана из Фенекпусты

Fig. 4. Vue latérale du crâne du sanglier de Fenékpusta

Magyar Mezőgazdasági Múzeum csonttárában őrzött fiatal sertéskoponyákon.

A fenékpusztai csontváznak in situ állapotban történt első megvizsgálása alkalmával az a vélemény alakult ki, hogy a koponyán nincsenek domesztikációra utaló elváltozások, vagy esetleg azok olyan csekély méretűek lehetnek, hogy elbírálásuk csakis behatóbb vizsgálat során volna lehetséges. Kiemelésnél azonban a fiatal koponya teljesen szétesett, így a további vizsgálatok végzésének lehetősége kérdésessé vált. Később sikerült a koponyát, ha nem is teljesen, de legalább annyira restaurálni, hogy a legfontosabb vizsgálatok rajta elvégezhetőek lettek.

A sertésleletnek a vadállományhoz való tartozását elsősorban a koponya morfológiai tulajdonságai mutatják. Az állat életkorához képest a koponya hosszúnak és feltűnően keskenynek bizonyult. A méretek felvételét a Duerst (1926) által meghatározott mérőpontok⁴ szerint végeztük, jóllehet jelen esetben az abszolút méretek nem döntöek, mert legfeljebb a növekedésben levő állat elért fejlettségi állapotát mutatják. Ezért természetes, hogy a méretek nem esnek a kifejlett vad-disznókoponyák méreteinek variációs szélességébe (1. és 2. táblázat). Ezzel szemben a koponya legnagyobb szélességének (Zy—Zy) és alaphosszúságának (B—P)

hányadosaként kapott 53,4% alig tér el azoktól az értékektől, amelyeket Nathusius (1864) a németországi vadsertésekre,⁵ Schröter (1922) a jávai és a kambodzsai vadsertésekre,⁶ Filipcsenko (1933) a szovjetunióbeli vadsertésekre⁷ vonatkozóan mutatott ki. Az aránybeli eltéréseket vizsgálva várható lett volna, hogy a mi vadsertés süldőnk rövidebb feje miatt magasabb fej szélességi indexhez jutunk, mint amilyeneket a kifejlett vadsertéskoponyákon állapítottak meg. Ám az említett szerzők által közölt fej szélességi indexek nem egy esetben nagyobbak a fenékpusztai süldőnél, úgy hogy a mi értékünk a vadsertések között, a fiatal kor ellenére is közepesnek minősül.

Még jobban kitűnik a vadállat jellegzetessége a homlokszélesség (Ect—Ect) és az alaphossz (B—P) összehasonlításából. A feltűnően alacsony 34,3% index igen keskeny homlokra vall, s ez az arány megfelel a hazai vadsertéseken Hankó (1939) által kimutatott relatív homlokszélességnek.⁸ A fenékpusztai vadsertéskoponya ék alakúan annyira elhegyesedő, hogy az orresont szélessége a szabad rész kezdeténél (N1—N1) 17 mm, vagyis mindössze 6%-a a homlok szélességének. A koponya méretei azonban az orrcsúcs felé haladva nemcsak szélességben mutatnak csökkenő tendenciát, hanem a magassági méretek is folytonosan kisebbednek. Ezáltal a koponya

⁴ Duerst, J. U., Vergleichende Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säugern. Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden. (Berlin—Wien 1926) 233—501.

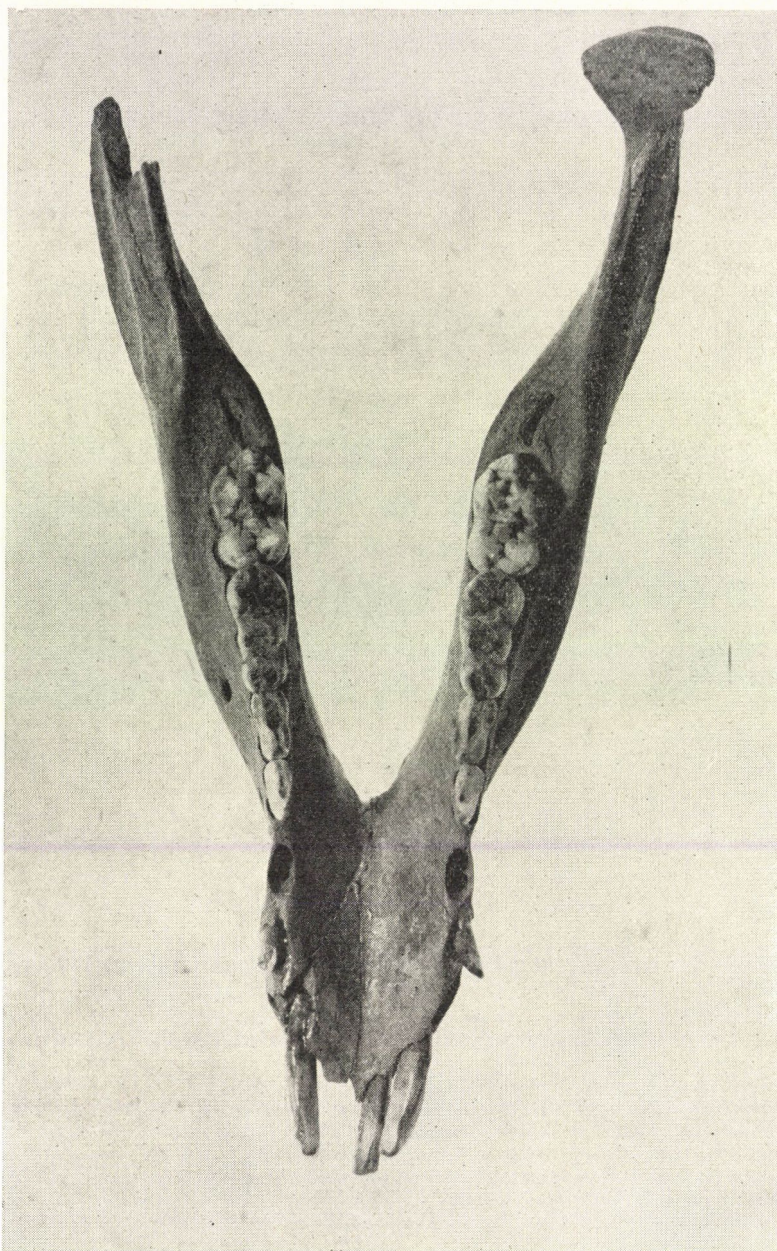
⁵ Nathusius, H. v., Vorstudien für Geschichte und Zucht der Haustiere zunächst am Schweinschädel. (Berlin 1864).

⁶ Schröter, H., Das Verhältnis der europäischen zu den asiatischen Wildschweinen auf Grund der postembryonalen Schädelentwicklung der europäischen

Wildschweine. Zoologische Jahrbücher. Abteilung für Systematik, Geographie und Biologie der Tiere. 46 (Jena 1922) 4. füzet.

⁷ Филиппченко, Ю. А., Краниологическое исследование диких видов свиньи. (К вопросу о происхождении домашних свиней.) Проблема происхождения домашних животных. Вып. I. Ленинград. 1933. 157—184.

⁸ Hankó B., Ősi magyar sertéseink. Tisia. 3 (Debrecen 1939) 370—384.

5. kép. A fenékpusztai vadsertés alsó állkapocscsontja (Foto Szegváry)
 Рис. 5. Кость нижней челюсти кабана из Фенекпусты
 Fig. 5. Le maxillaire inférieur du sanglier de Fenékpuszt

minden irányban keskenyedő ék alaknak tűnik, amely forma a tús és a bozótban való közlekedés szempontjából minden valószínűség szerint a legelőnyösebb.

Az anatómiai sajátosságok közül különösen feltűnő a koponya egyenes profilja, illetőleg arcéle. A profilt alkotó falcsont, homlokcsont és orrsont szinte egyenes vonal mentén csatlakoznak egymáshoz, s nem töri meg ezt a profilt a homlokcsont alig észrevehetően enyhe domborulata sem. A jelenséget *Nathusius* (1860),⁹ *Rütimeyer* (1861)¹⁰ és *Darwin* (1885)¹¹ egybehangzóan

vaddisznó jellegvonásnak minősítette, ezzel kapcsolatosan ellenvetés azóta nem merült fel. A háziasított sertések koponyájának mindig más a felső profilvonala, mert az orrsont bizonyos szöveget alkotva érintkezik a homlokcsonttal. Az újabb kutatók ezt a jelenséget magyarázva szinte kivétel nélkül kiemelik a domesztikált sertések homorú arcélét. *Herre és Röhrs* (1971) a koponya orri részének „felhajlását” hangsúlyozza¹² mint a domesztikációs ismérvek egyik legfontosabbikát.

Saját tapasztalataink alapján hozzátehetjük, hogy a

⁹ *Nathusius, v. H.*, Die Rassen des Schweines. (Berlin 1860.)

¹⁰ *Rütimeyer, L.*, Die Fauna der Pfahlbauten. (Basel 1861.)

¹¹ *Darwin, Ch.*, Állatok és növények változásai háziasításuk során. I. (Bp. 1959) 67–79.

¹² *Herre, W. – Röhrs, M.*, Domestikation und Stammesgeschichte. Die Evolution der Organismen c. kiadványban. (Stuttgart 1971) 75.

A méretek megnevezése	Méret mm-ben	Az alaphossz %-ában
Alaphossz (B—P)	189,4	100,0
Tetőhossz (Op—P)	213,0	112,4
Agykoponya hossza (Op—N)	107,5	56,7
Arckoponya hossza (N—P)	105,6	55,7
Orrcsont hossz (N—Rh)	98,0	51,7
Könnysont hossza az alsó szélén	18,0	9,5
Könnysont legnagyobb hossza	26,0	13,7
Könnysont magassága (Da—Zl)	16,0	8,4
Nyakszirt szélesség (ft—ft)	45,0	23,7
Halántékvonalak közötti távolság (Eg—Eg)	24,3	12,8
Agykoponya szélessége (eu—eu)	56,5	29,8
Legnagyobb fejszélesség (Zy—Zy)	101,0	53,3
Homlokszélesség (Ect—Ect)	65,0	34,3
Orrcsontszélesség (Fo—Fo)	29,0	15,3
Szélesség az orrcsont szabad részénél (Nl—Nl)	17,0*	8,9
Orbita horizontális átmérője (Ect—Ent)	28,6	15,1
Orbita vertikális átmérője	29,4	15,5
Öreglyuktól a szájpadráscsont aboralis széléig terjedő hossz (B—St)	75,6	39,9
Szájpadráshossz (St—P)	113,9	60,1
Maxilla legnagyobb hossza (Mo—U)	102,2	53,9
Fogsorhossz (P—M ¹)	115,7	61,0
Előzáfogak hossza (P ¹ —P ⁴)	43,5	22,9
Szájpadrás szélessége I. (Pm—Pm)	26,2	13,8
Szájpadrás szélessége II. (Mol—Mol)	24,0	12,6
Nyakszirtmagasság	46,5*	24,5

* Becsült méret

Az állkapocs méretei

2. táblázat

A méretek megnevezése	Méret mm-ben
Hossza az angulus mandibulaeig (id—goe)	150,0
Hossza a processus condyloideusig (id—cm)	162,0
Hossza a fogsor végig (id—M ₁)	97,0
Előzáfogsor hossza (P ₁ —P ₄)	48,0
Magasság a processus condyloideusnál (gov—cm)	61,2
Magasság a processus coronoideusnál (gov—cr)	67,3
A test magassága P ₁ -nél	27,5
A test magassága M ₁ -nél	23,6
Szélesség a nyaknál	28,6
Legnagyobb szélesség (gol—gol)	86,7

fiatal házisertések homlokesontja és falcsonja minden esetben feltűnő domborulatot alkot. Ez a domborulat a gyors fejlődésű és korán érő fajtáknál nagyobb, mint a későn érő primitív fajták fiatal egyedein. Így áll elő az a helyzet, hogy a fiatal házisertések koponyáján a profilvonal sohasem egyenes, s ez a tény alkalmas a fenékpusztai sertés hovatartozására tett megállapításunk alátámasztására.

A koponya orri részének „felhajlása” az arcerész megrövidülésének a következménye. Már *Hilzheimer* (1912)¹³ és *Antonius* (1922)¹⁴ rámutatott, hogy az arcerész megrövidülése miatt a házisertésen az agy- és arckoponya aránya megváltozik s a vadsertésekétől eltérő lesz. A mi vadsertésünkön azonban az arckoponya lényegesen hosszabb az agykoponyánál. A homlokesonttól az orrcsúcsig (N—P) mért távolság 57%-át teszi ki a koponya alaphosszúságának (B—P), de még az orrcsont hosz-

za (N—Rh) is nagyobb az alaphossz felénél (51,7%). Igaz, hogy ez utóbbi nem éri el azt az 59,7%-os arányt, amelyet *Hankó* (1939) a kifejlett magyar vadsertés-koponyákon talált.¹⁵ Az arányok értékelésénél azonban figyelembe kell venni, hogy növekedésben levő fiatal állatról van szó.

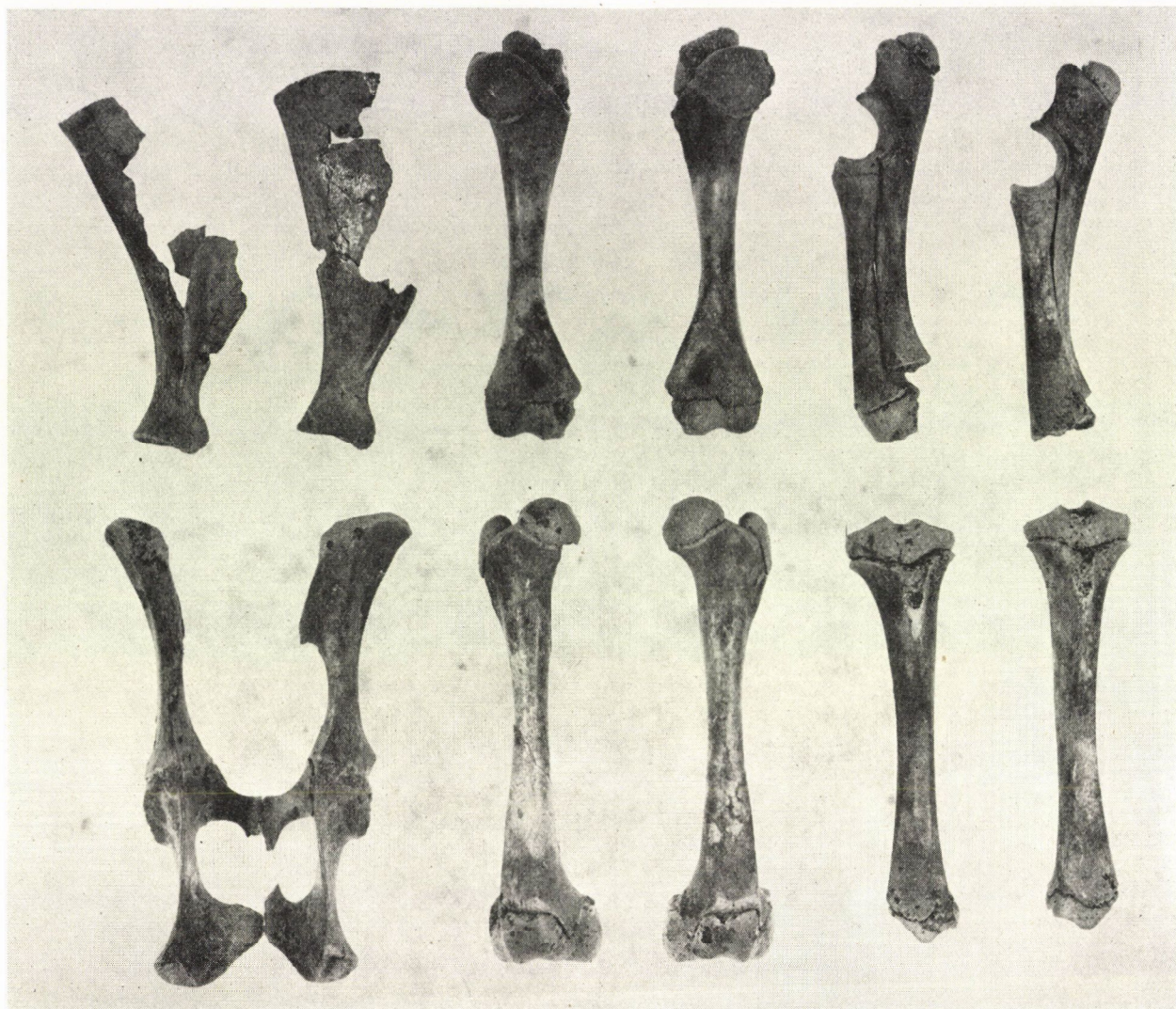
A vadsertés koponyájának a növekedéssel járó változásait *Hankó* (1948) foglalta össze¹⁶ igen szemléletesen: „A megszületett malac fején nagyobb az agykoponya, mint az arckoponya rész. Az arcél megtört, mert a homlok nem sík és egyenes, mint az öregén, hanem minden irányban gömbölyödő. Az arcerész aránylag alacsonyabb a malacon, mint a felnőttn, úgyhogy a domború homlok elülső szélén az arcél megtört. A nyakszirt-pikkely pedig függőlegesen fölfelé áll és nem ugrik ki hátrafelé. A malackoponyának nagyobb a szélessége is a hosszához viszonyítva, mint a kifejletté. A malackoponya

¹³ *Hilzheimer L.*, Geschichte unserer Haustiere. (Leipzig 1912) 74—79.

¹⁴ *Antonius, O.*, Grundzüge einer Stammesgeschichte der Haustiere. (Jena 1922) 239.

¹⁵ *Hankó B.*, Ősi magyar sertéseink ... 374.

¹⁶ *Hankó B.*, Attila disznaja és a magyar vaddisznók. [Sus scrofa Attilae (Thomas) és Sus scrofa hungaricus n. subsp.] Debreceni Szemle. (1948) 5.

6. kép. A fenékpusztai vadsertés végtagsontjai (Foto Szegeváry)

Рис. 6. Кости конечностей кабана из Фенекпуста

Fig. 6. Les os des extrémités du sanglier de Fenékpuszt

tehát nagy változásokon megy át, míg kifejlődik. E növekedés főleg a hosszúság és magasság irányában megy végbe. A hosszúnövekedésben az arcoponya gyorsabban fejlődik, mint az agykoponya, hiszen a kifejlett állaton jóval felülmúlja az agykoponya hosszúságát. E hossz-irányú növekedésben az arcnak minden csontja részt vesz, így a könnyesont is. A könnyesont eredetileg közvetlenül a megszületés után magasabb, mint hosszú.

Indexe $\left(\frac{\text{alsó hosszúság} \times 100}{\text{magasság}} \right)$ kezdetben csak 0,50. De az index a fejlődéssel egyre nagyobbodik és kb. fél éves korban eléri az 1-et vagyis a könnyesont most négyzet alakú, de csakhamar túlnövi ezt és hosszabb lesz, mint a belső magassága.”

A fenékpusztai vadsertés könnyesontja sérült és

hiányos, ezért annak alakjáról egyértelműen nem nyilatkozhatunk. Tény, hogy hosszúsága sérült állapotban is nagyobb, mint a magassága, akár az alsó szélén mérjük, akár középen, ahol ez a könnyesont a leghosszabb. A legnagyobb hossz és magasság indexe 1,62, az alsó szél hosszának és a könnyesont magasságának indexe pedig 1,12. Az előbbi vaddisznóra határozottan jellemző érték, az utóbbiból is vaddisznóra lehet következtetni, különösen ha azt a növekedéssel járó formaváltozások folyamatába beállítva vizsgáljuk és ha sérülését figyelembe vesszük. Kifejlett vadsertések esetében *Ulmansky* (1913) 1,18–2,14-es könnyesont-indexet állapított meg,¹⁷ *Havaszon* (1933) ugyanazt 2,00 körülire,¹⁸ *Amschler* (1937) pedig 1,33–2,03%-nak¹⁹ találta. *Hankó* (1939) az általa vizsgált hazai vadsertések könnyesontjának ará-

¹⁷ *Ulmansky, S.*, Untersuchungen über das Wild- und Hausschwein des Pfahlbautes im Laibacher Moor und über einige von diesem Schweinen abstammende rezente Rassen. Mitteilungen der landwirtschaftlichen Lehrkanzeln der K. K. Hochschule für Bodenkultur in Wien. II. (Wien 1913) 1. füzet.

¹⁸ *Хавесон, Я. И.*, Аборигенные свиньи Чувашии.

Проблема происхождения домашних животных. Вып. I. (Ленинград 1933) 363.

¹⁹ *Amschler, W.* Die Haustierreste von der Kelchalpe bei Kitzbühel, Tirol. Mitteilungen der prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften. III. (1937) 1–3. füzet 104–105.

		Legnagyobb hosszúság	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
Humerus	(s)	121,0	23,8	10,2	24,7	42,6	14,8	30,0
	(d)	121,3	25,7	10,0	24,8	43,0	13,8	30,3
Radius	(d)	88,3	21,4	11,0	23,6	15,0	8,0	20,6
Metacarpus III.	(s)	52,5	12,6	8,4	13,2	14,0	7,2	14,0
	(d)	53,0	12,6	8,7	13,0	14,2	7,7	14,2
Metacarpus IV.	(d)	53,2	12,4	8,0	13,1	11,5	7,1	14,1
Femur	(s)	140,5	39,0	10,7	34,5	22,3	13,3	41,2
	(d)	140,5	38,7	10,3	34,7	23,5	13,6	41,0
Tibia	(s)	128,7	33,2	12,0	21,0	32,2	9,1	20,0
	(d)	128,3	33,0	11,2	20,4	32,4	9,0	20,0
Metatarsus III.	(s)	60,0	12,0	8,2	12,7	16,8	7,9	14,3
	(d)	60,0	11,5	8,5	12,3	17,1	8,4	14,2
Metatarsus IV.	(s)	63,2	14,0	8,5	12,5	17,0*	7,4	14,2

nyára átlagosan 1,61%-ot mutatott ki,²⁰ az ún. Attila-vaddisznóra vonatkozóan viszont ennél többet, átlagosan 1,76%-ot számított.²¹ Mindezeket a példákat annak szemléltetésére sorakoztattuk fel, hogy az archaeozoológiai kutatásban érdeménél nagyobb jelentőséghez jutott a könnyesont-index sem mond ellent az egyéb jellemzők alapján tett megállapításnak.

Ha a csontvázat jobban szemügyre vesszük, magára vonja a figyelmet a csontok állományának viszonylagos sűrűsége, rugalmas keménysége. Már a csontok palaszürkébe hajló színe és sima felülete is a telítettség benyomását kelti. Az ilyen csontok a talajhatásokkal szemben ellenállóbbak, rajtuk a hasonló házisértéseleletekre gyakorta jellemző porózusság nyomai nem észlelhetők. Más vizsgálatokból tudjuk, hogy a háziállatok csontjainak szerkezete általában fellazul és ritkább lesz, ezért a fenékpusztai sertéscsontok tömörebb és szilárdabb voltát a vadállat tulajdonságaként vettük számba.

Sok bizonyíték szól tehát amellett, hogy leletünk valóban fiatal vadsertés csontmaradványa. Témánk szempontjából azonban az állat életkorának különös jelentősége van. Az életkor meghatározásánál támaszkodhattunk azokra a művekre, amelyek a sertés fogzatának fejlődésében észlelt szabályszerűségekkel foglalkoznak. *Dorner* (1925) a házisértések gyors és lassú fejlődésű változatainak fogváltását mutatta be,²² *Duerst* (1926) a házisértések mellett a vadsertések fogzatának fejlődését is feltünteti,²³ *Páll* (1968) pedig a vadsertés kor meghatározását közli.²⁴ Magam is folytattam ellenőrző vizsgálatokat a jőzsefvárosi gyűjtőhelyre érkezett vadsüldők fogzatán.

A mi sertésünk abba a koresoportba tartozott, amelyben az állat életkora főként a szegletmetszőfogak és az agyarfogak váltódása alapján határozható meg. A felső állsontban ugyanis a fogófogak (i^1), középmetcszőfogak (i^2), agyarfogak (c), farkasfogak (P^1), a további előzápfogak (p^2 , p^3 , p^4) és egy valódi zápfog (M^1) van jelen. Egyedi sajátosság, hogy a felső fogsorban a baloldali szegletmetszőfog (i^3) hiányzik, nem volt meg a születésnél sem. (A jobb oldalon az áll közötti csont annyira sérült, hogy az i^3 -nak sem a hiányáról, sem a jelenlétéről nem volt lehetőségünk meggyőződni.) A jelenlevő fogak a P^1 és az M^1 kivételével még tejfogak. Az alsó állkapocsban a felsoroltakon kívül viszont a két szegletmetszőfog (i_3) is jelen van, amelyek szintén tejfogak.

Egyértelműen megállapítható, hogy sertésünk a teljes tejfogazat kifejlődésével a süldőkorba lépett,

tehát 6 hónaposnál idősebbnek kellett lennie. *Páll* (1968) szerint²⁵ a 6–8 hónapos süldőnél az i_1 , az i_2 metszőfogak azonos frontban végződnek, 4–5 mm szélesek, i_3 rövid, csontszilánk alakú. A tejszemfogak gyufaszál vastagok, tompák. A háromrészes p_4 fog mögött kibújt az első állandó zápfog. Nos a fenti leírás ráillik a mi leletünkre, mégis a fenékpusztai vadsertés ezen az állapoton túljutott, mert az első állandó zápfoga nemcsak kibújt, hanem már sorba is nőtt. Ezzel szemben az állat fejlődése még nem érte el a *Páll* (1968) által közölt következő stádiumot, a 12 hónapos kort.

Sajnos közbeeső fejlődési fokozatot a szóban forgó munkában nem találunk. Ezt *Dornernél* (1925) találjuk,²⁶ aki abból indul ki, hogy ha a sarokmetszőfogak az állkapocsban ki vannak váltva, úgy a lassú fejlődésű sertés 9 hónapos, ha a felső fogsor agyara, azonkívül a felső fogsor sarokmetszőfoga ki van váltva, úgy a sertés (lassú fejlődésnél) 10 hónapos. Szerinte ebben a korban nő ki a második állandó zápfog.

A vizsgált vadsertés még ezt a fejlődési fokot sem érte el, mert bár alsó állkapocsában a szegletmetszőfogak (i_3) váltódása megindult, valójában nem történt meg. A felső fogsor agyarának (c) váltódása szintén elkezdődött, de a végleges agyarfogak még nem jutottak a maxillán kívülre. A második állandó zápfog (M_2) a maxillában viszont még nem látszik, a mandibulában pedig csupán vékony vonalszerű hasadék jelzi a fog kibújásának várható helyét. A fogak ilyen helyzete alapján az állat életkorát nem becsülhetjük többre 8,5–9,0 hónapnál.

Kilenc hónap körüli vadsertésre lehet következtetni a végtagesontok nagyságából is (3. táblázat). Valamennyin megfigyelhető a csontosodás folyamata, miután a felső és alsó végükön az ízületi felületek még nem alakultak ki. Érthető, hogy az epiphysisek teljesen nyitottak, a csontosodási vonalakon kívül csak előpore látható. A hialinporcok kollagén állományának a talajban végbe ment csökkenése, illetőleg folyadék vesztesége folytán, az ízületi felületek megkisebbedtek, megráncosodtak, és kiszáradtnak látszanak. Ráncosodás mutatkozik pl. még a combcsont büttykén vagy a nyakszirtesont büttykein is. Egyébként a csöves csontok diafizisére a már előbb említett telítettség jellemző.

Az állat testnagyságának becslésénél szintén a végtagesontok hosszából indultunk ki. A marmagasságot *Teichert* (1969) módszerével²⁷ végzett számítások eredményeként 50 cm-re tehetjük. Ez a testnagyság megfelel az állat életkorának.

²⁰ Hankó B., Ősi magyar sertéseink ... 376.

²¹ Hankó B., Attila disznaja ... 11.

²² Dorner B., A sertés tenyésztése és hizlalása. Második, teljesen átdolgozott és bővített kiadás. (Bp. 1925) 152–157.

²³ Duerst, J. U., Vergleichende Untersuchungs-methoden ... 200–204.

²⁴ Páll E., A vaddisznó és vadászata.² (Bp. 1968) 27–34.

²⁵ Páll E., A vaddisznó ... 30.

²⁶ Dorner B., A sertés tenyésztése ... 155.

²⁷ Teichert, M., Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. Kühn-Archiv. 83. kötet. (Berlin 1969) 3. füzet 286.

A fenékpusztai vadsértéslelet életkorából csak az állat születési idejének ismeretében tudnánk pontosan következtetni a telep pusztulásának időpontjára. A születési időt azonban a csontleletekből megállapítani nem lehet. Közvetítő megoldásként azoknak a biológiai törvényszerűségeknek a számításba vételére vagyunk utalva, amelyek a vadsértésnek mint fajnak a szaporodásában érvényesülnek. A vadállatok évszakhoz kötött ivarzásából következik, hogy a párzás az évnek mindig ugyanabban a szakaszában, klimatikus hatásokra bekövetkező kisebb időbeli eltérésekkel megy végbe. Benkő (1939) írja, ha a zord idő korán beáll a vadsértések már októberben kezdik a párzást,²⁸ noha annak ideje rendszerint novemberben és decemberben van. A korai párzásra Brehm könyvében is találunk utalást.

A kocák általában tél végén malacoznak, de a malacozás ideje is bizonyos időhatárok között ingadozik.²⁹ Nemeskéri Kiss—Félix—Glóser (1942) említik a februárban ellett malacokat,³⁰ Páll (1968) ír januárban és februárban lemalacozott kocák elejtéséről,³¹ Studinka (1973) a korai malacozásról ugyanilyen értelemben mondja: a koca rendszerint márciusban malacozik, de gyakran februárban, sőt írásából kitűnik, hogy ő már január 6-án is talált újszülött malacokat.³² Ha eltekintünk a szélsőségesen korai vagy késői időpontoktól, azt mondhatjuk, hogy a vadsértés biológiai sajátosságaihoz tartozik a február végi, március eleji malacozás. Feltételezhetjük tehát, hogy az általunk vizsgált fenékpusztai egyed is ebben az időben jöhetett a világra.

Fejtegetéseinkből következik, hogy a fenékpusztai római kori telep elpusztításának időpontját úgy közelíthetjük meg, ha a vadsértés születésének idejéhez hozzáadjuk az állat életkorát. A 8,5–9,0 hónapos életkort figyelembe véve, a tanulmányozott vadsértés október végén, illetőleg november hónapban pusztulhatott el, a teleppel egyidőben. Ezeken az összefüggéseken alapszik az a következtetésünk, hogy — a régészeti feltevéseknek megfelelően — Fenékpusztán 455. év őszén, valószínűleg október hó végén vagy november hónap folyamán pusztult el.

Az okozati összefüggésekre már nehezebb fényt deríteni, mert a csontvázat nem az elsődleges helyén találták meg, ahol az állat elpusztult, hanem másodlagos helyén, abban a gödörben, ahova később eltemették. Ez a tény akadályozza a körülmények tisztánlátását és olyan felmerülő kérdéseknek a megválaszolását: hol, hogyan pusztult el a vadsértés, miért nem bomlott el teteme a többi állatokéval együtt?

Találgatásokra vagyunk utalva azzal kapcsolatban is, hogyan került a vadsértés a telepre? Gondolhatunk arra, hogy olyan vadászszákmány lehetett, amelynek elfogyasztására elejtőjének már nem volt ideje. Ebben az esetben az állat hullája valamelyik házban vagy gazdasági épületben maradt, s innen kerülhetett a hullagödörbe a többi állati maradványokkal együtt. A másik feltevés szerint lehetett befogott vadsüldő, hiszen közismert a vaddisznónak az a szokása, hogy bejár a veteményskertekbe, és rendszeresen dézsmálja a termést. Bertóti (1956) szerint különös előszeretettel tartózkodik a mezőgazdasági részekkel határos erdők sűrűjében, ahonnan a termények érése idején ki-kivált a földekre kedvenc csemegéihez.³³ Nemeskéri Kiss—Félix—Glóser (1942) mutat rá, hogy a beetetést megszokják, sőt néhány hónapi szórás után annyira megszeliődnek, hogy a szórás órájában már ott várnak a szóró mellett.³⁴ Befogás

esetén az állat talán zárt helyiségben, a telep felgyújtása-kor keletkezett füstmérgezésben vagy az épület beomlása következtében pusztult el. Mintha e feltevés mellett szólna a gerincoszloppal párhuzamos vonalban észlelt bordatörés, amelyet előidézhettek akár egy lezuhanó gerenda, akár a beomló fal. (A bordatörés azonban bekövetkezhettett egyéb módon is.)

Nem sorolhatjuk fel itt a vadsértés elpusztulásának valamennyi lehetőségét. Mégis utalnunk kell arra a lehetőségre, hogy a tanulmányozott süldő a felszínen heverő állati és emberi hullák fogyasztása következtében pusztult el. Benkő (1939) ismertette a vaddisznónak azt a természetét, hogy ha a szükség parancsolja, saját malacait is képes felfalni, sőt az oszlásnak induló dögöt is megeszi.³⁵ Minthogy a tárgyalt időszakban Fenékpusztán emberi és állati hullák nagy számban voltak, a hullák járványterjesztő szerepének és mérgező hatásának ismeretében a sertés ilyen körülmények közötti elpusztulásának feltételezése sem volna alaptalan. Elfogadása esetén azonban a telep elpusztítására vonatkozóan közölt időpontot egy-két héttel előbbre kellene tenni. Következtetésünk így sem borulna fel, mert az október végétől november végéig terjedő időtartamba még az az egy-két hét befér, vagy alig módosítja a megadott időhatárokat.

Bármelyik eset valószínűségét fogadnánk el, nem változtatna azon az elképzelésen, hogy az emberi és állati tetemek hosszabb időn át, talán a tél folyamán a felszínen maradtak, és eltemetésükre valószínűleg tavasszal, egy feltételezett rendcsinálási alkalommal kerülhetett sor.

Hogyan maradhatott egészben a vadsértésüldő csontváza, amikor a többi állatok csontváza a felszíni bomlás következtében széthullott? A bomlás menetét a hőmérséklet és a környezet nagymértékben befolyásolja. Ilyen szempontból legkedvezőbb a 25–40 °C hőmérséklet, de a folyamat intenzitása függ a közeg nedvességtartalmától is. A mi vadsértésünk esetében az elbomlás folyamatát a tél nyilvánvalóan lelassította, ami azt jelenti, hogy a lebomlásnak az ősz végén és a tavasz elején intenzívebbnek kellett lennie, mint a téli hónapokban. A csontvázat összetartó inak, szalagok, izmok közül az erősebbek, keményebbek, rostosabbak, tömörebb szerkezetűek nyilvánvalóan jobban ellenállnak a lebontó mikrobák rohamának, mint a laza szerkezetű szövetek.

Hasonló különbségre hívja fel a figyelmet Genersich (1895) a törvényszéki holttestvizsgálatokkal kapcsolatban. A bomlás szempontjából első helyre a zsírszövetet és a laza kötőszövetet teszi, majd a finomabb szövetű nyálkahártyák és a savós hárttyák következnek, végül az erősebb kötőszövetek, a szalagok, az inak, a rostos hárttyák felbomlására kerül sor. Kiemeli, hogy legtovább ellenállnak a rugalmas rostok és az erősen szőtt rostos szalagok, amelyek felbomlása a sírokban 3–5 évig is eltarthat.³⁶

A vadsértéssel kapcsolatos feltevésünk helyességének ellenőrzése végett érdemes figyelembe venni néhány orvostani tapasztalatot. A jöltápláltság, az emésztőcsatorna telítettsége, a nagyobb zsír- és víztartalom gyorsítólag hat a folyamatra, és ilyen következményei vannak annak is, ha a test egyes helyeken meg van fosztva a bőrtől, illetőleg ha szúrt vagy csonkításból eredő folytonossági hiányok miatt a test levegővel közvetlenül érintkezik. Lassító hatása van viszont az ép kül-

²⁸ Benkő P. A vadászat. Gyakorlati szakkönyv. (Budapest 1935) 24–32.

²⁹ Bökönyi, S., Zoological evidence for seasonal or permanent occupation of prehistoric settlements. Ucko, P. J.—Tringham, R.—Dimbleby, G. W., Man, settlement and urbanism c. kiadványban (London 1972) 123.

³⁰ Nemeskéri Kiss G.—Félix E.—Glóser D., A hivatásos vadász. I. (Budapest 1942) 134–139.

³¹ Páll E., A vaddisznó ... 74., 78.

³² Studinka L., Utolsó „veszélyes” vadunk, a vaddisznó. Természet Világa. 2 (1973) 74.

³³ Bertóti I., Vadgazdálkodás és vadászat. (Bp. 1956) 44.

³⁴ Nemeskéri Kiss G.—Félix E.—Glóser D., A hivatásos vadász ... 134–139.

³⁵ Benkő P., A vadászat ... 26.

³⁶ Genersich A., Holttestjelenségek. Belky J., Törvényszéki orvostan c. kiadványban. (Bp. 1895) 661–672.

takarónak, különösebben akkor, ha az elszarusodott hámsejtek, felbőr, szőr, szaruképletek a testet megfelelően takarják.

A vázolt jelenségekből kiindulva a vadsertés csontvázának egyben maradására két okot hozhatunk fel. Nincs még egy vadfaj, amelynek téli szőrzete annyira különböznék a nyáritól, mint a vaddisznóé. Ezt hangsúlyozva *Studinka* (1973) az októberre kifejlődő téli szőrzetet így jellemzi: „...hosszú sörteből álló sörény fut végig a gerincükön, de sörtek borítják az állat egész testének más részeit is, a sörtek alatt pedig finom, világos színű, sűrű gyapjúszerű szőrzetet találunk. Ez a legnagyobb hideg ellen is kitűnően óvja gazdáját.”³⁷ Óvja bizony nemcsak a hideg, hanem — mint fentebb láttuk — a lebontó mikrobákkal szemben is. Óvja a karon, a válltővön, a mellkas oldalán kifejlődő pajzs, amely szövettömörüléssel a kanokon jön létre, és amelyre *Benkő* (1939) szerint a dagonyázástól, fenýőkhöz dörzsölődéstől szurok páncél rakódik.³⁸ Ha ezekhez az adottságokhoz hozzávesszük, hogy a vaddisznót *Bertóti* (1956) a házidisznónál izmosabbnak³⁹ mondja, akkor a vastag köztakaró és az erősebb inak, szalagok ismeretében megokol-

tan tételezzük fel a vadsertés elbomlásának lassúbb ütemét.

A második ok szintén azon a feltételezésen alapszik, hogy az állat kültakaróján nem lehettek jelentékeny folytonossági hiányok. Nincs kizárva, hogy zárt helyiségben történt pusztulás esetén a beomló épület falai és gerendái alatt lebomlást hátráltató körülmények alakultak ki. A lebomlást gátló körülményeket támogatta, hogy a vadsertés teteme nemcsak a levegővel való közvetlen érintkezéstől volt elzárva, hanem esetleg a nedvességtől is, továbbá, hogy mindez az ősz végén és télen történt, amikor alacsony hőmérsékleti viszonyok uralkodtak. Egyébként is megfigyelték, hogy bizonyos körülmények között $+5^{\circ}\text{C}^{\circ}$ hőmérséklet alatt a bomlási folyamat leáll.⁴⁰

Az említett két okkal magyarázható, hogy az állat eltemetésének időpontjában a testrészeket összetartó inak, szalagok a bomlásnak még egy kezdetlegesebb stádiumában lehettek. Így adódott nekünk lehetőség arra, hogy a fiatal vadsertés egyben maradt csontvázából kiindulva következtetni tudtunk Fenékpusztá elpusztításának közelebbi idejére.

Matolcsi János

ZOOLOGICAL CONCLUSIONS FOR A MORE PRECISE DATING OF THE DESTRUCTION OF FENÉKPUSZTA IN THE 5TH CENTURY

Extract

Fenékpusztá, a settlement on the northern shore of Lake Balaton fell victim to an enemy raid in 455. The buildings were burned down, the inhabitants and their livestock were massacred. However, neither the bodies of the inhabitants, nor the carcasses of the animals were immediately buried so that decomposition took place for the most part above ground, and burialensued but at a later time when the tendons and ligaments no longer joined the parts of the skeletons. Only one skeleton was preserved in full: a closer scrutiny found it to be that of a young boar, and relying on this the author could draw conclusions on the more exact date of the destruction of the Fenékpusztá Roman settlement.

It is in the first place the morphological features of the skull that indicate that the pig belonged to a wild species. The skull seems long and uncommonly narrow for the animal's age. The index of the maximum width ($Zy-Zy$) and base length ($B-P$) of the skull is 53.4%, that of the forehead width ($Ect-Ect$) and base length ($B-P$) is 34.3%. The skull is wedge-shaped and narrowing in all directions, the line of its profile is straight. The length of the nasal bone ($N-Rh$) amounts to 51.7% of the base length ($B-P$), the index of the unguis is 1.12. All these values were considered in view of the changes concomitant with growth.

The relative density and hardness of the bones were taken into account as specific properties of wild boars. Also the colour of the bones tending to slate grey and their smooth surface made the impression of fullness and firmness as against the loose structure of the bones of domestic pigs.

The Fenékpusztá pig belongs to the age-group by which the animal's age can be judged by the change of the lateral incisors (i_3) and tusks (c). The shedding of the lateral incisors (i_3) had already begun in the mandible without having actually taken place. Also in the maxilla the shedding of the tusks (c) had begun, still the permanent tusks did not reach the outside of the upper jaw-bone. The second permanent molar (M_2) was yet to be seen. Judged by these signs the age of the animal can be estimated at 8.5 to 9 months.

From the fact that the heat of wild animals is season-bound it follows that the farrow of wild pigs generally takes place at the end of winter; in Hungary this is late in February or early in March. Presumably also the wild pig of the Fenékpusztá Roman settlement was born at that time of the year. Upon these connexions the conclusion is founded that together with the about 8.5 to 9 months old wild pig was Fenékpusztá also destroyed the autumn of 455, probably late in October or during November.

All this gives rise to the following questions: how did the young wild-boar get to the settlement, where and how was it killed, why did its flesh not decompose like that of the other animals? Presumably the animal was killed in a hunt and there was no time left for consuming it, or it was caught and put to domestication: It being possible to tame wild pigs by regular feeding. Supposing the latter eventuality, the animal could have been killed during the attack to the settlement; still, according to another opinion, it could have perished as a consequence of its having consumed the corpses and carrions lying scattered on the ground when some sort of an infectious disease had broken out there. Whichever may have been the case, it seems to be proved that the young wild-boar was buried together with the other carcasses — passibly in spring.

That the skeleton did not fall apart under the circumstances mentioned above finds its explanation among others in the fact that the common integument, the tendons and ligaments are stronger and of denser structure in wild pigs than in domestic ones. Thus the carcasses of wild boars more effectively resist the decomposing bacteria and presumably also the course of decomposition is slower in them. Neither can it be excluded — as a further possibility — that the animal perished in a closed room and circumstances delaying decomposition came about under the walls of the collapsed building. Starting from the probable age of the young boar it became thus possible to draw conclusions on the date of the destruction of the Fenékpusztá Roman settlement.

J. Matolcsi

³⁷ *Studinka L.*, Utolsó „veszélyes” vadunk ... 73.

³⁸ *Benkő P.*, A vadászat ... 26.

³⁹ *Bertóti I.*, Vadgazdálkodás ... 44.

⁴⁰ *Generisch A.*, Holttestjelenségek ... 672.

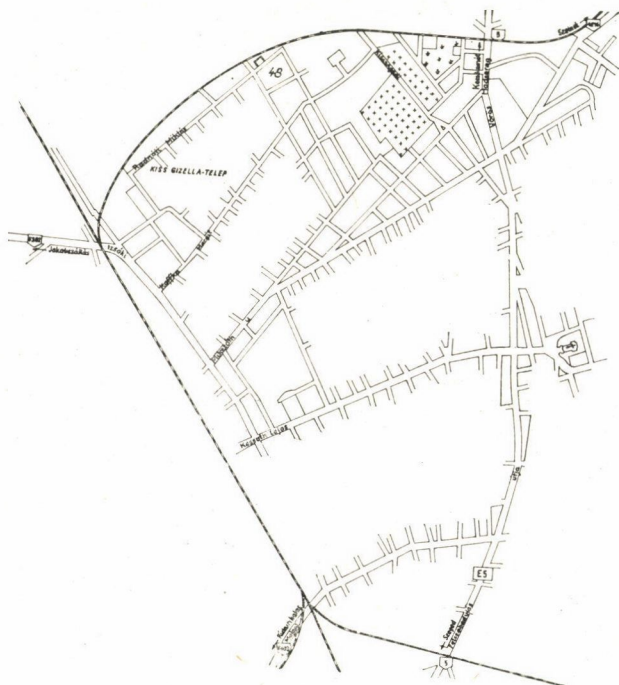
HONFOGLALÁSKORI SÍR KISKUNFÉLEGYHÁZÁN

Az elmúlt évek folyamán a Duna – Tisza közéről származó honfoglaláskori leletanyag került múzeumainkba, ezek közül is kiemelkedik azonban a kiskunfélegyházi sír leletegyüttese. Mind az innen származó tarsolylemez, mind a sírból előkerült nagyszámú éremanyag indokoltá teszi a Bács-Kiskun megyéből előkerült újabb honfoglalás kori leleteinket összefoglaló részletetesebbfeldolgozást megelőző mielőbbi közreadását.

A lelet 1970 tavaszán került elő Papp Ferenc – a város ÉNy-i szélén épülő – Radnóti Miklós út 48. sz. alatti házában alapozásakor.¹ A tulajdonos a leletekről nem tett jelentést, mivel a várható ásatástól féltette egyrészt már betelepített kertjét, másrészt a házalapozásnak stabilitását. Ezekről iskolás korú gyermeke révén Fekete Sándor szerzett tudomást, aki május 21-én a Kiskun Múzeumnak jelentést tett, s az összegyűjtött leleteket – vasbaltát, késtördéket, 3 db ruhafoszlányt, 2 db gombot, 8 db átlukasztott érmét és egy bronztárgyat, valamint egy tarsolylemezt – beszolgáltatta. A Kiskun Múzeum értesítése alapján a leleteket és a helyszínt azonnal megtekintettük, s munkaerő hiányá-

ban a következő napokon a Katona József Múzeum dolgozóival a leletmentést elvégeztük.

A lelőhely a város ÉNy-i szélén, az alpári vasút kecskeméti, illetve a budapesti fővonal közötti szakaszától D-re húzódó építés alatt álló ház sor a város egykori térképein „Szénáskertek”-nek jelzett mély fekvésű réthez csatlakozik (1. kép). Jelenleg e terjeszkedő városrészt Kiss Gizella-telepnek nevezik. A családi házaikat építő szomszédok szerint a parcellázást megelőzően a területen gépi erővel talajgyengítést végeztek, amely ezen a részen gyakorlatilag a kissé partosabb terület mélyíté-

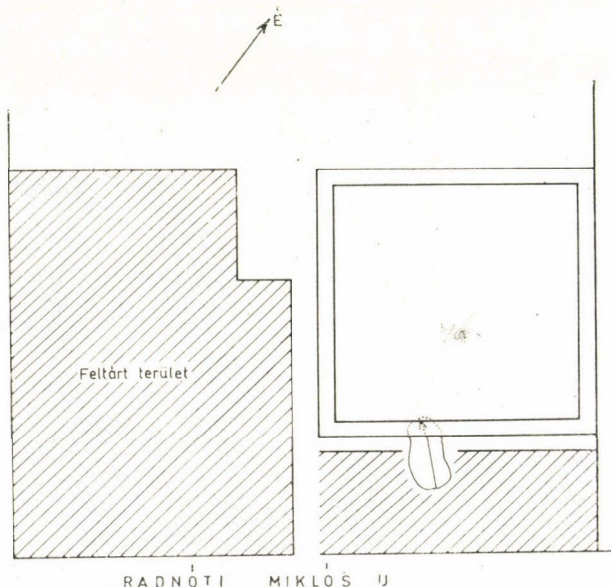

KISKUNFÉLEGYHÁZA

1. kép. Kiskunfélegyháza belterülete
Рис. 1. Центральный район г. Кискунафеледьхазы
Fig. 1. L'intérieur de Kiskunfélegyháza

¹ ArchÉrt 98 (1971) 271.; RégFüz I. 24 (Bp. 1971); Cumania 1 (1972) 253.

² E terület feltárását a tulajdonos nem engedélyezte,

2. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. A lelőhely
Рис. 2. Кискунафеледьхазы. Ул. Радноти М., 48. Место находки

Fig. 2. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. Le site

sével, másutt viszont a rét feltöltésével járt. A szomszédos telkeken sem az építkezések alkalmával, sem kerti munkák folytán előkerült régészeti leletekről nem tudtak. A leletmentő ásatást a vasúton átvezető földút K-i oldalán fekvő 48-as házszámú saroktelken végeztük, s a 10×10 méter alapterületű családi ház alapozásának D-i oldalán, annak közepe táján került elő a sír (2. kép). A találók a koponyát és a törzs felső részét bolygatták meg az alapárokkal, s kíváncsiságukban az ásóval a váz további részei után az árok falába bevésve találták meg a leleteket, s azokat összegyűjtötték, míg a csonttörödékeket az épület alapot kitöltő 5–6 m³-nyi földbe betemetették.² Kérdőzködésünkre bizonytalan említést

illetve oly módon tette felelőssé a múzeumot, annak utólagos következményeiért, hogy a várható eredmény nem állt volna arányban a kockázattal, így azt nem vállaltuk.

3. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. A sír fennmaradt része

Рис. 3. Кишкунфеледьхазы. Ул. Радноти М., 48. Сохранившаяся часть могилы

Fig. 3. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. 1.—2. La partie subsistante de la tombe

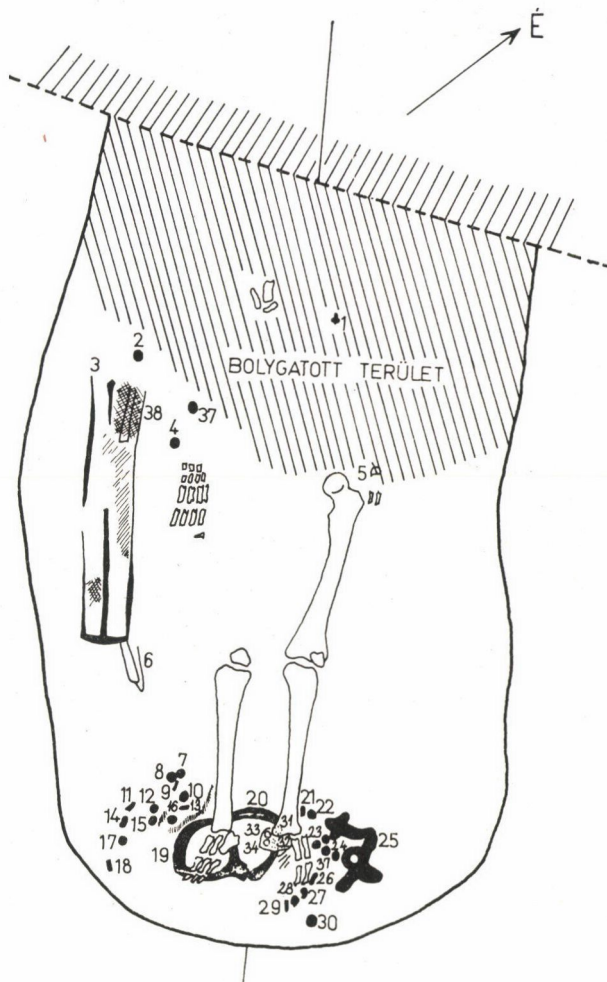
tett még a kerti munkák folyamán előkerült lókoponyáról, de mivel annak semmi nyomát nem találtuk, hollétéről számot adni nem tudott, ezt fenntartással kell kezelnünk.

A sír Ny—ÉNy-i tájolásban (É-től Ny-ra 49°) a jelenlegi felszíntől mintegy 25 cm mélységben feküdt, hossza a feltáráskor a ház alapfalától mérve 180 cm, szélessége 110 cm volt. E méretek és a váz helyzete alapján ítélve a teljes sír hossza 200—210 cm lehetett.

A bolygatás következtében csak a lábszársontokat, valamint a bal combcsontot és a jobb kézfej csontjait találtuk eredeti helyükön (3—4. kép). Ennek megfelelően a leletek is — eltekintve a sír K-i falánál fekvő tegeztről és íjmaradványokról, melyet in situ emeltünk ki (6. kép), a lábfejek alatt talált lószerszámtól — feltehetően másodlagos helyen feküdtek (5. kép 1—2)

Leletek:

1. Öntött füles gomb, (10. kép) ezüstből, a bolygatott területen a törzs bal oldalának helyén feküdt, kúpos fejrészen sugar alakban beütött vonalakkal díszített. H.: 1,2 cm, átm.: 0,8 cm.
Öntött füles bronz gomb félgömbölyű fejjel, H.: 1,4 cm, átm.: 0,7 cm.
Öntött füles bronz gomb, nyomott gömbös fejjel, szárán bordadíszítés. H.: 1,3 cm, átm.: 0,7 cm. (Ez utóbbiakat a találók szolgáltatották be.)
2. Tegez, vasalásai a váz mellett a jobb oldalon feküdtek. Nyak- és szájrésze elpusztulhatott (6. kép 2), ennek helyén vékony bronz lemezke elszíneződésének nyomát és a tegezvasalást, valamint néhány nyílhegy tuskéjének együvé oxidálódott darabjait találtuk

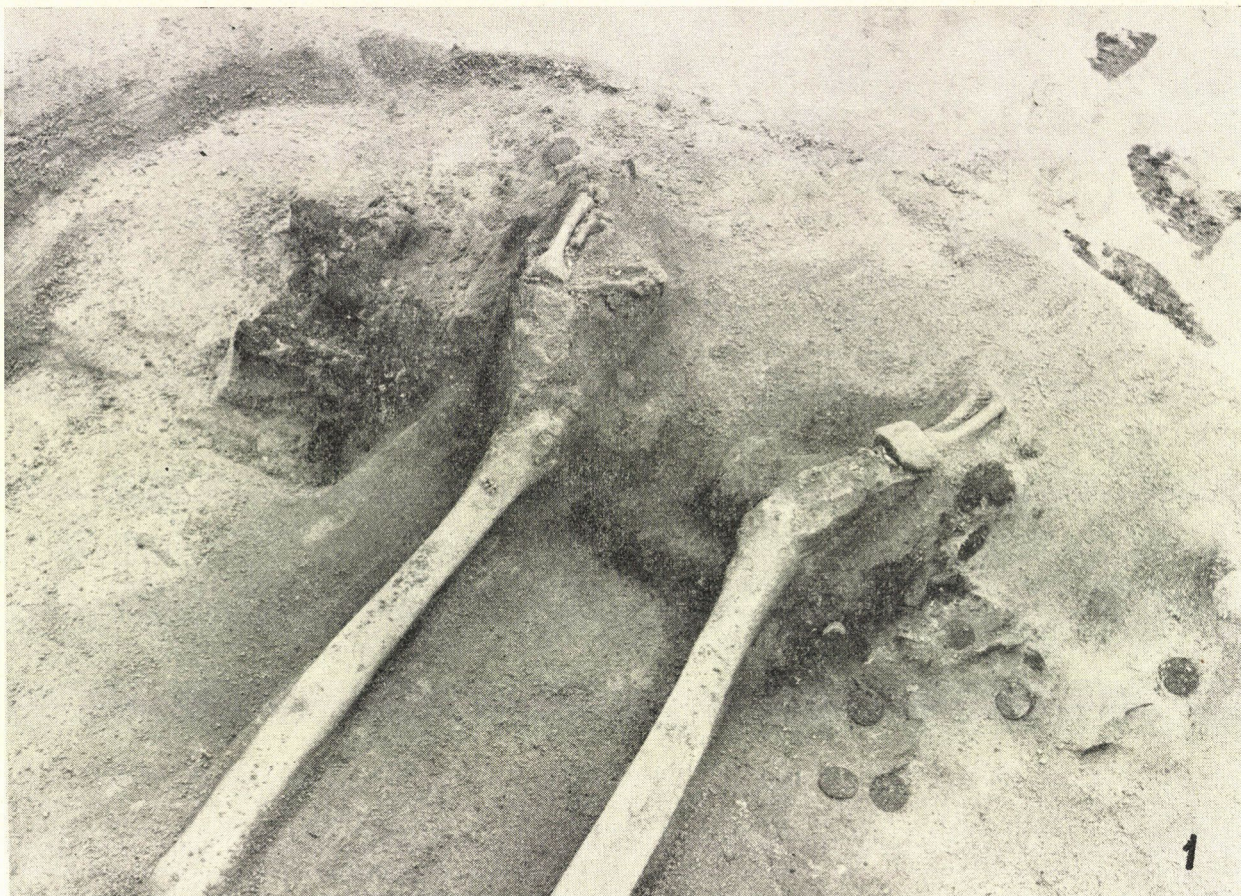
4. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. A feltárt sír rajza

Рис. 4. Кишкунфеледьхазы. Ул. Радноти М., 48. План вскрытой могилы

Fig. 4. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. Dessin de la tombe dégagée

(9. kép 1). A megmaradt és in situ kiemelt tegezrész hossza 65,0 cm, alsó vége egyenesen levágott, előoldalán félköríves vaspánttal lezárt, hátoldala a föld elszíneződése alapján lapos lehetett. Középen és két oldalt hasonló merevítő pánt fut a tegez szája felé. A nyakrészen fa, illetve bőr elszíneződést lehetett megfigyelni.

3. Az íj végének csont borító párját, töredékes állapotban a tegez felett találtuk. H.: 10,7 cm, sz.: 2,2 cm.
4. A markolatborítások a tegez alsó végénél, az alól kerültek elő. Mindkettő végei elhegyesedő és az egyik borítón vasoxid nyomai látható. H.: 14,0 cm, sz.: 2,4 cm, H.: 13,3 cm, sz.: 2,4 cm (7. kép).
5. Balta, a bolygatott területről a találók szolgáltatották be. Felülete és éle lemezesen szétvált, ovális nyéllyuka táján sérült, hiányos. Belső oldalán a vasoxid farészeket őrzött meg. H.: 11,8 cm, sz.: 4,3—3,2 cm, átm.: 2,6—2,1 cm (8. kép 1—2).
6. Vaskés — a találók által beszolgáltatott lelet — ívelt hátú, erősen korródeált felülettel, tuskéje és a penge hegye hiányos. H.: 8,5 cm, legnagyobb sz.: 2,1 cm (9. kép 2).
7. Vascsat (?), a beszolgáltatott vastöredékek közül letisztítás után kisméretű, talán ovális karikájú lemezes testű csat maradványát sejtethetjük. H.: 4,0 cm, sz.: 2,6 cm.

5. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti u. 48. 1. A zabla, a kengyel és a kantárt díszítő érmek. — 2. A zabla és a kengyel
 Рис. 5. Қышкунфеледьхаза. Ул. Радноти, 48. 1. Удила, стремя и монеты, украшающие узду. — 2. Удила и стремя
 Fig. 5. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. 1. Le mors, l'étrier et les médailles ornant le bride. — 2. Le mors et l'étrier

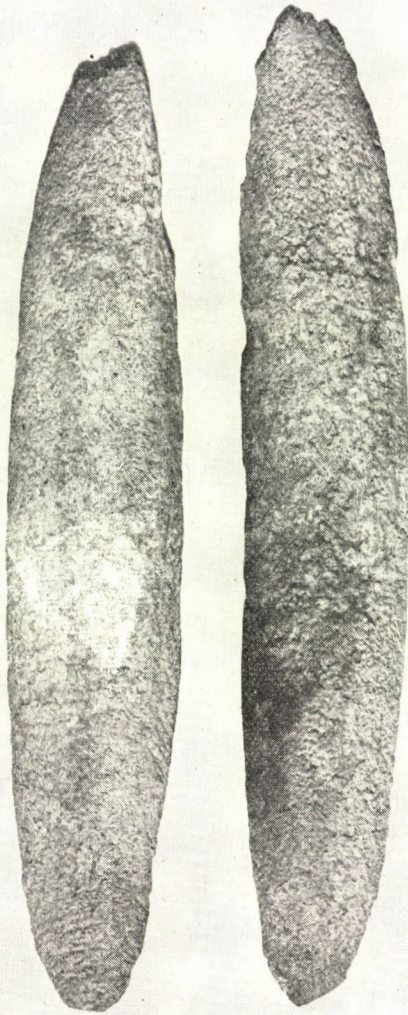

2

6. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. 1. A tegez és az íjmerevítő csontlemezek. — 2. A tegez és az íjmerevítő csontlemezek kiemelés után

Рис. 6. Кишкунфеледьхаза. Ул. Радноти М., 48. 1. Горит и костяные пластинки от лука. — 2. Горит и костяные пластинки от лука после их взятия из могилы

Fig. 6. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. 1. Le carquois et les plaques d'os servant à raidir l'arc. — 2. Le carquois et les plaques d'os servant à raidir l'arc après leur mise au jour

7. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. Az íj markolatát borító csontlemezek
 Рис. 7. Кишкунфеледьхаза. Ул. Радноти М., 48. Костяные пластинки от рукоятки лука
 Fig. 7. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. Les plaques d'os recouvrant la poignée de l'arc

8. V a s z a b l a, oldalpálcás típusú, rossz megtartású, erősen töredezett, a bal boka külső oldalán került elő. (9. kép 3).

9. K e n g y e l p á r, a két lábfej alatt feküdt együvé oxidálódva.

a. Erősen korrodeált felületű, ívelt talpú, egyenlőtlen szárú kerek rúdvasból készültek, füle négy-szögletes. H.: 16,3 cm, sz.: 13,5 cm, talpsz.: 4,2 cm, szára 11,1–12,2 cm.

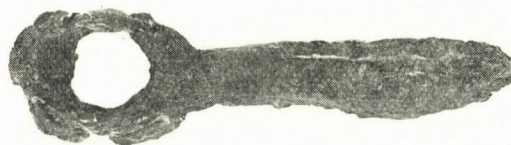
b. Szögletes füle sérült, egyenlő szárú, talpa laposabb ívelésű az előbbinél. H.: 16,9 cm, sz.: 13,1 cm, talpsz.: 4,0 cm, szára 12,5 cm. (9. kép 4–5).

10. A l ó s z e r s z á m díszítései.

A lábfej csontjai alatt és azok mindkét oldalán a helyenként megfigyelhető bőrszíjak nyomai között 29 db átlukasztott ezüst érem és egy veret került

1

2

8. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. A harci balta oldal- és felületnézete

Рис. 8. Кишкунфеледьхаза. Ул. Радноти М., 48. Боевой топор. Вид сбоку и сверху

Fig. 8. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. Vues latérale et d'en haut de la hache de guerre

elő. Ez utóbbi a jobb lábfej alatt fekvő kengyel talpán feküdt.

Ezüst p i t y k e, öntött kerek veret, hátoldalán két elhajlított hegyesedő végű nittel, előlapján középen félgömbös kiemelkedő középrésszel az ún. futóhullámra emlékeztető díszítés vesz körül, mélyedése aranyozott. Átm.: 1,4 cm. (11. kép 2).

É r m e k a jobb lábfej külső oldala körül.³

Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század)

Serrure⁴ I. 274. Erősen kopott. (4. kép, 7. sz. 13. k.)

Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴

I. 274. kopott. (4. kép, 8. sz. 13. k.)

Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴ 274.

(4. kép, 9. sz. 13. k.)

Guillaume Auvergne-i Gróf (X. század) Serrure⁴

I. 274. (4. kép, 10. sz. 13. k.)

Toulouse Vastag Károly (884–887) 821. (4. kép, 10.

sz. 13. k.)

Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Ser-

rure⁴ I. 274. (4. kép, 11. sz. 13. k.)

Pavia I. Berengár (888–924) rex (888–915) CNI²

5. (4. kép, 12. sz. 13. k.)

I. Berengár imperator (915–924) CNI. 8–9. (4. kép,

13. sz. 13. k.)

Toulouse Vastag Károly (884–887) 821. (4. kép 13.

sz. 13. k.)

Vastag Károly (884–887) 821. (4. kép, 14. sz. 13. k.)

Pavia I. Berengár imperator (915–924) CNI. 8–9.

(4. kép, 15. sz. 13. k.)

Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század)

Serrure⁴ I. 274. (4. kép, 16. sz. 13. k.)

Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴

I. 274. (4. kép, 17. sz. 13. k.)

Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴ I. 274.

(4. kép, 18. sz. 13. k.)

Érnek a bal lábfej külső oldalán:

Pavia Rudolf (922–926) CNI. 2. (4. kép, 21. sz. 13. k.)

Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század)

Serrure⁴ I. 274. (4. kép, 22. sz. 13. k.)

Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴ I. 274.

(4. kép, 23. sz. 13. k.)

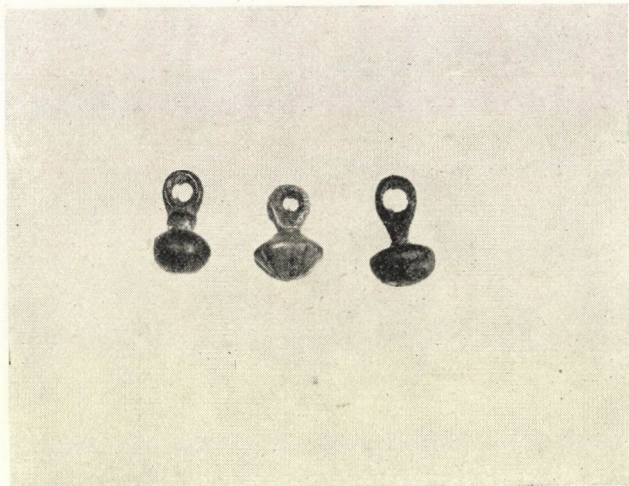
Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴

I. 274. (4. kép, 24. sz. 13. k.)

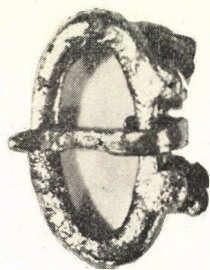
³ A lelet éremanyagát Gedai István megjelent feldolgozása alapján közlöm. *Gedai I., Cumania I* (1972) 169.

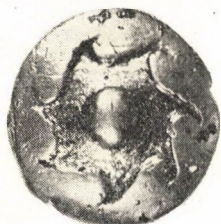
9. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. 1. A nyílhegyek összetapadt tüsketöredékei. — 2. Vaskés. — 3. A zabla töredékei. — 4–5. Kengyel pár
 Рис. 9. Кишкунфеледьхаза. Ул. Радноти М., 48. 1. Фрагменты шипов стрел. — 2. Железный нож. — 3. Фрагменты удила. — 4–5. Стремена
 Fig. 9. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. 1. Les fragments des épines collées ensemble des pointes de flèches. — 2. Couteau de fer. — 3. Fragments du mors. — 4–5. Paire d'étriers

10. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. Füles-
gombok
Рис. 10. Кишкунфеледьхаза. Ул. Радноти М., 48. Под-
вески
Fig. 10. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. Bou-
tons à oeillet

1

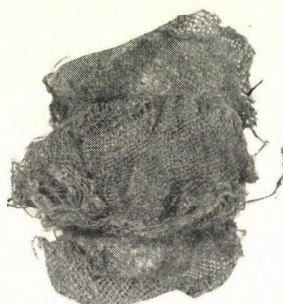

2

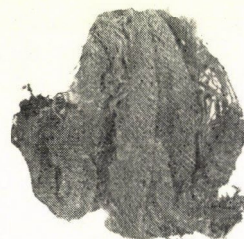
11. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. 1. Ezüst
miniatűr csat. Kétszeres nagyság. — 2. Ezüst pityke.
Kétszeres nagyság
Рис. 11. Кишкунфеледьхаза. Ул. Радноти М., 48. 1. Мини-
атюрная серебряная пряжка. Увеличено вдвое. — 2. Сере-
бряная пронизка. Увеличено вдвое
Fig. 11. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. 1. Boucle
miniature en argent. Double grandeur. — 2. Bouton
d'argent. Double grandeur

Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴ I. 274. (4. kép, 26. sz. 13. k.)
Pavia Rudolf (922—926) CNI. 2. (4. kép, 27. sz. 13. k.)
Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴ I. 274. (4. kép, 28. sz. 13. k.)
Toulouse Vastag Károly (884—887) 821. (4. kép, 29. sz. 14. k.)

Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴ I. 274. (4. kép, 30. sz. 14. k.)
Érmek a bal lábfej alatt:
Pavia I. Berengár imperator (915—924) CNI. 8—9. (4. kép, 31. sz. 14. k.)
Rudolf (922—926) CNI. 2. (4. kép, 32. sz. 14. k.)
Rudolf (922—926) CNI. 2. (4. kép, 33. sz. 14. k.)
Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴ I. 274. (4. kép, 34. sz. 14. k.)
Pavia I. Berengár imperator (915—924) CNI. 8—9. (4. kép, 35. sz. 14. k.)
Milano I. Berengár rex CNI. 9—32. (4. kép, 36. sz. 14. k.) A találók által bolygatott területen valószínűleg másodlagos helyzetben további két darab hasonlóképpen átlukasztott érmet, illetve töredéket találtunk:
Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴ I. 274. (4. kép, 4. sz. 14. k.)
Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴ I. 274. töredék. (4. kép, 37. sz. + 2 db, 14. k.)
Ezeket bizonyosan nem hozhatjuk összefüggésbe a bolygatatlanul talált lőszerszámmal, csakúgy mint a találók által beszolgáltatott, alább felsorolt 8 db érmet sem. Ezek rendeltetésének meghatározását

1

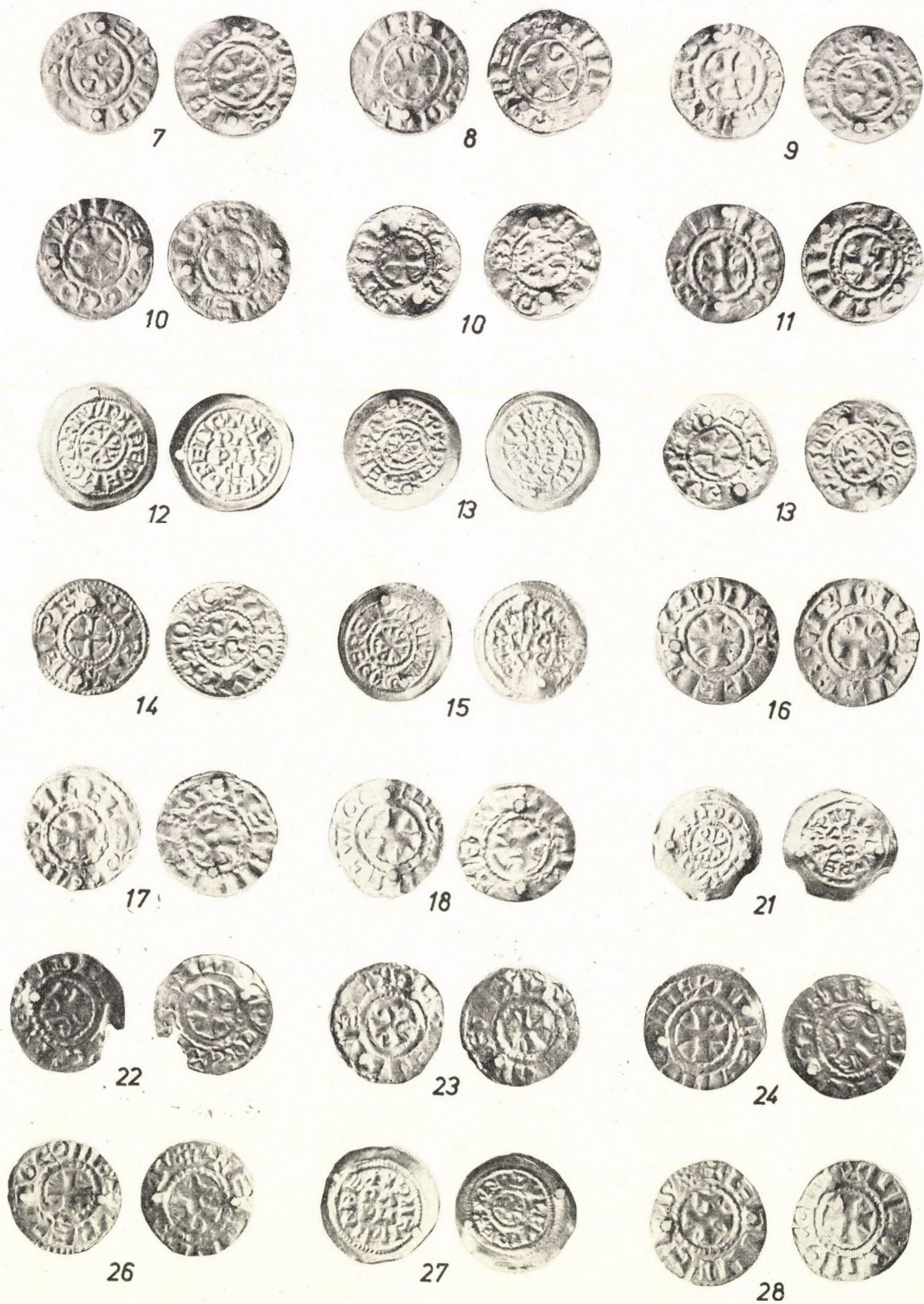

2

3

12. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. 1. Vászonnaradványok. — 2. Bronzesövecske fonalmaradvánnyal, oldal- és felülnézet
Рис. 12. Кишкунфеледьхаза. Ул. Радноти М., 48. 1. Остатки полотна. — 2. Бронзовая трубочка с остатком нити. Вид сбоку и сверху
Fig. 12. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. 1. Restes de toile. — 2. Petite ceinture de bronze avec les restes de mur. Vues laterale et d'en haut

13. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. A kantár éremdiszei
 Рис. 13. Кишкунфеледьхаза. Ул. Радноти М., 48. Монеты-пронизки, украшавшие узду
 Fig. 13. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. Les décors de médaille de la bride

14. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. A kantár éremdíszei és a sír éremmellékletei
 Рис. 14. Кишкунфеледьхаза. Ул. Радноти М., 48. Моменты-пронизки, украшавшие узду, и нумизматический инвентарь
 могилы
 Fig. 14. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. Les décors de médailles de la bride et le mobilier de médailles de la tombe

1

2

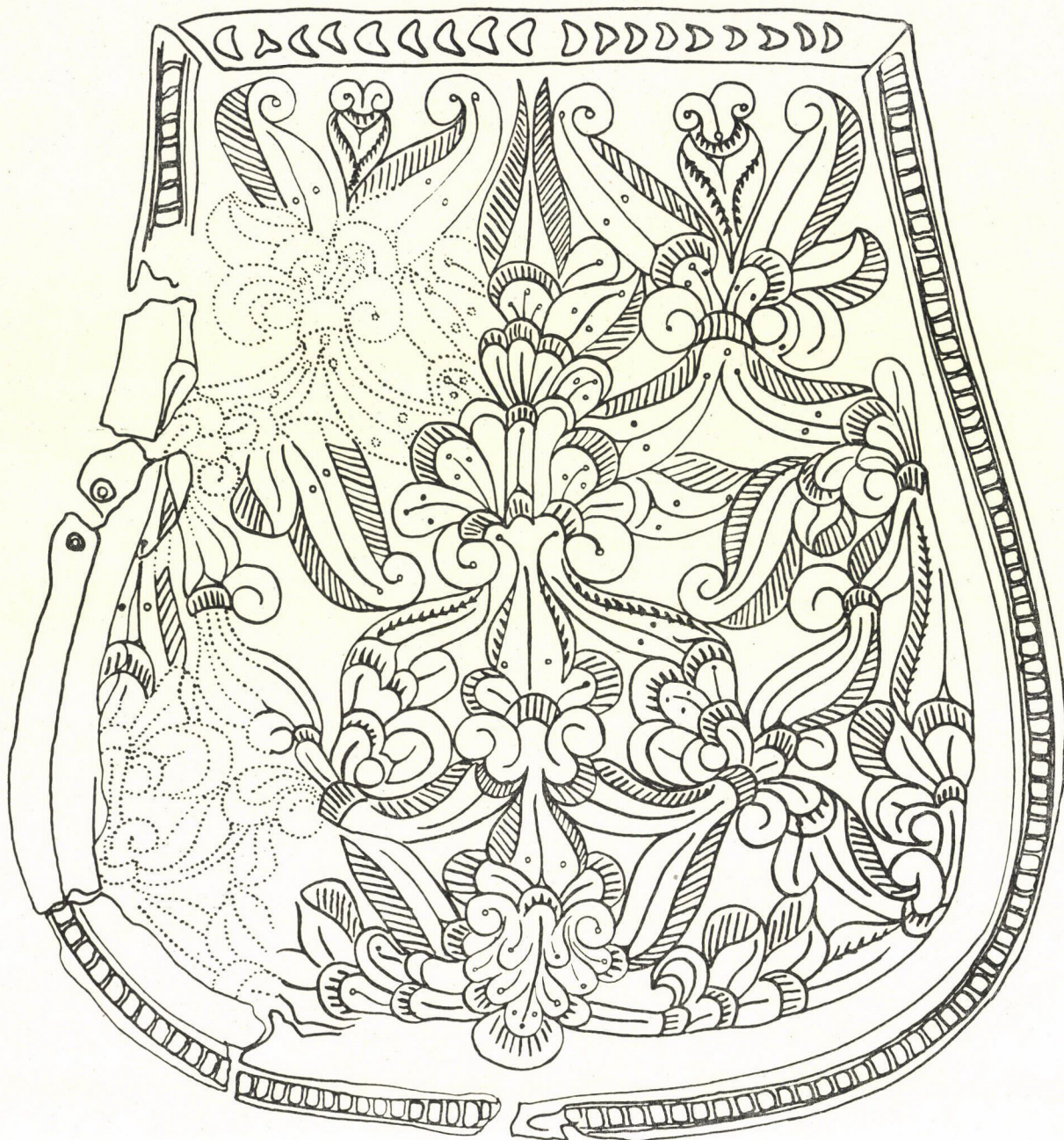
15. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. A tarsolylemez elő- és hátoldala
 Рис. 15. Кишкунфелегьхаза, ул. Радноти М., 48. Лицевая и оборотная сторона сумочной бляхи
 Fig. 15. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. Le devant et le dos de la sabretache

16. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. Részletek a tarsolylemezről
 Рис. 16. Кишкунфелегьхаза. Ул. Радноти М., 48. Детали сумочной бляхи
 Fig. 16. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. Détails de la sabretache

a további leletek ismeretében kísérhetjük meg
 (14. kép).
Toulouse Eudes (887–898) Prou³ 823 Töredékes 3 db.
 (14. k.)
 Vastag Károly (884–887) 881. (14. k.)
Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század)
 Serrure⁴ I. 274. (14. k.)

Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴
 I. 274. (14. k.)
 Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure⁴
 I. 274. (14. k.)
 11. A beszolgáltatók által összegyűjtött leletek között
 találunk három fémoxyddal átítatott, összegöngyölt
 v á s z o n e s o m ó t (12. kép 1), melyeknek egyike

17. kép. Kiskunfélegyháza. Radnóti M. u. 48. A tarsolylemez rekonstrukciós rajza
 Рис. 17. Кншкунфеледьхазы. Ул. Радноти М., 48. Рисунок реконструированной сумочной бляхи
 Fig. 17. Kiskunfélegyháza. 48, rue Radnóti M. Dessin de la reconstitution de la sabretache

kb. 15 cm hosszúságú, s mintegy 4 cm szélességű vászonsík lehetett, óvatosan széthajtva felületén az érem oxidlenyomatát vehettük ki.⁴ Kézenfekvő tehát a feltételezés — bár a találóktól erre vonatkozóan semmiféle felvilágosítást nem kaptunk —, hogy a törzs tájáról származó érem egy része vászonba göngyölve kerülhetett a sírba.

12. Megfelelő párhuzamok és megfigyelés hiányában egyelőre nem dönthető el, hogy mi lehet a találók által beszolgáltatott hosszoldalán nyitott bronz

csővecske (12. kép 2–3) rendeltetése, egyik vége kissé szűkülő egyenesen szélben végződik, másik oldalán laposra kalapált, lekerekített, átlukasztott lapban végződik. Belsejében sodrott fonalmaradványokat találtunk. H.: 6,7 cm, átm.: 0,7 cm.

13. Miniatur ezüst csatot (11. kép 1), amely a bolygott talajból minden bizonnyal másodlagos helyről a bal csukló tájáról került elő, nagyobb valószínűséggel tarthatjuk a tarsoly függesztő vagy záró szerkezetéhez tartozónak. A csat öntött, ovális karikája

⁴ E feltevést némileg megerősíti, hogy a kenézlői temető 14. sírjában 5 db szövetbe burkolt érem került

elő.; Jóna A., ArchÉrt 34 (1914) 322.; Fettich N., ArchÉrt 45 (1931) 103.

hátoldalán két kis ezüst nittszeg van, melyek bronz alátéttel rögzítették a szíjhoz, vörösréz-ből készült pecke valószínűleg utólagos pótlás. H.: 1,0 cm, sz.: 1,7 cm.

14. A tarsolylemez a találók a házalap árkanak oldalában ásóval vízszintesen bevésve találták. Ásójuk hegye a tarsolylemez bal oldalát érte el, s az ezüstlemez és a vörösréz alátét közé behatolva mindkettőt erősen megrongálta. Az amúgy is meglehetősen kopott és rendkívül vékony, az oxidálódás következtében rideg trébelt ezüstlemez e helyen apró darabokra tört, míg más részein megrepedezett. Így mind az elő-, mind a hátlap e részeken hiányos, szilánkjait vagy morzsáit a sír kibontásakor a bolygatott földben megtaláltuk. H.: 11,5 cm, legnagyobb sz.: 10,8 cm, felső részén 7,9 cm.

A tarsolylemez díszített előlapja ezüst, hátlapja vörösréz lemezből készült (15. kép 1–2) és öntött pántok keretezték. Oldalsó és alsó széleit 0,6 cm széles 1 mm vastag ezüst szalag fogja össze, melynek hátoldalából kiálló 18 elkalapált nittel rögzítették szorosán egymáshoz az ezüst és a vörösréz lemezt. Jobb oldalt alul két helyen, felül közepén alátéttel erősítették meg, egyrészt javítás, másrészt a függesztő és záró szíjak rögzítése végett. E keretező pántokat párhuzamos árkolás között merőleges bevágások osztják négyzetes mezőkre, s a mintázatot a mélyedések aranyozása emeli ki. A felső, ugyancsak öntött lezáró pánt valamivel szélesebb, s két végén szögben csatlakozik az oldalpántokhoz. Díszítése eltérő azokétól, a középpontból két irányba haladó félhold alakú mélyedések alkotják, amelyekben a kopás ellenére jól látható az aranyozás nyoma. Az utólagos rongálódásokat figyelembe véve úgy tűnik, hogy a tarsolylemez sírba kerülése előtt javíthatták, erre utal a bal oldali kereten látható szegecspár mellett a keretdísz, valamint a felső keretező pánton látható olvadás nyoma, amely esetleg utólagos forrasztásból eredhet. Hasonlóképpen nem tekinthetjük a találók okozta rongálódásnak a keretező pánt alsó részének közepén látható eredetileg patinázott felületű hiányt sem.

Az előlap palmetta motívumainak kidolgozása a tarsolylemezek egy részénél jól ismert módon a bekarcolt előrajzolás nyomán készült. Erős nagyítással a felvázolt mintaszerkesztés helyenként még kivehető. A mintát poncolással ütötték be, majd a díszítetlen nagyobb felületeket meglehetősen durván (16. kép 1), illetve nagyoltan mélyítették le, s egyrészt ezáltal, másrészt a mélyedések aranyozásával emelték ki a palmettas elemek szerkezetét. A munkát viszonylag kevés szerszámmal végezték, így egy kis átmérőjű félgömbös eszközzel, mellyel egyes pontokat ütöttek be, illetve pontsorokból vonalkázott szakaszokhoz használták. Más alkalommal azonban az egyenes lefinomított élű szerszámmal megdöntött beütésével is készítették sűrű rovátkákat, s ugyanezen szerszámmal húzásával lendületes vonalakat (16. kép 2). A háttér leverését ovális keresztmetszetű legömbölyödött, kissé ellaposodó fejű szerszámmal végezhettk. Ez utóbbi művelet meglehetősen gyengén sikerült, s akár a szerszám, akár saját mesterségbeli fogyatéka miatt a készítő a háttér kisebb felületeit meg sem próbálta lemélyíteni.

A tarsolylemez palmetta motívumai egy központi elrendezésű, többszörösen szerteágazó s felül bimbóban végződő palmetta csokorból ágaznak ki, és ugyan-

ahhoz kapcsolódnak, illetve kötődnek vissza, így egyetlen összefüggő, lendületesen burjánzó növény borítja el és tölti ki az egész felületet (17. kép). A sugarasan szétnyíló legalsó levélkétegből két oldalra többszörösen kibomló levél és inda fakad, amely félkörívesen keretezi a tarsolylemez alsó szegélyét és oldalát, nem töltve ki teljesen az öntött szalagig a felületet. Visszahajolva végének palmetta csokra a tarsolylemez középső részének két oldalát foglalja el, míg kibomló alsó levelei a központi levélkétegekhez kapcsolódva egy nagyjából hatszögletű bázist zárnak közre. Ebből a minta a lemez felső részére egy középső bimbós és két kibomló oldalágban sarjad tovább. A levelek egymásba kapcsolódása a lemez felületén nagyjából háromszög alakúnak nevezhető felületeket zár közre, ezáltal hálózatos képezve, amelyben azonban a többi tarsolylemezek jól ismert rombusz alakú hálózatos rendszerre már nyomokban sem ismerhető fel, s kizárólag a központi elrendezésű motívum dominál.

A minta szerkesztése harmonikus és könnyed, ki-egyensúlyozottsága, biztonsága — eltérően a technikai kivitelétől, amely csak középszerűnek tekinthető — átlagon felüli készségre vall. Értékét, egyensúlyát nem befolyásolja, nem rontja meg az sem, hogy a jobb és bal oldal egyes részletei arányaiban eltérőek, nem pontos tükröképei egymásnak.

*

A sír leleteiről összefoglalva megállapíthatjuk, hogy — a helyszínen maradt hosszúcsontokból ítélve — erőteljes középkori férfi sírjába fegyvereit, íját, tegezét és harci baltáját, valamint lovának 884–924-es években készült nyugati ezüstérmekkel díszített kantárját helyezték.

A kengyelpár ellenére úgy tűnik, hogy fanyereg nem volt a sírban, mivel nagyméretű hevedercsatot nem találtunk.⁵ Hasonlóképpen nem tekinthetjük bizonyítottaknak a nyúzott ló sírbahelyezését sem. Tarsolya és fegyverei valószínűleg díszítetlen, egyszerű bőrvörlől függtek, mivel a deréktájról származó mindössze 10 db érem még akkor is kevés a kantár gazdagságát figyelembe véve, ha tekintetbe vesszük, hogy a találók figyelmét az érmek egy része elkerülte, s azok elkallódtak. Elképzelhető lenne, hogy az érmek egy csoportja a tarsoly függesztő szíját díszíthette, a kenézli temető tarsolylemezes 14. sz. sírja alapján ítélve azonban sokkal valószínűbb, hogy a félegyházi sír esetében is ezen átlukasztott érmekeket gondosan vászonba göngyölgetve helyezték a sírba. Ugyane sír ellenkező tapasztalata alapján, illetve egyéb analógiák hiányában ezen érmek tarsolyba helyezését nem állíthatjuk.

A sír jelentős melléklete a tarsolylemez, amely méreteinél fogva — ha figyelmen kívül hagyjuk a minden bizonnyal fiatalkorú számára készült tiszánai példányt —⁶ a legkisebb eddig ismert tarsolylemezünk.⁷ Díszítésének rendszere, az egyetlen középpontból kiinduló, szerteágazó és az egész felületet behálózó összefüggő növény, jól példázza a honfoglalás kori művészet világában oly jelentős helyet betöltő életfa motívumát.⁸ E tekintetbe talán leginkább a veszelovói temető tarsolylemezéhez áll legközelebb,⁹ hiszen a felső részen szerteágazó életfa koronája leginkább ezen található meg. A leletünkön azonban a veszelovói oroszlán alakok helyét a növény dús alsó hajtásai foglalják el. A növény indájának jelzésében, valamint a palmetta-motívum megoldásában leletünk közel áll az anarcsi korong életfa

⁵ Hasonló megfigyelés alapján Dienes I. joggal tételezi fel a ma is élő csikós nyereg bőrrel bevont posztó honfoglalás kori használatát: *Dienes I.*, ArchÉrt 93 (1966) 2., 230.

⁶ *Dienes I.*, FA 16 (1964) 89., 26. kép; *Bartha A.*, A IX–X. századi magyar társadalom. (Bp. 1973) 6. kép.

⁷ *Szabó J. Gy.*, Emlékkönyv a türkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. (Türkeve 1961) 26–27.

⁸ *Fettich N.*, A honfoglaló magyarság fémművészége. I–II. AH 21 (1937); *László Gy.*, A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944); *László Gy.*, A népvándorlások művészete Magyarországon. (Bp. 1971) 100–107.; *Dienes I.*, i. m. 49.; *Szabó J. Gy.*, i. m. 31.; *Bartha A.*, i. m. 128.

⁹ *Erdélyi I.*, ArchÉrt 88 (1966) 95–100. 1–2. kép.; *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok. (Bp. 1972) 61., 23. kép.

ábrázolásához¹⁰ és a tarcali tarsolylemezhez,¹¹ s a palmetták szövevényét tekintve emlékeztet a még csak részleteiben ismert türkevei tarsolylemezre.¹² Ez utóbbival egyébként a megmunkálás terén is bizonyos rokonvonásokat sejtethetünk, bár úgy tűnik, hogy a kiskunfélegyházi tarsolylemezrel ellentétben a türkevei kétoldalas megmunkálással készülhetett a háttér sekély lemélyítése mellett a palmetták hátoldaláról történt enyhe domborításával. E vonatkozásban is, de méreteiben és főleg arányaiban leletünk talán legközelebb az ugyancsak Duna–Tisza-közi lelőhelyről származó fehéregyházi tarsolylemezünkhöz áll.¹³ A megmunkálás árnyalati különbségét a minta központi elrendezésében, a pontosorok hátoldali poncolt beütésében s a kőberakást körülvevő szív alakú idomok csak hátoldal felől elvégezhető domborításában láthatjuk.¹⁴

A sír párhuzamait tovább vizsgálva, bár az eset korántsem egyedülálló, a legjelentősebbnek kell tartanunk a tarsolylemez és a nagyszámú érem együttes előfordulását. Az eddig ismert tarsolylemezeink közül 4 mellett volt a leletegyüttesben érem is¹⁵ (Galgóc, Bodrogvés, Szolnok–Strázsaalom, Kenézli). Sajnálatos tény, hogy ezen érmek sorsa meglehetősen hányatottan alakult, nagy részük nem lelhető fel, így némelyik pontosabban már meg nem határozható.¹⁶ A korábban közölt, majd pontosított kormeghatározások alapján azonban bizonyos, hogy az eddigi tarsolylemezek kizárólag arab dirhemekkel fordultak elő, amelyek közül az egyértelműen meghatározottak a X. század elején készültek.¹⁷ Nyugati éremanyag ez ideig a tarsolylemezek sír együtteseiben nem fordult elő. Ez nem csupán típusbeli különbséget, hanem származásbeli eltérést is jelent, hiszen az utóbbiak a kalandozások, jelen esetben pedig 924-es év hadjáratának zsákmányából származnak, míg az arab dirhemek eredetét a kereskedelem útján érkezettnek tartja a kutatás.¹⁸ Nem ismeretlen viszont a nyugati típusú érmek lószerszámdíszként való felvarrása, hasonló esetet figyeltek meg a kenézli temető 11. sz. sírjában, „amelyben talált 17 éremből 16 kétség-telenül a lónak kantárjához tartozott”.¹⁹ (E sírnak tárgyalat leletünkkel további közös vonása, hogy a medence táján talált érem nem hozható semmilyen összefüggésbe a lószerszám díszéhez tartozó érmekkel csakúgy, mint a kiskunfélegyházi sír esetében.) A Komárom melletti Bátorkeszi (Vojnice) temetőjének 5. sírjában a sír bal alsó sarkába helyezett lókoponya táján ugyancsak találtak 9 db a X. század első feléből származó érmet.²⁰ A kiskunfélegyházihoz hasonló éremmennyiség egy síron belüli előfordulására azonban úgyszólván alig van példa, eltekintve a benepusztai (Ladánybene) sír előkerülésekor említett 30–40 db éremtől.²¹ (Ezek viszont csak felében-harmadában kerültek a múzeumba, s amint ezt a nagyszámú veret bizonyítja, nem a lószerszámot díszíthették.) A kiskunfélegyházi sír lószerszámján talált 29 érmet s a kenézli és a batorkeszi érmes díszű lószerszámokat összehasonlítva, arra kell gondolnunk, hogy nem csupán a lószerszámunk szíjzatát díszíthették, egy részük esetleg a nyeregtagorószéri, bőrből, nemezből készült, ún. „csikós nyereg”-re lehetett felvarrva.²²

A kenézli és a batorkeszi sírokat a lószerszámok érmei a X. század második felére kelteznek. A kiskunfélegyházi lelet érmei a sír és a tarsolylemez keltezésére látszólag kiváló fogódzópontot nyújtanak. Gedai István egyértelműen a leleteket a 924-es évben lezajlott észak-italiai és dél-franciaországi kalandozásokhoz kapcsolja.²³ Ebből, valamint az érmek kopottságából adódóan a lelet sírbakerülését a X. század második negyedére vagy közepe tájára kellene helyeznünk.

A honfoglalás kori leletek keltezésének fokozott nehézségeire azonban már a korábbi, de különösen az újabban megjelent tanulmányok számos szerzője figyelmeztet. Már Fethich Nándor felvetette a tárgyak keletkezésének és földbekerülésének időpontja közötti különbség kérdését.²⁴ Megfontolást érdemelne, mennyire általánosítható Szőke Béla néhány leletegyüttesrel kapcsolatban kialakított véleménye, aki szerint egyes lelet típusok (pl. lószerszámok) esetében azok öröklődésével, több generációs használatával lehet számolnunk.²⁵ Bár más oldalról, de ugyancsak ezt a kérdést, a tipológiai keltezés nehézségeit s a pogány szokásokkal együtt a honfoglalás kori tárgytípusok hosszabb továbbélésének lehetőségét veti fel és illusztrálja példákkal Bálint Csánád.²⁶ Másutt, s ez talán még lényegesebb, a díszes lószerszámok esetében kifejezetten azok ünnepi használatát tételezi fel.²⁷ Úgy érzem azonban, ennél is tovább léphetünk és felvethetjük a kérdést, hogy vajon — jelentős művészi s egykor tekintélyes anyagi értéket képviselő — honfoglalás kori leleteinket tulajdonosaik mindennapi viseletként, avagy rendszeresen, illetve csupán kivételes alkalmakkor viselték-e? Anélkül, hogy e kérdésre e helyen megnyugtató válasszal szolgálhatnánk, meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi esetben rendkívüli mértékben megnövekedhet a készítés és a földbekerülés közti idő, s rendkívül kétségessé teszi megszokott keltezési módszereink használhatóságát.

A X. századi hazai éremleletek értékelésével számos tanulmány foglalkozik, ezek lehetővé teszik, hogy azok szerepét és keltező értékét közelebbről megvizsgáljuk. Meggyőzőnek látszik, hogy e leletek akár kereskedelem útján vagy akár a kalandozások zsákmányaként kerültek hazánkba, a belső forgalomban már nem annyira csereeszköz, hanem sokkal inkább az áru szerepét tölthették be.²⁸ Az a tapasztalat továbbá, hogy a különböző származású pénzek leletegyüttesekben nem keverednek, arra vall, hogy árukénti forgalmuk is rendkívül korlátozott lehetett. Ez a tény, valamint az érmek felvarrás céljából történő átlukasztása arra enged következtetni, hogy a pénzeket éppoly hosszú időn át használhatták vagy őrizhették, mint a sírokba került egyéb leleteket, azok korhatározó értéke csak mint terminus post quem tekinthető bizonyosnak, s a sírlelet földbekerülésének idejét elég tág határok között szabja csupán meg.

Tarsolylemezeink csoportosítását illetően számos, időrendi besorolásukat tekintve jóval kevesebb kísérlet történt.²⁹ A domborítás technikájának fejlődésétől kezdve a tarsolylemezek mintázata előképeinek, avagy a tarsoly szerkezetének mintabeli tükröződésén át több különböző szempontú osztályozással találkozunk, általános

¹⁰ Fethich N., i. m.; Csallány D., Acta AntHung 10 (1957) 295., 2. kép.

¹¹ Fethich N., i. m. 41. t.; László Gy., A honfoglaló...; Szabó J. Gy., Türkevei Emlékkönyv címlapon.

¹² László Gy., A honfoglaló... 165. kép.

¹³ Kada E., ArchÉrt 1912. 326.; László Gy., A honfoglaló... 31. t.

¹⁴ Tóth E., A késő népvándorlás kor és a korai Árpád-kor ötvös eljárásai. 1958. (Szakdolgozat)

¹⁵ Fehér G. — Éry K. — Kralovánsky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. RégTan I. (Bp. 1962) 40–47, 76, 82–83.

¹⁶ L. Huszár, Acta ArchHung 5 (1954) 67., 15.

¹⁷ Jóska A., ArchÉrt 34 (1914) 322.; Fethich N., i. m. 76–77, 81.; Huszár L., i. m. 67. 14, 76, 56, 82 CII. 99. CCXXIV.; Bartha A., i. m. 154.

¹⁸ Bálint Cs., MFMÉ (1968) 71.; László Gy., A honfoglaló... 365.; Bartha A., i. m. 155.

¹⁹ Jóska A., ArchÉrt 34 (1914) 315.

²⁰ A. Točík: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. SAV (1968) 60, 117–118.

²¹ Fethich N., i. m. 68.

²² Dienes I., ArchÉrt 93 (1966) 230.; Szőke B., A honfoglalás és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Tan I (Bp. 1962) 18.

²³ Gedai I., Cumania I (1972) 171.

²⁴ Fethich N., i. m. 38.

²⁵ Szőke B., i. m. 18.

²⁶ Bálint Cs., MFMÉ (1968) 66.

²⁷ Bálint Cs., Hunok, avarok, magyarok. (Szeged 1973) 5.

²⁸ László Gy., A honfoglaló... 363–364.; László Gy., (1963) 385–386.; Huszár L., i. m.; Bartha A., i. m. 154–156.; Bálint Cs., MFMÉ (1968) 68–72.

²⁹ Dienes I., FA 14 (1962) 83.

érvényűnek azonban éppen a tarsolylemezek közismerten nagyfokú változatosságánál fogva egyiket sem tekinthetjük, illetve csaknem minden eddig felállított szabály alól ismerünk eltérő kivételeket. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy az eredetileg textil vagy bőr díszítésű, illetve veretes előképeket tükröző tarsolyok után kialakulhatott a tarsolylemezek sajátos művészete, amely már nem tapad szorosan az előképekhez. A kiskunfélegyházi tarsolylemez — és véleményünk szerint néhány más darab mellett részben a hozzá legközelebb álló, sok tekintetben ugyancsak egyedi vonásokat mutató fehéregyházi lelet — talán egy ilyen fejlődési csoportba sorolható.

Egyrészt ennek, másrészt a honfoglalás kori sírleletek és az érmek fentebb tapasztalt tágabb keltezési lehetőségének alapján azt is elképzelhetőnek tarthatjuk, hogy a leletek a X. század közepe táján vagy azt követően kerülhettek földbe. Nagy segítségünkre lehetne a végleges keltezés kialakításában a sír embertani anyaga is, amelyből azonban a pontosabb életkor meghatározásához szükséges vázrészecskék nem állnak rendelkezésünkre. Úgy érezzük azonban, hogy az érmek és főként a tarsolylemez fentebb részletezett kopottsága nem zárják ki a javasolt keltezés lehetőségét.

H. Tóth Elvira

МОГИЛА ЭПОХИ ЗАВРЕВАНИЯ ВЕНГРАМИ РОДИНЫ ИЗ КИШКУНФЕЛЕДЬХАЗЫ

Резюме

Во время прокладки фундамента дома № 48 по ул. Радности Миклош в г. Кискунфеледхазы весной 1970 г. была затронута могила эпохи завоевания венграми родины. Кроме железного топора, фрагмента ножа, трёх лоскутов ткани, двух экз. бронзовых пуговиц, 8 экз. проколотых монет, одного предмета из бронзы, а также бляхи от сумки, которые были переданы в музей находчиками, вовремя проведенных нами проверочных раскопок в незатронутой части могилы были обнаружены обломы от горита, наконечник стрелы, костяная пластинка от лука, серебряная пряжка, железные удила, пара стремян, серебряные бляшки с позолоченным фоном и 29 экз. проколотых серебряных монет, украшавших узду. Железные пластинки от горита вместе с пластиками от лука нам удалось поднять из могилы в состоянии *in situ*.

Бляха от сумки, изготовленная из тонкого серебряного листа и имеющая щитовидную форму и сравнительно небольшие размеры, а также ее обратная сторона из красной меди, сохранилась плохо, неполностью и в погребении, по всей вероятности, была положена уже в стертом и возможно починенном состоянии. На ее орнаменте в виде пальметок отражается характерный мотив «древа жизни». Растительный орнамент, идущий из центра нижней ее части, разветвляется и боковыми побегами равномерно покрывает всю поверхность бляхи. По своей сложной композиции орнамент бляхи не имеет родства ни с одной из сумочных блях, обнаруженных на территории Венгрии. По своей выделке, которая с точки зрения ювелирно-технического искусства представляет собою довольно посредственную работу с односторонней обработкой, напоминает скорее всего фехердьхазскую сумочную бляху (территория села Шолт).

Под костями ступни и вокруг них нами были открыты принадлежности конской сбруи и моменты. Подобное употребление монет можно встретить в могиле № 11 могильника в Кенезле и в 5-ой могиле могильника из Войницы (Словакия), несомненно однако, что до послед-

него времени остается неизвестным нахождение при достоверных раскопках подобного количества монет, которые украшали бы сбрую коня эпохи завоевания венграми родины.

Назначение проколотых монет, открытых находчиками в средней зоне потревоженной части могилы, за неимением наблюдений является неопределенным. Некоторые монеты, возможно, покрывали поразительно хорошо сохранившиеся полотняные полоски.

Среди монет, украшавших сбрую коня, кроме обычных монет рекса Беренгера и императора Беренгера, мы обнаружили павийские монеты Рудольфа и целый ряд тулузских и бриодских экземпляров, а также в большом количестве монеты Карла III (Толстого) и Гайанма.

Среди монет, найденных в средней части могилы, отсутствуют северо-итальянские типы, однако здесь имеется несколько фрагментарных экземпляров монет-нашивок из Тулузы. Иштван Гедан, исследовавший и определивший монеты, считает, что настоящие находки могут быть, по видимому, поставлены в связь с северо-итальянскими и южно-французскими набегами венгров, имевшими место в 924 году. Этот вывод он использует и для определения более точного времени чеканки некоторых типов монет.

Однако значение определения монет с точки зрения помещения их в погребение является ограниченным, на что с правом обращается внимание все большего числа исследователей. Нам следует чтить сокращение денежного обращения в X веке внутри страны, а также устойчивость бытования орнаментированной конской сбруи, имея при этом в виду и возможность случаев наследования. Мы предполагаем, таким образом, что бляха от сумки, как и инвентарь могилы, могли попасть в землю в середине X века или несколько позже. Об этом свидетельствуют и следы стертости от употребления, проследившиеся на ряде предметов.

E. X. Tom

EIN LANDNAHMEZEITLICHES GRAB IN KISKUNFÉLEGYHÁZA

Auszug

Im Frühling 1970 wurde in Kiskunfélegyháza, Radnóti-Miklós-Straße 48, bei der Aushebung der Fundamente eines Neubaus ein Grab aus der Zeit der ungarischen Landnahme aufgewühlt. Die Finder lieferten dem Museum ein Beil aus Eisen, ein Messerbruchstück, 3 St. Textilienreste, 2 Bronzeknöpfe, 8 durchlöchernte Münzen, einen Bronzegegenstand und ein Taschenblech ein; bei der Authentisierung fanden wir im intakten Teil des Grabes die Reifen eines Köchers, eine Pfeilspitze, Bogenbelegplatten aus Knochen, eine Silberagraffe, eine Trense aus Eisen, zwei Steigbügel, einen silbernen Ösenknopf mit vergoldetem Hintergrund sowie 29 durchlöchernte Silbermünzen, die den Halfter zierten. Die meisten Köcherreifen und die Bogenverstärker konnten *in situ* geborgen werden.

Das schildförmige, verhältnismäßig kleine Taschen-

blech aus dünnem Silber sowie das Rückenblech aus Kupfer sind stark beschädigt, sie weisen auch Mängel auf. Es ist jedoch anzunehmen, daß sie in bereits stark abgenutztem Zustand, vielleicht mit Ausbesserungen, ins Grab beigegeben wurden. Das Palmettenmuster zeigt das charakteristische „Baum des Lebens“-Motiv: das Pflanzenmuster geht vom Mittelpunkt des unteren Teils aus, nimmt die Form eines Stammes an, dessen Seitenzweige die gesamte Fläche gleichmäßig bedecken. Diese komplizierte Komposition steht mit keinem in Ungarn gefundenen Taschenblech in unmittelbarer Verwandtschaft. Hinsichtlich der Goldschmiedetechnik ist das Stück recht mittelmäßig: es ist einseitig bearbeitet und erinnert am ehesten an das Taschenblech aus Fehéregyháza (im Bereich der Ortschaft Solt).

Die Münzen, die das Pferdegeschirr und den Halfter

zierten, lagen unter den Fußknochen bzw. um diese herum. Der Gebrauch solcher Münzen ist aus dem 11. Grab des Gräberfeldes in Kenézló und aus dem 5. Grab des Gräberfeldes von Vojnice (Slowakei) bekannt; die Art und Weise ihrer Anbringung steht über jedem Zweifel. Doch ist es uns nicht bekannt, daß Münzen als Zierden landnahmezeitlichen Pferdegeschirrs bisher in ähnlich hoher Zahl irgendwo zutage gekommen wären.

Der Gebrauch der ebenfalls durchgebohrten Münzen, die im aufgewühlten Teil des Grabes in der Umgebung der Skelettmitte gefunden wurden, ist — mangels authentischer Beobachtung — ungewiß. Die in auffallend gutem Zustand erhaltenen Leinenstreifen erlauben die Vermutung, daß einige von ihnen in diese eingewickelt gewesen sein konnten.

Unter den Münzen vom Pferdegeschirr finden wir die üblichen Münzen von Berengar rex bzw. Berengar imperator, daneben aber auch solche von Rudolf von Pavia, Prägungen aus den Münzen von Toulouse und Briande in ansehnlicher Zahl; auch die Münzen von Karl dem Dicken und Guillaume sind zahlreich.

Unter den Münzen bei der Skelettmitte fehlen die

norditalischen Typen: die Münzen des Eudes (Toulouse) sind jedoch in mehreren Exemplaren vorhanden. Nach Meinung von István Gedai, der die Münzen bestimmte und aufarbeitete, darf der Fund mit Gewißheit mit dem Streifzug der Ungarn durch Norditalien und Südfrankreich im Jahr 924 in Beziehung gestellt werden. Dieser Feststellung bedient er sich auch bei der genaueren Bestimmung der Prägezeit gewisser Münzen.

Im Hinblick auf das Beerdigungsdatum ist aber der zeitbestimmende Wert des Münzmaterials eigentlich beschränkt. Immer mehr Forscher machen darauf aufmerksam, wie gering der Geldverkehr im Landesinneren im 10. Jahrhundert war. Es ist daher nicht auszuschließen, daß das reich verzierte Pferdegeschirr lange Zeit in Gebrauch stand, vielleicht sogar vererbt wurde. Wir nehmen daher an, daß das Taschenblech und die übrigen Grabfunde selbst um die Mitte des 10. Jahrhunderts, vielleicht sogar noch etwas später bei der Beerdigung in die Erde kam. Die starke Abnutzung infolge von Gebrauch bei einem Teil der Funde erlaubt jedenfalls diese Annahme.

E. H. Tóth

ELŐZETES JELENTÉS A SIMONTORNYAI VÁRBAN VÉGZETT ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSRÓL (1960, 1964–1966)

A Tolna megyei Simontornya várának története a rendelkezésünkre álló adatok alapján a XIII. század második felétől követhető. Alapítását a Döröcske nemzetségből származó Salamonfia Simon alországbíró nevéhez kötik, aki a feltevések szerint az 1270-es években építhette a ma álló vár őseként azt a tornyot, melynek emlékét a Simontornya helynév is őrzi. — A XIV. századtól a török foglalásig a várat és tartozékait a legrangosabb családok és személyek birtokolták; a Henefi, a Lackfi, a Kanizsai családok, Ozorai Pipo, a Garaiak, majd Buzlay Mózes és Pöstyéni Gergely. 1543–1686 között török uralom alatt állt, majd 1702-ben a vár az osztrák Styrum-Limburg család tulajdonába került. A Rákóczi-szabadságharc idején Vak Bottyán legfontosabb dunántúli támaszpontja volt. A XVIII. század derekától lényegében az 1960-as évekig szükségalakások, magtár és a Simontornyai Bőrgyár raktárai foglaltak helyet az épületben.¹

1960-ban, amikor az Országos Műemléki Felügyelőség felkérése alapján² a munkát megkezdtük, a várnak csupán déli és keleti szárnya volt ismert, északról újkori építkezések nyomait mutató várfalsonk szegélyezte az udvart. A déli oldalon álló kaputorony udvari homlokzata előtt újkori építmény maradványa állt. A szomszédos nagy torony földszintjét újkori falak osztották több helyiségre, emeletei közül csak az első volt járható, mivel csupán a földszinti boltozat maradt meg, az emeletet síkfödémek elpusztultak. Mint ahogy az 1696. évi kincstári becslésben is ez olvasható: „... A torony négy emeletből áll és szobái a földszintig mind beomlottak.” A későbbiekben új földemeket építettek, de 1960-ban már azok sem léteztek.³ A lépcsőház romos volt, földszintjén újkori építményekkel és elfalazásokkal. A palota-épületben a földszinten több lakás, fent magtár helyezkedett el, északi végéhez XVIII. sz.-i földszintes épület csatlakozott, külső homlokzata előtt többalakos épület állt (1. kép). Az udvar nyugati és északi oldalán, valamint a várfalsonk tövében hatalmas szemétdombok éktelenkedtek. A pincékben volt a Bőrgyár cserzőanyag raktára.

A vár építéstörténetére vonatkozóan a kutatás előtt csupán az volt feltételezhető, hogy a két torony, valamint a lépcsőház számos nyílászere és a boltozatok egyaránt a Buzlay-féle reneszánsz építkezés emlékei. A palota épületét pedig szinte jellegtelenné tették az újkori építkezések és átalakítások.

Az 1960-ban megkutatott épületrészek között elsőként a *kaputoronyt* említjük, melynek déli homlokzati falában kibontottuk a felvonóhidás kaput és annak szomszédságában az elfalazott lórést. A kapu kőkeretében fennmaradtak a kapu szerkezetére utaló vasalások és

két oldalán a falban a rekesztőgerendák helye. Hosszas használat jeleit viselő küszöbköve felett több reneszánsz nyílászertöredéket találtunk. Ezeket akkor helyezték ott el, amikor a tágas kapunyílást ablakká szűkítették. A kapuval szemben, az északi falon az udvarra vezető kapunyílás kőkeretét szabadítottuk ki az újkori elfalazásból. A jelentős égés nyomait őrző falakról eltávolítottuk az újkori vakolatot és ennek nyomán kitűnt, hogy a boltindítások alatt reneszánsz idomtégla gyámkövek helyezkednek el. A keleti falon ép példányt találtunk⁴ (6. kép), az északi és déli falé rosszabb fenntartású, míg a nyugati falon feltételezhető gyámkövet minden bizonnyal az újkori ablak építések pusztítottak el.

A kaputorony pincéjében a felhalmozódott szemét eltávolítása után áttörtük a boltozatán, illetőleg a földszinti helyiség padozatában mutatkozó négyzetes nyílást. Ez és a pince falában elhelyezett vaskarikák amellest szólnak, hogy a már említett kincstári becslésben⁵ olvasható szöveg: „... a bejárat alatt egy erős demléc mélyen a föld alatt erős boltozatokkal ellátva...”, erre a pincére vonatkozik. — Az itt nyitott kutatóblokkban az újkori járószint alatt mintegy 40 cm-re jelentkező homokréteg-ből reneszánsz ballusztrád báltöredéke — török bronz kis-ágyú —, XVI. sz.-i kályhaszem és jelentős mennyiségű török kori cseréptöredék került elő.

A kaputorony emeletén feltártuk az elfalazott, udvarra tekintő ablak reneszánsz kőkeretét, szomszédságában pedig ugyancsak az északi falon elfalazott kandallót bontottunk ki. A kandalló párkánya 1 cm-es vakolattal borított reneszánsz párkánykövekből készült. Másodlagos elhelyezésük mellett szólt az is, hogy a kövek (három darab) egyike sem volt falba kötött, és a közöttük mutatkozó hézagokat tégladarabkakkal és gipszes vakolattal töltötték ki. Az elfalazás teljes kibontása után látható lett a tüzelőtér is, melynek alját másodlagosan felhasznált reneszánsz faragványokból rakták.

A nagy torony földszinti helyiségében az újkori osztófalak elbontása után levertük az ugyancsak újkori vakolatot és keleti falán egy kuleslórést bontottunk ki. Feltártuk a terem reneszánsz téglapadozatát is, mely az újkori padló és 20 cm-es rétegvastagságú tiszta homok alatt húzódott.⁶ Udvarra vezető ajtajának küszöbköve alatt feltártuk a 180 cm hosszú régi küszöböt. A régi küszöbkő erősen kopott volt, hosszú használat nyomával, kitöredezett középső részét téglával pótolták valószínűleg az új küszöb elhelyezésekor.

A nagy torony első emeletén a keleti falon a lépcsőházból illetőleg annak toldaléképítményéből bevezető ajtónyílás két oldalán falkutatást végeztünk, és kiderült,

¹ A vár és a település történetének részletes és igen alapos feldolgozása: dr. Kiss István, Simontornya krónikája (1938).

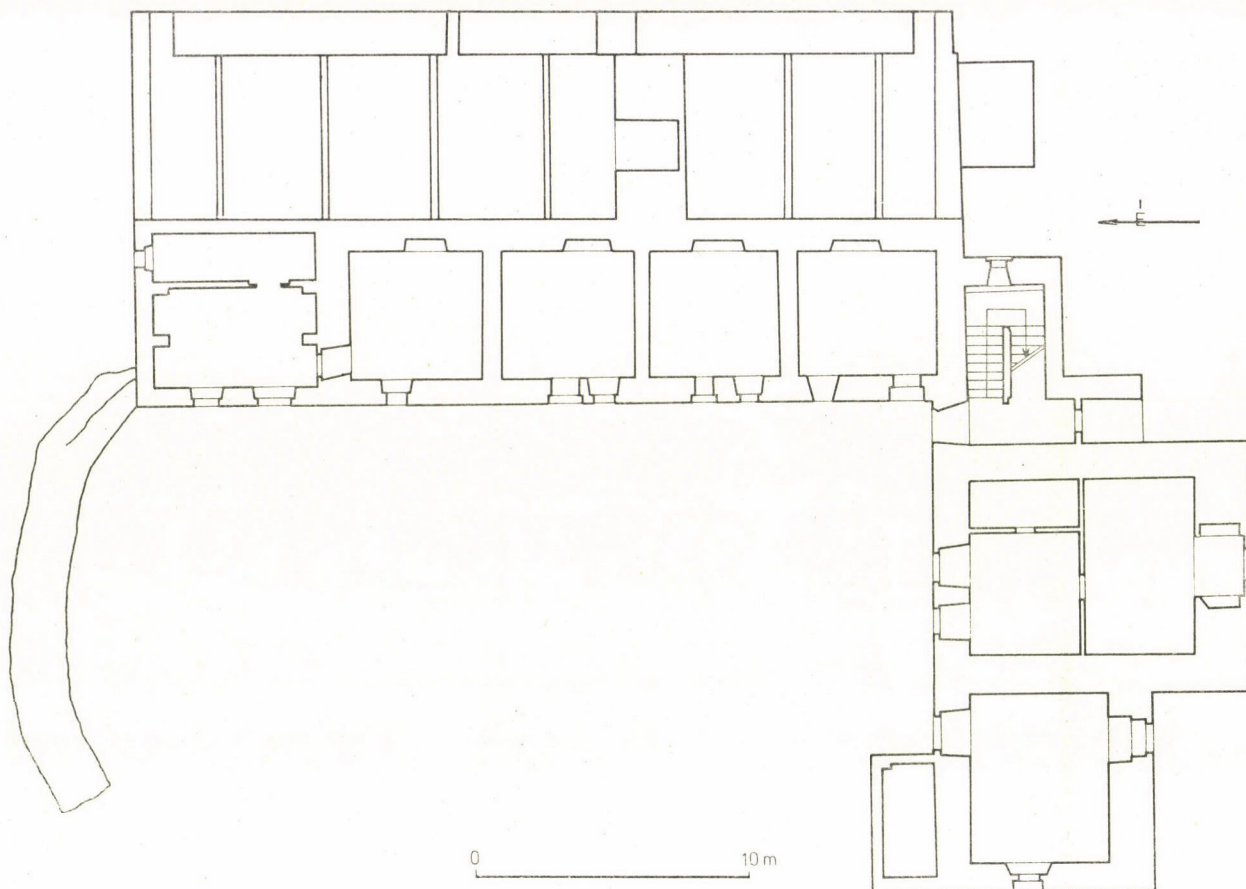
² A megbízás eredetileg tájékoztató kutatásra vonatkozott, annak megállapítására, hogy érdemes-e, szükséges-e a helyreállítást megelőzően nagyobb arányú régészeti feltárást végezni. Az 1960. évi eredmények nyomán került sor a teljességet megközelítő feltárássra. 1960-ban a kutatás augusztus 9–szeptember 30. között folyt. Tervező: Ferenczy Károly.

³ A torony tetőzete is elpusztult a második világ-háború során, az új toronysisak 1954-ben készült.

⁴ A négy tagból álló gyámkő egyik oldalán kisebb falbontást végeztünk a méretek megismerésének érdekében. Párkánya — mely felett korhadtt deszkalapot figyeltünk meg — 35 cm hosszú, 4,5 cm magas, 13 cm széles. A két díszített tagozat tulajdonképpen falazótégla méretű: $26 \times 15 \times 5$ és $26 \times 14 \times 5$ cm-es, a közöttük levő tagozat 28,5 cm hosszú, 3 cm magas és 13 cm széles.

⁵ A kincstári becslésből közölt idézetek: dr. Kiss I. i. m. 97–98.

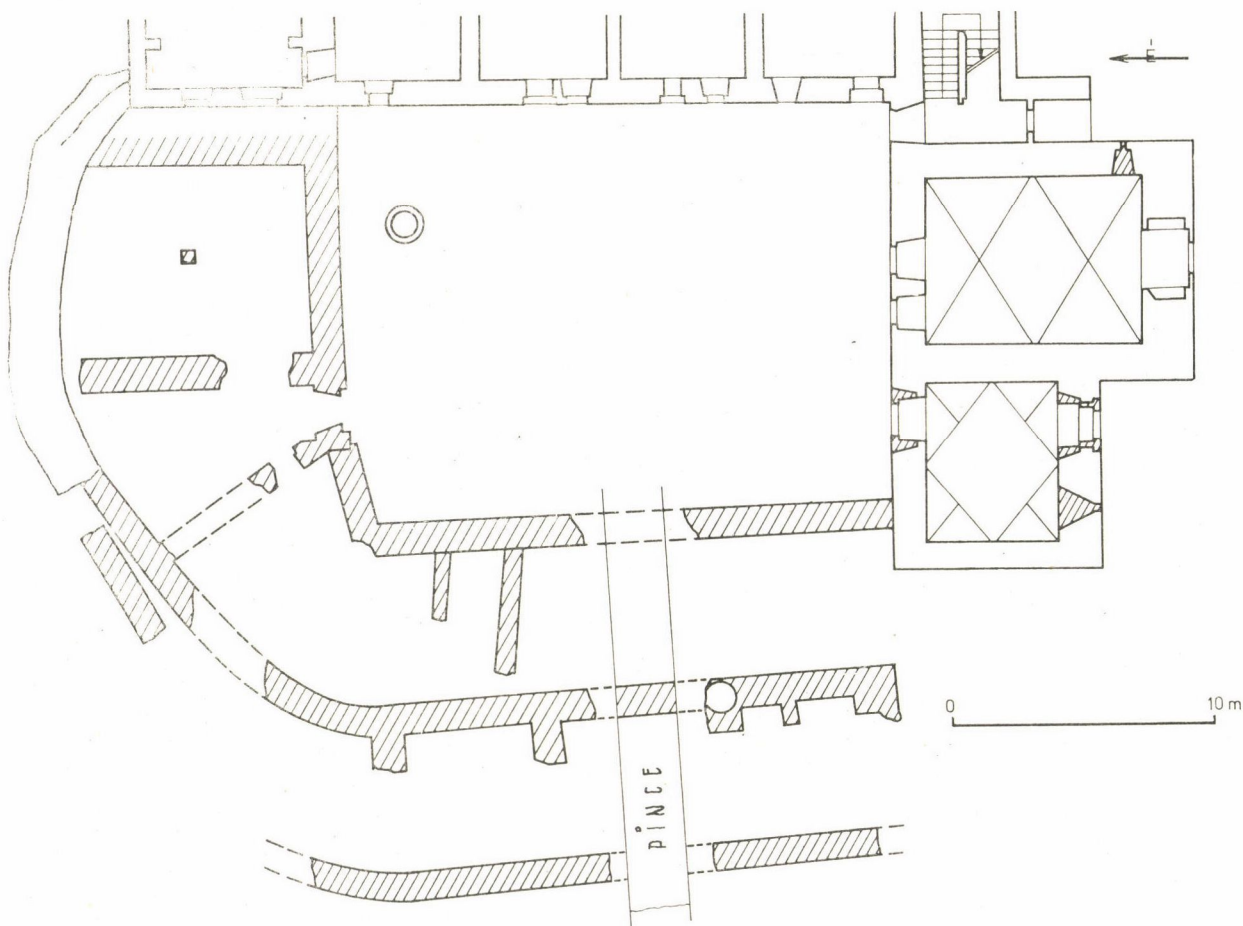
⁶ A padlót kímélése érdekében a feltárást után visszatemettük.

1. kép. A vár földszinti alaprajza 1960-ban a feltárás megkezdése előtt. OMF Tervtára

Рис. 1. План крепости в 1960 г. до начала раскопок

Fig. 1. Plan du rez-de-chaussée du château-fort en 1960, avant le dégagement.

2. kép. A vár földszinti alaprajzának részlete az 1960. évi kutatás után. Sch. Pusztai Ilona (OMF) felmérése

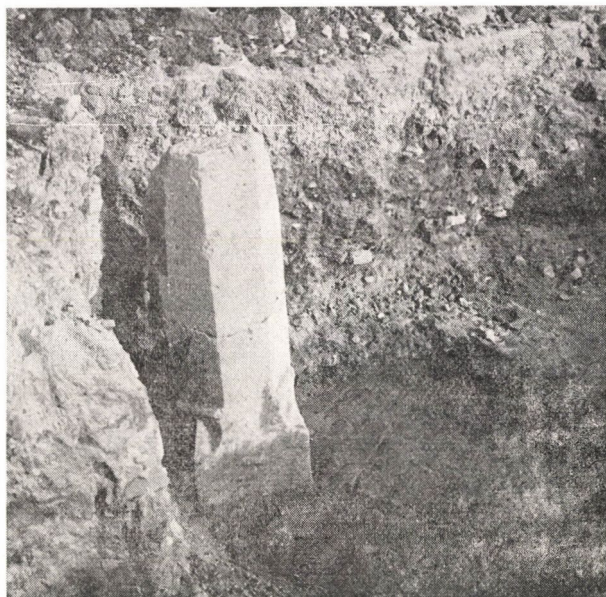
Рис. 2. Деталь плана крепости после раскопок 1960 г.

Fig. 2. Details du plan du rez-de-chaussée du château-fort après les investigations de 1960

3. kép. Gótikus ajtókeret az északi szárny feltárásából
Рис. 3. Готическое обрамление двери из раскопа северного крыла

Fig. 3. Cadre de porte gothique trouvé lors des fouilles de l'aile septentrionale

4. kép. A pilléres terem középpillére feltárás közben, az „in situ” lábazon a feltöltésben talált pillértörzs töredékével

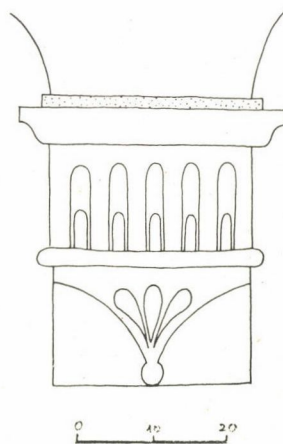
Рис. 4. Срединный пиллер пиллерового зала во время раскопа со фрагментом ствола пиллера на цоколе «in situ», обнаруженным в заполнении

Fig. 4. Le pilier central de la salle à piliers, en cours de dégagement, avec le fragment du fut du pilier trouvé dans le remblai

5. kép. A pilléres terem középpillérének fejezete
Рис. 5. Капитель пиллера из пиллерового зала

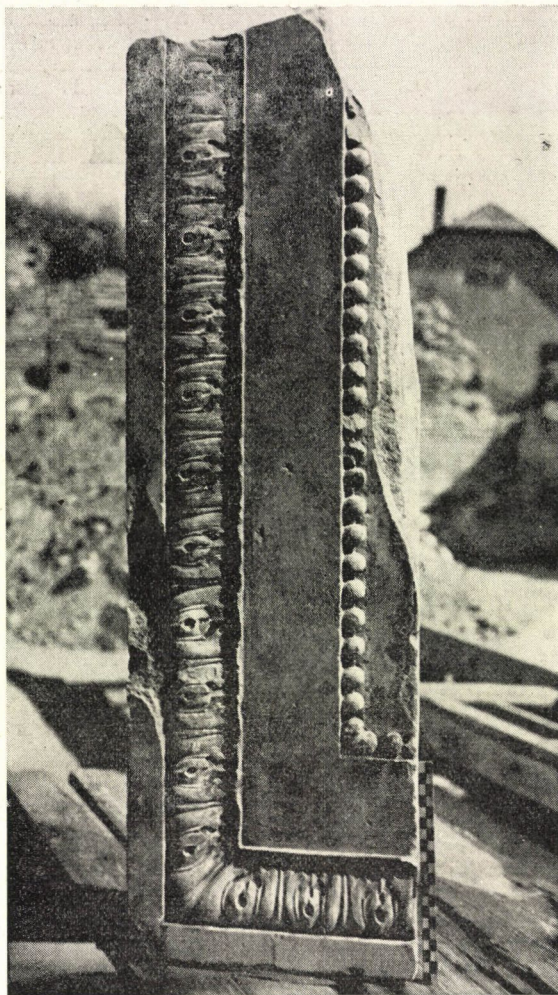
Fig. 5. Chapiteau du pilier central de la salle à piliers

6. kép. A kaputorony keleti falán feltárt téglagyámkő (saját felmérés hozzávetőleges pontossággal)

Рис. 6. Кирпичный кронштейн, открытый на восточной стене надвратной башни. 1 : 10

Fig. 6. La console de brique dégagée sur le mur oriental de la porte-tour. 1 : 10

7. kép. A nagy torony emeletén másodlagos elhelyezésben talált reneszánsz nyíláskeret töredéke
 Рис. 7. Фрагмент ренессансной рамки скважины, помещенной вторично на этаж большой башни
 Fig. 7. Fragment du cadre d'une ouverture de style Renaissance, trouvé en remploi sur l'étage de la grande tour

8. kép. A 7. sz. kép részlete és egy, 1964-ben újkori feltöltésben talált faragványtöredék
 Рис. 8. Деталь рисунка 7 и фрагмент резного камня, найденного в 1964 г. в заполнении нового времени
 Fig. 8. Détail de la fig. 7 et un fragment de pierre sculptée trouvée, en 1964, dans un remblai moderne

9. kép. A palota udvari homlokzata előtt volt folyosó egyik oszlopfejezetének töredéke
 Рис. 9. Фрагмент одной из колонн коридора, находившегося перед дворовым фронтоном дворца
 Fig. 9. Fragment d'un chapiteau du couloir courant devant la façade de la cour du château

hogy mindkét részsűs falszegélye mögött szélesebb nyílásra utaló vakolt falsíkok húzódnak. A korábbi nyílás eredetileg — vagyis a lépcsőház toldalékának felépítése előtt — ablakfülke volt, nagyjából azonos méretű a torony déli homlokzati falában levőkkel. — Az északi falon kibontottuk az egykori függőfolyosóról nyíló kőkeretes fűtőnyílást. Az elfalazásban faragott oldalával befördített magas színvonalú reneszánsz nyíláskeret-töredéket találtunk (7. kép). A helyiség padozatának — erősen szennyezett hajópadló — eltávolítása után szintkutatást végeztünk. Helyenként töredékes téglapadlómaradványok kerültek elő, illetőleg nagyobb területen fennmaradt a padozat kötőanyaga az elpusztult padlótéglák lenyomatával. — Kisebb tanúfalak meghagyásával eltávolítottuk a terem újkori vakolatát. Alatta a nyugati falon szinte végig, a többin töredékesen konstatálhattuk a téglaporos, rózsaszínű reneszánsz vakolatot. Helyenként, így az említett ajtónyílás körül is, szürkés-fehér, feltehetően törökkori meszelés és vakolat jelentkezett. — A falkutatás során feltártuk az eredeti földem helyét is, mivel az kutatás nélkül nem volt egyértelmű a későbbi földemek sűrűbb emeletosztásra utaló gerendafészkei miatt.⁷

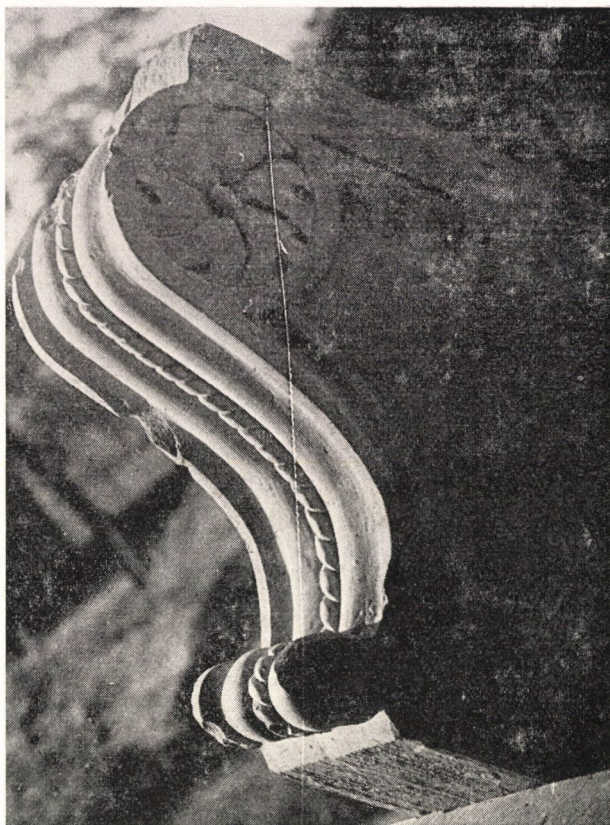
A lépcsőházban folytatott kutatás során is elsősorban a nagy toronyra vonatkozó adatokat nyertünk, mivel annak keleti faláról távolítottuk el az újkori vakolatot a lépcsőház felől. A torony falán dekoratív, jó fenntartású vörös alapon fehérrel fűgázott téglafestés — azaz téglafalat utánzó festés — került elő. Kitűnt az is, hogy a festés a lépcsőház kialakítását megelőzően készült. Ugyanis a lépcsőház boltvállait a festéssel díszített toronyfalba építették be, és nyomát sem találtuk olyan igyekezetnek, hogy az utólag bevágott boltvállak körül kijavítsák a téglafestést. Ugyanez vonatkozik az emeletenként, lépcsőfordulónként ütemesen ismétlődő gerendalyuk-sorokra — építőállvány nyomaira — is, melyek kétségtelenül a lépcsőház, illetőleg boltozatának építésére utalnak. — A lépcsőházzal kapcsolatban még megjegyezzük, hogy bár ma látható formájában történt kialakítására csak a nagy torony felépítése után — és nem is közvetlenül — került sor, mégis több jelenség szól amellett, hogy a lépcsőházat befogadó négyzetes alaprajzú építmény már korábban is állt. Déli, keleti és északi falában a boltvállak

⁷ Az új földem, valamint a II. és III. emelet közötti is 1960–61 telén készült Ferenczy Károly tervei alapján.

éppen úgy később épültek látszanak, mint a nyugati oldalon, azaz a toronyfalban. A lépcsőpihenők oldalfalain jól megfigyelhető volt, hogy a vakolt felületek túlnyúlnak a boltozatokon.

A lépcsőház bejárata előtt, az udvar délkeleti szögletében a felső réteg lehántása után a lépcsőház felé menetelesen emelkedő, lépcsőalapozásra emlékeztető téglapítmény maradványát, mellette pedig újkori csatorna részletét találtuk. Leletanyag: palásodó, kemény mészkőből készült reneszánsz faragványok töredékei és kétfejű-sasos (XVIII. sz.) kályhacsempe-töredékek.

Fentiekkel egyidejűleg a palota-épület földszintjén az egyik, újkorban kialakított ablak alatt kibontottunk egy téglalívvvel szegélyezett elfalazást, és mögötte megtaláltuk a pincelejáró középkori kőkeretének felső ívét.⁸ Az épület lakott, illetőleg használt volta egyéb kutatást nem tett lehetővé.

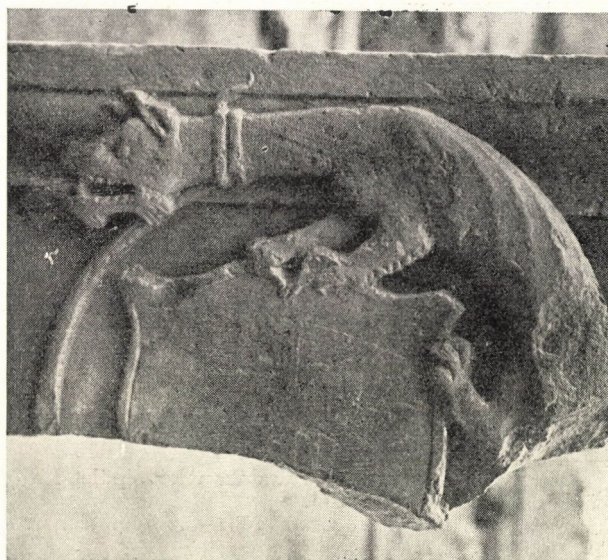

10–11. kép. Kandalló konzol
Рис. 10–11. Консоль камина
Fig. 10–11. Console de cheminée

Tovább haladva észak felé az udvar felső rétegének eltávolításával, közvetlenül az 1960. évi járószint alatt a palota homlokzata előtt 2,50–2,80 m-re a hajdan volt folyosó képére utaló⁹ reneszánsz faragványtöredékek kerültek elő. Közöttük gazdagon díszített oszlopfő¹⁰ lemezesen több darabra hasadva, az oszlopfőhöz tartozott oszloptörzs részlete, valamint annak lábazati töredéke (9. kép). A töredékek összeillesztése után kitűnt, hogy annak pontos hasonmásait a Buda-nyéki II. Ulászló-féle építkezésből ismerjük.¹¹

A palota-épület északi szakasza előtt, közvetlenül a járószint alatt középkori kútka vá kőgyűrűjére bukkanunk. Megtaláltuk félig a kútba becsúszva annak nagyméretű fedőlap töredékét is, kiegészítő kisebb darabja 2 m mélységből került elő. A kutat csak részben tisztíthattuk ki, a felső szinttől 4 m mélységben a feltárást abbahagytuk és a kutat befedtük.¹² Leletanyag: 2 m-ig építési törmelék, XVIII. sz.-i cserépedény-töredékek, a már említett kútfedőlap töredéke és sok állatesont. 2–4 m között kevesebb XVIII. sz.-i és több törökkori cseréptöredék, valamint töménytelen mennyiségű baromficsont mutatkozott.

A fentiekben ismertetett kutatások eredményei a feltárás előtti alaprajzot csak jelentéktelen mértékben módosították. Viszont az északi szárny feltárása és a nyugati oldalon végzett tájékozódó jellegű kutatás nyomán már lényegesen változott a kép (2. kép). Az előkerült kút helyzete alapján valószínűnek tűnt, hogy a várfalcsomk előtti

12. kép. Kandallófríz részlete
Рис. 12. Деталь фриза камина
Fig. 12. Détail d'une frise de cheminée

⁸ A lakókra való tekintettel balesetveszélyessége miatt újra elfalaztuk.

⁹ Egykori meglétét ugyanis kétségtelenné tették a mindkét torony homlokzatán fennmaradt gyámköcsönkok és a nagy torony északkeleti sarkától az udvar felé hajló téglalív maradványa.

¹⁰ Párjának részlete a lépcsőházaajtó előtt került elő és még számos apró töredék a feltöltésekből.

¹¹ Ezt a felismerést követően már a nyéki faragványokról készült fényképek alapján végeztük az itt előkerült töredékek meghatározását.

¹² A feltárást a lakók kívánságára kellett abbahagynunk.

terepalakulat — a legújabb kori szemétdom behordása után is jóval magasabb volt az udvarszintnél — magyarázata az lehet, hogy alatta falmaradványok húzódnak.¹³ A kiemelkedő terület szondázására nyitott kutatóárokban az épülettörmelék alatt a palota északi zárófalával egy vonalban kelet–nyugati irányú középkori fal került elő. Felületi tisztítással követtük nyugat felé és megtaláltuk a falat áttörő, udvar felőli bejárat ajtókeretének maradványait. A továbbiakban a két kávakö között, az ajtónyílás tengelyében, a várfalsonk felé haladó kutatóárokmal folytattuk a feltárást. A feltöltés építési törmelék, XVIII. sz.-i cseréptöredékekkel. Az árok mélyítése nyomán előkerült az ajtó küszöbköve,¹⁴ és annak belső oldalához összefüggő, jó fenntartású téglapadozat csatlakozott. Ezen a padlón haladva az ajtóhoz két oldalon csatlakozó falak között teljes feltárást végeztünk. Az észak felé töléselesen szélesedő helyiség nyugati falában — mely északi irányban már nyomokban is alig volt követhető — ajtónyílás küszöbköve, jelentős magasságban álló keleti falában pedig egykori nyílásra utaló széles falhézag jelentkezett. Betöltésének átvágásával folytattuk keleti irányban a feltárást, az előzőleg feltárt helyiség téglapadlójának szintjében. A betöltés itt is építési törmelék, XVIII. sz.-i anyagot és néhány gótikus boltozati bordakövet tartalmazott. A falnyílás tengelyében az előző helyiségénél 45–50 cm-rel mélyebben mutatkozott igen töredékes téglapadló, majd megtaláltuk a padló pusztulásának okát is; nagyméretű gótikus kökeret darabjait. A keret mindkét szárköve bezuhant, mondhatni befürödött a padlószint alá. Mellettük, illetőleg részben rajtuk hevert a szemöldökkő. Az ajtó eredetileg minden bizonnyal a falhézag helyén állt és a feltárt két helyiséget kötötte össze (3. kép). A kövek felszedése után jelentkező szilárdabb téglapadlón haladva távolítottuk el a feltöltést. A helyiség nyugati falától 3,20 m-re, déli falától 4,20 m-re „in situ” gótikus pillérlábazat került elő (4. kép). Kora — éppen úgy, mint a betöltésből jelentős számmal előkerült bordakövek — a XV. sz. első felére tehető. Két, a pillérlábazatra törésfelülettel illeszkedő pillértörzs darabot a törmelék között találtunk. A bordaindításokkal tagolt pillérfejezet a pilléres terem nyugati fala és a várfalsonk közötti hézagból került elő¹⁵ (5. kép). — A középpillér szomszédságában újkori meszesgödrt bontottunk el, és feltártuk a terem északi falát is. A fal nem egységes építmény, benne elválások mutatkoztak, szilárd falszakaszok és alig kötött falmaradványok együttesével.¹⁶

A nyugati oldal kutatását az északi szárnyhoz hasonlóan az ott magasodó feltöltés átvágásával kezdtük, a terepalakulatnak megfelelően lejtéssel az utca felé. Az árokban három, egymástól nagyjából azonos távolságban elhelyezkedő észak–déli irányú falat találtunk. Ezt követően az utcáról bevezető újkori pince északi oldala mellett nagyobb területről hordtuk le a feltöltést, és kitűnt, hogy az udvar felé mutató fal szerves összeköttetésben van a feltárt északi szárny déli falával.¹⁷ Ettől, az udvart nyugatról határoló faltól 5,5 m-re támpillérekkel erősített, észak felé ívesen hajló fal mutatkozott. A legkülső fal az előzőknél keskenyebb. Mivel mindhárom azonos irányú fal az újkori pince boltozatának közelében

szűnik meg, csak arra gondolhattunk, hogy a falakat a pince építéskor vágták át. A középső falvonulat szint alá bontott maradványát meg is találtuk a pincefolyosóban, közvetlenül a bejáratnál. A pincétől délre eső területen is előkerült mind a három fal, az előzőkkel azonosan, a pinceboltozat közelében töredékesen. Az udvart határoló falnak ezen a szakaszon csak kőből épült alapfalát találtuk, a felmenő fal csomója csupán a kaputorony tövében maradt meg, míg előzőleg az északi oldalon felmenő téglafalmaradvány került elő.

A feltárt, jelentős hosszúságú falszakaszok nyomán már megközelítő pontossággal funkciójuk is meghatározható volt. Az udvart határoló faltól nyugatra húzódó támpilléres falat várfalként határozhattuk meg. Nyilvánvaló lett ugyanis, elsősorban észak felé forduló íve alapján, hogy eredetileg összefüggő volt az északi oldalon magasan álló várfalsonkkal, illetőleg annak alapjával. A keskeny külső fal, mely ennek vonalát követi, későbbi építési kerítésfal (2. kép).

A várfal déli szakaszában, közvetlenül a fal pince felőli végződésénél kerek akna nyílása mutatkozott. Átmérője az egy métert sem érte el, ezért feltárása nemcsak veszélyes volt, hanem igen nehézkes is. Méreteit csak saját felmérésünk alapján, hozzávetőleges pontossággal adhatjuk meg. Az akna 2,40–2,60 m-ig kerek és téglából falazott, betöltése XVIII. sz.-i, zömében építési törmelék, kevés cseréppel. Majd agyagrégteg zárja, az alatt kiszélesedik és négyzetessé válik, de itt már gerendákkal burkolt kőfal övezi. Mélysége 1 m körüli, fala nem egysíkú, hanem szabályos ki- és beugrásokkal tagolt, beszűkülő aljának mérete 93 × 100 cm, alján agyagrégteg alatt kőfalat észleltünk. Az alsó, négyzetes szakasz betöltése egységesen XIII–XIV. sz.-i anyagot eredményezett; erősen bordázott XIV. sz.-i ép fazék, XIII. sz.-i fehér csésze, két darab egy-orrtagos bordakő (jellegzetesen korai forma), sötétszürke, grafitos XIII. sz.-i ember-alakos edény töredéke jellemzi a betöltést.

Az 1960. évi feltárást során a eltávolításra került hatalmas tömegű újkori feltöltésből számos gótikus és reneszánsz kőfaragvány került elő. Beszámolóinkban közülük csak a legjellemzőbbeket említettük.¹⁸

A kutatást hosszabb szünet után 1964–66-ban folytattuk.¹⁹ A kaputorony emeletén végeztünk további falkutatást és az 1960-ban feltárt kandallót bontottuk tovább. Fűtőterének már említett reneszánsz faragványairól — azok kiemelése után — kiderült, hogy kandalló pillérek darabjai. A hozzájuk tartozott gyámkövek a palota udvari homlokzata előtt és a kaputorony déli homlokzata tövében a feltöltésből kerültek elő. Égy, a Sárkány-renddel övezett üres címerpajzsos díszű fríz töredékét pedig a palota földszintjén, újkori beépítésben találtuk meg²⁰ (10–12. kép).

A palota-épület kutatására a lakások és raktárak megszüntetése után először 1964-ben kerülhetett sor, és a kutatás szinte váratlan eredményeket hozott. Vakolateltávolítás és kisebb bontások révén nemcsak a barokk építkezésekkel erősen átalakított reneszánsz, — hanem a gótikus homlokzat- és téralakítás rendszerét is megismerhettük. Köszönhető ez annak, hogy a XIV. sz.-i műformákat őrző gótikus palotát oly módon formálták át a

¹³ A várudvarok kútjai általában két épületszárny szögletében helyezkednek el.

¹⁴ A küszöbkő közepe az 1964–65. évi szintezés ±0,0 pontja.

¹⁵ Közelében, a várfalsonk és pilléres terem padlója között mutatózó hézagban későgótikus sarokboltindítás két rétegvölvét találtunk.

¹⁶ A feltárt két helyiség alatti pincekből lényegében csak az ott felhalmozódott törmeléket távolítottuk el, kisebb kutatást csak az 1. sz. helyiség alattiban végeztünk. Ez a pince — akárcsak a felette volt helyiség — észak felé töléselesen szélesedik. Keleti falában elfalazott átjáró mutatkozott, nyugati falán, illetőleg boltozatán észleltünk némi rendellenességet, melyre magyarázatot 1965-ben leltünk, a szomszédos pince feltáráskor.

¹⁷ A falhoz csatlakozó újkori építmény maradványa

is előkerült, két keskeny, magasan alapozott, nagyjából kelet–nyugati irányú falsonk és közöttük töredékesen fennmaradt téglapadló.

¹⁸ Úgyszintén említés nélkül hagytuk azokat a kutatóárkokat, melyek nem nyújtottak jelentősebb új adatokat. Így pl. az északi várfalsonk tövében, a kaputorony nyugati fala mellett, a nagy torony déli homlokzatának tövében stb.

¹⁹ 1964-ben szeptember 3–október 9., 1965-ben május 24–augusztus 4., 1966-ban június elejétől szeptember közepéig megszakításokkal, összesen mintegy két hónap. Tervező 1964-től Horler Miklós az OMF Tervezési Osztályának vezetője. Munkatársa: Mende Ferenc.

²⁰ A reneszánsz kandalló rekonstrukciója nyéki analógiák felhasználásával Horler Miklós terve alapján Szakál Ernő műtermében készült.

13. kép. A palota keleti homlokzatának déli szakasza a feltárt nyílászorokkal

Рис. 13. Южный отрезок восточного фронтона дворца вместе с обнаруженными скважинами

Fig. 13. Le secteur méridional de la façade orientale du château avec la rangée d'ouvertures dégagées

reneszánsz stílus jegyében, hogy megváltoztatták az emeletosztást is, és az új szinteket mintegy fél emelettel magasabban alakították ki. Ezért a külső homlokzaton az újkori vakolat alatt nemcsak a magtár ablakokká szűkített reneszánsz nyílások sorát, hanem a reneszánsz építkezések alkalmával elfalazott gótikus nyílások maradványait is feltárhattuk (13. kép).

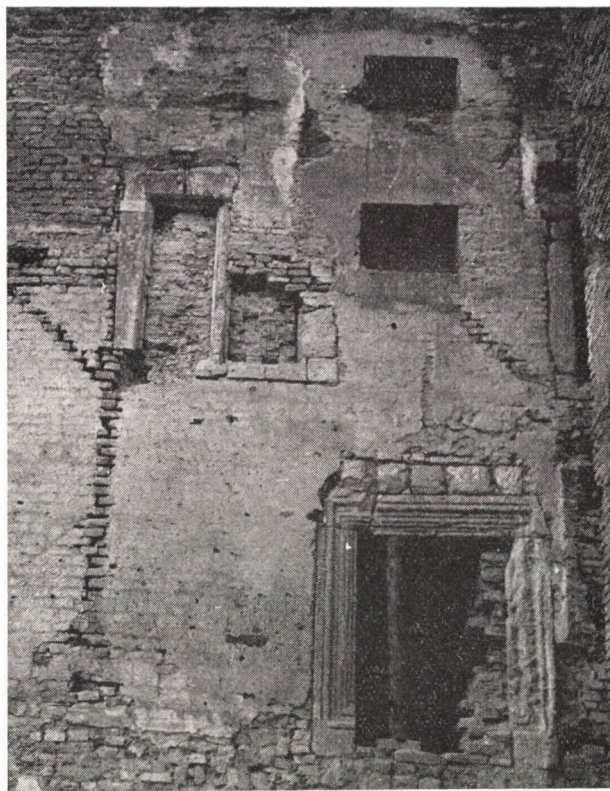
A homlokzaton mutatkozott elfalazott nyílások épületbelső felől végzett kibontásával kapcsolatban azt is megállapíthattuk, hogy a négy helyiségre tagolt földszint három helyisége között az osztófalak újkori építmények. A reneszánsz vakolat mindkét hosszfalon túlnyúlt az osztófalakon, és a padozatfeltárás során is megfigyelhető volt, hogy az osztófalak a reneszánsz téglapadlón állnak.²¹ Tehát a földszint három szobája helyén eredeti-

15. kép. A palota keleti homlokzati falában feltárt gótikus ablak belső oldala

Рис. 15. Внутренняя сторона готического окна, обнаруженного в восточной фронтовой стене дворца

Fig. 15. Le côté intérieur de la fenêtre gothique dégagée dans le mur de la façade orientale du château

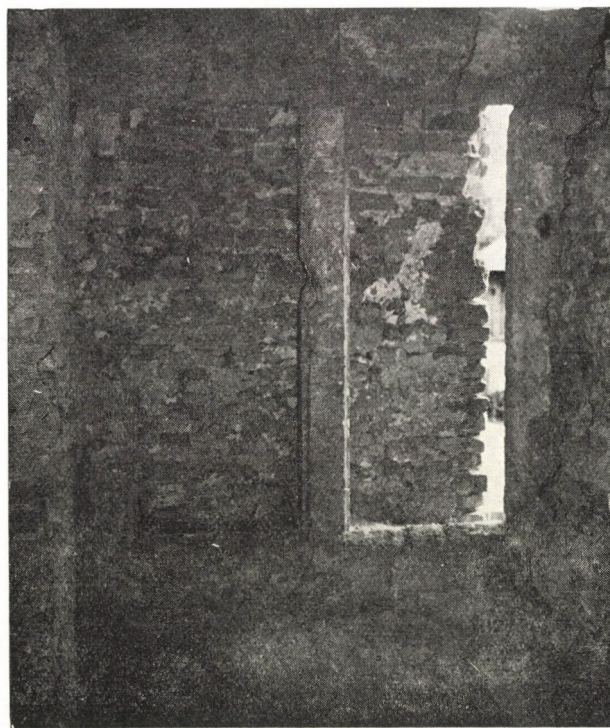
²¹ Helyenként jó állapotban fennmaradt padozatmaradványokat találtunk. Ezek szerves összefüggése a reneszánsz architektúrával különösen a 2. sz. ablakfülke feltárásánál volt jól megfigyelhető. Az elpusztított padlószakaszokat a padlóteglák kötőanyaga és a lenyomatok jelölték.

14. kép. A 13. sz. kép részlete. Lent reneszánsz ablakkeret, fent kétosztatú gótikus ablakkeret maradványa, jobbra a belsőben feltárt gótikus ablakkeret déli kávaköve

Рис. 14. Деталь рисунка 13. Внизу оконная рама в стиле ренессанс, сверху остатки готической рамки окна, справа камень южной ниши готической оконной рамы

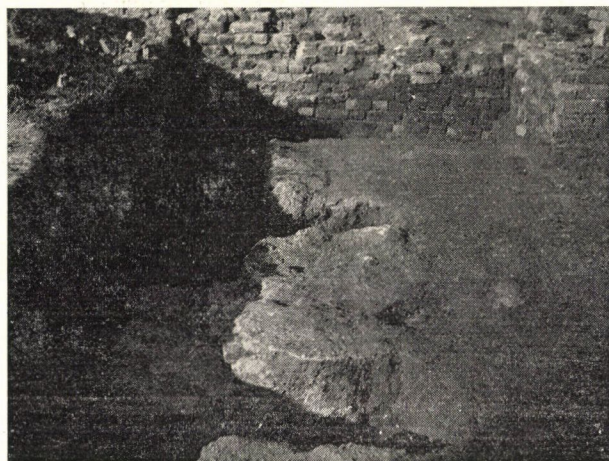
Fig. 14. Détail de la fig. 13. En bas cadre de fenêtre de style Renaissance, en haut restes d'un cadre de fenêtre géminée gothique. A droite la pierre de margelle méridionale du cadre d'une fenêtre gothique dégagée à l'intérieur

16. kép. A vár udvarának északkeleti sarka a palota-épülettel és annak tövében az árkádpillérek feltárására nyitott kutatóblokk

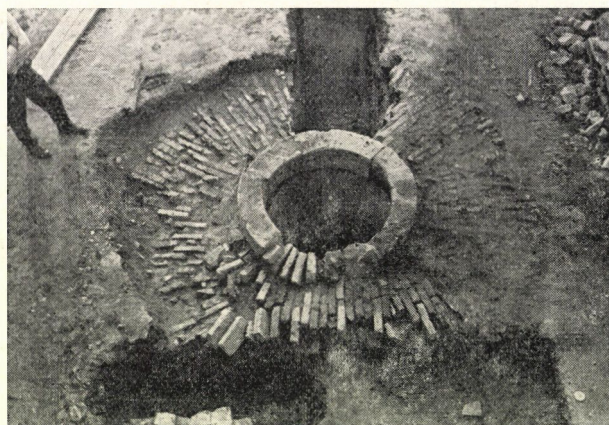
Рис. 16. Северо-восточный угол замкового двора со зданием дворца и траншеей, вскрывшей аркаду пиллеров
Fig. 16. L'angle nord-est de la cour du château-fort avec l'édifice du château et au pied de celui-ci le chantier constitué pour dégager les piliers de l'arcade

17. kép. Az északi árkádpillér maradványa a járószinttel

A kép háttérben a pilléres terem déli fala látható
Рис. 17. Руины аркады пиллеров с современным им горизонтом. На заднем плане видна южная стена пиллерового зала

Fig. 17. Restes du pilier d'arcade septentrional avec le niveau de la rue. Dans le fond de la photo on voit le mur méridional de la salle à piliers

18. kép. A várudvar északkeleti sarkában feltárt kút
Рис. 18. Колодец, вскрытый в северо-восточном углу замкового двора

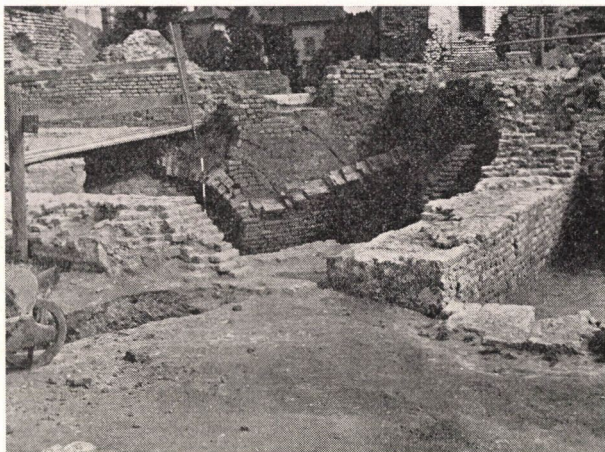
Fig. 18. La fontaine dégagée dans l'angle nord-est de la cour du château

leg — legalábbis a reneszánsz építkezés nyomán — egységes tér volt. Az északi helyiséget (4. sz.) viszont eredetileg is fal választotta el déli szomszédjától. Ez a fal szélesebb is, mint a később épült válaszfalak, fennmaradt reneszánsz kőkeretes ajtaja is, és a fal alatt a pinceboltozatot heveder erősíti.

A keleti homlokzati falban a földszinten négy reneszánsz ablakfülkét bontottunk ki. Az ablakkereteket igen töredékes állapotban találtuk, kivételt képezett az aránylag jó fenntartású délről számított 2. ablaké. Az 1. sz. ablakfülke déli oldalán a külső falsíkon is jelentkező kisméretű kőkeretes ablakot tártunk fel. Véleményünk szerint ez a gótikus palota homlokzatát áttörő, eredeti földszinti ablaksor déli tagja. Ugyane nyílássorhoz tartozónak véljük azt az ablakmaradványt, melyet a 2. sz. reneszánsz ablakfülkétől északra, a reneszánsz boltváll alatt bontottunk ki részben. A gótikus földszinti tér udvar felé tekintő ablakát látjuk a 2. sz. helyiségben feltárt csücsíves kőkeretes nyílásban, melynek elpusztult könnyöklője a reneszánsz téglapadozat szintjében képzelhető el. Ugyancsak az udvart szegélyező homlokzat déli és északi végén (az 1. és 4. sz. helyiségben) tártunk fel egy-egy reneszánsz ajtónyílás maradványát.²²

A palota emeletén a hajópádló felszedése után előkerült a helyenként igen rossz fenntartású reneszánsz téglapadozat. Két helyen találtunk alig a padlószint fölé emelkedő osztófalra utaló maradványokat. Közülük a déli, vagyis a homlokzat külső támfalának vonalában elhelyezkedő falnyom a reneszánsz térosztás tartozéka, mert mindkét oldala mellett hosszában elhelyezett téglák sora szegélyezi az egyébként fogazatosan rakott téglapadlót. Ezen a szinten a gótikus korszakra vonatkozó adatokat is nyertünk. A külső falkutatás nyomán mutatkozott kétértelmű gótikus ablaktól délre, a támfal mögött, teljes egészében kibonthattuk azt az ablakot, melynek csak déli szárköve volt kívülről látható (14–15. kép). Ez az ablak az újabb korban épült támfal mögött, annak védelmében szinte ép állapotban maradt fenn. Megtaláltuk az ablakfülkét szegélyező téglából rakott ülőpadokat is és az ablakfülke, azaz a gótikus emeleti szint téglapadlóját. Erre, a reneszánsz padlónál 75–80 cm-rel mélyebben fekvő padlóra és részben az ablakfülke déli padjára építették azt a téglahavedert, mely az említett reneszánsz osztófal tartására szolgált. A két jó állapotban feltárt gótikus ablak, valamint a fal mindkét síkján mutakozó

²² Az északi végfalban kialakított nyílás újkorinak bizonyult, akkor törték át itt a falat, amikor a szomszédos barokk épületet emelték.

19. kép. Az északnyugati oldalon 1965-ben feltárt pince nyugatról nézve

Рис. 19. Подвал, открытый на северо-западной стороне в 1965 г. Вид с запада

Fig. 19. La cave dégagée, en 1965, sur le côté nord-ouest, vue de l'occident

ablaknyomok alapján kiszerkeszthető lett az emelet gótikus ablaksora. E kettő szerencsés fennmaradásában szerepet játszott az is, hogy két-két reneszánsz ablakfülke között helyezkednek el, ezért az első emeleti reneszánsz ablaksor kialakításakor csak elfalazásra kerültek. A többiek viszont jobbra elpusztították a reneszánsz ablakfülkék építései.²³ A gótikus emelet egykori síkfödémének nyomait a 2. (magtár)-szinten tárhattuk fel. Nem sokkal a hajópadló felett mindkét főfalban egymástól szabályos távolságban elhelyezett gerendacsonkok, illetőleg gerendafészek maradtak fenn. Ezen a szinten mutatkozott az első emeleti reneszánsz ablakfülkék záradéka is. A felettük feltárt keskeny, lőrészzerű nyílások a gótikus épület tartozékai.

A palotaépület pincéjében 1965-ben kutattunk először. Az újkori járószintet képező földréteg lehántása után élére állított téglából rakott padozat jelentkezett. Érdekes az, hogy nem szűnik meg a falak tövében, hanem folytatása mintegy burkolat gyanánt jelentkezett a két hosszfalon. Kisebb bontás nyomán is kitűnt, hogy a téglaburkolat mögött a keleti oldalon már humuszos feltöltés húzódik, vagyis a palota alapfalának kősorai magasabban szűnnek meg a téglapadozat szintjénél. A téglaburkolat az alapfal alja és a padozat közötti hézagot tölti ki. Ennek nyomán, valamint a padozatból és burkolatból előkerült S jelű téglák alapján is megállapítható volt, hogy mind a padló, mind a burkolat az újkorban készült. Maga a pincészent itteni kialakítása legkorábban a reneszánsz építkezés nyomán jöhetett létre. Az ezt megelőző korszak járószintje minden bizonynyal a nyugati és északi falban fennmaradt ajtók küszöbéhez igazodhatott. Az is könnyűszerrel megállapítható volt a boltvállak mögött tovább futó falsík alapján, hogy ez a tér eredetileg magasabb volt a mai állapotnál, azaz a reneszánsz építkezés során létesített boltozatnál.²⁴

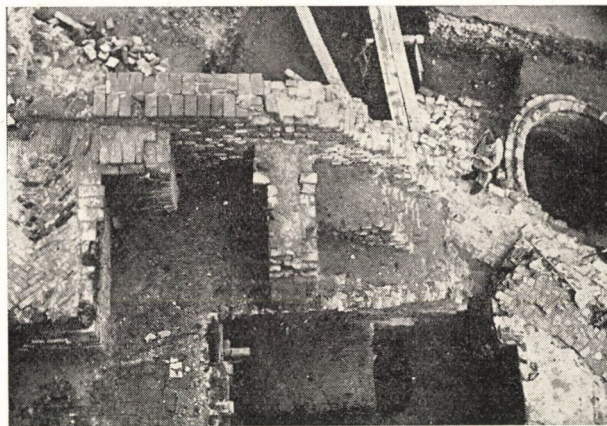
²³ Míg a keleti fal megőrizte mind a gótikus, mind a reneszánsz nyílássorok értékes maradványait, a nyugati falat jobban tönkretették a későbbi építkezésekkel. Ezt a falat több sérülés is érte a századok folyamán és a javítások nyomai is erősen nehezítik az eredeti állapot felismerését. Elbontott, átalakított, különböző korú, egymásba metsződő nyílások maradványai, fűtőnyílások — utóbbiak a keleti falon is mutatkoztak —, a barokk magtár ablakai stb. nehezítették a kutatást. Sokszorosan vonatkozik ez a fal földszinti szakaszára is. A keleti falban feltárt kandalló maradvány és a nyugati falban rész-

20. kép. Az északnyugati oldalon feltárt pince udvar felé néző nyílása

Рис. 20. Скважина подвала, выходящая во двор, обнаруженная в северо-восточной стороне

Fig. 20. L'ouverture supérieure donnant sur la cour de la cave dégagée sur le côté nord-ouest

21. kép. A körítőfal részlete az északkeleti oldalon újkori falmaradványokkal

Рис. 21. Отрезок опоясывающей стены с остатками стен нового времени на северо-восточной стороне

Fig. 21. Détail du mur de clôture avec sur le côté nord-est les restes de murs modernes

1964–65-ben az udvart több kutatóárokkaal vágtuk át, és lépten-nyomon újkori bolygatások emlékeivel találkoztunk, csak néhány helyen tárhattunk fel bolygatatlan rétegeket, illetőleg járószintet. — A palota pincejárójának vonalában nyitott, a várfalig haladó kelet–nyugati irányú árokban csupán az udvart nyugatról határoló fal kőből épült alapjának tövében, a fal belső oldalánál mintegy 2 m hosszúságban és a $\pm 0,0$ ponttól 1,80 m

ben kibontott nyílásmaradványok teljes feltárását a helyreállítást megelőzően Horler Miklós és munkatársai végezték.

²⁴ A magunk részéről azt tartjuk valószínűnek, hogy a pinceajtó tulajdonképpen az eredetileg alapincézetlen gótikus épület földszinti bejárata lehetett. Erre engednek következtetni az udvaron folytatott kutatások eredményei: a jelentős mélységben előkerült, a pinceküszöbvel egyező járószintek, a pilléres terem déli falánál észlelt szintviszonyok stb.

22. kép. A körítőfal maradványa a keleti oldalon
Рис. 22. Остатки опоясывающей стены на восточной стороне
Fig. 22. Restes du mur de clôture sur le côté oriental

mélységben találtunk járószintet.²⁵ Felette építési törmelék volt, néhány középkori cserépedény- és kályhacsempe töredékével. Alatta humuszos feltöltés helyezkedett el, kevés építési törmelékkel és sajnos korhatározó lelet nélkül.

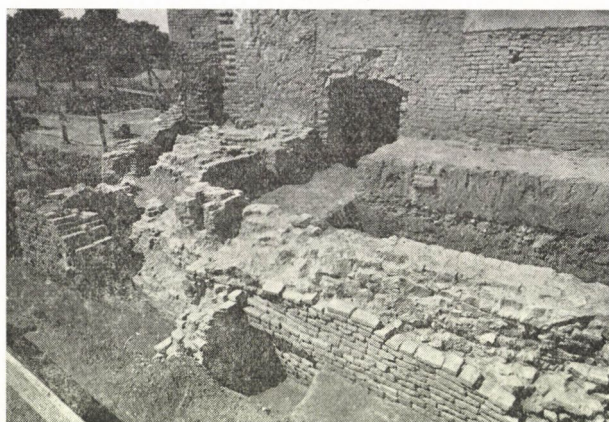
A palota homlokzata előtt, azzal párhuzamosan az árkádpillérek feltárására nyitottunk kutatóárkot. Ennek déli szakaszában újkori pincedonga jelentkezett és annak északi végén egy, nem a pinceboltozathoz tartozó építmény néhány téglasora. Utóbb kiderült, hogy árkádpillér maradványa, melyet a pinceboltozat építésével részben elpusztítottak. — Az árok északi szakaszában viszont két pillérmaradványt tárhattunk fel, és nem nagy területen ugyan, de újkori bolygatásoktól mentes rétegződést is találtunk. A pillérmaradványok a 0 ponttól 25,5 és 26,5 cm-re kerültek elő,²⁶ mindkettő tetején keményen letaposott habarcsos járószint mutatkozott összefüggő nagy felületen, a palota, illetőleg a pilléres terem faláig (16–17. kép). Ezt a járószintet a két pillérmaradvány között a

²⁵ Megjegyezzük, hogy az ettől 15 m-re elhelyezkedő pinceajtó küszöbe a $\pm 0,0$ ponttól 2 m mélységben húzódik.

²⁶ A mélységi adatokat Örsi Károly (OMF) szintezése alapján közöljük.

²⁷ L. ezzel kapcsolatban a 24–25. sz. jegyzetet. — Az északi árkádpillér teljes feltárását 1966-ban végeztük el. Az alapozás alját humuszos rétegben 2,50–2,60 m mélységben találtuk meg.

²⁸ A pilléres terem déli faláról egyébként az is kide-

23. kép. A palotaépület délkeleti sarka a körítőfal részletével és újkori falmaradványokkal

Рис. 23. Юго-восточный угол здания дворца с отрезком опоясывающей стены и остатками стен нового времени
Fig. 23. L'angle sud-est de l'édifice du château avec les détails du mur de clôture et les restes de murs modernes

palota falára merőleges árokkal vágtuk át. A szint alatt elhelyezkedő feltöltés építési törmelékét és XV–XVI. sz.-i cseréptöredékeket tartalmazott. Alatta ismét járószintet találtunk egy vonalban a palota falán húzódó téglasorral (párkány?) — 55 cm-en. Lefelé haladva a 2. járószint alatt 1,30 m rétegvastagságú agyagos épület törmelék következett, majd ennek alján téglakorhadékos járószint. Alóla, a humuszos rétegből néhány őskori és XIII. sz.-i cseréptöredék került elő. Tehát a palota északi vége előtt az udvar felszíne alatt 2,20–2,30 m-re (a 0 ponttól 1,90–2 m-re) XIII. sz.-ra datálható járószintet találtunk.²⁷ Hasonló eredmény mutatkozott a palotahomlokzattal párhuzamos árok északi végében, a pilléres terem déli falánál is.²⁸ A fal a felső szinttől 1,60 m-ig (0 ponttól 1,38 m) vakolt téglafal, majd lábazati kiugrással a fal kőből épült alapja jelentkezett. Ezzel egy vonalban egésnyomokkal színezett járószint került elő, melyen a fal tövében vastag habarcsöntet figyelhetünk meg. A déli irányban enyhén lejtő járószint alól a humuszos rétegből néhány XIII–XIV. sz.-i cseréptöredéket szedtünk ki.²⁹ Ugyane fal nyugati szakasza előtt, a feltárt I. sz. helyiség udvarról bevezető ajtajánál is kutatóárkot nyitottunk. Itt a küszöbtől (0 pont) 1,45 m-re a falból kiugró kősor mutatkozott. Ehhez csatlakozott az a téglatörmelék járószint az udvar felé erős lejtéssel, mely a küszöbpartó falról 90–100 cm-re volt követhető az udvar felé, majd újkori beásás szakította meg. A szinttöredék alatt, a már kőből épült fal mellett pernyés, humuszos feltöltés következett.³⁰

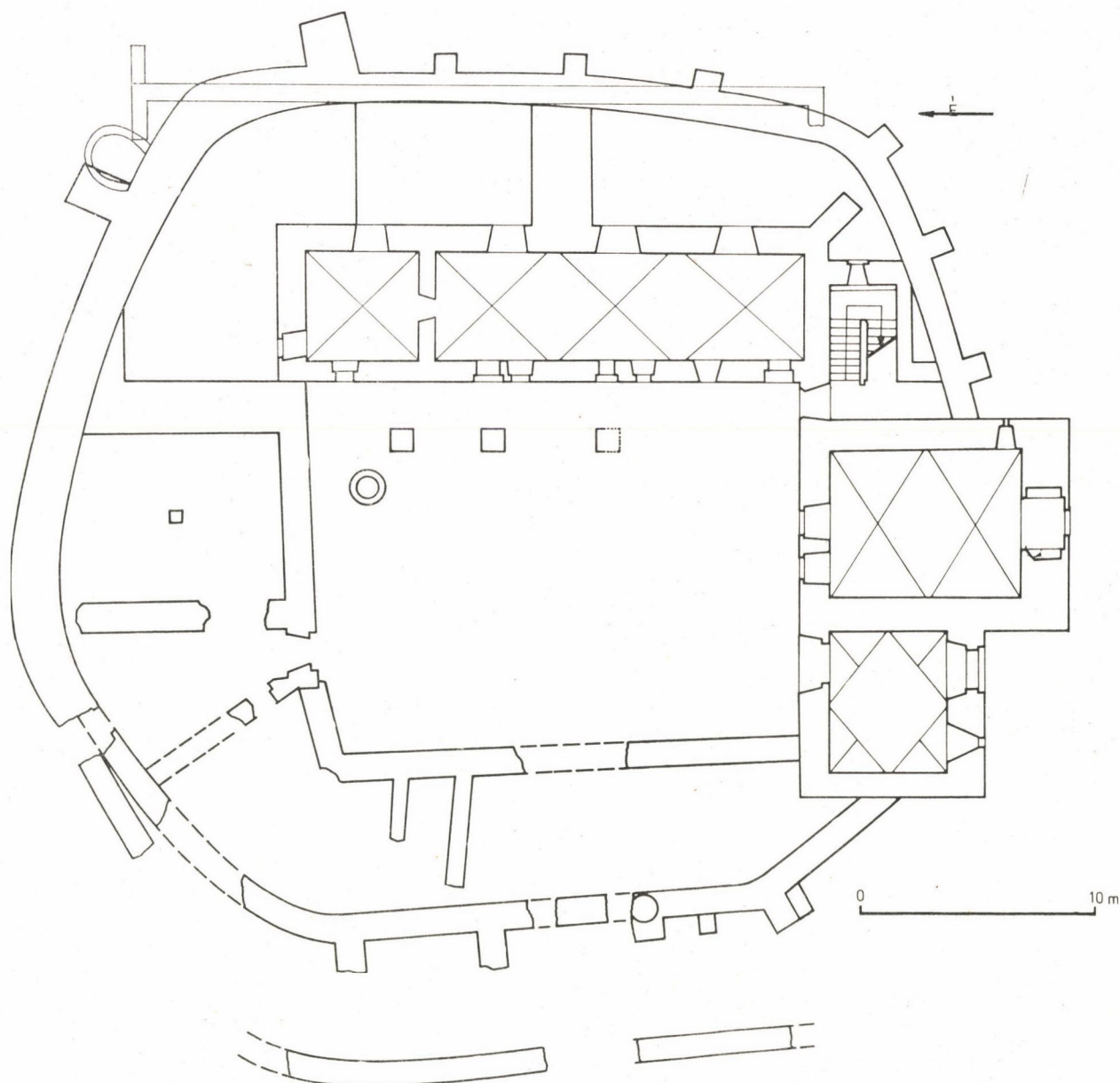
A kút 1960-ban megkezdett, majd abbahagyott³¹ feltárását 1966-ban folytattuk (18. kép). A kőgyűrűk alatt kővel vegyes téglából épült az akna, melynek falában a kőgyűrűk aljától 2,40 m-re reneszánsz ballusztrád talplemezének 68 cm hosszú töredékét találtuk. A betöltési anyagból néhány XIII. sz.-i és jelentős mennyiségű XIV–XVII. sz.-i cserépanyag került elő, valamint

rült, hogy azonos a palota északi zárófalával, illetőleg annak alsó szakaszával. Tehát a palota északi fala és az udvar északról határoló fal egységes építmény.

²⁹ Itt a kiásott teljes mélység a 0 ponttól 1,62 m volt.

³⁰ Kiásott teljes mélység 2,20 m. 2,15 m-nél — a fal tövében mérve — járószintre gyanítható keményebb és a pernyés feltöltésnél is égettebb sáv mutatkozott, de szint voltára nem következtethettünk teljes biztonsággal a magasban jelentkezett talajvíz miatt (1965).

³¹ L. a 12. jegyzetet.

24. kép. A vár földszinti alaprajza 1966-ban. Horler Miklós és munkatársai (OMF) felmérése nyomán
Рис. 24. План крепости в 1966 г.

Fig. 24. Plan du rez-de-chaussée du château-fort en 1966

közép- és törökkori lábbeli maradványok, elsősorban talpak.³²

1965-ben a terület északnyugati sarkán, az udvart határoló fal és a várfal között pincét tártunk fel (19. kép). Az udvar felé néző íves nyílása az udvart határoló északi és nyugati falat összekötő, azokhoz tompaszögben csatlakozó falszakasz alatt húzódik (20. kép). Betöltése újkori épülettörmelékes, alja a 0 ponttól 2,46 m mélyen mutatkozott. A pince várfal melletti szakaszát a fal tetejétől 3,60 m-ig mélyítettük, de csak azt konstatálhattuk, hogy a fal lefelé tovább halad és a feltárt szakaszon lelet nélküli tiszta agyagban áll, melyet csupán a fal tövében színezett két helyen kisebb humuszos folt. — Egyébként

azt, hogy a fal tiszta agyagban áll több helyen is megfigyelhettük. Így pl. az utcáról bevezető újkori pince bejáratánál 1960-ban megtalált, pinceszint alá bontott falmaradványnál is, melyet 1966-ban alapozásának aljáig feltártunk.

A várat övező fal — melynek nyugati és északnyugati szakaszát 1960-ban találtuk meg — feltárásának folytatására csak a palota északi oldala mellett és keleti homlokzata előtt állott újkori épületek lebontása (1965) után kerülhetett sor (21–23. kép). Északkeleti és keleti oldalához több, a falnál később épült falmaradvány csatlakozott, mint ahogy az északi oldalon magasan álló fal is későbbi javítások és falvastagítás nyomait viseli.³³

³² A lábbeli maradványok feldolgozását Iránsné Melis Katalin végzi.

³³ 1964–65-ben a várfalsonkból számos, ott másod-

lagosan elhelyezett későgótikus építészeti tagozatot bontottunk ki, zömében hálóboltozatra utaló borda-összemet-sződések.

A körítőfal becsatlakozását a nagy torony falába a lépcsőház toldalékának tövében figyelhettük meg, míg délnyugati vége a kaputorony nyugati fala alá fut be. A kaputorony pincéjében előkerült a fal egy töredéke, pontosabban egy, a körítőfallal azonos szélességű téglafal, bár a felmérés szerint annak iránya nem egyezik a fal kinti szakaszával. A nagy torony pincéjében a körítőfalnál szélesebb kelet–nyugati irányú gerendavázas falat találtunk nem sokkal a pinceszint alatt, de annak teljes feltárására nem volt lehetőségünk.

A várfal keleti oldalának feltárásával kapcsolatban került sor arra is, hogy megvizsgáljuk a palota keleti

falának alapozását. Az alapfal alja itt is — akárcsak az udvart északról és nyugatról határoló falaké — kőből épült. Lábazati kiugrása a 0 ponttól 2,17 m-re, utolsó, humuszon ülő kősora ettől 50 cm-re jelentkezett. A fal délkeleti sarkához azzal szervesen együtt épült, íaragatlan kővekből rakott, mélyen alapozott támpillér csatlakozik (24. kép).

Az 1964–66. évi feltárások során is egyrészt az ásási, másrészt a tereprendezési munkák során eltávolított feltöltésből a gótikus és reneszánsz kövek gazdag sorozata került elő. Ismertetésükre itt nem térhetünk ki.³⁴

Lócsy Erzsébet

VORLÄUFIGE MITTEILUNG ÜBER DIE BAUGESCHICHTLICHEN FORSCHUNGEN (1960, 1964—1966 IN DER BURG VON SIMONTORNYA (KOM. TOLNA)

Auszug

Aufgrund der erreichbaren Angaben läßt sich die Geschichte der Burg seit der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts verfolgen. Bis Mitte des 16. Jahrhunderts war sie stets im Besitz von hochstehenden Persönlichkeiten, die unmittelbaren Kontakt zum königlichen Hof bzw. zur Landeshauptstadt Buda hatten. 1543–1686 war sie in Händen der Türken, Anfang des 18. Jahrhunderts Zielpunkt wiederholter Angriffe, und — nach mehrfachem Umbau — diente sie später als Getreidespeicher, Lagerhaus und als Behelfswohnungen. — Vor Beginn der Forschungen (1960) waren nur der südliche und der östliche Flügel des Gebäudes bekannt. Die Tür- und Fensterahmen in den beiden Türmen und im Treppenhaus, ebenso die Deckengewölbe wiesen eindeutig auf eine Bautätigkeit in den 1500er Jahren im Renaissancestil hin.

Im Verlauf der Forschung legten wir bedeutende Strecken der Burgmauer sowie Überreste des vernichteten Nordflügels frei. Im Palastgebäude, das im 18. Jahrhundert als Getreidespeicher benutzt wurde, beobachteten wir den Nachlaß von zwei Bauperioden. Dies ist dem Umstand zu verdanken, daß das gotische Gebäude, das die architektonischen Formen des 14. Jahrhunderts bewahrte, in den 1500er Jahren so im Renaissancestil umgebaut wurde, daß auch die Geschoßniveaus verändert wurden. Infolgedessen wurden die gotischen Öffnungen nur vermauert. Auch konnten wir die die gotische Raumaufteilung belegenden Spuren der Fußböden bzw. Decken freilegen. — Aus der neuzeitlichen Auffüllung sowie den Vermauerungen wurde eine reiche Vielfalt gotischer und renaissancezeitlicher Steinmetzarbeiten geborgen.

E. Lócsy

³⁴ Fenti beszámoló az Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályára 1966-ban leadott szöveges jelentés alapján készült, annak mintegy rövidített változata. — Az ásási eredmények értékelő feldolgozása

folyamatban van. Az itt közölt fényképeket Molnár János, BTM (3. 5. 7—15. 19. 20. 22. sz.) és Király György OMF (16. 18. 21. 23. sz.) készítette.

ELŐZETES JELENTÉS AZ 1971. ÉVI MONGÓLIAI RÉGÉSZETI KUTATÁSAINKRÓL

1971. májusában ötödször nyílt alkalom arra, hogy intézetünk részéről kutatásokat folytassunk a Mongol Népköztársaság területén.¹ Az előző kutatásoktól eltérően² most csupán arra nyílt alkalom, hogy részt vegyünk a Mongol Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tervésatásán.

Kéttagú kutatócsoportunk május 27-én érkezett meg Ulánbátorba, ahonnan 11 napos előkészítés után

indult el expedíciánk D. Navaan mongol régész vezetésével Kelet felé, Kentej aymakba. Teherautónkon hat ásatómunkást (köztük öt pedagógiai főiskolai hallgatót) vittünk magunkkal. Útközben felkerestük Tonjukuk türk főember síremlékét is,* melyről filmfelvételt készítettünk (Nalajch közelében). Néhány éve vaskerítéssel óvják a világhírű műemléket a rongálástól (1. kép). További útirányunk a következő volt kelet felé: Archuszt állami

1. kép. Tonjukuk síremléke (i. sz. VII. sz.)

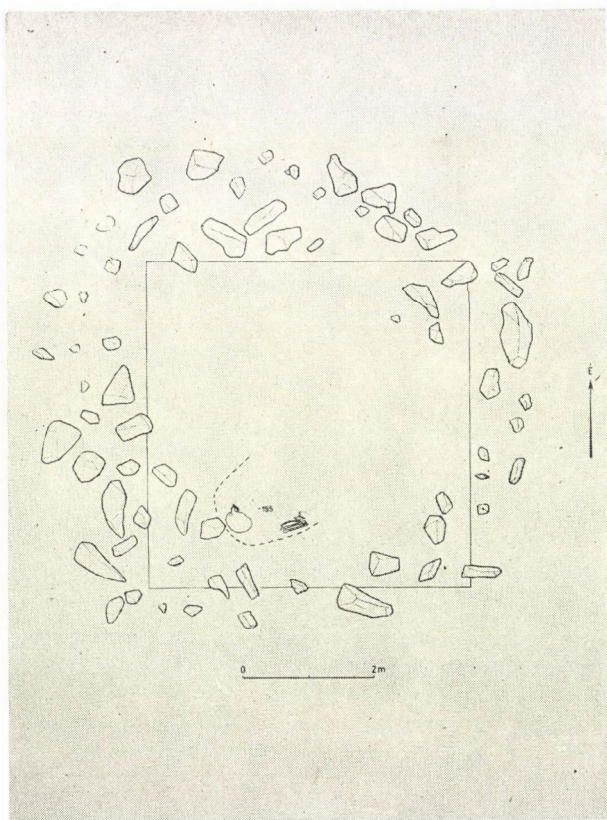
Рис. 1. Надгробный памятник Тонюкука (VII в. н. э.)

Fig. 1. Le monument funéraire de Tonjukuk (VIIe siècle de n. ère)

* Tonjukuk emlékére állított feliratos kősztlék a VII. sz. 90-es éveiben készülhettek (*Bernstam, A. N., Szocialno-ekonomiczeszkij sztroj orhono-jenyiszejszkij tjurok. M—L. 1946. 45.*). 1897-ben fedezte fel őket Je. Klemenc.

¹ Résztvevők magyar részről Erdélyi István régész és Sugár Lajos fényképész.

² Az előző kutatások közleményeinek annotált bibliográfiáját l. az MTA Régészeti Intézete évkönyvében (I. 1970): *Zehn Jahre archäologische Forschung* (1958—1968) 55—58. Az 1971. évi expedícióról eddig csak egy népszerűsítő jellegű cikk jelent meg: *ÉT* 1971. X. 1. 1875—1880.

2. kép. Dúlga-úl, hiung-nu temető, 6. sír. Felülnézet
Рис. 2. Дуулга-уул, Могильник хиунг-ну. 6-ое погребение. Вид сверху

Fig. 2. Dúlga-úl, cimetière hiung-nu. Tombe 6. Vue d'en haut

gazdaság, Dzsargaltchán járási székhely, majd végül táborhelyünk a Dúlga-úl (Sisak-hegy) lábánál, ahová június 9-én érkeztünk meg.

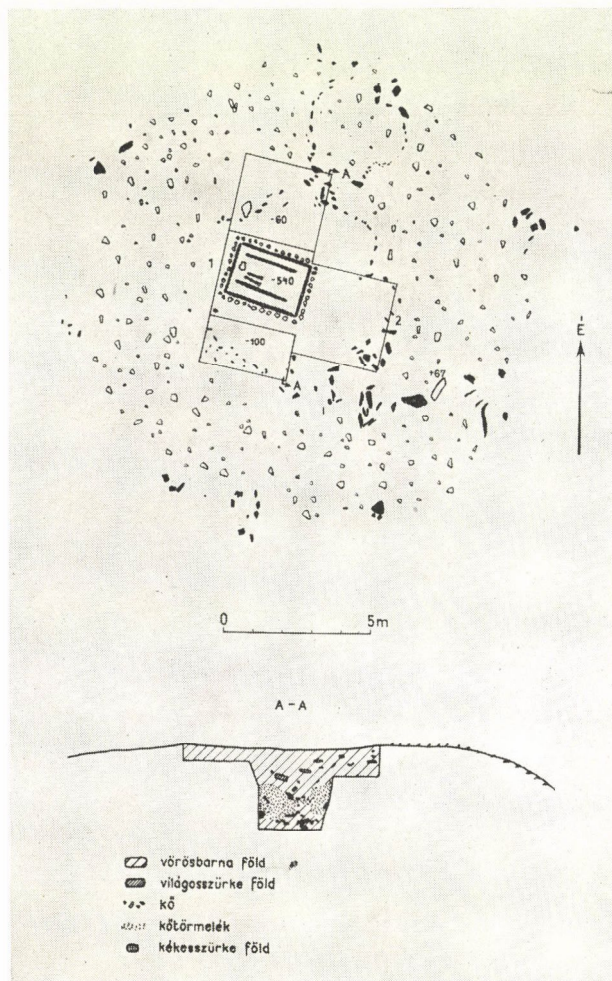
Ásatásainkat már másnap elkezdtük, egy türkorkori objektum feltáráásával. A $3,78 \times 3,40$ m-es, durva kődarabokból kirakott keret belsejében azonban semmiféle tárgyi leletet nem találtunk. A kökeret K-i oldalán 80 cm magas, 16 cm széles, felfelé hegyesedő kőtömb állott. Ez az objektum egy igen nagy kiterjedésű, régebbi temető egyik szélén áll. Valószínűleg áldozóhely lehetett. A temetőben D. Navaan vezetésével 1969-ben már öt sírt feltártak. A leletek az ázsiai hunokra utaltak.³ 1971-ben az ásatások célja az volt, hogy még néhány sírt feltárjanak itt. A temető területén 110, köves halomsírt számláltunk össze, amelyek nagyjából összefüggő területen, azon belül kisebb csoportokat alkotva helyezkednek el. A temető nyugati szélétől kb. 150 m-re még két sír látható a domboldalon.

Folytatva az 1969. évi sírszámozást, a 6. sír feltárást végeztük el a továbbiak során. 155 cm mélyen ÉÉNy-i tájolású sírgödörben, kirabolt sírra akadtunk. Egyes emberi csontokon kívül (a jobbkar csontjai, két borda és egy csigolya) csak egy vastag falú, szürke színű, durva, korongolt agyagedény vonaldísszel ellátott nyakrészét találtuk meg a sírban. A koponya is előkerült. Ennek fogazatából és típusából ítélve, valószínűleg kínai származású nő sírja lehetett (2. kép).

Június 11-én elvégeztük a hunkori temető ÉÉK-i szélénél elhelyezkedő türk áldozóhely-sor (7. kép) felmérését. Ez az objektum téglalap alakú kőkerítések sorá-

ból és egy kis balbalféléből áll. (Balbal = az eltemetett harcos által megölt ellenséget jelképező sztlé.) A néhány nappal későbbi feltárást tárgyi leletet nem eredményezett, annak ellenére, hogy egy áldozóhelyen kívül a teljes sort feltártuk.

Ezzel a munkával párhuzamosan a hunkori temető feltárása is tovább folyt. A 7. sír ásatását (8. kép), amely az egész temető egyik legnagyobb halma volt, két szelvényre osztva kezdtük meg. Az 1. szelvény DK-i felében már 1 m mélyen marhalábsont és egy durva agyagedény két peremtöredékét találtuk meg. Ez arra utalt, hogy valószínűleg ez a sír is kirabolt, ennek ellenére a feltárást tovább folytattuk, abban bízva, hogy ezek a leletek talán a halotti tor maradványai, melyet a kövek közé dobtak a temetésekor. 220 cm mélyen is jelentkeztek még állatcsonttöredékek. 290 cm mélyen azonban a kövek között emberi mellcsont töredékét találtuk meg, így világos lett, hogy a sírt már kirabolták. Ezt bizonyította különben a két szelvény határán készített metszetrájs is (3. kép), amelyen látszott a kirablás aknája. 400 cm mélységben a kövek között felkarcsont és egy pici vörös lakkarabka utalt ismét a rablók munkájára. 470 cm mélyen íjfogórészt burkoló csontlemez egyik végének töredékét találtuk meg. Ugyanebben a mélységben rábukkantunk a koporsó ácsolatának felső szegélyére. A koporsó alsó végében egy ép agyagedényt találtunk, amely az ÉNy-i sarokban feküdt, kissé oldalra dőlve (m: 24, sz: 11,

3. kép. Dúlga-úl, hiung-nu temető, 7. sír. Felülnézet és metszet

Рис. 3. Дуулга-уул, Могильник хиунг-ну. 7-ое погребение. Вид сверху и профиль

Fig. 3. Dúlga-úl, cimetière hiung-nu. Tombe 7. Vue d'en haut et coupe

³ Közöletlenek.

f \varnothing 11,5 cm). Vállán körben, kettős vonaldísz halad végig. Az edény korongon készült. Fenékén a centrumban a szögletes korongcsap lenyomata (9. kép) jól látszik, benne átlósan elhelyezett, kidomborodó, kereszt alakú jellel. Az edény színe barnásszürke. Pereme legömbölyített, nyaka szűk.

A koporsóban nagyjából az eredeti helyén, már csak a két lábszár feküdt. A csontváz jobb oldali részén óriási szarvasagancság töredékeit találtuk meg, amely a Najmaa-tolgoj-i hasonló korú temető egyik sírjából is előkerült.⁴ Ugyanitt birkalábcsontok és valamilyen szerves anyag darabkái feküdtek. Feljebb, a fej felé eső részen, kilenc lóborda, birka-combcsont és lómedencecsont, valamint 11 birkacsigolya, vastörmelék és szövött, keskeny textil-szalagok kerültek elő. Az utóbbi színe zöldesen oxidált volt, (rézesövecskekkel vonták be eredetileg) rajta valamilyen kihímezett minta (bordó alapon, sárga színnel) nyomaival (12. kép). Ezenkívül egy madárszárny alakú horgolt töredék is feküdt itt, amelyet a Noín-ula-i sírokból ismerünk analógiaként.⁵

További leletek a 7. sírból: kisméretű vasfűrész, vastör, két vaskés, kis vaskalapács (törött volt), 3 db nagyméretű, háromtollú vasnyílhegy, vaskengyeltöredék (lapos talp- és szárrész), bronzgomb, bőrdarabka vasrögbe tapadva, amely karika maradványa lehet, nagy „golyvás” agyagedény, amely szintén korongon készült (alul faszénderabka volt hozzátapadva, méretei: száj \varnothing 11,3, fenék \varnothing 12 cm, egyéb méreteit töredékes volta miatt felvenni nem tudtuk. Az edény fenekén szögletes korongcsaplenyomat. Színe szürke. Hasán és vállán kettős, párhuzamos vonaldísz, köztük hullámvonal), marha astragalos, egyenes, pálcaszerű vastárgy, kis vaskarika füllel, vas csipesz, két tőrszerű vaseszköz (szerszám?), bronzlunula (11. kép).

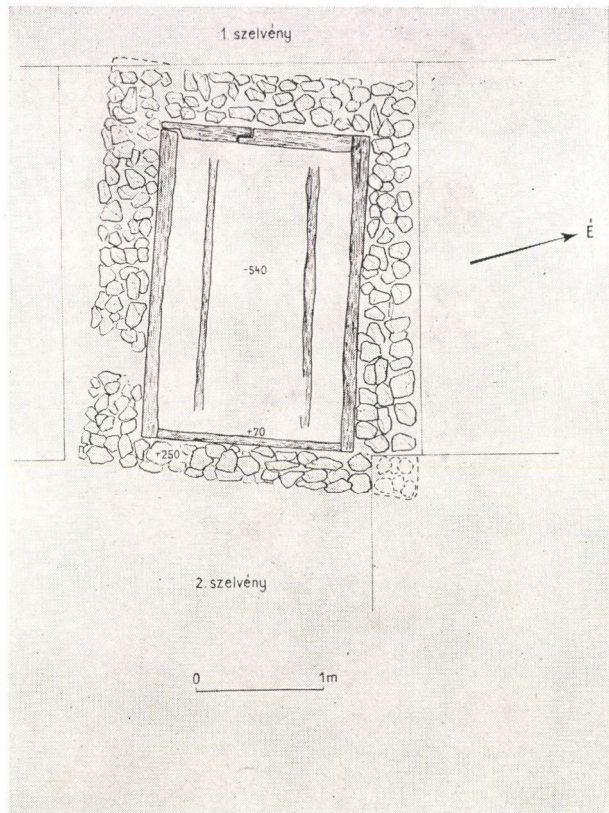
A gerendákból ácsolt, a lábrész felé keskenyedő koporsót gerendákból ácsolt sírkamrában helyezték el. A sírkamra és a föld közé köveket raktak (4. kép). A teljes sírmélység 5 m volt. Amennyiben keltezésünk beigazolódik, akkor ez az eddig legrégebbi feltárt vaskengyel (illetve annak töredéke).

A temető É-i szélén vizsgálat alá vettünk egy kis kőkört, melyhez öt, szintén kirakott kis négyzet csatlakozik. A feltárás során a 2. ásonyomban az anyatalaj jelentkezett, lelet nem volt. Ez az objektum kapta a 8. sírszámot. Valószínűleg türk kori eredetű áldozóhely lehetett.

A 9. számú sír a temető K-i széléhez közel fekszik, mintegy a „második sorban”. Közvetlen közelében D. Navaan 1969-ben már feltárt egy sírt, amely ezzel együtt egy négyes sírsorozat tagja volt. Tőle kb. 50 lépésnyire van a temető legnagyobb köves kurgánja, amelytől üres térség választja el ezt a kis sírsort. Ez a nagy kurgán világosan magán viseli a kirablás aknájának nyomát, így ásatására nem is gondoltunk.

Az általunk feltárt sír felszínén, keskeny kőgyűrű mutatkozott, közepén három, egyedülálló, kisebb kő feküdt besüppedve. A feltárást centrálisan kijelölt 4 \times 4 m-es szelvénnel végeztük el. Középen, 70 cm mélyen, marhalapocskák és birkaesontok kerültek elő, melyek a halotti tor maradványai lehetnek. A sírfoltot csak 75 cm mélyen lehetett először kivenni. E szint alatt nagy, lapos kövek voltak lefektetve, de alattuk is még igen sok kődarab került elő. 115 cm mélyen, a kövek között kecskeszarvra akadtunk. 200 cm mélységig a kisebb kövek sűrűn követték egymást a sírgödör betöltésében. Alattuk, a D-i részen korhadt fagerendára akadtunk, majd vele szemben előbukkant a második (5. kép).

Köztűtük és alattuk igen nagy kövek mutatkoztak, egészen 430 cm-nyi mélységig. 445 cm mélyen feküdt, közvetlenül a kövek alatt, egy fiatal férfi csontváza, ÉNy-i tájolásban. Fejrésznél a következő tárgyak voltak: lapos, szögletes „propeller alakú” pálcás vasszabla, hevedercsat, két nagyobb és két kisebb vaskarika, kis vascsat, vaslemezke, bronzlunula vékony bőrszíjjal be-

4. kép. Dúlga-úl, hiung-nu temető, 7. sír. A sírkamra felülnézete

Рис. 4. Дуулга-уул, могильник хиунг-ну, погребения 7-ое. Вид сверху на погребальную камеру

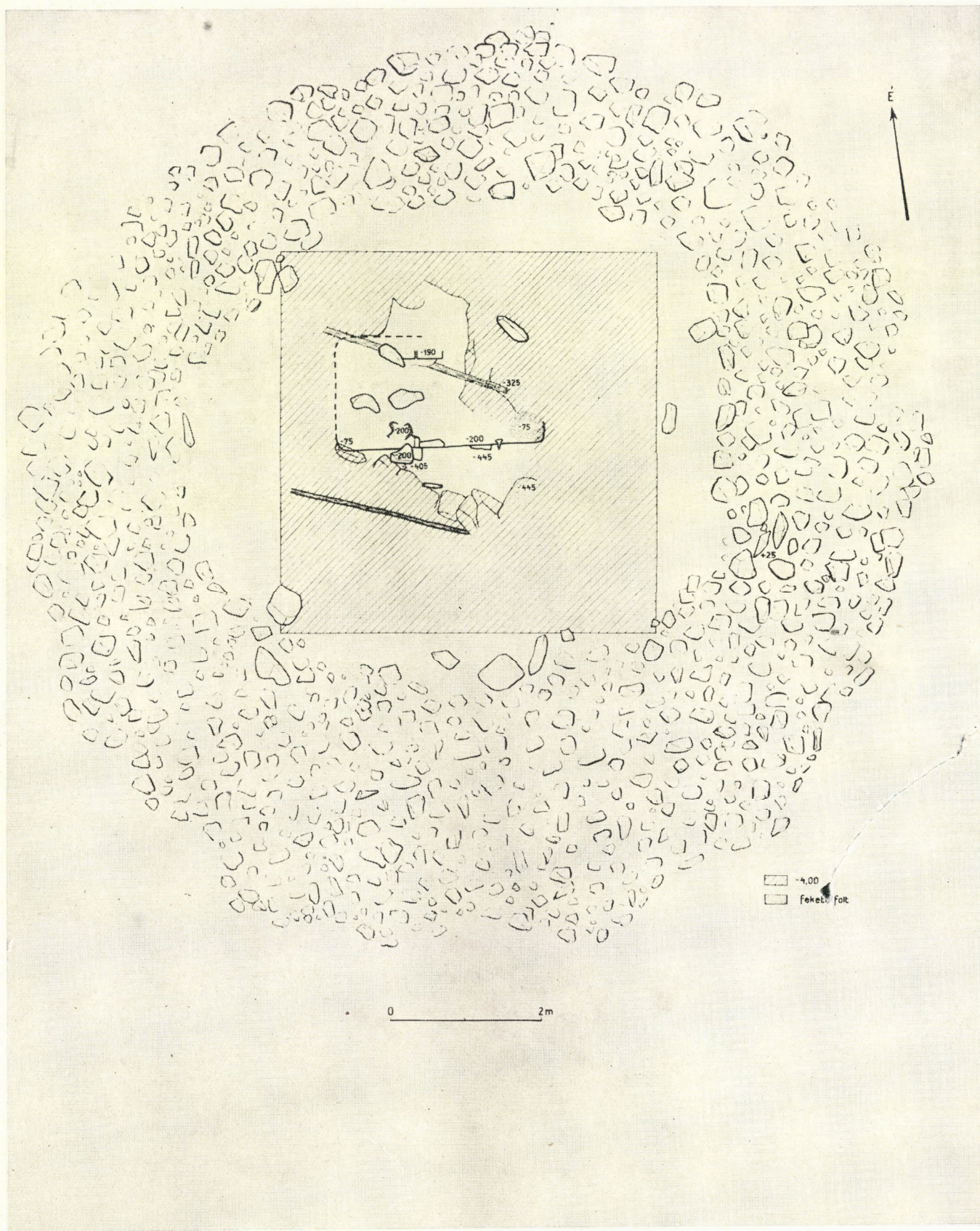
Fig. 4. Dúlga-úl, cimetière hiung-nu. Tombe 7. La chambre funéraire vue d'en haut

csavarva (11. kép). Bal válla közelében egy rejtékhelyre, „kincseshkamrára” bukkantunk. Ebben egy négy lábon álló, kerek bronztálca akadtunk (13. kép). A tálca maga bronzlemezből készült, lábai azonban öntöttek. \varnothing 21,5 cm, díszítetlen. A tálcán evőpálcikák töredékei feküdtek, cserzett bőrdarabkák foszlányaival együtt. Alja kormos volt. Eredetileg a tálcát festett, vékony falemezzel fedték le, amelyen vörös, sárga és fekete színben készült szalagszerű díszítés volt, kínai stílusban. Az egyes színeket vékony, kidomborodó, fehér festékesík választotta el egymástól. A lemez igen töredékes állapotban volt, és a szabad levegőn rövidesen szétporlott. Egyik darabkáján átkötésre szolgáló (?) két lyuk volt kivehető egymás mellett. Fényképfelvételt és rajtot még tudunk készíteni róla.

A férfi koponyájánál, a homlok felett, félgömb alakú, aranyozott bronzcsészét találtunk, melynek alján, közepén sötétkék színű üvegyöngyszem feküdt. A csésze \varnothing 6,2, magassága 3 cm, díszítetlen. A koporsó eredetileg mindössze vékony nyírfatörzsekből készült kettős ácsolat, keret volt. Deréktájon igen sok apró aranyfüstlemez-töredéket találtunk, melyek a vasveretes övet díszítették eredetileg, de a rozsdá miatt arról leváltak. Az aranyfüstlemezkek felületét kerek poncokkal tették mintássá (6. kép, makrofelvétel). Az övet egy horgos és egy akasztós, lekerekített végű csattal fogták össze. Az övcsatból az egyik fél lemeze jól megmaradt (14. kép). Széles, lekerekí-

⁴ 3. sír. Fényképét l. Acta ArchHung 19 (1967) 20. b. kép.

⁵ Бернштам, А. Н., Очерк истории гуннов. Ленинград 1951.

5. kép. Dúlga-úl, hiung-nu temető, 9. sír. Felülnézet
 Рис. 5. Дуулга-уул, могильник хиунг-ну, 9-ое погребение
 Fig. 5. Dúlga-úl, cimetière hiung-nu. Tombe 9. Vue d'en haut

tett végének szélessége 7, hossza 12 cm.⁶ A többi övveretek — legalább négy darab volt eredetileg — téglalap alakú formát mutatnak, nagyságuk $5 \times 2,8$ cm. Hátral egy-egy vasnittel voltak felerősítve a szíjra. Igen rossz állapotban maradtak meg.

A váz bal lábánál háromlábú, öntött bronzüstöt találtunk. Az üstben 12 birkacsigolya (fiatal állat), medencealapát, valamint egy láb összes csontjai és bordák voltak, falemezek és evőpálcikák töredékeivel együtt. A kétfülű, díszítetlen bronzüst az alján, kívül, erősen kormos volt. Belső száj $\varnothing 21,5$, magassága 25, hasi szélessége 31 cm. Mellette állott egy szürke színű, korongon készült agyagedény. Méretei: száj $\varnothing 8$, fenék $\varnothing 8,5$ cm. Fenékén szögletes, átlós kereszttel díszített korongesap lenyomata, mint a 7. kurgán edényei esetében.

A sírban volt még egy vastör, az övtájon (14. kép), h 17,5 cm (csonka markolata 6 cm hosszú), valamint egy marhaborda-töredék és egy 16 cm hosszú és 6 cm vastag vaspálca.⁷

Az ásatást június 18-án fejeztük be. Az igen rossz, állandóan szeles, esős és hideg idő több sír feltárását a mi erőinkkel nem tette már lehetővé.

A türk áldozóhely-sor feltárása végül is a következő képet mutatja: maga az ásatás igen szerény eredménnyel járt. Az első objektumban a 3. ásónyomban jelentkezett már az anyatalaj, lelet nem volt. A másodikban középtájon a 3. ásónyomban egy lófog és több kis faszéndarabka került elő. A 3. objektumban, közvetlenül a felszín alatt, középtájon egy lófog került elő, majd a 3. ásónyom szintje alatt kis mélyedés mutatkozott, melyben apró faszéndarabok voltak. A 6. objektumban, a felszíni kövek alatt, két birkacsonttöredék, a középtájon pedig egy lófog került elő.

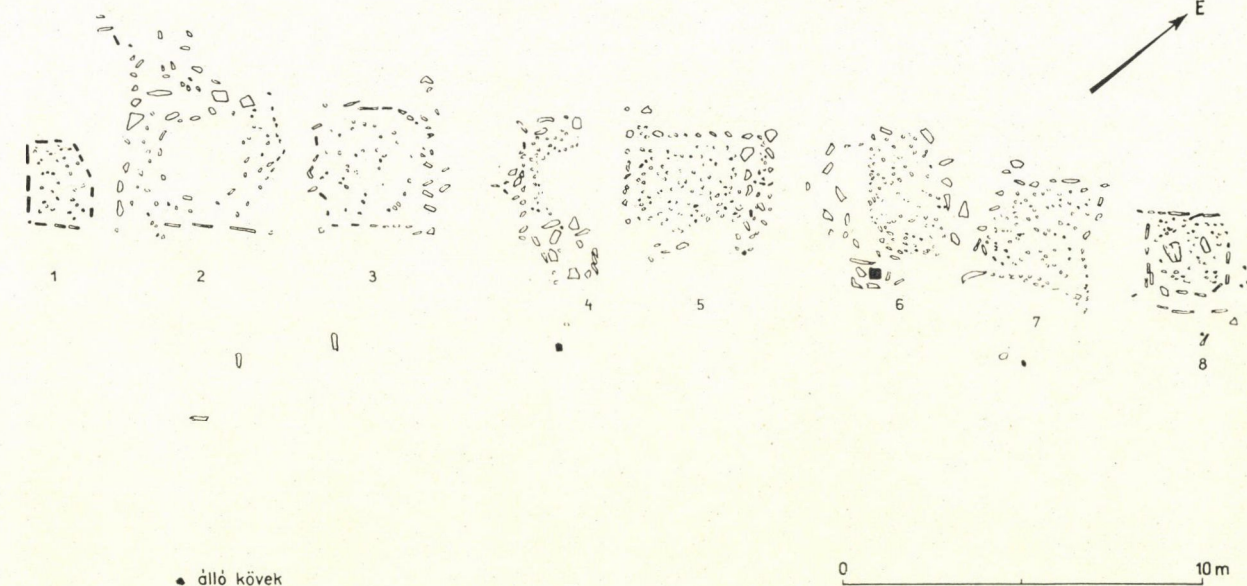
Minden valószínűség szerint egy nemzeti téli szállás áldozóhelye lehetett itt a türk korban. Hasonlókat

6. kép. Dúlga-úl, hiung-nu temető, 9. sír. Vascsat felülete, (makrofotó)

Рис. 6. Дуулга-уул, могильник хиунг-ну, 9-ое погребение. Поверхность железной пряжки (увеличено)

Fig. 6. Dúlga-úl, cimetière hiung-nu. Tombe 9. Surface d'une boucle de fer (macrophotographie)

7. kép. Dúlga-úl, türk áldozóhely. Alaprajz

Рис. 7. Дуулга-уул. Тюркское жертвенное место. План

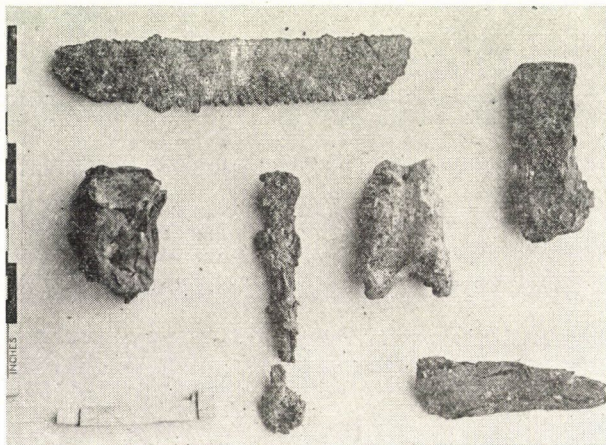
Fig. 7. Dúlga-úl, lieu de sacrifice turque. Plan

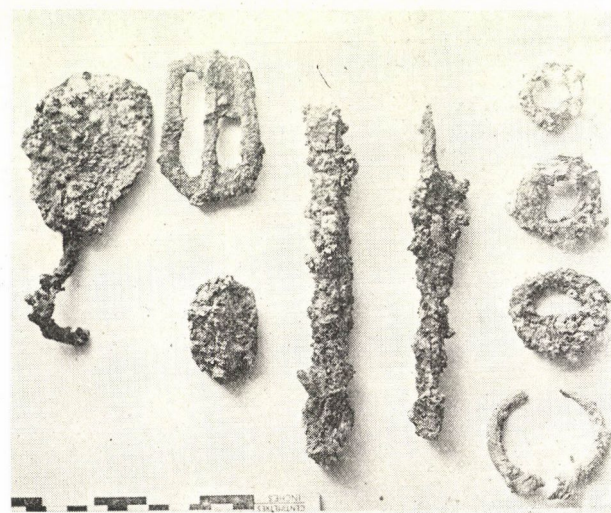
8. kép. Dúlga-úl, a 7. sír feltárás előtt
Рис. 8. Дуулга-уул, 7-ое погребение перед раскопками
Fig. 8. Dúlga-úl. La tombe 7 avant le dégagement

9. kép. Dúlga-úl, a 7. sír egyik agyagedényén levő korongcsap lenyomat
Рис. 9. Дуулга-уул, отпечаток выступа гончарного круга на одном из глиняных сосудов 7-ого погребения
Fig. 9. Dúlga-úl, Empreinte d'un tenon de disque se trouvant sur un vase d'argile de la tombe 7

10. kép. Dúlga-úl, a 7. sír leleteiből
Рис. 10. Дуулга-уул, некоторые находки из 7-ого погребения
Fig. 10. Dúlga-úl, Trouvailles livrées par la tombe 7

11. kép. Dúlga-úl, a 9. sír leleteiből
Рис. 11. Дуулга-уул, некоторые находки из 9-ого погребения
Fig. 11. Dúlga-úl. Trouvailles livrées par la tombe 9

Mongóliából más lelőhelyekről már ismerünk, ahol azonban került elő keltező leletanyag.⁸

Itt említjük meg, hogy a hunkori temetőtől kb. 2 km-re D-i irányban, a kis völgy kijáratánál, ott, ahol a Ny-i oldalon egy kis sziklaszirt magasodik (közelében egy mai téli szállás helyével), hasonló áldozóhely-sort fedeztünk fel. A hunkori temető irányába haladva a következő alakzatok vannak kövekből lerakva: két négyzet egymás mellett, utánuk öt négyzet szorosan egymás mellett — ez utóbbiak hossza összesen 24 lépés — azután nyolc négyzet, melyeknek teljes hossza 20 lépés és végül a közelben még két kis négyzet alakú áldozóhely. Itt feltárást nem végeztünk.

⁸ Евтихова, Л. А., Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. МИА 24. Москва 1952. 72—120. 53. kép.

Az ásatás közvetlen környékén, illetve útközben, a következő megfigyeléseket tettük az egyes felszíni régészeti objektumokkal kapcsolatban:

Ulánbátor felől kelet felé haladva az *Archuszt* nevű Állami Gazdaság előtt kb. 8—10 km-rel, kör alakú őskori kherekzsurokat láttunk. (A kherekzsúr terminus a „kirgiz fészek” jelentésű mongol szóból származik, általában későbronzkori köves halomsírokra alkalmazzák.) Hasonlók az Állami Gazdaság központjában is vannak.

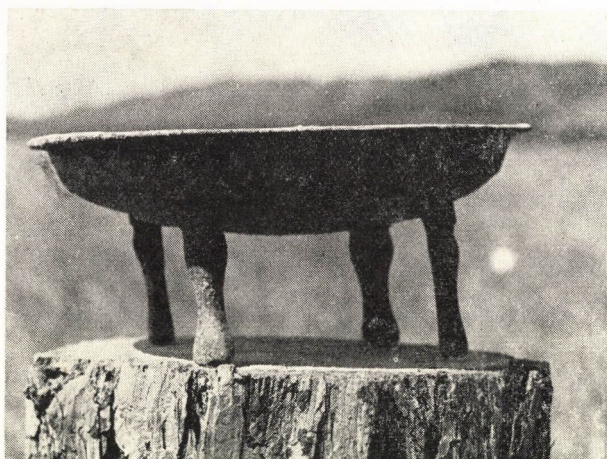
Türk sírok és talán még néhány bronzkori kőlapos sír a Dúlga-úl É-i lábánál, a dzsargalthani út mellett is látható, egy mai nomád téli szállás közelében.

Az Ulánbátor—Öndörchán-i autót út vonalán, *Mörön* járási székhely előtt, mielőtt az útra keresztben húzódó, alacsony hegyvonulatra érnének, türk áldozóhely-sor látható annak jobb oldalán. Mörön után közvetlenül ós- és türk kori sírok figyelhetők meg a felszínen.

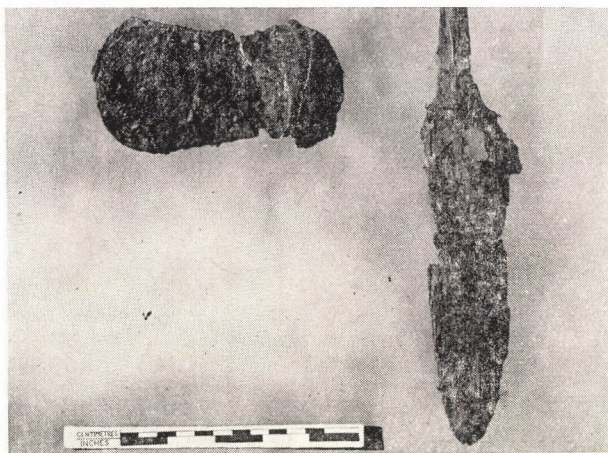
A közeli *Szalbar* nevű hegyen, D. Navaan szerint,

12. kép. Dúlga úl, a 7. sír szalagja (makrofelvétel)
Рис. 12. Дуулга-уул, лента из 7-ого погребения (увеличено)
Fig. 12. Dúlga-úl, Le ruban de la tombe 7 (macro-photographie)

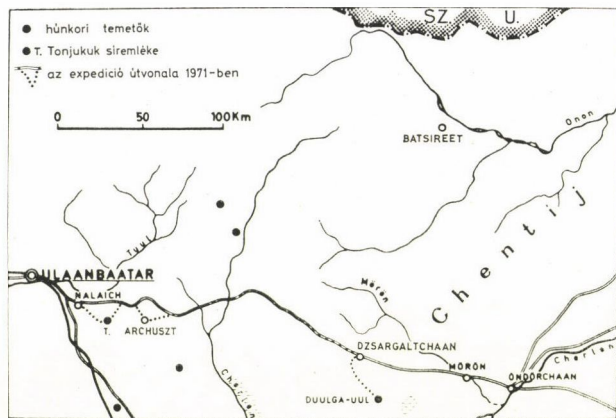
13. kép. Dúlga-úl, a 9. sír bronztálcaja
Рис. 13. Дуулга-уул, бронзовый поднос из 9-ого погребения
Fig. 13. Dúlga-úl, Le plateau de bronze de la tombe 9

14. kép. Dúlga-úl, a 9. sír leleteiből
Рис. 14. Дуулга-уул, некоторые находки из 9-ого погребения
Fig. 14. Dúlga-úl. Trouvailles livrées par la tombe 9

15. kép. Türk kőszobor, Öndörchaan, repülőtér
Рис. 15. Тюркская каменная статуя. Өндөрхаан, аэропорт
Fig. 15. Statue de pierre turque. Öndörhaan, aéroport

16. kép. Az 1971. évi utunk
Рис. 16. Маршрут 1971 г.
Fig. 16. Notre voyage en 1971

kitajkori erődtítmény romjai állanak. Ezt nem volt már időnk megtekinteni.

Öndörchaanban, Hentej megye székhelyén, megyei múzeum is működik. Itt vannak kiállítva többek között a Dúlga-ül-i első öt sír leletei, amelyek D. Navaan 1969.

évi ásatásából származnak: keskeny végű fjesontok, feliratos kínai lakkesése töredékei, agyagedény stb.

A Hentej-aymak *Dzsargaltchaan* szumunjából (= járás) egy bronzkori „szarvasos kő” fényképét is kiállították, valamint az 1965-ben H. Perlee és D. Navaan által felfedezett *Batsireet*-i, XIII. századi, sziklarajzok képeit (közöletlen).⁹ Ugyanonnan egy türk kori kengyelvas-depólelet is előkerült. A rejtkehelyen elraktározott (?) kengyelek mindegyike más-más típusú.

A megyei múzeumhoz tartozik a város szállodája mellett álló, Gündgaravlin nevű, egykori buddhista kolostor (alapítva 1666-ban) egyik épülete is. Jelenleg ez a vallási-művészeti emlékek tanulmányi raktárául szolgál. Többek között itt van elhelyezve a megye egykori hűbérese, Ce Cen-kán képe is.

Az Öndörchaan-i repülőtér közelében, attól kb. 2 km-re, egyedülálló türk kőszoborra akadunk (15. kép), amely még nem szerepel a tudományos irodalomban.¹⁰

Ulaanbátor szélén, a Tola folyó balpartján, a *Dzajszan* hegy lejtője alatt, annak K-i oldalán, egy kis bronzkori kőolapos temető néhány sírját figyeltük meg terepbejárás során. Egymás közelében négy, majd három (?) sír nyomai látszanak a felszínen. Az egykori függőlegesen álló nagy kőlapok, mind ledőltek már. D. Navaan próbaásatása ezen a helyen nem hozott eredményt.

A fenti adatok mind Mongólia régészeti térképének teljesebbé tételéhez járulnak hozzá, melynek kiegészítését és térképre helyezését már első utunk (1961) alkalmával megkezdtük.¹¹ (16. kép).

Erdélyi István

„MESTERSÉGEK KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN AZ V—XIV. SZÁZADIG.” NEMZETKÖZI RÉGÉSZETI KONFERENCIA ÉS KIÁLLÍTÁS

1973. október 25—27. között, a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete és a Magyar Nemzeti Múzeum rendezésében, a Magyar Nemzeti Múzeum épületében nemzetközi konferenciát tartottunk „Mesterségek kialakulása és fejlődése Európában az V—XIV. századig” címmel. A konferencián 37 külföldi régész és történész szakember képviselte a részt vevő 13 keleti és nyugati országot, nem beszélve a nagy számban megjelent belöldi kutatókról. Az előadások 10 keleti, 8 nyugati és 5 magyar kutató számolt be a konferencia témakörébe vágó kutatásairól. A korban és tematikában egyaránt széles körű és változatos előadás sorozatot *Gerevich László* akadémikusnak, az MTA Régészeti Intézete igazgatójának és *Witold Hensel* professzornak, a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Története Intézete igazgatójának üdvözlő és megnyitó szavai indították el, melyben mindketten hangsúlyozták, hogy a mesterségek kialakulásának és fejlődésének régészeti kutatása milyen óriási jelentőségű a marxista történettudomány szempontjából. Az eszaktörténeti kutatások történeti jelentőségét hangsúlyozta *Fülep Ferenc*, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója is a konferencia programjában rendezett kiállítás megnyitó szavaiban.

Az előadások tematikailag nagy vonalakban két nézőpontból vizsgálták a felmerült kérdéseket. Egyik részük kisebb vagy nagyobb területi egységeken belül átfogóan vizsgálta az ott előforduló mesterségek fejlődését: *J. Hermann* (Berlin): „Handwerk, Handel und Hinterland der frühen Seehandelsplätze im NW-slavischen Siedlungsgebiet”, *B. Chropovský* (Nitra): „Sur le problème du développement des métiers spécialisés aux VIIIe—IXe siècles”, *A. E. Herteig* (Bergen): „Handwerkschaft und Handwerker in Norwegen während der jüngeren Eisenzeit und

im Mittelalter mit archäologischen Materialien als Ausgangspunkt”, *A. Erä-Esko* (Helsinki): „Über die Beziehungen zwischen den archäologischen Verbreitungsgebieten und Werkstätten”, *F. Felgenhauer* (Wien): „Bericht über die Ausgrabungen in Attensee und in St. Willfried an der March”. A mesterségek kialakulásának és fejlődésének szerepét a városi élet alakulásában külön hangsúlyozták *B. A. Kolčín* (Moszkva): „L’artisanat de l’ancien Novgorod”, *D. Sellin* (Göteborg): „Les trouvailles dans l’ancien port de Kalmar, miroir de la vie quotidienne d’une ville médiévale en Suède”, *A. Kubinyi* (Budapest): „Die Anfänge des städtischen Handwerks in Ungarn”.

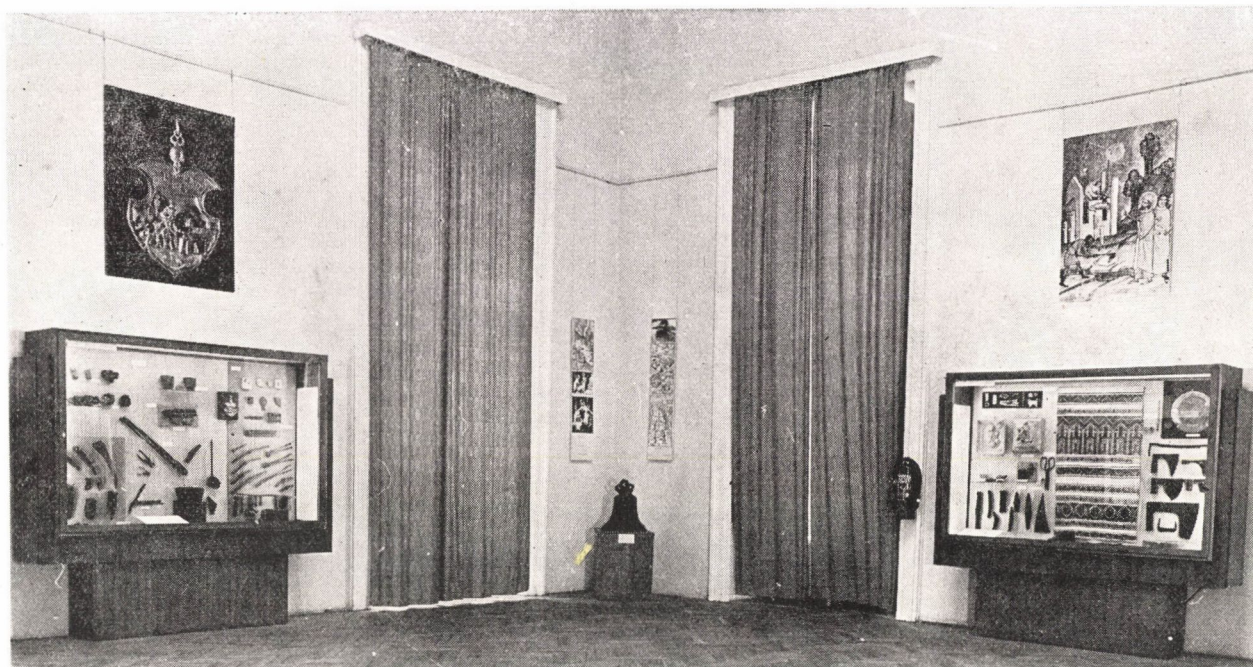
Az előadások másik csoportja egyes mesterségek fejlődését, tárgyi emlékananyagát vizsgálta, ugyancsak kisebb-nagyobb területi egységeken belül. A fémművesség kérdéseivel foglalkozott *H. Jankuhn* (Göttingen): „Das Metallgiessergewerbe in Haithabu”, *M. Mammajev* (Mahacsкала): „Hudozhestvennaja obrabotka metalla v srednevekovom Dagestane, nekotorye voprosy formirovanija i razvitiija”, *R. Pleiner* (Praha): „Die Technik des Schmiedehandwerks in Böhmen, 13. Jh.”, *G. Heckenast* (Budapest): „Eisenverhüttung in Ungarn in den X—XIV. Jahrhunderten”. A fegyverművesség kérdéseit vizsgálta *W. Hübener* (Freiburg): „Überlegungen zu den Waffenschmieden der Merowingerzeit in Mittel- und Westeuropa”, *Z. Rajewski* (Warszawa): „Über die Waffenproduzenten bei den Slaven im frühen Mittelalter”, *Gy. László* (Budapest): „Der Pfeil als Produkt und Symbol”. Két előadás szólt a középkori pénzverésről: *M. Biddle* (Winchester): „The Moneyer in an Urban Society: the mint at Winchester in the eleventh and twelfth centuries” és *L. Huszár* (Budapest): „Prägewerkstätte in den im Frühmittelalter entstandenen ungarischen Städte”. Az üvegművesség

⁹ Molnár G.—Hegyi M., Négy hágó sziklavadonában. (Bp. 1970) a 369. és a 433. o. előtti képeken.

¹⁰ A kőemlékek nem teljes jegyzékét l. *Сэр-Оджав*,

H., Эртний түрэгүүд (VI—VIII. зуун). Улаанбаатар 1970.; *StudArch* 5. 54—69.

¹¹ Az 1964-ig bejárt terület térképét és a lelőhelyeket l. a MTAK (II) 15 (1966) 124.

I. kép. Részlet a „Mesterségek kialakulása az V—XIV. században” című kiállításról a Magyar Nemzeti Múzeumban (1973)

Рис. 1. Деталь выставки «Формирование ремесл в V—XIV вв. в Европе», устроенной в Венгерском Национальном Музее (1973 г.)

Fig. 1. Détail de l'exposition intitulée „La formation et l'évolution des métiers du Ve au XIVe siècle, organisée en 1973 au Musée Nationale de Hongrie

kérdéseit ugyancsak két előadás vizsgálta: *N. P. Sorokina* (Moszkva): „Antike Überlieferungen in der mittelalterlichen Glaserzeugung”, *V. Han* (Beograd): „Les ateliers verriers à Dubrovnik aux XIVe—XVe siècles — Organisation et technologie”. Egy-egy előadás foglalkozott a középkori kőfaragás, csontművesség és kerámiaművesség problémáival: *E. Nagy* (Budapest): „Problèmes de la datation des pierres sculptées médiévales à l'aide des traces des outils”, *Z. Kurnatowska* (Poznań): „On the horn-working in medieval Poland”, *S. S. Felgenhauer* (Wien): „Zur hoch- und spätmittelalterlichen Keramik in Österreich”.

Az összefövetel harmadik napján a konferencia résztvevői autóbussz kirándulás keretében tekintették meg a székszárdi múzeumot, Pécs római és középkori műemlékeit és régészeti kiállítását *Fülep Ferenc* főigazgató vezetésével, valamint a somogyvári ásatások anyagából rendezett kiállítást, s meghallgattak az új ásatás eredményeiről szóló beszámolót az ásató *Bakay Kornél* megyei múzeumigazgató előadásában.

A konferencia alkalmából a Nemzeti Múzeumban rendezett eszköztörténeti kiállítás rövid áttekintést nyújtott azokról a mesterségekről, foglalkozásokról, melyek anyaga a különböző régészeti kutatások során került felszínre hazánk területén a késő római kortól a magyar középkor végéig. A kiállítási vitrinek egymásutánjában igen jól lehetett érzékelni azt a különbséget, ami az iparfejlődés és mesterségek alakulása terén a városlakó, ill. a népvándorláskori, más gazdasági és társadalmi formák között élő népek között kimutatható. Az egyes korszakokra jellemző, változatos tárgyi anyagot a korabeli mesterségeket, műhelyeket bemutató ábrázolások, in situ ásatási felvételek s egy-egy tárgy készítési technikáját bemutató fényképek gazdagították.

A hazánkban megrendezett konferencia rendezvényei során kialakult szakmai és baráti kapcsolatok további gyümölcsöző nemzetközi együttműködés alapjait teremtették meg.

Nagy Emese

BESZÁMOLÓ A KRAKKÓBAN TARTOTT KORABRONZKORI KONFERENCIÁRÓL

A Lengyel Tudományos Akadémia krakkói Régészeti Intézete 1973. szept. 25—30. között nemzetközi tanácskozást rendezett a közép- és kelet-európai korabronzkor problémáiról. A tanácskozásra az 1972-ben Verona-Laziseben és a Magas-Tátrában rendezett szimpozionok folytatásaként került sor. Színhelye a Krakkó közelében fekvő és a Régészeti Intézet tulajdonát képező igolomiai kastély volt.

A szovjet régészek részvételével jelentős hangsúlyt kaptak a tanácskozáson a sztyeppei kurgán kultúra kutatásának új eredményei, a sztyeppei népcsoportok délkelet-európai megjelenését és időrendjét tisztázó új adatok. Az új vélemények között figyelemre méltó egyes lengyel

régészek nézete, amely szerint a Kaukázusból elinduló hatások (esetleg népmozgások) Anatólián keresztül érték el Délkelet-Európát és lettek alapjai a korabronzkor kialakulásának.

Az előadások nagy része arra törekedett, hogy a korabronzkor kialakulását a lokális vagy regionális eredmények alapján beleillessze a közép- és kelet-európai bronzkori fejlődés nagyobb egységébe. Továbbra is egyik központi kérdés volt az Európa nagy területén megjelenő harangedény kultúra kronológiai helyzetének, más kultúrákkal való együttélésének s a korabronzkori fejlődésre gyakorolt hatásának a vizsgálata. A kronológiai párhuzamosítások mellett hangot kaptak a szociológiai, mód-

szertani és a technológiai kérdések is. Elhangzott olyan vélemény is, hogy lényeges kérdések megoldását akadályozza sok régi és új nagy leletegyüttesek közöletlensége.

A tanácskozáson a meghívó ország képviselőin kívül Ausztria, Anglia, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, NDK és NSZK, Olaszország, Románia, Svájc, Szovjetunió és Magyarország (Ecsedy István és Schreiber Rózsa) régészei vettek részt. Ecsedy István „Adatok a gödörsíros kultúra magyarországi megjelenésének és relatív időrendjének kérdéséhez” c. előadása során ismertette a rézkori gödörsíros kurgánok legjellemzőbb temetkezéseit. A korai rézkor végén, középső rézkor elején feltételezett sztyeppei kapcsolatokat érintve, elsősorban a gödörsíros kurgánok népének történeti—időrendi kérdéseit, problémáit vázolta, hangsúlyozva, hogy e népesség első csoportjai már a késői rézkor kezdeti időszakában meg-

érkezettek a Tiszántúl területére. Schreiber Rózsa „Budapest jelentősége a közép-európai korabronzkor kronológiájában” címmel tartotta előadását. Az új budapesti és a szlavóniai kutatások eredményei alapján módosította a somogyvári csoport kronológiai helyzetét, s a harangedény-csepeli csoporttal tartja egykorúnak. Az újabb kronológia ismeretében a zsinórdíszes kerámia és a harangedény-csepeli csoport kapcsolatának bizonyítékait is ismertette. Igen nagy figyelem kísérte a magyar előadásokat.

A tanácskozás igen hasznos volt az információk cseréje és a személyes kapcsolatok elmélyítése céljából is. A viták néha erőteljesen, de mindig baráti hangnemben zajlottak. A vendéglátók a konferencia sikerét nemcsak a jó szervezéssel érték el, hanem a baráti fogadtatással és gondoskodással is.

Schreiber Rózsa

A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES KONFERENCIÁJA LJUBLJANÁBAN 1973-BAN

A Pannónia-kutatás lényeges állomása volt a ljubljana-i kerámia konferencia. Mint azt az ülészakon résztvevők számára kiosztott irodalmi tájékoztató is tanúsítja, a délnyugat-pannóniai kerámia-publikációk száma az utóbbi két évtizedben jelentősen megsaporodott. Az ez alkalomra megrendezett „Római kerámia Szlovéniában” című kiállítás ünnepélyes megnyitása utáni napon került sor a magistrátus előadótermében a konferencia résztvevőinek köszöntésére a város vezetősége és a ljubljana-i Nemzeti Múzeum igazgatója, Peter Petru részéről.

Az első napon a jugoszláv kollégák mutatták be legújabb kutatásaik eredményét. Összefoglaló jellegű volt I. Mikl-Curk és P. Petru beszámolója, L. Plesničar az emonai korsóleletek, Z. Šubic a szlovéniai mécsesek rendszerezését mutatta be. B. Vikić a durván kidolgozott edények, elsősorban urnák dél-pannóniai csoportjait, J. Čremošnik Bosznia és Hercegovina római és koranépvándorláskori kerámia anyagát ismertette. Dalmatia provincia északi részének kerámiájáról A. Cermanović-Kuzmanović, Sirmiumról O. Bruckner, Singidunum áruiról V. Bojović tájékoztatt. A tengeri kereskedelem távlatait jelenítette meg N. Cambi előadása a Split környékén talált hispániai eredetű amforák bemutatásával. A rendkívül érdekes Mihovo-i késő latène és korarómai temető kerámiáját vetítette V. Šribar, megemlítve e temető fémanyagát, sisakokat, kardokat is. Hozzászólás keretében kértük, hogy e kulcsjelentőségű, átmeneti korú anyagot mielőbb tegye közzé. I. Sivec rómaikor utáni, szlovéniai kerámia ismertetése után I. Mikl-Curk az utóbbi idők szlovéniai kerámiakutatásának történeti eredményeit foglalta össze.

Az ülések után Ljubljana város helyettes-polgár-

mestere adott fogadást a konferencia résztvevőinek tiszteletére.

A második napon a vendégek beszámolóit következtek. A terra sigillata műhelyek és leletek köréből H. Comfort (a Nemi-tó leletei), M. Schindler (magdalensbergi S I, S II csoport), H. Klumbach (P. Cornelius mester ismeretlen edényformája), J. Rigoir (galliai sigillata gyárak centrumai és kisugárzási területük), M. Picon (lyoni sigillaták analízise), G. Prachner (szociálökonomiai problémák az arezzo-i sigillata gyártásában), J. Wrabetz (sardisi terra sigillaták) tartottak előadásokat.

A magyar kutatást Gabler Dénes (A nyugati provinciák befolyása a pannóniai sigillata gyártásra) és Bánki Zsuzsa előadásai (A gorsiumi terra sigillata gyártás) képviselték. C. Baluta, Dacia, A. Leibundgut a római Svájc mécseseiről számolt be. A festett dák kerámiáról I. Berciu és V. Moga előadását hallottuk. Az itáliai kutatók közül M. G. Maioli a ravennai terra sigillatákról, N. Cuomo egy új kerámia analízis módszeréről tartott beszámolót.

Az ülészakhoz kapcsolódó kirándulás iránya nagyjából az Emonát Poetovioval összekötő római útvonalnak megfelelő volt. I. Mikl-Curk kísérő magyarázata mellett a mai Trojane-i (Ad Atrans) hágón át jutottunk a Savinja Dolinához, ahol a Šempeterben kiásott és helyreállított római temetőt tekintettük meg. Ezután a celjei (Celeia) múzeum új kiállítását és igen szép lapidáriumát kerestük fel. Utunk utolsó állomása Ptuj (Poetovio) múzeuma volt. A konferencia magyar résztvevői Fitz Jenő, Bánki Zsuzsa (Székesfehérvár, István király Múzeum), B. Bónis Éva (Magyar Nemzeti Múzeum) és Gabler Dénes (MTA Régészeti Intézete) voltak.

B. Bónis Éva

ACTA ARCHAEOLOGICA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE. XXIV. kötet. Bóna I., Dienes I., Gerevich L., Mócsy A. és Patek E. közreműködésével szerkesztette Castiglione L. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 462 lap, 37 tábla, 132 szövegközti ábra.

Az új Acta-kötet az előzőnél valamivel nagyobb terjedelemben, rövidebb szövegrésszel, több képes táblával és lényegesen több szövegközti ábrával jelent meg. Összesen 79 címet tartalmaz: 10 tanulmányt, 4 közleményt, a Chronica rovat három cikkét, végül pedig 62 könyvismertetést. Más szempont szerint csoportosítva, az őskorral foglalkozik (nem számítva a La-Tène kort!) 1 cikk 16 oldalon, a kelta-korral 4 cikk 45 oldalon, a római korral 3 cikk 227 oldalon, a népvándorlás és középkorral 1 cikk 18 oldalon, az egyetemes régészettel 2 cikk 20 oldalon, a krónika 2 nekrológja 20 oldalon, 4 cikk természetudományos vizsgálatokkal 35 oldalon, 13 magyar munka ismertetése 20 oldalon, 49 külföldi pedig 50 oldalon. A kötet illusztrációs anyaga a következőképpen oszlik meg: a 37 képes táblából 22-n leleteket közölnek, 14-en jelenségeket, áttekintő látványokat, 1 táblán mikroszkópikus felvételeket. A 132, többségében egészoldalas szövegközti rajz közül 46 ábrázol régészeti leleteket, 73 metszeteket, térképeket, jelenségeket, alaprajzokat mutat, egyéb dolgokat pedig 13. E rövid statisztikai áttekintésből két, alighanem megalapozott következtetés adódik. Az egyik az, hogy hazai ősrégészeink, de főleg a népvándorlás és középkorral foglalkozó kutatók nem használják ki azokat az egyedülálló lehetőségeket, amelyeket a publikáció terén az Acta Archaeologica nyújt. Az ebben a kötetben látható elszomorító arány magyarázatát ugyanis nem a szerkesztésben kell keresni, hanem természetesen a szerkesztés számára rendelkezésre álló, megjelentetésre érett és benyújtott anyag összetételében. Különösen sajnálatos ez a tény honfoglaláskori, Árpád-kori és középkori kutatásunk esetében. Ezeknek a kutatási területeknek az — érthető okokból létrejött, illetve megőrződött — bizonyos fokú elszigeteltsége ugyanis fokozottan igényli a szélesebb körű nemzetközi nyilvánosságot. Ismerve az e korokkal foglalkozó kutatók — főleg a középső és a fiatal nemzedék — gazdag munkásságát, ásatásaik nagy számát, azt kell mondanunk, hogy ez a kötet saját hibáján kívül bár, de nem tükrözi arányosan hazai régészeti kutatásunk szerkezetét, súlypontjait. Az sem kétséges azonban, hogy meg kellene egyszer vizsgálni, vajon nincsenek-e eltolódások már régészeti kutatásunk szerkezetében, az egyes korszakok közötti arányokban. Úgy tűnik mindenesetre, hogy a ma már gyakorlatilag minden megyében létrejött múzeumi évkönyvek elsősorban a magyar nemzet történetével kapcsolatos régészeti kérdéseket tárgyaló tanulmányokat vontak el az országos folyóiratoktól és így elsősorban az Acta Archaeologicától. Ami az ősrégészeti cikkek számának kicsiny voltát illeti azt a magunk részéről elsősorban két tényezőre vezetnénk vissza: az ősrégészeti ásatások méreteinek már-már megengedhetetlenül kicsiny voltára, másrészt arra, hogy az elmúlt évtizedben a múzeumokban dolgozó ősrégészek száma a többi korszakok kutatóihoz képest viszonylag csökkent.

A XXIV. kötet statisztikai adataiból levonható másik következtetés pedig az lehet, hogy a cikkek apparátusában fokozatosan előtérbe kerülnek a csak másodlagos

információkat nyújtó illusztrációk és grafikonok. A közölt rajzoknak mindössze egyharmada ábrázol régészeti leleteket vagy olyan jelenségeket, amelyek bárki, tehát az olvasó által is azonnal interpretálhatók. A többi kép, ábra olyan dokumentációs anyagnak fogható fel, amely csak a hozzáfűzött vagy rá alapozott magyarázat, értelmezés, statisztika alapján válik érthetővé, használhatóvá. Bár ez a tény önmagában sem rossz, sem jót nem jelent, mégis meg kell kockáztatnunk egy kérdést. Nem lenne-e helyesebb, ha a szerzők következtetéseiket elsősorban magukra a leletekre alapoznák, illetve elsősorban azokat tennék közzé ábraanyagukban? A magunk részéről ugyanis olyan jellegű felvételek nagy méretű közlésének, mint pl. e kötetben a III. tábla 1, V. tábla, VIII. tábla etc. nem sok értelmét látjuk.

Áttérve a kötet tartalmi ismertetésére, a legkorábbi időszakot az a Nádudvar-Halomzugon talált bronzraktárletet képviseli, amelyet Máthé M. mutat be. Dicséret illeti, hogy ezt, a kelet-magyarországi nagy depóleletek elterjedési területének nyugati szélén 1971 tavaszán előkerült együttest példás gyorsasággal közzétette. A 112 tárgyból álló lelet csaknem kivétel nélkül törött vagy hibásan öntött darabokból áll, tokosbaltákból, sarlókból, vésőkből, lándzsahegyekből, kések, kardpengérszekből, perecek és huzalok darabjaiból, fűrészelemezekből. A szerző a kincset a HB időszak közepére keltezi, bár kétségtelen, hogy az egyes darabok készítése ideje heterogén. Kár, hogy nem elemzi részletesebben azt az ásatási (?) megfigyelését, miszerint a raktárletet annakidején a (korai?) középső?) Gáva-kultúra telepének egy gödrébe ásták bele. Ez ugyanis történeti következtetések levonására is lehetőséget nyújthatott volna. A lelethez tartozó, 105. számú, bronzöntvényként tárgyalt darab mibenlétének kérdésében mi sem tudunk újat mondani. Az biztos, hogy a szerző szerint mellékesen felvetett két lehetőségről (bronzedény vagy bronzból készült hordozható tűzhely) nyilvánvalóan szó sem lehet. Nem nagy a hasonlóság egyébként az idézett magyarvistai darabhoz sem.

Négy cikk képviseli az 1971. november 15-én a Régészeti és Művészettörténeti Társulat által rendezett, a legújabb hazai kelta kutatásokkal foglalkozó vitautulást. Az Acta már-már valószínűtlen gyorsasággal jelentette meg az ott elhangzott előadásokról összeállított tanulmányokat. Így tehát jó ütemben folytatódik az az okos kezdeményezés, amely az előző kötetben a római foglalkás kérdéseivel indult útjára.

Patay P. a Mátraszöllös-Királydombon feltárt temetőt mutatja be röviden. Az egyetlen csontváz és 62 hamvasztásos sírt magában foglaló temetőnek viszonylag kis része — talán 15–20 sír — pusztult el. Keltezése a LTC időszak vége — LTD időszak első fele. A temető népessége ahhoz a népcsoporthoz tartozhatott, amely az Ipoly és Sajó közötti területen kizárólag hamvasztásosan temetkezett ebben az időszakban. Esetleg a *cotini*-hez lehetne ezt a csoportot kötni. Patay a hamvasztásra, mégpedig a kizárólagos hamvasztásra való áttérést helyi folyamat eredményének és nem külső hatás következményének tartja, kiindulva a temető közepén talált egyetlen csontváz, egyébként a legkorábbinak vehető sír tényéből és egy hasonló másik előfordulásból. Véleményének elfogadásához azonban meg kell várnunk az általa kilátásba helyezett végleges és részletes feldolgozást.

Bíróné Sey K. délkelet-dunántúli későkelta ezüst és bronz pénzek tipológiai és kronológiai kérdéseit tárgyalja, mégpedig egy regölyi és egy dunaszekesői éremlelet alapján. A regölyi típusú ezüst érmek készítése ideje a LT D kor vége, nem sokkal a római hódítás kezdete előtt. A dunaszekesői típusú bronz érmek viszont már a császárkori korai szakaszában készülhettek. Rámutat, hogy Claudius előtti biztos lelőhelyű császárkori érme igen kevés ismert az egész provinciából, tehát a helyi veretű bronzok voltak forgalomban. Megállapításai igen jól illeszkednek a provincia római hódításának időrendjével kapcsolatos legújabb következtetésekhez, és alátámasztják azt, hogy a Dunántúl keleti részének tényleges elfoglalása és bekebelezése csak a század legvégén következett be.

Szabó M. a hazai kelta leletanyag olyan, műalkotásnak is vehető leleteit vizsgálta meg, amelyek eltérnek a nyugati kelta világ hagyományos ábrázolásaitól, de a helyi Hallstatt-kor örökségének, de balkáni illír vagy keleti (szkíta?) hatás eredményének sem tartható felbukkanásuk. Ilyen típus a hátrahajló testű emberek ábrázolása edényfüleken. Ezek eredetét először az itáliai prototípusokban keresi, amelyek azonban legjobb esetben is 5. századiak. Így formáik vagy kétszáz évig meg kellett hogy maradjanak a kelta műhelyek „emlékezetében” (pedig ezek lennének az igazán jó prototípusok), vagy olyan, 3. századi későetruszk formákra mennek vissza, amelyeket az Észak-Olaszországból az i. e. 2. században a Kárpát-medence középnagyati részeire (tk. a Duna két oldalára) átköltöző bojok hoztak volna magukkal. Ebben az esetben azonban azt kell feltételezni, hogy az eredeti típust már itt és lényegesen tovább alakították a műhelyek, mivel az itáliai prototípusoknak sem a kakasdi, sem a rozvágyi lelet nem felel meg egészen. Ami a rozvágyi darabon látható keresztövet illeti, szerintünk első sorban 4–2. századi hellenisztikus ábrázolásokkal hasonlítható össze. Bárhogyan is legyen azonban, Lurisztán és a kelta (akár keleti kelta) világ közötti művészeti kapcsolatokat kizárólag keletmediterrán közvetítéssel tudunk elképzelni.

F. Petres É. a kelta állat- és emberáldozatok kérdéséről értekezik. A tanulmány lényegében az 1969-ben és 1971-ben Pákozdi-kelta forrás lelőhelyen a szerző és általunk közösen végzett, viszonylag nagyméretű feltárás előzetes ismertetésének is tekinthető. Áttekintésének egyik tanulsága az, hogy egy-egy nagyobb méretű, alapos ásatás mennyire meg tudja változtatni az egy-egy régészeti korszakunkról kialakított képet. Már korábban is kerültek elő a Dunántúlon áldozóhelyek, szentélykerületek részletei, de a feltárások kis méretei, a megfigyelések pontatlanságai és főleg a felületes publikáció miatt helyes felismerésük elmaradt. Most a szerző nagyszabású, egész Európára kiterjedő áttekintést állított össze a pákozdihoz hasonló négyoszlopes szentélykerületekről és az áldozati gödrök kelta(kori) formájáról, valamint maguknak a véres áldozatoknak a valószínű lefolyásáról. Egyik igen fontos következtetése, hogy több jelből is ítélve a pákozdi szentélykerület fennállásának vége már a római foglalás időszakába is belenyúlt. Kezdetét LT C jellegű kerámia, végét pedig az áldozati gödrökben talált római téglatöredékek jelezhetik. Ha így van, akkor ez egy újabb érv a mellett, hogy a Dunántúl keleti felében az őslakos keltaság csaknem zavartalanul folytatta életét az 1. század végéig.

Mint említettük, a kötet terjedelmének nagy részét a római korról foglalkozó tanulmányok adják. Ezek sorát *Fitz J.*-nek a ták-gorsiumi ásatások múltját, eredményeit és perspektíváit bemutató összefoglalása nyitja meg. Tanulmánya első részében kutatástörténeti visszapillantást kapunk, majd a szerző elvégzi azt a pár korrekciót, amelyre néhány korábbi megállapítás szorult (a korábban szentélynek leírt épületet ma már *Fitz J.* is *horreum*-nak tartja, a nyakasdülői villát pedig *palatium*-ként tárgyalja). Megtudjuk, hogy az elmúlt évtized ásatásainak fő célja Gorsium státusának a kikutatása volt. A kiindulópontot az a feltevés képezte, hogy Gorsium nem egyszerűen néhány villából álló mezőgazdasági jellegű település volt. Az elmúlt évtized ásatási eredményei közül az *area sacra* felfedezése és csaknem teljes feltárása a legfontosabb,

közöttük a *templum provinciae*-vel. A további ásatások célja újabb központi elhelyezésű és szerepű épületkomplexumok feltárása. A következő részben a Gorsiumot érintő topográfiai kutatások elemzése következik, első sorban annak megállapítása, hogy Gorsium jelentős útvonalak csomópontjában található. Fejlődésének három nagy állomása állapítható meg: Traianus alatti nagy fejlődésétől a markomann háborúig, a forum és az *area sacra* építésével, a markomann háborúktól a 260-ban lezajlott roxolán támadásig és csaknem teljes pusztulásig, majd az ezt követő, más rendszerű újjáépítéstől a 4. század végéig, illetve 5. század elejéig. Státusát illetően szerző lényeges érveket hoz fel *municipium*-volta mellett, és valószínűvé teszi, hogy egy feltételezett *territorium eraviscorum* központja éppen Gorsium lehetett. A CIL 3342, 3343 és 3345 feliratok újbóli értékelése és az új feltárások adatainak összevetése alapján úgy véli, hogy Traianustól kezdve a *concilium provinciae* színhelye Gorsium volt, és az *area sacra* lényegében a császárkultusz szolgálatában állott. Számunkra azonban úgy tűnik, hogy az *area sacra* és laknyugati *apsis*-ában talált szentélyfülke, illetve a tőle délre talált áldozati gödör barbár volta (vértelen áldozatokra utaló jellegével) aligha tartozhatott a *concilium provinciae*, illetve a császárkultusz szertartásaihoz. A szerző végül Gorsium 2. és 3. századi népességének és társadalmának a kérdéseit tárgyalja, rámutatva, hogy a nagyszabású ásatások ellenére a 4. század Gorsiuma alig ismert. Ennek egyik oka az lehet, hogy e korszak értelmeszerűen legfelül levő maradványai szenvedtek a legtöbbet a középkori és újkori kőbányásztól. Másik pedig az, hogy a IV. századra keltezhető temető feltárása egyelőre nem folytatódik.

Éppen a pannóniai 4. századi temetők rendkívül részletes statisztikai-régészeti vizsgálatára vállalkozott *Lányi V.* Több mint másfél száz oldalas (!) tanulmányában először a feldolgozott temetők, illetve sírokra vonatkozó adatokat ismerteti, majd a sírmellékletként előforduló tárgyakat, azok típusait határozza meg. Foglalkozik a mellékleteknek a sírokban elfoglalt helyzetével, majd a mellékletek előfordulási gyakoriságával, végül az adatok kiértékelésével a temetkezési szokások és vallás, az iparűzés és a kereskedelem, az etnikai kérdések, továbbá a történeti és társadalmi kérdések szempontjából. Rendkívül gazdag anyagot vizsgáló tanulmányával kapcsolatban egy olyan kérdésre szeretnénk rámutatni, amely tanulmányának használhatóságát és eredményeit alapjaiban érintheti. Ez pedig a szerző által itt használt típusalkotás módja. A 4. századi temetők mellékleteit 15 alaptípusra bontja, és ezeken a tárgytípusokon belül állít fel formai típusokat. Az egyes ilyen albtípusok előfordulási sűrűségét vizsgálja azután a legkülönbözőbb szempontok szerint. Ami szerintünk kísérletének gyenge oldalát jelenti, az éppen az albtípusok rendkívül nagy száma. Olyan nagy száma, hogy az egyes albtípusokhoz tartozó egyedek száma általában igen alacsony. Így a kerámianál átlag 3,74 darab esik egy-egy albtípusra (gondoljuk meg, hogy összesen 102 temető, illetve lelőhely 2210 sírjának leletei szerepelnek a statisztikákban), az üvegedényeknél 3,81, a fibuláknál 4,41, a csatoknál 5,9, a szíjvégeknél 1,76 (!), az eszközöknél és szerszámoknál 4,7, a karpereceknél 1,7–7,1 stb. Az albtípusok ilyen megkülönböztetését természetesen igen sokszor csak szubjektív tényezők indokolják. Bármilyen szellemesek is a szerző grafikus ábrázolásmódjai, a hozzájuk kialakított adatanyag használhatóságáról nem vagyunk minden esetben meggyőződve. Ettől függetlenül a szerző következtetései sok esetben igen érdekesek. Nem sok értelmét látjuk azonban annak, hogy bonyolult statisztikák készítése és grafikonok sora után jussunk el pl. ahhoz a következtetéshez, hogy a temetkezési rítus megváltozása a 4. sz. vége felé a kereszténység egyre általánosabb elterjedésével hozható összefüggésbe (135. o.). Ezt ugyanis már régen és statisztikai vizsgálatok nélkül is tudjuk. A szerző által végzett hatalmas munkát természetesen csak dicséret illeti. Helyesebbnek láttuk volna azonban, ha munkájának csak végső következtetései látnak az Actában napvilágot, maga a statisztikai apparátus pedig másutt (Régészeti Füzetek, Dissertationes Archaeologicae) is

megjelenhetett volna. Ettől függetlenül erőteljesebb lektori vélemény javasolhatta volna a szakdolgozat ízü részletek kihagyását vagy átdolgozását, valamint néhány pongyola fogalmazás pontosabbá tételét (ha egy temetőben az összes sír tájolása teljesen azonos, akkor azokat éppenséggel nem tájoltatták valamely szilárdan álló tárgy felé: 64. oldal; a diagrammoknál általában nem közli, hogy mi van ábrázolva a vízszintes tengelyen: a 4. évszázad időszakai vagy egyes temetők?; „koponyasírok” nincsenek, csak koponya-temetkezések, tehát „Schädelgräber” helyett „Schädelbestattung”; a leletek csoportosítása nem következetesen funkcióik szerint történt, mert pl. az eszközök és szerszámok egyazon vizsgálati csoportba kerültek, holott funkcióik szélsőségesen is eltérhetnek egymáséitól: 69. oldal; mit ért szerző a halottak ruháján: „Die in der Kleidung der Toten . . .”; stb.). Fölöslegesnek tartjuk, hogy az ábrák, diagrammok stb. leírása, magyarázata magában a szövegben kapott igen sokszor helyet (66. oldal, III), és több ábra helykihasználása igen rossz (Abb. 47, 48, 49, 53, 55, 60, 66 etc.).

Várady L. lényegében azokra a kritikákra válaszol cikkében, amelyek 1969-ben megjelent könyvét (Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476) Mócsy A. és Harmatta J. részéről érték. A részletkérdésekbe azonban fölöslegesnek látjuk belemenni.

Két bolgár kutató (D. Nikolov–H. Buyukliev) az eddig ismert 3 bulgáriai, Jupiter Dolichenusnak szentelt

felirat mellé két újabbat ismertet. Ezek közül az egyiknek az állítója az a Claudius Fronto volt, aki korábban Aquincum lakosa és tisztségviselője volt.

Valter I. Balatonfüred-Siske egykori Szent Mihály templomában az 1964. évi feltáráskor a 6. sírban talált XI. századi körmeneti keresztet ismerteti. Valószínűsíti, hogy vagy a tihanyi apátság aranyművesei készítették, vagy I. András valamelyik műhelyében készült. A kereszt hátlapján levő rozettát joggal vezeti vissza a honfoglalás kori díszítőművészetre. Végül megkísérli tisztázni annak a személyét, akinek a sírjában a kereszt előkerült.

Csepai F. beszámolója a Szolnok várában talált török (kori) fa kanalakról elsősorban botanikai szempontokat vizsgál. A természettudományos cikkek közül kettő a balatonfüredi kereszt- és embercsontmaradványok vizsgálatait tartalmazza, egy harmadik pedig a 11–12. századi északkelet-magyarországi vasöntőműhelyek leleteinek metallurgiai vizsgálatait ismerteti. Mind a négy tanulmány igen jó és hasznos adatokat szolgáltat, ugyanakkor az is látható, hogy hazai régészetünk mennyire az elején jár még a valóban korszerű kémiai és fizikai vizsgálatok alkalmazásának.

Nem a kötet tartalmát, de használhatóságát illető megjegyzés: itt az ideje, hogy az Acta is hozzáférhető helyen helyezze el a tartalomjegyzéket: az erre a célra legalkalmasabbnak látszó borítófédél második oldalán.

Makkay János

BOGNÁR-KUTZIÁN I., The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. Archaeologia Hungarica 48. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 253 lap, 36 kép, 74 tábla és 2 melléklet.

25 éves elmélyült munka eredménye ez a könyv. Folytatása és kiegészítője a szerző 1963-ban megjelent, „The Copper Age Cemetery at Tiszapolgár–Basatanya” című nagy művének. A két könyvet összefüggő egésznek tartjuk, bár megjelenésüket 9 év választotta el egymástól. A szerző már első könyvében jelezte, hogy egyszerű kellett volna elkészülni a két műnek, de technikai okok miatt el kellett halasztani a második rész megjelenését. A 9 év előnyökkel és hátrányokkal járt. Ugyanis a szerző már az első kötetben teljes részletességgel vagy vázlatosabban kidolgozta és összefoglalta mindazokat a problémákat, amelyek második kötetének is fő mondanivalót teszik ki. A második kötet előnye, hogy az eltelt idő új kutatásai alapján kiegészíthette, finomíthatta korábban lerögzített megállapításait, eredményeit, határozottabbá tehetette korábbi feltételezéseit. Hátránya azonban, hogy mivel ez a munka külön-külön kötetként jelent meg ugyanabban a tárgykörben, óhatatlanul ismétlésekbe kell bocsátkoznia, illetve számtalanszor visszatérni az első kötet azonos megállapításaira. Így a könyv használata kissé nehézkessé válik s a második kötet tanulmányozása nem lehetséges az első kötet jelenléte nélkül.

Forrásmagyarázatát tekintve, a második kötet írásakor jóval nehezebb helyzetben volt a szerző. Az első kötet anyagát a Tiszapolgár-Basatanya korszerű módszerekkel kiásott, pontos megfigyeléssel rögzített korai és középső rézkori temető, változatos, gazdag leletanyagú 155 sírja alkotta. Háttérét ugyanannak a lelőhelynek több korszakot is felölelő települési jelenségei és a szerző országos anyaggyűjtése képezte. Ezek kapcsán el is mondott mindent, amit abban az időben a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúráról, a megelőző és a következő periódusokról, országos és nemzetközi összefüggésekről teljes részletességgel vagy csak érintve a kérdéseket el lehetett mondani. Ebben a kötetben a forrásmagyarázat korántsem volt ilyen értéki. Túlnyomó részben szórványos telepleletek, régen kiásott s nem eléggé pontosan megfigyelt temetőrészlet, egy vagy néhány hiteles sírlelet állt rendelkezésére. Ez tükröződik abban is, hogy bár adatai 250 lelőhelyről származnak, a könyv terjedelme a felét sem éri el az első kötetnek. A forrásmagyarázat egyenet-

lensége miatt némelyik megállapítása vitára is alapot nyújt.

A tiszapolgári kultúráról írott monográfia olyan vállalkozás, amelyet a szerző elmélyült kutatása és tárgyának a legapróbb részletéig menő megismerése előzött meg. Igaz, hogy az első kötetben a kultúra legtöbb lényeges problémájáról szó volt, de csak a basatanyai temető leleteit közölte a szerző. Új monográfiájában közreadja a tiszapolgári kultúra csaknem teljes leletanyagát, lelőhelykataszterét, elterjedési térképét, a kultúra négy csoportjának részletes elemzését. A fázisok felállításával finomítja a kronológiát és az életmóddal kapcsolatban is tesz megjegyzéseket. A kronológiai párhuzamosítást is mélyrehatóbban végezte el, mint első könyvében. A fémhorizontokat az újabb eredményekkel egészíti ki. Munkáját hét fejezetre osztotta.

Az I. fejezetben közli a kultúra lelőhelykataszterét, beleértve a Magyarországon kívüli lelőhelyeket is. Összesen 250 lelőhelyről tudósít, ami rendkívül alapos anyaggyűjtés bizonyítéka. A szerző is megemlíti forrásainak különböző minőségét, és csak szigorú kritikával használja fel az adatokat. Problematikusnak látszanak az Erdély belsejében említett, a törzsterülettől távoli lelőhelyek. Egyelőre, részletes leletközlés híján nem dönthető el, hogy valóban a tiszapolgári kultúra lelőhelyeiről van-e szó? Meglepő, hogy ennek a korábban alig ismert kultúrának ennyi lelőhelye vált ismeretessé az utóbbi évtizedekben.

A II. fejezetben ismerteti a szerző a leleteket. A leletek osztályozását igen összefogottan, a lényegre szorítva végzi el. Csak a réz- és aranytárgyakkal foglalkozik részletesebben, melyek horizontjait még az első kötetben határozta meg. Nagy teret szentel a rézfegyverek (hammeraxe) különböző típusainak. Magyarországon még nem kerültek elő ilyenek hiteles együttességekben. A szlovákiai (Tibava) leletek alapján azonban feltétlenül indokolt feltételezni meglétüket a tiszapolgári kultúra magyarországi horizontjában is, amint erre már az első kötetben is rámutatott. Az arany is csak határainkon kívül került elő (a szlovákiai Tibaván és az Észak-Balkánon, nem számítva Erősdöt). A nyéllýukas rézfegyverek és az aranytárgyak mélyreható elemzésével arra a megállapításra jut, hogy ezeket a tiszapolgári kultúra B-fázisában készítették. Bulgáriában valamivel korábban jelentek meg. A problémára még több ízben visszatér.

A III. fejezetben ismerteti a temetkezéseket. A basatanyai temető 63 korarézkori sírján kívül legjelentő-

sebb a tibavai temető a lucskai csoportban, a deszki és hőmdezővásárhelyi temetőrészek a deszki csoportban. A temetőkre jellemző, hogy a telepektől elkülönülnek. A lucskai csoportban jelent meg először a hamvasztás, bár az ilyen sírok száma még igen csekély. A basatanyai csoport néhány leletével kapcsolatban feltételezhetőnek tartja, hogy hamvasztásos sírhoz tartoztak (Székely-Szólóhegy), bár ennek eldöntésére hiányoznak a támpontok. Legáltalánosabb a zsugorítás. A források egyetlensége a temetkezések irányításában is tükröződik. A basatanyai temetőre jellemző a csaknem nyújtott fektetés, a Ny–K-i irányítás. Más lelőhelyeken az ellenkezője dominál. A basatanyai után legnagyobb tibavai temető sírsorainak elemzése során eltérő eredményre jut, mint Siška. A basatanyai analógiák alapján tételezi fel a temetkezések sorrendjét. Erről még komoly vitákat lehet folytatni, mivel a temetőelemzéseknek több szempontja is lehet (Patay P., FA 21, 1970, 7–26). A szerző tevékenysége ebben a kérdésben is elindította a bizonyára gyümölcsöző vitát. A tiszapolgári kultúra összes többi sírja sem tesz lehetővé olyan demográfiai elemzést, mint amilyen Basatanyán lehetséges volt.

A IV. fejezetet szenteli a népesség életmódjának, beleértve a településtörténeti problémákat is. Ebben a fejezetben érződik legjobban a megfelelő forrásanyag hiánya. Több kitűnő meglátása között ezért vitathatók is adódnak. Úgy gondolja, hogy miként a telepek erődítetlen jellege is jelzi, nem kellett félni a népességnek az ellenséges támadástól, mégis megtelepültek olyan területeken is, melyek környezetét időnként víz borította. Véleménye szerint az élelemszerzés sokféle lehetősége vonzotta a tiszapolgári kultúra népességét ilyen területek igénybevételére. A szerző szerint a földművelésre jó lehetőség kínálkozott azokon az ártéri földeken, amelyekről az áradások már lehúzódtak, s a gabona termesztését kedvezően befolyásolta a nagy vízfelületek állandó párolgása. Leszögezi, hogy az ártéri területek hasonló előnyöket jelentettek, mint más vidékeken az öntözés és árasztás. Sajnos, érveinek kifejtésével adós marad. Ezért úgy érzem, hogy ezzel a nézettel vitába kell szállni, mert: 1. ugyanezen a területeken találjuk a telepeket a neolitikum kezdetétől a középkorig; 2. a téli jeges és a tavaszvégi zöldár a Kárpát-medencében igen rendszertelenül jelentkezik, sokszor el is marad; 3. a zöldár levonulása után (június közepe után) elvetett gabona Magyarországon nem hoz termést; 4. úgy hiszem, hogy a történeti adatok is hiányoznak a Kárpát-medencében ilyen művelésre. Figyelemre méltó megállapítás tesz a népesség foglalkozására. Eszerint a korábbi felfogásokkal szemben meggyőzően bizonyítja a földművelés jelentőségét is az állattenyésztés döntő súlya mellett. Jelentőssé vált a rézfeldolgozás és a nyersanyag beszerző kereskedelem, főleg a B-fázistól. Ezzel magyarázza egyes telepek távoli előfordulását. A lelőhelyek 1/5-e település, a megfigyelt települési jelenségek azonban rendkívül gyérek. A basatanyai csoport egyetlen lelőhelyén találtak oszlopos szerkezetű házalapokat, s ezek megegyeznek a határainkon kívül feltárt házalapokkal. Magyarázza a tiszapolgári kultúra és a későneolitikum települései között fennálló különbségeket, és igen helyesen a változás okát elsősorban a gazdálkodás módosulásában látja. Kiemeli a tiszapolgári kultúra alapvetően békés életmódját.

Az V. fejezetben ismerteti a kultúra négy csoportját. Ezek közül három (basatanyai, lucskai, deszki) már a korai rézkor kezdetén elkülönült, a negyediket (tiszaugi) csak a korai rézkor B-fázisától lehet megfigyelni. A csoportok megkülönböztetésére a leleteken kívül a települési, temetkezési és a gazdálkodási kritériumokat is felhasználja. A csoportok elkülönítése — most már leletekkel is illusztrálva — meggyőző és a munka legszilárdabb része. A basatanyai csoport a legnagyobb, a kultúra központi területét foglalta el, s leletei minden csoportba elkerültek. A kölcsönös kapcsolatokat minden csoportban felismerte.

A könyv legjelentősebb része a VI. fejezet, mely a kronológiát és a kapcsolatokat tartalmazza. Ez képezi a könyv gerincét. Lépésről lépésre vizsgálja azokat az adatokat, melyek alapján a sokirányú közvetlen és köz-

vetett kapcsolatok sztratigráfiák alapján biztonsággal meghatározhatja a tiszapolgári kultúra kronológiai helyzetét. Először a későneolitikum és a koraközkei rézkor sztratigráfiai adatokat vizsgálja, és úgy látja, hogy a későneolitikus tell-telepek nem érték meg a tiszapolgári kultúra dominánsa válásának idejét, bár a genetikus lánc kétségtelen közöttük. A korai és középső rézkor közötti korábban megállapított kronológiát az újabb adatok sem módosították. Lényegesen új az első kötethez képest a tiszapolgári kultúra fázisainak az elkülönítése. Ezzel elvileg teljes mértékben egyetérthetünk s a szerző kutatásai jelentős eredményének könyvelhetjük el. A forrásanyag azonban éppen ennek a kérdésnek a megnyugtató eldöntésére a legkevésbé kielégítő. A tiszaugi csoport kivételével, melynek eredete még most sem tisztázható, mindhárom csoportban elkülönít egy korai (A) és egy késői (B) fázist. Annál is inkább indokoltnak tartja a kettéválasztást, mivel a csoportok kapcsolatait mindkét fázisban felismerhetőnek véli. Az A-fázis jellemzője, hogy a népesség nem élt tell-telepeken, s a temetők elváltak a telepektől. A leletanyagban is új vonások jelentek meg. Még azt is elképzelhetőnek tartja — igaz, hogy fenn tartásokkal —, hogy az A-fázist két alfázisra lehet bontani. Az A-fázist sokkal rövidebbnek ítéli meg, mint a B-fázist. Megkísérli a generációs számítást is. Bizonyos nehézségekre azonban rá kell mutatnunk. A legnagyobb területű basatanyai csoport térképen a Tisza mentén 4 lelőhelyet, a Berettyó–Körös mentén 11 lelőhelyet s még elkülönülten 1 lelőhelyet tüntet fel, amelyek az A-fázisba tartoznának. A kérdés eldöntésénél a Tisza menti lelőhelyek nem jöhetnek számításba, mivel mindegyik lelőhelyet csupán 1–1 edény vagy 1–2 cserép képvisel. Jellemük nem állapítható meg. Figyelemre méltók a Berettyó–Körös menti lelőhelyek, ahonnan már valamivel több cserépet mutat be, de ezek határozott tipológiai jellege sem állapítható meg. Annyiban kétségtelenül igaz van a szerzőnek, hogy ezek megelőzhetik az ún. B-fázisú leleteket, de az elenyészően kevés lelet nem alkalmas arra, hogy határozottan elkülönítsük őket a herpályi kultúra egyes lelőhelyeinek legfelsőbb rétegeiben talált leletektől. Különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy az A-fázisba sorolt lelőhelyek egy része tell-település (Berettyószentmárton–Erdőhalom, Csökmő, Darvas, Vésztő–Mágor). Tehát a tell vagy nem tell nem lehet kritérium, mivel éppen Délkelet-Magyarországon több tell folytatódik a tiszapolgári kultúra idején is, másrészt a herpályi és csőszalmi csoportnak is vannak tellt nem alkotó telepei. Véleményem szerint tehát jelenleg az A-fázist — legalábbis a basatanyai csoport területén — a szerző jelenlegi kritériumai alapján nem lehet elválasztani. Kétségtelen azonban az ilyen telepeknek a genetikus összefüggést bizonyító átmeneti jellege. Jelenleg a leletek csaknem 100%-a a B-fázist képviseli. Ez az aránytalanság is megnehezíti az elválasztást.

Sokkal jobb helyzetben van a szerző a bodrogkeresztúri csoporton belüli fázisok elkülönítésére, mióta felismerte a Hunyadihalom–Salcuta IV. csoportot. Tulajdonképpen a bodrogkeresztúri anyagban belül most sem lehet határozott tipológiai különbségeket észrevenni az idősebb és a fiatalabb fázis között. Csúpan az állapítható meg, hogy az idegen Hunyadihalom–Salcuta IV. típusú kerámia megjelenése a fiatalabb szakaszt képviseli az egységes leletanyagú kultúrán belül. Ugyanakkor kezdődött szerinte a Lasinja kultúra befolyása Kelet-Magyarországon. Elemzi a bodrogkeresztúri kultúra kialakulásának problémáját, ami még ma is sok megválaszolatlan kérdést vet fel (az átalakulás helye és az idegen tényezők szerepe).

Rendkívül alapos és mélyreható elemzést végzett a fémek kronológiai értékéről, kiegészítve a leletek osztályozásánál elmondottakat. A réz és arany vizsgálatát Közép- és Délkelet-Európára is kiterjesztette. Kiemeli a Kárpát-medence és a Balkán elsőrangú szerepét az első rézcentrumok kialakulásában. Főképpen a Gumelnița kultúra szerepét tisztázta. A könyvnek főleg az ilyen vizsgálatok adnak nemzetközi mértéket. A horizontok alatt ő nem egyenes vonalat vagy síkot ért, hanem egyidőben egymás mellett élő kultúrákat, melyek kezdete és vége

nem feltétlenül esik egybe. Az egyenes vonalas szinkronizáció nem felel meg a tényeknek, ezért ő nem is szereti a táblázatokat, mivel az ilyen készítése elkerülhetetlenül sematizálásra vezet. Szinkronizációja elsősorban a Kárpát-medence keleti és nyugati felét öleli fel. Először most is az előzmény, a későneolitikum összefüggéseit vizsgálja. A festett lengyeli kerámia és a Gorzai csoport szinkronjának több bizonyítékát is bemutatja. A koraréz-kort egyelőre nem tudja párhuzamosítani a Dunántúllal, mivel ott még nem ismerjük a lengyeli kultúra festetlen fázisát. Holott ez a fázis Szlovákiában és Morvaországban is megvan. Elképzelhetőnek tartja ennek felfedezését a Dunántúlon is. A Brodzyan–Sopot–Lengyel III. és a tiszapolgári kultúra A-fázisa közötti egyidejűséget tételezi fel. Sokkal egyszerűbbnek érzi a középső rézkori horizont meghatározását. Úgy véli, hogy a Lasinja kultúra hatása (Furchenstich kerámia) egyszerre érte el Szlovákiában a ludancei csoportot, az Alföldön pedig a bodrogkeresztúri kultúrát. Részletesen foglalkozik a Lasinja kultúra, az „ún. balatoni csoport” dunántúli szerepével is. Két komponens említ ebben a kultúrában: a tűzdelt barázdás díszítést (Furchenstich) és az árkkolt dísz jelenlétét, amelyek a bodrogkeresztúri és a ludancei csoport területén is megjelentek. A kapcsolatokat a bodrogkeresztúri B-fázisban tételezi fel, a Salcuta IV. megjelenésével egyidőben. E sorok írója is fáradozik a Lasinja kultúra, illetve az „ún. balatoni csoport” megismerésén. Topográfiai kutatásai és több ásatása révén sikerült ezt a csoportot először felismernie Magyarországon s meghatározni a különböző komponensek jellegét, valamint bizonyos kronológiai problémákat felvetni. Eszerint igen valószínűnek látszik, hogy a balatoni csoport (Lasinja) I. fázisa a bodrogkeresztúri A-fázissal és a ludanceival, a balatoni csoport (Lasinja) II. fázisa pedig a bodrogkeresztúri B-fázissal volt kapcsolatban.

A szerző a tiszapolgári kultúra megbízható szinkronizációját a Kárpátokon kívüli területekkel is elvégezte. A későneolitikum, korai és középső rézkori horizontjai magukba foglalják Közép- és Délkelet-Európa nagy részét, s kisebb, fentebb is hangoztatott eltérésektől eltekintve, egyetérthetünk ezzel az alapos kronológiai összeállítással. Abszolút kronológiáját teljesen a C₁₄-es adatokra építi, amelyekből ugyan sem a tiszapolgári, sem a bodrogkeresztúri kultúrára vonatkozóan nincsenek adataink, de a környező területek hasonló C₁₄-es adatait használja fel. Eszerint a koraréz-kort 3600/3500–3300/3200, a középső rézkort 3300/3200–2900/2800-ra, míg a későrézkort 2900/2800–2300/2200-ra keltezi. Relatív és abszolút kronológiájában határozott óvatosság nyilvánul meg. Párhuzamosításában, ellentétben az első kötettel, nem lép túl Bulgária területén. Ugyanis jelenleg Bulgária rézkori és korabronzkori párhuzamosítását Anatóliával a kutatás egy része másként értékeli, mint korábban. Ennek jogosultsága azonban az ezeréves leletek közreadásáig nem dönthető el. A változást jelzi az a különbség, ahogy a szerző Karanovo felső rétegének kronológiai horizontjait az első és második kötetben megítélte.

Az utolsó VII. fejezetben összegzi kutatási eredményeit az eredetkérdésről. A későneolitikum végén a Herpályi-csöszhalmi és gorzai csoportot tartja dominánsnak az Alföldön. Ezekre a tellszerű települések jellemzők, a védelem tendenciájával. Igaz, hogy az említett csoportok az Alföldnek csak aránylag kis részén találhatók

meg. Ezért felmerül a kérdés, hogy Polgártól Hódmezővásárhelyig, a tiszapolgári kultúra területének legnagyobb részén mely kultúra vagy csoport lehetett a későneolitikus előzmény, ha a tiszai kultúrát kizárjuk, és ahonnan hiányoznak az említett csoportok lelőhelyei is? Egyetérthetünk azzal, hogy jelenlegi ismereteink szerint a herpályi csoport gyakorolta a legjelentősebb hatást a tiszapolgári kultúra, főleg a basatanyai csoport kialakulásában. A csöszhalmi csoport a lúcskai és részben a basatanyai, a gorzai csoport pedig a deszki csoport alapjává vált. A gorzai csoport jó kapcsolatait fedezte fel a szerző a dél-dunántúli lengyeli kultúrával.

Ismertelen foglalkozik a tiszapolgári kultúra életében jelentős rézművészet és aranytárgyak eredetével. A nyéllyukas rézfegyverek legkorábbi megjelenését Bulgáriában a Gumelnița A₂ idején tartja valószínűnek, s valamivel később Szerbiában és a tiszapolgári kultúrában. Az aranytárgyak összes variánsai is csak Bulgáriában fordulnak elő.

A megváltozott gazdálkodás és életmód jelentette az új korszak, a rézkor megjelenését. A tiszapolgári kultúra minden szempontból erőteljesebben kapcsolódott a bodrogkeresztúrihoz, mint az előzményhez (közös lelőhelyek sokasága). A tiszapolgári kultúra viszonyát az előzményhez jó példának tartja arra, hogy a kerámia megváltozása nem olyan tényező, amely egy új kultúrát, új periódust vagy új etnikai csoportot meghatározna. Az etnikai bázist a helyi későneolitikus csoportok alkották. Mindezzel teljes egészében egyetérthetünk. Igen lényegesnek ítéli meg a kerámiában a festés megszűnését. Talán egy festetlen kerámiás horizontra is lehetne gondolni. Ez a megjegyzése igen figyelemreméltó, és felderítést a jövő kutatásoktól várjuk. Erdély fontos szerepét is megemlíti a tiszapolgári kultúra kialakulásában. A tiszapolgári kultúra egységének kritériumait meggyőzően sorolja fel. A csoportokat összetartó vonások erőteljesebbek, mint a megkülönböztető. Amíg a neolitikumban a kis csoportokra bomlás a jellemző, addig a tiszapolgári kultúrában az integrációs tendenciák jutottak érvényre. Ezt a rézkort meghatározó legfontosabb kritériumnak tartja.

Bognár-Kutzián Ida munkája a kelet-magyarországi rézkor kutatásának jelentős állomása. Ez a könyv az első kötet elválaszthatatlan egységet alkotva olyan bázist nyújt, amely a tiszapolgári kultúra eddig előkerült csaknem teljes leletanyagát tartalmazza. Mintaszerű aprólékos összehasonlító vizsgálatokkal a rézkor történeti folyamatának felvázolásában is eredményt ért el. A forrásanyag hézagossága miatt a leletek elemzésén kívül más szakterületek eredményeit ebben a kötetben csak kismértékben tudta felhasználni, de így is messzebb jutott el a korszak megismertetésében, mint előtte bárki más. Vitára készítő megállapításai is a források elégtelenségéből származnak s egyúttal jelzik a jövő kutatására váró feladatokat (telepeltárásokkal bővebb információk szerzése a kultúra életmódjának és kialakuló kezdeti szakaszának biztosabb körülhatárolására).

A szerző alapvető érdemeit a kelet-magyarországi rézkor kutatásában ez az értékes, nagy energiát igénylő könyv is hangsúlyozza. Az első kötettel együtt a rézkor kutatásának nélkülözhetetlen forrása.

A könyv képeinek a minősége jobb, mint az első köteté volt.

Kalicz Nándor

A. GARCIA Y BELLIDO, Iberische Kunst in Spanien. Mainz 1971. Florian Kupferberg Verlag. 95 lap, 132 tábla.

A spanyol Régészeti Intézet nemrég elhunyt igazgatójának ez a könyve a spanyol klasszika-archaeologia nemzetközi színvonalra emelőjének négy évtizedes kutatásairól nyújt az érdeklődők szélesebb körének szánt összefoglalást. Rövid bevezetés után (9–12), amely az iberek történetét tekinti át, három nagy fejezet műfajonként tárgyalja az ibér művészet emlékeit. Az építészetnek szentelt fejezetben (13–23) a városépítészettől fennmaradt emlékei közül Azaila és a keltibér Numantia

kerül részletesen bemutatásra, az erődített városfalak közül Tarragonáé, az erődök közül Ullastret és a katonai őrtornyok jellegzetes helyi típusa, a nekropolisok közül a két legjelentősebb: Tutugi és Tugia. A legerjedelmesebb rész a szobrászatról szól (24–61), elsősorban a kóplasztikáról, majd rövidebben a kisbronzokról. G. az anyagot a kronológia bizonytalansága miatt célszerűnek látja földrajzi rendben s az egyes lelőhelyeken belül tárgy szerint csoportosítani. A kőszobrászat fontosabb műhelyei mind Délen vannak: Cerro de los Santos és a szomszédos Llano de la Consolación, s valamivel följebb Elche. A többi lelőhely rövid összefoglaló említést kap, majd külön részt

az andalúziai reliefs, az állatábrázolások, végül a fogadalmi rendeltetésű bronz kispasztika, ugyancsak lelőhelyek szerint összefoglalva (a darabok túlnyomó része Castellar de Santisteban, Collado de los Jardines és Cerro de la Luz szentélyéből származik), ugyancsak tematikus csoportosításban. A festészetről szóló fejezet (62–77) a nagyfestészet nyomainak rövid említése után elsősorban a vázafestészetet foglalkozik, részletesen bemutatva a négy fő műhelyt (a délkeleti csoport, amelynek legfontosabb lelőhelye Archena, Elche és Alicante; a Valencia melletti Liria műhelye; az Ebro völgyi Azaila-műhely és a numantiai műhely); végül térképpel kísért rövid áttekintést ad az ibér kerámia elterjedéséről Dél-Franciaországban, Itáliában és Észak-Afrikában. Inkább függelékként hat a kisművészetekről szóló zárófejezet (78–81), amelyben az ötvösségről, részletesebben a tivissai leletről és az ibér éremművészetéről esik említés. A szöveget 10 lapnyi annotált irodalomjegyzék és lelőhely-index kíséri. A táblák 178 fényképet és rajtot reprodukálnak.

A Mediterráneum klasszikus kultúráival érintkező ókori kultúrák közül az ibereké a legjelentősebbek egyike. Bár az ethnikai folytonosság a bronzkor kezdetétől, sőt még korábbi időtől fogva is kétségtelen, konvencionális elnevezéssel a máig megfegtetlen, nem-indoeurópai nyelvet beszélő és író beenszületett lakosságnak azt a kultúráját szoktuk ibérnek nevezni, amelynek színhelye az Ibér-félsziget déli és keleti partvidéke és annak mögöttes területe, a délnyugati föníciai és az északkeleti görög települések között, kora pedig az i. e. 6–1. század, a görög kultúrával való intenzívebb megismerkedés kezdetétől addig az időig, mikor a római provinciává vált terület elvesztette kulturális önállóságának lényeges vonásait. G. is ezt a hagyományos fogalmát fogadja el az ibér kultúrának és művészetnek. Ez már szinte posztulálja a könyvön végigvonuló felfogást: az ibér művészetet — néhány ellenkező értelmű elvi kijelentés ellenére — teljes mértékben görög szempontból, görög szemmel nézi és értékeli. Bármennyire érthető ez a klasszikus művészetek finom érzékű interpretációjától és a háromkötetes klasszikus „Hispania Graeca” szerzőjétől, mégis alapjában félrevezető, és elzárja az utat az ibér művészet valódi értékeinek megismerése felé. G. vulgáris klasszicizmusra számára a fő értékmérő a külső, látott valóság hű utánzása, ami valójában sem életben, sem gyakorlatban soha nem volt semmiféle művészet értékelésének adekvát mérése, a legkevésbé a klasszikus görög művészetben. A XVIII. századi klasszicizmus görög-képen alapuló szemlélet vezet az ibér építészet semmibe vevéséhez, mert „a görög szellem” hiányzik belőle (23), s ezért a klasszicista nézőt nem kárpótolják a megalithikus épületek, a sardíniai nuragékkel rokon erőd-tornyok ösmediterrán formái. A balazotei emberarcú állatszobor csak a görög Achelóos-típussal való ikonográfiai kapcsolatában érdekes, formai elemzése, amely „nem tűr összevetést semmiféle görög párhuzammal” (49), éppen ezért elmarad. A monumentális állat-pasztikából csak a bikák és még inkább a lovak mintázóiként mutatkoznak G. számára az ibér mesterek „önálló művészeknek” (52), az oroszlanok ábrázolásában már nem, mert ezeknek „a valósággal való érintkezés hiányában” kénytelenek voltak természetes helyett „konvencionális” formát adni; de teljes elégedettséggel tölti el, hogy „a lószerszám minden legapróbb részletét is gondosan visszaadta” egy mester (53). Ezen az alapon azonban nemcsak az ibér nagyplasztika leg-sajátosabb csúcsteljesítményeiről, az oroszlan-szoborokról kellene lemondanunk (l. különösen a 84–5. és 88. képet), hanem a naxosi szfinxről, az arezzói Chimaeráról és sok egyeből is az ó- és újkori művészetekben, ami nem látvány megörökítésére készült. Le kell mondani a túl-heggyé absztrahált ibér kisbronzokról is (55), hogy csak a „jobb (= görögösebb) darabokra figyeljünk”, holott az absztrakciónak az a sajátos formája lépésről lépésre követhetően alakult ki az ibér fogadalmi kisbronzok műhelyeiben a nyilván görög mintára készült prototípusokból, és olyan irányú fejlődést mutat, amelynek művészettörténeti törvényszerűségét az etruszk bronz kispasztika hasonló jelenségei igazolják. G. azzal mente-

geti a kisbronzok mestereit, hogy távoli, eldugott hegyi vidékeken dolgoztak; másképpen talán sikerült volna „olyan művészetet teremteniük, amely valóban megérdemli ezt a nevet” (57); de — ha a reprodukciók nézője előtt egyáltalán szükséges mentgetni őket — elég az arkádiai, dódonai vagy montegurazzai kisbronzok mestereinek aligha kedvezőbb életkörülményeire utalni. S nem más a helyzet a vázafestészet megítélésével sem.

A görög művészet méréseinek rosszul alkalmazott használata vezeti a szerzőt arra az általános igyekezetre, hogy — a görög mintaképektől való távolság időbeli kifejezésekként — a lehetséges legkésőbbi datálások mellett döntsön. De az etruszk vagy a szkíta művészet példája szerint a görög művészet termékeny hatása éppen abban nyilvánult meg, hogy alkotó módon feldolgozták, nem pedig értelmetlenül vált hagyományként magukkal cipelve sterilen utánozták a mintaképeket, hogy a görög formák megismerése a *maguk* művészi mondanivalójának pontos megfogalmazásához segítette a görögökkel érintkező kultúrát, hogy tehát a sajátosan ibér vonások az ibér művészetben nem egy magatehetetlen, megmerevedett tradicionalizmus eredményei, ahogy G. fel-fogja, hanem éppen a görög művészet közvetlen ébresztő erejét tanúsítják. Az újabb ásatások néhány konkrét adattal erősítik meg a G. szemléletén alapuló késői keltezések alaptalanságát. Az „Elchei nő” G. — mint korábbi műveiben is — a római korra keltezi; a Bazában nemrégiben jól datálható sírleletben talált monumentális ülő nőszobor (Madrid, Régészeti Múzeum) azonban arról tanúskodik, hogy hasonló típusú és minőségű az 5. századi görög művészet ismeretében készült ibér nagyplasztikai műveket legalább az i. e. 4. sz. első feléig fel lehet datálni. Az albuferetai nagyplasztikát sem kell a 3. század utáni időre keltezni (44): a necropolisban Alicantában kiállított anyagában bőven került elő 5. sz. végi–4. sz. eleji attikai vörösalakos váza is. Legújában pedig olyan monumentális ibér sírplasztikát tártak fel, amely a vele talált attikai feketealakos vázák és etruszk archaikus bronz kapcsos alapján a 6. sz. második felében készülhetett (Madrid, Régészeti Múzeum).

Ha klasszicista elfogultsága miatt G. szövege nem segíti is az olvasót az ibér művészet értékeinek megértéséhez (a terrakotta-kispasztika pl. nyilván azért maradt ki teljesen a kötetből, mert alul maradt a klasszicista mérceén), a képtáblák magukért beszélő anyagának kommentálásában rendkívül hasznos vezető, ami ebben az esetben azért is fontos, mert az ibér művészet — hálá viszonylag késői felfedezésének — szinte ismeretlen Spanyolországon kívüli gyűjteményekben. Kétségtelen, hogy G.-nál közelebből és alaposabban aligha ismeri valaki ezt a művészetet, és a konkrét tárgyi tudnivalók megbízhatóságát nagyszerű régész minőségű szavatoikák. Adatain túl a könyv legérdekesebb sorai azok, amelyekben a szerző emberi élményei áttörnek klasszicista iskolázottsága burkát, ahol az ibér művészetben máig élő spanyol népszokások, viseletek, gondolat- és kifejezésformák őseit ismeri fel. Ezek kárpótolnak az elfogultságból eredő téves értelmezésekért is (a 137. kép vázájának „farkasa” nyilvánvalóan oroszlan, ahogy a mancsai mutatják, csak hogy az etruszk vázafestészetből is ismert stilizálásban; a 145. kép líriai vázájának két harcosa nem pantomímust táncol, hanem nyilván gladiátorviadalt vív a fuvola hangja mellett, mint az etruszk sírok ökölvívói — a jobb oldali harcos pajzsán átfúródó dárda tanúsítja, hogy nem látszatkiüzdelemről van szó; a mintakép, mint annyiszor, nem görögországi, hanem itáliai lehetett).

A könyv az első részletesebb nem spanyol nyelvű bemutatása az ibér művészetnek; a fentiekben túl ez a fő jelentősége. Ha nem megy is túl a szerző korábbi művein (lényegében az *Ars Hispaniae* I. kötetében 1947-ben megjelent fejezetének, majd lényegesen nagyobb képanyaggal 1954-ben a *Historia de España* I. kötetében megjelent művének felrészített változata), sokak számára először teszi hozzáférhetővé ennek a sajátos világával ma is tovább élő és tovább ható művészetnek legszebb darabjait. Ami már magában is elég szerző és kiadó dícséretére.

Szilágyi János György

W. KRÄMER–F. SCHUBERT, Die Ausgrabungen in Manching 1955–1961. Einführung und Fundstellenübersicht. K. Brunnacker közreműködésével. Wiesbaden 1970. Franz Steiner Verlag. 1. kötet. 156 lap, 6 tábla, 13 térképmelléklet.

A Römisch-Germanische Kommission (Frankfurt) 1955-ben vette át a bajorországi Ingolstadt közelében fekvő Manching későkelta oppidumának ásátását. A nagyszabású feltárás nagyszabású publikáció-sorozatának első kötete a legigényesebb apparátussal mutatja be az 1955 és 1961 közötti tíz ásátási kampány legfrissebb eredményeit. Mint W. Krämer előszavában írja, az ásásoknak a közeljövőben való folytatásával párhuzamosan az eddigi eredményeket (bezárólag 1961-ig) és az anyagot már most közlik, hiszen ennek a fontos objektumnak a feltárása amúgy is több kutató generáció feladata lesz.

1955-ben repülőtéri építkezések miatt a kutatás mentőásatásként indult meg újra, de nem ez szabta meg a további terveket, hanem a rendszeres kutatás szempontjai. A nagy felületek feltárása érdekében itt alkalmaztak Németországban először nagyobb mennyiségben különböző földkitermelő gépeket. Az ásások folyamán előkerült anyagot külön kötetekben teszik közzé, melyek mind az első kötetben megadott rendszerre épülnek.

A szerző megismertette az oppidum és környéke kutatástörténetével. A kérdéses területet mint régészeti objektumot a 19. század elejétől kezdve méltatták. Az 1936-ban megkezdett repülőtérépítési erősen megrongálta, a mentésben az ingolstadti Történelmi Egyesületnek nagy érdemei voltak, ekkor kerültek elő az ún. Hundsruken-temető korai- és középkor-LT sírjai. A szerző 1947-ben csak a reménytelen pusztulást láthatta a háborútól felszántott területen.

Az 1955-ben elkezdett újabb építkezések során sikerült a sánc keleti és délkeleti részét a repülőtérrel kizárni. 1962–63-ban R. Gensen a sánc keleti kapuját tárta fel. 1965–67 között F. Schubert a terület délnyugati szektorában vezetett útépitést megelőző feltárást.

A topográfiai fejezetet archivális anyaggal vezeti be K., majd a terület geológiai viszonyait K. Brunnacker mutatja be. Az oppidum építése előtti időből fiatalabb neolitik, harangedény-kultúrába tartozó, majd korabronz-kori, halomsíros, urnásíros kultúrák leletei jelzik a terület lakottságát. A Hallstatt korból csak szörványleletek vannak, a LT A fokozat pedig teljesen hiányzik Manchingban. Először a LT B késői fázisából vannak leletek a fent említett temetőből. Az oppidumtól keletre a „Steinbichel” néven másik temető ismeretes. Anyaga szintén az oppidum építése előtti időre jellemző. A temetőket a LT C végén felhagyják, mely nem jelenti a települések megszűnését, lévén ez a középkor-európai kelta települési területen általános jelenség. A manchingi oppidum alapítása, úgy látszik, még a középső LT korba (C) nyúlik vissza, olyan időbe, amikor a fenti temetőkhöz tartozó telepek még állhattak.

Az oppidumot a Duna déli partján építették, ott ahol a dombos vidékről érkező Paar a folyóba torkollik. Vannak jelek arra is, hogy a földvár kiépítése megváltoztatta a torkolatvidéket. A nagyjából kör alakúan elhelyezkedő sánc 2,3 km × 2,2 km nagyságú, alapterülete 380 ha, a sánc eredeti hossza kb. 7 km volt. A sánc egyenes irányú szakaszai a sáncre épített „murus gallicus” konstrukciójával függenek össze, az R. Gensen által kiásott keleti kapuval szemben a nyugati sajnos nem maradt fenn. A frontfal két periódusú. Falai a későbbi korszakokban kőbányászás áldozatai voltak.

Az ásások eldöntötték, hogy a manchingi telep intenzíven és hosszú időn át lakott település volt, hasonló a Caesartól leírt nagy galliai oppidumokhoz. Beigazolódtott Reinecke véleménye, hogy a vindelikusok vagy egyik törzsük fő központja volt. Az 5. számú mellékleten K. rendkívül didaktikusan mutatja be — a feltárások alapján — a települési felület egykori lakottságának

sűrűségét. A feltételezett nyugati és a keleti kapu közötti viszonylag szárazabb alacsony teraszokon volt a település a legsűrűbb. Az egymást átvágó, meg-megújított épületnyomok hosszú időn át tartó építési tevékenységet mutatnak. Dél felé a beépítettség lazább, több a gazdasági jellegű építmény. A keleti és déli sáncban belüli nedvesebb területen nem volt intenzív település. A többnyire fából készült házaknak az alapozásait lehetett már csak észlelni, szögletes nagy épületek mögött tároló gödrök sora, majd újabb, többször megújított házak nyomai következnek. Felismerhető az utcák vonulata és raktárvermek sorozata. Az oppidumot a késő LT időben erőszakos vég érte, mely a 15-ben i. e. bekövetkezett római foglalással hozható kapcsolatba.

A római foglalás után — melynek támaszpontja itt a közeli oberstimmium castrum volt — még vannak leletek az oppidum területén. H.-J. Kellner az érme alapján megállapította, hogy az I. század első felében a sáncban belül az életnek valamilyen formája észlelhető. Az oberstimmium castrumot A. Schönberger kutatásai szerint a flaviusi időben felhagyták. A római utak, az oppidum területén létesült Vallatum nevű császárkori úti órállomás bemutatása után K. a terület középkor- és újkori történetét ismerteti. Tanulságos az a fejezet, mely a nagy apparátussal folyó munka tervezéséről és szervezéséről szól.

F. Schubert ásátási évenként közölt lelőhelykatalógusa az a szilárd váz, amelyre az anyagfeldolgozó kötetekben hivatkoznak, amely alapján a kiásott anyag újra leletegyüttesekben lesz értékelhető.

A teljes szakirodalom (melynek összegyűjtésében való segítségért O. Rochnának a szerző külön köszönetet mond), a világosan szerkesztett, elsőrendű kivitelű színes térképek a bevezető kötet mondanivalóját méltóképpen támasztják alá.

I. KAPPEL, Die Graphittonkeramik von Manching. J. Frechen és E. Woermann közreműködésével. Wiesbaden 1969. Franz Steiner Verlag. 2. kötet. 246 lap, 53 szövegek közötti kép, 62 tábla, 2 táblázat, 2 térképmelléklet.

Kappel munkája jelent meg leghamarább, ezért a manchingi publikációsorozat munkafázisait e kötet előszavában ismerteti először a szerkesztő W. Krämer.

Kappel munkája az 1955–1961 évek közötti ásások kerámiaanyagának egy negyedét (36 800 cserép) öleli fel, amely már magában is hatalmas anyag, de műve sokkal messzebbre vezet: a közép-európai, grafit anyagú kerámia teljes történetébe nyújt bepillantást, s a többi korok kutatói számára is alapvető eredményekre jut. A grafit tartalmú agyag bányászását és a kerámiaiparban való felhasználását az őskortól napjainkig követi.

Az alapforma a LT korban a fésűsdíszű fazék (Kammstrichtopf) vaskos peremmel. Ritkábban fordulnak elő olyan fésűsdíszű fazekak, amelyekben nincs grafit tartalom. A manchingi anyagra jellemző a finom fésülés is (Feinkammstrich), ritkábbak a fésülés nélküli grafitos edények, mint a fedők, tálak, csészék és cserépküvek. A fésűsdíszű fazekak között K. eredet és forma szerint állít fel csoportokat, ilyenek a „manchingi”, a „dél-bajorországi”, a „dürrnbergi” és a „hallstatti” (mint lelőhely!).

Utál az egykorú javításokra, vaskapcsokkal való összefogásra, melyeket Manchingban főleg grafitos, fésűs edényeken észlelt. Itt jegyezzük meg, hogy a gellért-hegyi anyagban sima szürke talakon és nagy edényeken sokszor találtunk feldolgozóanyagokat. A finom fésüléses edények egy korábbi fázisba tartoznak, mint a mi régióink LT D grafitos kerámiaja, nálunk ezek az edények már nem tűnnek fel. A fémüstöket utánzó masszív agyagüstök (32. t.) nálunk Magyarországon a LT korban eddig ismeretlenek.

K. a grafitos és a grafit nélküli manchingi kerámia összevetéséből arra a következtetésre jut, hogy a grafitos kerámia egy részét magában Manchingban vagy közvetlen környékén készítették. A munka legértékesebb részei azok a fejezetek, amelyek a LT-kori grafit nyersanyag lelőhelyek és a kerámiaiparok összevetésével foglalkoznak. A petrográfiai vizsgálata adott cserepek-

ben a grafittartalom változó. J. Frechen vizsgálatai szerint a nyers grafitrögök sem tisztá grafitot, hanem legfeljebb 50% grafitot tartalmaznak. Még a közép-európai nyersgráfit lelőhelyeken sem jelenik meg a grafit tisztán, hanem mint fő összetevő. A nyersgráfit a gneisz kőzetbe ágyazottan fordul elő. A grafit tartalmú gneisz porladék kőzet, olyan grafitfölddé válik, melyhez az edénykészítésnél már nem szükséges további agyag hozzákeverése. Ez a „gráfitföld” maga is tartalmaz agyagásványokat, formálható és égethető alapanyag. A vizsgált kerámia grafittartalma, nem mutat semmiféle törvényszerűséget, tehát az edények grafittartalma az éppen rendelkezésre álló nyersanyag összetételétől függött. Még a középkorban is egészen a XX. század kezdetéig pl. a passauai vidéken a fazekasok kizárólag grafitföldet használtak (23. o.). K. idézi Bohn P. vizsgálatait (ArchÉrt 91 (1964) 243.), aki a tabáni grafitos cserepek csiszolatai alapján ugyan csak arra az eredményre jutott, hogy nem agyagot kevertek a nyers grafithoz, hanem a grafitföldnek volt agyag összetevője.

Külön fejezetben tárgyalja K. a közép-európai grafit-lelőhelyeket. A grafitelőfordulásokat és a kőzettani elhelyezkedésüket jól áttekinthető rajzokkal illusztrálja (26. sk. o.). A legismertebb lelőterület a *passauai* grafitvidék, ahol a nagypikkelyes összetételű jó grafitot bányásszák. Nagy lelőterületek fekszenek *Dél-Csehországban* (Schwarzbach és Krumau vidéke), majd *Alsó-Ausztriában* és *Morvaországban*, utóbbi területek grafitja kispikkelyű. Természetesen az egyes lelőterületek anyagán belül is ingadozik a grafit carbontartalma. Fenti grafitlelőhelyek anyagának jellegzetességei alapján K. három regionális csoportot különböztet meg (11. kép). Nyugati csoport (Westgruppe), Cseh-csoport (Böhmische Gruppe) és Keleti csoport (Ostgruppe). A legjobban elkülöníthető a Westgruppe, melyben a nagypikkelyes passauai grafitot használják, ebbe tartozik Manching is.

A következőkben technológiai kérdéseket tárgyal a szerző. A nyersanyag kitermelés a LT korban főleg felszíni gödrök ásásával történt, a bányászás módjára csak a XVIII–XIX. századi Passau-környéki analógiák állanak rendelkezésre. A csiszolatok tanúsága szerint a grafitföldet nem iszapolták, legfeljebb szitálták. A korongolást, hurkában való felrakás előzte meg. A díszítés elsősorban az ismert fésülés (Kammstrich). A grafitpikkelyek elhúzásának iránya arra utal, hogy a fésűt a fenék felől húzták a perem felé. Ehhez az edényt szájjal lefelé kellett állítani. A manchingi anyagban egy ívelt, fogas csont fésűt találtak és két kör-körös pecsétlőt (59. t. 2–4). Az ún. ostyamintát – ez sűrű négyyszögletes benyomásokból álló mező – kis kerékkel nyomták az edények felületébe. Ez a minta (55. t. 1, 4) bennünket nagyon érdekel, mert ezekben találjuk meg a hasonlóan díszített noriumi-délnyugat-pannoniai edények LT gyökereit.

Az edények kiégetése az ismert LT típusú kétosztatú, edénygetető kemencékben történt 900° alatti hőfokon. E. Woermann vizsgálatait szerint ennél magasabb hőben a szénanyagú grafit elégett volna. A grafitos edények főleg főzőedényként szolgáltak, ritkábban olvasztótégelynek is használták.

A LT-kori, egyhangú grafitos kerámia alkalmatlan tipológiai fejlődés kimutatására, a nyugati régióban viszont ritkán kerültek sírba. A neolitikum óta szórva nyosan feltűnő grafitos edények a korai LT korban sokasodnak meg, főleg a Duna vidékén és Salzburg környékén. Rendkívül tanulságosak a korai LT grafitos edényeket bemutató profilátlábak (16–20. kép) a szitalaszerű edények erősen képviselik a koravaskori hagyományokat. A Westgruppe területén nem lehet korai LT grafitos edényt előállító centrumot felfedezni.

A már fent említett csoportok szerint részletesen tárgyalja K. a közép- és késő LT grafitos kerámiát. Az Ostgruppe bemutatásánál utal a magyarországi előfordulásokra, sajnáljuk azonban, hogy e kiváló fiatal kutató tanulmányútja során hazánkba nem jutott már el.

A grafitos-fésűs edényeken látható fenékbélyegek kérdése megérdemelte a külön fejezetet. Eddig annyi bizonyos, hogy a fenékbélyegekkel a fazekasok jelölték edényeiket, és a legáltalánosabb jel az északkeletre

ábécéből származó „chi” és variánsai. Nem tisztázható, hogy ez fazekasjegy vagy „mágikus” jel. Bizonyos, hogy a betűk eredeti jelentésüket már elvesztették. K. amellett foglal állást, hogy ezek fazekasjegyek lehettek. Bizonyára igaza van, de azt nem fogadhatjuk el, hogy sehol sincs a kelta területen mágikus jel használatban (122. o.). Csak egyet említenék, hogy ez a bizonyos „chi” a San Bernardo-i temető 76. sírjában „vaso di trottole”-n a 129. sírban kis urnán is megtalálható grafitként.

K. végül visszatér az alapkérdésre, hogy a késő LT korban a különböző régiók között a grafitföld volt-e a kereskedelem tárgya vagy maga a fésűs-grafitos edény? Már a korai LT korban vannak bizonyítékok a grafitfölddel való kereskedelemre (123. o.). A középső LT korban a peremprofilok alapján Salzburg környékén és a Duna-völgyben, a késő LT korban Passau és Manching között és Hallstatt körzetében állapít meg grafitos edényt előállító centrumokat. Mivel a késő LT korban a Passau környékéről víziúton elérhető valamennyi centrumban állítottak elő grafitos edényt, számolni kell a grafitfölddel való kereskedelemmel. A „Westgruppe” területén a grafitföld mellett a fésűs edényekkel is kereskedtek. A Hallstatt környéki fenékbélyeges edények cseh területre importáltak kerültek, nemcsak mint sötét tartalmú csomagoló edények, hanem jó minőségük miatt is. Az ÉD és NyK irányú kereskedelem egyik csomópontja a Linz melletti Freinbergen levő magaslati, megerősített késő LT telep volt.

K. leírásai és meghatározásai nagyon világosak, közzétehetőek és igen találóak. E. Woermann mikroszkopikus (138. o.) és J. Frechen petrográfiai vizsgálatait szervesen építi bele mondanivalójába. A jellemző rajzos és kiváló fényképes táblák (közöttük remek csiszolatok) után két térképmelléklet ad áttekintő képet arról, hogy a korai LT grafitos áruk feltűnéséhez képest a középső és késő LT grafitos fésűsdíszű edényanyag elterjedési területe mennyire megnőtt.

F. MAIER, Die bemalte Spätlatène-Keramik von Manching. Wiesbaden 1970. Franz Steiner Verlag. 3. kötet. 240 lap, 8 szöveggözüti kép, 2 táblázat, 112 tábla, 2 melléklet,

F. Maier munkája az európai késő LT festett kerámia kutatásának első modern monográfiája. M. feldolgozó munkáját nemcsak az ásatási kampányokban való részvétele előzte meg, hanem eredményes tanulmányutak mindazon területekre, ahol késő LT festett kerámiát gyártottak.

Manching a késői festett LT áru fontos gyártási központja. A lelőhely centrális fekvésű, képesolata a többi késő LT teleppel igen lényeges. A szerző először a nagymennyiségű anyag formáit, dekorációit és készí-tési módját vizsgálta. Az eddigi késő LT kerámia-publikációk a tojás alakú edényeket egy csoportba sorolták. M. szétválasztja ezeket, a szűk nyakú edényeket „Flaschen”, a bőszájúakat „Weitmündige Töpfen”, a nyomott testűeket „Tonnen” csoportokba tárgyalja. E típusok elválasztása indokolt, bár az igen bő hasú „Flasche”-k (Nr. 334) nem felelnek meg a mai formai elképzeléseknek. Ez a manchingi főtípus, ezzel kapcsolatban ismerteti M. a festési módot, mely a többi típusnál is visszatér. Új fogalommal jelöli az edények díszített vállát és hasát. Itt húzódik a fő díszítési zóna a „Hauptschmuckregion”, melyet sötétebb csíkok kereteznek. Hangsúlyozza, hogy ez megfelel a jól ismert hellénisztikus díszítőelveknek. Bemutatja a vörös és fehér alapozás módját, mely a széles szájú fazekakon is azonos. Mindhárom nagyformátumú edénynél csoportokat különít el peremkidolgozás szerint. Az egyéb formák közül ki kell emelnünk a tálakat, melyek közül a félgömb alakúaknak korhatározó szerepük van. Ez a típus a „bol Roanne” néven került be az irodalomba, és a legkésőbbi festett LT áru jellemző típusa. A korai római táborokban és településeken is megtalálható még. A Gellérthegy-tabáni telepen korhatározó vezérforma.

A díszítmód gondos és részletes bemutatása minta-

szerű. Szerző felismeri a rendszert az alapfestés, az egyes minták és mintakombinációk között. A manchingi anyag alkalmas a teljes geometrikus formakincs és az összes technikák bemutatására. Itt még elvétele szerepelnek a régibb LT korokból származó növényi ornamensek (60. o.) és a mi területünkre már el nem jutott ún. pasztillaminták (85. t.), melyek az újabb szín felvitelekor kihagyással készültek. Az íves geometrikus minták (Nr. 984, 988) Manchingban még gyakoriak, a Kárpát-medencében csak Velem Szent Viden tűnik fel. A mintakincs párhuzamossága mellett (metopék, rombuszok, rácsok, lépcsők, hullámvonalak) a Gellérthegyi-tabáni anyagban annyira kedvelt Y alakú minta csak előzményeiben lelhető fel (Nr. 961).

A manchingi festett kerámia kronológiai besorolása a nyugati elterjedési területen két lelethorizont megállapítását eredményezte. Az idősebb (Ensérune-) horizontba tartozó edények még semmilyen kapcsolatot nem mutatnak a császárkori római kerámiával. Középpontja a franciaországi Massif Central. E horizont sokat merít a megelőző közép LT horizont egyszerűbb festett árúja formáiból és díszítőelemeiből (Pseudo-ion, ibér áru). A fiatalabb (Roanne-) horizont névadója a közép-galliai Roanneből származó (i. e. I. sz. utolsó évtizede – i. sz. 70) leletgyűjtés, gazdag kerámiaanyaggal. A nagy oppidumok (Gergovia, Bibracte, Alesia) festett kerámia leletei is ebbe a horizontba tartoznak. Ide sorolja M. a festett áru Montans-Banassac-La Graufesenque-i csoportját, melyhez már kimondottan provinciális római formájú korszak tartoznak. M. rámutat, hogy a LT tradíciónak, az észak-italiai hatásoknak, a dél- és közép-galliai elemeknek a keveredése sajátosság helyi kerámiát teremtett a „Vindonissa-Roanne” csoportot. Kimutatja e helyi festett minták között a terra sigillata motívumok hatását is. Szerző a svájci festett kerámiaanyag analízisével vonja szűkebbre a kört Manching körül. A késő LT telepek és a korarómai táborok anyagába állítja be a manchingi kerámia csoportokat. Eredményeit egy jól áttekinthető tipológiai és kronológiai táblázatba sűríti (Tabelle 1). A két koordinátában olvasható táblázatból kitűnik, hogy Manching virágkorát a késő köztársaság korszakában élte egészen a kora augustusi időkig. A második táblázatban M. a manchingi geometrikus díszeket veti össze a svájci lelőhelyek hasonló motívumaival.

A kronológiai elemzést a festett kerámia elterjedési jegyzéke követi. M. kutatásaival a franciaországi és svájci lelőhelyek száma 124-re emelkedett. Sok lelőhellyel szerepel Németország és Csehszlovákia. Idézi a szerző az eddig közlésre került magyarországi és jugoszláviai lelőhelyeket is. Az igen alapos irodalmi idézetekkel kísért jegyzék külön értéke, hogy csillaggal jelöli a sírleleteket, melyek ebben a korszakban viszonylagos ritkaságuk miatt igen lényegesek. Az edények és töredékek adatait tartalmazó táblamagyarázó jegyzék a mintaszerűen kidolgozott rajzos táblákra vonatkozik (1–92. t.). Ezek az edényfestések és a geometrikus díszek tónus-különbségekkel válnak el. A tónustáblázat gondosan előkészített és magas technikai színvonalú. Már a rajzok is sokat elmondanak a nemes kerámiafajtáról, de az összkép a színes táblák tanulmányozásakor lesz teljessé (93–111. t.). A helyes színekkel közölt képek élethűen elevenítik meg a késő LT festett kerámiát. A fenti horizontok elterjedését két többszínű lelőhelytérkép mutatja be (1–2. melléklet). M. könyve nemcsak a manchingi festett kerámia bemutatása, hanem e későhellénisztikus ízlésű edényanyag teljes monográfiája.

V. PINGEL, Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching. Wiesbaden 1971. Franz Steiner Verlag. 4. kötet. 205 lap, 22 szöveggé köti kép, 126 tábla.

Pingel munkája a sima korongolt kerámiáról majdnem teljessé teszi a manchingi kerámiaanyag megismerését. Külön fogják meg feldolgozni a kézzel formált edények csoportját. P. a bevezető fejezetben módszeresen bemutatja saját terminológiáját. Az első két rajzon az edényprofilok részleteit és elnevezéseit ábrázolja.

A harmadik rajzon peremformákat, talpformákat és edényfal profilokat látunk. Igen fontosnak tartja a terminológiát, külön alfejezetben tárgyalja és táblázatban mutatja be. A szürke edények Manchingban sem túl változatosak, vannak „magas” és vannak „széles” formák, mint minden rendszerezés, ez is kissé erőltetett, nem gondolnánk, hogy „Näpfe” alatt nagy fülgömb alakú tálat ért a szerző.

P. tárgyalásának alapja 50 000 sima cserép, melyből 20 000 cserép alkalmas arra, hogy határozott formához kössék. A könyvben 1542 db került közlésre, nagyon sok perem- és talptöredék. Az edényformákat a katalógussal párhuzamos rendszerben tárgyalja. A főformák (Flaschen, Tonnen) egyeznek a festett kerámia formáival. Sok a talpas tál, mely a keleti keltaságnál ritkábban tűnik fel, viszont felbukkan a korai germán anyagban. Peremszegélyes tálat (56. o., Nr. 1129–1944) a Tabánban is találtunk, sőt a koracsászárkori halomsírok edényei között megtaláltuk továbbélő formákat mint hamvakat tartalmazó edényeket.

A besimított díszítéseket tárgyaló fejezet jól áttekinthető motívumrajzokra épül. A besimítások azonosak a többi közép-európai fazekascentrumban használtakkal. Magyarországon nem ismerjük a metopákba rendezett motívumokat. Az előszóban P. utal olyan keleti kelta körbe tartozó publikációra, melyeket munkájával egy időben adtak ki. Így nem ismerhette a gellérthegyi-tabáni szürke anyagot sem, ezért említi, hogy Nyugaton gazdagabban díszítettek az edények. Tudjuk, hogy csak a változatokban van különbség.

Külön fejezetben tárgyalja a szerző az edények előállításí módját. Ehhez kapcsolódóan a formák eredetét (81. o.). A bordás tálak esetében a Tabánban is rámutathattunk az esztergályozott közép LT kori fatálakra, melyek a bordás tálak előformái voltak. A szögletes bordák nem az agyagból való formálás természetes alakulatai. Manchingban csak következtek a simítókra, a Gellérthegyen a valóságban is megtaláltuk az állati bordákból készült csont simítókat, mellyel az edény felületét tették fényessé.

A LT korban megszokott sematikus formák a manchingi szürke agyagnál már annyira egyformák, hogy P. egy-két kerámiaközpont működésére gondol, nem pedig több kisebb műhelyre. Mivel a manchingi telep korábban pusztult el, mint a gellérthegyi, utóbbi sima kerámia-anya sokkal több változatot mutat.

A könyv zárófejezete az anyag relatív kronológiai és regionális beosztása. P. a temetőanyag, a W. Krämer feldolgozása alatt álló temetőleletek és a környező területek analógiái alapján megkülönböztet egy korábbi (áltere) és egy későbbi (jüngere) edénycsoportot. A formák kialakulása még a LT C periódusba nyúlik vissza, de a gyártás a D, szakaszban éri el virágkorát. A későbbi fázis edényformái felelnek meg leginkább a festett kerámia típusainak. Mindezt a 15., 16. kép táblázatai képzetkeltően támasztják alá. A manchingi sima korongolt edénygyártás főperiódusa az oppidum-korszak, egybeesik a nauheimi fibula és az üvegkarpercecek használati idejével. Feltűnően archaikusabb a sima kerámia összképe, mint a keletebbre eső késő LT telepek hasonló jellegű kerámiája. Pingel csatlakozik Maier véleményéhez, miszerint a manchingi kerámiaanyag a nyugati és keleti formakincs hatásai között helyezkedik el (123. o.). A keleti kelta sima korongolt kerámia ismeretében a manchingi szürke áruban mi több nyugati elemet látunk.

B. Bónis Éva

A. ROULLET, The Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome. Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain. 20. kötet. Leiden 1972. Brill. 184 lap, 230 tábla, 346 kép.

Jogos várakozás előzte meg az ÉPRO sorozatban az egyiptomi kultuszemlékek római anyagának publikálását. Az Egyiptomon kívüli egyiptomi kultuszok sokrétű elterjedtségében kétségtelenül Róma volt a legfőbb

kultuszcentrum. Szinte érthetetlen, hogy kultuszemlékeinek rendszeres, teljességre törekvő összeállítására és publikálására mindeddig nem történt kísérlet. Jóformán minden problémafelvetés, ami az itáliai, elsősorban császárkori egyiptomi kultuszokkal kapcsolatos, képviselve van Rómában. A Roulet nagy gonddal megírt, jóformán minden elérhető forrásanyagot felhasználó és ezért nagy örömmel üdvözölhető munkájában hatalmas anyag ismertetésével kapcsolatban helyet kap a kultusz elterjedtségének mértéke, az egyiptomi vallás — az irodalomban való előfordulása ellenére helytelenítjük az „alexandriai kultusz” elnevezést) — híveinek és tisztviselőinek társadalmi helyzete, származása, a kultusz-tárgyak eredeti egyiptomi vagy római volta és a sokszor helytelenül, egyoldalúan felvetett jelentős kérdés: melyekben gyökerező vallástörténeti problémát vagy csupán felületet divatot jelentett az Isis-vallás Rómában?

Több fontos kérdés szerepel már az első fejezetben. Történeti áttekintést nyújt a kultusz elterjedtségéről, a császárok szerepéről. Ez alkalommal is utalnunk kell Alföldi András megalapozott és azóta támadni megkísérelt, de alapjában megcáfolatlan tételére, hogy a császár- és Isis-kultusz közt kétségtelen kapcsolat állt fenn. Az Isis-vallás elterjedtségének, emlékének nagyságának igazi mértékét az ó- és középkori pusztítások után nagyon nehéz ma meghatározni. Az elveszett eredeti műtárgyakat néha késői kori másolatok pótolják. A reneszánsz előtti időből a XIII. századból ismeretes pl. a Cosmati szobrászcsoport munkássága. (Sok szfinxet alkottak eredeti után.) Sok műtárgy emlékét őrizték meg egykorú rajzok, metszetek is.

A II. fejezet a műemlékek fajainak, stílusának, illetve azok eredeti egyiptomi vagy egyiptizáló jellegével foglalkozik. Az utóbbi elválasztása feltétlenül jogos és viszonylag könnyen is megtehető. Ezzel kapcsolatban azonban utalnunk kell arra a körülményre, hogy az egyiptomi vallás római átvételében a kultusz bensőségét nem befolyásolta az, hogy a tárgy Egyiptomból került Rómába vagy egy ott készült másolat került a szentélybe. Joggal utal a Szerző arra a körülményre is, hogy a római egyiptomi emlékek hieroglif feliratairól is tanúskodnak, hogy írójuk nem volt teljes mértékben mestere az írásnak, és valószínűleg a Rómában élő egyiptomiak közül került ki. Érdekes és értékes az egyiptomi műtárgyak korára vonatkozó megállapítása, amely szerint azok legnagyobb része II. Ramses, a Saita kor és a XXX. dinasztia idejéből származik. Az utóbbi Egyiptom utolsó nemzeti fellendülésének, egyben a kultikus emlékek nagy megnövekedésének korát jelenti. A legutóbbi időben Sakkarában feltárt Nektanebo-temp-lomban talált, raktárakban is felhalmozott, rendkívül gazdag műtárgy-kegytárgy-készlet is tanúskodik erről. A Saita kor és a XXX. dinasztia a klasszikus világgal már közvetlen kapcsolatot jelent. Nem érthetünk viszont egyet a Szerző feltételezésével, amely szerint a II. Ramses-kori emlékek viszonylag szép számú előfordulása a legendás Ramses-Sesostris-Osymandias azonosítás eredménye lehetett. Sokkal inkább valószínű a delta-beli nagy Ramses-kori építkezések anyagának Alexandrián keresztül könnyebben szállítható átszármaztatása Rómába.

Joggal hivatkozik a Szerző az Egyiptomból és Nubiából származó Isis-papoknak az eddigi feltételezéseknél nagyobb számú jelenlétére. Pannóniát is közvetlenül érintő párhuzamot is von a Rómában és Aquincumban talált múmiatemetkezések közt. Tanulságosan mutatja ki a kőfaragók, mesterek két generációja munkájának különbségét, amennyiben az elsőkben egyiptomiak jelenléte látszik biztosítottnak a stílusjegyek alapján. Sokszor nehéz biztos határt vonni a kultikus tartalom és az exotikumkeresés közt, de az előbbinek elsőségét az utóbbival szemben a tisztán vallási tárgyú — az utóbbi időben éppen az ÉPRO sorozatban publikált — nagyszámú emlékek teszik jogosnak.

A III. fejezet az emlékek részletezésével, elsősorban az előzetes újjáépítések után 410-ben elpusztult, valójában romjaiban az 1084. évi norman-szaracén betörésig fennálló Iseum Campensével foglalkozik. Érté-

kes, de már csak szegényes emlékekkel rekonstruálható a többi római egyiptomi szentély. Kiemelésre méltó az ostiai Serapeum gazdag mozaik díszítésének Nílus-jelenet ábrázolása, amely a kultikus tartalommal való összefüggés bizonyítékának is tekinthető. Rómában a Caracalla által emelt Serapeumban viszont II. Ramsesnek áldozó, naost tartó szobra veti fel más oldalról ugyan-
ezt a kérdést.

A 333 tárgyat leíró katalógusrészt, a 346 kép, a két részletes térképvázlat mellett a középkori, a 15–16. században még látható, továbbá az Egyiptomból származó, ill. Rómában készült műemlékeket összesítő kimutatás teszi teljessé. Ezzel kapcsolatban két korrekciót tartunk szükségesnek. A 68. képen látható 52. sz. relief leírásában Bes és szfinx szerepel mint egyiptomit utánzó római mű. Az oroszlan testű, koronás emberfejjel ábrázolt Totoés (Tithoés) eredetében a szfinxre vezethető vissza, de Bes istennel megegyező bajelhárító szerepe kétségtelenné teszi egyiptomi jellegét. A másik megjegyzésünk a 238. képen látható, a 211. katalógusszámon ismertetett szoborra vonatkozik. Az álló alak a Szerző szerint lábával egy békára lép, és ezt kapcsolatba hozza egy ugyancsak Hadrianus kori, de csak rajzban fennmaradt másik szobor hasonló ábrázolásával. Az utóbbi rajz még ébreszthet kétséget, tartalmi vonatkozásban azonban a békára — még a kereszténység korában is, az ősi idők óta élő feltámadási, örökleté jelképe — taposás elképzelhetetlen. Az istenek ellensége viszont a teknősbéka, és az ábrázolás is ennek felel meg.

Hatalmas forrásanyagot tár fel Roulet műve; az ókortudomány és régészet hálás lehet ezért.

Wessetzky Vilmos

W. SCHLEIERMACHER, Cambodunum-Kempten. Eine Römerstadt in Allgäu. Bonn 1972. R. Habelt Verlag. 164 lap, 1 melléklet és 83 kép 68 táblán.

A neves limeskutató könyvében az Iller partján fekvő raetiai városnak, Cambodunumnak a történetét, a város kialakulását és fejlődését, iparát, a római civilizáció emlékeit foglalja össze, nemcsak a szakemberek, hanem az ókor iránt érdeklődők számára is érdekes olvasmányként. A szerző a munka kéziratát 1966-ban már lezárta.

A szerző ismerteti a város történetét a terület — Raetia — történetébe ágyazva. A város alapítása, a korábbi auxiliarius tábor helyén — civitasként — Claudius uralkodása idejére tehető. Rövidesen megépültek az első köépületek (a fórum első periódusa, a curia, az egyik szentkerület). Azonban a település a Nero halálát követő polgárháború áldozatává vált. Az újjáépítés a Flaviusok alatt, a terület planírozása után megindult (II. városperiódus). A település városi rangra történő emelésének bizonyítékai hiányoznak. Talán a II. sz.-ban azonban municipium lett.

A II. periódusban elkészült az új fórum, bazilikák, fürdőépületek, fogadók. A település feltárt részének több mint a felét ezek a köépületek teszik ki. Csak néhány kisebb insulányi egyéb lakóépület került feltárára. Nem tűnik ki, hogy az insularendszerrel kiépített városnak mekkora lehetett a kiterjedése észak felé. Feltűnő a nagyméretű, a fórum melletti, három zárt udvarra rendelkező „vendégház” és a már az első periódusban is meglevő 180 × 240 m² területű szentkerület, közepén nyitott oltárépítménnyel, mely a szerző szerint a császár-kultusz céljait szolgálta.

A magánházak feltárásnál fakonstrukció megfigyelésére is lehetőség nyílt. Vízvezeték is előkerült (facsövek), a lakóházakba azonban a víz nem volt bevezetve. Színházat eddig nem találtak.

A szerző ismerteti a város körüli országúthálózatot. Azonban a városon belüli utca- és insularendszerrel nem foglalkozik, méretadatokat sem közöl. Csak a városból észak felé kivezető út melletti temetőből került néhány, első századi sír feltárára.

Az iparral foglalkozó fejezetek (agyag-, kő-, üveg-,

fémfeldolgozás stb.) inkább az általános, antik ismereteket adja, mind a városra vonatkozó konkrétumokat. Ugyanígy a „Róma hatása a provinciai városra” című fejezet is.

Sch. a könyvet a város későcsászárkori történetével zárja. Az Iller jobb partján levő települést a III. sz. második felében több alamann betörés pusztította, úgyhogy azért az Iller bal partján kiemelkedő domb (Lindenberg) védelmébe települt át a lakosság, és a helyet városfallal is megerősítették. Ezen a dombon lehetett a három részre osztott legio III Italica egyik egységének állomáshelye is. A város V. sz.-i elnéptelenedéséről semmi biztosat sem lehet mondani. A középkori város azonban a későantik város területén alakult ki.

A könyvet térkép és az egyes épületek alaprajzain kívül a leletanyagról készült jöminőségű bő leletanyag egészíti ki.

Tóth Endre

M. MÜLLER-WILLE, Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter. Függetl.: H. VIERCK, Pferdegräber im angelsächsischen England. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. 20–21 (1970–1971) 119–248.

A Kárpát-medence az eurázsiai sztyeppe nyugati nyúlványa, ahová eljutott és ahol véget ért a nagy nomád népvándorlások egy része. Ez a közhelyszámba menő történeti-földrajzi szempont alapvetően befolyásolja a koraközépkori magyar kutatás figyelmét, mely – teljes joggal egyébként – a sztyeppe felé fordul. Így azután ha alkalmanként a keletivel rokon vagy éppen szörványosan megegyező jelenségeket fedezünk fel Nyugat-Európában, könnyen hajlamosak vagyunk fölöttük egyedi esetként átsiklani. Az előttünk fekvő monográfia a teljesség keresésére ösztönöz. Eddig is tudtuk, hogy az első nomád népek nem a törökök voltak; hogy az első lovastemetkezések a bronzkorból, iráni eredetű népektől származnak; s jól ismert volt az is, hogy a germánoknál és a vikingeknél is megvolt a ló kultusz több formája. Ez alkalommal a nem-nomád Európa lovastemetkezéseit és loáldozatait dolgozta fel M. Müller-Wille és a függetlét író H. Vierck. Az általuk vizsgált terület: Közép- és Nyugat-Európa, Dánia és a szomszédos vidékek, valamint Anglia és Izland. (Skandinávia behatóbb elemzése a hamvasztásos temetkezés miatt maradt el; az osteológiai elemzések nem mindenütt tették lehetővé a kalcinált ló- és embercsontok szétválasztását.) Időbeli határok: a szokás feltűnésétől (i. sz. utáni első századok) a kihalásáig (XI. sz.). Az adatgyűjtés etnikai elhatárolásával egyetértünk: mellőzték az avar és magyar lovastemetkezéseket (de ugyanezen okból kimaradhattak volna a Kárpát-medencei szarmata ló kultusz-nyomok is). M. Müller-Wille 287 temetőt vizsgált meg, ezek néhány szavas jellemzését a tanulmány (nevezhetnénk könyvnek is) végéhez fűzött kataszterben találjuk meg. A szerző minden lehetséges szempontot térképre vetítve elemez, így a tipologizált jelenségek térbeli és időbeli elterjedését pontosan nyomon követhetjük. Így pl. megfigyelhetjük, hogy Németország területén a kereszténység térhódításával miként szorul mind északabbra a ló eltemetésének pogány szokása. A térképek annyira részletesek és sokatmondók, hogy a munka lényege még a németül nem tudóknak is kiolvasható. – A 287 lelőhelynek mintegy felében 1 ló, 69-ben pedig 2–5 ló volt eltemetve (az utóbbi a Thüringiától a Hollandiáig terjedő északi részen a leggyakoribb), de egy hajóletben pl. 11 lovat is találtak! A gödörbe való temetés az általános, Weszfáliában előfordul a fával való beborítás is. A fülkesírok ÉNy-Németországban és a németalföldi temetőkben gyakoriak. A tájolasoknál valamennyi égtáj előfordul, a lovak jobbára az oldalukon fekszenek. Az eddig elvégzett nem- és életkorvizsgálatok még kisszámúak, de a szerző által közölt adatokból úgy tűnik, hogy a leggyakoribbak a 8 évnél idősebb lovak eltemetései (tehát rendszerint nem a legsebbe, a kedvező hátast vágta le). Igen sokszor kutyákkal együtt temették el a lovakat, mégpedig az elterjedési

térkép szerint főként Közép- és ÉNy-Németországban. A lovassírok a temetőkben teljesen különállóan vagy az emberi temetkezések között találhatók. A szerző nem adott hangsúlyt annak a jellemző ténynek, hogy az ember és ló együttes eltemetése majdnem kizárólag a longobárdok lakta területeken mutatható ki. Beszédesnek tartható a női lovassírok igen kicsiny száma. A szerző olyan etnikai következtetések levonásától is eltekint, mint a Saale-vidéki német–szláv érintkezési területeken tapasztalt megoszlás (a folyótól keletre, a szláv anyaggal képviselt temetőkben nincsenek lovassírok). – A H. Vierck által készített függelék az angolszász Britannia fő emlékanyagát is felvillantja. Rendkívül érdekes a nagyszámú izlandi lovassír, mely az ott feltárt temetők majdnem felében kimutatható. Az izlandi lovastemetkezések viszonylag rövid: a honfoglalás (870–880) és az 1050 közötti időszakból valók. Eltűnésük a magyar lovastemetkezéseket pontosan példázza. Számuk a kereszténység 1000 körüli felvétele után csökkent: az egyház Izlandban is tiltotta nemcsak a ló eltemetését, hanem húsának fogyasztását is.

A M. Müller-Wille és H. Vierck által összegyűjtött anyag arról is meggyőz, hogy a viking és honfoglaló magyar lovastemetkezések között közvetlen kapcsolatot nem kereshető. Kettőjük munkája nemcsak az európai, hanem az ázsiai sztyeppe múlt kutatóinak is nyereség. Tanulmányuk visszavonhatatlanul bizonyítja, hogy a lovastemetkezés és ló kultusz egy meghatározott életforma társadalmi jellegű, hitvilágban is tükröződő megfogalmazódása.

Bálint Csánád

GERVERS-MOLNÁR V., A középkori Magyarország rotundái. Budapest 1972. Művészettörténeti füzetek 4. Főszerk. Aradi Nóra. 93 lap 67 kép.

Gervers-Molnár Vera könyve olyan hazai román kori emlékesoport feldolgozását végzi el, melynek egyes emlékeivel többen is foglalkoztak ugyan, de összegyűjtésükre és összefoglaló értékelésükre mind ez ideig nem került sor. A művészettörténeti és építészettörténeti szempontból igen érdekes és problematikus rotundák román kori építészetünknek mennyiségileg is elég jelentős részét képezik, vizsgálatuk történeti kapcsolatokra és számos, román kori építészetünkkel kapcsolatos kérdésre világít rá.

A szerző bevezetőjében rámutat, hogy anyagát elsősorban a kerek templomok kora és rendeltetése alapján próbálta rendszerezni a sokszor félrevezető tipológia helyett, bár a rotundákkal kapcsolatos hiányos ismeretek időnként mégis rákényszerítik, hogy a tipológiából induljon ki. Vonatkozik ez elsősorban – bevalottan – a Molnár Vera-féle csoportosításban második helyen tárgyalt vegyes alaprajzú és rendeltetésű együttesre, ahol többek között a különféle karéjos megoldásokat is tárgyalja, de vonatkozik bizonyos mértékig az ez utóbbiakhoz viszonyítva tisztábban és történeti szempontból is jobban értékelhető első, ún. közép-európai rotundák csoportjának egy részére is.

A közép-európai csoportba azok az egyszerű, kör alakú hajóhoz csatlakozó félköríves apszisú templomok, ill. ezek variánsai tartoznak, melyek kezdetben szinte kivétel nélkül fejedelmi várakban vagy azok közvetlen környékén s igen sokszor magával a palotával egybeépítve jelennek meg, s később, a XI. sz. végétől–XII. század elejétől válnak önálló falusi plébániákká.

A típus minden valószínűség szerint Karoling–Ottó kori eredetre nyúlik vissza, konkrétan pedig Nagy Károly aacheni, palotával egybeépített kápolnájára. Az aacheni komplikált alaprajz leegyszerűsödik, de tovább hat az Aachenből kiáradó birodalmi gondolat, ami az Ottó korában reneszánszát éli, s erős hatással van az akkortájt alakuló új közép-európai államokra. Az aacheni alaptípus bizánci-keleti hatásokra épül, a szerző szerint azonban a közvetlen átvétel helyett az aacheni közvetítés a valószínűbb.

Sorra véve a közép-európai csoport korai külföldi emlékeit, megállapítja, hogy az egyes terület egységeken az azonosságok ellenére helyi jellegzetességekkel találkozunk. A hazaihoz a cseh és lengyel fejlődés áll a legközelebb.

A legkorábbi magyarországi emlékek — Esztergom, Veszprém és Sárospatak kápolnái — királyi, királynői központokban állanak. Ezt az első fázist követi a feltehetően a rotundák építése utáni időben megerősített településekhez kapcsolódó, hasonló típusú rotundák sora, melyek azonban már valószínűleg plébánia céllal épültek. Az önálló falusi plébániákként épített rotundák a XI. század harmadik harmadától követhetők nagyobb számban a tatárjárásig, de néhány példájukkal még a XIII. század második felében is találkozhatunk. Pontos datálásuk igen nehéz, mivel az alaprajz ismétlődik, faragott részletformáik rendszerint nincsenek, ásatás legtöbbjük környékén nem volt, vagy ha volt is, az előkerült sír- és egyéb leletek az épületek szűkebb határok közötti datálására nem alkalmasak. A rájuk vonatkozó történeti adatok pedig nem keletkezési idejüket, hanem XIII–XIV. századi fennállásukat rögzítik. Nem segíthetnek sokat a külföldi párhuzamok sem, mivel ezek sem állanak jobban kormeghatározás szempontjából. Tág határok között és bizonyos megszorításokkal támpontot adhatnak a datálásra a fal-szerkezet, a méretek s a bejárat helyének a vizsgálata, de ezek már csak másodlagos, ugyanezen anyag korábbi rendszerezéséből adódó támpontok. Mindeme nehézségek mellett a szerző megkísérli a teljes anyag korok szerinti csoportosítását. Érvelései sokszor meggyőzőek, más esetekben bizonytalanabbnak érezzük azokat (pl. a kívülről kerek, belül falba mélyedő apszisú rotundáknál vagy a Nagykőrös melletti Ludas-pusztai karéjos templománál).

Az első csoportba sorolt templomok között Hidegség esetében a könyv megjelenése óta végzett újabb kutatások — Bodor Imre 1971–72. évi ásatása — véglegesen bebizonyították, hogy a körtemplom külső, négyszögű fala nem későbbi falköpeny, hanem az eredeti felépítéshez tartozik.

A feldolgozás második része a "közép-európai" csoporttól eltérő rotundák különböző típusaival foglalkozik, ebben az együttesben tárgyalja mindazokat a centrális templomokat, melyek az első csoportból kimaradtak. Az ide sorolt emlékek rendszerezése és elnevezése hol tipológiai szempontok, hol a rendeltetés szerint történik, de a tipológiai osztályozás sokszor műfaji, rendeltetésbeli szétválasztást is jelent, s megfordítva ugyanígy.

E nagy együttesen belül elsőnek a kívülről kerek, belül fülkés alaprajzú Kiszombor–Karsa–Gerény-csoportot tárgyalja, s felveti ezekkel kapcsolatban a közvetlen bizánci, kaukázusi vagy szentföldi eredet kérdését.

Az egyes kapcsolatok lehetőségeit illetően sok érvet s ellenérvet hoz fel a kérdés bonyolultságának megvilágítására, megállapítja, hogy konkrét ismeretek hiányában a végleges feleletet megadni ma nem lehetséges. Egy bizonyos: hogy a belső fülkés felépítésű típusnak Európában nem találjuk meg valószínű rokon emlékeit, eredetüket keletebbre kell keresnünk, s csupán sejtethetjük, hogy elterjedésükben a keleti kereszténységnek lehetett valami szerepe.

Ami a második nagy csoporton belül tárgyalt követhető együttes, a keresztelőkápolnák kérdését illeti: a centrális keresztelőkápolnák típusa nálunk nem terjedt el olyan mértékben, mint Itáliában vagy az Alpoktól délre levő országokban. Egyetlen ilyen emlékünknél az első gyulafehérvári székesegyház déli oldalához ragasztott maradvány, alaprajzban a közép-európai típusú rotundák első, legelterjedtebb variánsával egyezik meg.

Karnerek Magyarországon csak a XII–XIII. században épülnek Ausztria szomszédságában osztrák hatásra, de megjelenésüket osztrák betelepítéssel is magyarázzák. Az új építészeti forma (kör alakú alsó kápolna középpillérre támaszkodó boltozattal és apszisos emeleti kápolna) idegen halotti szertartások bevezetését is jelenti egyben.

E csoporttal a tulajdonképpeni kerek templomok tárgyalása be is fejeződik. Kiegészítésül összegyűjti a szerző a biztosan rotundára utaló helyneveket, ezekkel a bizonyítható magyarországi körtemplomok száma még tovább emelkedik.

A feldolgozás végén a szerző egy centrális elrendezésű, de a rotundák közé nem sorolható típus emlékeit, a négykaréjos templomokat veszi sorra. E csoportnál a négyszögű középtér minden oldalához egy-egy köríves karéj csatlakozik. Ezek a késői, XII. század végére–XIII. századra tehető, részben kétszintes emlékek ugyancsak még sok megoldatlan problémát rejtenek magukban.

Összefoglalva Gervers-Molnár Vera könyvével kapcsolatban mondottakat, meg kell állapítanunk, hogy a magából az anyagból adódó nehézségek és bizonytalanságok ellenére — ill. mindezen problémák mellett is — jó és a hazai, sőt a közép-európai kutatások szempontjából is lényeges, igényes feldolgozással állunk szemben. Nagy értéke a munkának a teljes rotunda-anyag felgyűjtése, az összes lehető alaprajz leközlése s a kerek templomokkal kapcsolatba hozható helynevek számbavétele, szerencsés az anyag csoportosításánál alkalmazott szempontok megválasztása. S ha egy-egy részlet-problémával kapcsolatban nem is értünk vele egyet, a helyenként felbukkanó ellenvélemény nem befolyásolja az egész munka értékét s azt a tényt, hogy a középkori Magyarország rotundáinak feldolgozásával jelentős lépést tettünk hazai román kori építészetünk jobb megismeréséhez és értékeléséhez.

Nagy Emese

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
1973

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke. Abbreviationes

- ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. Bp. 25(1973):1—4.
- ActaClDebr = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen. 8(1972)
- ActaEthnHung = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 21(1972):1—4., 22(1973):1—2.
- ActaHistArtHung = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Közleményei. Bp. 19(1973):1—2.
- ActaHistHung = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 18(1972):3—4., 19(1973):1—2.
- ActaHistSzeged = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Szeged. 40—43 (1972)
- ActaLingHung = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 22(1972):1—4.
- ActaOrHung = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 26(1972):2—3., 27(1973):1—2.
- AgtSzele = Agrártörténeti Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának folyóirata. Bp. 14(1972):3—4., 14(1972):Suppl., 15(1973):1—2.
- Alba Regia = Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Székesfehérvár. 12(1971)
- Alföld = Alföld. Debrecen. 1973.
- Anatolica = Anatolica. Leiden. 4(1971—1972)
- AnnELTEHist = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Bp. 13(1972)
- AnthrKözl = Anthropologiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társaság Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. Bp. 16(1972):2.
- L'Anthropologie = L'Anthropologie. Paris. 77(1973)
- Anthropos = Anthropos. Internationale Zeitschrift für Völker und Sprachenkunde. Freiburg. 68(1973):3—4.
- AntJournal = The Antiquaries Journal. Oxford. 53(1973):1.
- AntTan = Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Bp. 19(1972):1—2.
- ArchAustr = Archaeologia Austriaca. Wien. 52(1972)
- ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. Bp. 100(1973):1—2.
- Archívum = Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei. Eger. 1(1973)
- ArchPolski = Archeologia Polski. Rocznik Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk. Wrocław. 23(1972)
- ArchRozhl = Archeologické Rozhledy. Praha. 25(1973)
- Ars Decorativa = Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. Bp. 1(1973)
- Ars Hungarica = Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Közleményei. Bp. 1(1973)
- AttiMemToscana = Atti e Memorie dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere „La Colombaria”. Firenze. 36(1971), 38(1973)
- BaranyaMLevÉvk = Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Baranyai Helytörténetírás. Pécs. 1971.
- Budapest = Budapest. A főváros folyóirata. Bp. 11(1973):1—12.
- BullBAHongr = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. Bp. 39(1972), 40(1973)
- Byzantinoslavica = Byzantinoslavica. Revue Internationale des Études Byzantines. Praha. 34(1973):2.
- CahCivMéd = Cahiers de Civilisation Médiévale. Poitiers. 1973.
- ČasMorMus = Časopis Moravského Musea. Brno. 57(1972)
- Communicationes = Communicationes de Historia Artis Medicinae. — Orvostörténeti Közlemények. Bp. 66—68 (1973)
- Cumania = Cumania. Archaeologia. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. — Acta Museorum ex Comitatu Bács-Kiskun. Kecskemét. 1(1972)
- Dacia = Dacia București. N.S. 16(1972)
- DebrMúzÉvk = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. — Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. Debrecen. 1971.
- DissArch = Dissertationes Archaeologicae. Ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. — Régészeti dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Bp. II:1. 1972.
- EgriVárHír = Az Egri Vár Híradója. Eger. 1973:1—10.
- ÉlTud = Élet és Tudomány. Bp. 28(1973):1—52.
- ÉpítészTud = Építés-Építészettudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. Bp. 4(1972):1—4.
- Az Érem = Az Érem. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének Lapja. Bp. 28(1972):2., 29(1973):1.
- ÉtCelt = Études Celtiques. Paris. 13(1973)
- Ethn = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Bp. 83(1972):2—4.

- Etruscans
FilolKözl
FolArch
FolHist
Fornvänner
Germania
Gnomon
HadtKözl
HajdúMúzÉvk
HistCăşopis
Iran
Iraq
Jászkunság
JbGeschOst
Klio
Krónika
Látóhatár
Latomus
LevKözl
MagyNemz
MÉpm
MiskMúzÉvk
MiskMúzKözl
MittArchInst
MTAOK II.
MTud
MNumÉvk
Műgyűjtő
Művéd
MűvÉrt
Művészet
MűvtörtTudtört
MúzKözl
Múzsák
NewHungQuarterly
Népm
Népszabadság
NouvellesÉtHongr
NyírMúzÉvk
PamArch
PécsiMúzÉvk
Petőfi Népe
Quartär
RégFüz
RivSciPreist
Savaria
SoprSzle
SprawArch
StCistorV
StudComPestm
Studium
Sumer
SzabSzatSzle
Századok
SzegediMúzÉvk
СовАрх
TermVil
Tiszatáj
TörtSzle
Türkiyemiz
Valóság
VasiSzle
VeszprMúzKözl
Világosság
ZtSchweizArch
- = Etruscans. Bulletin of the Etruscan Found. Detroit. 2(1970—1972)
= Filológiai Közlöny. A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Bizottsága és az Irodalomtörténeti Társaság világirodalmi folyóirata. Bp. 18(1972): 1—4.
= Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 23(1972), 24(1973)
= Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 1(1972)
= Fornvänner. Tidskrift för Svensk Antikvarisk Forskning. Stockholm. 1973.
= Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin. 51(1973): 1.
= Gnomon. Kritische Zeitschrift für die Gesamte Klassische Altertumswissenschaft. München. 45(1973): 5.
= Hadtörténeti Közlemények. Bp. 20(1973): 1—4.
= A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. Hajdúböszörmény. 1(1973)
= Historický Časopis. Bratislava. 21(1973): 4.
= Iran. London. 11(1973)
= Iraq. London. 35(1973)
= Jászkunság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szolnok Megyei Szervezetének folyóirata. Szolnok. 18(1972): 4., 19(1973): 1—3.
= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Wiesbaden. N. F. 20(1972)
= Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Leipzig. 54(1972)
= Krónika. A Komárom Megyei Múzeumok Tájékoztatója. Tata. 1(1973)
= Látóhatár. Válogatás a magyar kulturális sajtóból. Bp. 1973.
= Latomus. Bruxelles. 32(1973)
= Levéltári Közlemények. Bp. 42(1971): 2., 43(1972)
= Magyar Nemzet. Bp. 1973. dec.
= Magyar Építőművészet. Bp. 1972: 6., 1973: 1—6.
= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. — Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. Miskolc. 11(1972)
= A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Miskolc. 11(1972)
= Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. — A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei. Bp. 3(1972)
= A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Osztályának Közleményei. Bp. 21(1972): 1—3., 22(1973): 1—2.
= Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. Bp. 18(1973)
= A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve. Numizmatikai ismeretterjesztő előadások. Bp. 1970., 1971., 1972.
= Műgyűjtő. Bp. 5(1973)
= Műemlékvédelem. Bp. 17(1973): 1—2.
= Művészettörténeti Értesítő. Bp. 21(1972): 3—4., 22(1973): 1.
= Művészet. Bp. 14(1973): 1—12.
= Művészettörténet Tudománytörténet. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának kiadványa. Bp. 1973.
= Múzeumi Közlemények. Kiadja az Országos Múzeumi Tanács. Bp. 1972: 2—3., 1973: 1.
= Múzsák. Múzeumi Magazin. Bp. 1973: 1—4.
= The New Hungarian Quarterly. Bp. 13(1972), 14(1973)
= Népművelés. A Művelődésügyi Minisztérium folyóirata. Bp. 20(1973): 1—12.
= Népszabadság. Bp. 1973. jún., júl.
= Nouvelles Études Hongroises. Bp. 8(1973)
= A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza. 12—14(1969—1971)
= Památky Archeologické. Praha. 64(1973)
= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs. 16(1971)
= Petőfi Népe. Kecskemét. 28(1973)
= Quartär. Jahrbuch für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit. Bonn. 23/2(1973)
= Régészeti Füzetek. A Magyar Nemzeti Múzeum Kiadványa. Bp. Ser. II: 15.
= Rivista di Scienze Preistoriche. Firenze. 27(1972)
= Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. — Bulletin der Museen des Komitates Vas. Szombathely. 4(1966—1970).
= Soproni Szemle. Sopron. 26(1972): 4., 27(1973): 1—3.
= Sprawozdania Archeologiczne. Wrocław. 25(1973)
= Studii şi Cercetări de Istorie Veche. Bucureşti. 23(1972)
= Studia Comitatus. — Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szentendre. 2(1973)
= Studium. Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Debrecen. 1(1970), 2(1971).
= Sumer. A Journal of Archaeology and History in Iraq. Baghdad. 2(1972)
= Szaboles Szatmari Szemle. Nyíregyháza. 8(1973): 1—4.
= Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. Bp. 106(1972): 4—6., 107(1973): 1
= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged. 1970: 2., 1971: 1.
= Советская Археология. Москва. 1973.
= Természet Világa. Bp. 104(1973): 1—12.
= Tiszatáj. Szeged. 1972., 1973.
= Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. Bp. 15(1972): 1—2.
= Türkiyemiz. İstanbul. 1973.
= Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat folyóirata. Bp. 16(1973): 1—12.
= Vasi Szemle. Szombathely. 27(1973): 1—4.
= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. — Mitteilungen der Museen des Komitates Veszprém. Veszprém. 11(1972)
= Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. Bp. 14(1973): 1—12.
= Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte. Zürich. 30(1973): 2.

- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* — A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleménye. 25 (1973): 1–4. Adiuvantibus: I. Bóna, I. Dienes, L. Gerevich, A. Mócsy, E. Patek. Redigit: L. Castiglione. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 443 p. 50 t. ill.
23 (1971) 445 p. 32 t. 69 ill. Rec.: Bs. = ArchRozhl 25 (1973): 2. p. 238–239., Maklay János = ArchÉrt 100 (1973): 1. p. 109–11.
- Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis.* 8 (1972). Editores: I. Borzsák et J. Sarkady. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1973. 117 p.
- Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik.* — A vonaldíszes kerámia időszéri kérdései. Az I. Pannonia konferencia Aktái. — Akten der Pannonia Konferenzen, I. Szerkesztő: Fitz Jenő, segéd-szerkesztő: Maklay János. Székesfehérvár, Fejérmegyei Múzeumok Igazgatósága, 1972. 235 p. ill. (Az István király Múzeum Közleményei, A. sorozat 18. sz.)
- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis.* Az István király Múzeum Évkönyve. 12 (1971). Szerkesztő: Fitz Jenő, segéd-szerkesztő: Maklay János. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1972. 299 p. ill. (Az István király Múzeum Közleményei, C. sorozat 12. sz.)
- Anthropologiai Közlemények.* A Magyar Biológiai Társaság Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. 16 (1972): 2. Szerk.: Nemeskéri János. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. 154 p. ill.
- Antik Tanulmányok. Studia Antiqua.* 19 (1972). Szerk.: Moravcsik Gyula. Szerkesztő bizottság: Falus Róbert, Harmatta János, Maróti Egon, Sarkady János, Szilágyi János György, Tóttóssy Csaba. Bp., Akadémiai Kiadó, 1972. 299 p. ill.
- Archaeologiai Értesítő.* 100 (1973). A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. Szerkesztő: Fülep Ferenc. Szerkesztő bizottság: Barkóczi László, Holl Imre, Kalicz Nándor, Korek József, L. Kovrig Ilona. Technikai szerkesztő: B. Bónis Éva. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. 291 p. ill.
- Archäologische Forschungen im Jahre 1971.* Herausgegeben von Alice Sz. Burger. = ArchÉrt 100 (1973): 2. p. 257–278.
- Ars Decorativa* 1 (1973). Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. — Annuaire du Musée des Arts Décoratifs et du Musée d'Art d'Extrême Orient Ferenc Hopp. Szerkesztő: Jakabffy Imre. Bp., Népműv. Prop. Iroda, 1973. 212 p. ill.
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts.* — A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 39 (1972), 40 (1973). Szerk.: Garas Klára. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1973. 146, 148 p. ill.
- Cumania. Archeologia* 1 (1972). Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. — Acta Museorum ex Comitatu Bács-Kiskun. Szerkesztik: Horváth Attila és Tóth Elvira. Keckemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1973. 261 p. ill.
- A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* — Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati 1971. Módy György és Orosz István közreműködésével szerk.: Dankó Imre. Debrecen, Városi Tanács VB. 1972. 570 p. ill. (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai, 52.)
- Disserationes Archaeologicae.* Ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. — Régészeti dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Ser. II: 1. Szerk.: László Gyula, Mócsy András, Bóna István. Bp.: ELTE soksz. 1972. 111 p.
- Az Egri Vár Híradója* 1973: 9–10. Szerk.: Szabó János Győző. Eger. Kiadja az Egri Vár Baráti Köre, 1973. 67 p. ill.

- Folia Archaeologica.* A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. 23 (1972), 24 (1973). Főszerkesztő: Fülep Ferenc. Szerkesztő bizottság: Dienes István, L. Kovrig Ilona. Szerk.: Sárdy Judit. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1972., 1973. 250, 253 p. ill.
22 (1971). 246 p. ill. Rec.: Sz. Póczy Klára — Entz Géza = ArchÉrt 100 (1973): 1. p. 111–115., ActaArchHung 25 (1973): 1–2. 222. p.
- Folia Historica.* A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. 1 (1972). Szerkesztő bizottság: Bánkúti Imre, Rózsa György, Szakály Ferenc, Tamás István. Technikai szerk.: Martos Mária. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1972. 142 p. 58 ill.
- Fontes Archaeologici Hungariae.* 1973. — Adiuvantibus: L. Castiglione, L. Gerevich, I. Kovrig, Gy. László, A. Mócsy, E. Patek. Redigit: I. Holl. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. 162 p. 42 t. 16 ill., Kiss Ákos: Roman mosaics in Hungary. 72 p. 18 t., Török Gyula: Sopronkőhida IX. századi temetője. 130 p. 36 t. 37 ill.
- A Hajdúsági Múzeum Évkönyve.* 1 (1973). Szerk.: Bencsik János. Technikai szerk.: Módy György. Hajdúböszörmény, 1973. 189 p. 25 t. ill. (Hajdúsági Múzeum kiadványai 6.)
- A Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* — Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 11 (1972). Bodó Sándor közreműködésével szerk.: Zádor Tibor. Miskolc, 1972. 697 p. ill.
- A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.* — Annales Musei de Iano Pannonio nominati. 16 (1971) Bándi Gábor, Hárs Éva, Vass Anna közreműködésével szerk.: Mándoki László. Pécs, 1972. 320 p. 18 t. ill.
- Krónika.* A Komárom megyei múzeumok tájékoztatója. 1 (1973). Szerk.: Wehner Tibor. Tata: Komárom megyei Múzeumok Igazgatósága, 1973. 47 p.
- A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve.* Numizmatikai ismeretterjesztő előadások. 1970., 1971., 1972. Szerk.: Káplár László és Csillag Ferenc. Bp.: Magyar Numizmatikai Társ., 1971–73. 48. p. ill., 168 p. ill., 202 p. ill.
- A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei.* 11 (1972). Szerk.: Bodó Sándor és Zádor Tibor. Miskolc, 1972. 192 p. ill.
- Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* 3 (1972). Herausgegeben von L. Castiglione. Zusammengestellt von Á. Salamon und L. Török. Bp.: MTA Kesz. soksz. 1973. 201 p. 62 t. 1 térk.
Rec.: Zehn Jahre archäologische Forschung (1958–1968). MittArchInst 1 (1970) = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. 412. p., 2 (1971): Tóth István = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. p. 412–414., 3 (1972): MTud 18 (1973): 11. 778. p.
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.* 1970: 2., 1971: 1. Szerk.: Trogmayer Ottó. Technikai szerk.: H. Kiss Judit. Szeged: Kiadja a Móra Ferenc Múzeum igazgatója, 1973. 176 p. ill., 315 p. ill.
- Múzeumi Közlemények.* 1972: 2–3., 1973: 1. Szerk.: Korek József és Kovács István. Bp.: Orsz. Múzeumi Tanács, 1972–1973. 262, 148 p.
- A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve.* — Jahrbuch des Jósza András Museums von Nyíregyháza. 12–14 (1969–1971). Szerk.: Csallány Dezső. Nyíregyháza: Kiadja a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB. támogatásával a Jósza András Múzeum, 1972. 215 p. 20 t. ill.
- Régészeti Füzetek. Ser. II: 15.* (Fodor István: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. — Skizzen aus der Archäologie der finnisch-ungarischen Urgeschichte.) Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1973. 121 p.
- Savaria.* A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. — Bulletin der Museen des Komitates Vas. 4 (1966–1970). Szerk.: Szentlélek Tihámer. Szerk. bizottság: Bárdosi János, P. Buocz Terézia, Gerse János etc.

- Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1973. 624 p. ill.
- Soproni Szemle*. Helytörténeti folyóirat. 26 (1972): 4., 27 (1973): 1–3. Szerk.: Mollay Károly. Sopron: Győr-Sopron Megyei Lapkiadó Váll., 1972, 1973. p. 289–384. ill., 288 p. ill.
- Studia Comitatensia*. — Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból. 2 (1973). Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1973. 354 p. ill.
- Studium. Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae*. 1 (1970), 2 (1971). Szerk.: Farkas Zoltán és Veliky János. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1970–71. 122, 153 p. ill.
- Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. — Mitteilungen der Museen des Komitates Veszprém. 11 (1972). Szerk.: Palágyi Sylvia. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1973. 483 p. ill.
- Rec.*: 10 (1971) = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 412. p.
- II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések — *Generalia. Effusiones*
- Advances in the biology of human populations*. The 9th Congress of the Hungarian Biological Society. Budapest 6th — 8th May 1970. Ed.: Törő Imre, Szabady Egon, Nemeskéri János, Eiben Ottó. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 508 p. ill. *Rec.*: M. C. Chamla = *L'Antropologie* 77 (1973) p. 357–358.
- Acsádi György–Nemeskéri János: History of human life span and mortality. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1970. 346 p. 58 ill. 130 táblázat. *Rec.*: K. Éry Kinga = *Alba Regia* 12(1971) p. 240–241., Pálóczi-Horváth András = *ArchÉrt* 100 (1973): 1. p. 118–120., Roth-Lutra, Karl = *Quartär* 23,2(1972–1973) p.215–216.
- Antall József–Szebellédy Géza: Képek a gyógyítás múltjából. A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. — Aus den Jahrhunderten der Heilkunde. Semmelweis Museum für Medizingeschichte. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 144., 136 p. 54 színes t. 13 ill.
- Anthropológiai Praktikum I*. Paleoantropológiai metodikák. A József Attila Tudományegyetem Természettudományi Karának jegyzete. Összeállította: Lengyel Imre és Marcsik Antónia közreműködésével Farkas Gyula. Szeged: Rotaprint soksz. 1972. 233 p. *Rec.*: Trogmayer Ottó = *ArchÉrt* 100 (1973): 2. 284. p.
- Ausgrabungen* (Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.) = *MittArchInst* 3 (1972) p. 153–163.
- Bácskai Vera vide: *Budapest fővárosunk története*.
- Balanji Béla: A Nagykőrös határában 1879-ben és 1894-ben folytatott ásatásokról. — Ausgrabungen in Stadtgebiet von Nagykőrös im Jahre 1879 und 1894. = *StudComPestm* 2 (1973) p. 13–35.
- Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 630 p. 199 ill.
- Balassa Iván: Fejezetek az eke és a szántás Balaton környéki történetéből. — Abschnitte aus der Geschichte des Pfluges und des Pflügens in der Balaton-Gegend. — Quelques données à l'histoire de la charrue et du labour dans la région du lac Balaton. — Заметки и истории плуга и находки в окрестностях Балатона. = *VeszprMúzKözl* 11 (1972) p. 357–399. 80 ill.
- Bánki Zsuzsanna: Régészeti Kutatások. (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 12 (1971) p. 280–285. 1 térk.
- Barcza Egon–Gyenes Antal–Kőhegyi Mihály etc.: Észak-Bácska. Bp.: Mezőgazdasági Kiadó, 1972. 284 p. ill.
- Bartha Antal–Mucsy Ferenc–Niederhauser Emil: Szovjet történészek Magyarország történelméről. (Magyarország történetének 1–2. kötetes orosz nyelvű kiadásának ismertetése.) = *Valóság* 16 (1973): 4. p. 95–102.
- Bartha Antal vide: *Isztorija Vengrii*.
- Beszteri Béla vide: *Veszprém megye régészeti topográfiája*, 4. rész.
- Bezerédy Győző: Kölked története, 1. rész. = Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs 1971. p. 55–87.
- Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 37 (1971). Valladolid. 560 p. *Rec.* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 437. p.
- Bóna István vide: *Underwater archaeology*.
- P. Brestyánszky Ilona: Csongrád megye területének története a magyar történelem folyamán. = Szegedi-MúzÉvk 1970: 2. p. 9–22. 4 ill.
- Budapest. Fővárosunk története. Írták: Bácskai Vera, Gáspár Ferenc, Kubinyi András etc. Főszerk.: Ságvári Ágnes. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 158 p. 89 ill.
- Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Írták: Nagy Tibor, Györffy György, Gerevich László. Szerkesztette: Gerevich László. Bp.: Budapest Főv. Tanácsa, 1973. 429 p. 242 ill. (Budapest története, I.)
- Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Írták: Kubinyi András, Gerevich László, Fekete Lajos, Nagy Tibor. Szerkesztette: Gerevich László és Kosáry Domokos. Bp.: Bp. Főv. Tanácsa, 1973. 469 p. 224 ill. 1 térk. mell. (Budapest Története, II.)
- Bulletin Signalétique* 525. *Préhistoire*, 26 (1972): 3. (Nos. 613–936), 526. *Art et Archéologie*. *Proche Orient-Asie-Amérique* 26 (1972): 3. (Nos. 917–1294.) Paris: Centre de Documentation des Sciences Humaines. *Rec.* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 438. p.
- Sz. Burger Alice (szerk.): *Archäologische Forschungen im Jahre 1971*. *ArchÉrt* 100 (1973): 2. p. 257–278.
- Časopis za Zgodovino in Narodopisje*. N. S. 6 (1970): 2., 7 (1971): 1–2. Maribor. *Rec.* = *ActaArchHung* 25 (1973): 1–2. 239. p.
- Castiglione László vide: B. Sey Katalin, *Underwater archaeology*.
- Chamla M. C. vide: *Advances in the biology of human populations*.
- Csorba Csaba: A hazai régészeti topográfiai munka első eredményei. = *MTAOK II*. 22 (1973): 1–2. p. 123–129.
- Csorba Csaba: Korunk Évkönyve. 1973. (Tanulmányok a romániai magyar tudományosság műhelyéből.) = *Valóság* 16 (1973): 8. p.100–104.
- Ecsedy István vide: Erdélyi István
- Erdélyi István–Ecsedy István: Gondolatok a magyar régészetről. = *MTud* 18 (1973): 4. p. 221–228.
- Erdélyi István vide: *Tumoe, B*.
- Éri István: A régészeti topográfia Veszprém megyei kötetéről. = *MúzKözl* 1973:1. p.69–87.
- K. Éry Kinga vide: Acsádi György
- Études Préhistoriques* 2 (1972). 48 p., 3 (1972). 48 p. Publication de la Société Préhistorique de l'Ardèche. Lyon. *Rec.* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 438. p.
- Farkas Gyula vide: *Antropológiai Praktikum, I*.
- Fekete Lajos vide: *Budapest története, II. kötet*.
- Gábor Judit–Hellebrandt Magdolna: A Herman Ottó Múzeum leletmentései 1971-ben. = *MiskMúzÉvk* 11 (1972) p. 693–697. 4 ill.
- Gáspár Ferenc vide: *Budapest*
- Gedai István vide: B. Sey Katalin
- Gerevich László vide: *Budapest története, I., II. kötet*.
- Gleisberg, Hermann: Die Kasten oder Gestellmühle. = *AgtSzle* 14 (1972): 3–4. p.1–6. 12 ill.
- Gyenes Antal vide: *Barcza Egon*
- Györffy György vide: *Budapest története, I. kötet*.
- Hahn István–Szabó Miklós–Kulcsár Zsuzsanna: Világtörténet képekben. I. köt.: Az őskortól 1640-ig. (Ős- és Ókor: Hahn István és Szabó Miklós; Középkor: Kulcsár Zsuzsanna munkája.) Bp.: Gondolat, 1972. 724 p.
- Hellebrandt Magdolna vide: Gábor Judit

- Hevesi Szemle*, 1 (1973): 1. Rec. Szabó János Győző = *EgriVárHír* 1973: 9–10. p. 62–64.
- Isztorija Vengrii v treh tomah*. Tom. I. Moszkva: Izd. Nauka 1972. 664 p. Rec.: Bartha Antal = Századok 106 (1972): 4–5. p. 1118–1122.
- Kaposvári Gyula*: A Tisza II. Vízlépcső építésével kapcsolatos Szolnok megyei régészeti feladatok. = Tisza II. régészeti leletei. Szolnok, Múz.Rotaüzem, 1973. p. 43–46.
- Кирпичников А. И.*: Древнерусское оружие, 1–2. (Kirpitschnikow, A. N.: Alte russische Waffen.) Moskau – Leningrad: Verl. Nauka, 1966. Band I.: Schwerter und Säbel aus dem 9–13. Jahrhundert. 108 p. 35 t. 19 ill., Band II.: Lanzen und Wurfspere Streitaxte, Streikolben und Kettenmorgensterne. 146 p. 34 t. 14 ill. Rec.: Kovács László = *ActaArchHung* 25 (1973): 1–2. p. 237–239.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Barcza Egon*
- Kubinyi András* vide: *Budapest., Budapest története, II. kötet.*
- Kulcsár Zsuzsanna* vide: *Hahn István*
- Iffy Kürti Béla*: Mezőberény területének története a honfoglalásig. = Mezőberény története, I. (Mezőberény, 1973) p. 17–69. 16 t. 8 térk. 1 ill.
- Lakóhelyünk*: Ózd. Az ózdi Népművelési Intézmények honismereti körének évkönyve 4 (1973). Ózd: 1973. 191 p. ill.
- Lengyel Imre* vide: *Anthropológiai Praktikum, I.*
- Marsik Antónia* vide: *Anthropológiai Praktikum, I.*
- Sz. Máthé Márta* vide: *M. Nepper Ibolya*
- Matolcsi János*: Archaeo-zoological problems of meat consumption in the early historical periods. = Advances in the biology of human populations. The 9th Congress of the Hungarian Biological Society. Budapest, 1970. (1972.) p. 503–508. 1 ill.
- Mező András–Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács V.B. 1972. 160 p.
- Mucsy Ferenc* vide: *Bartha Antal*
- Nagy Lajos* vide: *Budapest története, II. kötet.*
- Nagy Tibor* vide: *Budapest története, I. kötet.*
- Nemeskéri János* vide: *Acsádi György*
- Németh Péter* vide: *Mező András*
- M. Nepper Ibolya*: Hajdúböszörmény határának régészeti lelőhelyei. — Archaeologische Funde in der Gegend von Hajdúböszörmény. = HajdúMúzÉvk 1 (1973) p. 9–20.
- M. Nepper Ibolya–Sz. Máthé Márta*: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1969–1971-ben. (Leletkataszter.) — The archeological activity of the Museums in Hajdú-Bihar county in the years 1969–1971. (A survey of finds.) = *DebrMúzÉvk* 1971. p. 35–54. 19 ill.
- Niederhauser Emil* vide: *Bartha Antal*
- Pálóczi-Horváth András* vide: *Acsádi György*
- Patay Pál*: Régészeti kutatóútón a Szaharában. = *TermVil* 104 (1973): 4. p. 178–182. 14 ill.
- Pogány Ó. Gábor*: A magyar művészet ezer évének kincsei. Kiállítás a moszkvai Puskin Múzeumban és a leningrádi Ermitázsban. = *MTAOK* II. 21 (1972): 1–2. p. 125–139.
- Répertoire d'art et d'archéologie. N. S. 7 (1971)*, avec compléments pour les années antérieures. Paris, CNRS, 1972. 778. p. Rec. = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 438. p.
- Rivista di Scienze Preistoriche*, 26 (1971): 2. 314 p., 27 (1972): 1. 209 p. Rec. = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 439–440.
- Romváry Ferenc*: Pécs a múzeumok városa. = *Művészet* 14 (1973): 9. p. 33–34. 3 ill.
- Sárközi Zoltán* vide: *Tápé története és néprajza.*
- B. Sey Katalin–Gedai István*: Eremkincsek. Bp.: Corvina Kiadó 1972. 42 p. 82 t. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei.) — Coins and medals. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 46 p. 82 t. (The treasures of the Hungarian National Museum.) Rec.: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 25 (1973): 1–2. 221. p., *H. Gy.* = *MagyNemz* 1972. máj. 28., *K. L.* = *Az Érem* 28 (1972): 2. 88. p.
- Slovanské Historické Studie, VII.* Slavistika a slovanství, příspěvky k teorii a dějinám. Praha, Českoslov. Akad. VED 1968. 218 p. Rec. = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 440. p.
- Szabó János Győző* vide: *Hevesi Szemle.*
- Szabó Miklós*: Archéologie. = *NouvellesÉtHongr* 8 (1973) p. 231–233.
- Szabó Miklós* vide: *Hahn István*
- Szebellédi Géza* vide: *Antall József*
- Tápé története és néprajza*. Szeged, 1971. 912 p. Rec.: *Sárközi Zoltán* = *LevKözl* 42 (1971): 2. p. 355–356.
- A Tisza II. régészeti leletei*. Szerk.: *Kaposvári Gyula*. Szolnok: Múz. Rotaüzem, 1973. 46 p. ill. (Damjanich János Múzeum Közleményei, 33.)
- Тумов В.—Эрдели И.*: Современная организационная структура археологии в Венгерской Народной Республике. = *СовАрх* 1973 : 3. p. 249–256.
- H. Tóth Elvira*: Régészeti kutatások Bács-Kiskun megyében 1960–1971. = *Cumania* 1 (1972) p. 233–261.
- Tóth Tibor*: On the importance of the analysis of morphological modification in palaeoanthropology. = Advances in the biology of human populations. The 9th Congr. of the Hungarian Biological Soc. Bp.: 1970. (1972.) p. 463–472. 1. táblázat.
- Trogmayer Ottó* vide: *Anthropológiai Praktikum, I.*
- Underwater archaeology, a nascent discipline*. Paris: UNESCO 1972. 306 p. 164 ill. *Re c.: Bóna István* = *ArchÉrt* 100 (1973): 2. p. 284–285., *Castiglione László* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 414. p.
- Veszprém megye régészeti topográfiája. Negyedik rész.* A pápai és zirci járás. Összeáll.: Dax Margit, Éri István, Mithay Sándor, Palágyi Szilvia, Torma István. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 330 p. 38 t. 4 térk. mell. ill. (Magyarország Régészeti Topográfiája, 4.) Rec.: *Beszteri Béla* = *VeszprMúzKözl* 11 (1972) p. 465–468.
- Vznik a Počátky Slovanů*. Sborník pro Studium Slovan-ských Starožitností, 7 (1972). Praha: Akad. 1972. 283 p. Rec. = *ActaArchHung* 25 (1973): 1–2. p. 239–240.
- World Archaeology* 4 (1973): 3. Oxfordshire, Routledge et Kegan Paul Ltd., 1973. 379 p. Rec. = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 440. p.

III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia — Historia archaeologiae. Catalogi museorum.

- Ákoshegyi Ferenc–Káplár László–Papanek János*: A Drezdai Nemzetközi Numizmatikai Értekezlet és kiállított magyar résztvevőinek beszámolója. = *MNumÉvk* 1972. p. 5–18. 2 ill.
- Bakács István*: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében, 1934–1945. = *LevKözl* 43 (1972): 1.
- Balassa Iván* vide: *Banner János*
- Banner János* búcsúztatója (1888–1971). *László Gyula* = *DissArch Ser. II:* 1 Bp. 1972. p. 3–4.
- Banner János* (1888–1971) Nekrológ. *Balassa Iván* = *Ethn* 83 (1972): 2–3. p. 358–360., *László Gyula* = *AnnELTEHist* 13 (1972) p. 397–399.
- Banner János* vide: *László Gyula*
- A Baranya megyei múzeumok 1971. évi munkájáról.* — Über die Tätigkeit der Museen des Komitats Baranya im Jahre 1971. = *PécsiMúzÉvk* 16 (1971) p. 317–320.
- Bendefy László*: Kiegészítések *Fettich Nándor* tudományos munkásságának jegyzékéhez. = *VasiSzele* 27 (1973): 4. 637. p. 1 ill.
- Bényi László*: Adatok a keszthelyi Balatoni Múzeum múltjából (1948–1949). Angaben aus der Vergangenheit des Balaton-Museums von Keszthely (1948–1949). — Renseignements sur l'histoire du Musée de Balaton de Keszthely (1948–1949). — Материалы к истории Кестхейского Балатонского Музея

- (1948–1949). = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 9–14. 10 ill.
- Bibliographie.* (Archaeologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.) = MittArchInst 3 (1972) p. 169–189.
- Bíró Endre:* A Kuny Domokos Múzeum új állandó kiállításának előkészítése. = Krónika 1 (1973) p. 10–11.
- Budapest lexikon.* Megjelent Budapest egyesítésének centenáriuma. Bp.: Akad. Kiadó, 1973. 1335 p. ill.
- Csatkai Endre* (1896–1970). Emlékezés a Magyar Numizmatikai Társulat serlegvacsoráján 1971. dec. 2-án. *Kőhegyi Mihály* = MNumÉvk 1971. p. 164–165.
- Dalmi Kálmánné–Takács Miklós:* Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1972. jan. 1. – márc. 31. = VasiSzele 27 (1973): 1. melléklete 1–15 p., 1972. ápr. 1.–jún. 30. = VasiSzele 27 (1973): 2. melléklete p. 1–26.
- Dankó Imre:* Jelentés a Déri Múzeum 1971. évi munkájáról. – Bericht über die Tätigkeit des Déri-Museums in 1971. = DebrMúzÉvk 1971. p. 551–570. 4 ill.
- Dankó Imre:* A vidéki múzeumok tudományos munkájának jelentősége. = HajdúMúzÉvk 1 (1973) p. 5–8.
- Dercsényi Dezső:* Entz Géza hatvan éves. = ArchÉrt 100 (1973): 2. p. 155–156. 1 ill.
- Dinnyés István:* A Blaskovich Múzeum régészeti gyűjteménye. – Archäologische Sammlung des Museums Blaskovich von Tápíószele. = StudComPestm 2 (1973) p. 37–54. 16 t.
- Domonkos Ottó:* A Liszt Ferenc Múzeum 1971. évi munkája = Soprszele 26 (1972): 4. p. 367–368., A Liszt Ferenc Múzeum 1972. évi munkája = Soprszele 27 (1973): 3. p. 265–273.
- Domonkos Ottó:* „Múzeumi hónap” Sopronban, (1963–1972). = Soprszele 27 (1973): 1. p. 74–83.
- Entz Géza* vide: *Dercsényi Dezső*.
- Erdélyi István:* Fettiich Nándor, az ötvösművész. = Műgyűjtő 1973: 2. 11. p. ill.
- Erdélyi István* vide: *Moravcsik Gyula*
- F. Fejér Mária:* Magyar régészeti irodalom 1972. – Bibliographia Archaeologica Hungarica 1972. = ArchÉrt 100 (1972): 1. p. 129–152.
- A Fejér Megyei Múzeumok létszáma az 1970–71. években.* = Alba Regia 12 (1971) 294. p.
- Ferenczy László:* Bibliography of the works of Tibor Horváth = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 207–210.
- Ferenczy László:* Hopp Ferenc. = Éltud 28 (1973): 39. p. 1846–1852. 8 ill.
- Ferenczy László:* Report on the activities of the Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts in 1971. = Ars Decorativa 1 (1973) p. 209–210.
- Ferenczy László* vide: *Horváth Tibor*
- Fettiich Nándor* vide: *Bendefy László, Erdélyi István, László Gyula*.
- F. G.:* Centenáriumi kiállítás a Vármúzeumban. = Budapest 11 (1973): 6. p. 10–11. 8. ill.
- Fitz Jenő:* Jelentés a Fejér Megyei Múzeumok 1970–1971. évi tevékenységéről. – Bericht über die Tätigkeit der Museen des Komitats Fejér in den Jahren 1970–1971. = Alba Regia 12 (1971) p. 279–280.
- Fülep Ferenc:* Múzeumaink útkeresése. = Népszabadság, 1973. júl. 22. Vasárnapi mellékletének 7. old.
- Gönyei Antal:* Múzeum és közönség. = MúzKözl 1973: 1. p. 3–6.
- Gönyei Antal:* A múzeumok és az új közönség. = Népm 20 (1973): 12. p. 18–19.
- Győry Zsuzsa:* Múzeum magára hagyva. (A tihanyi múzeumról.) = Népm 20 (1973): 9. p. 20–21. 5 ill.
- Hadassné Tóth Mária:* Egy bronzszitula restaurálása. – Restaurierung einer bronzenen Situle. = DebrMúzÉvk 1971. p. 543–549. 4 ill.
- Harmatta János* vide: *Moravcsik Gyula*
- Hiller István:* Sopron bibliográfiája az 1972. évre. = Soprszele 27 (1973): 1. p. 83–91.
- Hoffmann Tamás:* Műkincsek, múzeumok, látogatók. = Népszabadság, 1973. júl. 29.
- Hoffmann Tamás:* Utat vesztett múzeumok? (Az ICOM Lindauban 1973. V. 13–19. tartott konferenciájáról.) = Népszabadság, 1973. jún. 8.
- Horváth Tibor* (1910–1972) Nekrológ. = Ars Decorativa 1 (1973) p. 207–208, *Ferenczy László* = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 205–206. 1 ill.
- Horváth Tibor* vide: *Ferenczy László*
- Időszaki kiállítások.* (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = Alba Regia 12 (1971) p. 287–288.
- Iványi Sándor:* Heves megye történeti irodalma 1971. (Válogatott bibliográfia.) = Archivum 1 (1973) p. 105–120.
- Jakabffy Imre:* Az Iparművészeti Múzeum Évkönyveinek összesített tartalommutatója. – Table des matières récapitulative des Annales du Musée des Arts Décoratifs. = Ars Decorativa 1 (1973) p. 187–197.
- Jankó László* népművelési, pedagógiai, publicisztikai, régészeti, történeti és iparművészeti működésének bibliográfiája. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 7–8.
- Jankó László* vide: *Műhay Sándor*
- Kádár Zoltán* vide: *Moravcsik Gyula*
- Káplár László:* Hamisítványok a vegyész szemével. (Péncs- és éremhamisítványok.) – Falsche Münzen vom Standpunkt eines Chemikers gesehen. = MNumÉvk 1971. p. 28–52. 6 ill.
- Káplár László* vide: *Akoshegyi Ferenc*
- Kiadványok.* (István király Múzeum Székesfehérvár.) = Alba Regia 12 (1971) 286. p.
- Kiss Károly:* Három névjegykártya. Budapesten ülésezett az ICOM Régészeti és Történeti Bizottsága. = MagyNemz 1973. dec. 5. 1. old.
- Kiss László:* A múzeumok 1971. évi munkájának adatai. Bp.: Népműv. Prop. Iroda 1972. 196 p.
- Konferenciák.* (István király Múzeum Székesfehérvár.) = Alba Regia 12 (1971) p. 288–289.
- Kosáry Domokos:* Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. köt. Általános rész, 1–2. Bp.: Tankönyvkiadó, 1970. 890 p. *Rec.: Kubinyi András* = ActaHistHung 19 (1973): 1–2. p. 229–233.
- Kőhegyi Mihály:* *Csatkai Endre* numizmatikai tárgyú munkái. = NMúzÉvk 1971. p. 165–166.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Csatkai Endre*
- Krist, Thomas:* Fémragasztás. Bp.: Műszaki Könyvkiadó, 1972. 290 p.
- Kubinyi András* vide: *Kosáry Domokos*
- László Emőke–Szabó Katalin:* Az 1969. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. = MűvÉrt 21 (1972): 4. p. 295–328.
- László Gyula:* Emlékezés *Banner Jánosra*, 1888–1971. = Cumania 1 (1972) p. 225–229.
- László Gyula:* *Fettiich Nándor* emlékezete, 1900–1971. = Cumania 1 (1972) p. 231–232.
- László Gyula* vide: *Banner János, Oroszlán Zoltán*.
- Lengyel Imre:* Allgemeine Grundprinzipien von Laborversuchen an Knochen. = MittArchInst 3 (1972) p. 129–141. t. 50–52. 1 táblázat.
- Makkay János–Sulyok János: Marosi Arnold.* = ArchÉrt 100 (1973): 1. p. 103–104.
- Marosi Arnold* vide: *Makkay János*
- Mátray László* vide: *Moravcsik Gyula*
- Mészáros Ottó:* A Kincsem – és más kincsek. (A tápiószzelei múzeum anyagáról.) = Múzsák 1973: 4. p. 28–29. 4 ill.
- Műhay Sándor:* Emlékezés *Jankó Lászlóra* (1875–1954). = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 5–7. 1 ill.
- Mócsy András* vide: *Oroszlán Zoltán*
- Molnár Anikó* vide: *Ravasz Éva*
- Molnár Éva–Viniczai István–Windisch Aladárné:* Külföldi hadtörténelmi folyóiratok repertóriuma 1970. I. rész. = HadtKözl 20 (1973): 2 p. 203–221., 1970. II. rész = HadtKözl 20 (1973): 2 p. 374–391.
- Moravcsik Gyula* (1892–1972) Nekrológ. *Erdélyi István* = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. p. 371–373.

- 1 ill., *Harmatta János* = MTud 18 (1973): 10. p. 683–686. 1 ill., *Kádár Zoltán* = Byzantinoslavica 34 (1973): 2. 251. p., *Mátrai László* = Világosság 14 (1973): 3. 175. p.
- Le Musée des Beaux-Arts en 1971.* — A Szépművészeti Múzeum 1971-ben. = BullBAHongr 40 (1973) p. 91–112., 146–147. 5 ill.
- A múzeumi hónap hírei.* = Népm 20 (1973): 11. p. 32–33.
- A múzeumi kutatók irodalmi munkássága az 1970–71. évben.* (István király Múzeum, Székesfehérvár. = Alba Regia 12 (1971) p. 291–293.
- S. Nagy Zsuzsa:* Múzeum és közönség. = Népm 20 (1973): 11. p. 30–32. 5 ill.
- Oroszlán Zoltán* (1891–1971). Nekrológ. *László Gyula*: = DissArch Ser II: 1. Bp., 1972. p. 5–6., *Mócsy András* = AnnELTEHist 13 (1972) p. 400–402.
- Papanek János* vide: *Ákoshegyi Ferenc*.
- Péter Vladimír:* Fémek, kövek, mesterek. Bp.: Corvina, 1972. 43 p. 12 színes ill., 20 rajzos ill. (Műhelytitkok sorozat.)
- Petersák Tivadar:* Egy múzeum és közönsége. (A sárospataki Rákóczi Múzeum.) = Népm 20 (1973): 3. 28. p.
- F. Petres Éva:* Előadások. (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = Alba Regia 12 (1971) p. 289–291.
- F. Petres Éva:* A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1972. évben. = ArchÉrt 100 (1973): 2. p. 256–257.
- Ravasz Éva*—*V. Vadász Éva*—*Molnár Anikó:* Megkeresni a forrásokat. A múzeumbarátok köreinek munkájáról. = Krónika 1 (1973) p. 17–19.
- Soproni Sándor:* A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1971. évi működéséről. = MűvÉrt 21 (1972): 3. 294. p.
- Sulyok János* vide: *Makkay János*
- Szabó Katalin* vide: *László Emőke*
- Személyi hírek.* (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = Alba Regia 12 (1971) 293. p.
- Szentlélek Tihamér:* A Régészeti Osztály — Archäologische Abteilung (Savaria Múzeum, Szombathely) jelentése 1965., 1966–1970. (évi munkájáról.) = Savaria 4 (1966–1970) p. 447–484.
- Takács Miklós* vide: *Dalmi Kálmánné*
- Tanítási órák a győri Xantus János Múzeumban.* Bp.: Közp.Múz.Ig. Prop. és Népműv.Csop., 1973. 104 p. (Múzeum és Közönség 2.)
- V. Vadász Éva* vide: *Ravasz Éva*
- Verzeichnis der Veröffentlichungen des Instituts.* (Archaeologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.) = MittArchInst 3 (1972) p. 9–10.
- Viniczai István* vide: *Molnár Éva*
- Windisch Aladár* vide: *Molnár Éva*
- V. Windisch Éva:* A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1971. január 1. – december 31.). Összeállította: *V. Windisch Éva*. = Századok 107 (1973): 1. p. 228–297.
- Zádor Anna:* A Magyar Nemzeti Múzeum évfordulóján. = Művészet 14 (1973): 1. 5. p. 2 ill.
- Zákány Eszter:* Agyagművesség. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 47 p. 12 színes t. 19 ill. (Műhelytitkok.)
- Zimmer Károly:* Régészeti lelet különböző részeinek azonosítása emissziós színképelemzéssel. — Die Identifizierung verschiedener Teile eines archäologischen Fundes durch Emissionsspektalanalyse. — Identification de différentes parties d'une trouvaille archéologique par spectroscopie d'émission. — Составление отдельных частей археологической находки при помощи эмиссионного спектрального анализа. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 184–185., 189., 191., 194.
- Ahrens, Claus* vide: *Idole*.
- Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik.* — A vonaldíszes kerámia időszerű kérdései. Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1972. 235 p. ill. (Az I. Pannonia konferencia aktái. — Akten der Pannonia Konferenzen, I). Szerkesztő: *Fitz Jenő*, Segédszerkesztő: *Makkay János*. (Az István király Múzeum Közleményei, A. sorozat 18. sz.)
- Alt-Thüringen.* Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. XII. kötet. Weimar, Böhlau Nachfolger, 1972. 323 p. 68 t. 70 ill. *Rec.*: *Bóna István* = ArchÉrt 100 (1973): 2. p. 282–283., *T. Dobosi Viola* = ArchÉrt 100 (1973): 1. p. 120–121.
- Amand Marcel* vide: *Mozsolics Amália*
- Arendás V.* vide: *Skoflek I.*
- Bakay Kornél:* Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 131 p. 12 t. 7 ill. *Rec.*: *Kemenzsei Tibor* = ArchÉrt 100 (1973): 1. p. 115–116., *Vékony Gábor*: AnTan 19 (1972): 2. p. 270–273.
- Bánda Gábor:* A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának kialakulása és elterjedése. — Die Entstehung und Verbreitung der nord-transdanubischen Gruppe des Volkes der inkrustierten Keramik. — L'évolution et la propagation du groupe nord-transdanubien de la population à la céramique à remplissage calcaire. — Образование и распространение северо-дунайской группы «народа сосудов с известковой вставкой». = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 41–58. 3 térk.
- Bánda Gábor:* Untersuchung der Bestattungsbräuche bei bronzezeitlichen Brandgräberfeldern. = Pécsi-MúzÉvk 16 (1971) p. 59–67. 11 ill.
- Banner János:* A tiszai kultúra díszítőművészetéhez. — Zur Verzierungsart der Theiss-Kultur. = Szegedi-MúzÉvk 1971: 1. p. 239–262. 13 t.
- Bíróné Sey Katalin:* Két kelta éremlelet a Nemzeti Múzeumban. — Two Celtic coin hoards in the Hungarian National Museum. = FolArch 23 (1972) p. 29–42. 8 t. 2 ill. 2 táblázat.
- Boessneck J.*—*von den Driesch A.*—*Meyer-Lempken U.*—*Wechsler von Ohlen E.*: Die Tierknochenfunde aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching, VI. Wiesbaden: Steiner Verl. 1971. 332 p. 30 t. 55 diagramm. *Rec.*: *Bökönyi Sándor* = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. p. 417–418.
- Bognár-Kutzián Ida:* The Early Copper Age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 253 p. 74 t. 36 ill. 2 mell. (Archaeologia Hungarica 48.) *Rec.*: *K.J.N.* = JbGeschOst N. F. 20 (1972): 4. 624. p., *Párducz Mihály* = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 211–213., ua. = New-HungQuartely 14 (1973). *Pittioni, Richard* = ArchAustr 52 (1972) 109. p., *Plesková E.* = Arch-Rozhl 25 (1973) 89. p., *Powell T.G.E.* = AntJournal 53 (1973): 1. p. 93–94.
- Bognárné Kutzián Ida:* A korai rézkori tiszapolgári kultúra a Kárpát-medencében. Bp.: MTA Kesz soksz. 1972. 16 p. (Doktori értekezés tézisei.)
- Bóna István* vide: *Alt-Thüringen*
- B. Bónis Éva:* Szimpozion a középső Duna-vidék késő La Tène hagyatékának problémáiról Malé Vozokanyban 1972-ben. = ArchÉrt 100 (1973): 1. 108. p.
- Bónis Éva* vide: *Pingel V.*
- Bökönyi Sándor:* An early representation of domesticated horse in North Mesopotamia. = Sumer 28 (1972) p. 35–38.
- Bökönyi Sándor:* Animal bones (of the Celtic sacrificial pit at Pákozd-Keltaforrás). = ActaArchHung 24 (1972) 382. p.
- Bökönyi Sándor:* The animal remains of Nush-i Jan: a preliminary report. = Iran 11 (1973) p. 139–140.
- Bökönyi Sándor:* Aurochs (Bos primigenius Boj.) remains from the Órjeg peat-bogs between the Danube and Tisza rivers. Óstulok (Bos primigenius Boj.) leletek az Órjeg tőzeglápjában. = Cumania 1 (1972) p. 17–56. 21 ill.

IV. Óskor — Praehistorica

Ágh Attila: Az őstörténet aktualitása. A marxista őstörténet-elmélet fejlődéséhez. Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 1973. 309 p. *Rec.* = MTud 18 (1973): 10. 696. p.

- Bökönyi Sándor: The fauna of Umm Dabadiyah: a preliminary report. = Iraq 35(1973) p. 9–11.
- Bökönyi Sándor: Some problems of animal domestication in the Middle East. = Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere. Internationales Symposium in Budapest 1971. (Budapest, 1973) p. 69–75.
- Bökönyi Sándor vide: Boessneck J.
- Bregant T.: Elemente der adriatischen Mittelmeerkulturgemeinschaft im Alpenfaziess der Lengyel-Kultur. — Az Adria-vidéki ún. földközi-tengeri művelődés elemei a Lengyeli kultúra alpesi fázisében. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 181–186. = Alba Regia 12 (1971) p. 181–186.
- Buchard, Barbara vide: Nepper Ibolya, Patay Pál, M. Tulok Magdolna, K. Zoffmann Zsuzsa
- Buttersworth E.A.S.: The Tree at the Navel of the Earth. Berlin: Walter de Gruyter and Co., 1970. XII, 239 p. 31 t. Rec.: Tulok Magdolna = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 226–227.
- Comşa E.: Quelques nouvelles données sur la culture à céramique rubanée en territoire roumain. — Újabb adatok a romániai vonaldíszes kerámia kérdéséhez. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 173–179. 1 ill., = Alba Regia 12 (1971) p. 173–179. 1 ill.
- Csalog József: Thronendes Frauenidol von Szegvár, Tűzköves. = Prähistorische Idolkunst, München, 1973. p. 20–23. 1 ill. t. 17–20.
- T. Dobosi Viola: Mesolithische Fundorte in Ungarn. — Mezolithikus lelőhelyek Magyarországon. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 39–60. 6 t. 7 ill., = Alba Regia 12 (1971) p. 39–60. 6 t. 7 ill.
- T. Dobosi Viola vide: Alt-Thüringen
- von den Driesch A. vide: Boessneck J.
- Ecsedy István: Neolithische Siedlung in Dévaványa, Katonaföldek. (Bericht.) = MittArchInst 3 (1972) p. 59–63. t. 20–23.
- Ecsedy István: A Tiszántúli földpiramisai. = Éltud 28 (1973): 37. p. 1746–1749. 5 ill.
- Az ecsmádzsini (i. e. 3000-ból való) örményországi leletek. = Éltud 28 (1973): 47. 2252. p. 3 ill.
- Fekete Mária: Der Hortfund von Kisravasz. = ActaArchHung 25 (1972): 2. p. 341–358. t. 43–50. 9 i. ll.
- Feustel R.: Menschen, Affenmensche, Affen. Ein Abriss der Hominisation. Weimar: Böhlau Nachf. 1969. 62 p. 45 ill. Rec.: T. Dobosi Viola: ArchÉrt 100 (1973): 1. 121. p.
- Fitz Jenő: Pannonia-Konferenzen. — Pannónia konferenciák. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 7–8.
- Fülep Ferenc vide: Idole
- Fülep J.: Funde des prähistorischen Silexgrubenbaues am Kálvária-Hügel von Tata. = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 3–25. 21 ill. 2 táblázat.
- Gábori-Csánk Veronika: La station du Paléolithique moyen d'Érd-Hongrie. Mit Beiträgen von I. Dienes, M. Kretzoi, P. Kriván etc. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1968. 277 p. 46 t. ill. (Monumenta Historica Budapestinensis, 3. Rec.: Narr, Karl J. = Germania 51 (1973): 1. p. 187–195.
- Goldmann Antal György—Szénászkay Júlia: Megjegyzések a vatyai kultúra dél-alföldi kapcsolataihoz. — Beiträge zu den Beziehungen der Vatyai-Kultur auf der Südtiefenebene. = SzegediMúzeum 1971: 1. p. 263–273. 2 t.
- Hatt J. J.: Les Celtes et les Gallo-Romains. Genève: Nagel éd. 1970. 336 p. 150 ill. 2 térk. (Archaeologia Mundi.) Rec.: Szabó Miklós = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 228–229.
- Hänsel B.: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn: Habelt Verl. 1968. 279 p. 58 t. 30 térk. 4 ill. Rec.: Kovács Tibor = Alba Regia 12 (1971) p. 237–239.
- Heizer T. F. vide: Hole F.
- Hole F.—Heizer T. F.: An introduction to Prehistoric archaeology. 2. ed. New York, Chicago, San Francisco etc.: Holt, Rinehart and Winston 1969. 497 p. Rec.: Kalicz Nándor = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 222–226.
- Horváth László: A balatonfőkajári kelta temető leletmentése. (A Balaton-környék késővaszkori leletei, I.) — Die Erschließung des keltischen Gräberfeldes von Balatonfőkajár. — Sauvatage de trouvailles dans le cimetière celtique de Balatonfőkajár. — Консервация кельтского могильника в Балатонфёкайяре. = VeszprMúzMűzKözl 11 (1972) p. 93–107. 30 ill.
- Horváth László: Későkeltakori lakóház leletmentése Keszthely-Úsztatón. Freilegung eines Wohnhauses aus der spätkeltischen Zeit in Keszthely-Úsztatón. Sauvatage de trouvailles d'une maison d'habitation de l'époque celtique tardive à Keszthely-Úsztatón. — Консервация жилища позднекельтского периода в Кестхей-Устатон. = VeszprMúzMűzKözl 11 (1972) p. 85–91. 5 ill.
- Horváth László: Kora vaskori bronzszobrocska Keszthely-Dobogóról. — Früheisenzeitliche Bronzestatue aus Keszthely-Dobogó. — Statuette en bronze, de l'âge du fer précoce, trouvée à Keszthely-Dobogó. Бронзовая статуэтка раннего железного века в Кестхей-Добого. = VeszprMúzMűzKözl 11 (1972) p. 75–84. 4 ill.
- Höckmann O.: Andeutungen zu Religion und Kultus in der bandkeramischen Kultur. — Fejtegetések a vonaldíszes kerámia vallásáról és kultuszéletéről = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 187–209. 14 ill., = Alba Regia 12 (1971) p. 187–209. 14 ill.
- Hudson F. R.: The La Tène cemetery at Münsingen-Rain. Catalogue and relative chronology. Bern: Verl. Stämpfli and Cie, 1968. 168 p. 123 t. 7+93 ill. 1 diagramm. Rec.: F. Petres Éva = ArchÉrt 100/1973:2. p. 286–287., Szabó Miklós = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 227–228.
- Idole. Steinzeitliche Kultbilder und Opfergaben aus Ungarn. Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums, Budapest, in Zusammenarbeit mit dem Helms-Museum vom 3. Mai bis 20. Juli 1973. Zusammenge stellt von Claus Ahrens. Zum Geleit von Ferenc Fülep. Hamburg: Lüthmanndruck, 1973. 16 p. 31 t. (Veröffentlichungen des Helms-Museums. 26.)
- Jerem Erzsébet: Késő vaskori sírleletek Beremendről (Baranya megye). — The late Iron Age cemetery finds of Beremend (County of Baranya). = PécsiMúzeum 16 (1971) p. 69–90. 5 t. 10 ill. 1 táblázat.
- Jerem Erzsébet: Zur Geschichte der späten Eisenzeit in Transdanubien. Späteisenzeitliche Grabfunde von Beremend (Komitat Baranya). = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 65–86. t. 15–20. 10 ill.
- Jóri János vide: Kislégi Nagy Dénes
- Kalicz Nándor: Agyag istenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon. Bp.: Corvina Kiadó, 1970. 78 p. 73 ill. 47 szövegközti ill. (Hereditas sorozat., Rec.: Kovács Tibor = AnTén 19 (1972): 1. p. 123–125., Korek József = ArchÉrt 100 (1973): 1. 115. p.
- Kalicz Nándor: Kora bronzkori szimpozion Verona-Laziseban és Stary Smokovecen. = ArchÉrt 100 (1973): 1. p. 105–106.
- Kalicz Nándor: Siedlung und Gräber der Lengyel-Kultur in Aszód. Jahresbericht 1970. = MittArchInst 3 (1972) p. 65–71. t. 24–28.
- Kalicz Nándor—Makkay János: Gefässe mit Gesichts darstellungen in der Linienbandkeramik aus Ungarn. — Prähistorische Idolkunst. München, 1973. p. 9–15. 4 ill. t. 11–12.
- Kalicz Nándor—Makkay János: Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene. — Az Észak-Alföld korai neolithikumának kérdései. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 77–92. 11 ill., = Alba Regia 12 (1971) p. 77–92. 11 ill.

- Kalicz Nándor—Makkay János: Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens. — Déli hatások a Dunántúli korai és középső neolithikumában. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik., Székesfehérvár 1972. p. 95—105. 8 ill., = Alba Regia 12 (1971) p. 93—105. 8 ill.
- Kalicz Nándor vide: Hole F.
- Károlyi Mária: Velemszentvid. = TermVil 104 (1973): 4. p. 171—172. 9 ill.
- Kemenzei Tibor vide: Bakay Kornél, Novotná M., Vulpe A.
- Kislégi Nagy Dénes: A moustier-i ember vallása. Rec: Jóri János A vallás kialakulásának kezdetei. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1970. 176 p. (Filozófiai tanulmányok, 5.) = Világosság 14 (1973): 1. p. 58—60.
- Körök József: Neolithische und kupferzeitliche Kunst in Ungarn. = Prähistorische Idolkunst. München, 1973. Einführung. p. 1—6. 5 ill., Katalog der ausgestellten Funde. p. 31—51. 31 t. 1 térk.
- Körök József: Tiszai kultúra. Bp. NPI Rotázium, 1973. 18 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)
- Körök József: A Tisza II. Vízlepcső területén 1964—72. között végzett ásításokról. = Tisza II. régészeti leletei. Szolnok, Múz.Rotázium, 1973. p. 1—42. ill.
- Körök József vide: Kalicz Nándor
- Kovács Tibor: Askoi, bird-shaped vessels, bird-shaped rattles in Bronze Age Hungary. = FolArch 23 (1972) p. 7—28. 5 ill.
- Kovács Tibor: Korai markolatlapos bronz török a Kárpát-medencében. — Fröhe Bronzedolche mit Griffplatte im Karpatenbecken. = ArchÉrt 100 (1973): 2. p. 157—166. 2 ill.
- Kovács Tibor: Representations of weapons on Bronze Age pottery. = FolArch 24 (1973) p. 7—31. 10 ill.
- Kovács Tibor vide: Hänsel B., Körök József.
- Kőhegyi Mihály: [Észak-Bácska] az őskortól a magyarok honfoglalásáig. = Észak-Bácska (Bp.: Mezőgazdasági Kiadó, 1972.) p. 19—25.
- Kőkorszakbeli ember lyukkártyákon. A mainzi antropológiai adatbankban (intézetben) 3 év óta tárolnak adatokat a középső kőkorszaktól kezdődően az emberleletekről. = Éltud 28 (1953): 5. 236. p.
- László Attila: Vases néolithiques à face humaine, découverés en Roumanie. Quelques considérations concernant le thème du la face humaine sur la céramique néolithique du Bassin Danubien. — Újkőkori arcok edények Romániából. Az emberi arc ábrázolásának kérdéséről a Duna-medence neolithikus edényein. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 211—235. 6 ill. 1 táblázat. = Alba Regia 12 (1971) p. 211—235. 6 ill. 1 táblázat.
- Lichardus J.: Beitrag zur chronologischen Stellung der östlichen Linearbandkeramik in der Slowakei. — Adatok a szlovákiai keleti vonaldíszes kerámia időrendi helyzetéhez. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 107—122. 6 ill., = Alba Regia 12 (1971) p. 107—122. 6 ill.
- Mády Zoltán vide: Szabó Miklós
- Majewski K. vide: Szabó Miklós
- Makkay János: Eingeritzte und plastische Menschen-darstellungen der transdanubischen Linienbandkeramik. = Prähistorische Idolkunst. München, 1973. p. 16—19. t. 13—15.
- Makkay János vide: Kalicz Nándor
- Marinescu-Bîlcu S.: Quelques aspects du problème de la contribution de la céramique rubanée à la formation de la civilisation Précuteni I. — A vonaldíszes kerámia szerepe a Precuteni I. művelődés kialakulásában. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 162—171. 3 ill., = Alba Regia 12 (1971) p. 162—171. 3 ill.
- Meier-Arendt W.: Zur relativen Chronologie der Gruppen Hinkelstein und Grossgartach sowie der Rössener Kultur. — A Hinkelsteini és Grossgartachi, illetve Rösseni művelődések relatív kronológiai helyzete. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 149—161. 9 ill. = Alba Regia 12 (1971) p. 149—161. 9 ill.
- Meyer-Lemppenau U. vide: Bossneck J.
- Mócsy András vide: Szabó Miklós.
- Mozsolics Amália: Beziehungen zwischen Italien und Ungarn während „Bronzo recente“ und „Bronzo finale“. = RivSciPreist 27 (1972) p. 373—401. 11 ill.
- Mozsolics Amália: Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Mit einem Anhang von Franz und Eckehard Schubert. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1967. 203 p. 74 t. 41 ill. Rec.: Amand Marcel = Latomus 32 (1973): 2. 483. p.
- Mozsolics Amália: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. Mit einem Beitrag von Eduard Sangmeister: Die Bronzen des Hortfundhorizontes von Ópályi. Ergebnisse der spektralanalytischen Untersuchungen. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 249 p. 112 t. 18 ill. Rec. = MTud 18 (1973): 11. 778. p.
- Müller Róbert: A pótrétei későbronzkori kincslet. — Der spätbronzezeitliche Schatzfund von Pötréte. — Le trésor de l'âge du bronze tardif de Pötréte. — Пётрете́йский клад позднебронзового периода. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 59—74. 13 ill.
- Nandris, John: Relations between the Mesolithic, the first temperate Neolithic, and the Bandkeramik: the nature of the problem. — Kapcsolatok a mérsékelt égöv legkorábbi újkőkora és a vonaldíszes kerámia között. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 61—70. = Alba Regia 12 (1971) p. 61—70.
- Narr, Karl J. vide: Gábori-Csánk Veronika
- Nepper Ibolya: Megjegyzések a Körös-csoport eszköz-észletének vizsgálatához. = DebrMúzÉvk 1968. p. 79—109. Rec.: Buchard, Barbara = SprawArch 25 (1973) 309. p.
- Newell R. R.: The Mesolithic affinities and typological relations of the Dutch Bandkeramik flint industry. — A hollandiai vonaldíszes kerámia kovaköszközeinek rokonsága a középső kőkori kőszköziparral. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 9—37. 30 t. 1 térk. 3 grafikon. = Alba Regia 12 (1971) p. 9—37. 30 t. 1 térk. 3 grafikon.
- Novotná M.: Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit. Bratislava: Slov. Akad. Vied., 1970. 136 p. 55 t. 21 ill. (Arch. Slovaca Fontes IX.) Rec.: Kemenzei Tibor = ArchÉrt 100 (1973): 1. p. 122—123.
- Pannónia konferenciák aktái, I. Székesfehérvár, 1972. vide: Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik.
- Papp László: Eine jungsteinzeitliche Siedlung und Gräber in Letkés. = MittArchInst. 3 (1972) p. 13—58. t. 1—19.
- Parádi Nándor: A gyulai állatalakos agyagpecsétlő. — Seal with the figure of an animal, found at Gyula. = FolArch 24 (1973) p. 33—41. 3 ill.
- Párducz Mihály: Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken (Skythen—Urbevölkerung.) = ActaArchHung 25 (1973): 1—2. p. 27—63. t. 9—14. 6 térk.
- Párducz Mihály vide: Bognár-Kutzián Ida
- Patay Pál: A javarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről. = FolArch 21 (1970) p. 7—26. Rec.: Buchard, Barbara = SprawArch 25 (1973) 309. p.
- Pavli I.: Das linearkeramische Ornament in der Entwicklung der böhmischen Linearkeramik. — A csehországi vonaldíszes kerámia díszítési rendszere. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 131—142. 11 ill. 2 t., Alba Regia 12 (1971) p. 131—142. 11 ill. 2 t.
- Pavúk J.: Zur Problematik der Gräberfelder mit der Linienbandkeramik. — A vonaldíszes kerámia temetőinek kérdései. = Die Aktuellen Fragen der

- Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 123–130. 1 mell., Alba Regia 12 (1971) p. 123–130. 1 mell.
- F. Petres Éva vide: Hudson F. R.
- Pingel V.: Die glatte Drehscheibenkeramik von Manching. Band 4. Hg. von W. Krämer. Wiesbaden, Steiner Verl. 1971. 205 p. 126 t. 22 ill. Rec.: B. Bónis Éva = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. p.416–417.
- Pittioni Richard vide: Bognár-Kutzián Ida
- Plesková E. vide: Bognár-Kutzián Ida
- Powell T.G.E. vide: Bognár-Kutzián Ida
- Prähistorische Idolkunst. Kultbilder und Opfergaben aus Ungarn. Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Budapest in Verbindung mit der Prähistorischen Staatssammlung im Münchener Stadtmuseum. München, 8. Febr. bis 23. April 1973. Wien: Spies & Co 1973. 51 p. 31 t. 1 térk. 14 ill. (Ausstellungskataloge der prähistorischen Staatssammlung Bd. I.)
- Schreiber Rózsa: A harangedények népe Budapesten. — Die Glockenbecherkultur in Budapest. Bp.: Budapesti Történeti Múzeum, 1973. 44 p. 28 t.
- Skoflec I.—Arendás V.: Botanische Untersuchung der Lehmewürfe von Letkés. = MittArchInst 3 (1972) p. 143–149. 2 táblázat.
- Szabó Miklós: Bronzkori város a láva alatt. = Fiúk évkönyve, 1974. Bp.: Móra Kiadó 1973. p. 119–124.
- Szabó Miklós: Éléments régionaux dans l'art des Celtes orientaux. = ÉtCelt 13 (1973) p.750–774.
- Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon. (Angol, francia, német nyelven is.) Bp.: Corvina Kiadó, 1971. 87 p. 45 t. 28 ill. (Hereditas sorozat 2.) Rec. = BullBAHongr 40 (1973) 143. p., Mády Zoltán = ActaArchHung 25 (1973) p. 213–215., Mócsy András = AnTan 19 (1972): 2. p.273–274.
- Szabó Miklós: Sur les traces des Celtes en Hongrie. Bp.: Corvina Kiadó 1971. 95 p. 45 t. 28 ill. Rec.: Majewski K. = ArchPolski 23 (1972) 117. p. (Hereditas sorozat, 2.)
- Szabó Miklós: Tierkampfszene auf einer keltischen Urne. = FolArch 24 (1973) p. 43–56. 10 ill.
- Szabó Miklós vide: Hatt J. J., Hudson F. R.
- Szenászký Júlia vide: Goldmann Antal György
- Sziklai László: Az esztétikum őstörténetéhez. Barlangművészet és nemzeti társadalom. = Világosság 14 (1973): 2. p.71–79.
- Topál Judit: Bronzkori ékszerlelet Ócsáról. — A Bronze Age jewel find at Ócsa. = ArchÉrt 100 (1973): 1. p. 2–18. 12 ill.
- Topál Judit: Bronzkori lemezdiadém Ócsáról. — Bronze Age palet diadem from Ócsa. = StudComPestm 2 (1973) p. 3–11. 4 ill.
- Torma István: Frühbronzezeitliche befestigte Siedlung in Tokod-Leshegy. (Bericht.) = MittArchInst 3 (1972) p. 73–77. t. 29–31.
- Torma István: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön. — Eine Siedlung der Kisapostag-Kultur in Balatongyörök. — Une colonie de la civilisation de Kisapostag à Balatongyörök. — Поселение Кишапостарской культуры в Балатондьёреке. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 15–39. 10 t. 2 ill.
- Torma István: Die Tierstatuetten der Boleráz-Gruppe von Pilismarót, Basaharc. = Prähistorische Idolkunst, München, 1973. p. 24–26. 1 ill. 1 t.
- Trák kincsek. Szófia közelében agyagurnát, vörösréz üstöt és aranytálat találtak. = ÉITud 28 (1973): 43. p.2058–2059. 4 ill.
- Tringham R.: The function, technology, and typology of the chipped stone industry at Bilany, Czechoslovakia. — Bylany (Csehország) Pattintott kőeszközeinek formai, technológiai és funkcionális vizsgálata. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 143–148. Alba Regia 12 (1971) p. 143–148.
- Trogmayer Ottó: Frühneolithische anthropomorphe Gefäße. = Prähistorische Idolkunst. München, 1973. p. 7–8. t. 1–4.
- Trogmayer Ottó: Körös Gruppe — Linienbandkeramik. — A Körös-csoport és a vonaldíszes kerámia. = Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. p. 71–76. 2 ill., Alba Regia 12 (1971) p. 71–76. 2 ill.
- M. Tulok Magdolna: A late Neolithic idol of conical type. = ActaArchHung 23 (1971) p. 3–17. Rec.: Buchard, Barbara = SprawArch 25 (1973) p.309–310.
- K. Végh Katalin: Adatok a kelta kocsitemetkezések kérdéséhez. — Contribution à la question des enterrements à char celtiques. = ArchÉrt 100 (1973): 2. p.208–218. 10 ill.
- Vékony Gábor: Adatok a közép-európai vaskor iráni kapcsolataihoz. — Data to the connections of Central-European Iron-Age with Iran. = DissArch Ser. II. No 1. Bp., 1972. p. 7–36.
- Vékony Gábor vide: Bakay Kornél
- Vértess László: Kavicsösvény. A vértesszőlősi előember regénye. Bp.: Gondolat Kiadó, 1969. 234 p. 37 színes, 26 fekete-fehér ill. Rec.: T. Dobosi Viola: AnTan 19 (1972): 1. p.122–123.
- Vulpe A.: Die Äxte und Beile in Rumänien I. München: Beck 1970. 118 p. 89 t. 4 ill. (Prähistorische Bronzefunde IX, 2.) Rec.: Kemenczei Tibor: ActaArchHung 25 (1973): 3–4. p. 414–416.
- Wechsler von Ohlen E. vide: Boessneck J.
- K. Zoffmann Zsuzsa: An anthropological study of the Neolithic cemetery at Villánykövesd (Lengyel culture), Hungary. = PécsiMúzÉvk 13 (1968) p. 25–38. Rec.: Buchard, Barbara = SprawArch 25 (1973) 310. p.
- K. Zoffmann Zsuzsa: Anthropologische Untersuchungen der mittelbronzezeitlichen Bevölkerung der Gräberfelder von Mosonszentmiklós—Jánosháza-pusztá und Siófok-Széplak (Ungarn). = PécsiMúzÉvk 16 (1971) p. 43–56. 6 ill.
- V. Klasszikus és keleti régészet — Archaeologia classica et orientalis
- Annuaire Scientifique de la Faculté de Philosophie de l'Université d'Athens 21 (1970–1971) Rec. = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. 240. p.
- Balázs György: Clementia Caesaris. Tanulmány az i.e. I. század politikai ideológiájához. Bp.: ELTE-Soksz., 1972. 149 p. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai, 3. sz.)
- Barrassihā-ye Tārikhi. Historical Studies of Iran. Publ. Supreme Commander's Staff. Teheran—Iran 33 (1971) 434 p. Rec. = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. 437. p.
- Becatti G.: L'arte dell'età classica. Firenze; Sansoni 1971. 523 p. ill. Rec.: Kádár Zoltán = ArchÉrt 100 (1973): 1. 123. p.
- A berlini Egyiptomi Múzeum tíz gyermekmúmiájáról röntgenfelvételt készítettek. = ÉITud 28 (1973): 34. 1627. p. 2 ill.
- Bíróné Sey Katalin: Bevezetés a római pénzek gyűjtéséhez. Császárkor. Bp.: Bp.-i Éremgyűjtők Egyesülete, 1971. 62 p. 1 térk. 248 ill. Rec. = Az Érem 28 (1972): 2. 86. p.
- Budde L.: Antike Mosaiken in Kilikien. Bd. II. Die heidnischen Mosaiken. Recklinghausen; Bongers Verl. 1972. 234 p. 274 ill. 27 színes ill. 7 térk. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 232–233.
- Castiglione László: Heilige Fuss-Spuren in Indien und in der griechisch-römischen Welt. = MittArchInst 3 (1972) p. 79–94.
- Castiglione László: Az ókor nagyjai. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 441 p. 176 ill. 1 t. 1 térk. Rec.: Kádár Zoltán = ArchÉrt 100 (1973): 1. 116–117., Mócsy András = MTAOK II. 21 (1972): 1–2. p. 141–146., Török László = ActaArchHung 25 (1973) p. 215–217.
- Castiglione László: Pompeji. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 153 p. 104 képestábla, 66 ill.
- Castiglione László: Római művészet. Bp.: Corvina Kiadó,

1971. 243 p. 184 ill. *Rec.*: Török László = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 405–406.
- Castiglione László* vide: Budde L., Dorn R., Hahn István, Horn R., Jantzen V., Kenner H., Leon Ch. F., Oliva, Pavel, Posner E., Rouillet, Anne, Salditt-Trapmann, Regina, Stambaugh J. E., Türr K. M., Vidman L., Wrede H.
- Clerc G.* vide: *Laclant J.*
- Diószdi György*: A római jog világa. Bp.: Gondolat Kiadó, 1973. 253. *Rec.* = *MTud* 18 (1973): 11. 778. p.
- Dohrn T.*: Die Ficoronische Ciste in der Villa Giulia in Rom. (Monumenta Artis Romanae XI.) Berlin: Mann Verl, 1972. 54 p. 41 t. 7 ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *Acta ArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 421–422.
- Falus Róbert*: A római irodalom története. A képanyagot válogatta: Szilágyi János György. A bibliográfiát összeállította: Jerem Erzsébet. Bp.: Gondolat Kiadó, 1970. 507 p. 36 t. *Rec.*: *Rütoók Zsigmond* = *AnTan* 19 (1972): 2. p.280–283.
- Fáraók röntgenfényben* a kairói Egyiptomi Múzeumban. (Röntgen felvételek után azonosítják a múmiákat.) = *ÉlTud* 28 (1973):41. 1964. p. 1 ill.
- Ferenczy Mária*: Kínai numizmatikai kérdések. — Some numismatical problems of the Chinese coinage. = *MNumÉvk* 1971. p.143–152. 12 ill.
- Fóti László*: Amulettes en forme de porc dans la collection Égyptienne. — Disznó-amulették az egyiptomi gyűjteményben. = *BullBAHongr* 40 (1973) p. 3–8., 97–101. 6 ill.
- Gazdasági élet az ókori Görögországban*. Összeállította, az előszót, magyarázatokat és jegyzeteket írta: Sarkady János. Bp.: Gondolat Kiadó, 1970. 259 p. 16 t. (Európai Antológia, Görögország.) *Rec.*: *Hegyi Dolores* = *AnTan* 19 (1972): 1. p.130–131.
- Gedai István*: A magyar numizmatika keleti vonatkozásai. *MNumÉvk* 1972. p.189–197.
- Hahn István*: Az istenek féltékenysége. Egy antik mitikus motívum értelmezéséhez. = *Világosság* 14 (1973): 10. p.585–592.
- Hahn István—Máté György*: Karthágó. Bp.: Corvina Kiadó 1972. 132 p. 64 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 405. p.
- Hahn István* vide: *Maróti Egon*, *Ókori történeti tanulmányok*.
- Harmatta János*: Yemen ókori történetéhez. = *AnTan* 19 (1972): 2. p.183–192.
- Hédervári Péter*: A görög Pompeji. (Egy vulkán régészete.) Bp.: Gondolat Kiadó, 1972. 332 p.
- Hegyi Dolores* vide: *Gazdasági élet az ókori Görögországban*.
- Horn R.*: Hellenistische Bildwerke auf Samos. Bd. 12. Deutsches Archäologisches Institut. Bonn: Habelt, 1972. 240 p. 96 t. 27 supplements. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p.425–426.
- Jantzen U.*: Ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos. Samos Band VIII. Deutsches Archäologisches Institut. Bonn: Habelt, 1972. 108 p. 83 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 420–421.
- Jerem Erzsébet* vide: *Falus Róbert*
- Kádár Zoltán*: Some problems concerning the scientific authenticity of classical authors on Libyan fauna. = *ActaClDebr* 8 (1972) p. 11–16.
- Kádár Zoltán* vide: *Becatti G.*, *Castiglione László*
- Kákósy László*: Asztrológia és vallás az ókorban. = *Világosság* 14 (1973): 8–9. p. 507–514. 3 ill.
- Kákósy László*: Varázslás az ókori Egyiptomban. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1969. 202 p. 23 ill. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 7.) *Rec.*: *Fóti László* = *AnTan* 19 (1972): 1. p.125–127.
- Kákósy László—Varga Edith*: Egy évezred a Nílus völgyében. Memphis az Óbirodalom korában. Bp.: Gondolat Kiadó, 1970. 267 p. 97 t. 1 térk. *Rec.*: *Nagy István* = *AnTan* 19 (1972): 1. p.127–129., *BullBAHongr* 40 (1973) 143. p.
- Kákósy László* vide: *Fóti László*
- Karsay Orsolya*: A XIX. Nemzetközi Bizantinológiai Kongresszus. (Bukarest, 1971. szept. 6–12.) = *AnTan* 19 (1972): 2. p. 298–299.
- Kenner H.*: Das Phänomen der verkehrten Welt in der griechisch-römischen Antike. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1970. 196. p. 48 ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *AnTan* 19 (1972): 1. p.151–153., *B. Thomas Edit*: *ArchÉrt* 100 (1973): 1. 126. p.
- Képek a víz alatti régészet kincseiből*: 1. Marathoni ifjú bronzszobor feje. Praxitelész műve az i.e. IV. századból. 2. Boethos hermája az i. e. 2. századból. 3. A filozófus, az i. e. 2. századból, a délgörög partok között elsüllyedt hajóroncsról származik. 4. Arkádiai istenség az i. e. 1. századból való gálya maradványain találták meg. = *ÉlTud* 28 (1973): 6. p. 284–285. 4 ill.
- Kínai régészeti leletek*. = *ÉlTud* 28 (1973): 28. p. 1038–1039. 5 ill.
- Kiss Ákos*: A II. Nemzetközi Ókori Mozaikkutató Colloquium Vienne-ben (1971. VIII. 30. — IX. 3.) = *AnTan* 19 (1972): 1. p. 163–164.
- Klengel-Brandt, Evelyn*: Utazás az ókori Babilónba. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 255 p. *Rec.* = *Múzsák* 1973: 3. 33. p.
- Knapowski R.*: Die Staatsrechnungen der römischen Republik in den Jahren 49–45 v. Chr. Frankfurt a/M: Klostermann, 1967. 282 p. 102 táblázat. *Rec.*: *Ürögdi György* = *AnTan* 19 (1972): 2. p. 288–291.
- Komoróczy Géza*: A Biblia és az irodalomtörténet. = *Világosság* 14 (1973): 8–9. p.497–506.
- Komoróczy Géza*: A biblia és az ókori Kelet. Az ember teremtese a „papi kódexben”. = *Világosság* 14 (1973): 1. p. 15–22.
- Komoróczy Géza*: Egy asszír király az arab hagyományban. = *AnTan* 19 (1972): 1. p.91–96.
- Kréneisz Géza*: Az athéni és syracusai pénzverésről. = *Az Érem* 28 (1972): 2. p.49–51. 2 ill.
- Labruna L.*: Vim fieri veto. Camerino: 1971. XIII, 319 p. *Rec.*: *Visky Károly* = *AnTan* 19 (1972): 2. p. 291–292.
- Láncz Sándor*: Egyiptom. (A munka ábrázolása a képzőművészetben, 1.) = *ÉlTud* 28 (1973): 25. p.1175–1179. 10 ill.
- Láncz Sándor*: Mezopotámia. (A munka ábrázolása a képzőművészetben, 2.) = *ÉlTud* 28 (1973): 27. p. 1263–1267. 8 ill.
- Leclant J.* — *Clerc G.*: Inventaire bibliographique des Isiaque (IBIS). Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes isiaques 1940–1969. I. A–D. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain. Tome 18. Leiden: Brill, 1972.) 191 p. 21 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 422. p.
- Leon Ch. F.*: Die Bauornamentik des Trajansforums und ihre Stellung in der früh- und mittelkaiserzeitlichen Architekturdekoration Roms. Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom. I. Abt. 4. Band. Wien—Köln—Graz: Böhlau Nachf., 1971. 311 p. 141 t. 8 ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 25 (1973): 1–2. p. 230–232.
- Lerat R.* vide: *Szentlélek Tihomér*
- Liebmán István*: Tutanhamon kincsei. = *ÉlTud* 27 (1973): 5. p.213–219. 8 ill.
- Livius Titus*: A római nép története a város alapításától. 4. XXVI–XXX. könyv. Ford. és jegyzetekkel ellátta: *Muraközy Gyula*. Bp.: Európa Kiadó, 1972. 443 p.
- Maróti Egon*: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 104 p. ill (Apollo Könyvtár 1.) *Rec.*: *Hahn István* = *AnTan* 19 (1972): 2. p.278–280.
- Maróti Egon*: Spinas runcare. = *AnTan* 19 (1972): 1. p. 15–25. 5 ill.
- Máthé György* vide: *Hahn István*
- Mócsy András* vide: *Castiglione László*
- Mócsy János*: Egy ritka perinthosi medallion. = *MNumÉvk* 1970. p. 21–26. 2 ill.

- H. Moskovszky Éva: Larentia and the God. = *ActaArchHung* 25 (1973): 2. p. 241–264.
- Muraközi Gyula vide: *Livius Titus*
- Nagy Géza: Artisták és cirkuszosok a régi (antik) világban. = *ÉlTud* 28 (1973): 52. p.2462–2467. 5 ill.
- Nagy István vide: Kákossy László
- Nagy Tibor: A VI. Nemzetközi Görög–Latin Epigráfiai Kongresszus. = *ArchÉrt* 100 (1973): 1. p.106–107.
- Ógörög szoborkettős került elő Athéntől délre. A szobrokat Arisztion szobrász készítette. = *ÉlTud* 28 (1973): 1. 44. p. 2 ill.
- Ókori történeti tanulmányok. (Ókori Kelet – klasszikus antikvitás.) Emlékkönyv Hahn István tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Bp.: ELTE Soks. 1973. 202 p. (Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai, 5.)
- Oliva, Pavel: Sparta and her social problems. Praha: Acad., 1971. 347 p. 64 ill. *Rec.*: Castiglione László = *ActaArchHung* 25 (1973): 1–2. p. 228–229.
- Pál Imre: A római császárkor görög koloniális vereteinek ismertetése, 17. rész. = *Az Érem* 29 (1973): 1. p. 2–7.
- Posner E.: Archives in the ancient world. Cambridge, Mass. Harvard Univ. Press., 1972. 283 p. 43 ill. *Rec.*: Castiglione László = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 420. p.
- Ritoók Zsigmond vide: Falus Róbert
- Rivista di Archeologia Cristiana* 44–48 (1968–1972). *Rec.*: *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p.438–439.
- Roullet, Anne: The Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain. Tome 20.) Leiden: Brill, 1972. 184 p. 230 t. 3 térk. *Rec.*: Castiglione László = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 425. p.
- Salditt-Trappmann, Regina: Tempel der ägyptischen Götter in Griechenland und an der Westküste Kleasiens. Leiden: Brill 1970. 68 p. 30 t. 6 térk. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, 15.) *Rec.*: Castiglione László = *Gnomon* 45 (1973): 5. p.521–524.
- Santarcangelo, Paolo: A szimbólum lényege, meghatározásának lehetősége és osztályozási módszerei. = *FilolKözl* 18 (1972): 3–4. p.317–332.
- Sarkady János: Zur Entstehung des griechischen Kalenders. = *ActaClDebr* 8 (1972) p.3–9.
- Sarkady János vide: Gazdasági élet az ókori Görögországbán.
- Schiff, Giorgini M.: C. Robichon és J. Leclant közreműködésével, Soleb II. Les Nécropoles. Firenze: Sansoni, 1972. 407 p. 17 t. 781 ill. *Rec.*: Wessetzky Vilmos = *ArchÉrt* 100 (1973): 1. p.121–122.
- Schwarz G.: Die griechische Kunst des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. im Spiegel der Anthologia Graeca. Wien: Notring Verl., 1971. 151 p. (Dissertationen der Universität, Graz. 6.) *Rec.*: Szilágyi János György = *ArchÉrt* 100 (1973): 2. p.285–286.
- Stambaugh J. E.: Sarapis under the early Ptolemies. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, 25.) Leiden: Brill, 1972. 102 p. 3 t. *Rec.*: Castiglione László = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 422–424.
- Szabó Miklós: Contributions à l'histoire des éphèbes au coq béotiens du IVe siècle av.n.è. = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p.359–361.
- Szabó Miklós: Ókori görög és római ábrázolások. (A munka ábrázolása a képzőművészetben 3.) = *ÉlTud* 28 (1973): 29. p.1374–1379. 9 ill.
- Szabó Miklós: Une terre cuite géométrique crétoise. — Geometrikus terrakotta Krétáról. = *BullBAHongr* 39 (1972) p. 3–6., 101–103. 3 ill.
- Szentlélek Tyhamér: Ancient lamps. Amsterdam: Hakkert Verl. 1969. 158 p. 289 ill. *Rec.*: Lerat R. = *Latomus* 32 (1973): 2. 467. p.
- Szilágyi János György: Buchero pottery on Tarquinia. = *Etruscans* 2 (1970–72) p.17–23.
- Szilágyi János György: Deux canthares apuliens. — Két apuliai kantharos. = *BullBAHongr* 39 (1972) p. 7–23., 105–114. 12 ill.
- Szilágyi János György: Majom alakú etruszk plasztikus vázák. = *AnTan* 19 (1972): 1. p.1–14. 13 ill.
- Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság tizennegyedik éve. = *AnTan* 19 (1972): 1. p.157–159.
- Szilágyi János György: Un miroir de bronze étrusque. — Egy etruszk bronztükör. = *BullBAHongr* 40 (1973) p. 9–24., 103–112. 14 ill.
- Szilágyi János György vide: Falus Róbert, Schwarz G. Tardy Lajos: Augustus császár politikai végrendeletének magyar felfedezője. Márványtábla a romok között. = *Magyar Hírlap*, 1974. jan. 5.
- Tóth Endre: A késő antik császári paloták alaprajzi típusának kialakulásához. — Data to the emergence of the ground plan types of late-antique imperial palaces. = *DissArch Ser. II. No 1. Bp.* 1972. p. 7–36.
- Török László: Ember az edényben (Egy núbiai freskó-ábrázolás értelmezéséhez.) = *AnTan* 19 (1972): 2. p. 220–226. 5 ill.
- Török László: Az I–II. századi meroitikus tulajdonjelek egy különös csoportjáról. = *AnTan* 19 (1972): 1. p. 84–91. 15 ill.
- Török László vide: Castiglione László
- Türr K. M.: Eine Musengruppe hadrianischer Zeit. Die sogenannten Thespiaden. Berlin: Gebr. Mann 1971. 71 p. 32 t. (Monumenta Artis Romanae 10. *Rec.*: Castiglione László = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 431–432.
- Ürögdi György vide: Knapowski R.
- Üzbegisztánban, a Szurhan völgyben, Dalvarzin-tepe városkában 2. századból való kincsre bukkantak. = *Múzsák* 1973.4. 44. p. 1 ill.
- Varannai Gyula: Aszklepios és a kígyó a magyar orvosérmeken. = *MNumÉvk* 1970. p. 11–20. 15 ill.
- Varga Edit vide: Kákossy László
- Vidman L.: Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern. Epigraphische Studien zur Verbreitung und zu den Trägern des ägyptischen Kultes. Berlin: Walter de Gruyter, 1970. 189 p. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, 39.) *Rec.*: Castiglione László = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p.424–425.
- Visky Károly vide: Labruna L.
- Wessetzky Vilmos: Beszámoló a Lübeckben tartott XVIII. orientalista konferenciáról, 1972. október 1–5. = *ArchÉrt* 100 (1973): 1. 105. p.
- Wessetzky Vilmos vide: Schiff Giorgini M.
- Wrede H.: Die spätantike Hermengalerie von Welschbillig. Untersuchung zur Kunsttradition im 4. Jh. n.Chr. und zur allgemeinen Bedeutung des antiken Hermenmals. (Römisch-Germanische Kommission des Dt. Arch. Inst. zu Frankfurt a.M., Römisch-Germanische Forschungen, Bd. 32.) Berlin: Walter de Gruyter Co., 1972. 186 p. 78 t. *Rec.*: Castiglione László = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 432–433.

VI. Provinciális régészet és „Barbaricum” — Saecula imperii Romani et „Barbaricum”

- Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik. (München 1972.) München: Beck 1973. XV, 632 p. 8 t. (Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte, 17.)
- Alföldy Géza: Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior. Düsseldorf: Rheinland Verl., 1968. 238 p. (Epigraphische Studien, 6.) *Rec.*: Gabler Dénes = *ArchÉrt* 100 (1973): 1. p.124–125.
- Alföldy Géza: Fasti Hispanienses. Wiesbaden, 1969. 336 p. *Rec.*: Fitz Jenő = *Alba Regia* 12 (1971) p. 242–244.
- B. Angyal Katalin: Epigraphica: contribution à l'étude historique des religions orientales de Dacie. = *Studium* 2 (1971) p. 17–21.

- B. Angyal Katalin—Balla Lajos: Deus Commagenus. = ActaCidebr 8 (1972) p. 89—94.
- Apostolok a ládikán. Ságváron a késő ómai telep ásatásánál egy domborított bronzlemezekkel díszített ládika lemeztöredékei kerültek elő. = Múzsák 1973: 1. 45. p. 1 ill.
- Balla Lajos: De nouveau sur le titre de consularis. = ActaCidebr 8 (1972) p.85—88.
- Balla Lajos: Numerus Maurorum Hispanorum in Dazien. = Alba Regia 12 (1971) p. 245—247.
- Balla Lajos: Possessores et vicani vici Vindoniani. (Ad CIL III. 10. 570 = 3626. — Possessores et vicani vici Vindoniani. (Ad CIL III. 10.570 = 3626.) Auszug. = DebrMúzÉvk 1971. p. 55—64.
- Balla Lajos—Buocz Terézia—Kádár Zoltán: Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Hg. von András Mócsy und Tihamér Szentlélek. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 144. p. 92 t. 3 térk. Rec.: Alexandrescu-Vianu, Maria = Dacia N.S. 16(1972) p.423—424., Hejna, Antonin = PamArch 64(1973) p.487—488., Gáspár Dorottya = ActaArchHung 25 (1973): 1—2. p.217—218., Tóth Endre = AnTan 19 (1972): 1. p.140—143.
- Balla Lajos vide: B. Angyal Katalin, Mócsy András
- Barkóczi László: Beiträge zur Steinbearbeitung in Pannonien am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts. = FolArch 24 (1973) p. 67—112. 29 ill.
- Barkóczi László: Mit Blumen und Vögeln verzierte Gläser aus Pannonien = MittArchInst 3 (1972) p.95—101. t. 32—33.
- Barkóczi László: Spätrömische Glasbecher mit aufgelegten Nuppen aus Pannonien. = FolArch 23 (1972) p. 69—94. 8 ill.
- Barkóczi László—Mócsy András: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU). 1. Lieferung. Savaria, Scarbantia und Limes-Strecke Ad Flexum — Arrabona. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 132 p. 261 ill. 3 térk. Rec.: Tóth Endre = ArchÉrt 100 (1973): 2. 280. p.
- Barta Gábor: Prosopographia belli Marcomannici (165—166). = Studium 2 (1971) p.11—15.
- Biróné Sey Katalin: Antik érmék meghatározásához használható irodalom. — A gyűjtőknek ajánlható kézikönyvek. = Az Érem 29 (1973): 1. p.11—12.
- Biróné Sey Katalin: Római pénzforgalom Pannóniában. = MNumÉvk 1970. p.27—37.
- Borzsák Erzsébet: Minden út Rómába vezet. = Múzsák 1973: 4. p.6—9. 8 ill
- Buocz Terézia: Rómaiakori mozaik Szombathelyen. — Une mosaïque romaine à Szombathely. = ArchÉrt 100 (1973): 1. p.50—54. 5 ill.
- Buocz Terézia = vide: Balla Lajos
- Sz. Burger Alice: Római szarkofág a pécsi Aranyhegyen. — Roman sarcophagus at Aranyhegy in Pécs. = ArchÉrt 100 (1973): 1. p.42—48. 10 ill.
- Sz. Burger Alice: Römerzeitliche Münzfunde aus dem Bereich von Pécs (1926—1928). = PécsiMúzÉvk 16 (1971) p.105—122.
- Buschhausen H.: Die spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare. I. Teil: Katalog. Wien—Köln—Graz: Böhlau Verl. 1971. 344 p. 199 táblán 709 ill. 10 szöveggközi ill. (Wiener Byzantinische Studien 9.) Rec.: B. Thomas Edit = ArchÉrt 100 (1973): 2. 287. p.
- Chasanow A. M.: Otscherki wojennogo dela sarmatow (Grundriß des sarmatischen Kriegswesens). Moskau: Nauka Verl., 1971. 171 p. 34 t. 6 mell. Rec.: Kovács László = ActaArchHung 25 (1973): 3—4. p.436—437.
- Duma György vide: Fülep Ferenc
- Dunaújvárosban római kori kőtábla került elő. — Múzsák 1973: 4. 42. p. 1 ill.
- Farkas Zoltán: Notes sur le culte scarbantien de Silvanus Augustus. = ActaCidebr 8 (1972) p. 95—100.
- Farkas Zoltán: Zur Veteraneduktion in Pannonien. = Studium 2 (1971) p. 5—10.
- Fetter Antal vide: Fülep Ferenc
- Fitz Jenő: Clodius Celsinus und die Revolte in Viminacium. = Alba Regia 12 (1971) p. 249—253.
- Fitz Jenő: Epigraphica V. = Alba Regia 12 (1971) p. 254—258. 2 ill.
- Fitz Jenő: Gorsium-Herculia-Tác. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 52 p. ill. (Műemlékeink.)
- Fitz Jenő: Notes. = Alba Regia 12 (1971) p. 259—260.
- Fitz Jenő: Scodra, Scordisci, Spalatum (címszavak). = Der Kleine Pauly 5. München: Druckenmüller Verl., 1973.
- Fitz Jenő: Les Syriens à Intercisa. Bruxelles: Latomus, 1972. 264 p. 2 t. (Collection Latomus 122.) Rec.: Mócsy András = ActaArchHung 25 (1973): 1—2. p.233—234.
- Fitz Jenő: Die Verleihung der auszeichnenden Kaiserbeinamen des 3. Jahrhunderts. = Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik. München, 1972. p. 385—395.
- Fitz Jenő: Verwaltung der pannonischen Bergwerke. = Klio 54 (1972) p. 213—225.
- Fitz Jenő vide: Alföldy Géza, Krüger M. L., Petru P., Szilágyi János, Szilágyi Mária
- Fülep Ferenc: Beiträge zur frühmittelalterlichen Geschichte von Pécs (Sopianae — Quinque Basilicae — Fünfkirchen). = ActaArchHung 25 (1973): 3—4. p. 307—326. 2 ill.
- Fülep Ferenc: Nézzük meg együtt a pécsi ókeresztény sírkamrát. = Művészet 14 (1973): 9. p.16—17.
- Fülep Ferenc: Az öt templom városa. — Múzsák 1973: 2. p. 14—17. 14 ill.
- Fülep Ferenc: The survival of an Early Christian chapel at Pécs. = NewHungQuart 14 (1973): 51. p.191—196.
- Fülep Ferenc—Duma György: Adatok a római kori emlékek továbbéléséhez. (A pécsi cella trichora falfestményeinek vizsgálata.) = AnTan 19 (1972): 1. p. 64—80. 9 ill.
- Fülep Ferenc—Duma György: Examinations of the wall paintings in the cella trichora of Pécs. = FolArch 23 (1972) p.195—213. 8 ill. 7 táblázat.
- Fülep Ferenc—Fetter Antal: Neuere Forschungen in der ausgemalten, frühchristlichen Grabkammer Nr. II. von Pécs. = PécsiMúzÉvk 16 (1971) p.91—103. 10 ill.
- Gabler Dénes: Italische Sigillaten in Nordwestpannonien. Eisenstadt: Burgenl. Landesmus, 1973. 44 p. 6 t. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 51.)
- Gabler Dénes: Der römischen Gutshof von Fertőrákos-Golgota. = ActaArchHung 25 (1973): 1—2. p.139—176. t. 29—38. 18 ill.
- Gabler Dénes vide: Alföldy Géza, Huld-Zetsche I., Petru P.
- Galsterer H.: Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel. Berlin: De Gruyter, 1971. XIII, 84 p. 1 térk. Rec.: Tóth Endre = ArchÉrt 100 (1973): 1. p.123—124.
- Gáspár Dorottya: Egy intercisai votív felirat. — A votive inscription from Intercisa. = ArchÉrt 100 (1973): 1. p.55—58.
- Gáspár Dorottya: On the research of the Roman casket-mounts. = ActaArchHung 25 (1973): 3—4. p. 363—369.
- Gáspár Dorottya: Spätrömische Kästchenbeschläge in Pannonien. = ActaAntSzeged Tom. XV: 1. (Textband) 57 p., Tom. XV: 2. (Tafelband) 105 ill. 2 térk. Szeged, 1971. Rec.: Török László = ActaArchHung 25 (1973): 3—4. 407. p.
- Gáspár Dorottya vide: Balla Lajos, Hoffmann D., Wells C. M.
- Gedeon Tihamér—Nemcsics Antal: A Balatonfüred temetői templomrom ásatásakor előkerült római kori vakolat vizsgálata. — Untersuchung des bei der Freilegung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred zum Vorschein gekommenen römerzeitlichen Wandbewurfes. — Analyse du mortier de l'époque romaine, trouvé aux fouilles des ruines de l'église du cimetière de Balatonfüred. — Исследование штукатурки римского периода, обнаруженной при раскопках балатонфюредской кладбищенской церкви. = VeszprMúzközl 11 (1972) p. 180—182., 189., 191., 193. 55—56. ill.

- Geszteleyi Tamás*: Tellus-Relief aus Arrabona. = *Studium* 2 (1971) p. 29–37. 3 ill.
- Harmatta János*: A föld jogi helyzete Pannoniában. = *AnTan* 19 (1972): 1. p. 52–63.
- Hispania Antiqua*. Revista de Historia Antiqua 1 (1971). Colegio Universitario de Alava (Vitoria). 370. p. Rec. = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. 438. p.
- Hoffmann D.*: Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Düsseldorf: Rheinland-Verl., 1969. 858 p. 4 térc. Auszug aus der Notitia Dignitatum. Epigraphische Studien Bd. 7 (I–II.) Rec.: *Gáspár Dorottya* = *ActaArchHung* 25 (1973): 1–2. p. 234–236.
- Huld-Zetsche I.*: Trierer Reliefsigillata Werkstatt 1. (Materialien zur römisch-germanischen Keramik, 9.) Bonn: Habelt, 1972. 232 p. 69 t. 1 táblázat, 14 ill. 1 mell. Rec.: *Gabler Dénes* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 427–429.
- Kádár Zoltán* vide: *Balla Lajos*
- Kiss Ákos*: Kőpadlók Aquincumtól Savariáig. = *Műzsák* 1973: 1. p. 6–7. 3 ill.
- Kiss Ákos*: Roman mosaics in Hungary. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 72 p. 24 t. 22 ill. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Rec. = *MTud* 18 (1973): ill. p. 777–778.
- Klemenc J.*–*Kolšek V.*–*Petru P.*: Antične Grobnice v Šempetru. Antike Grabmonumente in Šempeter. Ljubljana, 1972. 87 p. 77 t. 3 mell. ill. (Catalogi et Monographiae cura Musei Nationalis Labacensis editi Nr. 9.) Rec.: *Mócsy András* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 430–431.
- Klumbach, Hans* vide: *Spätrömische Gardehelme*
- Knörzer K. H.*: Römerzeitliche Pflanzenfunde aus Neuß. Novaesium IV. Limesforschungen 10. Berlin: Mann Verl., 1970. 161 p. 23 t. 2 táblázat, 3 ill. Rec.: *Salamon Ágnes*–*Skoflek I.* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 429–430.
- V. Kocztur Éva*: Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz. — Neuere Daten zu den Haustypen der Urbevölkerung von Gorsium. = *FolArch* 23 (1972) p. 43–58. 8 ill. 1 táblázat.
- Kolšek V.* vide: *Klemenc J.*
- Kovács László* vide: *Chasanow A. M.*
- Kőhegyi Mihály*: Megjegyzések és pótlás két szombat-helyi II. század végi dénárlethez. = *Savaria* 4 (1966–1970) p. 97–105. 1 ill.
- Kőhegyi Mihály*: Római pénzek szarmata sírokban. = *MNumÉvk* 1972. p. 173–188.
- Kőhegyi Mihály*: Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa–Csongrád közötti útvonalon. — Römischen Münzumlauflauf und Handel auf Strecke zwischen Intercisa und Csongrád. = *Cumania* 1 (1972) p. 103–113. 1 térc. 1 táblázat.
- Krüger M. L.*: Die Relief des Stadtgebietes von Carnuntum. I.: Die figürlichen Reliefs. Corpus der Skulpturen der römischen Welt: Österreich 1/3. Wien–Köln–Graz: Böhlau Nachf., 1970. 79 p. 83 t. Rec.: *Fitz Jenő* = *ArchÉrt* 100 (1973): 1. p. 125–126.
- Lakatos Pál*: A Dél-Alföldön keresztülhaladó római kori út kérdéséhez. = *AnTan* 19 (1972): 2. p. 214–219. 1 ill.
- Landesausstellung. Die Römer an der Donau. Noricum und Pannonien*. Schloss Traun, Petronell, NÖ. 25. Mai bis 28. Oktober 1973. Wien: Amt der Niederöster. Landesregierung, 1973. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge 55 (1973).
- Lőrincz Barnabás*: A barbaricum római épületek bélyeges. téglái. — Stempelziegel römischer Gebäude im Barbaricum. = *ArchÉrt* 100 (1973): 1. p. 59–65. 6 ill.
- Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Römische Abteilung* 78 (1971): 2., 79 (1972): 1, 2. Rec.: *B. Thomas Edit* = *ArchÉrt* 100 (1973): 2. p. 283–284.
- Mócsy András*: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1970. 284 p. Rec.: *Balla Lajos* = *Alba Regia* 12 (1971) p. 239–240., u. az = *AnTan* 19 (1972): 1. p. 137–140.
- Mócsy András*: Das letzte Jahrhundert der römisch-barbarischen Nachbarschaft im heutigen ungarischen Gebiete. — A római–barbár szomszédság utolsó évszázada hazánk területén. = *Cumania* 1 (1972) p. 83–102. 1 térc.
- Mócsy András*: Pannonia-Forschung 1969–1972. = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 365–403. 6 ill.
- Mócsy András*: Pannonia provincia története. Bp.: Tankönyvkiadó, 1972. 231 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.)
- Mócsy András*: Zur Geschichte Pannoniens in der Römerzeit. = Landesausstellung die Römer an der Donau Noricum und Pannonien. Petronell, 1973. p. 31–44.
- Mócsy András* vide: *Balla Lajos*, *Barkóczi László*, *Fitz Jenő*, *Klemenc J.*
- Nagy Tibor*: Aspekte der Urbanisierung in Pannonien. = Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik. München, 1972. p. 93–96.
- Nemcsics Antal* vide: *Gedeon Tihamér*
- Palágyi Sylvia*: A paloznaki és a túskevári szarkofág. — Die Sarkophage von Paloznak und Túskevár. — Les sarcophages de Paloznak et Túskevár. — Палознакский и Тюшкеварский саркофаги. = *VeszprMúzközl* 11 (1972) p. 109–119. 23 ill.
- Pál Imre*: A Viminatium-i római colonialis pénzverés. — Die römische Koloniale Münzprägung in Viminatium. = *MNumÉvk* 1971. p. 153–163. 8 ill.
- Parragi Györgyi*: Septimius Flaccus oltárköve Aquincumból. — Der Altarstein des Septimius Flaccus aus Aquincum. = *ArchÉrt* 100 (1973): 2. p. 119–221. 2 ill.
- Peters W. J. T.* vide: *Zadoks-Josephus Jitta, A. N.*
- R. Pető Mária*: A pannóniai római katonaság lőszerszámozási módja. — Way of harnessing in the Roman cavalry of Pannonia. = *FolArch* 24 (1973) p. 57–65. 3 ill.
- R. Pető Mária*: A pannóniai szarvasmarhatartás emlékei. — Памятники разведения крупного рогатого скота в Паннонии. — Material zur Rinderhaltung in Pannonien. = *Agtszle* 15 (1973): 1–2. p. 70–74.
- Petru P.*: Hišaste žare Latobikov. — Hausurnen der Latobiker. Situla 11. Dissertationes Musei Nationalis Labacensis. Ljubljana, 1971. 164 p. 25 t. 42 ill. 1 mell. Rec.: *Fitz Jenő* = *Alba Regia* 12 (1971) 241. p., *Gabler Dénes* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p. 418–420.
- Petru P.* vide: *Klemenc J.*
- Sz. Póczy Klára*: L'importation de verreries d'Aquilee dans les villes panoniennes aux Ier et IIe siècles. = Annales du 5e Congrès International d'Étude Historique du Verre. Prague, 6–11. juillet 1970. (Ed. Liège, 1972.) p. 51–57. 1 t. 4 ill.
- Radan G.*: Comments on the history of Jews in Pannonia. = *ActaArchHung* 25 (1973): 2. p. 265–278. 8 ill.
- R. R. S.*: Római kori „kuka” Óbudán (Az aquincumi táborváros Korvin Ottó utcai múzeumáról.) = *Budapest* 11 (1973): 3. 48. p.
- Sági Károly*: Ókeresztény bazilikának vélt villa rustica hitelesítő ásatása Kékkúton. — Kontrollgrabung einer für frühchristliche Basilika gehaltenen villa rustica in Kékkút. — Fouilles de vérification d'une villa rustica à Kékkút. — Повторные раскопки ви́лла русти́ки в Кэ́кку́те, ошибочно принимавшейся за христианскую базилику. = *VeszprMúzközl* 11 (1972) p. 121–138. 19 ill.
- Salamon Ágnes* vide: *Knörzer K. H.*
- Skoflek I.* vide: *Knörzer K. H.*
- Soproni Sándor*: Beszámoló a IX. Nemzetközi Limeskongresszusról. = *ArchÉrt* 100 (1973): 1. p. 107–108.
- Soproni Sándor*: Késő római limes Esztergom és Szentendre között. Valeria IV. századi védelmi rendszere. Bp. (MTA Kesz. Szoks.) 1973. 16 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)
- Soproni Sándor*: Militär und Befestigungen am panonischen Limes. = Landesausstellung „Die Römer an

- der Donau. Noricum und Pannonien." Petronell, 1973. p. 59–67. 1 ill.
- Spätromische Gardehelme.* Hg. von Hans Klumbach. In Verbindung mit W. C. Braat, M. Manojlovic-Marijanski, K. M. Skalon und E. B. Thomas. München: Beck, 1973. 117 p. 65 t. 27 ill. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 15.)
- Szentlélek Tihamér* vide: Balla Lajos
- Szilágyi János:* Inschriften mit historischen Hintergrund aus Aquincum. Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy. (Cambridge, 1967) Oxford, 1971. p. 311–316. *Rec.: Fitz Jenő* = Alba Regia 12 (1971) Notes 260. p.
- Szilágyi Mária:* Situation matérielle des soldats de l'armée romaine danubienne au IIIe siècle = AnTan 18 (1971) p. 267–276. *Rec.: Fitz Jenő* = Alba Regia 12 (1971) Notes 259. p.
- Szirmai Krisztina:* Portrék és szoborfejek az Aquincumi Múzeumban. — Porträts und Skulpturenköpfe von Aquincum. = ArchÉrt 100 (1973): 2. p. 224–231. 5 ill.
- T. Szőnyi Eszter:* Zur Verbreitung und Herstellung der sog. rätischen Keramik in Pannonien. = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 87–108. t. 21–24. 14 ill.
- B. Thomas Edit:* Frühkaiserzeitliche Victoria-Statuette aus dem Barbaricum. Koracsászárkori Victoria-szobrocska a barbarikumból. = Cumania 1 (1972) p. 57–81. 16 ill.
- B. Thomas Edit:* Der Helm von Budapest. = Spätromische Gardehelme. München, 1973. p. 39–50. t. 12–18. 3 ill.
- B. Thomas Edit:* Der Helmfund von Intercisa. = Spätromische Gardehelme. München, 1973. p. 103–109. t. 45–57. 27 ill.
- B. Thomas Edit:* Die Villen Pannoniens als Kultur- und Wirtschaftsfactoren. = Landesausstellung „Die Römer an der Donau. Noricum und Pannonien." Petronell, 1973. p. 85–93.
- B. Thomas Edit* vide: Buschhausen H., Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Röm. Abt., Zadoks-Josephus Jitta, A. N.
- Tóth Endre:* Figürlich verzierte Loculus-Platte aus Savaria. = FolArch 23 (1972) p. 59–67. 2 ill.
- Tóth Endre:* Late antique imperial palace in Savaria (the question of the so-called Quirinus Basilica). = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 117–137. t. 25–28. 5 ill.
- Tóth Endre:* A savariai capitoliumi triász torzóinak kérdése. — Вопрос о триаде торсов статуи капитолия Саварии. — Die Problematik der capitolinischen Trias-Torsos von Savaria. = ArchÉrt 100 (1973): 1. p. 19–31. 7 ill.
- Tóth Endre* vide: Balla Lajos, Barkóczi László, Galsterer H.
- Tóth István:* Destruction of the Sanctuaries of Iuppiter Dolichenus at the Rhine and in the Danube region (235–238). = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 109–137. 5 ill.
- Tóth István:* Jegyzetek Savaria római kőemlékeiről. = ArchÉrt 100 (1973): 2. p. 250–256.
- Tóth István:* Sacerdotes Iovis Dolicheni. = Studium 2 (1971) p. 23–28.
- Török László* vide: Gáspár Dorottya
- Várady László:* Pannónia későrómai történetének vitanyagához. Válasz két cikkre (Harmatta János és Nagy Tibor cikkeire). = Századok 106 (1972): 4–5. p. 1086–1093.
- Wells C. M.:* The German policy of Augustus. An examination of the archaeological evidence. Oxford: Univ. Press, 1972. 337 p. *Rec.: Gáspár Dorottya* = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. p. 426–427.
- Wellner István:* Megjegyzések az aquincumi helytartói villacsoporthoz keletkezésének újabb adataihoz. — Bemerkungen zu neueren Angaben in Zusammenhang mit der Datierung der Statthalter-Villa von Aquincum. = ArchÉrt 100 (1973): 2. p. 222–223.
- Zadoks-Josephus Jitta, A. N. — Peters W. J. T. — van Es, W. A.:* Roman Bronze statuettes from the Netherlands. I.: Statuettes found North of the Limes. Groningen: Volters, 1967. XIII+140 p. 195 ill. 1 színes t. 1 térk., II.: Statuettes found south of the Limes. 1969. XIII, 216 p. 341 ill. 1 színes t. 1 térk. (Scripta Archaeologica Groningana 1, 2.) *Rec.: B. Thomas Edit:* ArchÉrt 100 (1973): 1. p. 126–127.
- VII. Népvándorlás. Kora középkor. Magyar őstörténet — Aetas migrationum. Origines Hungarorum*
- Амброз А. К.* vide: Salamon Ágnes
- Bach H. — Dušek S.:* Slawen in Thüringen. Geschichte und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Nach den Ausgrabungen bei Espenfeld. Weimar, 1971. 26 p. 47 t. 6 ill. (Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens 2.) *Rec.: Cs. Sós Ágnes* = ArchÉrt 100 (1973): 2. p. 288–289.
- Bakay Kornél — Kiszely István:* Neue Angaben zur Geschichte des Komitates Békés in der Landnahmezeit. (Gräberfelder von Gerendás und Mezőkövácsháza.) Bericht. Appendix: *Matolcsi János:* Die Untersuchung der Pferdeknochen des Grabes 1. von Gerendás. = MittArchInst 3 (1972) p. 103–122. t. 34–47., táblázat: 1–4.
- Bakay Kornél* vide: Borkovský I., Dumas-Dubourg F.
- Bálint Csanád:* Hunok, avarok, magyarok. — Hunnen, Awaren, Magyaren. Vezető a szegedi Móra Ferenc Múzeum régészeti kiállításához. Szeged: Szegedi ny., 1973. 37 p. 21 ill.
- Bálint Csanád:* A magyar köznép a X–XI. században. = Tiszatáj 1972: 8. p. 40–49.
- Bálint Csanád:* Már megint és még mindig a sumérosok. = Tiszatáj 1973: 3. p. 76–79.
- Bálint Csanád:* Погребения с конями у венгров в 9–10. вв. — Magyar burials with horses the Xth and XIth centuries. Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 1972. p. 176–188., 304–305. 1 ill.
- Bálint Csanád* vide: Demolon P., Dienes István
- Baráth Tibor:* A magyar népek őstörténete, II. kötet. Montréal: Szerző kiadása, 1973. 174 p. ill.
- Baráth Tibor:* Tájékoztató az újabb magyar őstörténeti kutatásokról. Montréal: Szerző kiadása, 1973. 55 p. 1 ill.
- Bartha Antal:* Истоки венгерской культуры X. в. — The sources of tenth century Hungarian culture. — Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 1972. p. 118–127., 301–302.
- Bartha Antal* vide: Korszunskij A. R.
- Beninger E. — Mütsch-Märheim H.:* Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland. Eisenstadt: Landesmuseum, 1970. 34 p. 13 t. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 43.) *Rec.: Köhegyi Mihály* = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 236–237., u. az: ArchÉrt 100 (1973): 1. 128. p.
- Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie.* Berlin, 24–28. August 1970. Hg.v. Joachim Herrmann und Karl-Heinz Otto. Bd. 1–3. Berlin: Akad. Verl., 1970–1973. 159, 483, 513 p. 10+22 t. ill.
- Bíróné Sey Katalin:* Bizánci pénzek a Kárpát-medencében. = MNumÉvk 1972. p. 131–137.
- Bóna István:* VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunajvárosban. Bp.: Akad. Kiadó, 1973. 162 p. 42 t. 16 ill. (Fontes Archaeologici Hungaricae.)
- Borkovský I.:* Die Prager Burg zur Zeit der Přemyslidenfürsten. Praha: Academia Verl., 1972. 190 p. 62 ill. *Rec.: Bakay Kornél* = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. p. 435–436.
- Bökönyi Sándor* vide: Török Gyula
- P. Brestyánszky Ilona:* Csongrád megye iparművészeti kincsei. A honfoglalás előtti idők. = SzegediMűÉvk 1970: 2. p. 7–8.
- Budinsky-Krička, Vojtech — Fettich Nándor:* Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava: Akad., 1973. 238 p. 72 ill. (Archaeologica Slovaca. Monographie 2.)

- Czeglédy Károly*: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1969. 159 p. Rec.: Kara G. = *ActaLingHung* 22 (1972): 3–4. 450. p.
- Csallány Dezső*: Avarkori páncélok a Kárpát-medencében (1. rész.) — Die Panzer der Awarenzeit im Karpatenbecken. = *NyírMúzÉvk* 12–14 (1969–1971) p.7–44. 11 ill.
- Чернецов В. Н.* vide: *Проблемы археологии.*
- Demolon P.*: Le village mérovingien de Brebières (VIe–VIIe siècles) avec une étude de la faune par Th. Poulain-Josien. Arras: 1972. 340. p. 10 t. 59 ill. 67 szöveggközi ill. (Mémoires de la Commission Départementale des Monuments Hist. du Pas-de-Calais 14.) Rec.: *Bálint Csanád* = *ArchÉrt* 100 (1973): 1. p. 127–128.
- Dercsényi Dezső* vide: *Dienes István*
- Dienes István*: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. — Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét. = *FolArch* 24 (1973) p. 177–217. 14 ill.
- Dienes István*: A honfoglaló magyarok. Bp.: Corvina Kiadó, 1972. 86 p. 73 ill. 27 szöveggközi ill. (Hereditas sorozat.) Rec.: *Bálint Csanád* = *Tiszatáj* 1973: 2. p. 76–79., *Dercsényi Dezső* = *Művészet* 14 (1973): 4. p. 43–44. 1 ill., *Fodor István* = *ArchÉrt* 100 (1973): 2. p.281–282., *Kovács László* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p.408–409., = *Múzsák* 1973: 1. 41. p. 2 ill.
- Dienes István*: Les Hongrois conquérants. Bp.: Corvina Kiadó, 1972. 102 p. 73 ill. 27 szöveggközi ill. Rec.: *Bálint Csanád* = *CahCivMéd* 16(1973). p. 243–246.
- Dienes István*: Vita a honfoglalás kor kérdéseiről. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 7–18.
- Dumas-Dubourg F.*: Le trésor de Fécamp Xe siècle. (Mémoires de la Section d'Archéologie I.) Paris: Bibl. Nationale, 1971. 303 p. 30 t. Rec.: *Bakay Kornél* = *ActaArchHung* 25 (1973): 3–4. p.434–435.
- Dušek S.* vide: *Bach H.*
- Erdélyi István*: Об археологической культуре древних венгров конца IX-первой половины X. в. н. э. — On the archaeological culture of the early Hungarians of late ninth — early tenth centuries. 302. p. — Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 1972. p.128–144., 302. p. 1 térk. 4 ill.
- Erdélyi István* vide: *Salamon Ágnes*, *Проблемы археологии.*
- A finnugor őshaza nyomában.* Válogatta és szerk.: *Iffy Kodolányi János*. Bp.: Gondolat Kiadó, 1973. 449 p. 3 térk. (A magyar néprajz klasszikusai.)
- Fodor István*: Honfoglalás kori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. A sósartyáni korongpár. — К вопросу об иранском влиянии в венгерском искусстве эпохи завоевания родины. — On the problem of the influence of Iranian art in the conquest period (10th century). = *ArchÉrt* 100 (1973): 1. p. 32–41. 7 ill.
- Fodor István*: Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. — Über einige rühgeschichtliche Beziehungen unserer landnahmezeitlichen Archäologie. = *FolArch* 24 (1973) p. 159–176. 6 ill.
- Fodor István*: Őstörténetünk korai szakaszainak néhány fővonása. — Некоторые главные черты раннего периода венгерской протонистории. — Quelques traits principaux des premières époques de notre histoire. = *TörtSzle* 15 (1972): 1–2. p.1–28. 4 ill.
- Fodor István*: Új könyv a honfoglaló magyarságról. — (Dienes István: A honfoglaló magyarok. Bp., 1972. könyvének ismertetése.) = *SzabSzatSzle* 8 (1973): 4. p.118–123.
- Fodor István*: Az újabb szovjetföldi kutatások és a magyar őstörténet. = *SzabSzatSzle* 8 (1973): 2. p.102–118. 1 ill.
- Fodor István*: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. — Skizzen aus der Archäologie der finnisch-ugrischen Urgeschichte. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum 1973. 121 p. (Régészeti Füzetek Ser. II: 15.)
- Fodor István*: К вопросу о погребальном обряде древних венгров. — About funeral rites of the conquering Hungarians. = Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 1972. p. 168–175. 1 ill.
- Fodor István* vide: *Dienes István*
- Földes László* (ed.): Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Unter redaktionellen Mitwirkung von Béla Gunda. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1969. 903 p. 255 ill. 4 térk. Rec.: *Huppertz, Josefina* = *Anthropos* 68 (1973): 3–4. p.641–645.
- Garam Éva*: Avar temetők Andocsón. — Avar cemeteries at Andocs. = *FolArch* 23 (1972) p.129–182. 27 ill. 1 térk.
- Sz. Garam Éva*: Awarenzeitliche Glastrinkgefäße aus Kisköre. = *ActaArchHung* 25 (1973): 2. p.279–288. t. 39–42.
- Gedai István*: A kiskunfélegyházi X. századi sírlelet érmei. — Les médailles de la trouvaille de Kiskunfélegyháza du Xe siècle. — Die Münzen des Grabfundes von Kiskunfélegyháza aus dem 10. Jahrh. = *Cumania* 1 (1972) p. 169–175. 15 ill. 1 térk.
- Gedai István*: Pénzforgalom a magyaroknál a X. században és az önálló pénzverés kezdete. = *MNumÉvk* 1972. p. 139–149.
- Gedai István*: Вопросы денежного обращения у венгров до чеканки собственной монеты. Questions of Hungarians circulation of money before their independent coinage. = Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 1972. p. 203–205., 306–307.
- Генинг В. Ф.*: История населения удмуртского Прикамья в пьяноборскую эпоху. Часть I. Чегандинская культура III в. до н. э. — II в. н. э. ВАС. 10. Свердловск—Ижевск, 1970. 224 p. 30 t. 44. ill. часть II. Археологические памятники чегандинской культуры III в. до н. э. — II в. н. э. ВАС. 11. Свердловск—Ижевск, 1971. 159 p. 30 t. 47. ill. Rec.: *Fodor István* = *ArchÉrt* 100 (1973): 2. p.287–288.
- Györffy György*: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. = *Valóság* 16 (1973): 7. p.1–16., *Látóhatár* 1973. nov.
- Halikova J. A.*: A volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. — Die ethnische Verwandtschaft zwischen den Wolga-Bulgaren und der Bevölkerung Ungarns im 10. Jahrhundert. = *HajdúMúzÉvk* 1 (1973) p. 21–35. 7 t.
- Harhou R.* vide: *Salamon Ágnes*
- Hermann Joachim* vide: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slavische Archäologie*
- Holmqvist Wilhelm* vide: *László Gyula*
- Huppertz Josefina* vide: *Földes László*
- Imre János* vide: *L. Kovrig Ilona*
- Kahler Frigyes*: Bizánc megéri a fáradságot. = *Az Érem* 28 (1972): 2. p.52–54. 14 ill., 29 (1973): 1. p. 8–10. 26 ill.
- Kara G.* vide: *Czeglédy Károly*
- H. Kerecsényi Edűt*: IX. századi sírok Letenyén. — Gräber aus dem 9. Jahrhundert in Letenye. = *FolArch* 24 (1973) p.135–151. 10 ill.
- Kiss Attila*: Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien in 10–11. Jahrhundert. = *ActaArchHung* 25 (1973): 2. p.327–340. 5 ill.
- Kiszely István*: Der deformierte Schädel im Grabfund von Keszthely. = *MittArchInst* 3 (1972) p. 123–127. t. 46–48. 2 táblázat.
- Kiszely István*: Esame antropologico dei resti scheletrici della necropoli longobarda di castel Trosino. = *Atti-MemToscana* 36 (1971) p. 113–161. 11 ill.
- Kiszely István*: Il volto dei longobardi ricostruzione fisiologica di un campione etnico longobardo. = *Atti-MemToscana* 38 (1973) p. 63–79. 17 ill.
- Kiszely István*: A letenyei VIII–IX. századi csontvázak antropológiai jellemzése. — Anthropologische Charakterisierung der Skelette von Letenye aus dem 8–9. Jahrhundert. = *FolArch* 24 (1973) p. 153–158. 2 ill. 2 táblázat.

- Kiszely I.: Problems of investigation of the Lombard ethnic group. = Advance in the biology of human populations. The 9th Congress of the Hungarian Biological Society. Budapest, 1970. (1972.) p.479–487. 1 táblázat 3 ill.
- Kiszely István vide: Bakay Kornél
- Iffj. Kodolányi János vide: A finnugor őshaza nyomában
- Kovács László vide: Dienes István
- Korszunszkij A. R.: Gotszkaja Iszpanija (Izdatelystvo Moszkovszkovo Universzitet), 1969. 325 p. Rec.: Bartha Antal = Századok 107 (1973): 1. p.142–144.
- L. Kovrig Ilona: Hunnicher Kessel aus der Umgebung von Várpalota. Anhang I. Zimmer Károly–Járó Márta: Spektrographische Untersuchungen von hunnischen Kesseln. Anhang II. Imre János: Über die Herstellung des hunnischen Kessels aus der Umgebung von Várpalota. = FolArch 23 (1972) p.95–127. 13 ill.
- Kralovánszky Alán: Ein Anschirrfund aus dem 10. Jahrhundert in Ungarn. = Berichte über den II. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie Bd. II. Berlin, 1973. p.357–361.
- U. Köhalmi Katalin: A steppék nomádjá lóháton, fegyverben. Bp.: Akad. Kiadó, 1972. 221 p. 33 ill. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12.) Rec. = MTud 18 (1973): 6. 404. p.
- Kőhegyi Mihály: [Észak-Bácska] a honfoglalástól a középkorig. = Észak-Bácska (Bp.: Mezőgazdasági Kiadó, 1972) p.25–27.
- Kőhegyi Mihály: Hunkori edények Jánosszállásról. = Szege diMúzeum 1971: 1. p.275–280. 8 ill.
- Kőszegi Mihály vide: Beninger E., Malter J. L.
- Láng-Bottján Olga: Changes in the palate owing to age. = Advances in the biology of human populations. The 9th Congress of the Hungarian Biological Society. Bp., 1970. (1972.) p.473–477. 2 táblázat.
- László Gyula: A honfoglalókról. (Diószegi Vilmos emléké nek.) Bp.: Tankönyvkiadó, 1973. 78 p.
- László Gyula: „Inter Sabariam et Carnuntum...” = Soprszle 26 (1972): 4. p. 320–333. 5 ill.
- László Gyula: Les monuments byzantines en Hongrie. — Deux conférences tenues à Ravenne en 1969, 3: 20–21, au Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina. = DissArch Ser. II. No 1. Bp. 1972. p.63–110.
- László Gyula: Magyarok és szlávok. — Ungarn und Slawen. = Szege diMúzeum 1971: 1. p.281–294.
- László Gyula: A népvándorlás kor művészete Magyarországon. Bp.: Corvina Könyvkiadó, 1960. 152 p. 144 t. 193 ill. 14 színes t. 79 szövegközi ill. 1 térk. Rec.: Cs. Sós Ágnes = ArchÉrt 100 (1973): 2. p.280–281.
- László Gyula: Steppenvölker und Germanen, Kunst der Völkerwanderungszeit. Wien—München—Bp.: Corvina Kiadó, 1971. 193 p. 193 t. + 16 színes t. 79 ill. Rec.: Holmqvist Wilhelm = Fornvännen 1973: 1. p. 57–59.
- László Gyula: Ungarn und Slawen. = Berichte über den II. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie. Bd. II. Berlin, 1973. p. 103–121.
- László Gyula: К вопросу о формирования финно-угров. = Проблемы археологии и древней истории угров. — To the problem of the formation of the Finno-Ugrians. Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 1972. p. 7–9., 296.
- Lengyel Imre: Laboratoriumsuntersuchungen an den menschlichen Knochenresten des Grabes Nr. 47 aus dem Gräberfeld von Kisköre. = ActaArchHung 25 (1973): 2. p.289–291. 1 ill.
- Lengyel Imre—Nemeskéri János: Analysis of the structure of a 9th century ethnic group, on the basis of the laboratory and morphological examination of their bone finds. = Advances in the biology of human populations. The 9th Congress of the Hungarian Biological Society. Budapest, 1970. (1972) p.489–494. 5 t. 2 ill.
- Lengyel Imre vide: Salamon Ágnes
- Lippert A. vide: Salamon Ágnes
- Lipták Pál: Der anthropologische Fund von dem Ackerhof Szabadszállás-Boczka. — A Szabadszállás-Boczka tanyai embertani lelet. = Cumania 1 (1972) p. 137–141. 1 t. 3 táblázat.
- Malter J. L.: Byzantine numismatic bibliography 1950–1965. Chicago: Argonaut, 1968. 59 p. Rec.: Kőhegyi Mihály = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. 237. p.
- Marcsik Antónia: Generalizált tbc megbetegedés diagnózisa egy avar kori csontvázon. — Diagnose einer generalisierten Tbc-Erkrankung auf einer awarenzeitlichen Skelett. = AnthrKözl 16 (1972):2. p. 99–103. 6 t.
- Martin Max vide: Salamon Ágnes
- Mesterházy Károly: Hajdúböszörmény földjének története a népvándorlás és honfoglalás korában. = Hajdúböszörmény története (Hajdúböszörmény, 1973) p.14–28.
- Mesterházy Károly: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. — Ismaeliten, Böszörménien, Wolgabulgarren. = HajdúMúzeum 1 (1973) p. 37–48.
- Mészáros Gyula: A regölyi „aranyásr”. Szekszárd: Tolna megyei Tanács V. és a Balogh Ádám Múzeum kiadása, 1972. 12 p. 9 képmell. 11 t.
- Mitscha-Märheim H. vide: Beninger E.
- Mohay András: Katoyna. = Studium 2 (1971) p. 39–46.
- Moravcsik Gyula: Byzantium and the Magyars. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1970. 147 p. 16 ill. Rec.: Szádeczky-Kardoss Samu = AnTan 19 (1972): 2. p. 283–284.
- Nagy Árpád: A honfoglaló magyarság „nomád szinkretizmusa”. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 33–36.
- Nagy Árpád: X—XI. századi emlékeink bizánci rétegeinek tagolódásáról. = Studium 2 (1971) p. 47–52.
- Németh Péter: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről 1969–1971. — Предварительный отчет о первых трех годах археологических исследований сабальского комитатского центра эпохи Арпадов. — Vorläufige Mitteilung über die ersten drei Forschungsjahre im Árpádenzeitlichen kom. Szabolcs (1969–1971). = ArchÉrt 100 (1973): 2. p.167–179. 10 ill.
- Németh Péter: Образование пограничной области Боржавы. — The rise of Borsova frontier county. = Проблемы археологии и древней истории угров. Москва 1972. p. 206–220., 307–308., 5 ill.
- Németh Péter: A szabolcsi földvár. = Alföld 24 (1973): 10. sz. p. 69–71., = Látóhatár 1973. november. p.188–192.
- Németh Péter: Újabb eredmények a honfoglaló magyarság települési rendjének kutatásában. = SzabSzatSzle 8 (1973): 4. p.67–68.
- Otto, Karl Heinz vide: Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie
- Párducz Mihály: Sarmatisches Gräberfeld aus der Hunnenzeit von Bugac-Pusztaháza. — Hun kori szarmata temető Bugac-Pusztaházán. = Cumania 1 (1972) p. 116–129. 3 t. 5 ill.
- Párducz Mihály: Völkerwanderungszeitlicher Fund aus Kiskunmajsa. — Kiskunmajsai népvándorlás kori lelet. = Cumania 1 (1972) p. 131–136. 2 ill.
- Проблемы археологии и древней истории угров. Ред.: А. П. Смирнов—В. Н. Чернецов—И. Ф. Эрдели. Москва: Изд. «Наука», 1972. 312. p. ill.
- Salamon Ágnes—Erdélyi István: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Mit Beiträgen von I. Lengyel und T. Tóth. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 184 p. 5 ill. 84 t. Rec.: Амброз, А. К. = СовАрх 1973: 4. p.289–294., Comsa M. = Dacia N.S. 26(1972) p.429–432., Harhoiu R. = StClstorV 23 (1972): 3. p.498–503. Lippert A. = Anz. f. Altertumswiss. Innsbruck, 1971., Martin Max = ZtschweizArch 30 (1973): 2. p. 110–112. 1 ill.
- Salamon Ágnes vide: Schach-Dörge H.
- Schach-Dörge H.: Die Bodenfunde des 3. bis 6. Jahrhunderts nach Chr. zwischen mittlerer Elbe und Oder. (Offa Bücher, 23.) Neumünster: Wachholtz Verl., 1970 260 p. 111 t. 11 térk. 86 ill. Rec.: Salamon Ágnes = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. p.433–434.

- Cs. Sós Ágnes: Jelentés a pókaszepetki ásátásokról. — Report on excavations at Pókaszepetk. — ArchÉrt 100 (1973): 1. p.66–77. 11 ill.
- Cs. Sós Ágnes: Knochenbearbeitungswerkstatt in Mosaburg-Zalavár. = ČasMorMus 57 (1972) p. 187–194.
- Cs. Sós Ágnes: Zur Problematik der Awarenzeit in der neueren ungarischen archäologischen Forschung. = Berichte über den II. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie. Bd. II. Berlin, 1973. p.85–102.
- Cs. Sós Ágnes vide: Bach H., László Gyula
Szádeczky-Kardoss Samu vide: Moravcsik Gyula
Смирнов А. П. vide: Проблемы археологии.
- H. Tóth Elvira: Preliminary account of the Avar princely find at Kunbábony. — Előzetes beszámoló a kunbábonyi avar fejedelmi leletről. = Cumania 1 (1972) p. 143–168. 8 ill.
- Tóth Tibor vide: Salamon Ágnes
- Török Gyula: Halottesonkítás egy dunavarsányi avar sírban. — Leichenverstümmelung in einem Awarengrab von Dunavarsány. = FolArch 23 (1972) p.183–194. 8 ill.
- Török Gyula: VII. századi sírok Kerepasról. — Gräber aus dem 7. Jahrhundert im Kerepes. = FolArch 24(1973) p. 113–134. 11 ill.
- Török Gyula: Sopronkőhida IX. századi temetője. — The cemetery of Sopronkőhida in the 9th century. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 130 p. 36 t. 37 ill. Bökönyi Sándor: A temető állatesontanyagának vizsgálata. p. 117–130. 6 ill. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Rec.: MTud 18 (1973): 12. 858. p.
- Váczy Péter: Sisak és diadém. Numizmatikai adatok a bizánci császárkorona kialakulásához. — Helm und Diadem. Die Ausbildung der byzantinischen Kaiserkrone im Lichte der Numismatik. = MNumÉvk 1971. p. 96–130. 13 ill.
- Vékony Gábor: A nagyszentmiklósi kincs görög feliratainak olvasatásához. = AnTan 19 (1972): 1. p. 111–121.
- Vékony Gábor: Zur Lesung der griechischen Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. = ActaArchHung 25 (1973): 2. p.293–306. 1 ill.
- VIII. Középkor. Műemlékek — Antiquitates et monumenta mediæ ævi
- Altmann Júlia: Előzetes jelentés a budavári Ferences-templom kutatásáról. — Rapport préliminaire sur les fouilles exécutées dans l'église des Franciscains de Budavár. = ArchÉrt 100 (1973): 1. p.82–87. 7 ill.
- Antal László vide: Magyar Anjou legendárium
- Antalfy Gyula: Sárvár. = Éltud 28 (1973): 42. p.1991–1996. 7 ill.
- Antalfy Gyula: A szombathelyi városrekonstrukció. = Éltud 28 (1973): 14. p. 657–663. 14 ill.
- Bajkóné Révész Zsuzsa: Újjáépül a Várszínház. = Budapest 11 (1973): 12. p.18–19. 6 ill.
- Bakács I.: Das Komitat Hont vor der Schlacht bei Mohács. Bp.: Akadémiai Kiadó 1971. 479 p. 1 térk. Rec.: Kőhegyi Mihály = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 220–221.
- Bakay Kornél vide: Gerevich László
- Bakó Ferenc vide: Voít Pál
- Bálint Csanád: A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. — Le rôle du chien dans les croyances religieuses chez les Hongrois du Xe–XIIe siècles. = SzegediMúzÉvk 1971: 1. p.295–315.
- Bálint Sándor: A somlővásárhelyi premontrei apácák. — Die Prämonstratenserinnen von Somlővásárhely — Шомловашархейские премонстрантские монахини. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p.291–300.
- Balogh Ákos vide: Nagy Emese
- Barcza Géza vide: Műemlékvédelem
- Barta Gábor: Az 1514. évi parasztháború és a Dunántúl. = VasiSzele 27 (1973): 2. p. 231–240.
- Bendefy László vide: Cartographia Hungarica I.
- Bibó István: Európai hatások és helyi fejlődés az 1800 körüli magyar építészetben. = ÉpítésTud 4 (1972): 1–2. p.125–163. 29 ill.
- Bodó Sándor: Adatok a miskolci avasi templom kápolnához. — Angaben zu den Kapellen der Miskolcser Avaskirche. = MiskMúzÉvk 11 (1972) p. 71–82. 8 ill.
- Bodó Sándor: A miskolci avasi templom északi cinterme. = MiskMúzKözl 11 (1972) p. 47–50. 1 ill.
- Bodor Imre: A budavári domonkos templom képe Schedel világkrónikájának metszetén. = Művéd 17 (1973): 2. p. 103–106. 3 ill.
- Bónis György: Recherches hongroises sur les institutions des ordres. = ActaHistHung 17 (1971) p.177–205. Rec.: J. K. = HistČasopis 21 (1973): 4. p.634–636.
- Boros Vera: A Rózsadomb hőskora. = Budapest 11 (1973): 12. p.32–33. 14 ill.
- Borosné Kaiser Anna: A budapesti várnegyed helyreállításának első rendezési terve. = Művéd 17 (1973): 2. p.65–69. 8 ill.
- Borsos László: A Magyar Tudományos Akadémia budavári kongresszusterme. Bp. I. Országház utca. = MÉpm 1972:6. p.54–55. 5 ill.
- Broczkó Tamás—Joó Tibor: Szép hazánkat járva. Füzér vára. = Éltud 28 (1973):18. p. 824–827. 5 ill.
- Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI. és XVII. században. Faksimile kiadásban összeáll.: Nemes Klára. Bp.: Magyar Helikon Kiadó, 1972. 10 p. 10 térk. Rec.: Bendefy László = FöldrÉrt 21 (1972): 4. p. 437–438.
- Chronica Hungarorum. Finita Bude anno domini MCCCCLXXXIII in uigilia penthecostes per Andream Hess. Hasonmás kiadásban újra kiadta a Magyar Helikon Horváth János ford. és Soltész Zoltánné tanulmányával. Bp.: Zrínyi ny., 1973. 139, 134, XXVII p.
- Constatinescu N.: Coconi. Bukarest: Ed. Acad. 1972. 311 p. 69 ill. 48 t. Rec.: Holl Imre = ArchÉrt 100 (1973): 1. 128. p.
- Czagány István: A budavári volt Belényi-ház művészettörténeti jelentősége. — Über die kunstgeschichtliche Bedeutung des Gebäudes Fortunastrasse 14 im Burgviertel von Budapest. = MűvÉrt 21 (1972): 3. p.224–230.
- Czagány István: Egy budavári ház története képekben. (Országház u. 9., Uri u. 13.) = Budapest 11 (1973): 5. p.48–49. 5 ill., 11 (1973): 10. 48. p. 5 ill.
- Czétényi Piroska: A Belváros műemlékvédelmének 15 esztendeje (1957–1972). = Művéd 17 (1973): 1. p.21–26. 8 ill.
- Csallány Dezső: Rovásírással emlékek a Kárpát-medencében. — Kerschriftendenkmäler im Karpatenbeken. = NyírMúzÉvk 12–14 (1969–1971) p.135–160. 40 ill. 1 t.
- Cseh István: Simontornya várkörnyék rendezésének tervpályázata, 1972. = MÉpm 1973:4. p. 2–8. 12 ill.
- Csorna Antal: Magyar kastélyok és kertek. = TermVil 104 (1973): 10. p.471–473. 8 ill.
- Csillag Ferenc vide: Huszár Lajos
- Darida Clelio: A történelmi központ megőrzése Rómában. (Az európai fővárosok vezetőinek találkozója, Bp., 1972.) = Budapest 11 (1973):6. p. 4–6. 5 ill.
- A Dattátréja templomot restaurálták a heidelbergi egyetem művészettörténeti osztályának munkatársai. = Éltud 28 (1973): 14. 669. p. 2 ill.
- Dénes György: Középkori vastermelés a Bódvától keletre és a tornaszentandrási ikerszentélyes templom. — Eisenerzeugung im Mittelalter Östlich des Bódva-Flusses und die Doppelhörige Kirche von Tornaszentandrás. = MiskMúzÉvk 11 (1972) p. 83–103. 4 ill.
- Dercsényi Dezső: Az Árpád-kori pécsi műhely. = Művészet 14 (1973): 9. p. 2–3. 6 ill.
- Dercsényi Dezső: Magyar művészet István király korában. = Alba Regia 12 (1971) p.268–270.
- Dercsényi Dezső vide: Magyarország műemléki topográfiája, 8.
- Détshy Mihály: Műemlékek Szolnok megyében. A tisz-

- sülyi gótikus plébánia-templom. = Jászkunság 19 (1973): 2–3. p.111–117. 3 ill.
- Détshy Mihály*: „Perényi-loggia” vagy „Lorántffy-loggia”? A sárospataki várkastély loggiájának építéstörténete. = ÉpítésTud 4 (1972): 1–2. p.51–93. 19 ill.
- Détshy Mihály* vide: *Voit Pál*
- Domín K.* vide: *Drenko Zoltán*
- Drenko Zoltán*: Archeologický výskum kastele v Strážkach. Bratislava, 1971. 243 p. (Zborník Slov. Nár. Muz. 65 (1971). *Recs* Domin K.: MiskMúzKözl 11 (1972). 13. p.
- Entz Géza*: A magyar műemlékvédelem centenáriuma. = ÉpítésTud 4 (1972): 1–2. p.291–294.
- Entz Géza* vide: *Nagy Emese*
- Erdei Ferenc*: R. k. templom helyreállítása, Magyarszecsöd, Zalaszentmihály. = MÉpm 1973:3. p. 48–50. 9 ill., p. 51–55. 15 ill.
- Erdélyi F. István*: Hungary's Vinland map. = ActaEthnHung 21 (1972): 3–4. p.347–352. 1 térk.
- Éri István*: Bevezető és utószó. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 3–5., 159.
- Éri István*: Középkori településtörténeti atlasz és adattár elkészítéséről. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 137–147. 1 ill.
- Éri István*: Nagyvázszy. Direktion der Museen des Veszprémer Komitats. Veszprém, 1971. 67 p. 47 ill. *Rec.*: *Holl Imre* = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. 411. p.
- Éri István*: Veszprém. Bp.: Corvina Kiadó, 1972. 41 p. 40 ill. *Rec.*: ActaArchHung 25 (1973): 3–4. p. 411–412.
- Éri István* vide: *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál*
- Érszegi Géza*: Középkortudomány – forráskritika – információ. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. máj. 6–8.). p. 155–158.
- Fagyó János*: Késő középkori lakóház leletmentése Ráckeven. – Fundrettung eines spätmittelalterlichen Hauses in Ráckeve. = StudComPestm 2 (1973) p. 93–105. 12 ill.
- Fazekas Árpád*: Nyíregyháza régi temploma. = SzabSzatSze 8 (1973): 2. p.119–126. 6 ill.
- Fehér Géza*: The battle of Mohács in Turkish miniatures of the Osmanli period. = NewHungQuarterly 48 (1972) p. 201–204. 2 t.
- Fehér Géza*: A „Hünername” c. mű magyar tárgyú miniatúrái. = Türkiyemiz 1973:2. p.2–5.
- Fehér Géza*: Török krónikák magyar történelmi ábrázolásai. = Türkiyemiz 1973: 6. p.11–18.
- Fehér Géza*: Török krónikák és miniatúráik magyar vonatkozásai. – Die ungarischen Beziehungen der türkischen Chroniken und deren Miniaturenschmuck. = FolHist 1 (1972) p.11–22. 5 ill.
- Fehring G. P.*: Unterregenbach. Kirchen, Herrnsitz, Siedlungsbereiche. Forschungen u. Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden–Württemberg, I. Stuttgart: Müller u. Gräff, 1972. 311 p. 117 t. 83 rajzos tábla. *Rec.*: ArchÉrt 100 (1973): 2. p.289–290.
- Ferenczy Károly*–*Czeplédy Ilona*: A diósgyőri vár. = Művészet 14 (1973): 12. p.2–3. 4 ill.
- Fitz Jenő* vide: *Kralovanszky Alán*
- Fodor István*: A Nemzeti Múzeum kincsei. 1–10 közlemény. = Magyar Ifjúság 17 (1973) márc. 30., ápr. 6., 13., 27., máj. 4., 25., jún. 8., júl. 6., 20., szept. 14.
- Fodor István*: Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez. – Further data to the evaluation of the Bánkút grave. = FolArch 23 (1972) p.223–242. 11 ill.
- Fodor István*: A Szép-bástya mellett feltárt tömegsír. = EgriVárHír 1973:9–10. p.53–60. 5 ill.
- Fügedi Erik*: Az együttműködés problémái. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 127–135.
- Fügedi Erik*: A Szentgyörgyi Vincze család. – Die Familie Szentgyörgyi Vincze. – Семья Сентгьёрдьи Винце. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 261–269.
- Füves Ödön*: A görög kereskedők megjelenése Pesten. = AnTan 19 (1972): 2. p.227–231.
- Gedai István*: Fémbe metszett történelem. = Múzsák 1973:3. p.13–14. 10 ill.
- Gedai István*: A magyar pénzverés kezdetének problémái. MNumÉvk 1972. p. 69–78. 2 ill.
- Gedai István*: Római kori éremművészet. = MNumÉvk 1970. p. 5–10. 17 ill.
- Gedai István*: Valóban István király pénze? = Petőfi Népe 1973. aug. 3.
- Gerevich László*: The art of Buda and Pest in Middle Ages. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 146 p. 140 t. 59 ill. *Rec.*: *Bakay Kornél* = ActaArchHung 25 (1973): 3–4. p.409–411., *Holl Imre* = ArchÉrt 100 (1973): 1. p.117–118., *Radocsay Dénes* = ActaHistArtHung 19 (1973): 1–2. p.145–146.
- Gergelyffy András*: Bátorkő és Palota. A várpalotai vár építési korszakai, II. – Bátorkő und Palota. Bauperioden der Burg von Várpalota, II. – Bátorkő et Palota. Périodes de construction du château fort de Várpalota, II. – Баторкő и Палота. Периоды строительства варпалотайской крепости, II. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 243–250. 5 ill.
- Gerő Győző*: Török emlékek Baranyában. = Művészet 14 (1973): 9. 4. p.
- Gerő László*: Pest-Buda építészete az egyesítéskor. Bp.: Műszaki Kiadó, 1973. 223 p. ill. *Rec.* = MTud 18 (1973): 12. 856. p.
- Gerő László*: Történelmi városrészek. Bp.: Műszaki Kiadó, 1971. 238 p. 184 ill. *Rec.*: *Timon Kálmán*; MÉpm 1973:5. 64. p.
- Gerő László* vide: *Szabó István*
- G. É.*: Buda-Környék 1592-ben. (Mozaik a főváros múltjából.) = Budapest 11 (1973): 6. 48. p.
- Giday Kálmán*: Szép hazánkat járva. A szegedi Demeter-torony. = ÉITud 28 (1973): 35. p. 1639–1640. 3 ill.
- Gink Károly*–*Gombos Károly*: Üzbegisztán. Bokhara, Szamarkand, Khiva. Fényképezte: Gink Károly. A szöveget írta: Gombos Károly. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 82 p. 142 ill.
- Gink Károly*–*Cs. Tompos Erzsébet*: Grúzia. Kincek, várak, kolostorok. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 89 p. 127 ill.
- Gombos Károly* vide: *Gink Károly*
- Gömöri János*: XV. századi ekeábrázolás a sárospataki gótikus templom szentélyében. – Pflugdarstellung aus dem XV. Jahrhundert in gotischen Kirche zu Sárospatak. = MiskMúzÉvk 11 (1972) p. 43–54. 7 ill.
- Guzsik Tamás*: A budapesti Szervita-templom és kolostor építéstörténete. – La storia di costruzione della chiesa e del monastero di Budapest dell'ordine dei serviti. = MűvÉrt 22 (1973): 1. p.1–21. 25 ill.
- Guzsik Tamás*: A budapesti Szervita-templom építéstörténetének újabb kutatási eredményei. = Művéd 17 (1973): 2. p.96–102. 7 ill.
- Györffy György*: A tízes és százazas szervezet. = MTAOK II. 22 (1973): 1–2. p.57–64.
- Győri Aranka*: Műemlékek között Ferrarában. = ÉITud 28 (1973): 26. p.1219–1225. 10 ill.
- H. Gyürki Katalin*: Régészeti kutatás az épülő Hilton szálló helyén. = ÉITud 28 (1973): 52. p.2451–2456. 13 ill.
- C. Harrach Erzsébet*: A magyarszecsődi templom helyreállítása. = VasiSze 27 (1973):2. p.241–252. 8 ill.
- Havasné Bede Piroska*: Szép hazánkat járva. A Szalajka völgye. = ÉITud 28 (1973):2. p.56–59. 6 ill.
- Hazai György*: Még egyszer a magyar turkológiáról. = Valóság 16 (1973):11. p.100–102.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. 18. közlemény. = VasiSze 27 (1973): 1. p.143–146., 19. közlemény. = VasiSze 27 (1973): 2. p.283–286.,

20. közlemény = VasiSzele 27 (1973):4. p. 632–636.
- Heckenast Gusztáv*: Tény és hipotézis. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 121–122.
- Hoch István*: Margitsziget. = Budapest 11 (1973): 9. p. 22–25. 8 ill.
- Hofer Tamás* vide: *Szabó István*
- Holl Imre*: Sopron középkori városfalai, IV. — Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron, IV. = ArchÉrt 100 (1973): 2. p.180–208. 28 ill.
- Holl Imre* vide: *Constantinescu N., Fehring G. P.*
- Hoppál Mihály*: Számítógép és humán tudomány. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. május. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 151–153.
- Horler Miklós*: Műemlék-lakóépület helyreállítása. Bp. I. Corvin tér. = MÉpm 1973: 2. p.40–43. 10 ill.
- Horváth János* vide: *Chronica Hungarorum*
- Huszár Lajos*: Történeti érmék. I. Középkor. Bp.: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, 1972. 68 p. 16 t. Rec.: Csillag Ferenc = Az Érem 29 (1973):1. 46. p.
- Huszár Lajos* vide: *Pohl Artúr*
- Írásné Melis Katalin*: A budai középkori lábbeli viselet. XIII–XIV. század. — Будайская средневековая обувь XIII–XIV. вв. — Les chaussures à Buda au Moyen Âge XIIIe et XIVe siècles. = ArchÉrt 100 (1973): 1. p.88–102. 11 ill.
- Írásné Melis Katalin*: A kora középkori településtörténet kutatásának néhány kérdéséhez. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 81–83.
- Janin V. L.*: A régi orosz pénzrendszer kialakulása. = MNumÉvk 1972. p. 151–160.
- Jánosi-György*: Esztergom ezer éves. = Népm 20 (1973):8. p. 23–25. 11 ill.
- Joó Tibor*: Adalékok a sátoraljaújhelyi volt Pálos–Piarista templom, kolostor és berendezései történetéhez. — Beitrag zur Geschichte des ehemaligen Pauliner–Piaristenklosters mit Kirche und Einrichtungen in Sátoraljaújhely. = MiskMúzÉvk 11 (1972) p. 145–187.
- Joó Tibor* — *Zsóry József*: A bánfalvi és sátaai kastély. = MiskMúzKözl 11 (1972) p. 51–59. 9 ill.
- T. Juhász Irén*: Vésztő, középkori templom és rendház. = Mittelalterliche Kirche und Kloster in Vésztő. = ArchÉrt 100 (1973): 1. p.78–81. 1 ill.
- Kahler Frigyes*: Pénzhamisítás Magyarországon a XVI. században. — Die Geldfälschung im 16. Jahrhundert in Ungarn. = MNumÉvk 1971. p.84–95. 8 ill.
- Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1970. 105 p. Rec.: *Kőhegyi Mihály* = Századok 106 (1972): 6. p. 1409–1410.
- Kapronczay Károly* vide: *Tardy Lajos*
- Katona Imre*: Merkur-keresztes soproni ház. = Soprszele 26 (1972): 4. p.350–354. 3 ill.
- Király Péter*: István király erszénye? = Éltud 28 (1973): 16. p.723–726. 2 ill.
- Kiss Ákos*: Landherr András ismeretlen tinnyei építőtevékenysége. = Művéd 17 (1973): 1. p. 45–48. 1 ill.
- Kiszely István*: Hogyan készült III. Béla és felesége arcma? = Éltud 28 (1973):15. p.675–679. 9 ill.
- Koch Bernhard*: Kölcsönhatások a középkori osztrák és magyar pénzügyekben. (Német nyelvből ford.: Pohl Artúr.) = MNumÉvk 1972. p. 95–122.
- H. Kolba Judit* — *T. Németh Annamária*: Ötvösművek. Bp.: Corvina, Magyar Helikon Kiadó, 1973. 42 p. 72 ill. (A Magyar Nemzeti Múzeum Kincsei.) — Goldsmith's work. 46 p. 72 ill. (The treasures of the Hungarian National Museum.) — Ouvrages d'orfèvrerie. 42 p. 72 ill. (Les trésors du Musée National Hongrois.) — Goldschmiedearbeiten. 54. p. 72 ill. (Kunstschätze des Ungarischen Nationalmuseums.)
- Komárik Dénes*: A fővárosi műemlék-lakóházak építéstörténeti kutatása. = Művéd 17 (1973):2. p.70–79. 10 ill.
- Komjáthy Attila*: Rk. templom műemlékhelyreállítása, Sárospatak. = MÉpm 1973: 1. p.46–49. 13 ill.
- Koppány Károly*: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. — Die Überreste eines königlichen Freihofes aus dem 11. Jahrhundert in Zirc. = Остатки королевской усадьбы XI. века в Зирце. VeszprMúzKözl 11 (1972) p.139–147. 11 ill.
- Koppány Tibor*: A Balatonfüred-temetői templomrom helyreállítása. — Die Wiederherstellung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred. — Le rétablissement des ruines de l'église du cimetière de Balatonfüred. — Восстановление руин Балатонфюредской церкви. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 175–180., 188., 191., 193., ill.: 49–54.
- Koppány Tibor*: A középkori településtörténet és az építéstörténeti kutatás kapcsolatairól. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 91–93.
- Koppány Tibor*: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében, II. — Mittelalterliche Kirchen und Kirchendörfer im Komitat Veszprém, II. — Églises médiévales dans le département de Veszprém, II. — Средневековые церкви и другие церковные места в комитате Веспрем, II. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p.213–241. 13 ill.
- Kovács Béla*: Adatok az egri vár középkori topográfiájához. = EgriVárHír 1973: 9–10. p. 39–42.
- Kovács Béla*: Középkori váмок és vásáros helyek Heves megyében. = Archivum 1 (1973) p. 15–30. 1 térk.
- Kovács Béla*: Magyar várak XVII. századi ábrázolásai. (Rajzok a Rein bei Graz-i ciszterci kolostor Nr. 200. kódexéből) — Darstellungen ungarischen Festungen aus dem 17. Jahrhundert. — Planches du XVIIe siècle représentant des forts Hongrois. — Рисунки XVII. века с изображением венгерских крепостей. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 331–340. 21 ill.
- Kovács Éva*: Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon. — Zwei Schmuckstückarten des 13. Jahrhunderts in Ungarn. = Ars Hungarica 1 (1973) p. 67–95. 26 ill.
- Kovács Éva*: A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése. = MűvtörtTudtört (Bp. 1973) p. 13–39.
- K. Kovács László*: Adatok a miskolci avasi templom történetéhez. — Angaben zur Geschichte der Miskolcer Avas-Kirche. = MiskMúzÉvk 11 (1972) p. 55–70. 2 ill.
- Kovács Péter*: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kutatásához. = Alba Regia 12 (1971) p. 261–267.
- Kozák Károly*: Églises à abside en hémicycle dans la Hongrie du XIe s. = ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 177–204. 16 ill.
- Kozák Károly*: A középkori egri székesegyház feltárása és építéstörténete. = EgriVárHír 1973: 9–10. p. 29–34. 2 ill.
- Kozák Károly*: A sümegi vár XV–XVII. századi kályhái. — Die Öfen der Sümeger Burg aus dem 15–17. Jahrhundert. — Poêles des XVe–XVIIe siècles au château-fort de Sümeg. — Печи XVI–XVII. веков из Шюмерской крепости. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p.271–290. 36 ill.
- Kőhegyi Mihály*: [Észak-Bácska] a középkorban. = Észak-Bácska. (Bp.: Mezőgazdasági Kiadó) 1972. p. 27–32.
- Kőhegyi Mihály*: [Észak-Bácska] a török uralom alatt. = Észak-Bácska. (Bp.: Mezőgazdasági Kiadó, 1972) p. 33–37.
- Kőhegyi Mihály*: XIV. századi ezüstkeses Kelebiából. = Cumania 1 (1972) p. 205–213. 2 t.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Bakács I., Káldy-Nagy Gyula*
- Körmenydy Adrienne*: A XIII–XIV. századi magyarországi településtörténet egy jogi problémájáról. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 95–102.

- Kralovánszky Alán*: Székesfehérvár — Katedrale (Romkert). = ArchÉrt 98 (1971) 280. p. *Rec.*: *Fitz Jenő* = Alba Regia 12 (1971) Notes. 260. p.
- Kralovánszky Alán*: Székesfehérvár István király korában. = Alba Regia 12 (1971) p. 276–278.
- Kristó Gyula*: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. — Etienne le 1er et sa famille dans notre historiographie de l'époque de Árpád. = ActaHistSzeged 40 (1972) p.51–74.
- Kubinyi András*: Az Árpád-kori településhálózat kérdéséhez. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 85–90.
- Kubinyi András*: A középkori testvérvárosok. = Budapest fővárosunk története. Bp. 1973. p. 11–23.
- Kulcsár Péter*: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 251 p. (Humanizmus és reformáció, 1.)
- L. -a.*: A krisztinavárosi „Sándor-palota”. (Mozaik a főváros múltjából.) = Budapest 11 (1973): 5. 43. p.
- Lakos János*: II. Ulászló ezüstpénzverése. — Die Silberprägung des Wladislaus II. = MNumÉvk 1971. p. 5–27. 26 ill.
- Lánc Sándor*: A feudalizmus korának művészete. = Éltud 28 (1973): 31. p.1459–1465. 10 ill.
- Levárdy Ferenc* vide: *Magyar Anjou legendárium*.
- Lengyel Imre*: Kémiai vizsgálatok a balatonfüredi középkori templomromból előkerült csontokon. — Chemische Untersuchungen an den bei der Freilegung der Kirchenruine von Balatonfüred zum Vorschein gekommenen Knochen. — Analyse chimique des os retrouvés dans les ruines de l'église de Balatonfüred. — Химические исследования костей обнаруженных при раскопках руин балатонфюредской церкви. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 182–184., 189., 191., 193.
- Lipták Irén*: Műemlék-lakóépületek helyreállításának tervezése. = Művéd 17 (1973): 2. p.80–88. 14 ill.
- Lipták Pál*—*Lotterhof Edith*—*Marcsik Antónia*: Changes of population in Hungary from the 10th to 16th centuries. = Advances in the biology of human populations the 9th Congress of the Hungarian Biological Society. Budapest, 1970. (1972.) p. 495–502. 3 táblázat.
- Lotterhof Edith* vide: *Lipták Pál*
- S. Lovag Zsuzsa*: Román kori bronz tál a Magyar Nemzeti Múzeum ötvösgyűjteményében. — Romanesque bronze dish in the Hungarian National Museum. = FolArch 23 (1972) p.215–222. 2 ill.
- Magyar Anjou legendárium*. (Hasonmás kiadás.) A bevezető tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeállította és a kiadást sajtó alá rendezte: *Levárdy Ferenc*. Bp.: Magyar Helikon Kiadó, 1973. 342 p. *Rec.*: *Antal László* = Művészet 14 (1973):10. 44. p.
- A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán* (1971. május 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. Összeállította: *Éri István*. Veszprém: Veszprém megyei Múz. Ig. 1973. 159 p.
- Magyar műemlékvédelem 1967–1968*. Szerk.: *Dercsényi Dezső*—*Entz Géza*—*Havassy Pál*—*Merényi Ferenc*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1970. 446 p. ill. *Rec.*: *Mollay Károly* = Soprszle 26 (1972): 4. p. 377–379.
- Magyarország műemléki topográfiája*. Szerk.: *Dercsényi Dezső*. 8. köt. Heves megye műemlékei, 2. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 779 p. *Rec.* = MTud 18 (1973): 6. 405. p.
- Makk Ferenc*: Megjegyzések II. Béla történetéhez. — Remarques sur l'histoire de Béla II. — Замечание к истории Бела II. = ActaHistSzeged 40 (1972) p.31–49.
- Maksay Ferenc*: A középkori magyar település-struktúra nagy átforgalmazása. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 69–74.
- Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 237 p. 98 ill. *Rec.*: *Gerő László* = Művéd 17 (1973):1. 65. p., *Kőhegyi Mihály*: ArchÉrt 100 (1973): 1. 118. p.
- Maksay Ferenc*: Die mittelalterliche Siedlungsordnung der ungarischen Dörfer. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 237 p. 98 t. *Rec.*: *Kőhegyi Mihály*: ActaArchHung 25 (1973): 1–2. p. 220–221.
- Mályusz Elemér*: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 109 p. (Irodalomtörténeti Füzetek 79.)
- Marcsik Antónia* vide: *Lipták Pál*
- Merényi Ferenc*: A magyar műemlékvédelem száz esztendeje. = ÉpítésTud 4 (1972): 1–2. p. 3–49. 39 ill.
- Mesterházy Károly*: A településtörténet régészeti kutatásának tapasztalatai Hajdú-Bihar megyében. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 75–79.
- Mikesy Sándor*: A névtudomány és a történettudomány. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 123–126.
- Módy György*: Adatok a bajomi vár tartozékainak történetéhez. — Angaben zur Geschichte der Besitztümer der Bajomer Festung. = HajdúMúzÉvk 1 (1973) p. 49–60.
- Mollay Károly* vide: *Magyar Műemlékvédelem 1967–1968*.
- Molnár István*: A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-ének Veszprém megyei regesztái. — Die sich auf das Komitat Veszprém beziehenden mittelalterlichen Regesten des „Grünen Kodexes”. — Le „Codex Vert”, Regesta médiévaux du comitat de Veszprém. Вспремский «Зеленый кодекс», содержащий регистр средневековых документов. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p.301–312.
- Molnár József*: A budai Rác-gyógyfürdő. = Művéd 17 (1973): 1. p.27–29. 5 ill.
- Műemlékvédelem*. Összeállította és jegyzetekkel ellátta: *Barcza Géza és Temesvári László*. Bp.: Közg. és Jogi Kiadó 1973. 143 p.
- Müller Róbert*: Adatok a fonyódi járás törökkori településtörténetéhez. = Studium 1 (1970) p.77–87.
- Müller Róbert*: Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. — Angaben zur mittelalterlichen Volksarchitektur West-Transdanubiens. — Données d'une enquête au sujet de l'architecture populaire en Transdanubie occidentale au moyen âge. — Сведения о средневековой архитектуре западной части Задунайского края. = VeszprMúzKözl 11 (1972) p. 195–212. 17 ill.
- Nagy Árpád*: A székesfehérvári XI. századi szarkofág eredete és ikonográfiája — L'origine et l'iconographie du sarcophage de Székesfehérvár du XIe siècle. = MűÉrt 21 (1972): 3. p.165–176. 6 ill.
- Nagy Árpád*: Vázlatok a középkori magyar Aba-hagyományról. = Studium 1 (1970) p. 71–76.
- Nagy Emese*: Az ezeréves Esztergom újabb feltárt emlékei. = Éltud 28 (1973):23. p. 1078–1083. 7 ill.
- Nagy Emese*—*Entz Géza*—*Balogh Ákos*: Az ezeréves Esztergom. = TermVil 104 (1973): 7. p.290–298. 16 ill.
- Nagy Tibor*: Hajdúböszörmény főtere. Építészetünk nemzeti stílustörekvéseinek előzményeiből. = Éltud 28 (1973): 20. p. 945–950. 9 ill.
- Nagyrévi-Neppel György*: Huszárok. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 181 p. ill.
- Nemes Klára* vide: *Cartographia Hungarica*
- Nemeskal, Lubomir*: A cseh pénzverés jelentősége a tallérverés kezdetekor. (Német nyelvből fordítás.) = MNumÉvk 1972. p. 123–130.
- T. Németh Annamária* vide: *H. Kolba Judit*
- Németh Ferenc*: Szép hazánkat járva. „Cenk, hazánk vég-határán.” = Éltud 28 (1973): 38. p.1799–1803. 8 ill.
- Németh Péter*: Borsova határvármegye természeti földrajza. — Die Naturgeographie des Grenzkomitates Borsova. = NyírMúzÉvk 12–14 (1969–1971) p.45–54. 1 térk.

- Németh Péter: Ki nyugodott a „geszterédi fejedelmi” sírban? = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p.19–32. 1 térk.
- Niederhauser Emil vide: Tardy Lajos
- Nohejlová-Pratová, Emanuela: Aranypénzek a csehországi középkori éremleletekben. — Goldmünzen in den mittelalterlichen Münzfunden der böhmischen Länder. Pohl Artúr: Utólagos hozzászólás dr. Nohejlova előadásához. — Eine nachträgliche ergänzende Bemerkung zum Vortrage dr. Nohejlova. = MNumÉvk 1971. p. 131–142. 9 ill.
- Pálóczi-Horváth András: A felsőszentkirályi kun sírlelet. — La mobilier funéraire de Felsőszentkirály. = Cumania 1 (1972) p.177–204. 19 ill.
- Pálóczi-Horváth András: A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. — The present state of archaeological research concerning the Cumans in Hungary. = FolArch 24 (1973) p. 241–250. 1 térk.
- Pálóczi-Horváth András: Régészeti és demográfiai módszerek Árpád-kori településtörténeti kutatásainkban. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 41–69.
- Pálóczi-Horváth András: Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie. = ActaOrHung 27 (1973): 2. p. 201–209.
- T. Papp Melinda: Budapest I. Corvin tér 3. műemléklakóház helyreállítása. = Művéd 17 (1973): 2. p. 89–95. 19 ill.
- Parádi Nándor: Az Esztergom, Széchenyi téri ásátás. — Раскопки на площади Сечени в Эсзтергоме. — Ausgrabungen in Esztergom, Széchenyi-Platz. = ArchÉrt 100 (1973): 2. p. 232–249. 12 ill.
- Paulinyi Oszkár: A körmöcbányai kamara 1434–35. évi számadása. (Műhelybeszámoló.) = MNumÉvk (1972) p. 79–94.
- Perehazy Károly: A fővárosi ingatlankezelő szervek műemlékvédelmének 15 éve. = Művéd 17 (1973): 1. p. 11–20. 19 ill.
- Perehazy Károly: Klasszicista építészetünk kiváló mestere: Pollack Mihály. = Éltud 28 (1973): 34. p. 1587–1593. 6 ill.
- Perehazy Károly: A városrészek-rekonstrukciók műemléklégtől lakóépületeinek restaurálása. — Restaurierung von unter Denkmalschutz stehenden Wohngebäuden bei der Rekonstruktion von Stadtteilen. = MűÉrt 21 (1972): 3. p.213–223. 22 ill.
- Petneki Áron: Adalék könnyűlövasságunk történetéhez. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 103–104.
- Petrovich Ede: A középkori pécsi egyetem épülete és címere. — Das Gebäude und das Wappen der Universität von Pécs im Mittelalter. — Здание и герб средневекового университета города Печ. = Pécsi MúzÉvk 16 (1971) p. 153–166. 10 ill.
- Pogány Frigyes: Itália építésze I. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 129 p. 48 képtábla, 50 szövegtábla ill. (Az építészet világa 4.)
- Pohl Artúr: Die Grenzlandprägung. Münzprägung in Österreich und Ungarn im fünfzehnten Jahrhundert. Graz: Akad. Verl., 1972. 188 p. 11 t. 4 térk.
- Pohl Artúr: Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei. Bp.: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, 1972. Rec.: Huszár Lajos = Az Érem 9 (1973): 1. p. 47–48.
- Pohl Artúr: Szerb–magyar vonatkozások a középkori pénzverésben. = MNumÉvk 1970. p. 38–48.
- Polónyi Károly: A műemlékvédelem és a városrendezés. Eredmények és feladatok. = Művéd 17 (1973): 1. p. 2–4. 3 ill.
- Preisich Gábor: Száz év legjelentősebb építészeti alkotásai. = Budapest 11 (1973) 11. p.24–25. 7 ill.
- Prokopp Gyula: Kiskeszi középkori temploma. = Művéd 17 (1973): 2. p.107–108. 1 ill.
- Puskás Béla: A középkori budai várpalota képének rekonstruálási kísérlete. = Budapest 11 (1973): 8. p. 40–42. 5 ill.
- Pusztaszeren 40 részvevővel nemzetközi, ifjúsági régészeti tábor működik a Szegedi Móra Ferenc Múzeum szervezésében. I. István által alapított templom és bencés kolostor alapjainak feltárását végzik. = Népszabadság 1973. júl. 31. 7. p. 1 ill.
- Rácz Endre: Ják. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 11 p. 107 ill. Rec. = Műszák 1973: 3. 33. p.
- Radocsay Dénes vide: Gerevich László
- Rapcsák János: Beda a tudós és a tanító. Fénypont a sötét középkorban. = Éltud 28 (1973): 11. p.502–507. 5 ill.
- Rázsó Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). Венгрия времени короля Жигмонда и опасность со стороны турок — (1393–1437). — Ungarn zur Zeit der Regierung König Sigismunds und die Türkengefahr (1393–1437). = HadtKözl 20 (1973): 3. p.403–443.
- Reuter Camillo: A helynévmagyarázatok, helynévfejtések megbízhatósága, a helynévből levonható következtetések állékonyságának kérdése. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 113–119.
- Salia Kalistrat vide: Tardy Lajos
- G. Sándor Mária: A mecseknádasdi Szent István-templom. Adatok Mecseknádasd középkori településtörténetéhez. — St. Stephans Kirche in Mecseknádasd im Mittelalter. = PécsiMúzÉvk 16 (1971) p. 125–144. 24 ill.
- Schönerné Pusztai Ilona: A mecseknádasdi Szent István-templom helyreállítása. — Die Instandsetzung der St. Stephans Kirche in Mecseknádasd. = PécsiMúzÉvk 16 (1971) p.147–149. 4 ill.
- Schultheisz Vincéné: Hess András tér 2. = Budapest 11 (1973): 6. p.28–29. 3 ill.
- Sedlmayr János: Az egri vár székesegyházának helyreállítása. = EgriVárHír 1973: 9–10. p.35–37.
- Sedlmayer János: Ref. templom műemlék-helyreállítása, Vörösberegy. = MÉpm 1972: 6. p. 49–51. 9 ill.
- Sedlmayer János: Román kori falusi templomokról. = MÉpm 1972: 6. p.46–47.
- Sedlmayer János: Szt. István-templom műemlék-helyreállítása, Mecseknádasd. = MÉpm 1972: 6. p.47–48. 8 ill.
- Skoda Lajos: A főváros műemlékvédelme. = Művéd 17 (1973):1. 1. p.
- Soltész Zoltánné vide: Chronica Hungarorum
- Solymosi László: Helynevek és történettudomány. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 105–112.
- Sugár István: Az egri vár kútjai. = EgriVárHír 1973: 9–10. p.43–52. 2 ill.
- Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század.) Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 215 p. Rec.: Gerő László = Művéd 17 (1973): 1. 63. p.
- Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század) c. művének vitája. (Befejező közlemény.) Hofer Tamás hozzászólása. = Ethn 83 (1972): 2–3. p. 345–347.
- Szabó István: A középkori magyar falu. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1969. 250 p. Rec.: Gerő László = Művéd 17 (1973): 1. p. 63–65.
- Szabó János Győző: Dobó István utolsó évei és halála. A krónikások tanúsága. = EgriVárHír 1973: 9–10. sz. p.5–23. 4 ill.
- Szabó János Győző vide: Voít Pál
- Szalay Zoltán: Egyed község (Győr-Sopron m.) műemlékeiről. = Művéd 17 (1973): 2. p.116–118. 4 ill.
- Szántó Imre: Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon 1541–1547. — Kampf um die Expansion der Türken in Ungarn aufzuhalten 1541–1547. — Борьба за остановки турецкой экспансии в Венгрии. = ActaHistSzeged 40 (1972) p. 75–102.

- Szántó Imre:** A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén, 1541–1566. — Der Ausbau des Grenzfestungssystems in der Balaton-Gegend zwischen 1541 und 1566. — Le développement du réseau de places fortes des confins dans la région de Balaton 1541–1566. — Постройка системы пограничных крепостей в районе Балатона 1541–1566. = *VeszprMúzKözl* 11 (1972) p. 313–329.
- Szanyi József:** Tizenöt éves Budapest műemlékvédelme. = *Művéd* 17 (1973): 1. p.5–10. 8 ill.
- B. Szatmári Sarolta:** Az ásátás és helyreállítás eredményei a tatái várban. = *Kronika* 1 (1973) p. 5–8.
- Szegfű László:** Az Ajtony-monda. — La légende d'Ajtony. = *Былина об Айтоне. ActaHistSzeged* 10 (1972) p. 3–30.
- Szilárdfy Zoltán:** A székesfehérvári királyi bazilika utolsó berendezési tárgya. = *Művéd* 17 (1973): 2. p. 114–115. 1 ill.
- Szűcs Jenő:** István király intelmei — István király állama. = *Alba Regia* 12 (1971) p.271–275.
- B. Szűcs Margit:** Franciaország építészete. I. Bp.: Corvina Kiadó, 1972. 122 p. 48 t. 30 ill. (Az építészet világa 3.)
- H. Takács Marianna:** Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század). Bp.: Akadémiai Kiadó 1970. 285 p. 202 ill. *Rec.* = *BullBAHONGR* 40 (1973) 143. p.
- Tardy Lajos:** Грузия в общественном мнении Средней Европы и грузино-венгерские связи в XVI. веке. Тбилиси, АН ГССР, 1973. 17 стр. (Тезисы на соискание научной степени доктора исторических наук.)
- Tardy Lajos:** Régi magyar követjárások Keleten. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 221 p. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11.) *Rec.*: *Kapronczay Károly* *Communications* 66–68 (1973) p. 331–332., *Niederhauser Emil* = *Századok* 106 (1972) p. 1439–1440., *Salia, Kalistrat* = *Bedi Kartlisa* 29–30 (1972) 359. p., *Vásáry István* = *ActaOrHung* 26 (1972): 2–3. p. 395–396.
- Tardy Lajos:** Le roi Simon Ier à la lumière des sources de son époque. = *Revue de Kartvéologie* 31 (1973) p. 187–206.
- Tardy Lajos:** Ungarns antiosmanische Bündnisse mit Staaten des Nahen Ostens und deren Vorgeschichte. = *Anatolica* 4 (1971–72) p. 139–156.
- Tardy Lajos:** Verancsics Antal sztambuli követ jelentései Grúziáról (1553–1557, 1567–1568.) = *Századok* 107 (1973): 1. p.91–105.
- Temesvári László** vide: *Műemlékvédelem*
- Tettamanti Sarolta:** Adatok a Pilis hegység középkori településtörténetéhez. Angaben zur mittelalterlichen Siedlungsgeschichte des Pilis-Gebirges. = *StudComPestm* 2 (1973) p. 71–92. 7 ill.
- Tímár György:** Profán és templomtitulusból eredő falunévek találkozása a XIV. századi Baranya ÉNy-i szögletén. = *Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs 1971. p. 7–20.
- Timon Kálmán** vide: *Gerő László*
- Tomka Péter:** Orientalisztika, terminológiai különbözőség. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p.37–39.
- Cs. Tompos Erzsébet** vide: *Gink Károly*
- Tóth András:** A katonarováslás történetéből. 1. Ókor. = *ÉlTud* 28 (1973): 32. p.1496–1499. 6 ill., A középkor. = *ÉlTud* 28 (1973): 33. p.1564–1567.
- H. Tóth Elvira:** A kelebiai kincslelet fémtárgyainak ötvöstechnikai vizsgálata. = *Cumania* 1 (1972) p. 215–223. 13 ill.
- Tóth Endre:** Zur Ikonographie des ungarischen Krönungsmantels. = *FolArch* 24 (1973) p.219–240. 4 ill.
- Tóth Melinda:** A sárvári vár építéstörténete. — Die Baugeschichte der Burg von Sárvár. = *Savaria* 4 (1966–1970) p. 193–286. 55 ill.
- Tóth Sándor:** Megjegyzések a gótikáról. *Rec.* *Entz Géza:* A gótika művészete. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. = *Művészet* 14 (1973): 9. p.44–45.
- Trogmayer Ottó:** Szer monostora. = *Művészet* 14 (1973): 8. p. 2–3. 5 ill.
- Valter Ilona:** A Balatonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállítása, 1–3. rész. — Geschichte, Bauperioden und Freilegung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred, 1–3. — L'historique, la mise à jour et les époques de la construction de l'église en ruines du cimetière de Balatonfüred, 1–3. — История руин церкви, расположенной на Балатонфюредском кладбище, ее раскопки и периоды строительства, 1–3. = *VeszprMúzKözl* 11 (1972) p. 149–165., 187–188., 189–190., 192. 27 ill.
- Valter Ilona:** A balatonfüredi román kori körmeneti kereszt. — Das romanische Prozessionskreuz von Balatonfüred. — La croix processionnelle de l'époque romane de Balatonfüred. — Балатонфюредский крест романского периода, употреблявшийся во время крестного хода. = *VeszprMúzKözl* 11 (1972) p. 192–193. ill.: 28–48.
- Valter Ilona:** „Szakállas” Pásztó a középkori város. = *ÉlTud* 28 (1973): 47. p.2230–2235. 10 ill.
- Valter Ilona:** Szép hazánkat járva. Isten báránya — farkas képében. A 13. századi göcseji fatemplom. = *ÉlTud* 28 (1973): 21. p.992–995. 6 ill.
- Vámberi Gusztáv:** A vármegye háza. = *ÉlTud* 28 (1973): 41. p.1923–1928. 11 ill.
- Vásárhelyi István:** A török és a magyar rovásírás. = *ÉlTud* 28 (1973): 2. p.51–55. 6 ill.
- Vásáry István** vide: *Tardy Lajos*
- Vass Előd:** A magyar turkológia. = *Valóság* 16 (1973): 7. p.30–39.
- Wellmann Imre:** Agrártörténeti-településtörténeti atlaszról. = A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. p. 149–150.
- Vladár Ágnes:** A zalaszentmihályfai templom helyreállítása. = *Művéd* 17 (1973): 1. p.3–35. 11 ill.
- Voit Pál—Bakó Ferenc—Détszy Mihály** etc.: Heves megye műemlékei, II. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 779 p. 936 ill. (Magyarország műemléki topográfiája 8. kötet.) *Rec.*: *Szabó János Győző* = *EgriVárHír* 1973: 9–10. sz. p. 61–62.
- Zádor Mihály:** Műemlékek nedvesség elleni védelme új hidrofób vakolatokkal. = *ÉpítésTud* 4 (1972): 1–2. p. 249–258.
- Zolnay László:** Esztergomi kantilénák. = *Műzsák* 1973: 2. p. 2–5. 8 ill.
- Zolnay László:** Újonnan előkerült budavári műemlékeket kell megmentenünk. = *Budapest* 11 (1973):5. 30. p.
- Zsiray Lajos:** Adatok a Dörögdi család és a felsődörögdi plébániatemplom történetéhez. — Beiträge zur Geschichte der Familie Dörögdi und der Pfarrkirche von Felsődörögdi. — Contribution à l'histoire de la famille Dörögdi et de l'église paroissiale de Felsődörögdi. — Материалы к истории семьи Дөрөгди и фельшдөрөгдской приходской церкви. = *VeszprMúzKözl* 11 (1972) p. 251–259. 2 ill.
- Zsóry József** vide: *Joó Tibor*

F. Fejér Mária

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. II. 7. – Terjedelem: 23 (A/5) ív
74.46 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A LENGYELI KULTÚRA LEGKÉSŐBBI SZAKASZÁNAK LELETEI A DUNÁNTÚLON

A neolitikum és a rézkor kutatása a Dunántúlon az utóbbi években új lendületet vett. Így Kalicz Nándor és Makkay János a lengyeli kultúra kialakulását, legközvetlenebb előzményét határozták meg a Bicske–Hidas–Izmény jellegű emléktárgyak körvonalazásával.¹ Ennek párhuzamát, a S. Dimitrijević által publikált Sopot-lengyeli kultúra második fázisában találták meg.² A kulturális egység, valamint a helyesebb névhasználat miatt Kalicz–Makkay által Sopot II.-Bicske-kultúrának elnevezett komplexum a szlovák kutatók által már korábban meghatározott „Vorlengyel Horizont” időbeli megfelelője, s e kettő a Dunántúl, ill. Délnyugat-Szlovákia területén a középsőből a késői neolitikumba való átmenet időszakát jelenti.³

Ugyanilyen fontos a Veszprém megyei topográfia munkálatai során Kalicz Nándor által megfigyelt új emléktárgy, amelyet balatoni csoportnak nevezett el, és amelynek korai (I.) szakaszát a javarézkori délnyugat-szlovákiai Ludanice és a kelet-magyarországi bodrogkeresztúri kultúra első szakaszával párhuzamosította. A balatoni csoport késői szakaszát (II–III. fázis), amelyben a tűzdelt barázdás díszű („Furchenstich”) kerámia megjelenik, a szlovákiai Bajč típusú anyaggal és a kelet-magyarországi bodrogkeresztúri kultúra II. szakaszával, illetve a hunyadihalmi csoporttal helyezte egy horizontba.⁴ A balatoni csoport közvetlen déli szomszédja a vele kulturális egységet képező Lasinja kultúra.⁵ Kronológiai-lag hasonló megállapításokra jutott Kutzián Ida is.⁶

Az előbbieken említett két dunántúli (a Sopot II.-Bicske és a balatoni) kultúra, illetve

csoport jelentősége éppen abban van, hogy a lengyeli kultúra pontosabb kronológiai körülhatárolását segítik elő a Dunántúl területén, hiszen a lengyeli kultúra élete e két kultúra közé keltezhető. Mind ez ideig a dunántúli, Pest megyei lelőhelyek vizsgálata alapján a lengyeli kultúra két fázisát különítette el a kutatás.⁷ A korai szakaszt a vörös-sárga-fekete festés és a karcolt dísz, míg a későbbi szakaszt a vörös alapon fehér festés jellemzi. Emellett természetesen tipológiai különbségek is (az edénytípusok, plasztikus díszítések különbségei) ezt a kettős felosztást bizonyítják. A lengyeli kultúra korai telepeit: Lengyel,⁸ Zengővárkony,⁹ Pécsvárad,¹⁰ Villánykövesd,¹¹ Aszód¹² a késői, fehér festéssel jellemzett időszakban már nem használták, ill. azok ennek az időszaknak csupán az elejét érték meg. A lengyeli kultúra fiatalabb szakasza önállóan, az idősebb szakasz emléktárgyával nem keveredve, különálló lelőhelyeken található, ezzel a horizontális stratigráfiai adattal tovább bizonyítva, a két festett lengyeli szakasz különálló voltát. A lengyeli kultúra fiatalabb szakaszának lelőhelyei közül Szomor-Somodorpusztá,¹³ Zalavár-Mekenye, Lébény,¹⁴ Szob a legfontosabbak, ez utóbbi leletanyag tárgyalása kapcsán Kutzián Ida felhívta a figyelmet arra, hogy a lengyeli kultúra festett időszakai (Lengyel I. és Lengyel II.) nem töltik ki a középső rézkorig terjedő időszakot.¹⁵

Kalicz Nándor megállapítása szerint a balatoni csoport első szakaszának kerámiája, sok olyan stílusjegyet visel magán (csőrös fül, bütyök-díszítés stb.), amelyek a lengyeli kultúrával való

¹ Kalicz N. – Makkay J., ArchÉrt 99 (1972) 3–13.

² Dimitrijević, S., Sopotsko-Lengyelska kultura (Zagreb 1968).

³ Pavúk, J., ŠtZ 9 (1962) 14–15.; Lichardus, J., ŠtZ 9 (1962) 54.; Točík, A. – Lichardus, J., PA 55 (1964) 276–278.

⁴ Kalicz N., VMMK 8 (1969) 83–89.; Kalicz, N., Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn (Symposium a badeni kultúra keletkezéséről és kronológiájáról, Nitra 1969. Referátum).

⁵ Dimitrijević, S., Opuscula Archaeologica 5 (1961) 81–85.

⁶ Bognár-Kutzián, I., ŠtZ 17 (1969) 31–57.

⁷ Bognár-Kutzián, I., AAu 40 (1966) 274.; Uő., SSNM 20 (1966) 63–70; Kalicz N., ŠtZ 17 (1969) 177–205.

⁸ Wosinsky, M., Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel I–III. (Bp. 1888–1891.).

⁹ Dombay, J., The prehistoric Settlement and Cemetery at Zengővárkony AH 23 (Bp. 1939.); Dombay, J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony AH 37 (Bp. 1960).

¹⁰ Dombay J., JPMÉ 3 (1958) 96–102.

¹¹ Dombay J., JPMÉ 4 (1959) 70–71.

¹² Kalicz, N., ŠtZ 17 (1969); Kalicz, N., Mitt. ArchInst 1 (1970) 94–96. I–II. t.; Kalicz, N., Mitt. ArchInst 2 (1971) 15–25. II–VI. t.; Kalicz, N., Mitt. ArchInst 3 (1972) 65–71., XXIV–XXVIII. t.

¹³ Tompa, F., Die Bandkeramik in Ungarn AH 5–6 (Bp. 1929) 58. XLV. t. 1. (A szerző helytelenül Baranya megyeinek közölte a lelőhelyet, ezt Patay Pál korrigálta.); Patay P., FA 18 (1966–1967) 10–13.

¹⁴ Kalicz, N., ŠtZ 17 (1969) 195–201.

¹⁵ Bognár-Kutzián, I., SSNM 20 (1966) 69.

kapcsolatot látszanak bizonyítani.¹⁶ Mégis a Dunántúl területén eddig hiányzott a lengyeli kultúrának az a típusú emlékeanyaga, amely közvetlenül megelőzhetne volna a balatoni csoportot és amely a lengyeli kultúra korábbi festett horizontjaihoz kapcsolódik. Újabb ásatások és leletmentések bizonyítják a lengyeli kultúra e késői, a Dunántúlon mind ez ideig ismeretlen szakaszának meglétét s teszik lehetővé anyagának meghatározását.

Veszprémben az 1972. év folyamán a Felzabados uti lakótelep alapozási, csatornázási munkálatai során nagy kiterjedésű őskori telepet bolygattak meg. A lelőhely korábban már ismert volt, s a kevés leletanyag alapján a lengyeli kultúrához tartozónak állapították meg.¹⁷ A Veszprémi Bakonyi Múzeum megbízásából Csányi Mariettával 1972. IX. 18. és 25. között leletmentő ásatást folytattunk a helyszínen.¹⁸ A leletanyag a Veszprémi Bakonyi Múzeumban található 73. 1. 1.—73. 1. 329. leltári szám alatt. Az épülő lakótelep előkészületi munkálatai során gépi erővel eltávolították a környező területről a felszíni humuszréteget, néhol 40–50 cm mélységig is. Így több őskori telepobjektum alaprajza vált láthatóvá a sárga agyagos altalajon. Ugyanekkor víz- és fűtővezeték árok ásása közben, a kiszórt csontok és többé-kevésbé ép edények tanúsága szerint, több sír semmisült meg.

Telepjelenségek

Az esetleges rétegtani adatok tisztázása céljából a telepjelenségek közvetlen közelében a bulldózer által érintetlen felületen nyitottunk egy 10 × 4 méteres hitelesítő szelvényt (1. kép), amelyben a felszíntől számított 20 és 50 cm között figyeltük meg az őskori telep rétegét. A felszíntől számított 50 cm-nél jelentkezett a sárga altalaj, ahol két, az altalajba mélyedő hulladékgödör részletének alaprajzát figyeltük meg (α , β gödör, 1. kép).

Az α gödörben, a felszíntől számított 65 cm mélységben hátán fekvő nyújtott csontváz volt. A sír beásási, ill. efeletti bolygatás nyomát nem észleltük, így a sír kulturálisan a hulladékgödör használatának idejére keltezhető. A csontváz É,ÉK—D,DNy irányítású, egyetlen melléklete a fejnél keresztben elhelyezett csiszolt végű csonteszköz (1. 4. kép; 14. kép 1). A sír alatt tovább folytatódott az α gödör, amely legnagyobb mélységét (140 cm) a rábontás délkeleti sarkában érte el. Az α és β gödör, valamint a felettük levő 30 cm-es nem túl gazdag kultúrréteg teljesen egyseges kerámiaanyagot tartalmazott. Ugyanez a

típusú kerámia került elő a telep minden helyéről, ezért a fontosabb típusok ismertetése a későbbiekben egyszerre történik. A hitelesítő szelvénytől É-ra, mintegy 300 méterre, az itt húzódó fűtővezeték árkában kisebb hulladékgödör profilja látszott (γ gödör). Eredetileg szabályos kör alaprajzú, lekerekített aljú volt. Átmérője kb. 110 cm, a felszíntől számított legnagyobb mélysége 120 cm lehetett (az egyenetlenül eldőzerolt felszíni talajréteg miatt az eredeti felszíntől számított mélységadatokat csak becsléssel tudtuk megállapítani).

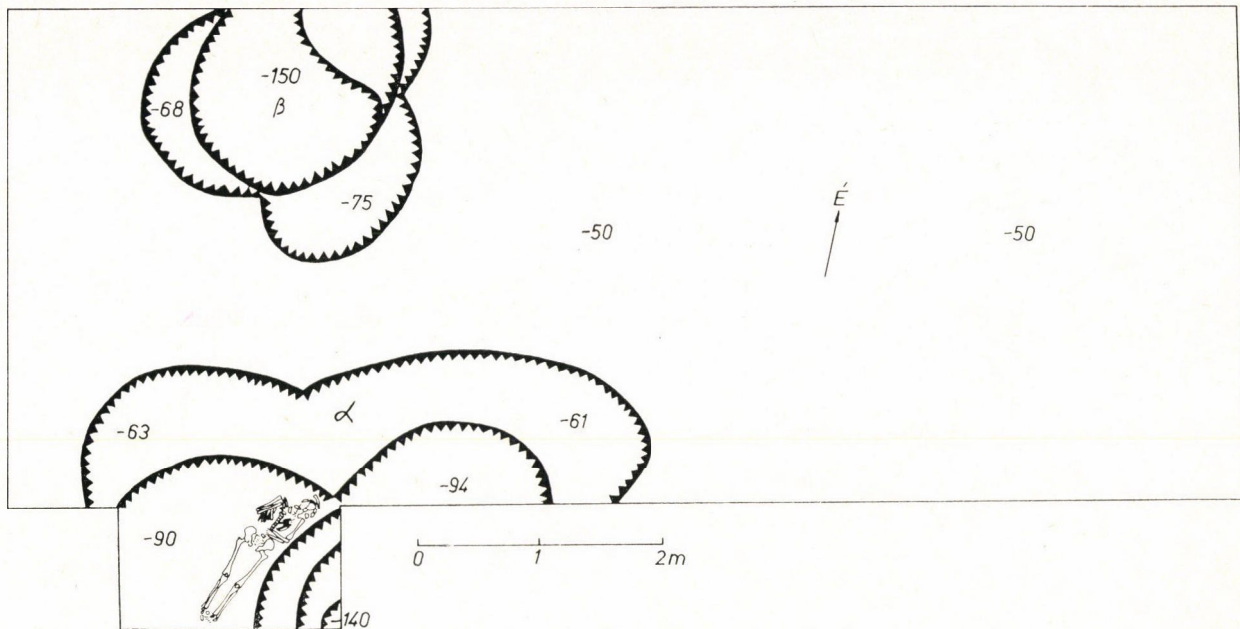
A Munkácsy úttal párhuzamos, a házak előtt húzódó fűtővezeték árka, több nagyméretű patics-törmelékkel teli hulladékgödört metszett át. Ezek közül csak egy kisebbnek a maradék részét lehetett kibontani (δ gödör), mivel a befejezett csőfektetési és betonozási munkák a többit hozzáférhetetlenné tették. A δ gödör kerámiaanyaga szintén ugyanolyan, mint a hitelesítő szelvény α és β gödrében, továbbá a γ gödörben talált kerámia.

A lakótelep közelében a hitelesítő szelvény mellett húzódó új Munkácsy út mellett, egy nagyméretű (18 × 9 m-es) É—D tengelyű félköríves végződésű építmény alaprajzát sikerült felfedezni (2—3. kép). Ennek bejárati része előtt húzódó Munkácsy út bevágása csak egy kis részt bolygattott meg, míg az apszis nagy részét a földelőgépek megsemmisítették. Az építmény középső része felett pedig olyan nagy mennyiségű földet és alapozó anyagot halmoztak fel, hogy ennek eltávolítását a leletmentés adott keretei között nem tudtuk elvégezni. A felszínt éppen az épület sárga döngölt agyag padlószintjéig távolították el, így a megmaradt részek biztos támpontot szolgáltathattak az épület szerkezeti felépítésének tisztázására. A falaknál a padlószintől számított átlagosan 25 cm mély és 50 cm széles alapárok volt megfigyelhető az épület teljes területének megfelelően, és az árok aljából ásták be a szokatlanul vastag (40—50 cm \emptyset) cölöpöket. Ez a konstrukció csak az épület egyenes falrészénél volt megfigyelhető, az apszisnál csupán az alapárok részletét találtuk meg. A cölöpök a padlószintől számított 75—85 cm mélységig voltak beásva. Az alapárok az épület megmaradt részein teljesen ki volt töltve sárgás szenes, néhol égett agyaggal, a felszínen ez erősen átégett. Különösen a bejárati résznél sok áglyenyomatos patics került elő. Ebben az alapárkot kitöltő agyagban, a 13. és 14. cölöplyuk között, az épület keleti falában, egy 6—6 és fél éves gyermek erősen zsugorított, jobb oldalán fekvő csontváza helyezkedett el, melynek irányítása É—D volt (3, 6. kép). A csontváz feletti agyagfal, illetve ennek a padlónívó szintjében erő-

¹⁶ Kalicz, N., Über die chronologische ...

¹⁷ Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I., MRT 2 (Bp. 1969) 51/22. lelőhely.

¹⁸ Ez úton mondok köszönetet a veszprémi Bakonyi Múzeum minden dolgozójának a támogatásért, amellyel munkánkat segítették. Külön köszönöm Kalicz Nándor szakmai támogatását és sok irányú segítségét.

1. kép. Veszprém — Felszabadulás út. Hitelesítő szelvény (α, β gödör és 1. sír)
 Рис. 1. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. Пробный раскоп. (Ямы, α, β и пог. №1.)
 Fig. 1. Veszprém, rue Felszabadulás. Secteur certificateur (fosses α, β et tombe 1)

sen átégett része bolygatásnak semmi nyomát nem mutatta, tehát a kisgyerek az épület alapárkának kiásása és a cölöpök felállítása után került az alapárokba, ezután pedig az alapárkot agyaggal kitöltve, mintegy befalazták az alapba. Ez a gyermek sír valószínűleg építési áldozat volt.

Az épület leégett, ennek köszönhető, hogy a ház agyagtapasztása és az alapfal felső, föld feletti része így átégve, megőrizte az épület konstrukcióját, hiszen a le nem égett épületeknél csupán a cölöplyukak helyét lehet megfigyelni. Az épület funkciójára, kronológiai jelentőségére, még a későbbiek folyamán visszatérünk.

Sírok

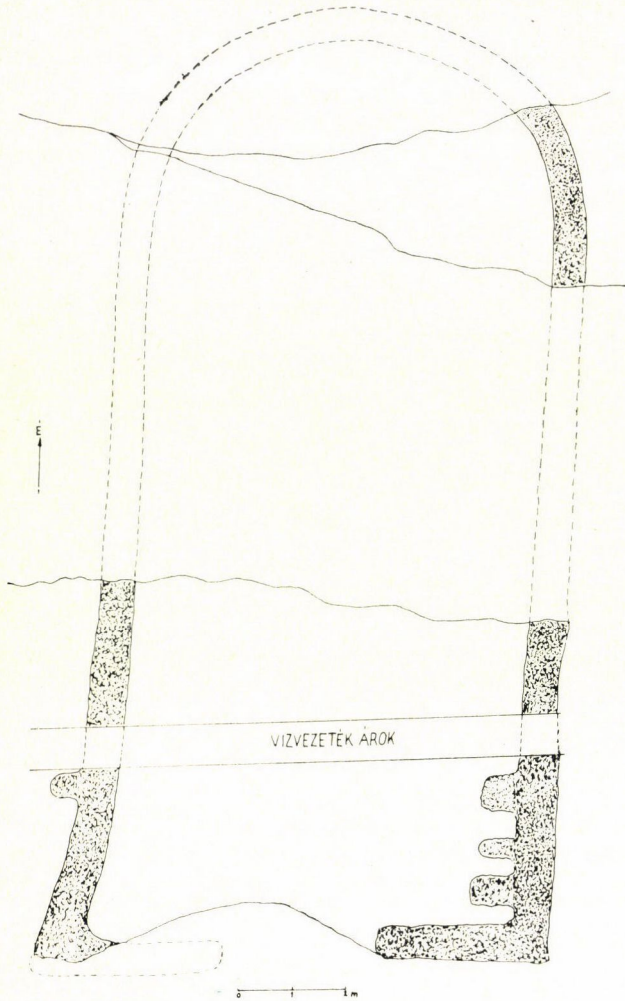
1. sír Az α gödörben már leírt, háton fekvő csontváz (4. kép).
3. sír Az apszisos épület keleti falában talált gyermekcsontváz (6. kép).
2. sír A γ gödröt metsző fűtővezeték folytatásánál közvetlenül a csatorna mellett került elő egy zsugorított, jobb oldalán fekvő Ny—K irányítású csontváz, amelyet a koponyánál a csatorna ásásakor megbolygattak (5. kép). Eredetileg a sírban két edénymelléklet volt, az egyik edény a térd előtt helyezkedett el, oldalára borulva. Ez egy bikonikus, kavicsos, mészköves soványítású tál, perem alatt és a törés vonal alatt, két sorban 4—4, kétoldalt erősen benyomott bütyökkel díszítve (M 14 cm, szájmérfő 17 cm, 14. kép 8). A 2.

sz. edény valószínűleg a csontváz fejénél volt s amelyet a koponyával együtt a munkások kiemeltek. Alakja egyszerű virágcserep, oldalán négy nagyméretű kónikus bütyökkel (M 11 cm, szájmérfő 21 cm, 14. kép 9). Ennek anyagára is a homokos, apró mészköves soványítás a jellemző.

Valószínűleg sírból származik az a kis, enyhén harangos csőtalpú tál, meredek bütyökdíszítéses tálrésszel, amely korábban, még az építkezés kezdetén került a Veszprémi Bakonyi Múzeumba (M. 18 cm, szájmérfő 14 cm, 14. kép 3). Ugyanígy, a munkások elmondása szerint „csontok mellett” talált csőtalpas tál csőtalptöredéke is (M. 16 cm, csőtalp átm. 14 cm, 14. kép 2).

A leletmentés után 1972 decemberében került a Veszprémi Bakonyi Múzeumba az a négy edény, ill. töredéke, amelyek szintén egy, a csatornázási munkák során, állítólag K—Ny tájolású sírból származtak. Palágyi Sylvia információi szerint a csontváz fejénél egy enyhén harangos csőtalpú tál került elő (M. 32 cm, a tál átmérfője 20 cm, 14. kép 4). Három kisebb edény pedig a csontváz előtt, derékmagasságban feküdt. Ezek közül az egyik szabványos kis csésze, öblén három kis bütyökkel (M. 6,6 cm, szájmérfő 8 cm, 14. kép 5). A másik szintén csésze, zömökebb kivitelben, bütyökdíszítés nélkül (M. 4,5, szájmérfő 6,5 cm, 14. kép 7). A negyedik síredény erősen kiécsézített, félgömb alakú kis tál, pereme az öblétől enyhén befelé hajlik (M. 5 cm szájmérfő 11,5 cm, 14. kép 6).

Általában a telep és a sírok kerámiájára a rendkívüli durva technika jellemző, így a homokos, apró mészköves, illetve kavicsos soványítás általános. A kerámia színe sárgásbarna, barna, vörösesbarna, téglavörös. A felület általában durva. Fontos tényező a finom, vékony falú kerámia, a karcolt díszítés és festés hiánya, valamint a vastag falú, durva kerámia általánossága. Mindezek az anyagra vonatkozó jellemzők sok más tipológiai és díszítésbeli tényező mellett, már első megítélésére is elválasztják ezt a típust úgy a lengyeli kultúra festett szakaszaitól, mint a balatoni csoporttól. Formailag mégis a lengyeli kultúra jellemző vonásai figyelhetők meg benne. Általá-

2. kép. Veszprém — Felszabadulás út. Az apszisos épület alaprajza a padló szintjében

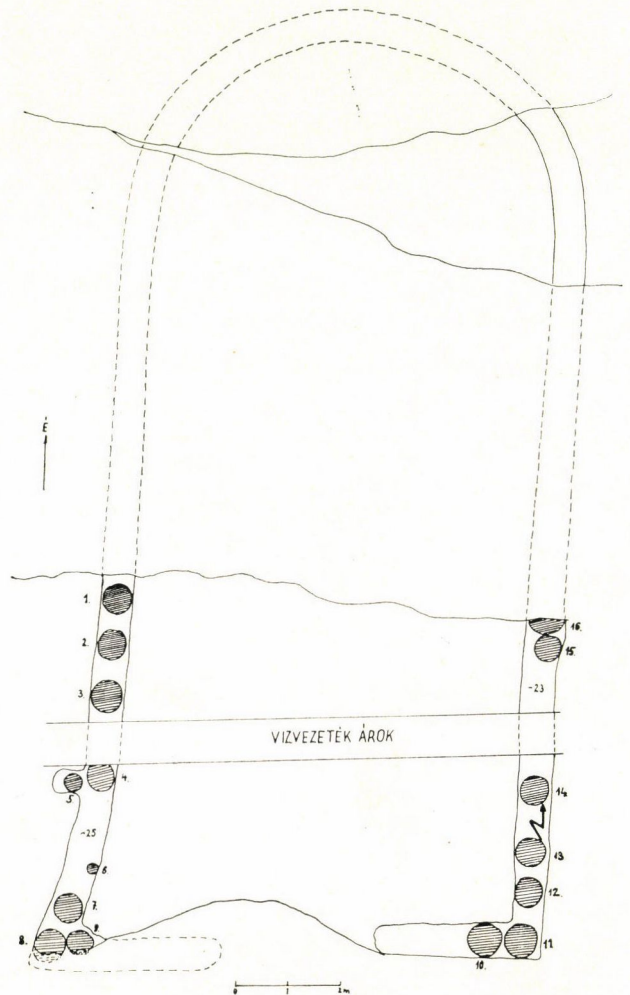
Рис. 2. Веспрем — ул. Фельсабадулаш. План здания с апсидой на уровне пола

Fug. 2. Veszprém, rue Felszabadulás. Plan de l'édifice à l'abside dans le niveau du plancher

Ezek a sírból származó edények is igen durva, homokos, apró mészköves soványításúak, festett vagy karcolt díszítés egyiken sem található.

A telep és sírok kapcsolata

A feltárt gödrök kerámiaanyaga mind tipológiailag, mind minőségileg tökéletes egyezést mutat a sírban talált edényekével, tehát a sírok a teleppel egyidősek. A telep és a temetkezések kapcsolata szempontjából fontos továbbá az a tény, hogy a sírok nem elkülönülten, hanem a telepjelenségek közvetlen közeléből kerültek elő, a telep és a temető különválása e lelőhely esetében nem volt megfigyelhető. Az eddigiekből az is megállapítható, hogy a telep nem volt hosszú-életű, a 20–30 cm-es kultúrréteg és a nagyszámú, de kisméretű gödrök viszonylag nagyobb népesség rövid ideig történő megtelepedésére utalnak.

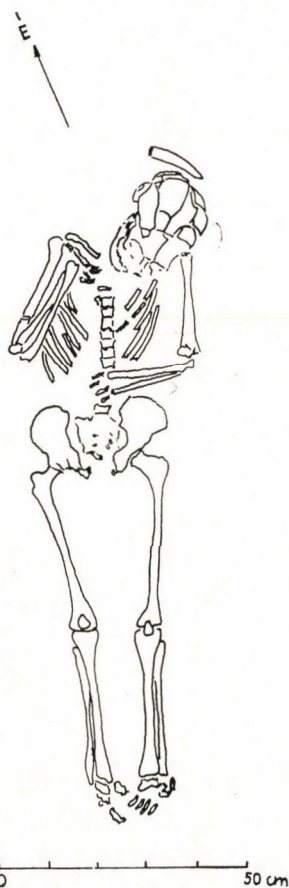

3. kép. Veszprém — Felszabadulás út. Az apszisos épület alaprajza az alapárok kiásása után. A 13. és 14. cölöplukák között a 3. sír

Рис. 3. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. План здания с апсидой после вычистки рва фундамента. Между ямами для столбов № 13 и 14. погр. № 3.

Fig. 3. Veszprém, rue Felszabadulás. Plan de l'édifice à l'abside après le dégagement de la fosse de base. Entre les 13e et 14e trous de poteau la tombe 3

ban kevés az ép edény, mivel a leletanyag zöme hulladékgödrökből származik, ennek ellenére ezek jól elkülönülő típusokba sorolhatók.

4. kép. Veszprém — Felszabadulás út. 1. sír
Рис. 4. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. Погреб. №1
Fig. 4. Veszprém, rue Felszabadulás. Tombe 1

1. Tálak

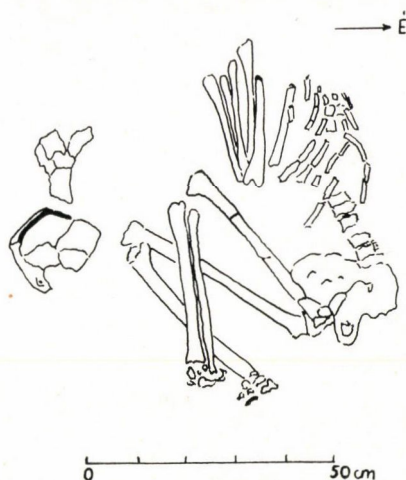
- a) Kónikus virágcserep alakú tál (14. kép 9, 11, kép 2). Ennek olyan változata is van, amelynek a pereme négy helyen dudor-szerűen felemelkedik (11. kép 7).
- b) profilált, kihajló peremű tál, néha a perem jellegzetesen megvastagodik (11. kép 3, 5).
- c) Félgömbtestű, enyhén behajló peremű tál (14. kép 6).

Az a), b), c) típusok a lengyeli kultúra egészére általában jellemzők, bár a c) típus a lengyeli kultúra első fázisában ritka, a fehér festéses időszaktól azonban gyakorivá váló típus.

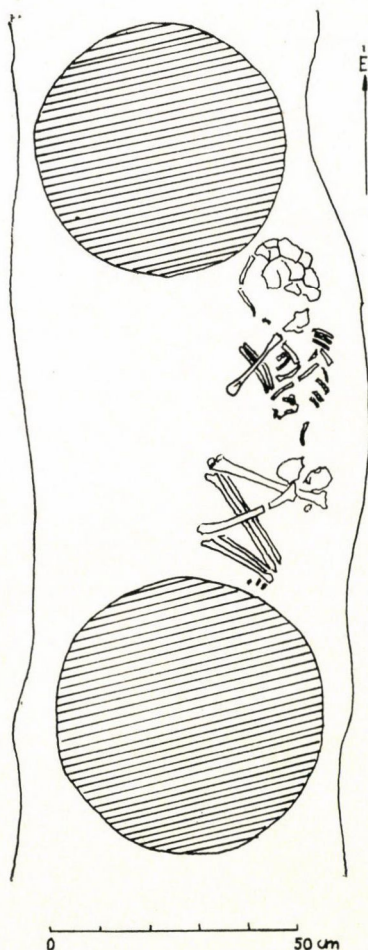
2. Csőtálpas tálak

Jellemző az enyhén harangos, viszonylag alacsony csőtálp, amelyhez egy meredek állású, kónikus tálrész csatlakozik (14. kép 3–4). Ez utóbbi a lengyeli kultúra korábbi festett szakaszaitól eltérően sohasem profilált és nem

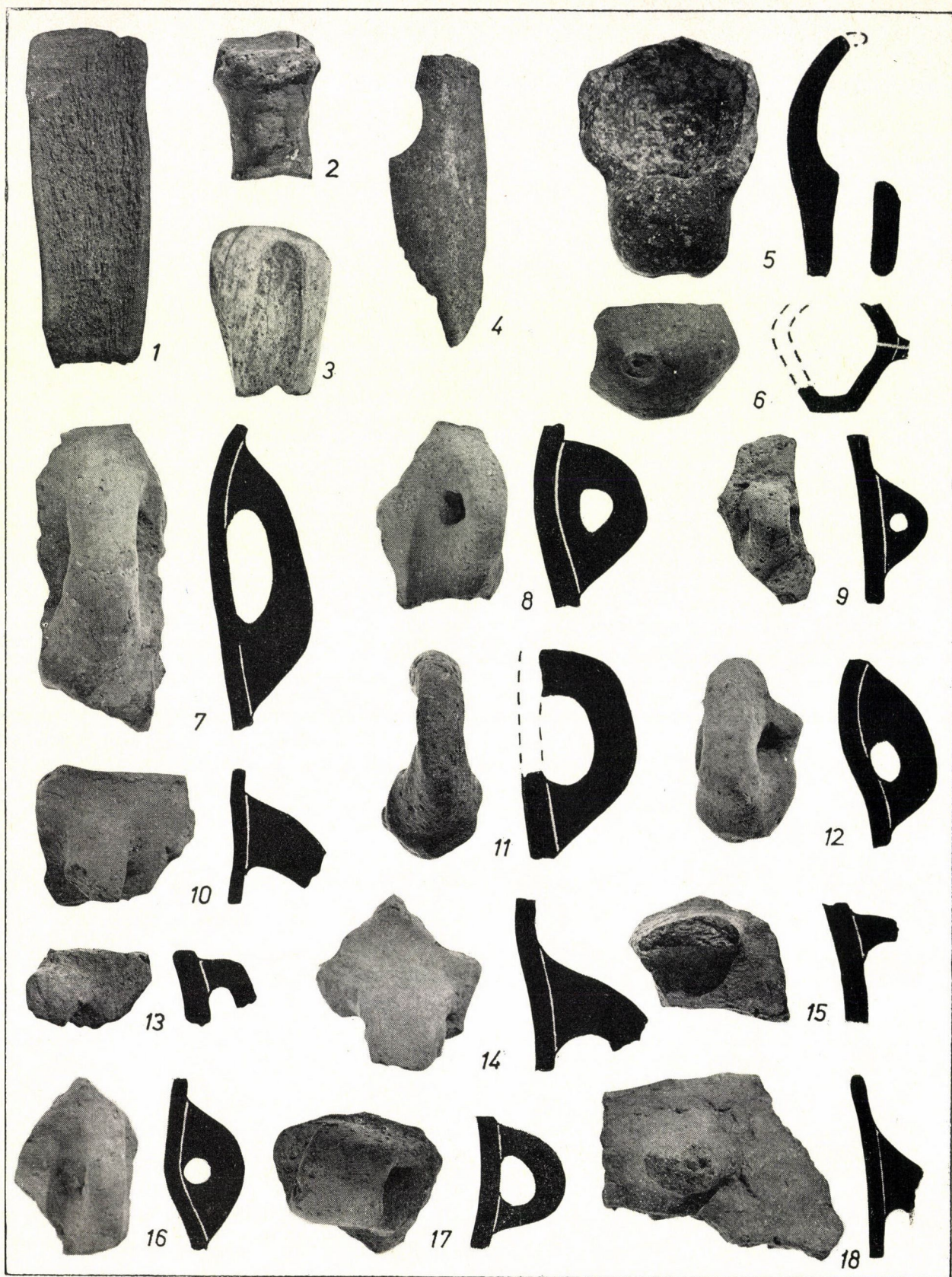
CSATORNA ÁROK

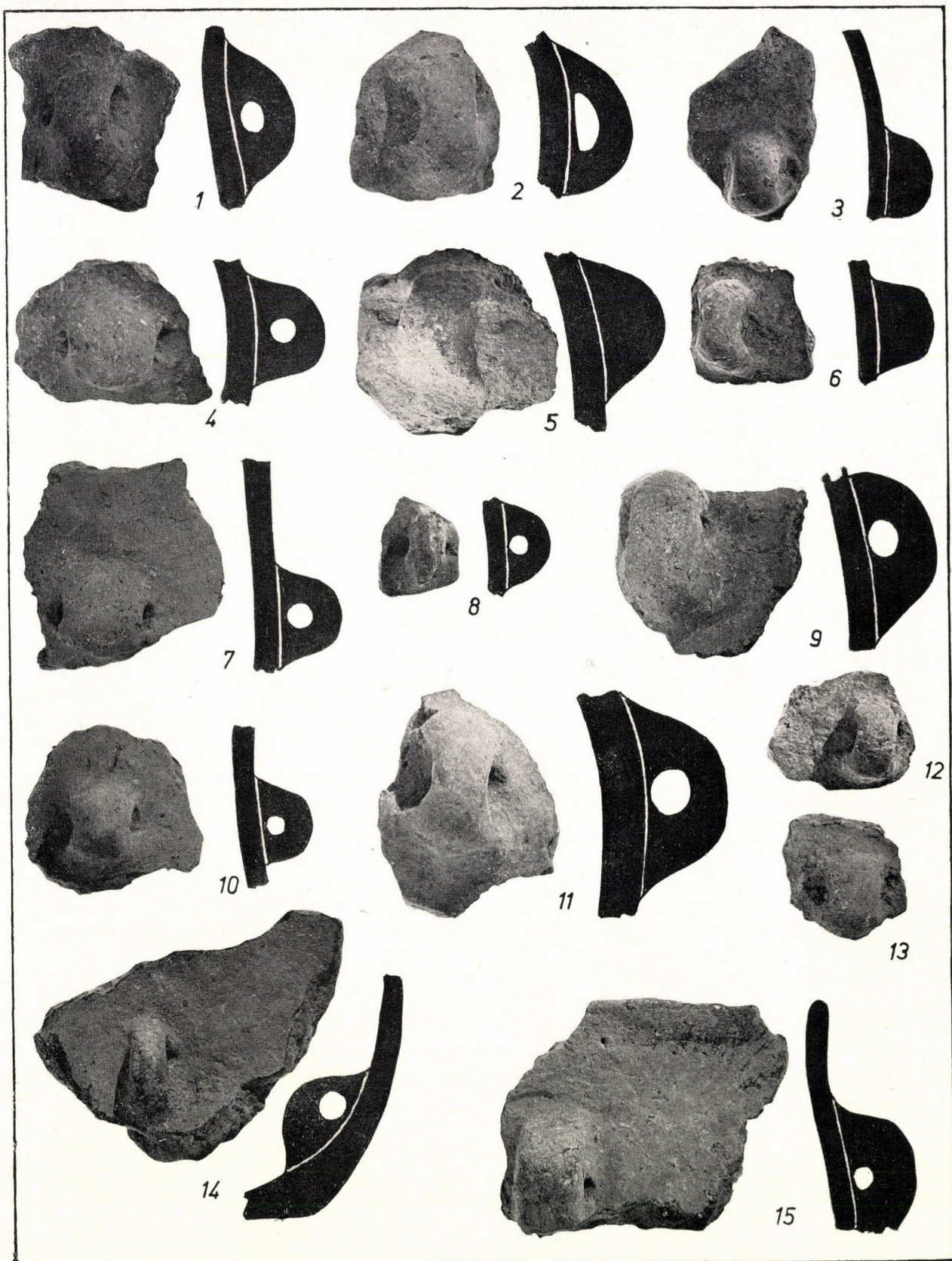
5. kép. Veszprém — Felszabadulás út. 2. sír
Рис. 5. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. Погреб. №2
Fig. 5. Veszprém, rue Felszabadulás. Tombe 2.

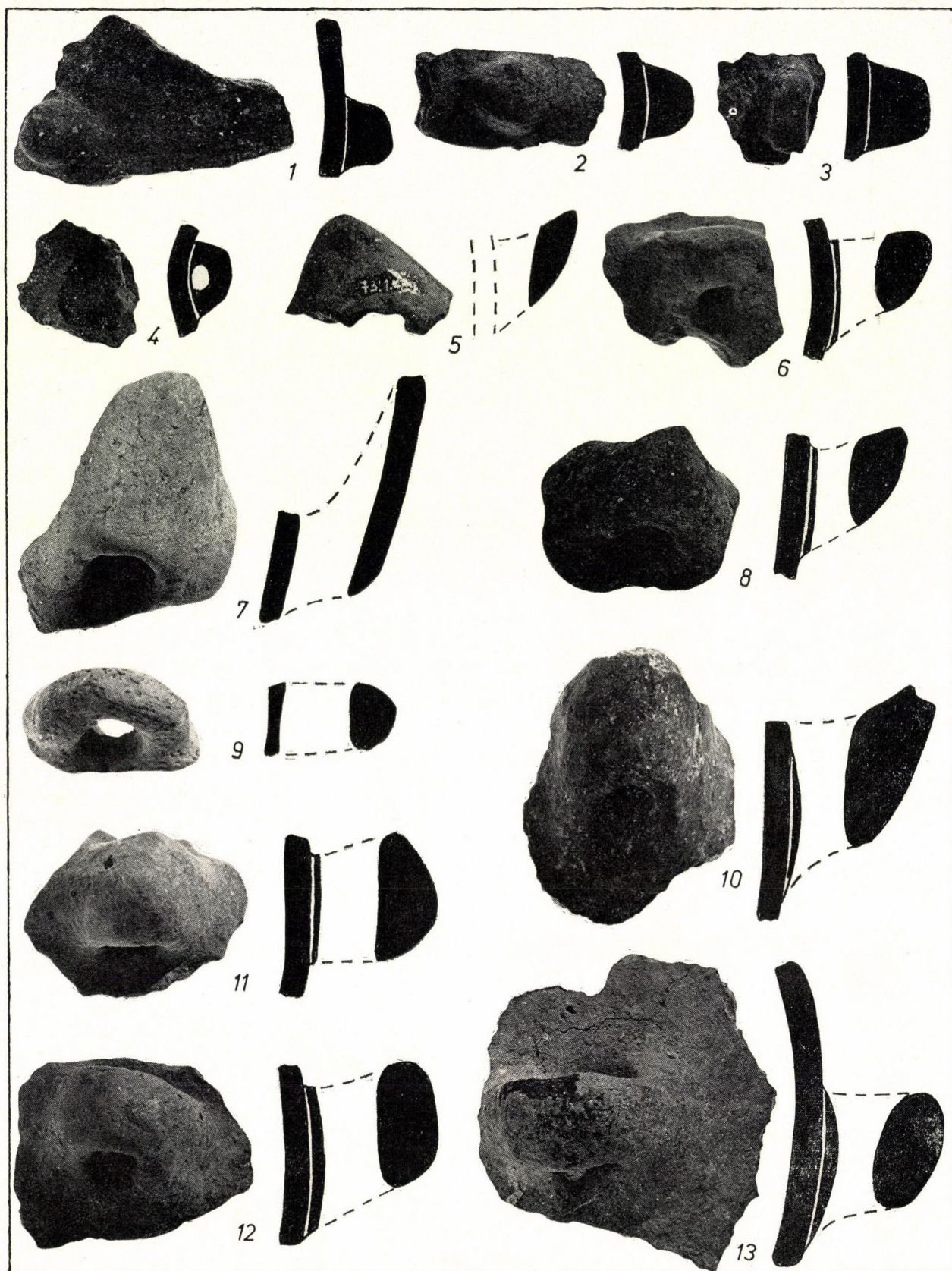
6. kép. Veszprém — Felszabadulás út. 3. sír az apszisos épületek K-i falának részvételével
Рис. 6. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. Погреб. №3 и часть восточной стены здания с апсидой
Fig. 6. Veszprém, rue Felszabadulás. Tombe 3 avec le détail du mur oriental de l'édifice à abside

7. kép. Veszprém — Felszabadulás út. 2, 3, 7–11, 14. hitelesítő szelvény, 20–50 cm között —
 1, 4, 6, 17, 18. α gödör — 5, 16 β gödör. — 13. γ gödör. — 12, 15 δ gödör. 1 : 2
 Рис. 7. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. 2, 3, 7–11, 14: пробный раскоп на глубине 20–50 см; 1, 4, 6, 17, 18: яма α ; 5, 16:
 яма β ; 13, яма γ ; 12, 15: яма δ . 1:2
 Fig. 7. Veszprém, rue Felszabadulás. 2, 3, 7–11, 14. Secteur certificateur, entre 20 et 50 cm. —
 1, 4, 6, 17, 18. α Fosse 5, 16. Fosse β — 13. Fosse γ — 12, 15. Fosse δ

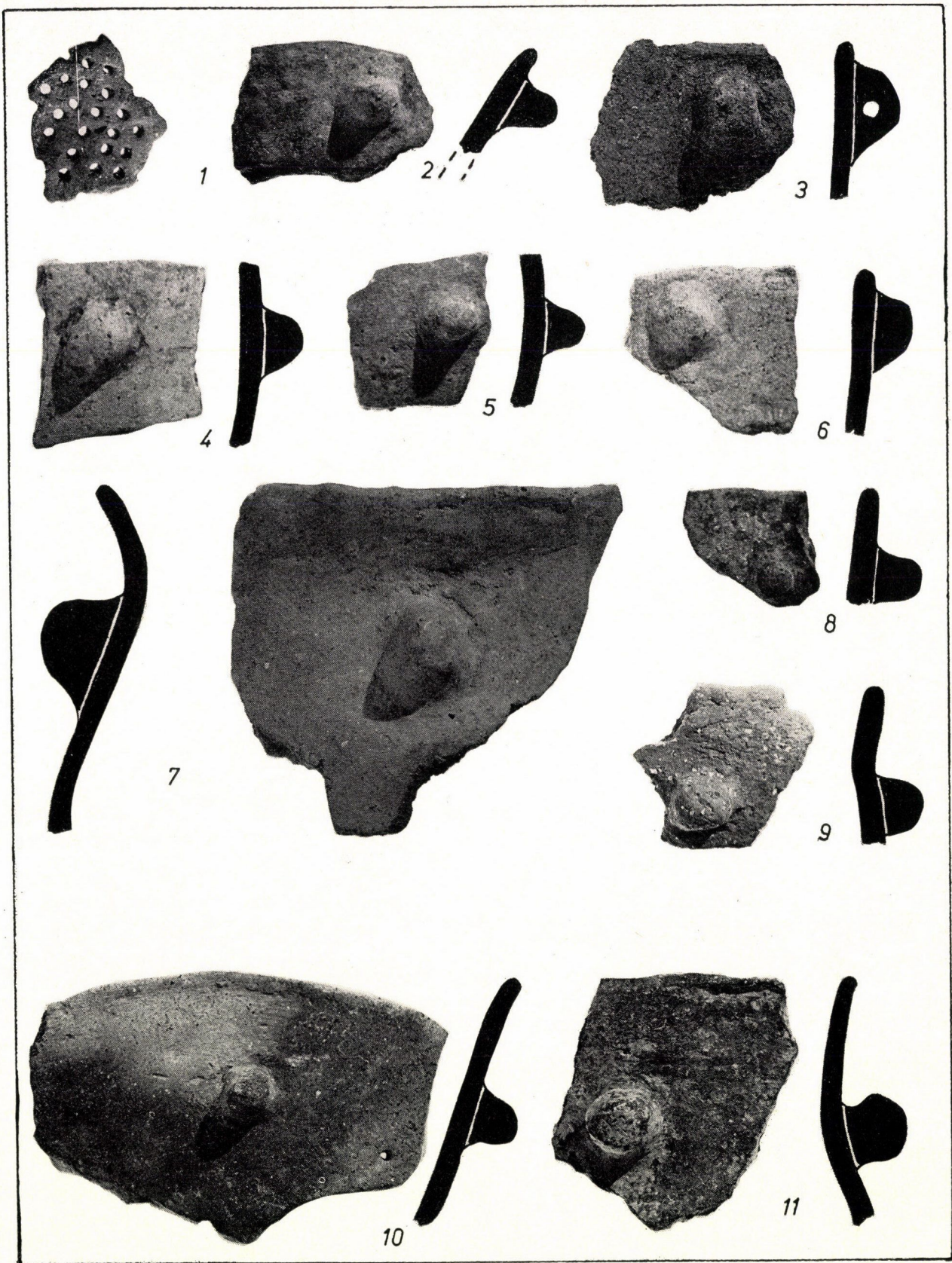

8. kép. Veszprém — Felszabadulás út. 1—4, 7—11, 14, 15. hitelesítő szelvény, 20—50 cm között —
 5. δ gödör — 6. α gödör. — 12. γ gödör. — 13. szórvány. 1 : 2
 Рис. 8. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. 1—4, 7—11, 14, 15. пробный раскоп на глубине 20—50 см.; 5. яма δ ; 6. яма α ; 12. яма; 13. случайная находка. 1 : 2
 Fig. 8. Veszprém, rue Felszabadulás. — 1—4, 7—11, 14, 15. Secteur certificateur, entre 20 et 50 cm. —
 5. Fosse δ — 6. Fosse α — 12. Fosse γ — 13. Trouvaille isolée. 1 : 2

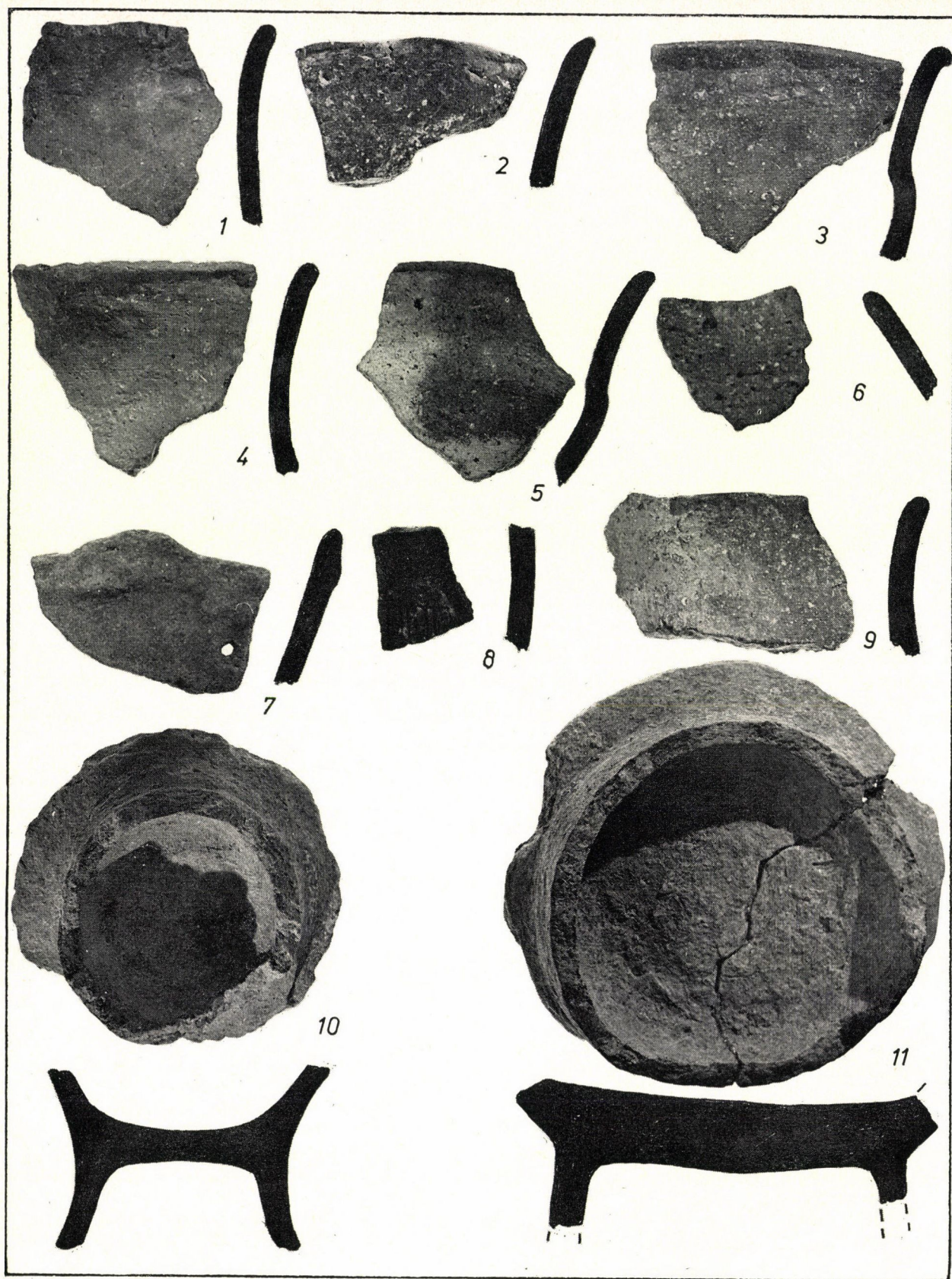

9. kép. Veszprém — Felszabadulás út. 1, 3, 4, 6–11, 13. hitelesítő szelvény, 20–50 cm között. — 2. β gödör.
5. δ gödör. — 12. γ gödör. 1 : 2

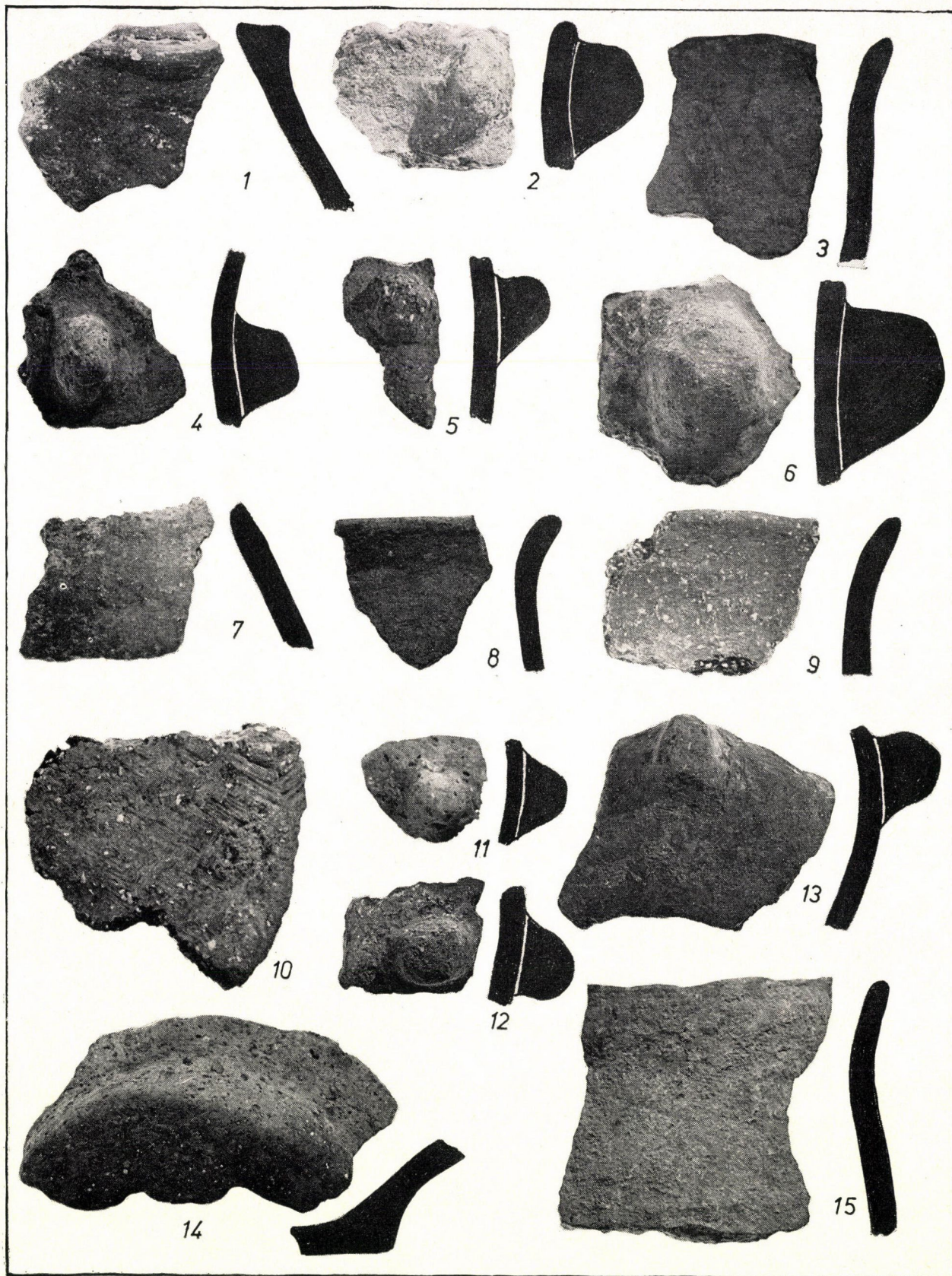
Рис. 9. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. 1, 3, 4, 6–11, 13. пробный раскоп на гл. 20–50 см.; 2. яма β ; 5. яма δ ; 12. яма γ 1:2
Fig. 9. Veszprém, rue Felszabadulás 1, 3, 4, 6–11, 13 Secteur certificateur, entre 20 et 50 cm. — 2. Fosse β —
5. Fosse δ — 12. Fosse γ 1 : 2

10. kép. Veszprém — Felszabadulás út. 1—3, 5, 7—10. hitelesítő szelvény,
20—50 cm között—11. γ gödör. — 4, 6. szórvány. 1 : 2
Рис. 10. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. 1, 3, 5, 7—10. пробный раскоп на гл. 20—50 см; 11. яма γ ; 4, 6. случайная
находка. 1 : 2
Fig. 10. Veszprém, rue Felszabadulás. 1—3, 5, 7—10. Secteur certificateur, entre 20 et 50 cm. —
11. Fosse γ — 4, 6. Trouvaille isolée. 1 : 2

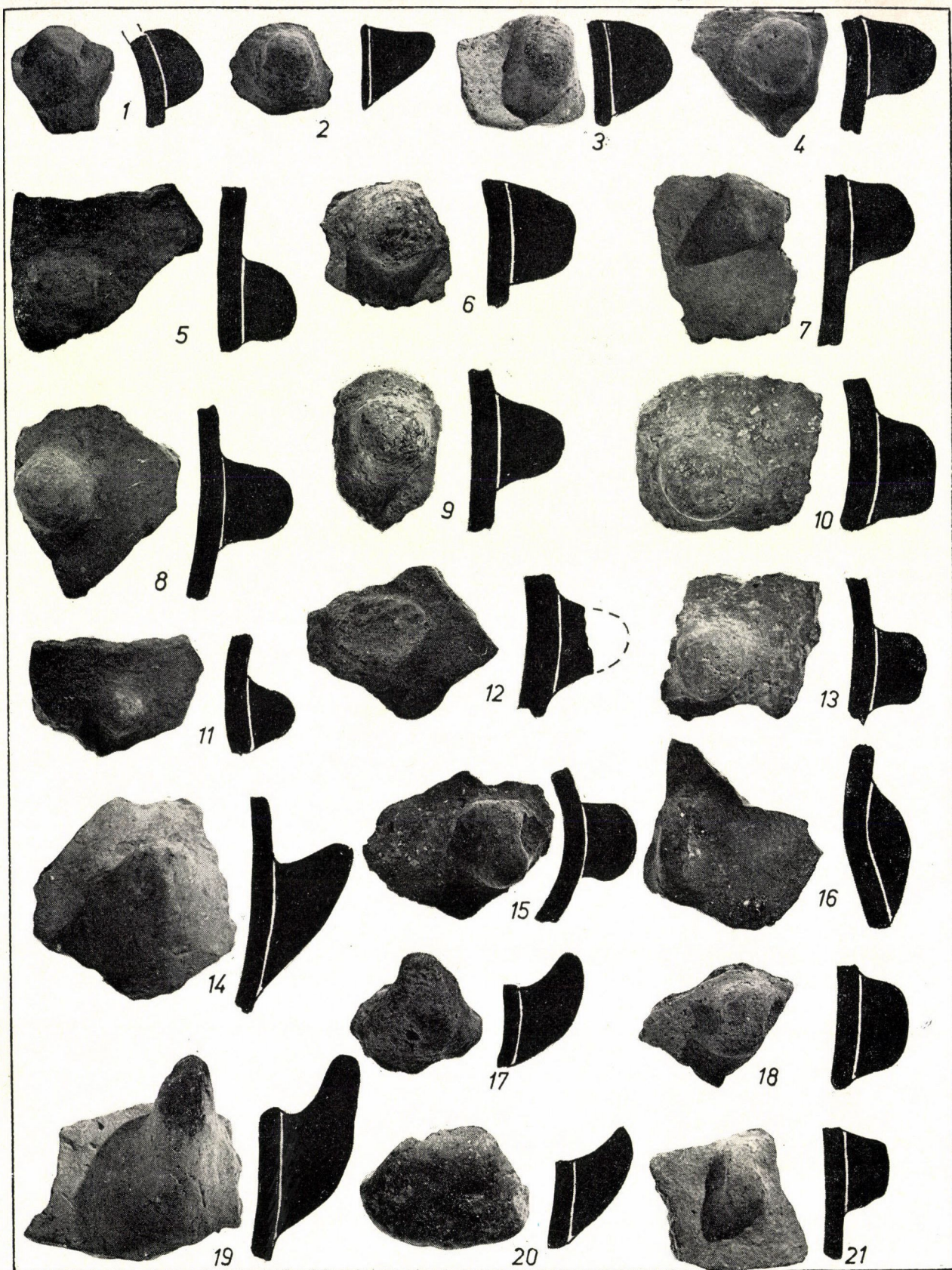
11. kép. Veszprém — Felszabadulás út. 1—9, 11. hitelesítő szelvény, 20—50 cm között. —
 10. γ gödör. 1 : 2
 Рис. 11. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. 1—9, 11. пробный раскоп на гл. 20—50 см; 10. яма γ. 1 : 2
 Fig. 11. Veszprém, rue Felszabadulás. 1—9, 11. Secteur certificateur, entre 20 et 50 cm. —
 10. Fosse γ. 1 : 2

12. kép. Veszprém — Felszabadulás út. 1, 4–6, 8–11, 13, 14. hitelesítő szelvény, 20–50 cm között — 2. α gödör. — 7. γ gödör. — 3, 12, 15. δ gödör. 1 : 2

Рис. 12. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. 1, 4–6, 8–11, 13, 14. пробный раскоп на гл. 20–50 см.; 2: яма α ; 7. яма γ ; 3, 12, 15. яма δ . 1 : 2

Fig. 12. Veszprém, rue Felszabadulás. 1, 4–6, 8–11, 13, 14. Secteur certificateur, entre 20 et 50 cm. — 2. Fosse α . — 7. Fosse γ . — 3, 12, 15. Fosse δ . 1 : 2

13. kép. Veszprém — Felszabadulás út. 3—6, 9, 11, 12, 15—19. hitelesítő szelvény, 20—50 cm között. — 7, 10. β gödör. — 8, 14, 21. γ gödör — 1, 2, 13. δ gödör. — 20. szórvány. 1 : 2

Рис. 13. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. 3—6, 9, 11, 12, 15—19. пробный раскоп на гл. 20—50 см.; 7, 10. яма β ; 8, 14, 21: яма γ ; 1, 2, 13. яма δ ; 20. случайная находка. 1 : 2

Fig. 13. Veszprém, rue Felszabadulás. 3—6, 9, 11, 12, 15—19. Secteur certificateur, entre 20 et 50 cm. — 7, 10. Fosse β . — 8, 14, 21. Fosse γ . — 1, 2, 13. Fosse δ . — 20. Trouvaille isolée. 1 : 2

14. kép. Veszprém—Felszabadulás út 1. 1. sír — 2, 3. valószínűleg sírokból. — 4–7. szétdőlt sírból. — 8, 9. 2. sír

1 = 1 : 2
2–3 = 1 : 3; 4 = 1 : 4; 5–6 = 2 : 3; 7 = 1 : 1; 8–9 = 1 : 3

Рис. 14. Веспрем — ул. Фелсабадулаш. 1. погр. № 1.; 2, 3. происходят вероятно из погребений.; 4–7. из разрушенного погребения—8, 9. погр. № 2. 1 = 1 : 2; 2–3 = 1 : 3; 4 = 1 : 4; 5–6 = 2 : 3; 7 = 1 : 1; 8–9 = 1 : 3

Fig. 14. Veszprém, rue Felszabadulás. 1. Tombe 1 = 2, 3. Provenant probablement des tombes. —

4–7. Provenant d'une tombe bouleversée. — 8, 9. Tombe 2. 1 = 1 : 2.

2–3 = 1 : 3; 4 = 1 : 4; 5–6 = 2 : 3; 7 = 1 : 1; 8–9 = 1 : 3

túl nagyméretű. Előfordul, hogy a csőtalp keresztmetszete ellipszis (14. kép 4). Rendkívül sok töredék származott csőtalpas tálaiból a telep minden részéről (14. kép 2, 10. kép 2, 10, 11. kép 10, 11). Ez a típus a lengyeli kultúra minden fejlődési szakaszában megtalálható, s tipológiailag a Dunántúlon csak kevés változást mutat. A telepen kifejezetten harangos csőtalp, illetve annak töredéke nem került elő.

3. Amforák

A telepen sok apró töredék származik ebből az edényformából.

- a) Öblöshasú edények szűkülő, enyhén S profilú nyakkal, a nyakhajlatban vagy a perem alatt ülő kerek, függőleges füllel (7. kép, 8, 12, 16, 8. kép 1, 9. kép 4).
- b) Valószínűleg kétfüllű, ívelt nyakú típus, amelynél a nagyméretű, peremből induló, függőleges fül az edény vállára támaszkodik (7. kép 7).

Az a) típus és általában a perem alatt függőleges füllel ellátott edények ismeretlenek a lengyeli kultúra korábbi festett csoportjainak emlékanyagában. E forma legközelebbi párhuzamai Branč,¹⁹ Brodzany,²⁰ Nitra²¹ lelőhelyekről ismertek, tehát a délnyugat-szlovákiai Nitra—Brodzany csoport köréből. Ugyanígy a morva festett kerámia késői festetlen szakaszában,²² a Sopot-kultúra III. fázisában,²³ a münchenshöfeni kultúrában,²⁴ a lengyelországi Ocice és Modlnica csoportokban fordul elő ez a típus.²⁵

A b) típus kronológiailag kiemelkedően fontos, hiszen e forma teljesen idegen a lengyeli kultúra korai szakaszának anyagától. A morva festett kerámia fiatalabb szakaszából ismerünk hasonlót.²⁶

4. Széles szájú, ún. váza formájú edények

Magas, karsú típus, nyaka S profilú (12. kép 15, 10. kép 11). Ez a forma a korai lengyeli gömbhasú, hozzá tagoltan illeszkedő nyakú

típus továbbfejlett változata, s ebben a formájában nyaka megnyúlt, csak enyhén ívelt S profilú. Ennek párhuzamai a Sopot-kultúra III. fázisában,²⁷ a Nitra—Brodzany csoportban,²⁸ a morva festett kerámia fiatalabb szakaszának lelőhelyein,²⁹ a münchenshöfeni kultúrában³⁰ és a Gatersleben csoportban találhatók.³¹

5. Pohár alakú edények, esetenként az öblükön rátett bütyökkel (14. kép 5, 7).

A lengyeli kultúra minden szakaszában jelen levő típus, a változás csak a kerámia finomságában észlelhető. Míg a korai festett szakaszokban ez vékony falú, polírozott változatokban fordul elő, addig a veszprémi darabok vastag falúak, durván kidolgozottak.

6. Fazekak

- a) Öblös testű, tölcéses nyakú fazék (10. kép 7).
- b) Széles szájú perem alól induló, nagy függőleges füllel ellátott fazék (7. kép 10, 13, 14, 18).
- c) Széles szájú, perem alatt ülő függőleges bütyökfüllel vagy bütyökkel ellátott fazék (8. kép 15, 10. kép 3, 6, 8, 9).
- d) Enyhén kihajló peremű fazék, néha a perem bevagdallással tagolt (11. kép 1, 4, 9, 12. kép 2, 3, 8, 9).

Az a), b) és c) típusok a lengyeli kultúra első időszakában nem fordulnak elő, először a lengyeli kultúra második, fehér festéses szakaszában jelennek meg.³² A veszprémi lelőhely esetében ezek általánosan használt típusok, párhuzamai a Sopot-kultúra III. fázisában,³³ a Nitra—Brodzany csoportban,³⁴ Burgenland fiatalabb lengyeli anyagában,³⁵ a Wolfsbach csoportban,³⁶ a fiatalabb morva festett kerámia³⁷ körében találhatók. A tölcéses nyakú fazéktípus gyakori forma Szlovénia területén, a lengyeli kultúra úgynevezett alpi fáciesében.³⁸ Ugyanez a balatoni csoport kerámia típusai között is megtalálható továbbélő forma.³⁹

¹⁹ Vladár, J.—Lichardus, J., SA 16 (1968) 82. kép 11, 14, 18; 84. kép 2; 85. kép 10.

²⁰ Vladár, J.—Krupica, O., SA 18 (1970) 10. kép 1, 2, 5, 11.

²¹ Lichardus, J.—Vladár, J., SA 18 (1970) 8. kép 8.

²² Podborský, V., SA 18 (1970) XXIX. t. 6.

²³ Dimitrijević, S., i. m. 1968. 15. kép 8.

²⁴ Süß, L., StZ 17 (1969) II. t. 4.

²⁵ Kamińska, J.—Kozłowski, J. K., The Neolithic in Poland (Wrocław—Warszawa—Krakow 1970) XXXI. t. 4.; XXXII. t. 7.

²⁶ Košťálek, P., Die Lengyel-Kultur in Mähren. Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně 6 (1972) VII. t. 20; XII. t. 17.

²⁷ Dimitrijević, S., Alug 10 (1969) XVI. t. 7.

²⁸ Vladár, J.—Lichardus, J., SA 16 (1968) 84. kép 1. Vladár, J. Krupica, O., SA 18 (1970) 7. kép 13—14.; 11. kép 5.

²⁹ Košťálek, P., i. m. VIII. t. 17.

³⁰ Hell, M., AAu 14 (1954) 10. kép 2., 10.

³¹ Kroitzsch, K., Neolithische Studien. II. (Berlin 1973) VI. t. a., b; 3. kép b.

³² Sárkeresztos—Pékmalomdomb anyagában láthatók ezek a típusok. István Király Múzeum, Székesfehérvár ltsz.: 968.3.4. Köszönöm Makkay Jánosnak, hogy a lelőhellyel kapcsolatos adatokat felhasználhatam. A leletanyagot Kalicz N. készíti elő publikációra.

³³ Dimitrijević, S., Sopotsko ... XVI. t. 6.

³⁴ Lichardus, J.—Vladár, J., SA 18 (1970) 14. kép 1.

³⁵ Ohrenberger, A., StZ 17 (1969) I. t. 1.

³⁶ Süß, L., StZ 17 (1969) III. t. 1.

³⁷ Košťálek, P., i. m. XI. t. 11.

³⁸ Korošec, J., Poročilo o raziskovanju Neolita in Eneolita v Sloveniji (Ljubljana 1964) V. t. 5.; XVI. t. 1.

³⁹ Kalicz N., VMMK 8 (1969) VII. t. 3.

7. Bikónikus edények

a) Széles szájú tál, a lekerekített törésvonal feletti rész általában alacsonyabb, mint az alsó. Néha e típuson is elfordulnak a nagy, gömbszerű bütykök, amelyek esetleg kétoldalt benyomottak (14. kép 8, 8. kép 2, 12. kép 13, 13. kép 15).

b) Szűk szájnylású típus (11. kép, 6. 12. kép 7). Az a) típus a lengyeli kultúra korai szakaszában ismeretlen, az éles törésvonalú magas bikónikus edény, mint esetleges előforma, a lengyeli kultúra második (fehér festéssel jellemzett) időszakában jelenik meg vezető típusként.⁴⁰ Az alacsony bikónikus edénytípus párhuzamai a Vinča D₂ időszakból⁴¹ a Sopot-kultúra III. periódusából⁴² a lengyeli kultúra ún. alpi fácieséből⁴³ a Nitra—Brodzany csoportból,⁴⁴ a morva festett kerámia fiatalabb szakaszából,⁴⁵ a Wolfsbach csoportból,⁴⁶ a münchenhöfeni kultúrából,⁴⁷ a Schwieberdinger csoportból⁴⁸ és az Ocice csoportból⁴⁹ ismertek. A lengyeli kultúra körén belül, annak fiatalabb szakaszában tehát ez a típus a legelterjedtebb forma. A Dunántúl területén a lengyeli kultúra fejlődését közvetlen követő balatoni csoport első fázisában vezető típussá válik, enyhén homorú alsórésszel és domború felsőrésszel. A törésvonal a rajta ülő, lelógó bütyök által még hangsúlyozottabbá válik.

b) A lengyeli kultúra kezdetétől meglevő típus.

8. Tároló edények

Ép példány nem került elő, csak a nagy aljtöredékekből és vízszintes, úgynevezett csőrös fülel ellátott oldaltöredékekből következtethetünk a tojásdad testű magas edényre (12. kép, 10, 14, 9. kép 6—13). Ez a típus a lengyeli kultúra minden szakaszában megtalálható, sok variánsa fordul elő időben és térben egyaránt, a belőlük származó nagy csőrös fülek töredékei mindenütt jellemzők. Valószínűleg e típus a balatoni csoportban is továbbél, erről tanúskodnak az onnan származó csőrös fülek töredékei.⁵⁰

9. Kanál

Rövid csöves nyelű agyagkanál (7. kép 5).

10. Különleges formák

a) Szopókás edényke (7. kép 6).

b) Erősen felemelkedő peremű, kör alakú fedő, a peremhajlatban ülő fülel (8. kép 14).

c) Kívülről megvastagított vízszintes peremű edény (12. kép 1).

d) Vastag bütyöklábú edény (7. kép 2).

e) Szűrőedény (10. kép 1).

A kerámiatípusok áttekintése után megállapítható, hogy ezekből teljesen hiányzik a lengyeli kultúra korai szakaszára annyira jellemző magas nyakú korsótípus,⁵¹ az úgynevezett háromidomú edény,⁵² ugyanígy a lengyeli kultúra második szakaszának magas bikónikus edénytípusa és finom, vékony falú kerámiája sem fordul elő.⁵³ Mindezekből világosan látszik, hogy a veszprémi telep, ill. sírok kerámiaanyagának típuskálája az eddig ismert dunántúli festett lengyeli szakaszokétól eltér, s formáinak párhuzamai a szerbiai Vinča-kultúra D₂ szakaszában, a szlavóniai-syrmiumi Sopot-kultúra III. fázisában, a szlovéniai lengyeli kultúra alpi fáciesében, a délnyugatszlavákiai Nitra—Brodzany csoportban, a morvaországi morva festett kerámia fiatalabb, festetlen szakaszában, az alsó-ausztriai Wolfsbach csoportban, a burgenlandi későlengyeli anyagban, a sziléziai Ocice csoportban, a kislengyelországi Młodnica csoportban, a közép-németországi Gatersleben csoportban, a délkelet-bajorországi és felső-ausztriai münchenhöfeni kultúrában és a dél-németországi Schwieberdinger csoportban találhatók meg.

Kő- és csonteszközök

1. A kőeszközökből igen változatos anyag került elő, amellyel egy későbbi tanulmány keretében kívánok foglalkozni.
2. Csonteszközökből az 1. sírban talált tompa végűre csiszolt agancs (14. kép 1), két lapos csontvéső és egy átfúrt nagyobb méretű eszköz töredéke került elő (7. kép 1, 3, 4).

Díszítés

Selejtezés előtt a lelőhelyről bekerült összesen 1553 cserépdarab közül 9 darabon volt megfigyelhető vörös festés nyoma, 1 darabon fekete sávos festés és 1 darabon karcolt dísz (11. kép 8). E pusztán statisztikai adatok azt mutatják, hogy a veszprémi telep esetében a karcolt és festett díszítés alárendelt szerepet játszott. Az itteni kerámiaanyag legfontosabb és legjellegzetesebb díszítésmódja a különböző plasztikus bütykök alkalmazása. Ezek típusai:

⁴⁰ Kalicz, N., ŠtZ 17 (1969) XIII. t. 19.
⁴¹ Dimitrijević, S., Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques I. (Belgrád 1971) IX. t. 1—3.

⁴² Dimitrijević, S., Sopotsko... XV. t. 4.

⁴³ Korošec, J., i. m. IX. t. 8; XVI. t. 2; XVII. t. 7.

⁴⁴ Vladár, J.—Krupica, O., SA 18 (1970) 7. kép 2.

⁴⁵ Košťálik, P., i. m. X. t. 6.

⁴⁶ Süß, L., ŠtZ 17 (1969) V. t. 3.

⁴⁷ Hell, M., AAu 14 (1954) 3. kép. 1.; 10. kép 12.

⁴⁸ Lünning, J., ŠtZ 17 (1969) IV. t. 11.

⁴⁹ Kamińska, J.—Kozłowski, J. K., i. m., XXXI. t. 2—3.

⁵⁰ Kalicz, N., VMMK 8 (1969) IX. t. 3.

⁵¹ Dombay, J., AH 37 (1960) LIII. t. 3.; LIV. t. 8.; LV. t. 21.

⁵² Uo. LXV. t. 22.; LXXIII. t. 6.; LXVIII. t. 17.

⁵³ Kalicz, N., ŠtZ 17 (1969) XIII. t. 19.

a) az edény felületéből erősen kiugró, gömbszerű bütyök, amely az edény öblösödésén, perem alatt és a vállon a leggyakoribb (9. kép 1, 2, 10. kép 2, 4–10, 12. kép 4–6, 11–13, 13. kép 4–6, 8–13).

Ez a típus átfúrva is előfordul (7. kép 9, 8. kép 4, 7, 8, 10, 12, 13, 10. kép 3). Néha a bütyök nyaka elvékonyodik, ezzel még hangsúlyozottabbá válik a felületből való kiemelkedése (10. kép 11).

b) Felületből kiugró, gömbszerű bütyök, kétoldalt benyomva, szinte a fül hatását kelti (8. kép, 3, 5, 6, 13. kép 1, 3, 7, 15, 16, 18, 21, 14. kép 8).

c) Tetején lapos, pecsétlőszerű bütyök (9. kép 3).

d) Kónikus, vége felé hegyesedő nagy bütyök (13. kép 2, 14. kép 3, 9).

e) Szarvszerűen felhúzott plasztikus dísz (13. kép 14, 17, 19).

f) Felemelkedő, széles, lapos kagylószerű plasztikus dísz (13. kép 20).

Általában a bütykök alkalmazása a lengyeli kultúra egészére jellemző. A Dunántúl területén azonban ez a díszítés bizonyos változást mutat. Így a lengyeli kultúra I. szakaszában az edények felületébe besimuló alig hangsúlyozott bütykök a jellemzők, amelyek a festett, karcolt mintát csupán kiegészítik. A lengyeli kultúra II. (fehér festéssel jellemzett) szakaszában jelennek meg a felületből erősen kiemelkedő gömbös bütykök, a hegyes felhúzott szarvszerű és kagylószerű dísz,⁵⁴ s ugyanebben az időben lép fel először a kétoldalt benyomott álfülszerű bütyök.⁵⁵ Mindamellet az említett időszakban a festés háttérbe-szorulása és a bütyökdíszítés százalékos meg-növekedése a jellemző. A veszprémi lelőhelyen a lengyeli kultúra II. szakaszában megjelenő plasztikus díszítések mind megvannak, de ezek mellett itt újként említhető a végefelé hegyesedő nagy kónikus és lapos tetejű bütyöktípus. A legfontosabb tény azonban e lelőhely esetében az, hogy a plasztikus díszítés a kizárólagos. Ugyan-ez a típusú díszítés figyelhető meg, a délnyugat-szlovákiai Nitra–Brodzany csoport⁵⁶ lelőhelyein, amelyek ugyanúgy gyökereznek az ezt megelőző helyi fehér festéses időszak plasztikus díszítéseiben, mint ahogy az Veszprém esetében látható. Az is érdekes tény, hogy a Nitra–Brodzany csoportba tartozó, de ezen belül annak fiatalabb szakaszába sorolt Branč lelőhely anyagában a lapos végű pecsétlőszerű bütykök sokkal gyakoribbak, mint a korai szakaszba sorolt Brodzany és Nitra–Šildonkán.⁵⁷

A plasztikus díszítés ilyen részletes tárgyalása azért fontos, mert a Dunántúl s Délnyugat-

Szlovákia esetében ezek változása kronológiai különbségeket is jelent. Erre még az időrendi kérdéseknél visszatérünk.

A telepjelenségek értékelése

Apszisos épület

A telepjelenségeknél leírtak alapján, az épület konstrukciójánál fát és agyagot használtak. S már ezzel a balkáni, égeikumi neolitikus, valószínűleg földrajzi, klimatikus tényezőktől is függő építésmóddal hozható összefüggésbe.⁵⁸ Az épület oldalfalai rendkívül erősek voltak, amit a 40–50 cm átmérőjű, az alapárok aljától 50–60 cm mélyen beásott cölöpök bizonyítanak. A két fal közötti áthidalás módjának semmi maradandó nyoma nem maradt, ami vagy azzal magyarázható, hogy a szelement tartó cölöpök nem voltak a padlószint alá beásva, vagy pedig a két oldal közötti áthidálást középső feltámasztás nélkül oldották meg. Ez utóbbi ellen szól az a tény, hogy a két fal közti távolság meglehetősen nagy, 9 m. Az épületben sem belső tagolás, sem egyéb, lakóhelyre utaló jelenség (tűzhely, cseréptöredék, tároló-, hulladékgyűjtő) nem volt, ezért valószínűbb, hogy ez valamilyen közösségi vagy kultusz épület lehetett. Ezt a feltételezést látszik bizonyítani az aichbühli telep közepén, főterének szélén álló, kettős apszisos épület is, amely ezzel a formájával teljesen eltér a nagyméretű négyszögletes lakóházakétól. Az említett épületnek sem beosztása, sem alapterülete nem egyezik meg a telepen használt, szinte uniformizált háztípusával, amely valószínűleg legjobban megfelelt a társadalmi tagolódásnak és az életmódnak. Az aichbühli telep apszisos épületének területi és formai különállása csakis funkciójának megkülönböztetett voltával magyarázható.⁵⁹

Hasonló kettős apszisos épület ismert Salzburg-Maxglanból, amely egyben az előbbi Aichbühl csoporttal szoros kapcsolatban álló müncheni kultúra lelőhelye.⁶⁰

A veszprémi apszisos épület legjobb méretbeli és formai megfelelője a csehországi Bylanyban feltárt 500. sz. ház, amelynél még konstrukciós hasonlóság is van. Az oldalfalak cölöpszervezetűek, míg az apszisrész alapárkos megoldású, ahogyan azt a veszprémi épület esetében láttuk.⁶¹

Legutóbb B. Šoudský foglalkozott éppen a Bylany ház kapcsán az apszisos épülettípussal, s legkorábbi megjelenését a Kárpát-medencében a Rachmani időszak apszisos épületeivel hozta

⁵⁴ Uo. 198.

⁵⁵ Bognár-Kutzián I., AAU 40 (1966) VI. t. 12.

⁵⁶ Vladár, J.—Krupica, O., SA 18 (1970) 12. kép; Lichardus, J.—Vladár, J., SA 18 (1970) 16. kép 1, 3, 4, 6–8, 10–11, 14, 20.

⁵⁷ Vladár, J.—Lichardus, J., SA 16 (1968) 76. kép 7–9; 79. kép 16, 18.

⁵⁸ Sinos, S., Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis (Mainz am Rhein 1971) 13.

⁵⁹ Buttler, W., Der donauländische und der westliche Kulturkreis der jüngeren Steinzeit (Berlin–Leipzig 1938) 14. kép

⁶⁰ Hell, M., AAU 14 (1954) 5. kép.

⁶¹ Šoudský, B., Bylany (Praha 1966) 19. kép.

összefüggésbe.⁶² Természetesen ebben a kérdésben messzemenő következtetéseket csak biztos kronológiai támpontok és alapok segítségével lehet levonni. Áthidalhatatlannak tűnik az az ellentmondás, amely B. Soudský és H. Vajsová álláspontja között van, a késő lengyeli festetlen horizont kronológiai megítélésében. Előbbi szerző a Marica kultúra III–IV. időszakával,⁶³ míg utóbbi az ezt követő Gumelnița kultúra III (a, b) szakaszával párhuzamosítja a Nitra–Brodzany csoportot, s ezzel a lengyeli kultúra késői szakaszát.⁶⁴ Az azonban teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a Kárpát-medencében és Közép-Európa területén az apszisos épületek az Aichbühl csoportban a münchenshöfeni kultúrában, a Stichband-kerámia késői, díszítetlen szakaszában, továbbá a veszprémi telepen jelennek meg legkorábban.

Az építési áldozat kérdése

I.

A veszprémi telep épületének alapfalában megfigyelt gyermekcsontváz a Dunántúl területén az első ilyen jelenség, a lengyeli kultúra eddig ismert, főleg korai házainak egyikében sem volt hasonló. Az úgynevezett „Grundsteinlegung-opfer” szintén előfordul a Nitra–Brodzany csoportban, pontosabban Brančon, ahol a 13. épület északkeleti cölöpének gödrében egy ép spondylus-karperec került elő. Ugyanezen lelőhely 17. házának szintén északkeleti sarokcölöp-gödrében egy agyagkunyhómodellt találtak.⁶⁵ Még meggyőzőbb párhuzam a csehországi Postoloprty 15. sz. ház alapárkában kövekkel körülrakott disznókoponya, edény, csonteszközök és egy kőpenge.⁶⁶ Ez utóbbi esetben az áldozat Veszprémhez hasonlóan az épület délkeleti sarkához egészen közel helyezkedett el, az oldalfal alapárkában. Mindegyik esetben közös vonás, hogy az alapba helyezett áldozat vagy az épület sarkában, vagy ahhoz nagyon közel volt, tehát nem csupán az áldozat ténye, hanem annak pontos helye is nagy jelentőséggel bírt. (Az előbbieken tárgyalt építési vagy alapáldozat kérdésének égeikumi, közlekeleti párhuzamai és jelentőségének vizsgálata e dolgozat kereteit meghaladják.)

A branči alapáldozatok kapcsán J. Vladár és J. Lichardus arra a megállapításra jutott, hogy ezek első fellépése Szlovákiában a Nitra–Brodzany csoport idejére keltezhető.⁶⁷ Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a veszprémi lelőhely kerámiaformái után a telepjelenségek kapcsolatai is a lengyeli kultúrkör (értve ez alatt a Dráva–Száva vidékétől a Felső-Duna vidékig és a Visz-

tuláig elterjedt festett komplexumot) fiatalabb, a festett fázisokat követő, úgynevezett festetlen horizontja felé mutatnak.

II.

Az előbbihez hasonló lelőhely Veszprém-ben a topográfiai munkálatok során felfedezett Nyúlkertek nevű domb.⁶⁸ Az itt talált, e téma szempontjából fontos leletanyag a Veszprémi Bakonyi Múzeumban 65.365.26–47. leltári szám alatt található (15–16. kép). A Veszprém Felszabadulás úti lelőhely alapján válhatott csak világossá, hogy a Nyúlkertekből származó leletanyag egységes és nem osztható egyik része a lengyeli, másik része a balatoni csoportba. A balatoni csoport jellemző emlékeanyaga még nem, a lengyeli kultúra emlékeanyaga már nem lép fel ebben a leletegyüttesben. A kerámia anyagára itt is a durva, homokos, kavicsos, apró mészköves soványítás, a színre pedig barna, vöröses-barna, fekete a jellemző. Formái közül a virágcserep alakú kónikus tál (15. kép 6, 16. kép 9, 12) a Veszprém–Felszabadulás úti 1/a típus megfelelője. A csőtálpas tálból, bomba alakú edényből származó töredékek általában a lengyeli kultúra egészére jellemző darabok, s így itt is megtalálhatók (15. kép 9, 10). Igen jellegzetesek azonban az amforák-ból származó töredékek, nyakhajlatban ülő, függőleges kerek füllel (15. kép 1–5), amelyeknek a párhuzama a 3/a típus. A 6/a típusba tartozó töleséres nyakú, öblös-hasú fazéktípusból két töredék is származik, mindkettő vállán vízszintesen átfúrt bütyökfűl található (15. kép 8, 16. kép 10). A 6/b és 6/d típusokat is képviseli egy-egy darab (15. kép 7, 11), valamint a 7/a-nak megfelelő bikónikus edényekből származó töredékek is előfordulnak (16. kép 2, 7). A formai jellemzők mellett, a karcolt díszítés teljes hiánya figyelhető meg, s csak két töredéken volt vörös festés nyoma. A díszítésben tehát kizárólagos a nagy, gömbös, a felületből erősen kiugró bütykök alkalmazása, amelyek átfúrtak vagy átfúratlanok. Ez a típus néha már fogantyúszerűvé válik (16. kép 1, 2, 4–7, 10–12). Itt is előfordul a kétoldalt benyomott bütyök (16. kép 3, 8).

III.

A veszprémi leletanyagokhoz hasonló jelentőségű leletegyüttes került elő Keszthelyen, a Zrínyi úton egy hulladékgödör leletmentése során 1968-ban.⁶⁹ A kerámia anyagára itt is a homokos, kavicsos soványítás a jellemző, a szín barna, barnász-vörös, formái pedig ugyanazokat a típusokat kép-

⁶² Soudský, B., ŠtZ 17 (1969) 380.

⁶³ Uo. 380.

⁶⁴ Vajsová, H., ŠtZ 17 (1969) 13. kép.

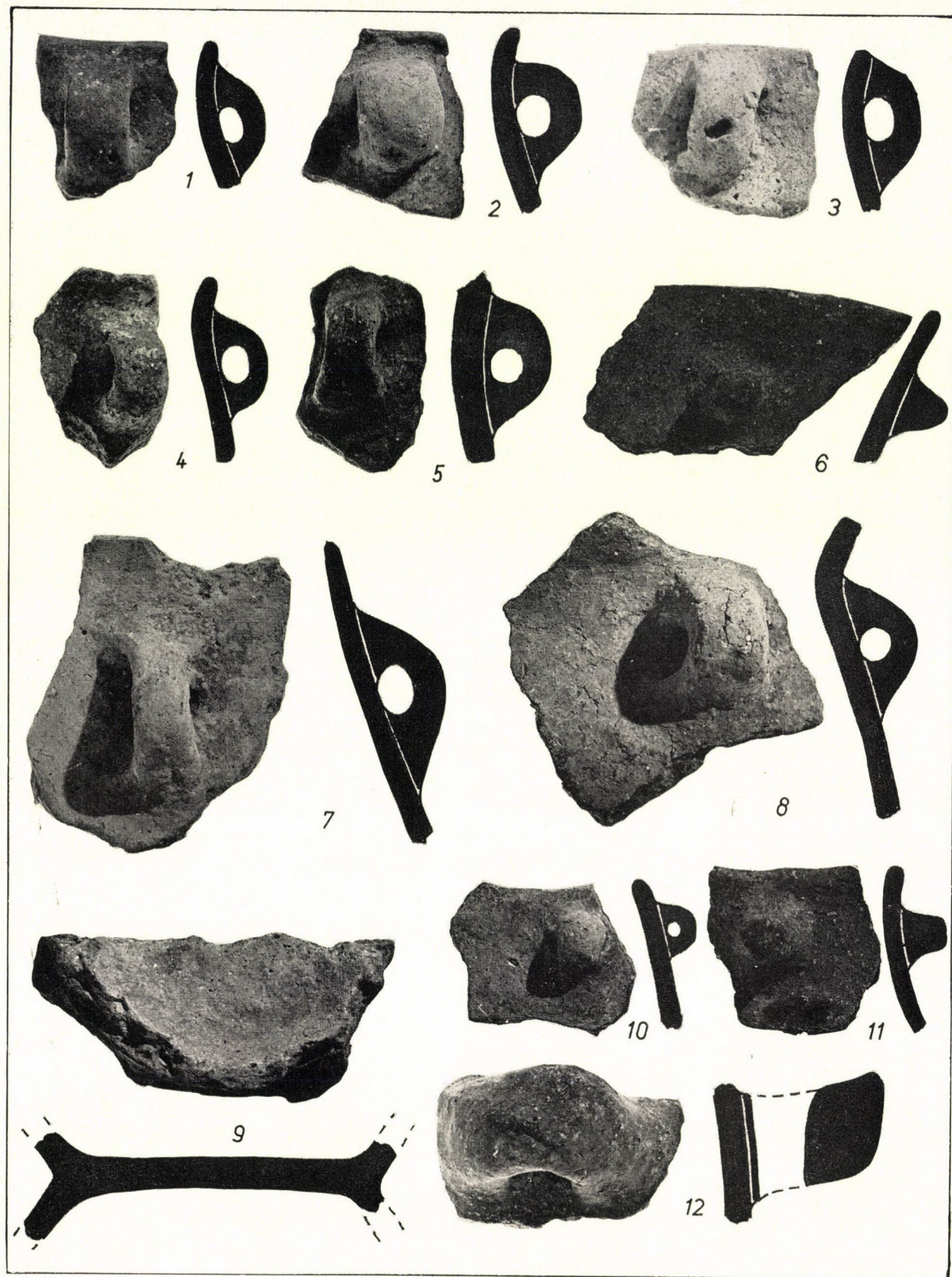
⁶⁵ Vladár, J.—Lichardus, J., SA 16 (1968) 317.

⁶⁶ Soudský, B., SA 17 (1969) 19. kép.

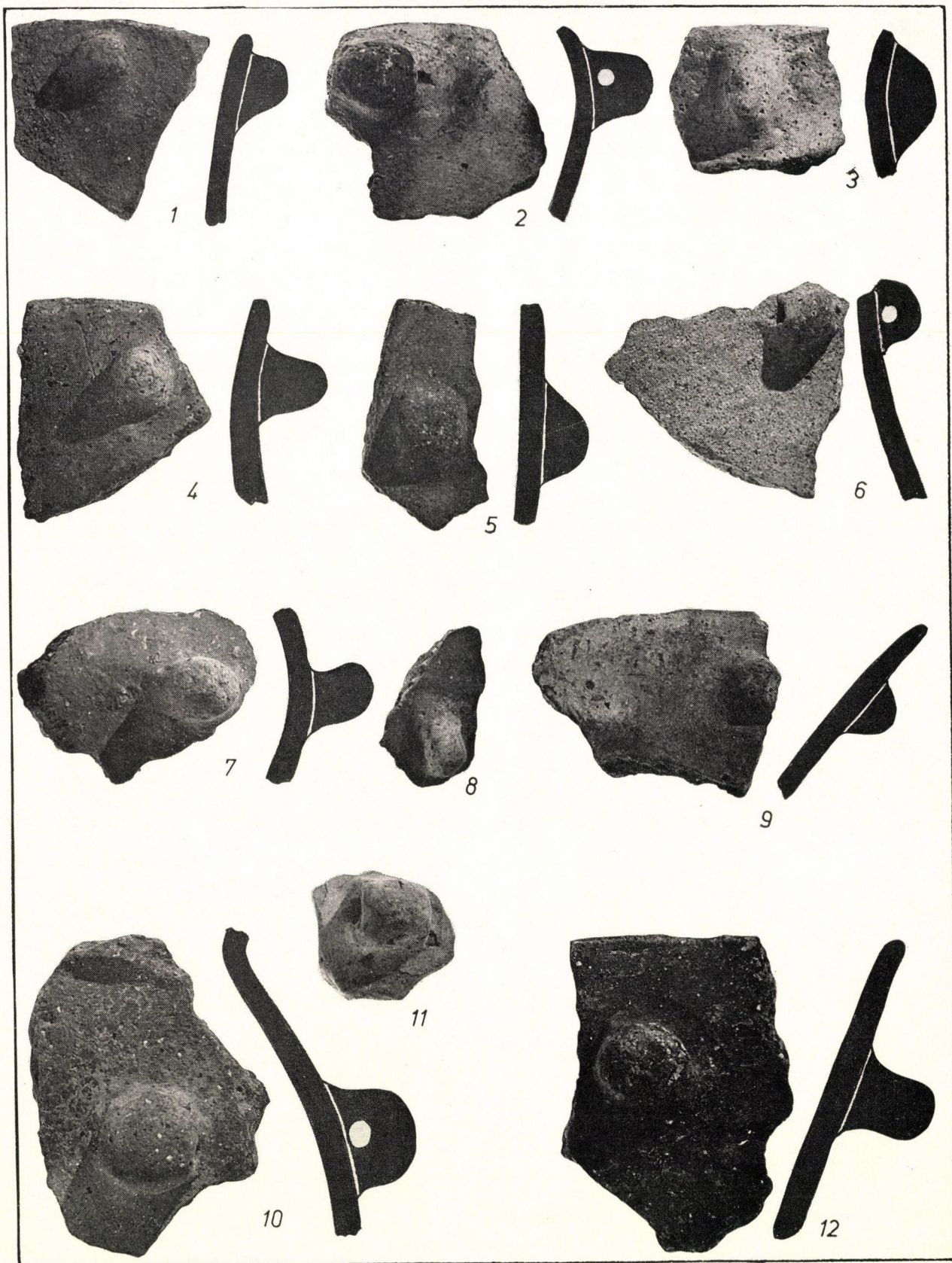
⁶⁷ Vladár, J.—Lichardus, J., SA 16 (1968) 347.

⁶⁸ Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I., i. m. 51/60. lelőhely.

⁶⁹ Köszönöm Horváth Lászlónak, hogy az anyagot közlésre átengedte.

15. kép. Veszprém — Nyúlkerék. Topográfiai gyűjtés. 1 : 2
 Рис. 15. Веспрем — Нюлкерек. Из топографических собраний. 1 : 2
 Fig. 15. Veszprém — Nyúlkerék. Recueil topographique. 1 : 2

16. kép. Veszprém — Nyúlkertek. Topográfiai gyűjtés. 1 : 2
 Рис. 16. Веспрем — Нюлкертек. Из топографических собраний. 1 : 2
 Fig. 16. Veszprém — Nyúlkertek. Recueil topographique. 1 : 2

17. kép. Keszthely — Zrínyi út. Hulladékgyödör. 1 : 2
 Рис. 17. Кэстхей — ул. Зрини. Яма для отходов. 1 : 2
 Fig. 17. Keszthely, rue Zrínyi. Fosse de déchets. 1 : 2

viselik, mint a veszprémi lelőhelyek kerámiája. Így a homorúan ívelt oldalú, virágcserep alakú tál (17. kép 6) a veszprémi 1/a típus változata, a kihajló peremű, profilált tál (17. kép 2,) az 1/b megfelelője. A gödörből egy világosszürke, finom agyagú áttört csőtálp töredéke került elő, amelynek alsó része megvastagodik (17. kép 7). Ez a típusú csőtálp a Sopot-kultúra II. fázisától jelenlévő forma, tehát nem különösebben korhatározó, mégis a keszthelyi leletanyag e kultúrával való kapcsolatát bizonyítja. A gödörből vörös festés nyomát viselő, sima csőtálp töredéke is előkerült. A veszprémi 3/a típussal tökéletes egyezést mutat az amfórából származó töredék, a nyakhajlatban ülő, függőleges füllel (17. kép 10). A két bikónikus edény töredéke (17. kép 1, 12) a 7/a típus-hoz tartozik, az utóbbi lekerekített törésvonalán felemelkedő kagylószerű díszítés látható. A veszprémi 6/a típus tökéletes párhuzama a tölcserés nyakú, nyakhajlatban függőleges szalagfüllel ellátott fazék töredéke (17. kép, 11). Végül a keszthelyi leletanyagban is megtalálható a rövid, csövesnyelű agyagkanál veszprémi megfelelője (17. kép 3, 9). E viszonylag kisszámú leletegyüttes formáival tehát nagyon szorosan kapcsolódik a veszprémi lelőhelyek egyes típusaihoz, ugyanez mondható el a díszítésről is. Egyetlen darabon volt csak vörös festés nyoma megfigyelhető, karcolt dísz pedig teljesen hiányzik. A felülettől szinte elszakadó nagy gömbös bütykök alkalmazása a veszprémi díszítésmód tökéletes formai megfelelője (17. kép 4, 5, 8).

IV.

A fenti három lelőhely anyagával feltétlen egy horizontba helyezhető az a néhány töredék, amely Veszprémpinkócéról származik, s amely azért is fontos, mert a leletanyag kronológiai hovatartozására ad jó támpontot.⁷⁰

V.

Fejér megyéből, Sárkeresztes-Pékmalomdomb lelőhelyen a fentiekkel teljesen megegyező, nagyon gazdag leletanyag került elő, s amely újabb stratigráfiai adatot szolgáltatott.⁷¹

Megállapítható tehát, hogy az előbbieken tárgyalt öt dunántúli lelőhely kerámiaanyaga úgy formailag, mint technikai kivitelben, valamint díszítési típusaiban, mind megegyezik, s egyben ezekkel különbözik is a lengyeli kultúra I. és II. szakaszának hasonló jellemzőitől. A Dunántúl területén tehát ez az öt lelőhely, a lengyeli kultúra fejlődésén belüli önálló horizontot képez, amelyre a díszítetlen, durva kerámiatechnika a jellemző.

Kronológia

A lengyeli kultúra fentiekben körvonalazott és meghatározott újtípusú leletanyagának önálló horizontba való helyezését a következő tények bizonyítják, illetve határozzák meg.

1. Sárkeresztes-Pékmalomdombon a lengyeli kultúra fehér festéses időszakának festett és vékony falú kerámiáját tartalmazó gödre került elő. Ennek közvetlen közelében egy másik hulladék-gödörben, csak a Veszprém—Felszabadulás út típusú kerámia volt megtalálható, a festett és vékony falú kerámia ez utóbbiban teljesen hiányzott. Ez a horizontális stratigráfiai adat azt jelenti, hogy a két különböző típusú kerámia-együttessel jellemzett népesség nem egyidejűleg élt a telepen, azaz a Veszprém-Felszabadulás út típusú leletanyag időben különbözik a fehér festéses időszaktól, s egyben ez azt a feltételezést is kizárja, hogy az előbbi pusztán területi csoport lenne.⁷²
2. Veszprémpinkóc lelőhelyén a lengyeli kultúra már említett Veszprém—Felszabadulás út típusú leletanyaggal jellemezhető nagykitérjedésű telepén zárt gödöranyagból a balatoni csoport emlékeanyaga került elő, s ugyanennek szórványos telepjelenségei is megfigyelhetők voltak.⁷³ Ez az 1. pontban tárgyaltakhoz hasonlóan azt jelenti, hogy a két leletanyag időben különbözik egymástól.
3. A Veszprém—Felszabadulás úti lelőhely kerámiaformáinak, illetve díszítéseinek tárgyalása során rámutattunk ezek kapcsolatára a lengyeli kultúra II. fehér festéssel jellemzett időszakával. A lengyeli kultúra fejlődésének folyamán a festett és karcolt díszítés fokozatos háttérbe szorulása és ugyanekkor a kerámiaművesség eldurvulása figyelhető meg. E folyamat végső láncszemeként fogható fel tehát az öt dunántúli lelőhely kerámiaanyaga.

Összegezve az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a Veszprém—Felszabadulás út, Keszthely—Zrínyi út, Veszprém—Nyúlkertek, Veszprémpinkóc, Sárkeresztes egy részének leletanyaga a lengyeli kultúra legvégső, festetlen III. szakaszát reprezentálja a Dunántúl területén, s így követi a lengyeli kultúra II. szakaszát, illetve megelőzi a balatoni csoportot.

A lengyeli kultúra III. szakaszának kulturális kapcsolatai

1. Szlovákia területe az, amely a lengyeli kultúra élete folyamán mindvégig a legszorosabb kapcsolatot mutatta a Dunántúllal, ezért kronológiai kérdései nagyban érintik a Duna-vidéket is. A szlovák kutatók egy része a lengyeli kultúra fej-

⁷⁰ Bakay K.—Kalicz N.—Sági K., MRT 3 (Bp. 1970) 62/1. lelőhely 84. kép 9—19.

⁷¹ Maklay J., Fejér megye története I/1 (Székesfehérvár 1970) 36.

⁷² A leletanyag közöletlen, feldolgozását Kalicz Nándor végzi.

⁷³ L. 70. j.

lődését öt, más része négy fázisra bontja. E különbség abból adódik, hogy az előbbieket a korai karcolt dísszel jellemzett időszak és a későbbi fehér festéssel jellemezhető fázis közé egy karcolt díszítés nélküli, polikróm festésű horizontot helyeznek. E három fejlődési fázis után következne a Nitra—Brodzany, majd a Ludanice csoport, mint IV., ill. V. fázis.⁷⁴

Ezzel szemben J. Pavúk és V. Němejcová-Pavúková ilyen karcolt díszítés nélküli önálló horizont létét, amely a karcolt díszű, illetve a fehér festésű kerámia közé lenne keltezhető, nem ismeri el, s valóban, az idesorolt Svodín és Nitriansky-Hrádok különállása nem látszik megalapozottnak.⁷⁵ J. Pavúk a fehér festésű horizonton belül, ami a dunántúli II. lengyeli szakasz megfelelője, három alfázist különít el, főleg a morva festett kerámia idoltípusai alapján.⁷⁶ Ennek jogossága megkérdőjelezhető, hiszen a morva festett kerámia Alsó-Ausztria, Burgenland vidékével mutat kapcsolatot, s csak e területekre jellemző belső fejlődést mutat. Délnyugat-Szlovákia ezzel szemben inkább a Közép-Duna-medencével képez kulturális egységet, éppen ezért a morva festett kerámia köréből hozott „kronológiai segédeszköz” alkalmazása Délnyugat-Szlovákia területén nem meggyőző. A fehér festésű időszak és a Veszprém—Felszabadulás út típusú leletanyaggal legtöbb párhuzamot mutató Nitra—Brodzany csoport egymásutánisága Szlovákiában stratigráfiailag Pečeňady-n bizonyított, ahol a két különböző jellegű leletanyagot egy tűzhely szintje választotta el.⁷⁷ Ugyancsak stratigráfiai megfigyelések bizonyítják, hogy a Nitra—Brodzany csoport megelőzi a Ludanice csoportot.⁷⁸ Mivel a Ludanice csoport és a balatoni csoport I. fázisa egyidejűek,⁷⁹ a Nitra—Brodzany csoport és a Veszprém—Felszabadulás út típusú leletanyag jogosan keltezhetőek egy horizontba. Mindezek alapján Szlovákiához hasonlóan (a Pavúk-féle kronológiát elfogadva) a Dunántúl területén is három fázist különíthetünk el a lengyeli kultúrában. Ezek után a lengyeli kultúra III. szakasza alatt értjük a dunántúli festetlen lengyeli horizontot. Szlovákiában a kutatás a fehér festésű időszak és a Brodzany csoport közé egy, a kettőt összekapcsoló átmeneti jellegű leletanyagot helyez, ez a Szob—Topolčany horizont,⁸⁰ amelynek léte, mint később látni fogjuk, elméletileg várható. Abból a leletanyagból azonban, amely Szobról publikált, éppen csekély száma miatt nem állítható, hogy ilyen átmeneti horizontnak felelne meg.⁸¹ Ugyanez a helyzet Topolčany esetében is.⁸² A délnyugat-

szlovákiai Nitra—Brodzany csoport és a dunántúli, most már a lengyeli kultúra III. szakaszának nevezett leletanyag, a sok közös vonás ellenére különbségeket is mutat. Így a Brodzany csoportban például sokkal gyakoribb a harangos csótalp, és a különböző fedőtípusok használata is elterjedtebb. Ez tehát azt jelenti, hogy a két területen egymással egyidőben élő, egymással szoros kapcsolatot mutató két csoport mindegyike rendelkezik sajátos vonásokkal, anyagi kultúrájuk, ha kisebb vonásokban is, de különbözik. Nagyon valószínű, hogy a dunántúli lengyeli kultúra III. szakasza és a Nitra—Brodzany csoport közötti határvonal valahol Budapest környékén húzódtatott. A Nitra—Brodzany csoportot teljes elterjedési területén közvetlen követő Ludanice csoport emlékényaga a Dunántúl északkeleti részén, Budapest környékén is megtalálható.⁸³ Ez alapján húzta meg Kalicz Nándor a balatoni csoport első fázisa és a Ludanice csoport közötti határvonalat éppen itt.⁸⁴ Korábban ugyancsak e területen találkozunk a késő zselizi és a Sopot II.-Bicske típusú emlékényaggal.⁸⁵ Feltételezhető tehát, hogy a Dunántúl északkeleti része, a Nitra—Brodzany csoport elterjedési területéhez tartozott, s e területen az ilyen típusú leletanyag várható. A Brodzany csoporton belül tipológiai különbségek alapján egy idősebb (Brodzany, Nitra—Šindolka) és egy fiatalabb (Branč, Nitra—Leningrád út) szakaszt különítenek el.⁸⁶ Ezeket a különbségeket (pl. pecsétlős végű bűtykök gyakoriságának változása) figyelembe véve, a dunántúli lengyeli kultúra III. fázisának leletanyagáról csak az állítható teljes bizonyossággal, hogy a fehér festésű időszakot közvetlenül követi és egyelőre nem tudjuk, hogy az öt lelőhely által reprezentált leletanyag kitölti-e a balatoni csoport megjelenéséig terjedő teljes időszakot.

A Nitra—Brodzany csoport jelentősége nem csupán abban van, hogy a dunántúli lengyeli kultúra III. szakaszának közvetlen szomszédja, illetve időbeli megfelelője, hanem ez utóbbi kapcsolatát a Tisza-vidékkel megvilágítja és kronológiai párhuzamosítást tesz vele lehetővé. Kelet-Szlovákia területe a Tisza-vidék neolitikus és rézkori fejlődéséhez kapcsolódik. Ez utóbbi területen a késő-neolitikumban (értve ez alatt a szakálhádi csoport végétől a tiszapolgári kultúra megjelenéséig terjedő időszakot) a párhuzamos fejlődésű Tisza—Herpály—Csőszhalom komplexum élt.⁸⁷ Ezek tellszerű telepeinek megszűnésével a korai rézkori tiszapolgári kultúra fejlődése vette kezdetét, amely után a javaréz kori bodrogkeresztúri

⁷⁴ Točík, A.—Lichardus, J., PA 57 (1966) 85.; Lichardus, J.—Vladár, J., SA 12 (1964) 79.

⁷⁵ Němejcová-Pavúková, V., SA 12 (1964) 233.; Pavúk, J., SA 13 (1965) 48.

⁷⁶ Pavúk, J., uo. 48—49.

⁷⁷ Uo. 28.

⁷⁸ Lichardus, J.—Vladár, J., SA 12 (1964) 107—115.

⁷⁹ Kalicz, N., Über die chronologische ...

⁸⁰ Vladár, J.—Lichardus, J., SA 16 (1968) 334.; Lichardus, J.—Vladár, J., SA 18 (1970) 416.

⁸¹ Bognár-Kutzián, I., AAu 40 (1966) 63—70.

⁸² Budinský-Kříčka, V., AR 4 (1952) 33—35.

⁸³ Kalicz, N., ArchÉrt 93 (1966) 16.

⁸⁴ Kalicz, N., Über die chronologische ...

⁸⁵ Kalicz, N.—Makkay, J., i. m. 12.

⁸⁶ Lichardus, J.—Vladár, J., SA 18 (1970) 417.

⁸⁷ Kalicz, N., Acta ArchHung 22 (1970) 17—18.

kultúra élt e területen.⁸⁸ Hasonló a fejlődés Kelet-Szlovákiában is, ahol a herpály—csőszhalmi csoportokkal rokon festett kerámiás oborini csoport (Oborin I.) után a tiszapolgári, illetve a bodrogeresztúri kultúra következett.⁸⁹ A szlovák kutatás a fehér festés kölcsönös előfordulása és formai egyezések alapján, a lengyeli kultúra fehér festéses időszakát az oborini—csőszhalmi—herpályi időszakokkal párhuzamosítja.⁹⁰ Kalicz Nándor a kora lengyeli kultúra lelőhelyéhez tartozó Aszód leletanyaga alapján kimutatta a lengyeli és a Tisza—Herpály—Csőszhalom komplexum párhuzamos kezdetét.⁹¹ A lengyeli II. (fehér festéses) időszaknak tehát a herpályi—csőszhalmi csoportok fejlettebb, fiatalabb szakaszával kell párhuzamosnak lennie. Leletanyagban ez Zsáka—Várdomb legfelső rétegével reprezentálható.⁹² Nem helyes tehát az Oborin—Csőszhalom megjelölés, mert ez hosszabb időt ölel fel. Helyesebb az Oborin I. — késő Csőszhalom, késő Herpály névhasználat. A Nitra—Brodzany és a lučkai csoportok sok formai azonossága alapján (harangos csőtalp, kónikus fedők) általában elfogadott tény a Nitra—Brodzany csoport és a tiszapolgári kultúra egyidejűsége. Ezt a kronológiai láncot folytatva, az adódik tehát, hogy a Dunántúl területén a lengyeli kultúra III. fázisa felel meg a tiszapolgári kultúrának a Tisza-vidéken. Természetesen ez az egyidejűség csak így közvetve bizonyítható az erre vonatkozó leletanyag híján. Kelet-Szlovákiában Oborin, Velkér-Raškovce, Lúčky—Viničky lelőhelyek alapján a tiszapolgári kultúra elé még egy úgynevezett „Proto-Tiszapolgár” fázist helyeznek, amely átmenetet jelent a későneolitikus csoportok anyagától a tiszapolgári kultúráig.⁹³ Ezzel a „Proto-Tiszapolgár” fázissal párhuzamosította J. Vladár és J. Lichardus az úgynevezett Szob-Topolčany horizontot, amely ha figyelembe vesszük Kelet- és Nyugat-Szlovákia kronológiailag párhuzamos fejlődését, logikus következtetés. Az eddig közölt kevés lelet azonban nem elegendő ilyen megállapításra.⁹⁴

2. A Dunántúl és a Tisza-vidék kronológiai párhuzamosítása szempontjából fontos e területek kapcsolata a Vinča- és a Sopot-kultúrákkal. A lengyeli kultúra korai szakaszának a Vinča-kultúrával való viszonyát Kalicz Nándor tisztázta.⁹⁵ A későneolitikum fontos kronológiai támpontja a pasztózus festés elterjedése, amelyhez a vörös

alapon fehér festésű lengyeli díszítésmód is tartozik. Ez a festésmód általában a Vinča D időszakra jellemző, s a Balkánon az Égeikumig követhető.⁹⁶ Bapskán a Vinča D₁ és Vinča D₁—D₂ átmeneti időszakból származik egy-egy tiszai jellegű töredék⁹⁷ s ugyanitt a Sopot-kultúra III. fázisának importdarabjai is előkerültek. (Azért használom csupán a Sopot névmegjelölést a Sopot—Lengyel helyett, mivel mint Kalicz—Makkay rámutattak, mindkettő önálló kultúra.) A Vinča D₂ leletanyag változást jelent, mivel ebben az időszakban a Vinča fejlődésre mindvégig annyira jellemző kannelurás díszítés háttérbe szorult.⁹⁸ Mindezeket és a lengyeli, ill. tiszai kultúra kapcsolatáról már korábban ismert tényeket figyelembe véve, a lengyeli kultúra I. szakasza, a Vinča C-vel kezdődik, s vele párhuzamos a Tisza—Herpály—Csőszhalom.⁹⁹ Ezek fejlődése megéri a Vinča D₁ időszak végét, illetve a D₁—D₂ átmeneti időszakot. A Vinča D₂ időszak elejétől lép fel a Dunántúlon a lengyeli kultúra fehér festéses szakasza, a hangsúlyozott bütyökdíszítéssel. A Tisza-vidéken ekkor egyrészt a tiszai karcolt díszítésű kerámia háttérbe szorulásával a festett bütyökdíszes kerámia a jellemző,¹⁰⁰ másrészt a herpály—csőszhalmi csoportok a saját elterjedésű területükön továbbélnék. A Vinča D₂ időszak második felében lép fel a Dunántúlon a lengyeli kultúra III., festetlen szakasza, a Tisza-vidéken pedig a tiszapolgári kultúra, s ezek fejlődésének vége talán egybeesik a Vinča—Pločnik fázis befejeztével. Várható, hogy a kelet-szlovákiai „Proto-Tiszapolgár” fázisnak megfelelően, a festetlen lengyeli, ill. a tiszapolgári kultúra előtt egy-egy rövid életű, átmeneti jellegű leletanyag különíthető el majd nagyobb területen is. A Sopot- és lengyeli kultúra egymáshoz való viszonyának alapvető és mind ez ideig egyetlen biztos támpontja a Bicske—Hidas—Izmény típusú emlékeanyag, amely tökéletes formai és díszítésbeli azonosságot mutat a Sopot-kultúra II. fázisával.¹⁰¹ Arra semmilyen hiteles adatunk nincs, hogy a lengyeli kultúra egyes szakaszai pontosan hogyan illeszkednek a Sopot-kultúra fejlődési fázisaihoz. Bapskán ugyan a Sopot III. leletanyaggal együtt a lengyeli kultúra I., II. fázisával is kapcsolatba hozható importdarabok találhatók, de ezek nem elégségesek kronológiai következtetések levonására.¹⁰² A Sopotnak a Vinča-kultúrával párhuzamos fejlődését ismerve talán a Sopot-

⁸⁸ Bognár-Kutzián, I., The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin AH 48 (Bp. 1972) 183—197.; Bognár-Kutzián, I., The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár—Basatanya AH 42 (Bp. 1963) 505—555.

⁸⁹ Šiška, S., SA 16 (1968) 154—164.

⁹⁰ Lichardus, J.—Vladár, J., SA 12 (1964) 85.; Šiška, S. SA 16 (1968) 162.; Vizdal, J., SA 18 (1970) 228.

⁹¹ Kalicz, N., Acta ArchHung 22 (1970) 13—23.

⁹² Kalicz, N., StZ 17 (1969) 201.

⁹³ Lichardus, J.—Vladár, J., SA 12 (1964) 85.; Němejcová-Pavuková, V., SA 12 (1964) 239.; Šiška, S., SA 16 (1968) 163., 156—157.; Vladár, J.—Lichardus, J.,

SA 16 (1968) 334.; Vizdal, J. SA 18 (1970) 418.; Bognár-Kutzián, I., AH 48 (1972) 203—204., 208.

⁹⁴ 81. j. és 82. j.

⁹⁵ Kalicz, N., Acta ArchHung 22 (1970) 13—23.

⁹⁶ Dimitrijević, S., Actes du VIIIe 1971. 141.

⁹⁷ Dimitrijević, S., Sopotsko ... 113.; 18. kép 1—2.

⁹⁸ Dimitrijević, S., Actes du VIIIe ... 1971. 143.

⁹⁹ 95. j.

¹⁰⁰ Gorzsa felső rétege. Gazdapusztai Gy., MFMÉ 1963. 21—46. Gazdapusztai Gy., StZ 17 (1969) 125—137.

¹⁰¹ Kalicz N.—Makkay J., i. m. 3—13.

¹⁰² Dimitrijević, S., Sopotsko ... XVIII. t. 6., 10.

kultúra III. fázisának legvége felel meg a lengyeli kultúra III. szakaszának.

3. A Délnyugat-Dunántúllal kapcsolatban levő Szlovénia területének fejlődéséről csak keveset tudunk. A mi szempontunkból fontos lengyeli kultúra úgynevezett alpi fáciése nagyon vegyes összetételű leletanyag, amiben vannak ugyan bizonyos lengyeli elemek, de rendkívül sok Balaton-Lasinja forma is.¹⁰³ Ezek kronológiai megítélése nagyon homályos. Helytelen a lengyeli kultúra alpi fáciése elnevezés, mivel ez a típusú leletanyag helyi csoportok összeolvadásának eredménye, s amely önálló egységet képez.¹⁰⁴ Tulajdonképpen az idesorolt lelőhelyek egy része fiatalabbnak tűnik a lengyeli kultúránál, talán a Resnik csatorna cölöppépítményének anyaga az, amely ezek közül a legidősebb és a dunántúli lengyeli kultúra III. fázisával párhuzamosítható.¹⁰⁵

4. A morva festett kerámia, mint a lengyeli kultúrkör része hasonló stílusváltozásokat mutat, mint az Dunántúlon vagy Délnyugat-Szlovákia területén megfigyelhető. Morvaország régi hagyományokkal rendelkezik a lengyeli kultúra kutatásában, mégis csak az utóbbi években sikerült egy festetlen, a Nitra—Brodzany csoportnak megfelelő horizontot elkülöníteni,¹⁰⁶ amelyet Pavel Košťárik nagyobb munkában foglalt össze.¹⁰⁷ Ezek szerint a Morva-medencében is fellép az előző fehér festéses anyaghoz képest új formákat és durvább kerámiatechnikát mutató típus, s ez amint azt a Veszprém-Felszabadulás úti leletanyag elemzésénél láttuk, sok közös vonást mutat a lengyeli kultúra III. szakaszával.

5. A morva festett kerámia körébe illik kulturálisan az alsó-ausztriai Wolfsbach csoport, amely itt tulajdonképpen a morva festett kerámia festetlen horizontját jelenti más névvel megkülönböztetve.¹⁰⁸ Leletanyagára tehát pontosan a festetlen morva kerámia sajátosságai a jellemzők. Burgenland vidékén, ha szórványos adatok alapján is, következtetni lehet a festetlen lengyeli típus meglétére.¹⁰⁹ Elképzelhető, hogy ennek a Dunántúl felé is lesznek kapcsolatai. Ausztria területén Salzburg környékén és a Duna mellett,¹¹⁰ valamint Németországban a Sváb—Bajor medence területén terjedt el a münchenshöfeni kultúra.¹¹¹ Formáiban és díszítéseiben fontos szerep jut a fejlődését megelőző rösseni elemeknek (gazdag karcolt és „Furchenstich” díszítés). A münchenshöfeni kultúra élete hosszabb időszakot ölel fel, így II. szakaszában balatoni jellegű formák is fel-

lépnek (pl. bikónikus tál, megvastagodott felsőrészsel). Ez alapján keltezhető a münchenshöfeni kultúra I. szakasza, a későlengyeli festetlen csoportokkal egy horizontba. A L. Süß által lengyeli I. hatással magyarázott karcolt díszek a münchenshöfeni kultúra rendkívül korai kezdetét jelentenék. A szóban forgó díszítés nem a lengyeli kultúra I. fázisával mutat kapcsolatot, hanem a csehországi lengyeli festetlen horizontnak megfelelő késői Stichband-kerámia anyagával.¹¹²

6. Dél-Németország területén a lengyeli kultúra hatását még magán viselő két csoport az Aichbühl és a Schwieberdinger, amelyeknek leletanyaga nagyon szorosan kapcsolódik a münchenshöfeni kultúrához.¹¹³ Dél-Németország területén nagyon éles határvonalat jelez a lapos és gömbös aljú edények elterjedése, ez utóbbi a rösseni kultúra jellegzetessége, amely a Rajna vidéken a Bischeim csoportban él tovább. A Rajnától keletre viszont, így a Schwieberdinger, Aichbühl csoportok területén, valamint a münchenshöfeni kultúrában is a lapos aljú edények a jellemzők, amelyek a lengyeli hatások területileg legtávolabbi elterjedését határozzák meg.¹¹⁴ A Schwieberdinger és az Aichbühl-kerámia, típusaik alapján a festetlen lengyeli kör legtávolabbi csoportjai, nem tekinthető e kettő csupán az átmeneti Szob-Topolčany horizont időbeli megfelelőjének, ahogy azt a szlovák kutatás állította.¹¹⁵

7. Csehország területén a lengyeli kultúra kialakulását valamivel megelőző Stichband-kerámia önálló hosszú fejlődése figyelhető meg. Morvaország területén a helyi Stichband alaplakosság és a lengyeli kultúra egymás mellett élése, majd utóbbi teljes térhódítása bizonyított. A lengyeli kultúra és a Stichband-kerámia kapcsolata, illetve párhuzamosítása éppen a morva festett kerámia telepein előkerülő Stichband díszű kerámia, valamint a Prága—Dejvice-i sír alapján történik.¹¹⁶ Ezek szerint a Stichband-kerámia III. szakasza egyezne meg a Lužianky csoporttal, IV. szakasza a lengyeli kultúra korai szakaszával (ide értve a Svodin-, Nitriansky—Hrádok anyagát is). A Stichband-kerámia V. díszítetlen szakasza pedig a lengyeli kultúra fehér festéses szakaszával egyezne meg. Csehországban e fejlődési szakaszok után M. Zápotocká a Bylany—Prága—Střešovice—Troubelice lelőhelyek alapján a Stichband-kerámia továbbélő szakaszával számol, amely a morvaországi festetlen lengyeli szakasznak, illetve a Délnyugat-Szlovákiában a Nitra—Brodzany csoport-

¹⁰³ Korošec, J., Acta ArchHung 9 (1958) 83—93.; Korošec, J., Drulovka Zbornik Filozofske fakultete III/4. (Ljubljana 1960) IX—XLI. t.

¹⁰⁴ Bregant, T., Aktuelle Fragen der Bandkeramik (Székesfehérvár 1972) 181—186.

¹⁰⁵ Korošec, J., Poročilo . . . 25—46.

¹⁰⁶ Podborský, V., SA 18 (1970) 283., 286.

¹⁰⁷ Košťárik, P., i. m. 3—70.

¹⁰⁸ Pittioni, R., Urgeschichte des österreichischen Raumes. (Wien 1954) 162—165.

¹⁰⁹ Ohrenberger, A. J., StZ 1. kép 1.

¹¹⁰ Pittioni, R., i. m. 165—167.; Hell, M., AAU 14 (1954) 11—34.

¹¹¹ Süß, L., StZ 17 (1969) 393—414.

¹¹² Zápotocká, M., StZ 17 (1969) 541—547.

¹¹³ Lüning, J., BRGK 50 (1971) 14—33.

¹¹⁴ Uo. 14—33.

¹¹⁵ Vladár, J.—Lichardus, J., SA 16 (1968) 338.

¹¹⁶ Zápotocká, M., AR 19 (1967) 64—87.; Zápotocká, M., Die Stichbandkeramik in Böhmen und in Mitteleuropa Fundamenta A/3. (Köln—Wien 1970) 1—61.

mit Apsis wurde entdeckt; die Apsis selbst ist zugrunde gegangen bzw. ihr Mittelteil konnte infolge der Bauarbeiten nicht freigelegt werden (Abb. 2). Dem Gesamtumriß des Gebäudes entsprechend verlief ein durchschnittlich 50 cm breiter, 25 cm tiefer Fundamentgraben; die dicken Pfähle (Ø 50 cm) waren in dessen Boden bis zu 50–55 cm Tiefe eingegraben. Pfahllöcher waren jedoch nur entlang den geraden Mauern zu finden (Abb. 3). Der Fundamentgraben war mit Lehm ausgefüllt, der im Niveau des Fußbodens stark verbrannt war. Darin kam, zwischen dem 13. und 14. Pfahlloch, das Skelett eines etwa 6jährigen Kindes in Rechtshockstellung zutage; Orientierung: N–S (Grab 3; Abb. 3, 6).

Ähnliche Gebäude sind aus den Fundorten Auchbühl⁵⁹ Salzburg Maxglan⁶⁰ und Bylany⁶¹ bekannt. Zuletzt beschäftigte sich B. Soudský mit diesem Gebäudetypus; er setzt ihr Erscheinen im Karpatenbecken mit den Apsidalgebäuden der Rachmani-Periode in Zusammenhang.⁶² Das im Fundamentgraben beobachtete Kinderskelett ist, wie in der Fachliteratur bekannt, ein Grundsteinopfer. Nähere Parallelen sind aus den Fundorten Branč⁶³ und Postoloprty⁶⁶ bekannt.

Gräber: Über die erwähnten Gräber (Nr. 1 und 3) hinaus kam auch ein beim Schädel aufgewühltes, W–O-orientiertes Skelett, ebenfalls ein Rechtshocker, zum Vorschein (Grab 2. Abb. 5), mit zwei Gefäßbeigaben (Abb. 14/8, 9). Ebenfalls aus durch Erdarbeit aufgewühlten Gräbern stammen eine Röhrenfußschüssel und ein Röhrenfuß (Abb. 14/2, 3). Ein vernichtetes Grab lieferte vier Gefäße (Abb. 14/4–7).

Das Fundmaterial

Keramik: Die Keramik aus der Siedlung und aus den Gräbern ist einheitlich; charakteristisch für sie ist eine grobe Keramiktechnik. Der Lehm wurde allgemein mit Sand, Kiesel und feinkörnigem Kalkschotter gemagert. Die Farben sind Gelblichbraun, Braun, Ziegelrot, die Oberflächen ist in der Regel rau. Wichtigen Faktoren bilden die feine, dünnwandige Keramik, das Fehlen gemalter oder eingeritzter Muster sowie das generelle Erscheinen der groben, dickwandigen Keramik.

1. Schüsseln

a. (Abb. 14/9; 11/2); b. (Abb. 11/3, 5); c. (Abb. 14/16)

2. Röhrenfußschüsseln (Abb. 14/3, 4)

3. Amphoren

a. (Abb. 7/8, 12, 16; 8/1; 9/4); Parallelen: ^{19–25}

b. (Abb. 7/7); Parallelen: ²⁶

4. Vasenförmige Gefäße (Abb. 12/5; 10/11); Parallelen: ^{27–31}

5. Becherförmige Gefäße (Abb. 14/5, 7)

6. Töpfe

a. (Abb. 10/7); b. (Abb. 7/10, 13, 14, 18); c. (Abb. 8/15; 10/3, 6, 8, 9); d. (Abb. 11/1, 4, 9; 12/2, 3, 8, 9); Parallelen: ^{33–38}

7. Bikonische Gefäße

a. (Abb. 14/8; 0/2; 12/13; 13; 15); b. (Abb. 11/6; 12/7); Parallelen: ^{41–49}

8. Speichergefäße (Abb. 12/10, 14; 9/10, 13)

9. Löffel (Abb. 7/5)

10. Besondere Formen (Abb. 7/6; 8/14; 12/1; 7/1, 10/1). Aufgrund der Formen ist feststellbar, daß die Typenskala des Fundmaterials von den bisher bekannten westungarischen Phasen mit bemalter Keramik abweicht. Die nächsten Parallelen weisen in Richtung des unbemalten Horizonts der Lengyel-Kultur hin.

Knochen und Steingeräte: 1. Knochengeräte (Abb. 14/1; 7/1, 3, 4). 2. das mannigfache Steingerätmaterial wird in einer separaten Studie aufgearbeitet.

Ornamentik: Charakteristisch für den Fundort sind das Fehlen gemalter und eingeritzter Ornamente bzw. die ausschließliche Präsenz der Buckelverzierung.

II. Veszprém-Nyúlkertek

ein dem obigen ähnlicher Fundort; das Fundmaterial zeigt dieselben Typen (Abb. 15–16).

III. Keszthely-Zrínyi út

lieferte bei einer Rettungsgrabung den zwei vorangehend beschriebenen Fundorten vollkommen entsprechendes Material aus einer Abfallgrube.

IV. Wenige Scherben aus Veszprémpinkóc

gehören unbedingt zu demselben Horizont wie I–III. Auch eine Grube mit zur Balaton-Gruppe gehörenden Funden wurde hier freigelegt.⁷⁰

V. Sárkereszt-Pékmalomdomb

lieferte eine Grube der Lengyel-Kultur mit weißbemalter Keramik sowie eine andere Grube mit Keramik vom Veszprém-Felszabadulás út-Typus^{71–72}.

Chronologie: Den horizontalstratigraphischen Angaben zufolge, die die Fundorte IV. und V. bereitstellen, unterscheidet sich das Fundmaterial zeitlich von der weißbemalten Phase der Lengyel-Kultur wie von der Balaton-Gruppe. Es repräsentiert die III. unbemalte Phase der Kultur.

Kulturelle Beziehungen der III. Phase der Lengyel-Kultur

Ein Zeitgenosse der III. Phase der westungarischen Lengyel-Kultur in der Slowakei ist die Nitra–Brodzany-Gruppe, die sich von jener, trotz vieler verwandter Züge, auch unterscheidet. Die Beziehungen zwischen Lengyel III. und der Vinča-Kultur sind durch folgendes bestimmt: Die Entwicklung der I. Phase der Lengyel-Kultur und der mit ihr parallelen Tisza–Herpály–Csőszhalom-Gruppe dauert von Vinča C bis zur Wende Vinča D₁–D₂. Von Beginn von Vinča D₂ an tritt die weißbemalte Phase der Lengyel-Kultur, bzw. parallel zum Schwund der reich mit Ritzornamenten verzierten Theiß-Keramik die mit Buckeln verzierte bemalte Keramik in den Vordergrund¹⁰⁰, während die Herpály- und die Csőszhalom-Gruppen in ihrem Verbreitungsgebiet weiterleben. Ende von Vinča D₂ treten die III. Phase der Lengyel-Kultur bzw. die Tiszapolgár-Kultur auf; ihr Ende dürfte vielleicht mit dem Ende der Vinča-Pločnik-Phase zusammenfallen. Die III. Phase der Lengyel-Kultur ist wahrscheinlich mit dem äußersten Ende der III. Phase der Sopot-Kultur parallelisierbar; auch in der sog. alpinen Facies der slowenischen Lengyel-Kultur sind formale Beweise für die teilweise Synchronität zu finden.¹⁰⁵ Innerhalb der mährischen bemalten Keramik wurde erst neuestens eine unbemalte Phase abgesondert, die gleichaltrig mit der III. Phase der Lengyel-Kultur ist^{106–107}. In diesen Zeitraum fallen die niederösterreichische Wolfsbach-Gruppe sowie der ältere Abschnitt der Münchshöfener Kultur auf österreichischem Gebiet bzw. im schwäbisch-bayerischen Becken. Am oberen Donaulauf sind es, westlich der Münchshöfener Kultur, die Schwieberdingen- und die Aichbühl-Gruppe, die mit ihren Gefäßtypen mit flachem Boden die äußerste Grenze des Einflusses der Lengyel-Kultur angeben.¹¹³

In Böhmen rechnet M. Zápotocká mit einer fortlebenden Phase der Stichband-Keramik, die zeitlich dem unbemalten Lengyel-Horizont entsprechen soll.¹¹⁷ Diese Parallelisierung ist diskutabel. Vertreter des Lengyel-Horizonts sind in Schlesien die Otice-, in Klein-Polen die Modlnica-Gruppe; in der letzteren sind auch kräftige Tiszapolgár-Einflüsse zu beobachten.¹²¹ In Mitteleuropa darf die erste Phase der Gatersleben-Gruppe mit den Nitra–Brodzany-Horizont in Zusammenhang gestellt werden.

Die regionalen Gruppen des unbemalten Lengyel-Horizonts erstrecken sich auf jeweils großen Gebieten. In diesen Kreis scheinen sich die Funde der im Artikel genannten westungarischen Fundorte einzugliedern; auch ihre Beziehungen und ihre chronologischen Relationen sind dadurch bestimmt.

Die III. unbemalte Phase der Lengyel-Kultur entspricht dem Beginn der Frühkupferzeit in Westungarn, ebenso wie in der Theißgegend die Tiszapolgár-Kultur.

P. Raczky

nak felelne meg.¹¹⁷ A kronológiai kapcsolatok még nagyon vitatottak, de lényeges tény, hogy a Stichband-kerámia V. szakaszában már teljesen díszítetlen kerámia jellemző, ami a fenti párhuzamosítás szerint a lengyeli kultúra eggyel későbbi szakaszában, a festetlen horizontban válik általánossá. Mint láttuk, a festett díszítés háttérbe szorulása nagy területeken közel egyidőben történt, s ezért nem logikus a lengyeli kultúrával olyan szoros kapcsolatot mutató Stichband-kerámia területén e folyamat korábbi voltára következtetni. Valószínűbb tehát, hogy a Stichband-kerámia V. szakasza párhuzamosan kezdődött a festetlen lengyeli horizonttal, s talán a IV. (a—b) időszak egyidős a lengyeli kultúra korai és fehér festéses szakaszával. Mivel Morvaország és Csehország területén a festetlen lengyeli időszakban a festetlen morva kerámiával, illetve késői Stichband-kerámiával jellemzett népesség élt, nem valószínű, hogy ebben az időszakban már a töleséres nyakú edények népességének tömeges megjelenésével kellene számolnunk. Ezek fellépése csak az ezt követő Jordanov-Ludanice időszakra tehető.¹¹⁸ Nem valószínű tehát a božicei edénydepónak a morva festett kerámia festett szakaszába való keltezése.¹¹⁹

8. Délnyugat-Lengyelország területén, Sziléziában a lengyeli kultúra késői horizontjának az Ocice csoport idősebb szakasza felel meg, amely szoros kapcsolatot mutat Morvaországgal, ezért kerámiatípusai ez utóbbival egyeznek meg. Az említett csoport későbbi fázisa a Jordanov-Balaton I. időszakkalegyidős.¹²⁰ Kislengyelország területén a rendkívül kevert leletanyag mellett is biztosan helyezhető a Modlnica csoport az Ocice csoporthoz hasonlóan a Nitra—Brodzanyval egy időszakra.¹²¹ E csoport sajátossága, hogy a lengyeli kultúra elemei mellett nagyon sok a tisz-

polgári kultúrára utaló vonás és S. Šiška szerint a lengyeli és tiszapolgári kultúra legközvetlenebb érintkezése éppen ebben a csoportban látható.¹²²

9. Közép-Németországban a tárgyunk szempontjából fontos Gatersleben csoport követi a rösseni kultúrát.¹²³ Újabban felmerült a rösseni kultúra és a Gatersleben egyidejűsége is.¹²⁴ E csoportnak valószínűleg csak az eleje párhuzamosítható a lengyeli kultúra festetlen horizontjával, hiszen késői leletanyagában a bodrogkeresztúri jellegű tejesköcsög típusú edények is megjelennek.¹²⁵ Élettartama tehát hosszabb volt, mint a Nitra—Brodzany horizont léte. Leletanyagában nagyon nehéz határozottan elkülöníteni az idősebb és fiatalabb részt, mivel a lengyeli típusokból csak kevés fordul elő, s ugyanakkor a helyi eredetű, jellegzetes hármastagolású edénytípusa nem sok fejlődést mutat.

A lengyeli kultúra előbbieken áttekintett festetlen horizontjának egyes területi csoportjai földrajzilag nagy területet ölelnek fel. Ebbe a körbe illik bele a cikkben említett öt dunántúli lelőhely leletanyaga is, s kapcsolatait, kronológiai viszonyait is ez határozza meg.

Ha megvizsgáljuk a festetlen horizont elterjedési területét és az ezt megelőző festett lengyeli szakaszokét, akkor az előbbi nagymérvű területnövekedése szembetűnő. Ez a tény bizonyos társadalmi-gazdasági változást mutat.¹²⁶ Hasonló változás a Tisza-vidéken is megfigyelhető, ahol a tellszerű telepek megszűnésével az egészen más települési típust mutató tiszapolgári kultúra élete veszi kezdetét.¹²⁷

Mindezek alapján jogosan állíthatjuk, hogy a Dunántúlon megjelenő lengyeli kultúra III. szakasza a tiszapolgári kultúrával párhuzamosan, a korai rézkor kezdetét jelenti.

Raczky Pál

FUNDE DER SPÄTESTEN PHASE DER LENGYEL—KULTUR IN WESTUNGARN

Auszug

In letzter Zeit wurde ein Fundmaterial neuen Typs in Westungarn bekannt, wo es die unbemalte Phase der Lengyel-Kultur repräsentiert.

I. Veszprém, Felszabadulás út

Siedlungerscheinungen: Bei Erdarbeiten für das neue Wohnviertel kamen mehrere urzeitliche Objekte zum Vorschein. Im Authentisierungsgraben konnte die Schicht der urzeitlichen Siedlung zwischen 20—50 cm

unter der Erdoberfläche beobachtet werden. Bei 50 cm erschien der gelbe Untergrund, in den zwei Gruben eingegraben waren (Gruben α , β , Abb. 1). In Grube α befand sich in 65 cm Tiefe ein NNO-SSW orientiertes, auf dem Rücken liegendes Skelett (Grab 1); als einzige Beigabe wurde ein Geweihgerät (Abb. 4) gefunden. Zwei weitere, während der Erdarbeit teilweise zerstörte Abfallgruben (γ und δ) lieferten ebensolche Keramik wie α und β .

Ein Teil eines großen Gebäudes (Längsachse: N—S)

¹¹⁷ Zápotocký, M., ŠtZ 17 (1969) 541—545.

¹¹⁸ Zápotocký, M., AR 9 (1957) 206—235.; Zápotocký, M., AR 10 (1958) 664—700.; Zápotocký, M., AR 12 (1960) 715—747.

¹¹⁹ Preuss, J., Die Baalberger Gruppe in Mitteldeutschland (Berlin 1966). 73.

¹²⁰ Kamińska, J., Kozłowski, J. K., i. m. 112—114.

¹²¹ Uo. 114—119.

¹²² Šiška, S., Musaica 12 (1972) 17.

¹²³ Behrens, H., ŠtZ 17 (1969) 13—17.

¹²⁴ Kroitzsch, K., i. m. 37.

¹²⁵ Behrens, H., Ausgrabungen und Funde 14 (1969) 9.; Kroitzsch, K., i. m. 47—52.

¹²⁶ Novotný, B., Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit (Bratislava 1958) 38.

¹²⁷ Bognár-Kutzián, I., AH 48 (1972) 164—171.

A KORAAVARKORI KERAMIKATÍPUSOK TÖRTÉNETI TOPOGRÁFIÁJÁHOZ

Népvándorláskori edényművességünk kutatásában az utóbbi időben előrehaladás észlelhető. Horváth T. 1935-ben írott összefoglalása¹ alig keltett figyelmet (legfeljebb csak a nagyszentmiklósi kincs kapcsán) és nem ösztönözte a további keramikai kutatásokat. Kovrig Ilona későavar keramikát elkülönítő dolgozata² a problémakört gazdagította, s Szőke B. már a szlovák kutatás téziseire reflektált 1957-es cikkében.³ Az így rögződött viszony jellemző a későbbiekben is: a hazai keramikafeldolgozások a megfelelő szlovák munka kíséretében jelennek meg. Így történt ez a „sárga keramika” esetében, amikor D. Bialeková közleményeit⁴ Garam É. hasonló témájú munkája követte,⁵ majd megint Bialeková cikkét⁶ kísérték Rosner Gy. „szürke keramikáról” szóló dolgozatai.⁷ A „sárga” és „szürke” keramikától eltekintve magyar munkásság nem is volt, noha az ez irányú szlovák kutatás jelentős előrehaladottságról adhat számot.⁸ Elmaradásunk párhuzamos a telep-kutatás hiányával,⁹ aminek olyan következményei vannak, mint egy későavarkori telepünk szláv lelőhelyként való közlése.¹⁰ Koraközépkori telep-kutatásunk elmaradásának azonban van egy másik következménye is, az ti., hogy a keramikafeldolgozások egészükben a sírkeramikából indulnak ki, ez pedig szárazlékos megoszlásában gyakran alapvetően eltér a telepkeramikától, aminek hamis konklúziók lehetnek az eredményei.

Ezek az okok is közrejátszottak abban, hogy a koraaavarkori keramika történeti topográfiáját

kidolgozzuk, azért is, mert az elterjedés teljesebb ismerete bizonyos keretek közé szoríthatja a „szürke keramika” eredetéről alkotott különböző véleményeket. Horváth T. ennek kapcsán, elsősorban a nyugati párhuzamok hatása alatt, germán eredetet vett számba.¹¹ legújabban ugyanezt hangsúlyozza Bialeková,¹² aki szerint teljes formai és technikai azonosság van a nyugati germán és az avarkori „szürke” keramika között.¹³ Erős gepida kapcsolatot hangsúlyozott Fettich N.,¹⁴ aki a csákberényi anyag alapján későrómai hatásokat is számba vett.¹⁵ Ugyancsak helyi tradíciók továbbélésének fogja fel a „szürke keramikát” Salamon Á., aki végső soron Dáciából, annak feladása után áttelepített és áttelepedett fazekasok gyártmányában keresi — nem egészen egyértelmű módon — eredetét.¹⁶ Szarmata kapcsolatokra utal K. Végh K., egy nyékládházi sírban előkerült palack kapcsán.¹⁷ Végül az utóbbi időben szóba került a közép-ázsiai eredet is. Ezt Bóna I.¹⁸ és a korábban helyi hagyományt és nyugati kapcsolatokat kiemelő¹⁹ Rosner Gy. hangsúlyozta,²⁰ párhuzamul főleg Khorezm környéki darabokat idézve. Utóbbi véleményt elsősorban a kulacsok eredetének tisztázása juttathatná előnyhöz, amit a megelőzők alig tudnak magyarázni.

A „szürke” keramika elterjedési területe azonban nem korlátozódik a Kárpát-medencére, ezzel együtt nem korlátozódik a koraaavar települési körzetre. Az Ipotești—Cindești kultúra első emlékei már 1934-ben ismertté váltak,²¹ részletesebb

¹ Horváth T., Az üllői és kiskőrösi avar temető. AH 19 (Bp. 1935) 67—.

² AntH 2 (1948) 53—.

³ Szőke B., Arch. Ért. 87 (1957) 53—57.

⁴ Bialeková, D., SA 15 (1967) 1. —; ŠtZ 16 (1968) 21—.

⁵ ArchÉrt 96 (1969) 207. —; MFMÉ 1969.

⁶ SA 16 (1968) 205—.

⁷ Acta Ant. et Arch. 14 (1971) 95. —; A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1 (1970) 78. —; A koraaavar díszkerámia kérdései a Kárpát-medencében, Szekszárd 1970. Doktori értekezés. Itt is meg kell köszönnöm Rosner Gyulának, hogy kéziratoss disszertációjának anyagát használhattam.

⁸ Točik, A., SA 11 (1963) 162. —; Čilinská, Z., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky, Arch. Slov. Fontes VII (Bratislava 1968) 128. —; Béreš, J., ŠtZ 16 (1968) 9—.

⁹ Összesen három, avarkorinak is tartott telepfeltárást ismerünk: Bokrost—Trogmayer O., MFMÉ 1960—62 3. —, utóbb Dunaújvárost — Bóna I., AR 20 (1968) 616. — és a későavarkori Gergelyiugornyt — Erdélyi I., in: Problemy archeologii i drevnej istorii veng-

rov, ed. A. P. Smirnov — V. N. Černecov—I. F. Erdélyi (Moszkva 1972) 141.

¹⁰ Cs. Sós Á., SA 18 (1970) 97—.

¹¹ AH 19 (19) 90 —.

¹² SA 16 (1968) 218 —.

¹³ Uo. 219.

¹⁴ Marosi A.—Fettich N., Dunapentelei avar sírleletek, AH 18 (Budapest 1936) 93—4.; Fettich N., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót — Basaharc StudArch 3 (Budapest 1965) 109 —.

¹⁵ Uo. 108—9.

¹⁶ Salamon Á.—Erdélyi I., Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Stud. Arch. 5. (Budapest 1971) 62.

¹⁷ HOMÉ 5 (1965) 192.

¹⁸ Acta ArchHung 23 (1971) 323 —.

¹⁹ Rosner Gy., Acta Ant. et Arch. 14 (1971) 101—4.; A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1 (1970) 83—4.

²⁰ Rosner Gy., A koraaavar díszkerámia... 169—70.

²¹ Rosetti, D. V., Germ. 1893 (14—5) 207—9.

kutatása viszont csak 1960 körül indult meg.²² Tanulmányozásakor²³ meggyőződhetünk arról, hogy ezt a leletkört szoros kapcsolatok fűzik nemcsak koraavar temetőink keramikájához, de koraavar telepünkhez is. A részletes vizsgálat előtt egy jellemző technikai ismérvet szeretnénk kiemelni. Köztudott, hogy a „szürke” keramika gyakran gyengén égetett,²⁴ alapanyaga finoman iszapolt, a felhasznált agyagot nem soványították, s a jellegzetes szürke színt, ami az edényfalba történő szénbeépülés következménye,²⁵ oxigénszegény égetéssel érték el. Ugyanezt a jellegzetes technikát megtaláljuk az Ipotești—Cindești kultúrában: a finom agyagból soványító anyag nélkül, korongon készült szürke színű edények,²⁶ mint látni fogjuk, nemcsak technikailag kapcsolódnak minden eltérés nélkül a „szürke” keramikához. Az oxigénszegény égetést a Ipotești—Cindești kultúra másik edénytípusánál is megtaláljuk, ezt azonban homokkal soványítják.²⁷ Ez a típus kapcsolatba vonható az erdélyi gepida temetők keramikájának technikájával: általában jellemző a Bratei—Morești kultúrára,²⁸ olyannyira, hogy M. Comşa ennek alapján elválaszthatónak látja az erdélyi anyagot a havasalfölditől,²⁹ pedig ez a „cement”-keramika azonosítható az Ipotești—Cindești kultúra IA_{1a}-technotípusával.³⁰ Az Ipotești—Cindești kultúra IAB₀-technotípusa sem hiányzik Erdély területéről, a nagylaki (Noşlac) koraavarkori temetőből M. Rusu 4 ilyen darabot ismertet.³¹ A kultúra „szürke” keramikája (tehát az IAB₀ és IA_{1a}-technotípus) később fokozatosan eltűnik,³² így története hasonló, mint a koraavarkori „szürke” keramikáé, ez is fokozatosan tűnik el, gyártását nem zárja le éles cezúra a koraavarkor végén, mint feltételezik.

Az eddigiekből sejthető, hogy területünk közvetlen szomszédságában, a zárt koraavar települé-

lési tömb³³ mellett Erdélyben, Havasalföldön, Moldvában olyan kulturális egység ismert, amelyik keramikáján keresztül (s látni fogjuk: nemcsak azáltal) szoros kapcsolatban van az itteni koraavarkori lakossággal. Ez előrebecsátva is érthető akkor, ha tudjuk, hogy M. Comşa az általa Morești (Malomfalva) Bandu (Mezőbánd) Noşlacnak nevezett komplexumot összekapcsolta az Ipotești—Cindești kultúrával.³⁴ A Comşa-féle elnevezés kulturális folytonosságot tesz fel a Bratei (Baráthely) Morești időszak és a koraavar korszak között, amit M. Rusu elemzése³⁵ is megerősít, de az eddig ismert anyag alapján is valószínűsíthető, hogy ez a folytonossági kapcsolat fennáll. Amennyiben ezeket a kapcsolatokat a következő részletvizsgálatok megerősítik, korai avarkorunk történeti vizsgálatában újabb szempontokat vehetünk figyelembe.

A „szürke” keramika tipológiáját D. Bialeková³⁶ és Rosner Gy.³⁷ végezte el. Bialeková elválasztja a kiöntőcsöves edényeket (I.), amphorákat (II.), kancsókat (III.), kulacsokat (IV.) és fazekakat (V.). Rosner beosztása már 7 típust említ: kiöntőcsöves edény, kancsó, palack, kulacs, fazék, szilke, bögre. E felsorolásból rögtön kitűnik, hogy elsődleges tipológiai összevetésben sem találjuk meg a kiöntőcsöves edények, palackok és kulacsok párhuzamait az Ipotești—Cindești kultúrában. Felfedezzük viszont a kancsók, fazekak, szilkek és bögre analógiáit, ezért először ezek kérdését taglaljuk, s utólag kerítünk sort a párhuzam nélküli darabok vizsgálatára.

1. *Kancsók.* A „szürke” keramika körében részletesen elemezte ezt a típust Bialeková,³⁸ kataszterét Rosner készítette el.³⁹ Bialeková a VII. század első két harmadára helyezi e darabok gyártását,⁴⁰ s langobárd, bajuvár, alamann és frank adatok alapján úgy hiszi, hogy eredetüket nyugati germán környezetben kell keresni.⁴¹ A „szürke”

²² A Ciurel-i anyag alapján ezt a kultúrát 1958-ban P. Diaconu, hibásan keltezzve Ciurel kultúrának nevezte [SCIV 9 (1958) 451–9], majd I. Nestor vezette be az Ipotești—Cindești elnevezést (Istoria României I) Bukarest 1960 (704). Az elnevezés azonban sokáig nem vált egységesé, így M. Comşa 1963 és 1968-ban Ipotești—Ciurel—Cindești kultúráról beszél [Romanoslavica 9 (1963) 507–10., Dacia 12 (1968) 355–.], V. Leahu pedig 1965-ben Ciurel—Ipotești—Cindești-ről [CAB 2. (1965) 68–9.], végül D. Gh. Teodor 1969-ben az Ipotești—Cindești—Ciurel elnevezést használja (Memoria Antiquitatis I. 1969. 191.). V. Teodorescu alapvető dolgozata [SCIV 15 (1964) 485–.] után azonban egyre inkább elterjed az Ipotești—Cindești elnevezés [Teodor, D. Gh., Actes du VIIe Congrès, 2. Prague 1971. 1117., Zaharia, E. Aluta 1 (1969) 118–., Dacia 15 (1971) 279–., Zaharia, N., Petrescu-Dîmbovița, M.—Zaharia, E., Așezări din Moldova (Bukarest 1970) 102.], noha a prioritást figyelembe véve valójában a Ciurel nevet kellene használnunk. [M. Constantiniu, SCIV 17 (1966) 666, 669/22. j. Ciurel típusról, ill. faciesről szól]. A terminológiai egységesítés viszont nem lehet a mi feladatunk (a moldvai anyag alapján az elnevezéshez még a Dodești tagot is kapcsolnunk kellene), így a továbbiakban az Ipotești—Cindești kultúra nevet fogjuk használni, függetlenül attól, hogy a későbbi román kutatásban mennyire nyer polgárjogot.

²³ További irodalma: Comşa, M., Dacia 12 (1968)

356, 5. j.

²⁴ Salamon Á.—Erdélyi I., Stud. Arch 5 (1971) 59.

²⁵ Rosner Gy., Acta Ant. et Arch. 14 (1971) 97, 99.; A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1 (1970) 79.

²⁶ Teodorescu IAB₀-típus: Actes du VIIe Congrès 2. 1042.; I. még Constantinescu, N., SCIV 9 (1958) 463. téves elemzéssel.

²⁷ IA_{1a}: Teodorescu, SCIV 15 (1964) 490.

²⁸ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 362.; Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 272.

²⁹ Comşa i. h.

³⁰ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 490.

³¹ Dacia 6 (1962) 284.

³² Zaharia, E. Dacia 15 (1971) 279.

³³ Bóna I., AR 20 (1968) 611., II. t.

³⁴ Dacia 12 (1968) 362.

³⁵ Dacia 6 (1962) 285–.

³⁶ SA 16 (1968) 205–.

³⁷ Acta Ant. et Arch. 14 (1971) 97., A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1 (1970) 78., A koraavar díszkerámia...

³⁸ SA 16 (1968) 210–.

³⁹ Rosner Gy., A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1 (1970) 80–2.

⁴⁰ SA 16 (1968) 211–212.

⁴¹ Uo. 220.

kancsókkal kapcsolatban kell taglalnunk azokat a téglavörös darabokat, amelyeknek szeged-fehértói⁴² és kishegyesi⁴³ példányait Csallány közölte,⁴⁴ további adataikat pedig Bialeková állította össze.⁴⁵ Bialeková ezeket a darabokat a VII. sz. második felébe helyezi, s idegen előképek utánzatainak tartja. Technikailag megfelelő keramika azonban ismert az Ipotești—Cindești kultúrában is, az IA_{1c}-technotípus anyagát homokkal soványítják, a formák gyorskorongon készülnek, színük erősen vörös, mint V. Teodorescu megjegyzi: „mint a legjobb minőségű római vagy bizánci keramikáé”,⁴⁶ azaz ugyanazzal a keramikával állunk szemben, mint a téglavörös edények esetében. Az ilyen típusú anyag az Ipotești—Cindești kultúrában alacsony előfordulási arányú, ebben a tekintetben tehát a helyzet hasonló, mint koraavarkorunk keramikaegységénél.

Ami a formai kapcsolatokat illeti, mindenekelőtt megjegyzendő, hogy az Ipotești—Cindești kultúrában kevés a füles edény. A kultúra legkorábbi fázisában, Tirgșoron, nagyon szóróványosan kerültek elő fültörödékek.⁴⁷ Bukarest—Mihai Vodă⁴⁸ és Budureascáról⁴⁹ ismertek füles edények, Sfintești-ről pedig egy, a hazaiakkal analóg kancsót ismerünk,⁵⁰ további, valószínűleg kézzel készített kancsó vaskos fültörödékekkel együtt.⁵¹ A Sfintești-i darab homokkal soványított anyagú (IA₁), sárgára égették.⁵² Ez a szín magában áll az Ipotești—Cindești kultúrában,⁵³ így a szürkére égetett edények változata lehet.⁵⁴ A kancsótörödékek⁵⁵ formailag igen közel áll a nagyharsányi 63. sír edényéhez.⁵⁶ A konvex ívelésű szájpere mképzés mindkét példányon azonos, hasonló, oválisra kihúzott a peremből kiinduló fül is. A Sfintești-i darab nyakát bekarcolt vonalköteg díszíti, a nagyharsányi példány díszítése szélesebb sávban helyezkedik el, s leereszkedik az edényhasra. Párhuzamként idézhető a nagyharsányi 61. sír edénye is,⁵⁷ hasonló formájával, nyakán elhelyezett vonalsávdíszítésével, füle azonban vaskosabb.⁵⁸ Ugyancsak közeli analógiáit ismerjük a Sfintești-i kan-

csónak a téglavörös példányok között: a Szeged-Fehértó A 33. sírjának edénye⁵⁹ formailag, a 9. sír darabja⁶⁰ formailag és fülképzésében is azonosítható az Ipotești—Cindești kultúra típusával. Általában persze a „szürke” keramika minden egyes kancsója kapcsolható a Sfintești-ivel ezektől csak a peremképzés eltérő volta és a fülforma alakítása különbözteti meg. Említésre méltó s aligha lényegtelen, hogy két olyan kiöntőcsöves edényt ismerünk, amelyik a kiöntőcsőtől eltekintve pontosnak mondható megfelelője a Dolinescu-Ferche által közölt darabnak. A Bölske-Szt. András pusztai és fajszi szóróványletelek⁶¹ az edényttestet és fülképzésüket tekintve kapcsolhatók a Sfintești-ivel, díszítésük azonban gazdagabb.

Mivel a Sfintești-i darab (1. kép 1 = 6. kép/2) alul hiányos, nem lehetetlen, hogy pontos párhuzama a Várpalota-gimnáziumi 218. sír edénye (1. kép 2).⁶² A darab sárgásbarna színű, szalagfüle a perem alól indul ki. Nyakát és vállát 9 soros, körbefutó árkolás díszíti.⁶³ A várpalotai edény így színében is azonosítható az Ipotești—Cindești kultúra gesztenyeszínű darabjaival.⁶⁴ Az árkkolt díszítés igen gyakori ebben a formában az Ipotești—Cindești kultúrában,⁶⁵ hasonló árkkolást találunk éppen a Sfintești-en.⁶⁶ A várpalotai és a Sfintești-i darab alakra egészen azonosítható. A belül konkáv ívelésű perem, a körbefutó, árkkolással, ill. árkkolászzerű vonalakkal díszített nyak, amely észrevehető átmenettel csatlakozik a gömbös hashoz, meg egyezik mindkét példányon. Alig eltérő a díszítés (a várpalotaié a hasig ereszkedik), más a két darab fülképzése, noha ezt Comșa közlése⁶⁷ azonosnak mutatja (?).

A „szürke” keramika kancsótípusainak eredetével kapcsolatban mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy formájuk, a fültől és az esetenkénti kiöntőcsücsöktől eltekintve a fazekak formavariációján belül van. Ez természetesen azt jelenti, hogy a kancsók eredetére a fazekak eredet meghatározása már felvilágosítással szolgál. Utóbbi később tárgyaljuk, annyit azonban már most

⁴² Csallány D., Koraavarkori edények Magyarországon Dolg XVI (1940) XVII. t. 1–2.

⁴³ Gubitz K., ArchÉrt (1907) 352–353, 357.

⁴⁴ Csallány D., i. m. 129.

⁴⁵ SA 16 (1968) 223.

⁴⁶ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 490.

⁴⁷ Uo. 491. 9. j.

⁴⁸ Diaconu, P., SCIV 9 (1958) 452., 3. kép 2–3.

⁴⁹ Zaharia, E., Aluta 1 (1969) 122; 21. j.

⁵⁰ Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 129., 3. kép 2.

⁵¹ Uo. 130., 5. kép 5.

⁵² Uo. 129.

⁵³ Vö. Teodorescu, SCIV 15 (1964) 490., Actes du VIIe Congrès 2. 1042.

⁵⁴ Vö. Rosner Gy., A koraavar díszkerámia... 156., ezt megerősítheti, hogy terepjárási anyagból, Csépről ismerünk a „szürke” keramikával anyagában, izapolásában egyező, de barnássárga kancsótörödéket. Egyébként lehetséges, hogy a Sfintești-i darab színjellemezője azonosítható a Ciurel-i darabok világos gesztenye színével, l. Morintz, S.—Roman, P., MCA 8 (1962) 76.

⁵⁵ L. még: Comșa, M., Dacia 12 (1968) 5. kép 1.

⁵⁶ Papp L., JPMÉ 1963. XVII t. 12., Bialeková, D.,

SA 16 (1968) 7. kép 2., sőt talán annak pontos párja, amit törödékes volta miatt ma már nem lehet megállapítani (hiányzik a füllel szemköztí rész, amely kiöntőcsücskös is lehetett).

⁵⁷ Papp L., JPMÉ 1963. XVII. t. 10., Bialeková, D., SA 16 (1968) 210., 7. kép 1.

⁵⁸ Ez utóbbi miatt lehetségesen összevethető a Sfintești-i törödékes füllel [Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 130., 5. kép 5.], ami korongolt edényhez is tartozhatott.

⁵⁹ Csallány D., Koraavarkori edények XVII. t. 2.; Bialeková D., i. m. 13. kép 1.

⁶⁰ Csallány D., i. m. XVII. t. 1.

⁶¹ Rosner, Gy., A koraavar díszkerámia... II. t. 1., VII. t. 1.

⁶² Erdélyi I.—Németh P., VMMK 8 (1969) 192., 29. kép.

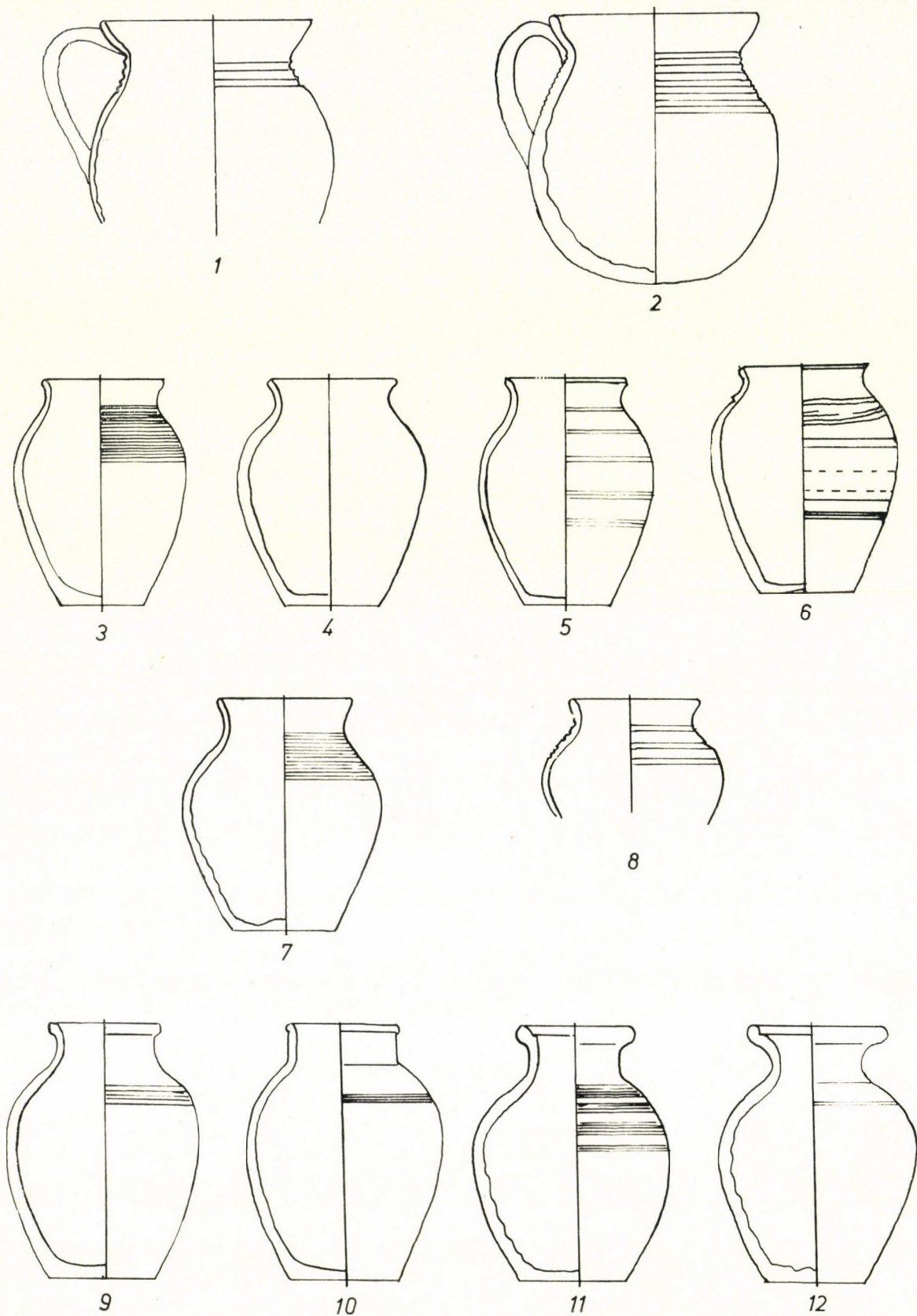
⁶³ Uo. 192.

⁶⁴ Vö. Teodorescu, SCIV 15 (1964) 490.; Actes 2. 1042.

⁶⁵ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 491, 492 stb., Actes 2. 1042.

⁶⁶ Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 3. kép 3–4.

⁶⁷ Dacia 12 (1968) 5. kép 1.

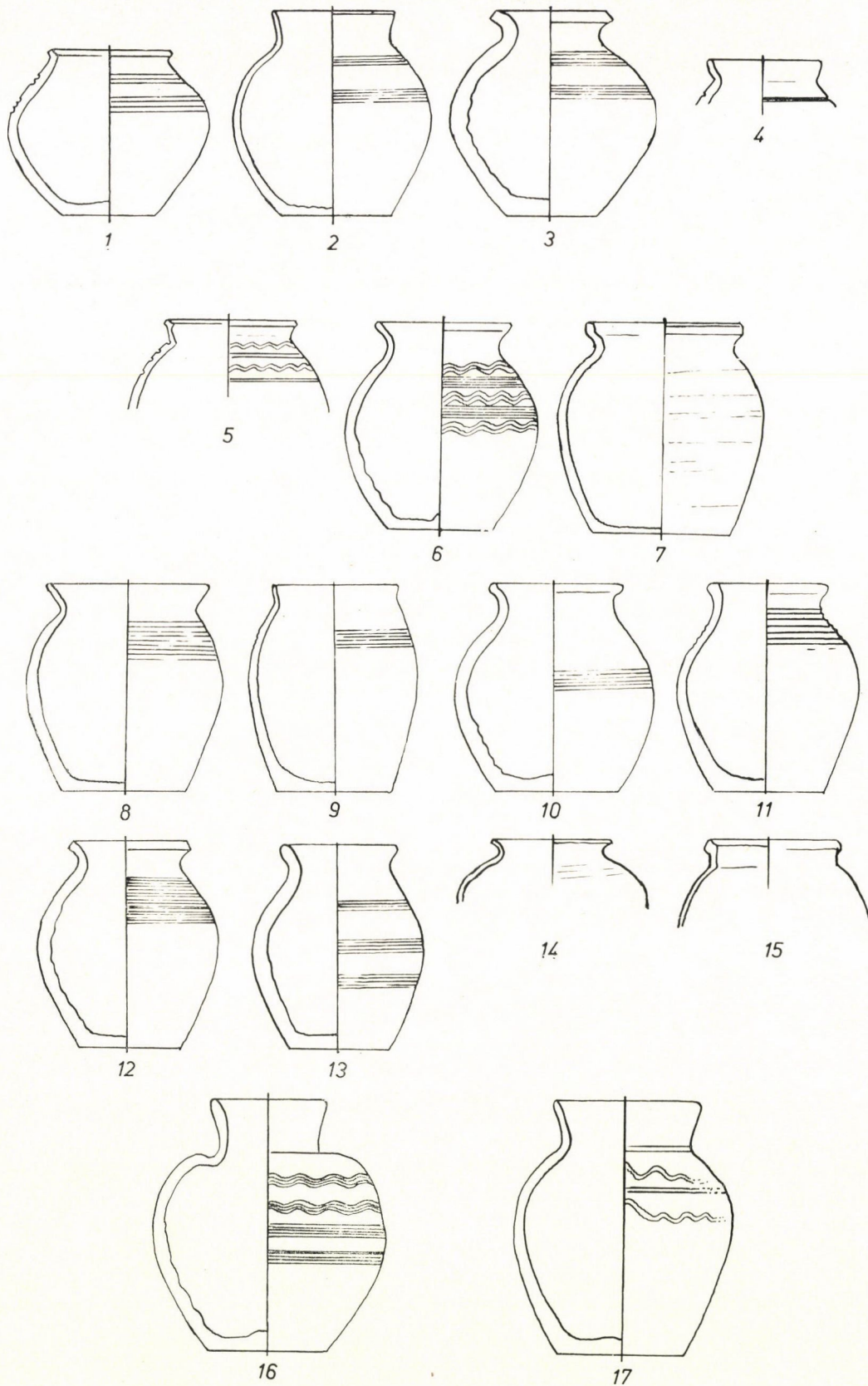

1. kép. 1. Sfintesti. — 2. Várpalota. — 3. Bozieni. — 4, 10. Előszállás-Öreghegy. — 5. Hódmezővásárhely-Batida. — 6. Budureasca.3. — 7. Szekszárd-Palánk. —

8—9. Bukarest. — 11. Kiszombor. — 12. Nagyharsány

Рис. 1. 1. Сфинтешти. — 2. Варпалота. — 3. Бозиены. — 4, 10. Элосаллаш-Орегхедь. — 5. Ходмезовашархей — 6. Батида. — 6. Будуреаска 3. — 7. Сексард-Паланк. — 8—9. Бухарест. — 11. Қишзомбор. — 12. Надьхаршань

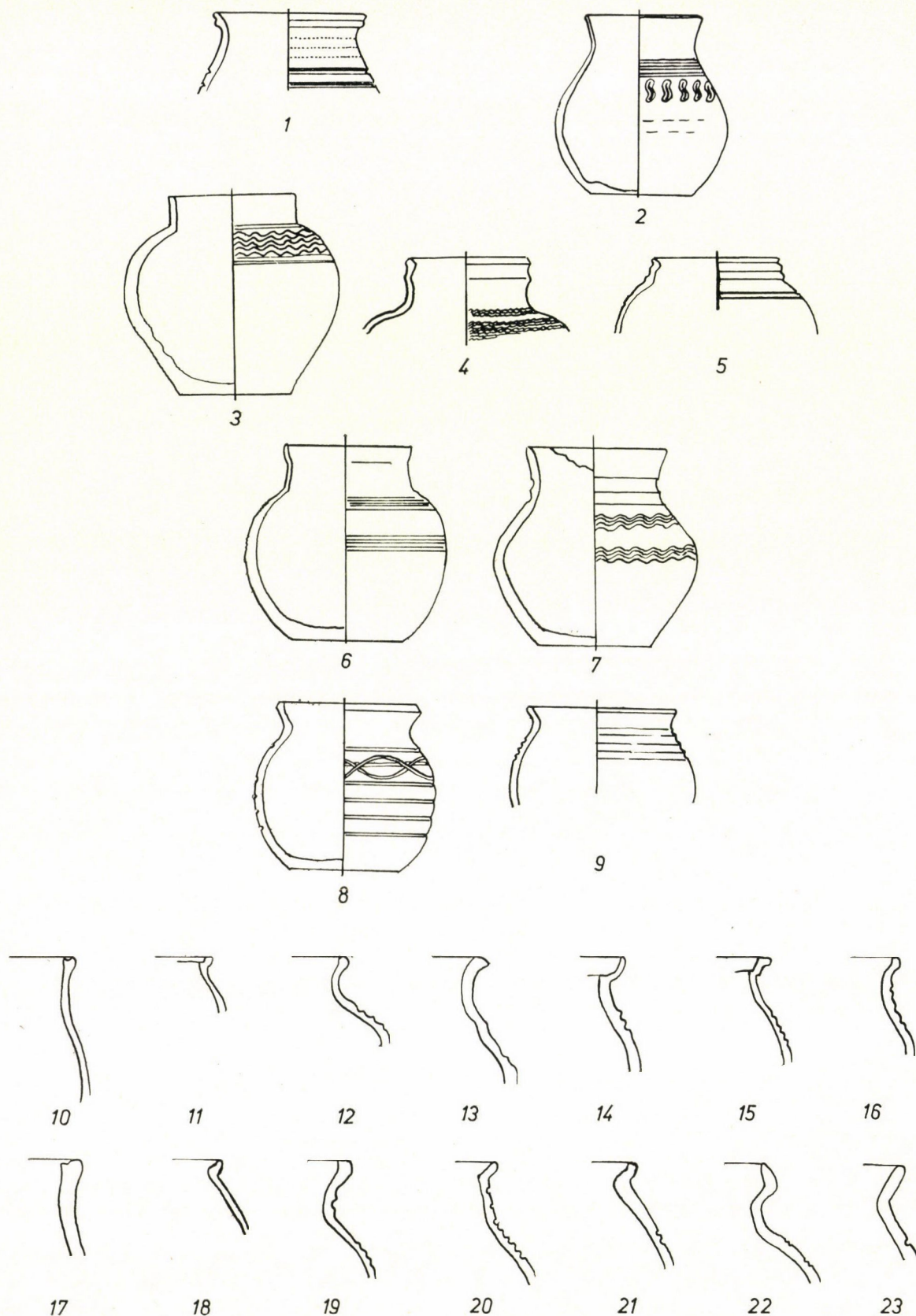
Fig. 1. 1. Sfintesti. — 2. Várpalota. — 3. Bozieni. — 4, 10. Előszállás-Öreghegy. — 5. Hódmező-
vásárhely-Batida. — 6. Budureasca 3. — 7. Szekszárd-Palánk. — 8—9. Bucarest. — 11. Kiszombor.
— 12. Nagyharsány

2. kép. 1. Bukarest-Mihai Vodă. — 2, 7. Környe. — 3, 8, 13. Nagyharsány. — 4, 17. Ciurel. — 5. Cindești. — 6. Deszk G. — 9, 11, 14. Bukarest. — 10. Előszállás. — 12. Kiskőrös-Városalatt. — 15. Tírghor. — 16. Csákberény

Рис. 2. 1. Бухарест-Михай Вода. — 2, 7. Корне. — 3, 8, 13. Надьхаршань. — 4, 17. Чурел. — 5. Киндешти. — 6. Деск Г. — 9, 11, 14. Бухарест. — 10. Элосалаш. — 12. Кишкорос-Варошалатт. — 15. Тыргшор. — 16. Чакберень

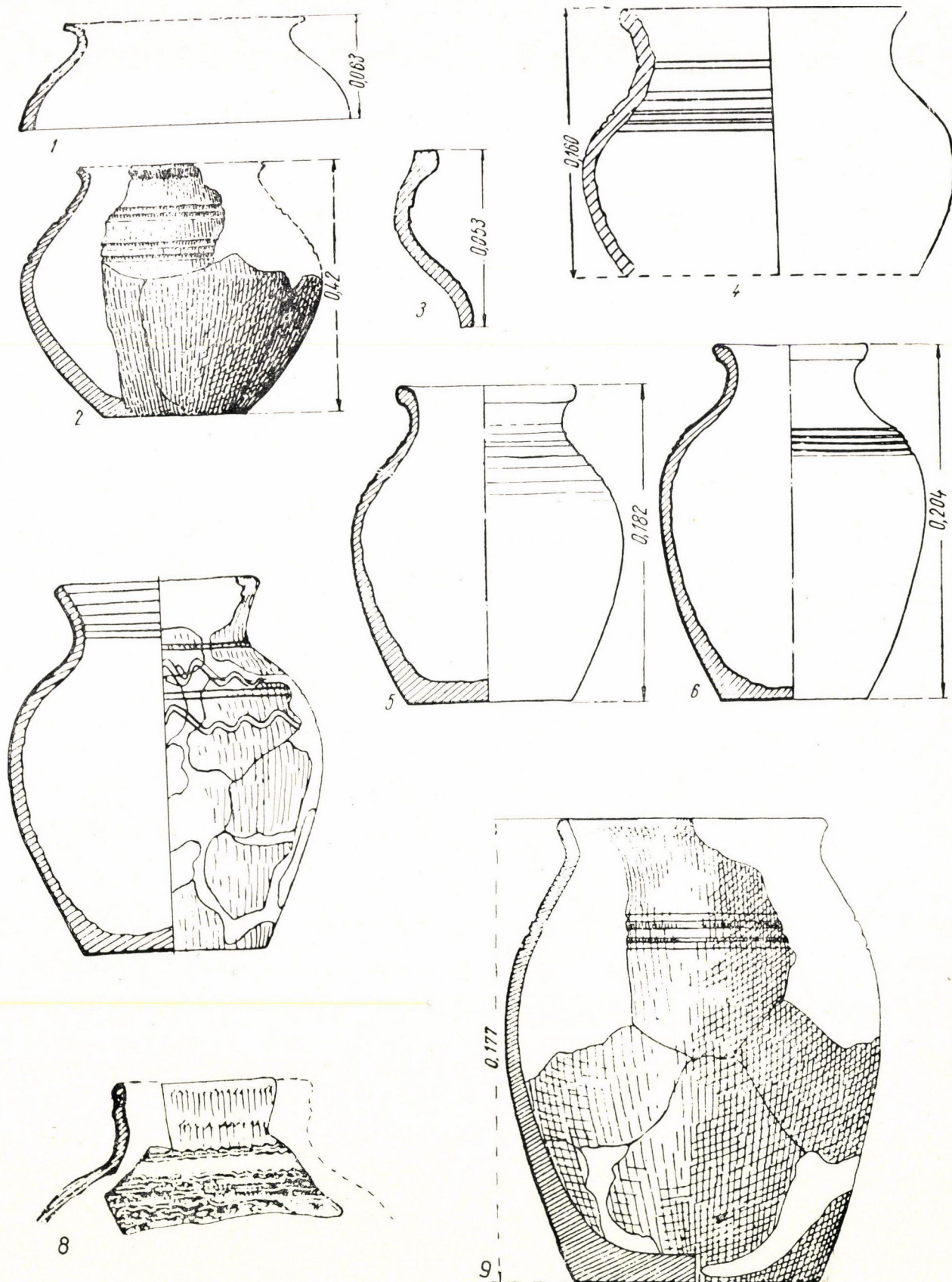
Fig. 2. 1. Bucarest-Mihai Vodă. — 2-7. Környe. — 3, 8, 13. Nagyharsány. — 4, 17. Ciurel. — 5. Cindești. — 6. Deszk G. — 9, 11, 14. Bukarest. — 10. Előszállás. — 12. Kiskőrös-Városalatt. — 15. Tírghor. — 16. Csákberény

3. kép. 1. Budureasca 2. — 2, 6, 8. Környe. — 3. Pannonhalma. — 4. Bukarest-Mihai Vodă. — 5, 17. Sfintești. — 7. Závod. — 9. Cindești. — 10, 12. Malomfalva — Morești. —

13, 16. Baráthely — Bratei. — 18, 21. Militari. — 19. Băneasa. — 20, 22. Bukarest. — 23. Ciurel
Рис. 3. 1. Будуреаска. 2. — 2, 6, 8. Корне. — 3. Паннонхалма. — 4. Бухарест-Михай Вода. — 5, 17. Сфынтешти. — 7. Завод. — 9. Кындешти. — 10, 12. Маломфалва — Морешти. — 13, 16. Баратхедь — Братей. — 18, 21. Милитари. — 19. Банеаса. — 20, 22. Бухарест. — 23. Чурил

Fig. 3. 1. Budureasca 2. — 2, 6, 8. Környe. — 3. Pannonhalma. — 4. Bucarest-Mihai Vodă. — 5, 17. Sfintești. — 7. Závod. — 9. Cindești. — 10, 12. Malomfalva — Morești. — 13, 16. Baráthely — Bratei. — 18, 21. Militari. — 19. Băneasa. — 20, 22. Bucarest. — 23. Ciurel

4. kép. 1, 4–6, 9. Bukarest. — 2, 8. Bukarest-Mihai Vodă. — 7. Ciurel.
 Рис. 4. 1, 4–6, 9. Бухарест. — 2, 8. Бухарест-Михай Вода. — 7. Чурел
 Fig. 4. 1, 4–6, 9. Bucarest. — 2, 8. Bucarest-Mihai Vodă. — 7. Ciurel

meg kell állapítanunk, hogy elfogadhatónak látszik a román kutatásnak az az álláspontja, miszerint az Ipotești—Cindești kultúra leszármaztatható a Bratei—Morești, Costișa—Botoșana kultúrákból.⁶⁸ Ennek megfelelően pl. a környei 41. sír kancsója⁶⁹ formailag kapcsolható egy malomfalvi edény töredékével,⁷⁰ de a fentebb részletesen elemzett várpalotai kancsó is egyeztethető alakra és díszítésében egy baráthelyi (Bratei) darabbal.⁷¹ A baráthelyi telep anyagában a finoman iszapolt, szürke keramika nagy részét, a kettőskónikus és gömbös edények mellett az egyfülű kancsók teszik.⁷² Az utóbbi anyag azonos a gepida temetők anyagával, de általában a Bratei—Morești, Costișa—Botoșana, (Ipotești) kultúrák keramikája nem választható el a gepida temetők keramikájától.⁷³ A „szürke” keramika egyébként kis részét kitevő kancsók eredete így a Bratei—Morești és megfelelői körében lenne keresendő. Ezzel együtt értékelendő, hogy megtaláljuk a kancsóforma előzményét a hazai gepida keramikában is, a szőregi temető 58. sírjának edénye⁷⁴ a Sfintesti—Várpalota típus⁷⁵ előzményének tekinthető. A feketésszürke kancsó felépítése hasonló az említettekéhez: ívelt szájrész, kónikus nyak és észrevehető átmenettel induló, gömbölyű has. Hiányzik azonban a díszítés, a nyak- és szájrész aránya pedig nem éri el a Sfintesti—Várpalota típusét. Az eltérések mindenestre nem olyanok, hogy kételkedjünk a vizsgált darabok affinitásában, a szőregi darab egészében kapcsolható a Sfintesti—Várpalota típussal.

2. *Fazekak.* A „szürke” keramika fazekai formai alapokon durván 5 típusra bonthatók. Ezen az öt típuson belül az edényttest, ill. a perem kiképzése, ezek egymáshoz való viszonya alapján további altípusokat különíthetünk el:

FA1: az edényttest felső harmadában vagy a középső harmad felső felében kiszélesedő forma, kihajló peremmel, oldala az edény feneke felé szűkül. A szájrész átmérője a legnagyobb edényszélességnek legalább kétharmada.

FA2: jellemzőiben azonos az FA1 típussal, a szájrész átmérője azonban a legnagyobb edényszélesség kétharmada alatt van.

FBa: ívelten kettőskúpos testű edény, rövidebb-hosszabb kihajló peremmel, legnagyobb átmérője a hasnál, az edényttest középső harmadában.

FBb1: gömbötestű edény, kihajló peremmel, legnagyobb hasasodás az edényttest középső har-

madában. A szájrész átmérője a legnagyobb edényszélességnek legalább kétharmada.

FBb2: jellemzőiben azonos az FBb1-típussal, a szájrész átmérője viszont a legnagyobb edényszélesség kétharmada alatt van.

FC: kettőskúpos forma, kihajló, hosszabb-rövidebb peremmel, legnagyobb átmérője az edényttest alsó harmadában vagy a középső harmad alsó felében található. Lényegében ebbe a típusba tartoznak a „körteformájú” edények.

FD: gömbötestű, „hasas” forma, cilindrikus vagy alig kiívelő, rövidebb-hosszabb nyakkal, esetenként különtagolt peremrésszel.

FE: behúzott peremű, gömbötestű edény, nyakrész nélkül.

Természetesen több darabot ismerünk, amelyek e típusok közötti átmeneti formának tekinthetők, másrészt a fazekak alakítását befolyásolták a „szürke” keramika más típusai is (pl. a palackok), ezeket azonban ebben az esetben aligha lenne szükséges különválasztva elemezni, mivel formajellemzőik a fenti típusokból levezethetők, ill. más edénytípusok variációkörébe utalhatók.

Az FA1 és FA2 típust részben együtt vizsgáljuk, mert — érthetően — több határesetet találunk, amit nem lehet egyértelműen, egyik vagy másik típushoz sorolni. Az Ipotești—Cindești kultúra egyik legszebb darabja az FA1 típushoz tartozó Bozieni-i darab.⁷⁶ Anyagát homokkal soványították, gesztenye-tégla színű.⁷⁷ Vízszintesig kihajló, ívelt pereme belül tagolt,⁷⁸ az edényttest a nyaktól erősen gömbölyödik, majd enyhe íveléssel szűkül a fenékig. Válla vastag sávban sűrű, körbefutó vonalakkal díszített (1. kép 3., 5. kép). Formailag közeli megfelelője a Bozieni-i darabnak egy Előszállás-öreghegyi szőrvány edény,⁷⁹ vízszintesig kihajló peremével, erősen kigömbölyödő testével, alsó része azonban nyomottabb, mint a Bozieni-i darabé, hiányzik a váll díszítése is (1. kép 4). Párhuzamként idézhetjük a hódmezővásárhelyi — batidai 11. sír edényét,⁸⁰ ez azonban vállánál kevésbé gömbölyödik, s kihagyásos, körbefutó vonalakkal álló dísz az edény nagyobb részét fedi (1. kép 5). Az FA2 típushoz tartozó hazai darabok között több Bozieni-ihez vonható találunk (természetesen a nyak- és peremkiképzés különbségétől eltekintve). A balatonkenesei fazék⁸¹ oldala ugyan íveltebben szűkül az edényfenék felé, de ettől és szűkebb szájrésztől eltekintve a Bozieni-i

⁶⁸ Zaharia, E., Aluta 1 (1969) 118., Dacia 15 (1971) 283., Teodorescu, Actes 2. 1044.

⁶⁹ Salamon A.—Erdélyi I., Stud Arch 5 (1971) 31. kép 12.

⁷⁰ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 3. kép 4.

⁷¹ Zaharia, N., Dacia 15 (1971) 4. kép 8.

⁷² I. m. 272.

⁷³ Vö. Horedt, K., Actes du VIIe Congrès 2. 1044—; Zaharia, N.—Petrescu-Dîmbovița, M.—Zaharia, E., Așezări din Moldova (Bukarest 1970) 98.

⁷⁴ Csallány D., Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken, AH 38 (1961) 160., CLXXXV t. 2.

⁷⁵ Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 3. kép 2. = Comşa, M., Dacia 12 (1968) 5. kép 1., Erdélyi I.—Németh P., VMMK 8 (1969) 29. kép

⁷⁶ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 3. kép 6. = Comşa, M., Dacia 12 (1968) 5. kép 2. = Zaharia, E., Săpăturile de la Dridu, BA XII. Bukarest 1967. 62. kép 4. = Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 6. kép 5.

⁷⁷ Vö. Teodorescu, SCIV 15 (1964) 493—494.

⁷⁸ Vö. Comşa, M., Dacia 12 (1968) 5. kép 2.

⁷⁹ Marosi A.—Fettich, N., AH 18 (1936) 27., 2. kép 6.

⁸⁰ Bálint A., Dolg. 13 (1937) 91, XII. t. 3.

⁸¹ Németh P., VMMK 8 (1969) 154., 2. kép.

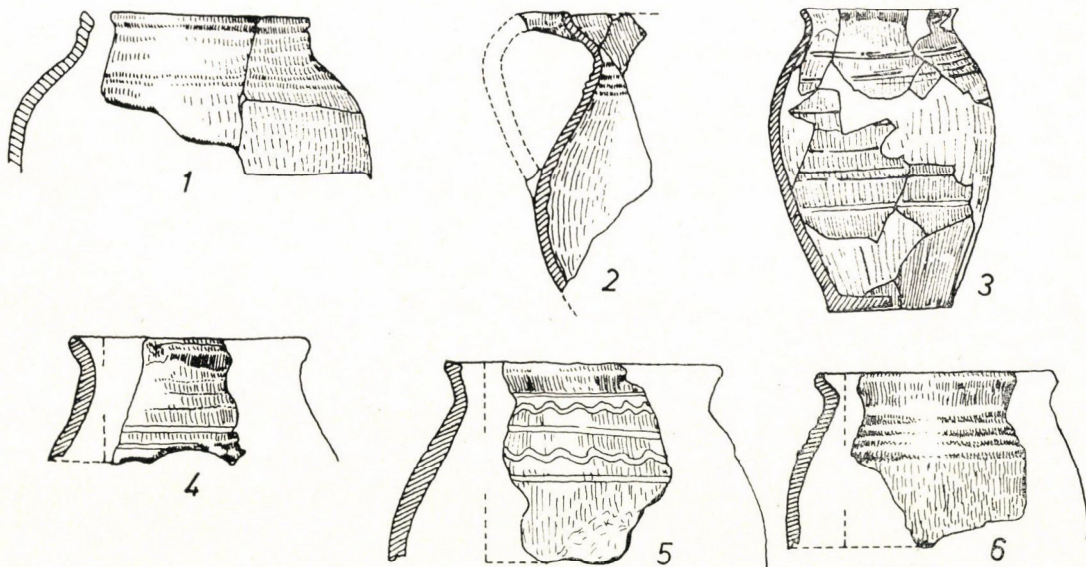
darab megfelelőjének tartható. Vállát hasonlóan, de hullámvonalkötegekkel és árkolással díszítették, mindkét alkotóelem az Ipotești—Cindești kultúra sajátja is. Ugyanilyen kapcsolatot állapíthatunk meg egy mártélyi edény⁸² esetében is, amelynek vállát helyenként megszakadó, körbefutó vonaldísz fedi. Közele párhuzamként idézhetünk egy Tolna megyei FA1 típusú fazekat:⁸³ vállát sávokban körbefutó vonalkötegekkel díszítették, alakja azonban kevésbé gömbölyödő. Hasonló eltérés — azonosság mértéket találunk egy szekszárd—palánki csupornál,⁸⁴ arányaiban, jelleében még ez vonható legközelebb a Bozieni-i darabhoz, a vállát fedő díszítés ugyan helyenként megszakad, formája pedig kissé nyomott (1. kép 7).

FA1 típusú fazekak ismertek az Ipotești—Cindești kultúra területén Budureasca 3-ról,⁸⁵ Tîrgșorrról,⁸⁶ Bukarest—Dealul Mihai Vodă lelőhelyéről,⁸⁷ a Bratei-baráthelyi 2. telepről⁸⁸ és Bukarestról.⁸⁹ Utóbbi edény formailag közele páreja a már említett Előszállás-öreghegyi darabnak,⁹⁰ azonos vízszintesre kihajló peremük, ívelt nyakuk, a bukaresti fazék oldalfala azonban kevésbé szűkül össze a fenék felé (ezért valójában az FBb1 típushoz tartozik: 2. kép 11=4. kép 5), vállának árkolt díszje pedig hiányzik az előszállási sírról. Eltérő a két edény technikai kivitele is, a bukaresti anyagát homokkal soványították, s az oxigéndús égetés következtében téglaszínű.⁹¹ A Budureasca-La greci-ről származó darab (1. kép. 6 = 6. kép 3) meg-

5. kép. Bozieni
Рис. 5. Бозиени
Fig. 5. Bozieni

felelője a hódmezővásárhely — batidai 11. sír fazeka (1. kép 5),⁹² csak peremformálásuk különbözteti meg őket. Az edénytest formálása azonos, ugyancsak pontosan megfeleltethető egymásnak a szaggatott körbefutó, keskeny vonalkötegekből álló díszítés. A batidai darabot azonban határozott nyakkal formálták, pereme vízszintesig kihajló, míg a Budureasca-i nyak nélküli, rövid, tölséres peremű. Ez az eltérés, a megfelelések mellett aligha választja el a két darabot, amikor a batidai fazék peremkiképzésének párját ismerjük pl. Bukarestról.⁹³ Az

6. kép. 1—2. Sfîntești. — 3. Budureasca — La greci. — 4., Budureasca 2. — 5—6. Cîndești
Рис. 6. — 1—2. Сфынтешти. — 3. Будуреаска — Ла греси. — 4. Будуреаска 2. — 5—6. Кындешти
Fig. 6. 1—2. Sfîntești. — 3. Budureasca — La greci. — 4. Budureasca 2. — 5—6. Cîndești

⁸² Hampel J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig 1905. I. 301. kép = III. 89. kép 23.

⁸³ Rosner Gy., *A koraavar díszkerámia LXXIX t. 3.*

⁸⁴ Uo. XC t. 4.

⁸⁵ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 3/1., 4. kép 3.

⁸⁶ Uo. 2. kép 4.

⁸⁷ Comșa, M., *Dacia* 12 (1968) 1. kép 3.

⁸⁸ Zaharia, E., *Dacia* 15 (1971) 5. kép 1.

⁸⁹ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 3. kép 4—5.

⁹⁰ Marosi A.,—Fettich, N., *AH* 18. 2. kép 6.

⁹¹ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 669.

⁹² Bălint A., *Dolg.* 13 (1937) 91., XII. t. 3.

⁹³ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 3. kép 5.

ugyaninnen származó egyik fazék (1. kép. 8 = 4. kép 4)⁹⁴ formailag és díszítésrendszerében pontos párja a Szekszárd—palánki csupornak (1. kép 7),⁹⁵ az ívelt nyakból kihajló perem, s az itt elhelyezett díszítősáv közös a két edényen, noha a díszítés technikai kivitele eltérő. Általában megállapítható, hogy a „szürke” keramika és az Ipotești—Cindești kultúra FA1 típusú edényeit az eltérő peremkiképzés választja el egymástól, az Ipotești—Cindești FA1 típusának peremei többnyire tagolatlanok, ennek megfelelően finomabb ívelésűek, mint a „szürke” keramikában. Ez a típusú perem azonban gyakori a hazai koraavarkori anyagban is, pl. FA2 típusú darabokon,⁹⁶ FBB2 típuson⁹⁷ stb.

Az FA2 típus legjobb képviselője az Ipotești—Cindești kultúra anyagában egy bukaresti fazék (1. kép 9 = 4. kép 6).⁹⁸ Anyaga homokkal soványított, téglaszínű. Ívelt nyakával, vízszintesig kihúzott peremével s kaneluraszerű vonalakból álló válldíszítésével közeli párja a kiszombori M temető 13. sírjából (1. kép 11)⁹⁹ és a nagyharsányi 79. sírből (1. kép 12)¹⁰⁰ ismert. Összképében más jellegű az előszállás—öreghegyi 5. sír fazeka (1. kép 10):¹⁰¹ legnagyobb szélessége az edényttest felső harmadában található, peremátmérője nem lépi túl a legnagyobb szélesség két harmadát, így a hengeresen megformált nyak s az éles nyak-váll átmenet ellenére az FA2 típus körébe vonható, mint egy ferdén ereszkedő vállú gyönki edény¹⁰² is. Formai párhuzamként idekapcsolhatjuk a balatonkenesei FA2 típusú fazekat,¹⁰³ ennek pereme azonban nem vízszintesig hajló, s vállát ismétlődő hullámvonalköteg-kanelura dísszel fedték. A balatonkeneseihez közelálló díszítés különbözteti meg a bukaresti darabtól a Böleske-Szt. András pusztai fazekat,¹⁰⁴ s valamennyire eltérő alakításúak a „szürke” keramika környezetében a gerjéni,¹⁰⁵ Kiskőrös-Pohibuj mackói¹⁰⁶ fazekak, míg egy kisvelencei példány¹⁰⁷ tagoltabb (váll- és perem-) kiképzésével különíthető el az FA2 típuson belül.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az FA típus többször pontosan paralelizálhatóan előfordul a „szürke” keramikában és az Ipotești—Cindești kultúrában. Eltérő azonban az altípusonkénti

előfordulás százalékaránya: az Ipotești—Cindești kultúrában az FA1 típus gyakori, a „szürke” keramikában viszont kevésbé adatolt, az FA2 típus esetében pedig éppen fordított a helyzet. Ezt az eltérést feltehetően a „szürke” keramikában nagy mennyiségben fellépő palackok¹⁰⁸ hatásaként foghatjuk fel, ezek szűk szájkiképzése befolyásolhatta a fazekak formai alakítását.

Az FBA típust Bukarest—Mihai Vodáról ismerjük kiegészíthető töredékben.¹⁰⁹ A kettőscsonkakúpos, kihajló peremű edény vállát két sávban körbefutó kaneluraköteg díszíti, anyaga homokkal soványított, téglaszínű (2. kép 1). Megfelelője a Nagylak—Noșlac-i avar temetőben ismert,¹¹⁰ ahol az 58. sír azonos technikájú edénye szögletesebb formájával s gazdagabb (vállát teljesen fedő) díszítésével tér el tőle. Pontos párja lehet egy Csernáton-Róbert tag-i töredék,¹¹¹ amelynek anyagát cseréptörmelékkel soványították, színe barnás, vállán kaneluraköteget találunk. A magyarországi anyagban e forma jó megfelelője hiányzik. Legfeljebb a nagyharsányi temető 46. sírjának hamuszürke edénye (2. kép 3)¹¹² mutat kapcsolatot ívelten kettőskúpos testével, díszítésrendszerével a bukaresti darabbal, hangsúlyozottan kimunkált nyaka és pereme azonban éppen azt a szilke jelleget szünteti meg, ami a bukaresti fő jellemzője. A szilke jelleget a nyak hiánya, a rövid perem és a széles száj idézi elő, ez viszont nem jellemző a típus egy változatának tartható Ciurel-i töredékre (2. kép 4),¹¹³ amelytől a környei 119. sír csupra (2. kép 2)¹¹⁴ elsősorban íveltebb oldalfalával különbözik. Az FBA típus egyébként igen gyakori az Ipotești—Cindești kultúra dél-moldovai anyagában, így ismerjük Fălciuról¹¹⁵ és Sărăteniről.¹¹⁶ E darabok formai párjaként említhető a nagyharsányi temető 8. sírjának bögréje,¹¹⁷ amelyik technikailag azonos a korábban hivatkozott Nagylak—Noșlac-i fazékkal.¹¹⁸ A jellegzetes kettőskúpos típus Ciurel-i változatához közelíthető a bári fazék.¹¹⁹ Az ennek vállán elhelyezett, rövid görbékől összetett hullámvonaldíszítés megfelelőjét Birlătești—Stanțiaról ismerjük.¹²⁰

Az FBB1 típus gyakran előfordul a „szürke” keramikában. Ismerjük Előszállás—Öreghegyről,¹²¹ Kiskőrösről,¹²² Deszk G temetőből,¹²³ Oroszlány-

⁹⁴ Uo. 3. kép 4.

⁹⁵ Rosner, Gy., A koraavar díszkerámia XC. t. 4.

⁹⁶ Balatonkenese: Németh, P., VMMK 8 (1969) 53—, 2. kép.

⁹⁷ Kiskőrös-Pohibuj mackó: Horváth, T., Az üllői és kiskőrösi avar temető, AH 19. XL. t. II.

⁹⁸ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 669., 3. kép 6.

⁹⁹ Rosner, Gy., A koraavar díszkerámia LXI t. 1.

¹⁰⁰ Papp, L., JPME (1963) XVIII. t. 2.

¹⁰¹ Marosi A.—Fettich, N., AH 18. 23., 2. kép 5.

¹⁰² Rosner, Gy., A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1 (1970) 71., V. t. 4.

¹⁰³ Németh, P., VMMK 8 (1969) 154., 2. kép.

¹⁰⁴ Rosner, Gy., A koraavar díszkerámia XLII. t. 1.

¹⁰⁵ Uo. LV t. 1.

¹⁰⁶ Uo. LIX. t. 1.

¹⁰⁷ Uo. LX. t. 1.

¹⁰⁸ Horváth, T., AH 19. 16. kép, XXXVII. t. 1—3.; Salamon A.—Erdélyi, I., Stud Arch. V. XXII. t. 2.

¹⁰⁹ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 669., 3., kép 2.

¹¹⁰ Rusu, M., Dacia 6 (1962) 285., 5. kép 6.

¹¹¹ Székely Z., SIAnt 17 (1970) 126., 2. kép 2.

¹¹² Papp, L., JPME (1963) 126., XVI. t. 7.

¹¹³ Morintz, S., MCA 7 (1961) 658. 4. kép 1.

¹¹⁴ Salamon A.—Erdélyi, I., Stud Arch V. 30. kép 12.

¹¹⁵ Coman, Gh., SCIV 20 (1969) 301., 8. kép 1.

¹¹⁶ Uo. 301., 8. kép 3.

¹¹⁷ Papp, L., JPME (1963) 119., XV. t. 5.

¹¹⁸ Vö. Rusu, M., Dacia 6 (1962) 285.

¹¹⁹ Horváth, T., AH 19. XLVI. t. 1.

¹²⁰ Coman, Gy., SCIV 20 (1969) 8. kép 4.

¹²¹ Marosi A.—Fettich, N., AH 18. 3. kép 11.

¹²² Horváth, T., AH 19. XXXVII. t. 4.

¹²³ Csallány, D., Koraavarkori edények 129., XVII. t. 7. — Bialeková, D., SA 16 (1968) 1968. 216., 13. kép 4.

ról,¹²⁴ Šturovo-Párkányról,¹²⁵ Környéről¹²⁶ stb. Az Ipotești—Cindești kultúrában ugyanez a típus ismert Cindești-en,¹²⁷ Bukaresten,¹²⁸ Dodești-en,¹²⁹ a Bratei-baráthelyi 2. telepen¹³⁰ stb. A Cindești-i darab (2. kép 5=6. kép 5.) összevethető az idézett deszki edénnyel (2. kép 6),¹³¹ peremkiképzésük eltérő, a deszki ívelt nyaka hangsúlyozottan elválnak, s ennek megfelelően némiképp más elhelyezésű gazdagabb díszítése is. Formailag összekapcsolható a Cindești-i edény a dunaújvárosi közepes avar telep 66. házának bögréjével,¹³² s peremkiképzésre is pontos párjának mondható a környei 40. sír csupra (3. kép 8).¹³³ E forma tagoltabb peremkiképzésű, eltérő díszítésű tagja a környei 15. sírból került elő (2. kép 7).¹³⁴ Utóbbi edény igen közeli megfelelőjét Tírghorról idézhetjük (2. kép 15),¹³⁵ ha eltekintünk attól, hogy a tírghori fazéktöredéken hiányzik a felület díszítése. Egy FBb1 típusú bukaresti fazék¹³⁶ rövid peremével, hordó alakú testével (2. kép 9=4. kép 9) a nagyharsányi 60. sír csuprának (2. kép 8),¹³⁷ megfelelője, utóbbi azonban kevésbé karcsú forma, pereme erősebben kihajlik. FA1—FBb1 átmeneti típust képvisel egy bukaresti darab (2. kép 11),¹³⁸ amely összevethető az előszállás-öreghegyi 5. sír fazekával (2. kép 10),¹³⁹ és a Kiskőrös-városalatti temető 43. sírjából származó edénnyel (2. kép 12),¹⁴⁰ valójában a kettő között mintegy átmeneti formát képvisel.

Ugyancsak gyakori az FBb2 típusú fazék is. Adatolt Kiskőrös-Pohibuj mackóról,¹⁴¹ Győrből,¹⁴² Csákberényből,¹⁴³ a kiszombori M temetőből,¹⁴⁴ Dunaradványból,¹⁴⁵ átmeneti típusnak számítható a már említett Šturovo-párkányi darab,¹⁴⁶ ide tartozik a várpalotai temető szórványlelete.¹⁴⁷ Az Ipotești—Cindești kultúrából e típushoz sorolható egy Budureasca-La greci-i töredék,¹⁴⁸ továbbá egy Ciurel-i fazék.¹⁴⁹ Utóbbi (2. kép 17) gömbös testével, ívelt, megnyúlt nyakával, enyhén kihajló peremével fenntartással összevethető

a csákberényi 172. sír fazekához (2. kép 16).¹⁵⁰ Mindkét edényen a vállat fedi a hullámvonalakból és körbefutó egyenesekből kombinált díszítés, a csákberényinek azonban elkülönített vállkiképzése van. Formailag idevonható egy Tolna megyei fazék,¹⁵¹ amelyet hosszabb nyaka és eltérő díszítésrendszere különböztet meg a Ciurel-i darabtól.

Az FC típus, a „körte alakú” edények számos, egymástól gyakran alig eltérően megformált alakban fordulnak elő a „szürke” keramikában. Az Ipotești—Cindești kultúrában ugyan csak töredékek alapján határozhatók meg, így Sfintești-en¹⁵² és Budureasca 2. lelőhelyen¹⁵³ egy-egy csupor képviseli ezt a formát. A Budureasca-i darab (3. kép 1=6. kép 4) formailag egyeztethető a környei temető 97.¹⁵⁴ és 98.¹⁵⁵ sírjának edényével (3. kép 2), díszítése viszont eltér ezektől, mint technikája is: anyagát homokkal soványították. Ugyanilyen részletek választják el a bári fazekat¹⁵⁶ is a Budureasca-itól, noha ennek nyakát árkolászerű vonalak díszítik, mint az idézett havasalföldi példányt. A bári edény vállát sűrű, rövid görbékből álló hullámvonaldísz fedi, amihez Bukarest—Dealul Mihai Vodáról¹⁵⁷ és Birlătești-ről¹⁵⁸ idézhetünk párhuzamokat, utóbbi esetben ez a minta valószínűleg FC típusú darab töredékét díszíti.

Az FD típus talán a legfigyelemreméltóbb az Ipotești—Cindești kultúra és a „szürke” keramika egyezései között. A gömbötestű, függőleges vagy függőlegeshez közel eső nyakkal ellátott edényforma előfordul a závodi temetőben,¹⁵⁹ ismert Pannonhalmáról,¹⁶⁰ a környei temetőből¹⁶¹ stb. Az Ipotești—Cindești kultúrában megtaláljuk Bukarest—Dealul Mihai Vodán¹⁶² és Sfintești-en.¹⁶³ A bukaresti darab (3. kép 4=4. kép 8) formailag közeli megfelelője a pannonthalminak (3. kép 3), ugyanezt elmondhatjuk a Sfintești-i példányról is. Mindkét romániai edény nyakát bordák tagolják, hasonló díszítést ismerünk koraaavarkor

¹²⁴ Cs. Sós Á., FA 10 (1958) 123., 23. kép 15 = XVII. t. 14.

¹²⁵ Bialeková, D., SA 16 (1968) 216., 16. kép 8.

¹²⁶ Salamon Á.—Erdélyi, I., StudArch 31. kép 7—9., XXIV. t. 3—4.

¹²⁷ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 4. kép 5.

¹²⁸ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 3. kép 7., 10., Diaconu, P., SCIV 9 (1958) 453., 2. kép.

¹²⁹ Coman, Gh., SCIV 20 (1969) 301., 8. kép 7.

¹³⁰ Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 5. kép 2.

¹³¹ Csallány, Koraavarkori edények 129., XVII. t. 7. = Bialeková, D., SA 16 (1968) 13. kép 4.

¹³² Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban, FontArchHung Bp. 1973. 61., 12. kép 17.

¹³³ Salamon—Erdélyi, StudArch V. 31. kép 4.

¹³⁴ Uo. 31. kép 8.

¹³⁵ Constantinescu, M., SCIV 11 (1960). 4. kép 3.

¹³⁶ Diaconu, D., SCIV 9 (1958) 453., 2. kép.

¹³⁷ Papp, L., JPME 1963. XVII. t. 11.

¹³⁸ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 3. kép 5.

¹³⁹ Marosi A.—Fettich, N., ASH 18. 23., 2. kép 5.

¹⁴⁰ Horváth, T., AH 19. XXXVII. t. 4.

¹⁴¹ Uo. XL. t. II.

¹⁴² Uo. XLI. t. 3.

¹⁴³ Fettich, N., Das awarische Gräberfeld von Pilismarót—Basaharc, StudArch III. (Budapest, 1965) 179. kép 8., 181. kép 7.

¹⁴⁴ Rosner, Gy., A koraavarkori díszkerámia LXI. t. 2.

¹⁴⁵ Čilinská, Z., SA 18 (1970) 1970. 59., 3. kép 9.

¹⁴⁶ Bialeková, D., SA 16 (1968) 16. kép 8.

¹⁴⁷ Erdélyi I.—Németh, P., VMMK 8 (1969) 9. kép.

¹⁴⁸ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 3. kép 1.

¹⁴⁹ Morintz, S., MCA 7 (1961) 658—, 2. kép 1. — Comşa, Dacia 12 (1968) 1. kép 8.

¹⁵⁰ Fettich, N., StudArch III. 179. kép 8.

¹⁵¹ Rosner, Gy., A koraavarkori díszkerámia LXXX. t. 3.

¹⁵² Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 3. kép 4.

¹⁵³ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 4. kép 4.

¹⁵⁴ Salamon Á.—Erdélyi, I., StudArch V. 30. kép 5.

¹⁵⁵ Uo. 30. kép 6.

¹⁵⁶ Horváth, T., AH 19. XLVI. t. 1.

¹⁵⁷ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 1. kép 5.

¹⁵⁸ Coman, Gh., SCIV 20 (1969) 8. kép 4.

¹⁵⁹ Hampel, I., Altertümer I. 329. k. — III. 252. kép 4.

¹⁶⁰ Uo. I. 320. kép.

¹⁶¹ Salamon A.—Erdélyi, I., StudArch V. 30. kép 14. = XXV. t. 2.

¹⁶² Comşa, M., Dacia 12 (1968) 1. kép 5.

¹⁶³ Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 3. kép 1.

keramikában a závodi fazékon (3. kép 7).¹⁶⁴ A környei 2. sír edényének (3. kép 6)¹⁶⁵ peremkiképzéséhez Sfintești-ről idézhetünk megfelelőt.¹⁶⁶ Részben eltérő persze a párhuzamba vont darabok technikai kivitele: a Sfintești-iek homokkal soványítottak és sárgaszínűek.

Alig adatolt a gömbtestű, behúzott peremű FE típusú fazék. A koraavarkori keramikában Előszállás-Bajcsihegyről ismerünk egy darabot, vállát hullámvonalak díszítik;¹⁶⁷ az Ipotești—Cindești kultúrában pedig Budureasca—La greci-en fordul elő egy díszítetlen példány.¹⁶⁸ A két edény technikailag teljesen eltér egymástól, a budureascai kézzel készült, anyagát cseréptörmelékkel soványították, érdes felületű.¹⁶⁹

Fentiekből általában megállapítható, hogy az Ipotești—Cindești kultúra és a koraavarkori keramika korongolt fazékkészlete típusainak többségében azonosítható egymással. A két kör formai és technikai egyezéseiben százalékos eltérés figyelhető meg, az azonosítható típusok itt és ott különböző arányban fordulnak elő. E jelenség magyarázatára eddig elégtelen adataink vannak, lehetséges, hogy egykorú telepeink fokozottabb kutatása és feldolgozása az Ipotești—Cindești kultúra temetőinek feltárásával párhuzamosan magyarázatot szolgáltathatna, bizonyos azonban, hogy az eltérő fejlődés szükségképpen következik a településterület különbözőségeiből is.¹⁷⁰

A csuprok és bögrék között többnyire ugyanazokat a típusokat találjuk, amelyeket a fazekak esetében elkülönítettünk. Ennek megfelelően többször szóba kerültek a fazekak tárgyalásakor, így a következőkben nem vesszük végig ezeket az edényfajtákat típusok szerint, csak egy, a fazék-típusoktól eltérő formát emelünk ki, s elsősorban az Ipotești—Cindești kultúra csuprait-bögréit te-

kintjük át. Az eddigi típusoktól különválasztható csuporforma lényegében a Bb1 típus változata, de legnagyobb szélessége az edénytest középső harmadának alsó felében (vagy még alacsonyabban) mérhető. A típust ismerjük Csákberényből,¹⁷¹ s Környéről ugyancsak két példányban.¹⁷² Ugyanehhez a típushoz kapcsolható a várpalotai temető 137. sírjának sárga-vöröses csupra.¹⁷³ Az idézetteket ívelt, belül konkáv perem jellemzi, ennek megfelelőjét Sfintești-ről,¹⁷⁴ Bukarestből,¹⁷⁵ s Cindești-ről¹⁷⁶ ismerjük. Formailag, eltérő peremkiképzése ellenére idevonható egy Sfintești-i csuportöredék,¹⁷⁷ de hasonló darabra következtethetünk a korábban említett másik Sfintești-i töredékből¹⁷⁸ is. Ezt a feltett kapcsolatot igazolja a Cindești-i teljesebb csupor (3. kép 9=6. kép 6),¹⁷⁹ alakilag idevonható egy Cindești-i fazék,¹⁸⁰ amelynek árkolásszerű vonalából és hullámvonalakból kombinált díszítését a várpalotai csupron ismerhetjük fel.¹⁸¹

Az Ipotești—Cindești kultúra másik jellegzetes csuportípusa a gömbötestű, ívelt nyakú, kihajló peremű edény. Budureasca—Valea Pietreiről¹⁸² és Bukarestből¹⁸³ ismerünk ilyen darabokat. Az előbbi anyagát homokkal soványították. Megfelelőiket a koraavar anyagban Nagyharsányról¹⁸⁴ és Előszállás-Öreghegyről¹⁸⁵ idézhetjük, mindkettő gömbös testével, ívelten kihajló peremével pontos párját adja az Ipotești—Cindești kultúra csuportípusának.

A kihajló peremű, egyenesen ereszkedő vállú csupor a „körte alakú” edények változata, havasalföldi anyagból Budureasca 2. lelőhelyről ismerjük,¹⁸⁶ a darab vállát árkolásszerű, körbefutó vonalak díszítik, közvetlenül pereme alatt körbördát formáltak. Koraavarkori anyagban e csupor párja ismert a Nagylak-Noslac-i temetőből,¹⁸⁷ Környéről tagolt, díszített vállkiképzéssel,¹⁸⁸ Csákberény-

¹⁶⁴ Hampel, I., *Alterthümer* I. 329. kép = III. 252. kép 4.

¹⁶⁵ Salamon—Erdélyi, *StudArch* V. 30. kép 14.

¹⁶⁶ Dolinescu-Ferche S., *SCIV* 18 (1967) 3. kép 3.

¹⁶⁷ Rosner, Gy., *A koraavar díszkerámia* LII. t. 2.

¹⁶⁸ Teodorescu, *SCIV* 15 (1964) 2. kép 1.

¹⁶⁹ Uo. 490.

¹⁷⁰ Már a dunajvárosi avarkori telep anyaga megmutatta, hogy az „igazi” szürke (világosszürke) keramika mellett másfajta égetésű és iszapolású korongolt edények is feltűnnek ebben a korban. Bóna István, akinek művét kefelevonatban használhattam — baráti szíveségéért köszönettel tartozom —, fekete és sötétszürke, szemeses anyagú korongolt keramikáról ad ismertetést (VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunajvárosban, Budapest 1973. *Fontes Archaeologici Hungariae* III. 76.). Hasonló keramika az Ipotești—Cindești kultúra sajátja is (Teodorescu, *Actes* 2. 1042.). A Várpalota-gimnáziumi temető koraavar 218. sírjának fentebb részletesen elemzett füles bögréje sárgásbarna színével kapcsolódik a havasalföldi anyag gesztenyeszínű darabjaihoz [Erdélyi I.—Németh, P., *VMMK* 8 (1969) 192.], ugyanide vonható a terepjáráson megismert csépi telep (Komárom m.) körbefutó árkolással díszített töredéke kissé barnás, sárga színével. Végül a várpalotai temető 137. sírjának sárga-vöröses edénye (Erdélyi I.—Németh, P., i. m. 180—1.) már a téglavörösré égetett

keramikához vonható, ami az avarkori anyagban (Bialeková, D., *SA* 16. 223.) és az Ipotești—Cindești kultúrában (Teodorescu, *Actes* 2. 1042.) egyaránt megtalálható. Ezek az adatok arra utalnak, hogy koraavar telepeink és temetőink behatóbb ismerete a hazai anyag havasalföldivel való szorosabb összekapcsolhatóságát eredményezné.

¹⁷¹ Fettich, N., *StudArch* III. 179. kép 3., 181. kép 4.

¹⁷² Salamon A.—Erdélyi, I., *StudArch* V. 31. kép 4., 6., XXV. t. 1.

¹⁷³ Erdélyi I.—Németh, P., *VMMK* 8 (1969) 180—181., 11. kép.

¹⁷⁴ Dolinescu-Ferche, S., *SCIV* 18 (1967) 3. kép 7.

¹⁷⁵ Constantiniu, M., *SCIV* 17 (1966) 3. kép 2.

¹⁷⁶ Teodorescu, *SCIV* 15 (1964) 4. kép 5—6.

¹⁷⁷ Dolinescu-Ferche, S., *SCIV* 18 (1967) 3. kép 4.

¹⁷⁸ Uo. 3. kép 7.

¹⁷⁹ Teodorescu, *SCIV* 15 (1964) 4. kép 6.

¹⁸⁰ Uo. 4. kép 5.

¹⁸¹ Erdélyi I.—Németh, P., *VMMK* 8 (1969) 11. kép.

¹⁸² Teodorescu, *SCIV* 15 (1964) 3. kép 3.

¹⁸³ Constantiniu, M., *SCIV* 17 (1966) 3. kép 1.

¹⁸⁴ Papp L., *JPMÉ* 1963. XVII. t. 7.

¹⁸⁵ Marosi A.—Fettich, N., *AH* 18. 2. kép 7.

¹⁸⁶ Teodorescu, *SCIV* 15 (1964) 4. kép 4.

¹⁸⁷ Rusu, M., *Dacia* 6 (1962) 7. kép 1.

¹⁸⁸ Salamon A.—Erdélyi I., *StudArch* 30. kép 5—6.

ből.¹⁸⁹ Idevonható egy zömökebb formájú orosz-lányi csupor,¹⁹⁰ amelyet főleg a perem alatt körbefutó borda kapcsol össze a budureascai darabbal. Hasonló peremkőbordákat ismerünk egyébként Bukarestről is.¹⁹¹

Végül egy sajátos (korábban hivatkozott), gömböstitű, csonkakúpos nyakú csuporformát vizsgálhatunk. A Sfintești-i darab kónikus nyakát körbefutó bordák díszítik, pereme duzzadt.¹⁹² Ugyanezekkel a jellemzőkkel határozható meg a környei 114. sír csuprának nyaka is,¹⁹³ amely azonban hosszabb és szűkebb, mint a Sfintești-i példányé, egyben a környei csupor kettőskúpos forma felé közeledő edényteste pecsételt díszítésű.

Az edénytípusok összehasonlító vizsgálata után néhány részletjellemző elemzésével gyarapíthatjuk a párhuzamok sorát. Az Ipotești—Cindești kultúrát és a koraavarkori keramikát is meghatározóan jellemzik az edények peremkiképzései. Ezek bizonyos összefüggéseit az edénytípusok kapcsán már említettük, most két peremtípust emelnénk ki, a kívül (konvex)-belül (konkáv) ívelt konvex-konkáv és a lépcsősen tagolt peremet. A konvex-konkáv peremtípust megtaláljuk Cindești-en,¹⁹⁴ Bukarest—Dealul Mihai Vodă-n,¹⁹⁵ Sfintești-en.¹⁹⁶ Ez a típusú perem jól adatolt hazai anyagunkban is: előkerült Várpalotán,¹⁹⁷ több esetben Környén,¹⁹⁸ ismerjük Csákberényből¹⁹⁹ és Nagyharsányból.²⁰⁰ Ugyancsak mindkét körből bemutatható a lépcsőzetesen tagolt perem, amelyik tulajdonképpen a konvex-konkáv peremkiképzés változata, mert a beszűkülő nyak és a szögletesen tagolt, belül konkáv ívelésű perem adja. Az Ipotești—Cindești kultúrában e típus korai változata ismert Tirgșorrról,²⁰¹ kifejlett formája pedig Bukarestről,²⁰² Constantiniu szerint elég gyakran előfordul.²⁰³ Hazai anyagunkból a környei temető több darabját idézhetjük,²⁰⁴ ezek pontosan megfeleltethetők a havasalföldieknek. Itt kell még megemlítenünk a konvex-konkáv peremtípus „függőleges” változatát, ami a környei temető 2. sírjának edényével jellemezhető.²⁰⁵ Megfelelőit Sfintești-en találjuk.²⁰⁶

Az elmondottak világossá tehetik számunkra az Ipotești—Cindești kultúra és a „szürke” keramika nagyfokú kapcsolatát. A két kör összefüggése keramikatechnológiaiailag sem hiányos: a koraavarkori anyagban ismerjük az Ipotești—Cindești kultúra típusaival egyező, oxigéndús égéssel megszilárdított edényeket is, amelyek így, mint az Ipotești—Cindești kultúrában gesztenye²⁰⁷ vagy téglaszínűek,²⁰⁸ ill. vörössesárgák.²⁰⁹ E változatok adatoltak a csépi terepjárási anyagban is, s várható, hogy szaporodó avarkori telepfeltárásainkkal egyre gyakoribbak lesznek. Megfordítva, a finoman iszapolt agyagból szürkére égetett, koraavarkorunkra annyira jellemző technotípus megtalálható az Ipotești—Cindești kultúra körében is.²¹⁰ Közösek a két kör díszítőmotívumai: hullámvonalak, egyenes vonaldísz, árkolásszerű bemélyítés, árkolás, ill. ezek kombinációi; bepecsételt díszre a romániai anyagban viszont csak peremterületi adatunk van.²¹¹ Adataink tehát nem hagyhatnak kétséget afelől, hogy a két kör szorosan kapcsolódik egymáshoz, tisztáznunk kell azonban e kapcsolat milyenségét. Az eddigiek alapján ugyanis gondolhatunk mindkét területen működő, azonos szakismeretekkel rendelkező fazekasok által előidézett hasonlóságra is, azért alábbiakban az Ipotești—Cindești kultúra további jellemzőit vesszük sorra, koraavarkori anyagunkkal való kapcsolataik vonatkozásában.

Tekintsük mindenekelőtt a kézzel készített keramikát, hiszen amíg a korongolt keramika esetében feltehetünk nagy területekre szállító mestereket,²¹² addig a kézzel készített keramika egy ilyen kereskedelmet kizár. Hazai anyagból elsősorban a nagyharsányi,²¹³ orosz-lányi²¹⁴ és tarnamériai²¹⁵ temetők készletét vesszük figyelembe, e temetők egymástól való földrajzi távolságára is tekintettel.

Az Ipotești—Cindești kultúra kézzel készített keramikájával elsőként V. Teodorescu foglalkozott részletesen.²¹⁶ Jobb és durvább kivitelű edényeket ismerünk, az agyagot mindig soványítják, finomabb-durvább homokkal, ritkán apró kavi-

¹⁸⁹ Fettich, N., StudArch III. 181. kép 3.

¹⁹⁰ Cs. Sós, Á., FA 10 (1958) 123., 23. kép 3. = XVII. t. 15.

¹⁹¹ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 3. kép 3, 13.

¹⁹² Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 3. kép 1.

¹⁹³ Salamon A.—Erdélyi, I., StudArch V. 24., 30. kép 4. = XXIII. t. 3.

¹⁹⁴ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 4. kép 5–6., Constantinescu, N., SCIV 11 (1960) 167–., 4. kép 2.

¹⁹⁵ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 3. kép 2.

¹⁹⁶ Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 3. kép 2, 7.

¹⁹⁷ Erdélyi I.—Németh, P., VMMK 8 (1969) 29. kép

¹⁹⁸ Salamon A.—Erdélyi I., StudArch V. 30. kép 10., 31. kép 4, 6.

¹⁹⁹ Fettich, N., StudArch III. 181. kép 4.

²⁰⁰ Papp, L., JPMÉ 1963. XVII. t. 11. A konvex-konkáv perem igen gyakori korongolatlan keramikán is a dunaiújvárosi telepen, de ilyen pereme van egy öreg-hegyi kiöntőcsöves edénynek is (Bóna I., VII. századi avar települések... 10. kép 8.).

²⁰¹ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 3. kép 2.

²⁰² Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 3. kép 8–9.

²⁰³ Uo. 671.

²⁰⁴ Salamon A.—Erdélyi, I., StudArch V. 31. kép 7–9. A dunaiújvárosi telepen: Bóna, I., i. m. 3. kép 2–3.

²⁰⁵ Salamon A.—Erdélyi, I., StudArch V. 30. kép 14.

²⁰⁶ Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 3. kép 3–4.

²⁰⁷ Erdélyi I.—Németh, P., VMMK 8 (1969) 192., 29. kép, Papp, L., JPMÉ 1963. 113–.

²⁰⁸ Bialeková, D., SA 16 (1968) 223., Fettich, N., StudArch III. 109.

²⁰⁹ Erdélyi I.—Németh, P., VMMK 8 (1969) 180–18. 11. kép.

²¹⁰ Teodorescu, Actes 2. 1042., Constantinescu, SCIV 9 (1958) 463.

²¹¹ Székely Z., SIAnt 17 (1970) 126, 130., 2. kép 4, 5. kép 2.

²¹² Vö. Bialeková, D., SA 16 (1968), 222., Rosner, Gy., Acta Ant. et Arch 14. 99, 101.

²¹³ Papp, L., JPMÉ 1963. 113–.

²¹⁴ Cs. Sós, Á., FA 10 (1968) 105–.

²¹⁵ Szabó J. Gy., EMÉ 3 (1968) 29–.

²¹⁶ SCIV 15 (1964) 490.

csokkal vagy cseréptörmelékkel. Utóbbi esetben érdes és sima felületű altípus is elkülöníthető. A részletes tipológiai elemzés megállapíthatja, hogy az Ipotești—Cindești kultúra kézzel készített edényei többnyire az A és B típus változatai közé sorolhatók. Következésként azonban nem ennek megfelelően, hanem a közölt havasalföldi anyag alapján vesszük sorra azokat a kapcsolatokat, amelyek e kultúrát koraavarkori anyagunkkal összekötik. Elsőként egy Cindeştiről származó, tölcseres peremű, hordó alakú csuprot idéznénk, anyagát cseréptörmelékkel soványították, felülete simított.²¹⁷ Különösen jellemző erre a típusra (de mint látni fogjuk, az Ipotești—Cindești kultúra több edényére) a hosszabb tölcseres perem, ami, s ezt hangsúlyoznunk kell, ebben az időszakban más területről lényegében egyáltalán nem adatolt. A tölcseres nyakú edények ugyanakkor gyakoriak koraavar anyagunkban:²¹⁸ a Cindești-i típus párját ismerjük a szőregi avarkori kút anyagából,²¹⁹ a tiszzaeszlár—sinkahegyi koraavar temetőből,²²⁰ hasonlóan tölcseres peremű, hordóalakú példány került elő Nyíregyházán.²²¹ E típus változata egy Dulceanca-i fazék is,²²² amelynek megfelelője az idézett nyíregyházi darab és egy tiszzaeszlári csupor.²²³ Az Ipotești—Cindești kultúra környezetéből még egy ciureli edény sorolható e csoporthoz,²²⁴ a fentiekén kívül párhuzamaihoz kapcsolható a nagyharsányi temető 55. sírjának edénye.²²⁵ A hordó alakú fazekak szűkebb szájú változatát Dulceancáról ismerjük,²²⁶ megfelelője a tiszzaeszlári temetőből idézhető.²²⁷

A tojás alakú edények (amelyeket szintén tölcseres peremmel formálnak) két csoportra oszthatók. A megnyúltabb, karcsúbb változatot Militariról,²²⁸ Dulceancáról²²⁹ és Ciurelről²³⁰ említhetjük. Zömökebb párjuk Tarnamérán került elő,²³¹ ugyanez az eltérés jellemez egy környei edényt;²³² a tiszavasvári—koldusdombi,²³³ és a nyíregyházai sósói²³⁴ fazekak pedig igen közel esnek hozzájuk. Formai analógiaként említhető meg a kiszombori

M temető 11. sírjának bögréje.²³⁵ A zömökebb változat Ciurelen került elő,²³⁶ megfelelői közé egy oroszlányi edény²³⁷ és az említett környei darab²³⁸ számítható. Ugyancsak a zömökebb változatok közé sorolható a bratei-baráthelyi 2. telep egyik edénye,²³⁹ egészen pontos párja a tarnamériai temető X. sírjából ismert,²⁴⁰ tagoltabb kivitelben Oroszlányon találjuk meg,²⁴¹ tiszzaeszlári megfelelője²⁴² viszont gondosabban megmunkált.

A tojás alakú edények közé tartoznak azok a szélesebb szájrészszel megformált fazekak, amelyek az ún. prágai típus változatának tekinthetők. Az Ipotești—Cindești kultúrából Ciurelről közöltek ilyen edényt.²⁴³ A típus hazai anyagunkban előfordul Várpalotán,²⁴⁴ Oroszlányon,²⁴⁵ ismert Tarnamérán,²⁴⁶ s tulajdonképpen ide sorolható egy korongolt nagyharsányi darab is.²⁴⁷

Az Ipotești—Cindești kultúra csuprai között elsőként egy gömbös testű formát említenénk, amit ívelt nyakkal, kihajló peremmel Dulceancáról,²⁴⁸ tölcseres nyakkal pedig Străuleştiről²⁴⁹ ismerünk. Formailag az előbbi változathoz vonható egy nagyhalász—homoktanyai,²⁵⁰ s egy felületesebb megmunkálású, kihajlóbb peremű nagyharsányi csupor.²⁵¹ A Străulești-i darab megfelelőit Várpalotán²⁵² és Környén²⁵³ találjuk meg. Sajátos, pohárszerű forma a kihajló peremű, talpas ciureli darab,²⁵⁴ amelynek szinte pontos, de kevésbé határozott talpkiképzésű párja egy szórvány oroszlányi edény.²⁵⁵

Figyelemre méltó egy ciureli pohár²⁵⁶ enyhén ívelt oldalfalával, kissé tölcseres, hosszabb peremével. A forma, különböző változatokban, gyakori avarkori anyagunkban, itt egy Szabolcs megyei²⁵⁷ és két várpalotai darabra²⁵⁸ hivatkozhatunk.

Végezetül két edényről szeretnénk külön említést tenni, mindkettő párhuzamait Oroszlányból ismerjük. A băneasai fazék²⁵⁹ lágyan ívelt oldalfalával, levágott peremével pontos megfelelője egy oroszlányi szórványedénynek.²⁶⁰ A Bratei-barát-

²¹⁷ Uo. 4. kép 2.

²¹⁸ Csallány, D., Koraavarkori edények 125—.

²¹⁹ Uo. 126., XIV. t. 1.

²²⁰ Csallány, D., JAMÉ 1 (1958) 37., XI. t. 8.

²²¹ Uo. 47., X. t. 6.

²²² Dolinescu-Ferche, S., SCIV 20—1. 5. kép 1—2.

²²³ Csallány, D., JAMÉ 1 (1958) 37., XI. t. 6.

²²⁴ Morintz S.—Roman, P., MCA 8 (1962) 761—3. kép 2.

²²⁵ Papp, L., JPMÉ 1963. XVII. t. 4.

²²⁶ Dolinescu-Ferche, S., SCIV 20 (1969) 5. kép 4.

²²⁷ Csallány, D., JAMÉ 1 (1958) XI. t. 13.

²²⁸ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 1. kép 11.

²²⁹ Dolinescu-Ferche, S., SCIV 20 (1969) 5. kép 3.

²³⁰ Morintz S.—Roman, P., MCA 8 (1962) 3. kép 3.

²³¹ Szabó, J. Gy., EgriMÉ 3 (1968) X. t. 3.

²³² Salamon A.—Erdélyi I., StudArch V. 31. kép 2.

²³³ Csallány, D., JAMÉ 1 (1958) XI. t. 18.

²³⁴ Uo. 48., X. t. 8.

²³⁵ Csallány, D., Koraavarkori edények 128., XIV. t. 2.

²³⁶ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 1. kép 7.

²³⁷ Cs. Sós Á., FA 10 (1958) 23. kép 12 = XVII. t. 8.

²³⁸ Salamon A.—Erdélyi I., StudArch V. 31. kép 2.

²³⁹ Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 6. kép 4.

²⁴⁰ Szabó, J. Gy., EgriMÉ 3 (1968) IX/3.

²⁴¹ Cs. Sós, A., FA 10 (1958) 23. kép 5. — XVII. t. 3.

²⁴² Csallány, D., JAMÉ 1 (1958) 37., XI. t. 7.

²⁴³ Morintz S.—Roman, P., MCA 8 (1962) 3. kép 1, 4. = Comşa, Dacia 12 (1968) 1. kép 9.

²⁴⁴ Erdélyi I.—Németh, P., VMMK 8 (1969) 30. kép.

²⁴⁵ Cs. Sós Á., FA 10 (1958) XVII. t. 10.

²⁴⁶ Szabó, J. Gy., EgriMÉ 3 (1968) IX. t. 4.

²⁴⁷ Papp, L., JPMÉ 1963. 129., XVII. t. 3.

²⁴⁸ Dolinescu-Ferche, S., SCIV 20 (1969) 4. kép 2., 6. kép 2.;

²⁴⁹ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 1. kép 2.

²⁵⁰ Csallány, D., JAMÉ 1 (1958) 34., X. t. 16.

²⁵¹ Papp, L., JPMÉ 1963. XVII. t. 9.

²⁵² Erdélyi I.—Németh, P., VMMK 8 (1969) 34. kép.

²⁵³ Salamon A.—Erdélyi I., StudArch V. 31. kép 3.

²⁵⁴ Morintz S.—Roman, P., MCA 8 (1962) 4. kép 1.

²⁵⁵ Cs. Sós, A., FA 10 (1958) 122., 23. kép 10. = XVII. t. 5.

²⁵⁶ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 1. kép 1.

²⁵⁷ Csallány, D., JAMÉ I. 47., XX. t. 8.

²⁵⁸ Erdélyi—Németh, VMMK 8 (1969) 35, 41. kép.

²⁵⁹ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 1. kép 6.

helyi 2. telep rövid nyakú, ívelt vállú csupra²⁶¹ jól azonosítható az oroszlanói 7. sír edényével,²⁶² kevésbé egy másik darabbal.²⁶³

Áttekintve az Ipotești – Cindești kultúra korongolt és korongolatlan keramikáját, láthatjuk, hogy mindkét technotípus erős affinitást mutat a koraavarkori keramikával, sőt ez a kapcsolat a korongolatlan keramika esetében talán még szorosabbnak is tűnhet. Utóbbi technotípus mindkét oldalról igazolható kölcsönös kapcsolata kizárja azt, hogy az Ipotești – Cindești kultúra és koraavarkorunk tárgyi anyaggal dokumentálható közös vonásait egyfajta ipari tevékenység azonos eredményeinek tartsuk, azaz, közös ismeretekkel rendelkező kézművesek kereskedelmi tevékenységének következményeként fogjuk fel a Közép-Dunavidék és Havasalföld-Moldova egykorú anyagi kultúrájának fentebb adatolt párhuzamos jellemzőit. Meg kell jegyeznünk, hogy egy ilyen magyarázatot már a korongolt keramika adatai is kizárnak: a két területen a nagyarányú megfelelések mellett olyan (technikai-formai) eltérések tapasztalhatók, amelyek (a keramika esetében) még az egymásból való leszármaztatást (valamilyen irányban) is megtiltják. Ez más szóval, régészetiileg azt jelenti, hogy a két kör közösségei genetikusan csak úgy magyarázhatók, ha mindkét régészeti kultúra leszármaztatható egy korábbi azonos előzményből. Mielőtt azonban ennek a kérdésnek taglalására térnénk, szükséges áttekintnünk a kapcsolatok további adatait, amelyek esetleges fennmaradó kételyeinkre is választ adnak az Ipotești – Cindești kultúra és koraavarkorunk anyagi (és szellemi) kultúrájának kapcsolatát illetően.

A két kultúrterület települései között nagyfokú rokonságot tapasztalunk. Az Ipotești – Cindești kultúra települései a folyók első teraszán helyezkednek el,²⁶⁴ de előfordul a magasterazon²⁶⁵ és az árterületen való település is.²⁶⁶ A telepek kivétel nélkül erődítmények,²⁶⁷ többnyire falvak,²⁶⁸ de ismerünk tanyaszerű lakhelyeket is.²⁶⁹ Viszony-

lag kevés adatunk van a telepszerkezetre, ezek ún. halmaztelepülésre utalnak, Străulești – Maicanesti-en és Băneasa egy központi házcsoporthoz periferiálisan elhelyezkedő házak fognak körbe,²⁷⁰ Străulești – Luncan pedig a házak csoportosan helyezkednek el.²⁷¹ Az épületek félig földbe mélyítettek,²⁷² Dulceanca,²⁷³ Sfintești-en²⁷⁴ és Străulești-Luncan²⁷⁵ földfelszíni épületeket is ismerünk. A földbemélyített házak lakótere 0,50–0,90 m mélyen nyúlik a földfelszín alá, nagyságuk $4 \times 3,5$ és $2,6 \times 2,3$ m között van, a hosszanti oldal általában 3-tól 3,5 m-ig terjed.²⁷⁶ Az épületek szerkezetére vonatkozóan lényeges adat, hogy mindkét hosszanti oldalukon 3–3 cölöplyuk került elő, esetenként a középső tengelyben találunk 3 cölöplyukból álló sort. Teodorescu az építmények rekonstrukciójakor rovtort boronaházakra gondol, amelyek falai az egykori talajfelszínre vagy a ház padlószintjére támaszkodtak volna; a cölöpök ezeket a falakat rögzíthették. Bozieni kivételével, ahol az építményekben nem volt tűzhely, vagy kemence,²⁷⁷ minden házban kő- vagy tapasztott kemence van,²⁷⁸ amelyek patlóalakúak,²⁷⁹ vagy szögletesek.²⁸⁰ Viszonylag kevés nyitott tűzhelyet ismerünk.²⁸¹

Noha az egykorú közép-dunavidéki telepek alig ismertek, annyi adat rendelkezésünkre áll, hogy ezeket az Ipotești – Cindești kultúra telepeivel összevegyessük. Tanyaszerű településnek tartható a Bokros – fehérkeresztli lelőhely, amely kis dombháton helyezkedik el,²⁸² míg a dunaújváros – öreghegyi telep falu,²⁸³ így az Ipotești – Cindești kultúra településformáinak megfelelői adatoltak egykorú hazai anyagunkban. Említettük, hogy az Ipotești – Cindești kultúra falvainak szerkezete részben csoportokban elhelyezkedő házzal jellemezhető, hasonló a helyzet a dunaújváros – öreghegyi telepen is.²⁸⁴ A dunaújvárosi házak félig földbemélyítették, cölöpszerkezetű felépítménnyel, egyik sarkukban négyszögletes kőkemencével.²⁸⁵ pontosan olyanok, mint az Ipotești – Cindești kultúra földbe mélyített házai. A bokros –

²⁶⁰ Cs. Sós A., FA 10 (1958) 23. kép 6. – XVII. t. 2.

²⁶¹ Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 6. kép 1.

²⁶² Cs. Sós A., i. m. XVII. t. 6.

²⁶³ Uo. XVII. t. 4.

²⁶⁴ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 488., Comşa, M., Dacia 12 (1968) 356., Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 666.

²⁶⁵ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 356., Constantiniu, SCIV 17 (1966) 666.

²⁶⁶ Constantiniu, M., ih.

²⁶⁷ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 488., Actes 2. 1042.

²⁶⁸ Uo., Constantiniu, M., SCIV 17 (1964) 666.

²⁶⁹ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 488., Actes 2. 1042.

²⁷⁰ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 666–8.

²⁷¹ Uo. 668.

²⁷² Teodorescu, SCIV 15 (1964) 488., Actes 2. 1042., Comşa, M., Dacia 12 (1968) 356., Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 668., Dolinescu-Ferche, SCIV 18 (1967) 127–8., SCIV 20 (1969) 117.

²⁷³ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 366., Dolinescu-Ferche, S., SCIV 20 (1969) 117.

²⁷⁴ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 356., Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 117–8.

²⁷⁵ Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 668., 15. j.

²⁷⁶ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 488.

²⁷⁷ Uo.

²⁷⁸ Uo., Actes 2. 1042., Comşa, M., Dacia 12 (1968) 356.

²⁷⁹ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 488., Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 668., Dolinescu-Ferche, SCIV 18 (1967) 128–9.

²⁸⁰ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 488.

²⁸¹ Uo. Actes 2. 1042., Comşa, M., Dacia 12 (1968) 356.

²⁸² Trogmayer O., MFME 1960–62. 3–.

²⁸³ Bóna I., AR 20 (1968) 616–., A népvándorlás kora Fejér megyében, Fejér megye története I., Székesfehérvár 1971. 244., RF I. 20. 53–. = AE 94 (1967) 225., VII. századi avar települések 62–.

²⁸⁴ RF I. 20. 53–. = ArchÉrt 94 (1967) 225., VII. századi avar települések 62–3., ahol Bóna I. korábbi soros és későbbi félkörívben elhelyezkedő csoportokat különít el, vö. AR 10 (1968) 616–., 1. kép.

²⁸⁵ Bóna I., 20 AR (1968) 616–7., Fejér megye története I 244., RF I. 20. 53–4. ArchÉrt 94 (1967) 225–6., VII. századi avar települések 67.

fehérkeresztí földbemélyített építmény viszont szerkezetileg a havasalföldi emléktárgy egy soros, középső tengelyben elhelyezkedő cölöpökkel jellemzett házaival azonosítható.

A dunaújvárosi telep anyagában edénycserepek mellett orsógombok, orsókarikák, vaskések és egy malomkő került elő.²⁸⁶ Ugyanez az eszközanyag az Ipotești—Cindești kultúra telepeit is jellemzi,²⁸⁷ külön hangsúlyozandó talán ebben az esetben a vaskések gyakorisága és a malomkő előfordulása mindkét körben. A kultúra orsógombjainak megfelelőit a magyarországi avar emléktárgy már Constantinescu felismerte.²⁸⁸ A kapcsolatok szorossága mellett szól a dunaújvárosi telepen előkerült mécses,²⁸⁹ amelynek pontos analógiáját az Ipotești—Cindești kultúrához sorolt Bratei-baráthelyi telepről ismerjük,²⁹⁰ megfelelői Tirgșoron²⁹¹ és Soldat Ghivăneș²⁹² adatoltak. A típus azonban nemcsak az Ipotești—Cindești kultúrában nem áll egyedül, hanem koraavar anyagunkban is ismert Dunaújvároson kívül, a kis-hegyesi avar temető 75. sírjában.²⁹³ A két kultúrkörben elterjedt azonos típusú mécses az anyagi kultúra mellett a szellemi kultúra rokonságára is utal, hiszen nehezen feltehető, hogy a vizsgálatba

vont területeken ezeket a mécseseket elsősorban és kizárólag világításra használták volna. A szellemi kultúra közös vonásaira utal az eddigi adatok alapján a temetkezési rítus is, miszerint az Ipotești—Cindești kultúra hordozói csontvázasan temetkeztek.²⁹⁴ Cepturan Ny—K irányítású sírok kerültek elő,²⁹⁵ újabban pedig Pruneni-en tártak fel 6 Ny—K irányítású sírt.²⁹⁶ Ez a temetkezési mód koraavarkorunk jellemzője is.²⁹⁷

Összehasonlításunk részletesen dokumentálta azokat a kapcsolatokat, amelyek az Ipotești—Cindești kultúrát koraavarkori emléktárgyunkkal összekötik. Ezek a kapcsolatok kiterjednek az anyagi és szellemi kultúra területére is, s az előbbi esetben olyan (etnikusan) belső fejlődésű javakra, mint a korongolt és korongolatlan keramika. A közös vonások miatt magyarázatra szorulnak az eltérő fejlődésre utaló adatok, de még mielőtt ezeket közelebbről elemeznénk, foglalkoznunk kell az Ipotești—Cindești kultúra kronológiai helyzetével, mivel ennek rögzítése az eltérő fejlődés magyarázatához is közelebb hozhat bennünket, amennyiben kizárja vagy megerősíti azt, hogy a havasalföld-moldovai kultúra és koraavarkorunk kultúrája egyenesvonalú fejlődés tagjai.

²⁸⁶ RFI. 20. 54.—ArchÉrt 94 (1967) 226., Bóna, I., AR 20 (1968) 617., VII. századi avar települések 78—9, Utóbbi helyeken Bóna nem említi a malomkövet.

²⁸⁷ Vö. Teodorescu, SCIV 15 (1964) 489., Actes 2. 1042., Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 283.

²⁸⁸ SCIV 11 (1960) 172.

²⁸⁹ Bóna, I., AR 20 (1968) 617., VII. századi avar települések 79., 31. kép 4—5., 2. kép 10.

²⁹⁰ Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 283., 6. kép 3.

²⁹¹ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 492., Zaharia, E., Dacia 15 (1978) 283., 23. j.

²⁹² Zaharia, E., i. m. 283., 23. j.

²⁹³ Seoba naroda 1962. 46—7., 25. kép.

²⁹⁴ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 498., 21. j., Comșa, M., Dacia 12 (1968) XII. 360/24. j., Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 283.

²⁹⁵ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 498., 21. j.

²⁹⁶ SCIV 20 (1969) 491. = Dacia 13 (1969) 526.

²⁹⁷ Vö. Čilinská, Z., Slavisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky, ASF VII. Bratislava 1966. 117. A havasalföldi sírok mellékletei ugyan egyértelműen az Ipotești—Cindești kultúrához kapcsolhatók, mégis problematikusak, mert Teodorescu a cepturaiakkal kapcsolatban „in-umați orientati E—V” említi, ugyanakkor a Histria és Piatra Frecăței-i sírokkal hasonlítja őket, ahol az uralkodó orientálás Ny—K. Mivel a román szakirodalom általában a Ny—K irányítású sírokat is K—Ny jelöléssel közli, s az Ipotești—Cindești kultúra előzménye, a Costișa-Botoșana (erre l. alább) következetesen Ny—K irányítással temetkezik (Așezări din Moldova 92.), arra kell gondolnunk, hogy Cepturan és Pruneni-en Ny—K irányítású sírok kerültek elő, különösen, ha Teodorescu a rítussal kapcsolatban kereszténységre gondol. Persze, a K—Ny irányítás sem idegen koraavar anyagunkban (vö. Csallány, D., FA 1—2 (1939) 132—4., ŠtZ 16 (1968) 63. 10. k., JAMÉ 1 (1958) 69., Kovrig, J., AH 40 (1963) 94—5.). Az Ipotești—Cindești kultúra temetkezési szokása így mindenképpen azonosítható koraavarkorunk egyik fő temetkezési szokásával. Nehézséget okozhat a kapcsolatok vizsgálatában, hogy a román kutatás az utóbbi időben az Ipotești—Cindești kultúrához csatolja a Sărată—Monteoru-i temetőt (Nestor, I., Revue roumaine d'histoire III. 1964—3. 397., Comșa, M., Dacia 12 (1968) 360., Teodorescu, Actes 2. 1043., Zaharia, E.,

Dacia 15 (1971) 283.), amelyik teljes egészében hamvasztásos (Nestor, I.—Zaharia, E., MCA IV. 187—., VII. 512—., Nestor, I., Dacia 1 (1957) 289—.). Noha eleve nem lehet tagadni a szlávok és az Ipotești—Cindești kultúra hordozóinak érintkezését, elég tüzetesen összehasonlítani Sărată—Monteoru anyagát (Nestor, I.—Zaharia, E., MCA IV. 187—., 1. kép 2., 7—8., VII. 1. kép 1—2., Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 5. kép 3—10.) az Ipotești—Cindești kultúráéval, s meggyőződhetünk arról, hogy még az érintkezés is nagyon kismértékű volt. A Sărată—Monteoru-i kézzel készített edények oldalafa fenekük felé erősen beszűkül, kettős-kónikus, részben hengeres nyakú típusai ismeretlenek az Ipotești—Cindești kultúrában: utóbbiban az edények jellegzetes, hosszú peremmel megformáltak, így legfeljebb az egyik Sărată—Monteoru-i fazekat (Nestor, I., Dacia 1 (1957) I. t. 10. = Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 5. kép 5.) hozhatnánk kapcsolatba kultúránkkal, azonban ez felső harmadában erősen gömbölyödik, s fenekük felé beszűkül: mind olyan jellemzők, amelyek elválasztják az Ipotești—Cindești kultúrától. Ismeretlen kultúránkban a gömbötestű, rövid peremű, felső harmadában megtört fazék (Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 5. kép 8.), vagy ennek változata hengeres nyakkal (Nestor, I.—Zaharia, E., MCA IV. 1. kép 7.) stb. Ugyanakkor valószínűleg jó úton jár Teodorescu, Actes 2. 1043., amikor a Sărată—Monteoru-i temetőt a nagyban egyező temetkezési rítus alapján a Bratei-baráthely 1. temetővel (vö. Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 270—1.) kapcsolja. Ez a kapcsolat ugyanis megmagyarázza azt a felszíni rokonságot, amely Sărată—Monteoru és az Ipotești—Cindești kultúra között van, mivel Bratei hamvasztásos esernyachovi temető (vö. Zaharia, E., i. m. 277., e jellemző mellett vörösré égetett és zöldessárga mázas római edények), s a Bratei—Morești kultúrán keresztül az Ipotești—Cindești kultúrában is számba kell vennünk esernyachovi elemeket. Ennek megfelelően az Ipotești—Cindești kultúra kapcsolata Sărată—Monteoruval távoli, műveltségi eredetű kapcsolat, azaz Sărată—Monteoru nem az Ipotești—Cindești kultúrához tartozó temető, így e kultúrában egyelőre nem számolhatunk hamvasztásos temetkezési rítussal, annál kevésbé, mivel Ceptura és Pruneni-nel két olyan, a kultúrához tartozó temetőt ismert, amelyben elő sem fordul a hamvasztás.

Teodorescu az Ipotești–Cindești kultúra I. fázisát az V. sz. utolsó harmadára,²⁹⁸ ill. második felére²⁹⁹ és a VI. sz. kezdetére helyezi. Ennek a keltezésnek az adatai a következők: Tirgşoron egy bizánci, aláhajtott lábú fibula az Ipotești–Cindești kultúra II. fázisának kezdetéről származó félig földbe mélyített házban jött elő. A darab Teodorescu szerint az egybeöntött, aláhajtott lábú fibulák előzménye.³⁰⁰ Hasonló fibulát ismerünk Militariról is.³⁰¹ Mivel az egybeöntött, aláhajtott lábú bizánci fibulák VI. századiak,³⁰² ill. késői VI. századiak, előzményüket valóban jogos lenne a VI. sz. elejére helyezni, különösen, ha ez az aláhajtott lábú fibulatípus a IV. században elterjedt az Al-Duna vidékén.³⁰³ Ennek megfelelően kelteztek az Ipotești–Cindești kultúrában található darabokat VI. századra,³⁰⁴ azonban már Comşa, M. általában VI–VII. századi kelteztést javasolt leletei alapján a kultúrára.³⁰⁵ Valójában a „gombosfejű”, aláhajtott lábú fibula a VII. században is előfordul, így Nagyhasányon³⁰⁶ a 2. sírban három gyűrűcskével díszített huzalfüggőkkel³⁰⁷ ismerjük, ezek pedig a VI. sz. vége elé alig helyezhetők.³⁰⁸ A vizsgált fibulatípus ezért az Ipotești–Cindești kultúra II. fázisának VII. századi kelteztését sem zárja ki, mindenesetre az I. fázist ennek alapján nem lehet az V. századra helyezni. Nem keltezi az I. fázist az V. századra a Soldat Ghivan-i S alakú szemekből álló vaslánc sem, amelynek megfelelője ugyan ismert Aquasantan,³⁰⁹ de Havasalföldön nem ez határozza meg kronológiai helyzetét, hanem a Kárpát-medencei koraavar anyag általánosan elterjedt típusa.³¹⁰ Ennek alapján tehát az Ipotești–Cindești kultúra I. fázisa VI–VII. századra helyezhető, s ezen a keltezésen aligha módosít a Budureasca 3-ról ismert hüvelyveretűredék.³¹¹

Az Ipoteştiről Ipotești–Cindești II–III. fázis fordulójára tehető anyaggal előkerült oszlopos függős fülbevaló³¹² sadoveci párhuzama³¹³ VII.

századi, mert a 600 körüli, de mindenképpen 600 utáni tűz³¹⁴ a korábbi darabokat deformálta. Hasonlóképpen nem keltezhető VI–VII. sz. fordulójára a Budureasca 4-en, Ipotești–Cindești III. környezetben előkerült öntőminta, amelyik Teodorescu szerint³¹⁵ sadoveci típusú, csillag-alakú függős, granulált fülbevaló öntésére szolgál, mert ilyen típusú függő Sărată Monteorun is előkerült,³¹⁶ s minden további nélkül VII. századra keltezhető.³¹⁷ Az Ipotești–Cindești kultúra IV. fázisát Budureasca 3. lelőhelyen egy gúla alakú függős fülbevaló öntőmintája kelteznél.³¹⁸ Megfelelő fülbevalót Závodról³¹⁹ és Keszthely–Fenekpusztáról³²⁰ ismerünk. Barkóczi szerint a típust nem lehet pontosan keltezni,³²¹ azonban a hasonló lemezes változatok VII. sz. végére, részben VIII. századra helyezhetők,³²² így közel hasonló időrendi helyzetűek lehetnek az öntötték is.

Az elmondottak világossá tehetik, hogy az Ipotești–Cindești kultúra élete nagyban és egészében kora- és középső avarkorunkkal egyidejű. Ennek a kronológiai helyzetnek megfelelnek azok a kapcsolatok, amelyek az Ipotești–Cindești kultúra és koraavarkorunk fémművessége között fennállnak (övszeretek!).³²³ Az azonos, ill. hasonló időrend arról is felvilágosít bennünket, hogy a két terület közös kulturális vonásai (amelyek nem lehetnek az azonos időszak általános kulturális jellemzői a „belső” fejlődésű korongolatlan keramika miatt) valószínűleg közös, legalábbis részben közös eredetre mehetnek vissza.

A román kutatásban, mint említettük, általános az Ipotești–Cindești kultúra Bratei–Moreşti, Costişa-Botoşana, (korai) Ipotești kultúrákra való visszavezetése,³²⁴ szláv elemek beszámításával,³²⁵ másrészt felmerült a Chilia–Gherăşeni kultúrával való kapcsolat is.³²⁶ Az Ipotești–Cindești kultúra azonban legkorábban VI. században kezdődik, így a III. századi Chilia kultúrával való kapcsolata eleve kizárt, de e teóriával nem állunk jobban ak-

²⁹⁸ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 496.

²⁹⁹ Actes 2. 1043.

³⁰⁰ Uo.

³⁰¹ Uo., Constantiniu, M., SCIV 17 (1966) 677., 8. kép 5.

³⁰² Pescheck, Chr., PZ 34–35/II. 1949–50. 265., Teodor, D. Gh., SCIV 21 (1970) 109. bő irodalommal, Welkov, Germ. 4. (1935) 154. stb.

³⁰³ Diaconu, Gh., Dacia 15 (1971) 251–3., vö. uo. 262. és 67. j.

³⁰⁴ Zgibea, M., CAB 1963. 379., Székely, Z., SIAnt 18 (1971) 133.

³⁰⁵ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 356.

³⁰⁶ Papp, L., JPMÉ 1963. 116., II. t. 4.

³⁰⁷ Uo. II. t. 1–2.

³⁰⁸ Nagy S., ŠtZ 16 (1968) 171.

³⁰⁹ Annibaldi, C.—Werner, J., Germ. 41 (1963) 362., 5. kép.

³¹⁰ Cs. Sós, A., ArchÉrt (1961) 48., Salamon—Erdélyi, StudArch V. 48. bő irodalommal, Fettich, N., StudArch III. 108., Erdélyi—Németh, VMMK 8 (1969) X. t. 4., XVII. t. 7. stb.

³¹¹ Teodorescu, Actes 2. 1043.

³¹² Uo.

³¹³ Welkov, Germ. 4 (1935) 17. kép 11.

³¹⁴ Vö. uo. 154.

³¹⁵ Teodorescu, Actes 2. 1043.

³¹⁶ Nestor, I.—Zaharia, E., MCA VII. 514., 1. kép 5., Comşa, M., Revue des études sud-est européennes IX—3. 1971. 1. kép 2–3.

³¹⁷ Comşa, M., i. m. 378., amihez vegyük, hogy a temetőben előkerült gombosfejű fibula VII. sz. 2. felére tehető: Aurelian, P., SCIV 16 (1965) 74, 75., 17. j.

³¹⁸ Teodorescu, Actes 2. 1044.

³¹⁹ Hampel, I., Alterthümer I. 944–5., III. 250. t. 83 : 1–2.

³²⁰ Barkóczi L., Acta ArchHung, 20 (1968) LXVIII. t. 4–5.

³²¹ Uo. 297.

³²² Ambroz, A. K., CA (1971-2) 123.

³²³ Teodorescu, Actes 2. 1044., SCIV 15 (1964) 498. 21. j., Teodor, D. Gh., SCIV 21 (1970) 101–., 6. kép 3–4. stb., Coman, Gh., SCIV 20 (1969) 16. kép 8–9.

³²⁴ Comşa, M., Dacia 12 (1968) 362. és 27. j. kronológiai eltérésekkel, Nestor, I., Studii 15 (1962) 1433., Zaharia, E., Aluta 1 (1958) 118., Dacia 15 (1971) 283., Teodor, Actes 2. 1117–., Memoria Antiquitatis I. 1969. 191., Zaharia E.—Petrescu-Dîmboviţa, M.—Zaharia, N., Aşezări din Moldova 102.

³²⁵ Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 283. stb.

³²⁶ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 497–., Actes 2. 1043., Dolinescu-Ferche, S., SCIV 18 (1967) 131., 20 (1969) 121.

kor sem, ha figyelembe vesszük a Chilia kultúra részleges beolvadását a Marosszentanna – Cernjachov kultúrába, hiszen a kapcsolatok lehetőségét ekkor is kizárja a történetileg egyébként is népeségátcsoportosító V. (és részben VI.) századi hiátus. Maradna tehát mint lehetőség az Ipotești – Cindești kultúra Bratei – Moreștiből való származása.

Utóbbi vizsgálatokor mindenekelőtt meg kell határoznunk magát a Bratei – Morești kultúrát. A két névadó lelőhelyről ugyan csak előzetes közlések jelentek meg,³²⁷ ezek azonban elegendőnek látszanak a kultúra körvonalazására. Horedt Malomfalva – Morești esetében gepida és román együttélésről beszél,³²⁸ míg Zaharia a Bratei-baráthelyi telepet dakorománnak tartja,³²⁹ részünkről egyelőre, etnikai rögzítés nélkül, csak a lelőhelyek anyagát vizsgálhánk, Horedt korábban a malomfalvi anyagot gepidaként határozta meg, nem zárva ki a helyi lakosság részvételét e kultúra kialakításában,³³⁰ a Costișa-Botoșana kultúra kapcsán pedig meg kell említenünk, hogy Párducz M. szerint anyagának egy része gepida jellegű.³³¹

A részletes tipológiai összehasonlítás igazolja az Ipotești – Cindești és a Bratei – Morești kultúrák genetikai kapcsolatát. Bratei-Baráthelyről ismerjük az Ipotești – Cindești kultúra (s egyben korávar korongolt keramikánk) A,³³² Ba,³³³ Bb³³⁴ típusú edényeinek megfelelőit, előfordul az Ipotești – Cindești kultúrára is jellemző árkolás,³³⁵ árkolásszerű bekarcolt vonaldísz³³⁶ és hullámvonaldísz.³³⁷ Különösen jelentős, hogy megtaláljuk a konvex-konkáv³³⁸ és a lépcsősen tagolt peremkiképzést³³⁹ is. Az egyik Bratei-baráthelyi edény³⁴⁰ szinte pontos párja Cindeștiről ismert,³⁴¹ a két darab hasonlóan gömbösteen, ívelten tölszerű peremű, vállukat körbefutó árkolt díszítés fedi. Hasonló formai kapcsolatok állnak fenn az Ipotești – Cindești és Costișa – Botoșana kultúrák között is, egy Erbiceni-i Al típusú fazék³⁴² valamivel karcsúbb párhuzama Budureasca 3. lelőhelyen került elő.³⁴³ A két kultúra rokonságát jól dokumentálják a M. Comșa által Morești-Malomfalváról és az Ipotești – Cindești kultúrából egybevetett edényprofilok is (vö. 3. kép 10–16, ill. 17–23.).³⁴⁴ Keramikatechnológiaiailag sem találunk lényeges eltérést, Bratei-Baráthelyen a korongolt keramikát szürkére, néha feketére égetik, az edények anyagát többször homokkal soványítják, ismert azonban finoman iszapolt agyagból készült szürke keramika is.³⁴⁵

Fentiekből mindenesetre világos a Bratei – Morești kultúra és az Ipotești – Cindești kultúra genetikai kapcsolata. Néhány körülmény azonban e kapcsolat vonatkozásában magyarázatra szorul. Egyrészt a Bratei – Morești kultúrában ismert a pecsételt keramika,³⁴⁶ a kiöntőcsöves³⁴⁷ és körtealakú edények, ill. ezek kettőskónikus változata,³⁴⁸ amelyek ismeretlenek vagy alig, bizonytalanul dokumentáltak az Ipotești – Cindești kultúrában, ezzel szemben előfordulnak a korávar emlékanyagban. E kérdéssel együtt kezelendő az, hogy az utóbbi körben előkerülő palackokra és kulacsokra nincs adatunk az Ipotești – Cindești kultúra területén. Ami az első eltérést illeti, arra – nézetünk szerint – nagyon egyértelmű válasz lehetséges. A Bratei – Morești kultúra moldovai megfelelőjében, a Costișa – Botoșana kultúrában ugyanis is ismeretlen a pecsételt keramika, a kiöntőcsöves edény, a körtealakú, ill. kettőskónikus edénytípus.³⁴⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy a Costișa – Botoșana kultúrának 20 biztos lelőhelye ismert eddig,³⁵⁰ ugyanakkor a belőle leszámaztatható Ipotești – Cindești kultúrának itt, Moldova területén csak 7,³⁵¹ de ezeken a helyeken is több-

³²⁷ Horedt, K., Dacia 1 (1957) 297–., Actes 2. 1044–., vö. uo. 1. j. Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 269–., Nestor, I. – Zaharia, E., MCA 10 (1973) 191–4., 198–9.

³²⁸ Horedt, K., Actes 2. 1047.

³²⁹ Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 278.

³³⁰ Contribuții la istoria Transilvaniei, București 1958. 53.

³³¹ Așezări din Moldova 98., 477. j.

³³² Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 4. kép 5.

³³³ Uo. 4. kép 8.

³³⁴ Uo. 4. kép 11., 13.

³³⁵ Uo. 4. kép 8., 11.

³³⁶ Uo. 4. kép 5., 13.

³³⁷ Uo. 4. kép 4., 7., 10., 12.

³³⁸ Uo. 4. kép 12.

³³⁹ Uo. 4. kép 13.

³⁴⁰ Uo. 4. kép 11.

³⁴¹ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 4. kép 6.

³⁴² Așezări din Moldova 172. t. 5.

³⁴³ Teodorescu, SCIV 15 (1964) 4. kép 3.

³⁴⁴ Comșa, Dacia 12 (1968) 3. kép.

³⁴⁵ Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 272., a Costișa – Botoșana kultúrára vö. Așezări din Moldova 96., Teodor, D. Gh. – Căpitanu, V. – Mîrea, I., Carpica 1 (1968) 233–. Említésre méltó, hogy az (1.) baráthelyi telepen szláv korongolatlan keramika található, az erősen beszűkülő nyakú edény [Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 3. kép 1.] pontos párja pl. Sărată – Monteoruról ismert [Nestor, I., Dacia 1 (1957) I t. 10.], a hosszúkás tojásalakú fazék [Zaharia, E., i. m. 3. kép 11.] megfelelőjét ugyancsak Sărată – Mon-

teorun (uo. 5. kép 9.), továbbá Șipot-Suceavan (Teodor, Memoria Antiquitatis I. 10. kép 7.) stb. találjuk meg. Kérdés azonban, hogy ennek a keramikának van-e valamilyen kapcsolata a Bratei-Morești kultúrával (Zaharia, E., i. m. 272., dák eredetűnek tartja), mert a Bratei-baráthelyi 1. telepen hamvasztásos temetőt (4.) is ismerünk, ennek sírjaiból korongolatlan keramika került elő, stratigrafiailag későbbi a telep anyagánál [Dacia 15 (1971) 365.], s ugyan a Bratei kultúrával is kapcsolatba hozzák, de nyilván a fentebb idézett keramika alapján. Rítusában viszont a Bratei-baráthelyi 4. temető az itteni 1. temetővel és Sărată – Monteoruval áll kapcsolatban, így nagyon lehetséges, hogy a Zaharia által közölt, fentebb idézett két edényt valójában a Bratei 4. temetőből kell származtatnunk. A hosszúkás tojásalakú fazék egyébként kronológiaiailag semmiképpen sem illik a Bratei – Morești kultúrához, ami feltevésünk mellett szól.

³⁴⁶ Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 272. és 13. j., Horedt, K., Actes 2. 1046. XLIV. t. 8–12.

³⁴⁷ Horedt, K., Actes 2. 1046., SCIV 3 (1952) 338., 17. kép 7–8., 4 (1953) 280. 3. kép 6.

³⁴⁸ Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 272., Horedt, K., Actes 2. 1046.

³⁴⁹ Vö. Așezări din Moldova 96.

³⁵⁰ Uo. 94. Megjegyzendő, hogy a közölt képanyag alapján, másrészt a katalógus adatai szerint is, ez a szám nem közelíti meg a valóságot.

³⁵¹ Teodor, Actes 2. 1119., Memoria Antiquitatis I. 190.

nyire a Šipot—Nezvisko kultúra anyagával együtt fordulnak elő leletei, arra kell gondolnunk, hogy a Costișa—Botoșana kultúra népének többsége elhagyta egykori lakhelyét, s mivel a Šipot—Nezvisko kultúra népének mozgása ÉK—DNy irányú, nyilván DNy-ra, Ny-ra vonult. Így a Costișa—Botoșana kultúra a havasalföldi (korai) Ipotești kultúrával együtt (ennek anyaga közöletlen) az Ipotești—Cindești alapja lehet, ami megmagyarázza számunkra e kultúra és a koraavarkori emlékanyagunk közötti különbség egy részét.

A különbség másik része, csak keramikát vizsgálva (kulacsok és palackok megléte itt, hiánya ott) jelentéktelennek látszana, ha ehhez nem járulna hozzá a Kárpát-medencében egy keleti, nomád népesség anyagi kultúrájának hatása. Kérdés természetesen, hogy az utóbbi hatás mennyiben kezelhető együtt a keramikában feltűnő többlettel. Ennek megvizsgálása különösen azért fontos, mert az utóbbi időben felmerült koraavarkori „szürke” keramikánk közép-ázsiai eredetétése,³⁵² amit főleg a kulacsok tanúsága erősíthetne meg. A közép-ázsiai, Chorezm-vidéki kulacsokat nagyjából ugyanazok a sajátságok jellemzik, mint a Kárpát-medenceiek: egyik oldaluk lapos, másik gömbölyödő s koncentrikus körökből álló díszítéssel fedett.³⁵³ A Chorezm-vidéki anyag azonban technikailag eltérő,³⁵⁴ és egy olyan jellegzetessége van, amelyik elválasztja a közép-európai daraboktól. Míg ugyanis az itteni kulacsoknak amphoraszerű fülek van, addig a közép-ázsiaiak fülelenek vagy a vállukon találunk két kisméretű, többnyire az edény síkjára merőleges fület. Az egyik Talas-i kulacsnak hasonló füle van, mint a hazaiaknak, de csak az egyik vállán.³⁵⁵ Az amphorafülű példányok a Kárpát-medencétől keletre eső

területeken csak később, a VIII—IX. században jelennek meg.³⁵⁶ Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a közép-ázsiai kulacstípus előfordul a csernjachovi kultúra környezetében, Symonovič a Černigov vidéki Žuravkáról közöl egy, gömbölyödő oldalán, mint a koraavarkoriaknál, gazdagon díszített példányt.³⁵⁷ A darab későcsernjachovi környezetben került elő,³⁵⁸ így kronológiailag kapcsolatba hozható a közép-ázsiaiakkal, maga Symonovič is erről a területről származtatja. Sajátos egy másik, szintén csernjachovi környezetből származó példány, amely a Dnjeper vidéki Voloskojeről származik.³⁵⁹ Hosszú nyaka, kétoldali díszítettsége, szimmetrikus alakja és a fülek hiánya olyan jellegzetességek, amelyek elválasztják a későbbi kulacsoktól. A vele együtt talált sírmellékletek³⁶⁰ valószínűvé teszik, hogy az együttes szarmatákhoz s. l. kapcsolható: az egyik csupor³⁶¹ pontos korongolatlan megfelelőjét a Gavrilovka-i temető 45. padmalyos szarmata sírjából ismerjük.³⁶² A Voloskoje-i kulacs fekete, simított felületével felhívja figyelmünket egy Novo-Aleksandrovka-i palackra, amely technikailag hasonló kidolgozású.³⁶³ Az ugyanabból a sírból származó kétfülű kancsó³⁶⁴ kétségtelenné teszi, hogy ebben az esetben is szarmata, ill. szarmata hatású anyaggal állunk szemben,³⁶⁵ s ennek kapcsán érdemes megemlítenünk, hogy a Novo-Aleksandrovka-i palack hosszabb, kecses nyakával, ívelten kettőskúpos testével rokona a „későszarmata” Kárpát-medencei palackoknak, amelyeket Szolnok—Páldicsről,³⁶⁶ Békés megyéből,³⁶⁷ Szentés—Péterszögről³⁶⁸ és Csongrád—Kenderföldről³⁶⁹ ismerünk.³⁷⁰ Ez a jellegzetes palacktípus azonban a csernjachovi kultúrában sem áll egészen egyedül, mint Brajčevskaja véli, mert megfelelőit, ha némiképp

³⁵² Bóna I., Acta ArchHung 23 (1971) 323. Az elképzelés behatóbb kifejtése: VII. századi avar települések... 74—6. Sajnos, Bóna I. munkája túl későn került kezünkbe, hogysem teljes mértékben hasznosítani tudnánk. Mivel azonban szándékunkban áll általában is foglalkozni az avarkori korongolatlan keramikával, a dunaiúvárosi telep közlésének tanulságait ott kíséreljük meg elemezni. Bóna I. és a fenti dolgozat következtetései között mindenesetre nincs olyan különbség, amely áthidalhatatlan lenne. Magunk is el kell ismerjünk, hogy avarkori kulacsaink nem elemezhetők a közép-ázsiaiak nélkül, egyben figyelmeztetnünk kell, hogy ezek a keramika összességének 5, 6%-át teszik ki (vö. Rosner Gy., A kora-avar díszkerámia 129.). Bóna I. viszont elismeri a helyi alapokat, amikor a szürke keramika terjesztőiről ezt írja i. m., 76.: „Más kérdés: hogyan viszonyultak ezek az ázsiai mesterek a helyi adottságokhoz, az esetleges hagyományokhoz és a környezet hatásaihoz?” Míg tehát Bóna I. az ázsiai, magunk a helyi összetevőt részesítjük előnyben, de a két összetevővel mindkettőnk számol.

³⁵³ Koj-Krylgan-Kala, ed. Tolstor, S. P.,—Vajnberg, B. I., Trudy ChAEE V. M. 1967. VIII. t. 30—1., X. t. 27, 102, 137., Maksimova, A. G.—Merščiev, M. S.—Vajnberg, B. I.—Levina, L. M., Drevnosti Čardary, Alma-Ata 1968. 20. kép 42., 21. kép 35., Levina, L. M., Keramika Nižnej i Srednej Syrdar’i, Trudy ChAEE VII. M. 1971. 17. kép 18., 40. kép 27—8., 55. kép 17—9., 59. kép 133—6, 296—8.

³⁵⁴ Koj-Krylgan-Kala 102—., Drevnosti Čardary 42., Levina, L., Keramika 38., 40., 235., 237. stb.

³⁵⁵ Levina, L., Keramika 192., 60. kép 20., vö. még uo. 6. kép 43., Stavinskij, B. J., MIA 124. M—L. 1964. 169., 29. k. = Bóna, I., VII. századi avar települések 75., 11. k.

³⁵⁶ Pletneva, S. A., Ot kočevij k gorodam, MIA 142. M. 1967. 131.

³⁵⁷ MIA 116. 25., 2. kép 16.

³⁵⁸ Uo. 25., 2. kép 14., 3. kép 3.

³⁵⁹ Brajčevskaja, A. T., MIA 82. 177., IV. t. 12.

³⁶⁰ Uo. 176—7., IV. t. 6., 8., 9., 14.

³⁶¹ Uo. IV. t. 8.

³⁶² Symonovič, MIA 82. 207., 17. kép 3., a szarmata meghatározáshoz vö. uo. 238.

³⁶³ Brajčevskaja, A. T., i. m. 170., III. t. 17.

³⁶⁴ Uo. III. t. 9.

³⁶⁵ E hatásról vö. uo. 185.

³⁶⁶ Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon III. AH 30. Bp. 1950. CXXXV. t. 18.

³⁶⁷ Uo. CXXV. t. 35.

³⁶⁸ Uo. CXXIV. t. 17.

³⁶⁹ Párducz, M. Acta ArchHung. II (1959) 318., VII. t. 3.

³⁷⁰ Itt kell megjegyeznünk, hogy mint azt közlője is észrevette, a nyékládházi 4. sír edénye technikailag és formailag az e típusú edények közé sorolható, így, mivel griffes-indás sírban került elő, bizonyára másodlagosan felhasználta: vö. K. Végh K., HOMÉ 5 (1965) 192., XII. t. 7.

módosult formában is, ismerjük Maslovórol³⁷¹ és Poltava környékéről.³⁷² A típus szinte változatlan formában megtalálható gepida anyagunkban, így Szentés—Berekhátról,³⁷³ Kiszomborról,³⁷⁴ Szőregről,³⁷⁵ Kétegyházáról³⁷⁶ és Gyuláról³⁷⁷ idézhetjük. A szentes—berekháti és a gyulai darab formailag jól összekapcsolható a Novo-Aleksandrovka-ival és a hazai „szarmata” példányokkal. Különös, hogy koraavar emlékanyagunkban pontosan olyan korongolatlan palackokat ismerünk, mint a Novo-Aleksandrovka-i,³⁷⁸ noha kronológiailag a köztük levő kapcsolat kizárható. Közvetve azonban ez a kapcsolat nagyon is jól magyarázható: a csernyachovi környezetben feltűnő, Kárpát-medencei „szarmata” és gepida palackok között genetikai folytonosság tehető fel, ez pedig azt is jelenti, hogy koraavar korongolatlan palackjaink azért állnak olyan közel a Novo-Aleksandrovka-ihoz, mert az azonos formájú (l. Szentés-Berekhát) gepida palackokat másolják. Ez a körülmény végül is felvilágosít bennünket a „szürke” keramika palackjainak eredetéről, ezek a formai megfelelések miatt is a gepida palackokkal kapcsolhatók össze.

Fentiek ugyan megmutatták, hogy későszarmata anyagban előfordulnak kulacsformák, azonban összekötő leletek hiánya miatt nehezen származtathatjuk ezekből koraavarkori kulacsainkat. Fel lehetne persze tenni a Voloskoje-i darab alapján, hogy szerves anyagból készített kulacsok általánosan ismertek voltak, ez azonban magyarázatként, amikor Dél-Oroszország területéről (Žuravka) ismert közép-ázsiai típusú kulacs, amelylyel a Kárpát-medenceiek is kapcsolhatók, aligha lenne elégséges. A hazai koraavarkori kulacsok viszont, a formai eltérések miatt nem magyarázhatók *csak* a közép-ázsiai kulacstípus K-Európába való eljutásával. Az eltérő Kárpát-medencei forma kialakítását végső soron bizánci „amphora”-típusok befolyásolhatták,³⁷⁹ ami azt is jelentheti, hogy ez a *tárgytípus* beilleszkedett a helyi fazekas-

ság *formakészletébe*. Mindenesetre a kulacsok Kárpát-medencei elterjedése feltétlenül kapcsolatban van egy keleti eredetű népesség itteni elterjedésével, csak ez magyarázza hiányát az Ipo-teshti—Cindești kultúrában és az erdélyi koraavar anyagban.

Az elmondottak értelmében az Ipo-teshti—Cindești kultúra és koraavarkorunk anyagi kultúrája különbségei több okra vezethetők vissza. Ezek két leglényegesebbje: Az Ipo-teshti—Cindești kultúra legfontosabb összetevője a Costișa—Botoșana kultúra, másrészt a magyarországi egykorú anyagi kultúrát nagymértékben befolyásolja a betelepülő keleti népesség, az avarok kultúrája. Ugyanakkor a hazai anyag, legalábbis keramikában, elsősorban a Bratei—Morești kultúrára s az alföldi gepida anyagra vezethető vissza, e körből magyarázhatók a részletesen nem elemzett kiöntőcsöves edények is.³⁸⁰ Ezek elterjedéséből származó adatok ugyanúgy népességelmozdulásra utalnak, mint a Costișa—Botoșana kultúra esetében láttuk. A koraavarkorit megelőző időszakból ugyanis kiöntőcsöves edényeket főleg Erdélyből ismerünk, így Morești—Malomfalváról 11 darabot,³⁸¹ a hazai darabok is elsősorban Erdéllyel szomszédos területekről származnak, Békésszentandrásról³⁸² és Szőregről,³⁸³ a koraavarkorban viszont lényegében az egész avar települési területen megtalálhatók,³⁸⁴ Erdély kivételével,³⁸⁵ ez a topográfiai kép pedig az erdélyi népesség ÉNy-i irányú elvonulására mutat. A lakosság átrendeződése a 680-as évekig rögzítheti a Duna-vidék települési képét, a dunai bolgár foglalással kapcsolatos mozgalmak³⁸⁶ lehetségesen csak helyi jellegű átcsoportosulásokat eredményeznek. Erre utal, hogy a „szürke” keramikát megtaláljuk a középvavar anyagban is,³⁸⁷ noha Bóna I. adatai szerint a dunájvárosi telepen a régészeti anyag ekkori megváltozása észlelhető,³⁸⁸ ez azonban a Dunájváros környékén (ill. Fejér megyében) kialakuló középvavar központ³⁸⁹ által okozott következmény lehet, párhuzamosan

³⁷¹ Petrov, V. P., MIA 116. 14. kép 13.

³⁷² Symonovič, MIA 116. 270—, 7. kép 6.

³⁷³ Csallány, D., AH 38., 98., CII. t. 10.

³⁷⁴ Uo. 175., CLVI. t. 7.

³⁷⁵ Uo. 166., CLXXXV. t. 3.

³⁷⁶ Uo. 116., CLXXXIX. t. 2.

³⁷⁷ Uo. 114., CXCHL. t. 5.

³⁷⁸ Csallány, D., Koraavarkori edények XIII. t. 2—3., XV. t. 1, 6., XVII. t. 11—2.

³⁷⁹ Vö. ezzel bizánci kulacsok jelenlétét az Al-Duna vidékén: Vulpe, R.—Barnea, I., Din istoria Dobrogei II. (București 1968) 494. stb.

³⁸⁰ A gömbös vagy hordó alakú testű, széles szájú koraavarkori kiöntőcsöves edények, peremükhöz simuló kiöntőcsővel [Bialeková, D., SA 16 (1968) 4. kép., Horváth, T., AH 19 (1935) 21—4. kép. stb.] igen távol esnek a Közép-Ázsiában, főleg a Kaukusi-tepe kultúrában feltűnő szűkszájú, többnyire rövid, hengeres nyakú, fenekük felé alig beszűkülő oldalfalú edényektől, amelyek vállán találjuk a profilban élesen kiugró kiöntőcsövet (Levina, L., Keramika 42—3. k. stb.); s ezek az edények technikailag teljesen eltérnek a hazaiaktól (vö. uo. 126.), amelyek viszont formailag minden további nélkül *eredeztethetők* egy olyan

típusból, mint a malomfalvi darab [Horedt, K., SCIV 4 (1953). 280., 3. kép 6.]. Meg kell jegyeznünk: lehetséges, hogy a középvarkorba keltezett téglavörös keramika [Bialeková, D., SA 16 (1968) 223.] egy része közép-ázsiai kapcsolattal, a közvetlen adatok azonban egyelőre hiányoznak.

³⁸¹ Horedt, K., Actes 2. 1046.

³⁸² Csallány, D., AH 38. CIII/9.

³⁸³ Uo. CLXXXV/4.

³⁸⁴ Vö. Bialeková, D., SA 16 (1968) 9. k., Rosner, Gy., Acta Ant. et Arch. 14. 1. kép.

³⁸⁵ Horedt, K., Contribuții 85—, Rusu, M., Dacia 6 (1962) 284—.

³⁸⁶ László Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars, AH 34. (Bp. 1955) 256—8. stb. Korrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán, AH 40 (1963) 228—9., Bóna, I., AE 97 (1970) 259., Comşa, M., Revue des études sud-est européennes 9 (1971) 388. és 42. j.

³⁸⁷ Vö. Bialeková, D., SA 16 (1968) 224.

³⁸⁸ Bóna, I., Les campements des avars à Dunajváros, Szláv szeminárium Szeged 1971. sokszorosított szöveg., VII. századi avar települések 84.

³⁸⁹ Bóna, I., Fejér megye története I. 5., 247.

a D-Szlovákiában megjelenő „szürke” keramikával.³⁹⁰ A „szürke” keramika szórványosabb későbbi gyártására utalhat a szebenyi temető, ahol griffes-indás anyaggal társult,³⁹¹ s valószínűen ugyanígy értékelhető a Hódmezővásárhely – bati-dai ÉÉNy – DDK irányítású II. sír is.³⁹² Ez a késői jelentkezés azonban elszigetelt, mindenesetre az e típusú keramika gyártásának fokozatos visszaesésére utalnak azok a számadatok, amelyek az avarkor három korszakából rendelkezésünkre állnak. A technotípus lassú eltűnésével párhuzamosan tűnnek fel a téglavörösré égetett edények,³⁹³ a kronológiai kép tehát azonosítható a havasalföldivel, ahol ugyanez a folyamat játszódik le.³⁹⁴

Eddigi adataink elégségesnek látszanak arra, hogy a kora- és középvár korszaknak megfelelő időben a Kárpát-medencében (részben Szlovákia kivételével), Havasalföldön, Moldovában olyan népességgel (is) számoljunk, amely azonos etnikumhoz tartozónak mondható. E népesség települési területe még bővíthető is Szovjet-Moldovával, mint arra elsősorban Hanska II. lelőhely anyaga utal.³⁹⁵ A közepes nagyságú, tölcseres nyakú fazekak legnagyobb átmérője az edénytest felső harmadában található, a fenék átmérő általában közelesik a szájátmérőhöz. Az edények peremét esetenként körömbenyomkodással vagy bevagdossal díszítik.³⁹⁶ A szovjet kutatás által II. típusként elemzett fazekak párhuzamai — a korábbiak után érthetően — nemcsak az Ipotești–Cindești kultúrában fedezhetők fel, hanem koraavarkori korongolatlan keramikánkban is. Egy Čeponosy-i fazék³⁹⁷ megfelelője Tiszai-Székely-Székelyről idézhető,³⁹⁸ egy hanskai³⁹⁹ párját a Nyíregyháza-Városi kertgazdasági temető 3. sírjában találjuk meg,⁴⁰⁰ míg egy másik hanskai fazék⁴⁰¹ megfeleltethető a Tiszavasarvár-Koldusdomb 13. sírja edényének⁴⁰² vagy egy

nyíregyházi csupornak.⁴⁰³ Az analógiák sora szaporítható lenne, mert a szovjet-moldovai II. típus nem más, mint az a keramika, amit általában „nomád”-nak nevezünk. A Dnjester-Prut között lelőhelyei főleg az erdős szteppe déli részén, a szteppelhatáron találhatók (Hanska II. lh., Kostești, Kajnary stb.), kisebb mértékben előfordulnak É-Moldovában és Bukovinában is (Chuča, Stynkaucy, Čeponosy).⁴⁰⁴ Valószínűtlen viszont a Közép-Dnjester vidéki Leski anyagának idekapcsolása,⁴⁰⁵ azt ugyanis néhány gömbötestű edényen kívül semmi sem kötné az Ipotești–Cindești kultúrához,⁴⁰⁶ de ezek is olyan jegyekkel bírnak, amelyek az Ipotești–Cindești kultúra gömbötestű edényeire nem jellemzők.⁴⁰⁷ A feltett etnikai egység települési területe így nem igen terjed a Dnjestertől keletre, ami azért is valószínű, mert az Ipotești–Cindești típusú anyag lelőhelyei a Szeret és Prut között megritkulnak. Mármost kérdéses, hogy ez a tapasztalható koraközépkori etnikai egység milyen néphez köthető, ill. egyáltalán köthető-e biztonsággal. A román kutatás egységesnek mondható abban, hogy az Ipotești–Cindești kultúrát romanizált trák alapnépesség és szlávok közös kultúrájának tartja.⁴⁰⁸ Egy ilyen meghatározást azonban már a vázolt topográfiai jellemzők kizárnak, hiszen az Ipotești–Cindești kultúra hordozóinak rokonai a Dnjestertől Erdélyen keresztül majdnem a Fertő-tóig megtalálhatók. Még, ha valószínűsítenünk is lehetne a románság formálódását Havasalföld és Erdély területén, aligha bizonyítható ez a Közép-Duna vidékén. Ez a körülmény pedig ki kell zárja azt, hogy az Ipotești–Cindești kultúra és előzményei romanizált trák népesség hagyatéka lenne. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy az Ipotești–Cindești kultúrában nem számolhatnánk trák elemekkel. Utóbbi viszont azért látszik valószínűtlennek,

³⁹⁰ Párkányi-Szturovo: *Bialeková, D.*, SA 16 (1968) 216., 16. k., Dunaradvány-Radvány nad Dunajom: *Čilinská, Z.*, SA 18 (1970) 59., 3. kép 9.

³⁹¹ Rosner, Gy., A koraavarkor díszkerámia 148.

³⁹² Bálint, A., Dolg 13 (1937) 91.

³⁹³ *Bialeková, D.*, SA 16 (1968) 223.

³⁹⁴ *Zaharia, E.*, Dacia 15 (1971) 279.

³⁹⁵ *Rikman-Rafalovič, KSIIMK 105* (1965) 52–3., *Rafalovič, KSIIMK 113* (1968) 99., 30. kép 1–3, 4., Sb. Arheologičeskie otkritija 1969 g. — a, M. 1970. 354–5., *Rafalovič, Slavjane VI–IX vekov v Moldavii, Kišinev* 1972. 147–9., vö. *Babeș, M.*, SCIV 19 (1968) 377.

³⁹⁶ *Rafalovič, KSIIMK 113* (1968) 99., Slavjane ... 146.

³⁹⁷ *Rafalovič, Slavjane* ... 22. kép 1.

³⁹⁸ *Csallány, D.*, JAMÉ I (1958) 37., XI. t. 8.

³⁹⁹ *Rafalovič, KSIIMK 113* (1968) 30. kép 1. = Slavjane 22. kép 3.

⁴⁰⁰ *Csallány, D.*, JAMÉ I (1958) 49., X. t. 2.

⁴⁰¹ *Rafalovič, KSIIMK 113* (1968) 30. kép 2 = Slavjane 22. kép 2.

⁴⁰² *Csallány, D.*, JAMÉ (1958) XI. t. 18.

⁴⁰³ Uo. 47., X. t. 6.

⁴⁰⁴ *Rafalovič, Slavjane* 146. Nemcsak a korongolatlan, hanem a korongolt keramika is megvan északon, így Zelenij Gaj lelőhelyen a Cindești csupor (3. kép 9) megfelelője [*Baran, V. D.*, Ranni slov'jani miž Dnistrom i Prip'jattju, Kiev 1972. 47, 175., 53. kép 4.] olyan pecsételt darabbal (uo. 53/1.), amelynek megfelelőjét Csernátonról

ismerjük (*Székely, SIAnt* 17. 1970. 2. kép 4.). Így a kultúra hordozói északon Podóliában is telepesek.

⁴⁰⁵ *Smilenko, KSIIMK 121* (1970) 78.

⁴⁰⁶ Vö. *Smilenko-Brajčevskij, MIA* 139. 60.

⁴⁰⁷ *Smilenko* a Leski-i anyag Ipotești–Cindești kultúrával való összekapcsolásakor a Leski-i és hanskai korongolt, gömbötestű edények rokonságát vette figyelembe. Az e típusú moldovai keramika [*Rafalovič, KSIIMK 113* (1968) 100., 30. kép 5., 7., 9., 11., Slavjane 153–., 7. kép 1., 4., 10., 12.] azonban a Pastorskoje típusal hozható kapcsolatba [*Rafalovič, KSIIMK 113* (1968) 100.], s *Rafalovič* elfogadhatónak látszó okfejtése alapján az ilyen anyagot alán-bolgár népesség hagyatékának kell tartanunk (uo., Slavjane 155–6.), ami mellett erős érv a típus bulgáriai adatoltsága. A kérdés vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a gömbötestű, besimított díszű edények Hanskán is Pen'kovka típusal társulnak (*Rafalovič, Slavjane* 140–.), mint a Közép-Dnjester vidékén. A moldovai anyagban az Ipotești–Cindești korongolt keramika koraavarkor „szürke” keramika helyén a Pastorskoje-típust, a korongolatlan Ipotești–Cindești anyag mellett pedig Pen'kovka- és prágai típust találunk (Slavjane 147.), ami a lakosság népi összetevőiből a szlávokat és (alán-) bolgárokat meghatározza.

⁴⁰⁸ *Teodorescu, SCIV* 15 (1964) 497–., Actes 2. 1043., *Comsa, M.*, Dacia 12 (1968) 360. és 22. j., *Zaharia, E.*, Săpăturile de la Dridu 142–., Aluta I. 118–., Dacia 15 (1971) 283., stb.

mert az Ipotești—Cindești kultúra és előzménye, a Costișa—Botoșana a csontvázak temetkezést gyakorolja, ami nem jellemző a trák alapnépességre.⁴⁰⁹ Nem látszik alapos érvnek az Ipotești—Cindești kultúra „karpodako-román” meghatározásához néhány közösségének feltehető kereszténysége,⁴¹⁰ sőt látni fogjuk, éppen ez szól a kultúra népének valószínű nem-trák és nem-román etnikai meghatározása mellett. Nem járunk jobban az Ipotești—Cindești kultúra szláv meghatározásával⁴¹¹ sem, mert ekkor a Sărată—Monteoru és a Penkovka típusú anyag hordozói mellett egy harmadik szláv csoportot is fel kellene tennünk az Al-Duna vidékén, másrészt az Ipotești—Cindești kultúra nem származtatható egy olyan előzményből, amely bármiféle formában szlávokkal lenne kapcsolatba hozható.

Az etnikai meghatározásnál természetes módon arról az alapról kell elindulnunk, hogy a Bratei—Morești, Costișa—Botoșana kultúrák rokon anyaga az Alföldön kronológiailag és topográfiaiilag a gepida királyság népe (népei?) hagyatékának határozható meg.⁴¹² Ennek megfelelően a Costișa—Botoșana és a Bratei—Morești kultúrák hordozói etnikailag azonosíthatók Gepidia népességével, s az e kultúrákból leszármaztató régészeti együttesek etnikai meghatározása sem választható el előzményeikétől. Egy ilyen meghatározásnak írott adatai is vannak: 592-ben a Durostorum környékéről szlávok ellen induló Priskost egy

keresztény gepida kalauzolja.⁴¹³ Ez az adat nem értékelhető másként, csak ha feltesszük, hogy Munténia keleti részén a szlávok mellett olyan népesség élt, amelyet a bizánciak gepida néven ismertek. Theophylaktos adatából kiderül, hogy e gepidák között elterjedt lehetett a kereszténység, ami közvetlenül azonosítható az Ipotești—Cindești kultúra keresztény jellegű anyagának vallomásával. Egyben forrásaink akkor, amikor adatolják a szlávok és gepidák havasalföldi jelenlétét, nélkülözik az itteni romanizált lakosság ismeretét, ami legalább annak megfontolására készíten bennünket, hogy ilyen romanizált lakosság nem volt.

A „gepida” meghatározás vonatkoztatható koraavarkori keramikánkra is, továbbélésüket Paulus Diaconus⁴¹⁴ (és a Conversio?)⁴¹⁵ dokumentálja az avar települési területen. Azok a véleménykülönbségek, amelyeket ezek az adatok kiváltottak a magyar régészeti irodalomban,⁴¹⁶ néhány műhelyben gyártott fémtárgy vallomásából indultak ki, utóbbiak pedig az adott korszak régészeti anyagának más és másként értékelendő rétege, mint a keramika.

Befejezésül meg kell jegyeznünk, hogy a fenti dolgozat egy szubsztrátum-vizsgálat alapja lehet: fokozottabban figyelniünk kell arra, hogy egy történeti nevet mikor értünk etnikai, mikor politikai jelentésben.⁴¹⁷

Vékony Gábor

К ИСТОРИЧЕСКОЙ ТОПОГРАФИИ ТИПОВ КЕРАМИКИ РАННЕАВАРСКОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

В исследовании керамики эпохи великого переселения народов в Венгрии в настоящее время все больше назревает необходимость разработки исторической топографии отдельных культур. В отношении раннеаварского времени путем тщательного анализа можно подтвердить типологическую и генетическую связь керамического материала культуры Ипотешти-Кындешти с нашей керамикой как сделанной на гончарном круге, так и лепной. Эта связь наглядно доказывается приведенными иллюстрациями. Однако связи культуры Ипотешти-Кындешти с раннеаварской культурой не ограничиваются одной керамикой, а проявляются во всех областях

материальной культуры и также в духовной культуре. Так как в близких друг к другу археологических материалах есть и автохтонные черты, имеющие этническую специфику (например лепная керамика), связи этих культур мы можем объяснить только их этнической близостью. Культура Ипотешти-Кындешти по времени совпадает с ранне- и среднеаварской эпохой, поэтому их генетическое родство может быть объяснено лишь общностью происхождения. Их общие корни мы можем найти в культурах Братей—Морешти и Костиша—Ботошана, т. е. в археологическом материале населения гепидского царства. Различия в отдельных областях

⁴⁰⁹ Ioniță, I.—Ursache, V., SCIV 19 (1968) 222—, ugyan karpokhoz kapcsolják a Poienesti kultúra temetőinek csontvázak temetkezéseit is, viszont a kultúrában a jellemző hamvasztás mellett elenyésző a kultúrára nem jellemző csontvázak temetkezés, s ez, Ioniță és Ursache ellenére is a származata műveltségi körből ered: vö. Bichir, G., SCIV 20 (1969) 219—.

⁴¹⁰ Preda, C., SCIV 18 (1967) 518., Zaharia, E., Aluta I. 120., Dacia 15 (1971) 283.

⁴¹¹ Rafalovič, Slavjane 149.

⁴¹² Török Gy., Dolg. 12 (1936) 146—7. = 171—2., Bóna, I., 20 AR (1968) 609—10.

⁴¹³ Theophylactos Simocatta VI, 6—., ed. Bonn. p. 250—., = De Boor., 230—.

⁴¹⁴ Hist. lang. I, 27. SRIL, MGH 1878. Hann. p. 69.

⁴¹⁵ CBC c. 6., ed. M. Kos, p. 132.

⁴¹⁶ Vö. Bóna, I., Acta Arch. Hung. 23 (1971) 298.

⁴¹⁷ Megjegyzésünk általános jellegű, s így is értendő.

Aligha elhanyagolhatók azok a 600 körüli bizánci tudósítások, amelyek az avar kaganátus etnikai képére adatokat szolgáltatnak (Theophylaktos), különösen a nomád államalakulatok természetrajzában ismeretében. A malomfalvi, baráthelyi, polyáni és esernátoni [utóbbi kettőre: Székely, L., SlAnt 17 (1970) 125—36., Dacia 15 (1971) 353—.] telepnyag többeket meggyőzhet arról, hogy a gepida vagy gepidakori keramika szervesen folytatódik az avarkorban [mint ahogy ezt Horedt már 1952-ben észrevelte: SCIV 3 (1952) 338.]. A kérdés további tisztázásához persze elsősorban telepek behatóbb ismeretére van szükségünk. Hogy aztán az a gepida keramika, amelyik Moldovában is megtalálható, mennyiben vagy hogyan gepida, az más kérdés, mindenesetre ebben az anyagban erős keleti, a származata műveltségi körből származó hatás mutatható ki [vö. Rusu, M., Dacia 6 (1962) 286. és 36. j.], ami további vizsgálatot igényelne.

наблюдаемые в аварский период, объясняются перемещением населения во второй половине VI в. (авары), миграцией отдельных групп в юго-восточной Европе.

Имеющиеся данные автор считает достаточными для предположения существования — в ранне- и среднеаварскую эпоху — народа, принадлежавшего к одному этносу, в Карпатском бассейне (отчасти исключая Словакию), Валахии и Молдове. Территорию расселения этого народа мы можем еще расширить на Молдавскую ССР и отчасти на Подолью. Здесь, в лесостепной зоне, на памятниках VII. века (например Ханска II.) найдены сосуды II. типа и некоторые другие предметы, которые обнаруживают сходство с культурой Ипотешти-Кындешти и также с керамикой раннеаварского времени.

В этническом отношении в этом народе мы можем усматривать население гепидского царства. Это подтверждается и письменными источниками: войска Приско, двинувшиеся в 592 году из окрестности Дуростора против славян, провожал *гепид-христианин*. Данное указание мы можем понять только в том случае, если предполагаем, что в это время в восточной части Мунтении наряду со славянами еще проживал и народ, известный византийцам под названием гепидов. «Гепидской» можем мы также определить нашу раннеаварскую керамику. Проживание гепидов на аварских землях подтверждается данными Павла Диякона.

Г. Веконь

ZUR GESCHICHTLICHEN TOPOGRAPHIE DER FRÜHAWARENZEITLICHEN KERAMIKTYPEN

Auszug

Die Forschung der völkerwanderungszeitlichen Keramik rückt immer mehr in der Brennpunkt des Interesses in Ungarn. Da die damaligen Siedlungen nur mangelhaft erforscht sind, konnte die Untersuchung der bis in die jüngste Vergangenheit ausschließlich aus Gräberfeldern stammenden Keramik zur Ausgestaltung eines Zerrbildes führen.

Aufgrund solcher Erwägungen haben wir die Ausarbeitung der historischen Topographie der awarenzeitlichen Keramik in Angriff genommen. Mit umfassenderer Kenntnis über die Verbreitung der Keramik werden die verschiedenen Auffassungen über ihren Ursprung gewissermaßen eingeengt. Der Ursprung der frühawarischen Gefäße bzw. des aus ihnen herausragenden Technotypus, der „grauen Keramik“, wurde bis jetzt bei den Germanen^{11–14} im spätrömischen Material^{15–16} und schließ in Mittelasien^{18–20} gesucht. Doch ist die Verbreitung der „grauen“ Keramik nicht auf das Karpatenbecken und somit auch nicht nur auf den frühawarischen Siedlungsbereich beschränkt. Der Nachlaß der Ipotesti-Cindeşti-Kultur, die in der Walachei, in Moldavien und Bessarabien verbreitet war, weist enge Beziehungen zur Keramik aus den frühawarischen Gräberfeldern und Siedlungen in Ungarn auf. Die technologischen Merkmale, die die auf Drehscheibe hergestellte Keramik der Epoche auf awarischem Gebiet kennzeichnen, sind auch am Material der Ipotesti-Cindeşti-Kultur zu beobachten.^{26–30} Wir wollen diese Beziehung, die gewissermaßen auch aus der bisherigen Literatur hervorgeht, näher ins Auge fassen.

1. *Krüge*. Diesen Typus des Kreises der „grauen“ Keramik analysierte Bialeková eingehend,³⁸ der Kataster wurde von Rösner zusammengestellt.³⁹ Bialeková setzt die Herstellungszeit dieser Stücke auf die ersten zwei Drittel des 7. Jahrhunderts an und sucht ihren Ursprung, aufgrund langobardischer, bajuwarischer, alemannischer und fränkischer Angaben, in einem westgermanischen Milieu.

Hinsichtlich der Formverwandtschaften des Typus ist zu bemerken, daß sich in der Ipotesti-Cindeşti-Kultur wenig Henkelgefäße finden. Angaben über ihre Präsenz sind aus Tirgşor, Bukarest-Mihai Vodă und Budureasca bekannt;^{47–49} in Sfînteşti wurde ein den ungarländischen analoger Krug geborgen.⁵⁰ Das Stück aus Sfînteşti ist aus mit Sand gemagertem Lehm (Teodoreseu: Technotyp IA₁) und gelb gebrannt. Diese Farbe hat nichts ihresgleichen in der Ipotesti-Cindeşti-Kultur,⁵³ und dürfte eine Variante der grau gebrannten Gefäße sein.⁵⁴ Formdetails des fragmentierten Stückes sind auf mehreren Krügen aus Ungarn zu finden, doch ist auch ein genaues Analogon bekannt: es stammt aus dem Grab Nr. 218 aus dem Gräberfeld von Várpalota-Gymnasium (Abb. 1/1).⁶² Dieses Stück ist gelblichbraun, der Bandhenkel beginnt unter dem Mundrand. Hals und Schulter sind mit neun, rundherum verlaufenden

Kanneluren verziert. Kannelurmuster in dieser Form erscheinen sehr häufig in der Ipotesti-Cindeşti-Kultur,⁶⁵ ähnliche Kerbmuster sind gerade in Sfînteşti zu finden.⁶⁶ Die Stücke aus Várpalota und Sfînteşti sind in der Form sehr eng verwandt (Abb. 1/1 = 6/2): beide haben einen innen konkav geschwungenen Rand, einen mit rundherum verlaufenden Kanneluren bzw. kannelurähnlichen Linien verzierten Hals, der sich mit bemerkbarem Übergang dem sphärischen Bauch anschließt. Die Übereinstimmungen und das Fehlen der diesem Typus entsprechenden Exemplare in anderen Gebieten sprechen für eine enge Beziehung zwischen der frühawarischen Keramik und der Ipotesti-Cindeşti-Kultur. Diese Beziehung hat, den bisherigen Kenntnissen zufolge, nur eine Erklärung: die Ursprünge der Form sind im gepidischen Fundmaterial zu suchen,⁷⁴ und die Ipotesti-Cindeşti-Kultur läßt sich genetisch mit dem entsprechenden rumänischen Material in Beziehung stellen.⁶⁸

2. *Töpfe*. Die „eiförmigen“ Gefäße (Typ FA1–2) sind in der Ipotesti-Cindeşti-Kultur am schönsten mit dem in Bozieni geborgenen Stück vertreten.⁷⁶ Der Lehm ist mit Sand gemagert, die Farbe ist Kastanien- bzw. Rostbraun. Der bis zur Waagerechten ausladende, geschwungene Rand ist innen gegliedert, der Gefäßkörper tritt beim Halsansatz mit kräftiger Rundung hervor, um sich dann in sanftem Bogen zum Boden hin zu verjüngen. Die Schulter zieren in breiter Zone rundherum verlaufende dichte Linien (Abb. 1/3 = 5). Es ist ein Form-Analogon eines in Előszállás-Öreghegy geborgenen Gefäßes (Abb. 1/4);⁷⁹ eine gute Parallele für Form und Ornament bildet der — stärker rundliche — Napf aus Szekszárd-Palánk (Abb. 1/7).⁸⁴ Einem aus Budureasca-La greci stammendem Stück (Abb. 1/6 = 6/3)⁸⁵ entspricht der Topf aus Grab Nr. 11 von Hódmezővásárhely-Batida (Abb. 1/5),⁸² höchstens, daß sich die Ausgestaltung ihres Randes unterscheidet.

Der typischste Vertreter des Typus FA2 innerhalb des Fundmaterials der Ipotesti-Cindeşti-Kultur ist ein Topf aus Bukarest (Abb. 1/9 = 4/6).⁹⁸ Der Lehm ist mit Sand gemagert, die Farbe ist Ziegelrot. Der geschwungene Hals, der bis zur Waagerechten ausgezogene Rand, die aus kannelurähnlichen Linien bestehende Schulterverzierung machen das Stück den Gefäßen ähnlich, die aus Grab 13 des Kiszombor Gräberfeldes M (Abb. 1/11)⁹⁹ und Grab Nr. 79 von Nagyhasány (Abb. 1/12)¹⁰⁰ stammen.

Diese Daten zeigen, daß der Typus FA mehrfach und in genau parallelisierbaren Formen sowohl in der „grauen“ Keramik wie in der Ipotesti-Cindeşti-Kultur erscheint. Unterschiedlich ist jedoch der Prozentsatz des Erscheinens je nach Subtypen: in der Ipotesti-Cindeşti-Kultur erscheint FA1 häufig, während er in der „grauen“ Keramik minder belegt ist; im Fall von FA2 ist die Lage gerade umgekehrt. Dieser Unterschied ist wahrscheinlich auf die hohe Erscheinungsziffer der Fla-

schen in der „grauen“ Keramik zurückzuführen: der enge Flaschenmund dürfte die Formgebung der Töpfe beeinflusst haben.

Über die „tonnenförmigen“ Gefäße — den Typus FB — läßt sich im großen und ganzen dasselbe sagen wie über den Typ FA. Die Bilder 2/5–25 dokumentieren auch ohne detaillierte Beschreibung das Ausmaß von Abweichung und Übereinstimmung im ungarischen bzw. rumänischen Material, wie sie im Bisherigen schon zu beobachten waren.

Typus FC, die „birnenförmigen“ Gefäße, erscheinen in mehreren, manchmal voneinander kaum unterschiedlichen Formen in der „grauen“ Keramik. Aus der Ipotești–Cindești-Kultur sind nur Scherben dieses Typus bekannt, doch läßt sich das Stück aus Budureasca (Abb. 3/1 = 6/4)¹⁵³ trotzdem mit einem Gefäß aus Környe (Abb. 3/2)¹⁵⁵ identifizieren.

Besonders hervorzuheben sind mehrere gemeinsame Wesenszüge der Nöpfe in beiden Kulturen, gut veranschaulicht durch je ein Exemplar aus Cindești (Abb. 3/9 = 6/6)¹⁷⁹ und Környe (Abb. 3/8). Dieselbe Beziehung tritt bei der Anwendung konvex-konkaver (geschwungener) und abgestuft gegliederter Ränder in beiden Gebieten hervor.

Die Beziehungen beschränken sich keineswegs nur auf die scheibengedrehte Keramik. In der in Illustrationen nicht gezeigten, im Text jedoch ausführlich beschriebenen handgeformten Keramik findet man so maßgebliche gemeinsame Charakterzüge, daß sie nicht stillschweigend übergangen werden können. Aus einem Überblick der scheibengedrehten und handgeformten Keramik der Ipotești–Cindești-Kultur geht hervor, daß beide Technotypen eine starke Affinität zur awarischen Keramik aufweisen, und daß diese Beziehung im Fall der handgeformten Gefäße vielleicht noch ausgeprägter ist.

Wenn wir dazu noch wissen, daß die Struktur der Ipotești–Cindești-Siedlungen und die in ihnen gefundenen Gebäude mit der frühawarischen Dorfstruktur und den Wohngebäuden parallelisierbar sind,^{264–285} daß die Gerätefunde aus den Siedlungen beider Kreise übereinstimmen,^{286–288} daß Analogstücke der Lampe aus Dunaújváros²⁹² aus Bratei,²⁹⁰ Tirgșor,²⁹¹ und Soldat Ghivan²⁹² bekannt sind, daß in beiden Kreisen die gleichen Bestattungsriten gepflogen werden,^{294–297} so darf man die gemeinsamen Züge des ungarischen bzw. rumänischen Materials nicht mehr aufgrund einer Konvergenz oder irgendwelcher Handelsbeziehungen interpretieren. Die gemeinsamen Züge erfassen die materielle wie die geistige Kultur und innerhalb der ersten solche Güter ethnisch bedingter endogener Entwicklung, wie die handgeformte Keramik. Gerade darum bedürfen die unterschiedlichen Charakteristika der beiden Kulturkreise einer separaten Erklärung. Da die Ipotești–Cindești-Kultur im großen und ganzen mit der ungarischen Früh- und mittleren Awarenzeit gleichaltrig bzw. teilweise älter als diese ist,^{298–322} und da diese chronologische Position auch durch die Beziehungen der Metallschmiedekunst

erhärtert werden kann, lassen sich die gemeinsamen Wesenszüge nur auf eine Weise erklären: angesichts der gleichen bzw. ähnlichen Chronologie müssen die zwei kulturellen Einheiten auf einen gemeinsamen genetischen Vorläufer zurückgeführt werden. Die Ipotești–Cindești-Kultur aber ist von der Bratei–Morești-Kultur ableitbar,^{327–345} und diese hinwiederum läßt sich mit dem Nachlaß identifizieren, der im Alföld, der ungarischen Tiefebene, als Nachlaß des Volkes (oder der Völker) des Gepidenreiches bestimmt werden darf.⁴¹² Die Unterschiede zwischen der Ipotești–Cindești-Kultur und dem frühawarischen Material finden eine Erklärung, wenn wir diese Abstammung berücksichtigen. Das Stempelmuster, die Flaschen und die Gefäße mit Ausgußrohr, die in Nachlaß der rumänischen Kultur nicht vorhanden sind, erscheinen nämlich im gepidischen Fundmaterial aus dem Alföld und aus Siebenbürgen, fehlen jedoch wiederum aus dem gepidischen Fundmaterial von Moldavien: aus der Costișa–Botoșana-Kultur. Da die Ipotești–Cindești-Kultur in Moldavien durch bedeutend weniger Fundorte vertreten ist als die Costișa–Botoșana-Kultur, ist mit Wahrscheinlichkeit anzunehmen, daß das Costișa–Botoșana-Volk in der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts nach SW wanderte und in Muntenien zur Basis der Ipotești–Cindești-Kultur wurde. Gruppen dieses Volkes dürften auch nach Siebenbürgen geflohen sein, wo sie zu einer Komponente der dortigen awarenzeitlichen Bevölkerung wurden. Ein Teil der Bewohner Siebenbürgens und des Alföld zog zu gleicher Zeit weiter nach West und ließ sich in Westungarn nieder. Mit Hilfe solcher Völkerbewegungen in der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts lassen sich all die regionalen Unterschiede interpretieren, die in der Frühawarenzeit in Südosteuropa zu beobachten sind, östlichen nomadischen Siedler des Karpatenbeckens freilich mit berücksichtigt.

Die bisherigen Angaben scheinen auszureichen, um in der der Früh- und mittleren Awarenzeit entsprechenden Periode im Karpatenbecken (die Slowakei teilweise ausgenommen), in der Walachei und in Moldavien auch mit der Präsenz eines Volkes zu rechnen, das einem ethnischen Gefüge angehört. In das Siedlungsgebiet dieses Volkes dürften auch Bessarabien und teilweise Podolien mit einbezogen werden, wo Töpfe des Typus II und einige andere Stücke seine Präsenz belegen.^{395–407}

Die ethnische Bestimmung dieses Volkes dürfte sich kaum von der Bevölkerung des Gepidenreiches unterscheiden. Darüber liegen auch schriftliche Quellen vor: wenn Priskos 592 von Durostorum aus gegen die Slawen zieht, ist ein *christlicher Gepide* sein Führer.⁴¹³ Diese Angabe hat nur dann einen Sinn, wenn wir annehmen, daß im Osten Munteniens zu dieser Zeit neben den Slawen, auch ein Volk lebte, das die Byzantiner „Gepiden“ nannten. Die Bestimmung „gepidisch“ darf auch auf die frühawarische Keramik in Ungarn bezogen werden; ihr weiteres Bestehen auf awarischem Siedlungsgebiet wird durch Paulus Diaconus⁴¹⁴ und durch die *Conversio*⁴¹⁵ belegt.

G. Vékony

A GYÖNGYÖSPATAI VÁR ÁSATÁSAI

A nemzetségsíri és ispánsági székhelyek kutatási tervéhez illeszkedve lehetőség nyílt arra, hogy a gyöngyöspatai Várhegyen 1971-ben kisebb, tájékoztató jellegű ásatást végezzünk. Ezen a helyen már korábban is folyt leletmentés, amikor ún. *vörös sánc* meglétét hitelesítettük. Az ilyen szerkezetű földvárakkal kapcsolatos tisztázatlan kérdések, valamint az a tény, hogy a történeti adatok szerint a gyöngyöspatai Várhegyen az Aba nemzetség nemzetségsíri szállásközpontja lehetett, indokoltá tették a kutatás megkezdését.

Az ásatás előzményei

A Gyöngyöstől 11 km-re Ny-ra fekvő község dombok közé szorított völgyben, a Zám és Danka patakok összefolyásából kialakult Nagypatak partjain települt. A belterület K-i oldalán emelkedik a 260 m magas Várhegy. Csonkakúp alakú, oldalait szőlő borítja. Teteje mintegy 120–140 m átmérőjű, közel kör alakú plató, amelyen korábban szőlőt termeltek, de már évtizedek óta műveletlen. Az 1950-es években a Várhegyet régészetiileg védetté nyilvánították, és nem is végeztek ezen a területen semmiféle olyan munkát, amely a lelőhelyet régészeti szempontból veszélyeztette volna.

1964 őszén a helybeli termelőszövetkezet a Várhegy ÉK-i oldalán földgépekkal nagyobb arányú földkitermelésbe kezdett, mert a humusz alól vörösre égett salak bukkant elő, amelyet a termelőszövetkezet udvarának feltöltéséhez szállítottak.

Terepbejárásaim során ebben az időben Gyöngyöspatán jártam és a további földmunkát leállítottam. Tekintettel arra, hogy a községi tanács a Várhegyen egy parkot kívánt telepíteni, amelyek földmunkái a szőlőművelés során már eddig is bolygatott rétegeket tovább pusztíthatták volna, sürgőssé vált a hitelesítő ásatás, amelyet 1965. május 17–június 12 között végeztem el.

Anyagi lehetőségek miatt csak arra törekedhettünk, hogy a gépekkel feldúlt területen tiszt-

tázzuk, mennyit pusztítottak el az erődítésből. Szerencsére csak a sánc kis részét dúlták fel az ÉK-i oldalon, és azt sem teljes mélységben. A hitelesítő ásatás során a sáncot nem tudtuk teljesen átvágni, holott ez a sánc szerkezetének tisztázása érdekében elsőrendűen fontos lett volna. Az erődítés alaprajzát ezen a helyen azonban megnyugtató módon tisztáztuk.

A munka folytatására csak 1971-ben nyílt lehetőség. Ekkorra már több olyan új, régészeti és történeti adattal rendelkezünk, amelyek a község történetével és a várral összefüggésben állhattak. Szabó János befejezte a Várhegytől mintegy 600 m-re D felé eső későavar temető feltárását,¹ a vár közvetlen közelében levő Póctetőn Árpád-kori templom alapfalait figyelte meg és templom körüli temető két sírját tárta fel,² 1970–71-ben pedig elvégeztük a faluban álló gótikus templom régészeti és műemléki feltárását. Ennek során megtaláltuk az első építési periódus XI. századnál nem későbbi kisméretű templomának alapfalait, illetve ennek teljes nyugati oromfalát a jelenlegi templom homlokfalában³ (1. kép).

1971. július 19–26 között a sáncot teljesen átvágtuk az 1964-ben bolygatott terület mellett fekvő érintetlen részen, és a vár belsejében is kutatóárkot nyitottunk.

Az ásatások megfigyelései

A két alkalommal végzett tájékoztató jellegű feltárások megfigyeléseit összefoglalva rögzítjük, mert némely jelenséget csak egyik vagy másik alkalommal, másokat mindkét esetben megfigyeltünk.

A *sánc hossza* mintegy 400 m és teljesen körbefogja a Várhegy 120–140 m átmérőjű platójának szélét. A jelenlegi terepviszonyokat figyelembe véve úgy tűnik, hogy az erődítés bejárata az É-i részen volt⁴ (2. kép).

A *sánc szélessége* a feltárt részen 16–17 m. Ebből 4,5 m széles és mintegy 1,5 m mély a védőárok, amelynek belső szélétől emelkedik a sánc.

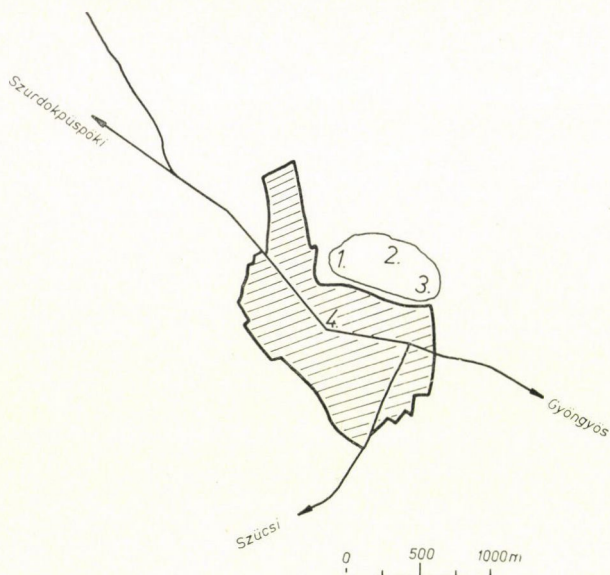
¹ Az 1965-ben leletmentéssel kezdődött és több alkalommal folytatott ásatás során 670–750 közé keltezhető későavar temetőt tárt fel. Vö. RégFüz Ser. 1. 22. (Bp. 1969) 42.; ArchÉrt 97 (1970) 313.

² RégFüz Ser. 1. 22. (Bp. 1969) 58.

³ A régészeti feltárást a szerző, a falkutatást Koppány Tibor építésmérnökkel és Levárdi Ferenc művészet-

történésszel közösen végeztük.

⁴ A Várhegy tetejéről 1 : 100 méretarányban 25 cm-es rétegvonalas felmérés készült, ez azonban mérete miatt közölhetetlen. Megtalálható az ásatásokról készült jelentés mellékleteként az egri Dobó István Vármúzeum, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában.

1. kép. Gyöngyöspata régészeti lelőhelyei. 1. Várhegy: földvár. — 2. Póc-tető: XI. századi templom. — 3. Elő-mály: későavar temető. — 4. Középkori templom
 Рис. 1. Археологические памятники д. Дьендешпата. — 1. Вархедь: крепость, земляными валами. — 2. Поцтето: церковь XI. века. — 3. Эломай: позднеаварский могильник. — 4. Церковь позднего средневековья
 Fig. 1. Les sites archéologiques de Gyöngyöspata. 1. Várhegy: fortin de terre. — 2. Póc-tető: église du XIe siècle. — 3. Elő-mály: cimetière avar tardif. — 4. Église médiévale

Az árok belső szélétől 7 m távolságra éri el a legnagyobb magasságát, a 3,5 métert, majd enyhén lejtéssel simul az eredeti terepszinthez.

A sánc szerkezete a következő: a lejtő aljához közel kiásták a 4,5 m széles és mintegy 1,5 m mély V alakú védőárkot; az ebből kitermelt földet feltehetően a lejtő aljába dobták. Az árok belső szélétől 1,5–2 m-re 0,8–1 m széles, nedves agyagba rakott kőfalat húztak. Ennek eredeti magasságát természetesen nem tudtuk megállapítani. A kőfal belső oldalához támasztva a talajra 2–3 m hosszú, 20–25 cm átmérőjű fatörzseket fektettek szorosan egymás mellé. Néhol ezekre keresztben fekvő, az alsókkal összeesapolt fatörzseket is megfigyeltünk. Ezek minden esetben teljesen megszervesedve kerültek elő az ásatás során. Erre a fából készült szerkezetre domborodik a vörösré égett sánc. A földréteg a sánc magjában a kohósalakhoz hasonlóan kemény, nagy tömbökben összeégett. A tömböket szétörve belsejükben 15–20 cm átmérőjű üreget találtunk, amelynek belső falán élesen kirajzolódott a fakéreg mintázata. Az üreg alján csak a fa hamuját találtuk. Ezek a fatörzslenyomatok több esetben a sánc alapsíkjára függőleges helyzetben kerültek elő. A sánc közepén több esetben nagyobb köveket is találtunk, ezek közül jó néhány egyik oldala kor-

mos volt. Olyan szemcsés, porózus vörös salakréteget is megfigyeltünk, amely feltehetően a sánc központi magjának kopása, porlása miatt keletkezett, mert ilyen, földdel kevert réteg takarta a pusztulás során betemetődött árkot. A sánc által védett belső oldalon bolygatott szürkés termőtalajban nagy mennyiségű, nem szabályosan rakott, de mindenképpen egy tömegben elhelyezkedő köveket találtunk, amelyeken mésznymokat figyeltünk meg (3. kép).

Az ásatás során előkerült leletanyag nagy része pattintott és csiszolt kőeszköz, bronzkori és koravaskori kerámia, de néhány X–XI. századi cseréptöredéket és a vörösré égett magban egy vasszőget is találtunk. A szárazon rakott kőfalán kívül, a lejtő aljához közel XV. századra utaló kerámia is került elő⁵ (12. kép).

Az erődítés belsejében megnyitott kutatóárokban 80 cm mélyen elértük a bolygatatlan talajt, de csak jellegtelen őskori kerámiát találtunk.

A fenti megfigyelések alapján a Várhegy erődítésével kapcsolatban két alapvető probléma vetődik fel: a *kronológia* és az *építési technika* kérdése. A következőkben e két kérdésre kívánunk feleletet adni, bár nem végleges és megnyugtató módon, de a rendelkezésünkre álló adatok csak ennyit tesznek lehetővé.

Az erődítés keletkezésének és használatának kora

Bár neolitikus eszközöket, bronzkori és koravaskori kerámiát is találtunk a feltárás során, előjáróban rögzíthetjük, hogy a vörösré égett sánc *nem őskori*, mert a X–XI. századra utaló kerámiát és vasszőget is találtunk a sánc vörösré égett rétegében. Az őskori leletek viszont arra bizonyítanak, hogy a Várhegyen már ebben az időben is település volt, és e telepék földjét használták fel az erődítés építések. A Várhegy alatt húzódó szőlőkben felszíni gyűjtés során magunk is sok őskori cserepet találtunk, de korábban már nagymennyiségben kerültek ilyenek a gyöngyösi Mátra Múzeum gyűjteményébe.

Nováki Gyula kitűnő tanulmányában⁶ összefoglalta az ún. égett sáncokra vonatkozó európai és magyar kutatás történetét. Az itt közölt adatok alapján a hasonló jellegű sáncok a IX–XI. századra keltezhetők.

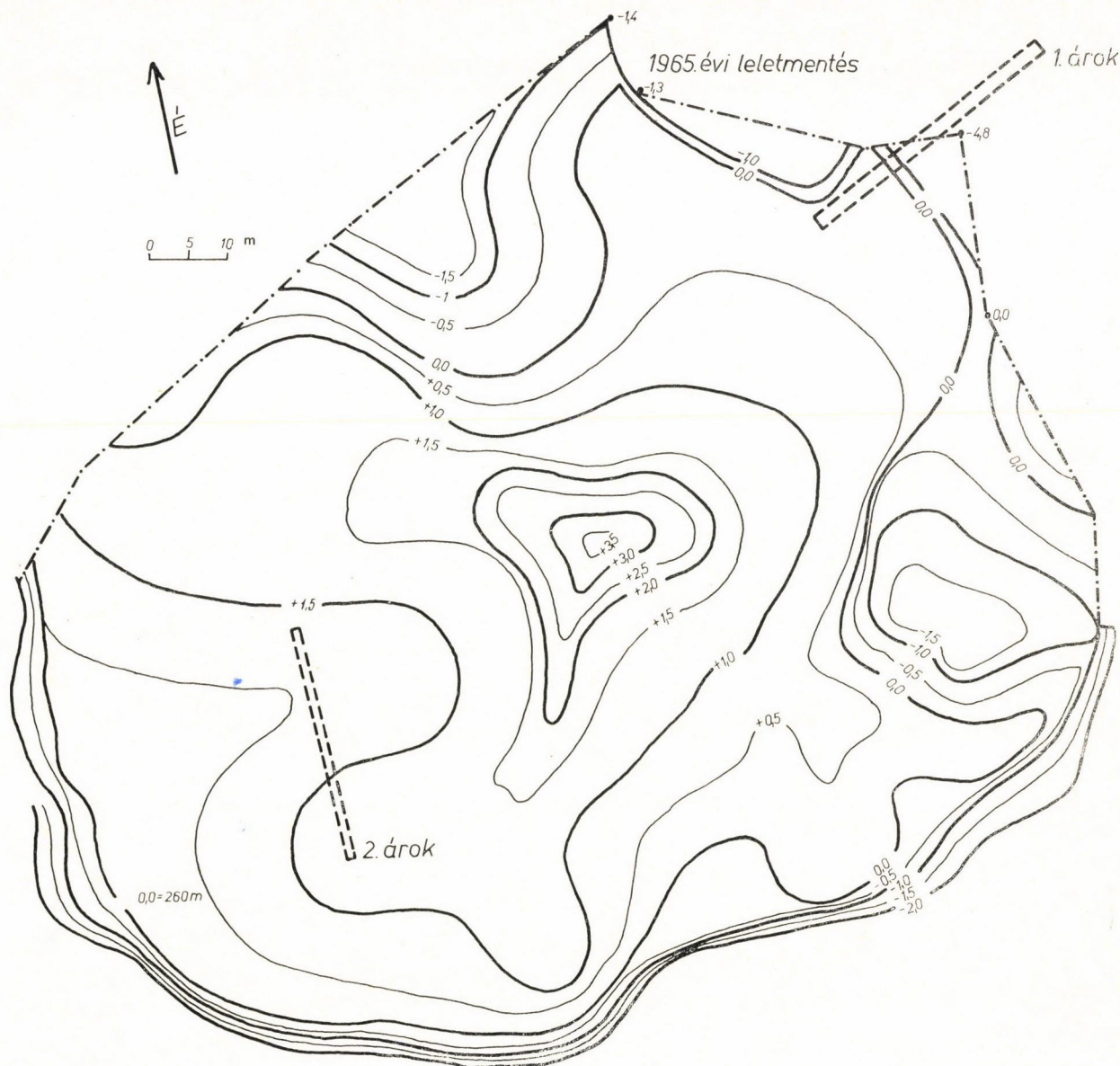
A történeti adatok ismeretében megkísérleljük a gyöngyöspatai Várhegy erődítésének pontosabb keltezését is.

A községnek nevet adó Pata nevét, illetve a vár építésének tényét Anonymus említi 32. fejezetében, amikor így ír: „*Tunc dux Arpad in silva Matra dedit terram magnam Edunec et Edumenec ubi postea Pota, nepos eorum, castrum construxerit, ex quorum etiam progenie longo post tempore rex Samuel descendit.*”⁷ A Gestában Ed és Edumen

⁵ Dobó István Vármúzeum Eger, Régészeti gyűjtemény 67.9.1–67.9.80. ltsz. A 12. képen a 67.9.52, 67.9.27, 67.9.28.1, 67.9.28.2., 67.9.28.4, 67.9.28.5., 67.9.28.6, 67.9.28.7 és 67.9.30 ltsz. töredékek láthatók.

⁶ Gy. Nováki: Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn. Acta ArchHung 16 (1964) 99–149.

⁷ SRH I. 73.

2. kép. Gyöngyöspata — Várhegy. Ásatási alaprajz
 Рис. 2. Дьендешпата-Вархедь. План раскопок
 Fig. 2. Gyöngyöspata — Várhegy. Plan des fouilles

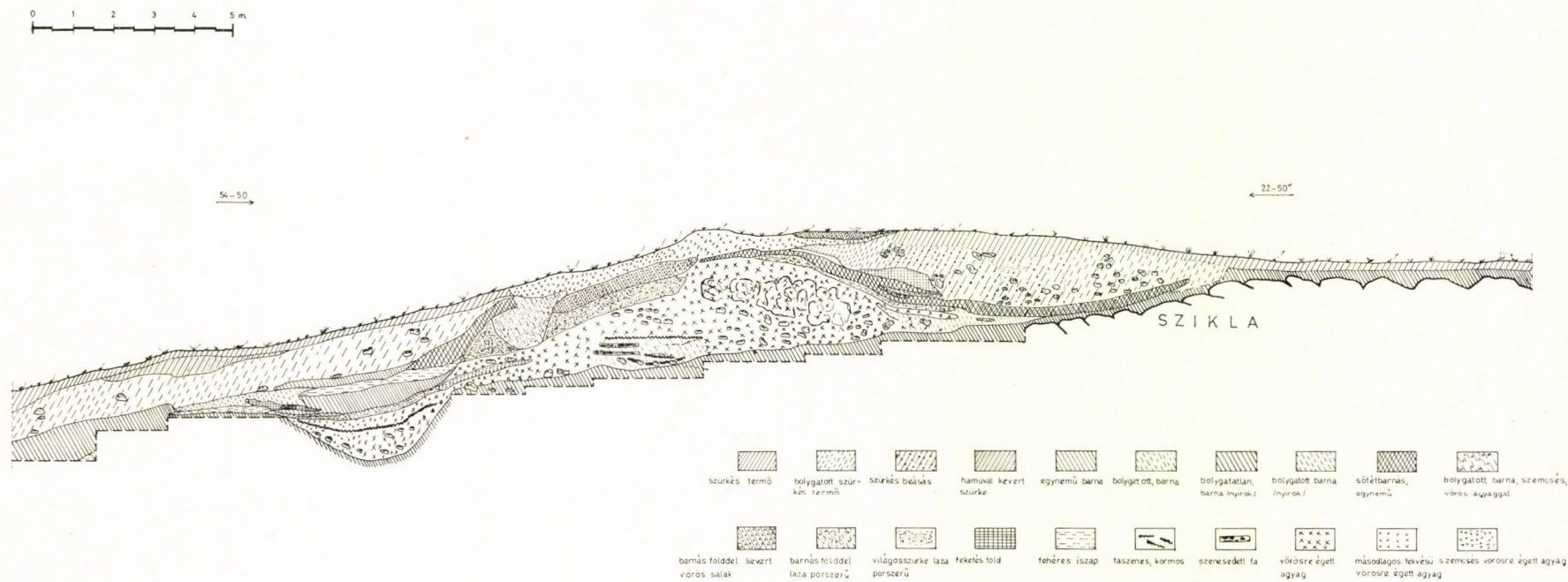
mint cumanus vezérek szerepelnek. Ha elfogadjuk azt, hogy Anonymus cumanjai azonosak a csatlakozott népek, jelen esetben a kabarok vezéreivel, akkor a fenti szöveg értelmében Pata a honfoglalókat követő második generációhoz tartozott. Györffy György a Pata nevű birtokok országos elterjedése alapján feltételezi azt, hogy Pata az Árpád-házba házasodott be, Géza fejedelem leányát vette feleségül, Aba Sámuel pedig Patának fia volt, mert szerinte „Istvánnak Sámuel sororius-a volt, ami az ifjabb nemzedék esetén a nővér fiát jelenti”.⁸

⁸ Györffy Gy., A honfoglaló magyarok települési rendjéről. ArchÉrt 97 (1970) 237.

⁹ Vö. Vajay Sz., Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár Évszázadai I. (1967) 63–100.

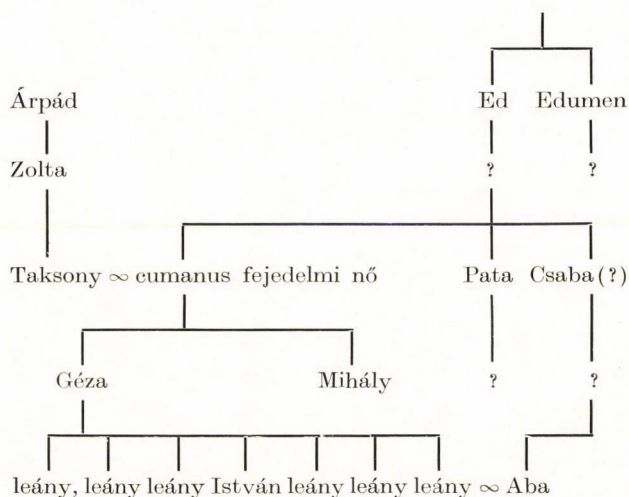
Pata azonban nem lehetett „államalapítás kori hadvezér”, egy 1000 körül élt főember, nem lehetett Géza fejedelem leányának férje, sem Aba Sámuel apja, mint ahogyan azt Györffy feltételezi. Pata ugyanis csak Géza fejedelem 995 körül született leányát vehette volna feleségül.⁹ Ha Aba Sámuel apjaként tételezzük fel Patát, akkor kronológiai zavarba kerülünk, hisz a fentiek szerint Aba csak 1010 után születhetett volna. A sororius rokonsági fok ebben az esetben a nővér férjét jelenti, és így Géza fejedelem leányát Aba vette feleségül.¹⁰

¹⁰ Korábban így vélekedett Györffy is: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. (Bp. 1963) 42. lapján, amikor így ír: „Aba Sámuel István király sógora s nádora volt.”

3. kép. A sánc metszete az 1. árok ÉK-i falában
 Рис. 3. Разрез вала по северо-западной стене шурфа № 1
 Fig. 3. Coupe du rempart dans le mur nord-est du fossé 1

Anonymus szövege szerint Aba nem Pata közvetlen leszármazottja, hanem Ed és Edumen nemzetségéből származik. Ha Györffy feltételezését Pata valamiféle Árpád-házi kapcsolatáról elfogadjuk, akkor ezt csak két generációval korábbra tehetjük, és ezek szerint a családi kapcsolatok így alakulhatnak

Pata ezek szerint nem házasodott be az Árpád-házba, hanem feltételezett leánytestvére Taksony felesége volt. Ennek leányunokáját Pata másik feltételezett, testvérének Csabának (a Bulcsuval, Léllal és Surrall együtt említett *Schaba*) unokája Aba vehette feleségül. Ez az általam vázolt családi kapcsolat megmagyarázná Pata részesülését az Árpád-házi birtokokból. A családfa kiküszöböli a kronológiai zavart is, érthetővé teszi Aba dinasztikus házasságát Géza fejedelem leányával, és Aba „*longo post tempore*” leszármazását is igazolja „*ex quorum . . . progenie*”.¹¹

Pata tehát, mint Taksony kortársa 950 körül lehetett felnőtt korban, amikor már olyan rangja és hatalma lehetett, hogy a róla elnevezett várat

megépíthette. Így tehát az erődítés keletkezésének korát a X. század közepére tehetjük.

A Mátra alján megtelepült nemzetség fejének téli szállása ezek szerint a gyöngyöspatai Várhegyen lehetett.¹² A környező terület honfoglaláskori megszállását bizonyítja az is, hogy a falu melletti Csákberek pusztán és a közeli Selypen honfoglaláskori sírok anyaga került elő.¹³ A falu határában több helyen – így a Várhegyen is – X–XI. századi kerámiát gyűjtöttek.¹⁴

A falu közelében a szolgálonépek településeire valló faluneveket találjuk: *Jobbágyi*, *Szücsi*, (Zagyva) *Szántó*, (Gyöngyös) *Halász*, (Gyöngyös) *Soly mos*, *Fedémes* (Pásztó mellett, ma Filimes pusztja), *Szekeres* (egyház) (elpusztult falu Hort mellett),¹⁵ valamint a (Gyöngyös) *Tarján* és (Gyöngyös) *Oroszi* helységneveket. Ez utóbbi kettő a nemzet-ségfő katonai kíséretét alkotó szabad harcosok települése, illetve a nemzetségfő védelmére álló druzsina jellegű testőrség faluja volt.¹⁶

A győgyóspatai erődtől minden bizonnyal jelentős lehetett és nem véletlen, hogy az egyház szervezés során főesperesi kerület székhelyének választották ki.¹⁷ A főesperesség XI. századra keltezhető templomát *Szabó János* a Várhegy szomszédságában levő Póctetőn 1973 nyarán tárta fel.¹⁸ Éppen az a tény, hogy a főesperesi székhelyek általában egy-egy királyi megye területének feleltek meg, indította a századvég kutatóit arra, hogy Pata vármegye létét bizonygassák.¹⁹

A község és a vár történetére vonatkozóan nem ismerünk XI–XII. századi adatokat. A XIII. század végén az Aba nemzetség egyik ágának férfitagjai között azonban ismét feltűnik a Pata személynév; 1275-ben Pata fia Demetert és Pata fia Patát említi egy oklevél.²⁰ Az ismételten előforduló azonos személynév bizonyíték arra, hogy az Aba nemzetség tagjai között még a XIII. század végén is élt az a nemzetségi hagyomány, amely szerint a család ősei közé sorolták a X. században élt nemzetségfőt.

Bár a község birtoklástörténetét az okleveles adatokból nyomon tudjuk követni, de a XV. szá-

¹¹ A családfára vonatkozóan Vö. *Vajay Sz.*, i. m. és SRH I. 111., 114. és uo. 3. jegyzet. — A családfán Ed helyén természetesen Edumen is állhat, sőt Aba leszármazását a testvérágon is feltételezhetjük, bár így nehezebben válik érthetővé dinasztikus házassági kapcsolata. Pata feltételezett testvérének Csabának, szerepeltetése kronológiailag helytálló; az említett vezérekkel a X. század közepén vesz részt a kalandozásokban. A hunmagyar krónikában Ed és Edumen atyjaként Attila fia, Csaba szerepeltetése a krónikaszerző fantáziájának tudható be. Erre a geneológiára vö. *Sz. P. Tolstov*, *Az ősi Chorezm* (Bp. 1950) 233. és *С. П. Толстов*, *Хорезмийская генеалогия*. Самуила АБЫ. СЭ 1957. № 1. 104—7. *Györffy* szerint [A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Sz. 93 (1958)] „... Csabát olyan alapon lehetett az Abákkal összekötni, hogy az Aba nemzetségnek volt egy Csaba nevű őse.” I. m. 59. Ez lehetett az Aba nemzetségből sarjadt Csobánka nemzetség névadó őse is. Vö. *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. (Bp. 1900) 8, 19—.

¹² Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország ... 42.

¹³ Selyp: *Hampel J.*, Alerthümer des frühen Mittelalters in Ungarn II (Braunschweig 1905) 568–572. Csákberek: Uo. II. 848–849. *Uo.*, Újabb tanulmányok a honfoglalás kor emlékeiből (Bp. 1907) 163–164., 53. tábla. Az itt közölt szabaly az egri Dobó István Vár-múzeum régészeti gyűjteményében, 54. 1.1 ltsz.

¹⁴ Kozák E., Atkár, Nagyréde és Gyöngyöspata régészeti lelőhelyei. EgrIMÉ 2 (1964) 148—149.

¹⁵ Vö. *Heckenast G.*, Fejedelmi (királyi) szolgáló-
népek a korai Árpád-korban (Bp. 1970).

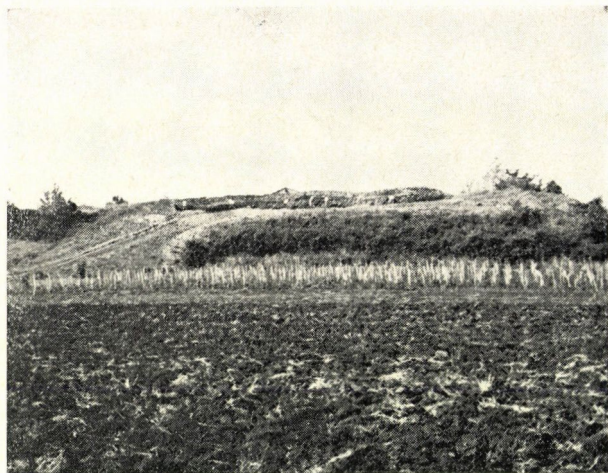
¹⁶ Vö. *Györffy* Sz 93 (1958) 41–42, 580–581.

¹⁷ *Ortvay T.*, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század végén I. (Bp. 1891) 131—134.

¹⁸ A kb. 10×11 m-es hajóhoz félköríves szentély csatlakozik. Későbbi periódusban egyenes záródású, kisebb méretű templomot emeltek a régi romjain. Az ásató szíves szóbeli közlése.

¹⁹ Botka Tivadar és Balássy Ferenc vitáját lásd Sz 1872–1873. évfolyamaiban. A kérdésben állást foglalt Bártfai Szabó L., Pata és Újvár megyék [Sz (1907) 193–218.]

²⁰ HO VI, 211.

4. kép. A Várhegy É felől
Рис. 4. Вид крепостной горы (Вархедь) с севера
Fig. 4. Le Várhegy depuis le nord

5. kép. Szenesedett gerendaszerkezet a vörösre égett
sánc tömbjével
Рис. 5. Обугленная деревянная конструкция и красная
обожженная земля вала
Fig. 5. Structure de poutres carbonisée avec le bloc du
rempart brûlé rouge

zad közepéig a várról nem történik említés. Szinte bizonyosnak vehetjük, hogy a XIII. század folyamán jelentőségét elvesztve pusztulásnak indult.

²¹ Bártfai Szabó L. Sz (1907) 202–204. — A vár XV. századi használatának tárgyi bizonyítéka a kevés

A husziták észak-magyarországi terjeszkedése következtében veszélyeztették az egri püspökség birtokait, ezért 1458-ban Rozgonyi Sebestyén vezérlete alatt Héderváry László egri püspök csapatai segítségével döntő támadás indult ellenük. Részleges sikereket értek ugyan a hadjáratban, de az újraszerveződött huszita csapatrészek közül Zagyvafői Andrisko és Uhrik 1460. április 29-én 600 katonával elfoglalta Patát és a Várhegyen védelemre rendezkedtek be, felhasználva a már pusztulófélben levő erődítés részleteit is. Rozgonyi támadó serege május 1-én körülfalta a várat és megkezdte ostromát. Kezdeti sikerek után a támadók visszavonultak, de július 4-én Mátyás király is megérkezett, sőt ágyút is hoztak a vár ostromához. A husziták 1460. július 8-án feladták a várat, a király pedig felgyújtatta az erődítést.²¹

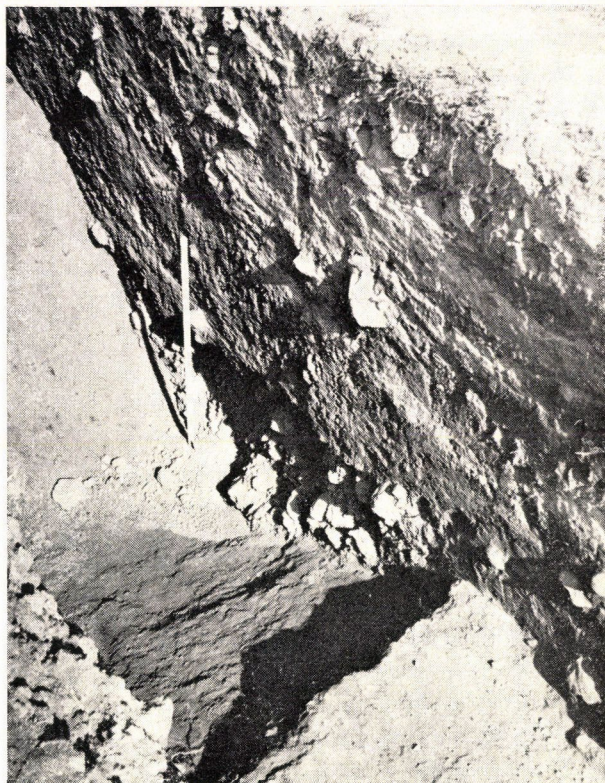

6–7. kép. Szenesedett gerendák a szárazon rakott kő-
fallal
Рис. 6–7. Обугленные бревна и каменная стена с сухой
кладкой
Fig. 6–7. Poutres carbonisées avec le mur de pierre
maçonné à sec

számban előkerült XV. századi kerámia.

8. kép. A sánc átvágása az erődítés ÉK-i részén
 Рис. 8. Прорез вала на северо-восточной стороне
 Fig. 8. La percée du rempart sur la partie nord-est de la fortification

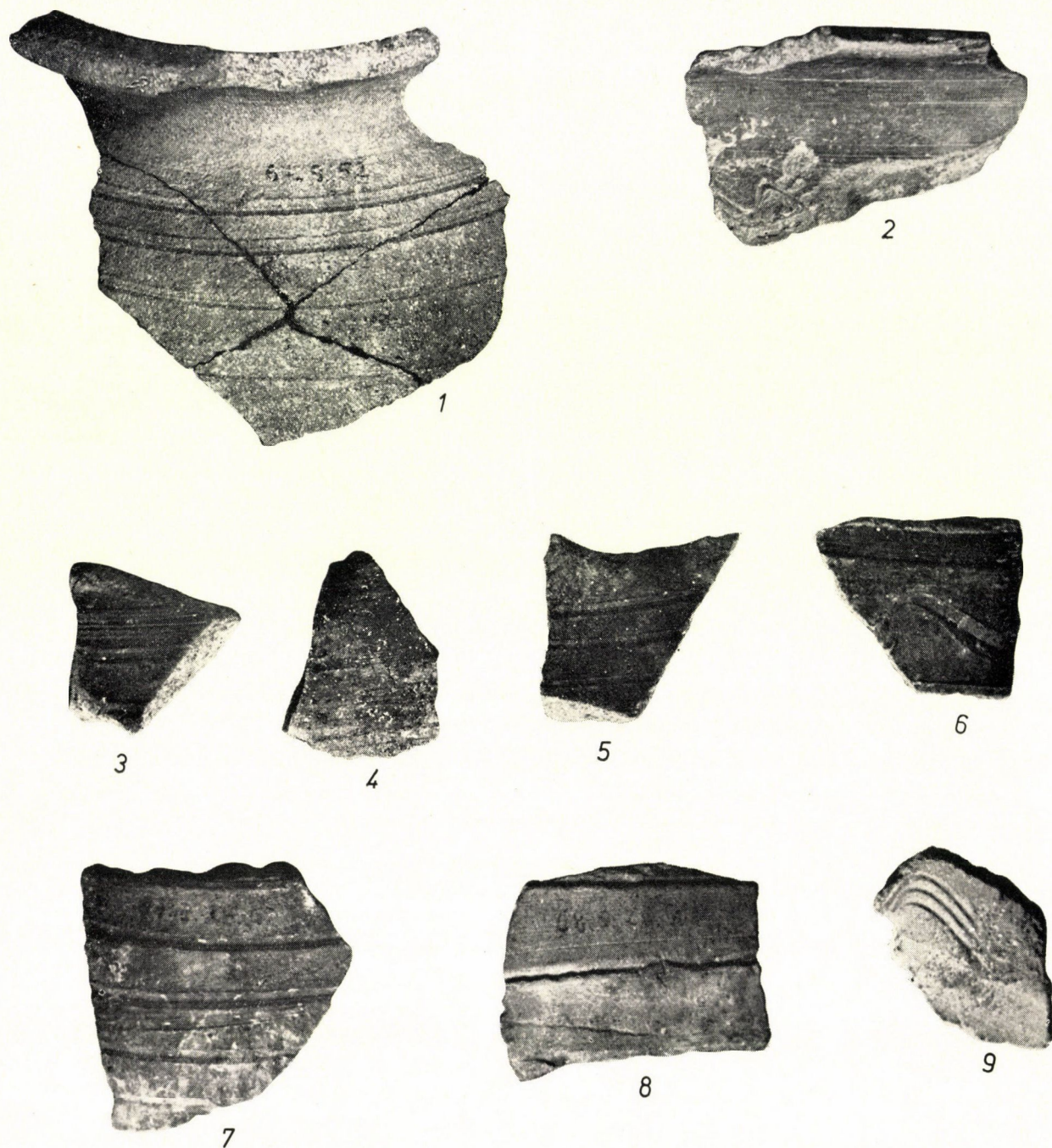
9. kép. A védőárók
 Рис. 9. Ров
 Fig. 9. Le fossé

10. kép. Szenesedett gerenda a sánc aljában
 Рис. 10. Обугленное бревно в основании вала
 Fig. 10. Poutre carbonisée sur le bas du rempart

11. kép. A vörösre égett sáncmag
 Рис. 11. Обожженное красное ядро вала
 Fig. 11. Le noyau du rempart cuit rouge

12. kép. X–XI. századi kerámiatöredékek
Рис. 12. Обломки керамики X–XI вв.
Fig. 12. Fragments de céramique des Xe et XIe siècles

Ez az egyetlen történeti adat, amely a patai várban nagyméretű tűzvészről szól. E késői adatot azért említjük, mert átvezet bennünket a másik problematikus kérdés tárgyalásához, az erősítés építési technikájának vizsgálatához.

Az erősítés építési módja

A feltárás során megfigyelt vörösre égett sánc nem keletkezhetett a fentebb említett 1460-as

tűzvész nyomán. Elképzelhetetlen olyan favár, amelynek leégése 3,5–4 m mélyen átégeti a talajt. A huszita csapatnak ideje nem volt arra, hogy nagyterjedésű palánkot, boronafalat emeljen. A vörösre égett sáncot tehát X. századi építési technikának tarthatjuk.

Az ásatási megfigyelések a sánc szerkezetét közel megnyugtató módon tisztázták, de nem szolgáltatott olyan adatokat, amelyek az építkezés technikájára közvetlenül vonatkoznának. *Nováki*

tanulmányából ismerjük az erre vonatkozó véleményeket, amelyeket itt hely hiányában nem áll módunkban ismertetni. Ezek is egyöntetűen meg-egyeznek azonban abban, hogy az átégés nem tűz-vész, hanem építési gyakorlat eredménye.

A kérdés megoldásának nehézsége abból az egyszerű fizikai tényből adódik, hogy ilyen nagy-mennyiségű földtömeg kiégetéséhez igen nagy és tartós hőre van szükség, ennek előállítása pedig a levegő oxigénjének hiányában elképzelhetetlen. A sáncok általában homogén átégett réteget alkotnak, tehát törvényszerűen megkövetelik azt, hogy a sánc alsó rétegébe is valamilyen módon bejusson a levegő.

Az éghető anyagot csak a sánc aljában össze-rakott fatörzsek, illetve az erre merőlegesen, va-lamiféle rendszerben összerakott és vizes földdel betapasztott fatörzsek adhatták. Az így összeállí-tott palánkrendszerből szinte lehetetlen volt né-hány fatörzset úgy kihúzni, hogy ezáltal levegő-járatok keletkezzenek. 1964-ben, a géppel végzett földmunkák során olyan jelenségeket figyeltek meg az itt dolgozók, amelyek esetleg magyaráza-tul szolgálhatnak a feltétlenül szükséges légjára-tok bizonyítására. Elbeszélésük szerint a sáncban több helyen körben rakott kövekből kialakított 60–80 cm átmérőjű „kemencét” figyel-tek meg, amelyek korommal voltak tele. A hi-telesítő ásatás során ezeket a kormos köveket megtaláltuk ugyan, de nem eredeti helyükön. A feltárás során arra törekedtünk, hogy in situ ta-

láljunk ilyen „kemencét”, de ez sem 1965-ben, sem 1971-ben nem sikerült.

A földgépek oldalról kezdték el a sáncot bon-tani, és az elbeszélések szerint ezek a kemencék a sánc alapjához közelebb eső felületen kerültek elő. Ez a megfigyelés annyiban vág egybe az ása-tások során előkerült jelenségekkel, hogy kb. ebben a magasságban találtuk a szenesedett fa-törzseket.

Véleményem szerint a sánc feldombolása köz-ben sárba rakott kövekből függőleges irányú, szűk kürtöket alakítottak ki, amelyeket egymással vízszintes irányú, kövekből összerakott légjára-tok kötöttek össze. Ezek biztosíthatták a sánc belsejében áramló levegőt. Valamilyen módon meggyújtották a gerendaszerkezetet, az így kelet-kezett hő átégethette a fölötte domborodó föld-réteget. E feltevés valószínűnek látszik, de a fenti jelenségeken kívül más bizonyítékkal nem rendel-kezőnk erre az építési gyakorlatra vonatkozóan. Amennyiben a további kutatások során ezek a kürtők előkerülnének, úgy megoldódnak e hosszú idő óta vitás kérdés is.²²

A Magyarországon eddig ismert égett sáncos erődítések elhelyezkedését vizsgálva szembetűnik, hogy ezek elsősorban a határvidéken találhatók. Tekintettel arra, hogy a gyepük védelme a hon-foglalás után elsősorban a csatlakozott népek fel-adata volt, az ilyen jellegű építési gyakorlatot ezeknek a népeknek a hagyományaiban kellene keresnünk.

Kovács Béla

DIE AUSGRABUNGEN IN GYÖNGYÖSPATA-VÁR

Auszug

Der Várhegy genannte Berg bei Gyöngyöspata hat in 260 m Höhe ein Plateau mit einem Durchmesser von 120–140 m; darauf befindet sich ein Wall, von dem eine etwa 400 m lange Strecke auch heute beobachtbar ist. Schon früher kam bei Sammlerarbeit auf der Oberfläche in diesem Gelände urzeitliche und aus dem 10–13. Jahrhundert stammende Keramik zum Vorschein. 1965, bei einer Rettungsgrabung, konnte die Präsenz des sog. „ausgebrannten Walls” authentisiert werden; 1971 haben wir, im Rahmen des Themas „Forschung in den Sitzen der Sippenoberhäupter und der Comes” den Wall durchquert, um seine Struktur zu erkennen.

Im freigelegten Teil ist der Wall 16–17 m breit; der dazugehörige Graben beim Fuß des Wall es ist 4,5 m breit und 1,5 m tief. Die maximale Höhe des Walls be-trug im Ausgrabungsgelände 3,5 m. Folgende Struktur konnte beobachtet werden: In den Boden des Hangran-des wurde der Graben gegraben, und an seiner Innen-seite eine 1 m dicke Steinmauer ohne Mörtel gebaut. Neben diese wurden Baumstämme waagrecht auf den Boden gelegt, überwiegend parallel zur Mauer, stellen-weise aber auch querliegend. Dieses Holzgerüst wurde

mit feuchtem Lehm bedeckt und sodann ausgebrannt, bis eine homogene, rote, harte Masse entstand. Es ist anzunehmen, daß es im Inneren des Walls für diesen Zweck auch Luftröhren im Interesse des guten Aus-brennens gab; *in situ* aber konnten solche nicht beo-bachtet werden.

Historischen Quellen zufolge wurde die Burg vom Sippenoberhaupt Pata um 950 gebaut (Pata ist der Na-mengeber der auch heute bestehenden Gemeinde): spä-ter wurde sie von der verwandten Aba-Sippe bewohnt. Im Verlauf des Ausbaus der Kirchenorganisation wurde das Dorf zum Zentrum des Erzdechantenbezirks; die Ruinen der Kirche wurden in der Nähe des Várhegy, auf dem Póc-tető gefunden. Im 13. Jahrhundert verlor die Burg an Bedeutung, und sie verfiel mit der Zeit. 1460 wurde sie von einer kleinen Hussitengemeinde besetzt und oberflächlich befestigt, doch gaben die Hussiten die-sen Platz, nachdem er zwei Monate lang belagert wurde, auf.

Die Freilegungen dienten nur zur Orientierung; ihre Fortsetzung wird weitere Angaben über die Struktur der frühen Erdwälle liefern.

B. Kovács

²² Feltétlenül szükséges lenne a sánc általam vázolt szerkezetét 1 : 5 vagy 1 : 10 kicsinyítésben elkészíteni, majd kísérlettel meggyőződni arról, hogy ilyen módon

lehetséges-e ennek begyűjtása és kellő mennyiségű hő fejlesztése.

A KUNOK MEGTELEPEDÉSE MAGYARORSZÁGON

Tisztelet a 75 esztendőös Rásonyi Lászlónak

A magyarországi kun települések története két nagy korszakra osztható. A betelepülés után kialakuló s a magyar viszonyokhoz egyre inkább hasonló középkori települési rendszer a török hódoltság alatt sorvadt el. Helyén a XVIII. században nagyhatárú városok és falvak virágoztak fel, melyek napjainkig élő alkotóelemei alföldi településhálózatunknak. Természetesen csak a régi települési rendszer esik vizsgálódási körünkbe, a sajátos kun fejlődés jellemző vonásait feltehetőleg ez rejtette magában.

Az Alföldön már a múlt század vége óta jelentős kísérletek történtek a török hódoltság alatt elpusztult falvak felkutatására, így a két Kunság településtörténeti vizsgálatának komoly régészeti előzményei vannak. A Kiskunság délkeleti részén, Szeged környékén *Reizner János, Tömörkény István, Móra Ferenc* és *Széll Márta* kutatásait, a Duna–Tisza köze középső területein (a mai Bács-Kiskun megye legnagyobb részén) *Szabó Kálmán* és *Papp László* tevékenységét kell megemlítenünk, míg a Nagykunságon *Györffy István* településföldrajzi munkái mellett *Bartucz Lajos* antropológiai célú ásatásai szolgáltatnak értékes településtörténeti adatokat. Végül *Méri István* munkásságáról kell szólnunk, amely módszertani és gyakorlati szempontból egyaránt új korszakot nyitott a magyar középkori falukutatásban. Kutatásainak java része éppen kun területen folyt, s így mind az egyes falvak megismerésében (Túrkeve–Móric), mind a településállomány rekonstrukciójában (nagykunsági és kiskunsági terepbejárások) támaszkodhatunk rá.

Mindezen országos viszonylatban is kiemelkedő részletkutatások ellenére a kun településtörténet összefoglaló feldolgozása még nem született meg. Egy ilyen munkával kapcsolatban egyre fokozódó igényeket támasztana az érdekelt tudományágak fejlődése, nem kevesebbről lenne szó, mint mai

megyéink közül Fejér, Pest, Heves, Szolnok, Bács-Kiskun, Csongrád és Békés, valamint a Dél-Alföld jugoszláviai és romániai részének rendszeres történeti földrajzi, településföldrajzi, helynévtudományi és régészeti topográfiai feldolgozásáról. Célratörő intenzív kutatásra — legalábbis régészeti szempontból — egyelőre csak hazánk területén számíthatunk.

A középkori településekre vonatkozó régészeti adatok nagy része még összegyűjtésre vár, ezért egyelőre nem is lehet szó a kun szállásterületek településtörténetének megírásáról. Jelenleg a megtelepedés néhány kulcsfontosságú kérdését próbáljuk tisztázni, illetve összegezni az eddigi kutatásokat. A következő fontosabb problémákkal kívánunk foglalkozni: a kun betelepülés előzményei; a kunok által megszállt terület települési viszonyai a kunok beköltözése előtt; a Magyarországra települt kun népesség száma, összetétele és elhelyezkedésének rendszere; az állandó szállások kialakulása.

1. A betelepülés előzményei

A kelet-európai kun fejedelemség csaknem két évszázados önálló fejlődésének a mongol hódítás vetett véget. 1223-ban a Kalka menti csatában a szövetséges kun és orosz csapatok súlyos vereséget szenvedtek a mongoloktól, de ezt az első sorban felderítő-előkészítő jellegű hadműveletet még nem követte megszállás.¹ A mongolok következő hadjárata 1237-ben kezdődött.² 1238-ban sorra leigázták az orosz városokat, majd a kun földet, Dest-i Kipcakot árasztották el.³ A kunok fejedelme, Köten egy újabb vereség után még 1238-ban bebocsátást kért a magyar királytól, és 1239-ben a kunok töredékei Magyarországra költöztek.⁴

* Jelen tanulmány átdolgozott formája az ELTE Bölcsészettudományi Karára 1973-ban benyújtott „A magyarországi kunok régészeti emlékei” c. doktori disszertáció 2. fejezetének.

¹ *Lederer E.*, Sz 86 (1952) 341., *Schütz Ö.*, Sz 93 (1959) 221.; Napkelet felfedezése. *Julianus, Plano Carpini* és *Rubruk* útjelentései. Közreadja *Györffy Gy.* (Bp. 1965) 26.; A mongolok titkos története. Közreadja *Ligeti L.* (Bp. 1962) 184.

² *Ligeti L.*, i. m. 186.

³ *Grousset, R.*, L'empire des steppes. Attila. Gengis-khan. Tamerlan. ⁴ (Paris 1952) 329–330.; *Spuler, B.*, Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–

1502.² (Wiesbaden 1965) 17–20.; *Греков, Б. Д.*—*Якубовский, А. Ю.*, Золотая Орда и ее падение. (Москва—Ленинград 1950) 58, 211–216.

⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Szerk. *Szentpétery, E.*, (Bp. 1937–1938) (továbbiakban: SRH) II. 553–554.; *Gyárfás I.*, A jász-kunok története. I–IV. (I–II.: Kecske-mét 1870, 1873; III.: Szolnok 1883; IV.: Bp. 1885) II. 260–261. — *Kúthen* kun fejedelem nevének egykorú kiejtése a névtudományi kutatások szerint *Köten* volt: *Rásonyi, L.*, Acta LingHung 7 (1957) 111–114.; *Ua.*, Acta ŐrHung 20 (1967) 143–144.

Köten kán egyetlen lehetséges választása valóban a menekülés volt. A mongolok már a Kalka menti csata óta jogos birtokuknak tekintették Kunországot, az oroszok és a magyarok felé orientálódó és nekik legutóbb is ellenálló kun uralkodó sorsa tehát még behódolás esetén is reménytelen lett volna; az ellenállást pedig a mongolok mindenütt kíméletlenül megtorolták.⁵ Magyarország megtámadásának egyik ürügye a Julianus által közölt káni levél szerint éppen a korábban legyőzött kunok befogadása volt, azaz a korona hatalmának kiterjesztése a moldvai kunság területére,⁶ kézenfekvő tehát, hogy az 1239-es kun betelepítés még csak fokozta a mongolok bosszúvágyát. Amikor a tatárok Magyarország ellen vonultak, az újabb hódítás előkészítésén és IV. Béla foglyul ejtésén kívül egyik hadicéljuk valószínűleg a kun fejedelem kézrekerítése volt; az uralkodókat sohasem mulasztották el üldözni, mivel személyük a védekezés, illetve ellenállás újjászervezésének magja lehetett.⁷ A kun nép jelentős része ugyanis — amint azt a szovjetföldi kutatások régészeti oldalról is bebizonyították — helyben maradt, s alapját képezte az Aranyhorda népességének, amelyben a mongol etnikum csak vékony uralkodó réteget jelentett.⁸

A mongol invázió hatására a kelet-európai sztyeppen nagymérvű belső vándorlás zajlott le a biztonságosabbnak látszó peremterületek felé. Már az 1222–1223-i hadjárat következtében megindult a menekülés a Volgán túli területekről a Krímbe, Moldvába, a Rosz folyó vidékére.⁹ Az 1237-ben kezdődő tatárjárás hatására újabb nagy tömegek menekültek a Dnyesztertől nyugatra, a Prut-Szeret és az Al-Duna medencéjébe, s amint Szörény, Havaselve és Moldva *komán* népnévből származó helynevei is tanúsítják, ezek egy része itt meg is telepedett.¹⁰ Köten kunjai szintén Moldva felől érkeztek Magyarországra.¹¹

IV. Béla először az ország különböző részein adott birtokokat, illetve településre alkalmas helyeket a kunoknak, csak a fejedelmi nemzetséget telepítette le a királyi udvarhoz közel, Pest megyében.¹² Ez a szétszórt telepítési mód egyrészt biztonsági okokkal magyarázható — mint a korábbi gyakorlatban a besenyők elhelyezése¹³ —, másrészt pedig azzal, hogy az ország belsejében

már nem volt olyan településre alkalmas, egybefüggő lakatlan terület, amely elég nagy lett volna a kunok számára. Bár alig van rá adatunk, érdekes lenne ennek az első megtelepítésnek a földrajzi ismerete is a tatárjárás hazai előzményei, illetve a magyar birtoktörténet szempontjából, de a kun településtörténet szemszögéből kisebb jelentőségű, hiszen 1241-ben, Köten fejedelem meggyilkolása után a kunok kivonultak az országból. Ezzel magyarországi történetük néhány évre megszakadt, kialakulófélben levő településeik megszűntek.

1239 és 1241 között a magyarok és a kunok viszonyának elmérgesedésében kétségtelenül jelentős szerepet játszott a telepítési mód is.¹⁴ A kunok ilyen rövid idő alatt képtelenek voltak beilleszkedni a kiteljesedő magyar településhálózatba, melyet szállásbirtokaik meg-megbontottak.

A tatárjárás után IV. Béla ismét behívta a kunokat, akik ezekben az években a Balkánon tartózkodtak. 1246-ban már részt vesznek a király Ausztria elleni hadjáratában,¹⁵ 1247-ben, V. Istvánnak a kun fejedelem lányával tartott lakodalmán hűségesküet tesznek a magyar királynak.¹⁶ Települési helyzetüket IV. László 1279. aug. 10-i oklevele rögzítette: ezúttal már többé-kevésbé egybefüggő szállásterületet jelöltek ki számukra az Alföld középső részén elnéptelenedett vidékeken, a Duna és a Tisza között, illetve a Körös, a Maros és a Temes folyók környékén.¹⁷

2. A kun szállásterület települési viszonyai a tatárjárás előtt

Történetírásunk vitatott kérdései közé tartozik, hogy a tatárjárás milyen következményekkel járt középkori települési viszonyaink alakulásában, településhálózatunk fejlődésében. Egyelőre nem határozható meg pontosan a pusztulás vidékenként változó mértéke, tisztázásra vár a tatárjárás hatása a falu-pusztásodás folyamatában s a városi és mezővárosi fejlődésben, kétségtelen azonban, hogy IV. Bélának az ország sebeit gyógyító intézkedései közül a kunok második betelepítését tekinthetjük a legjelentősebb népesedési akciónak.

⁵ Schütz Ö., Sz 93 (1959) 222–223.; Györffy Gy., i. m. 27.; volgai bolgár, kun és alán lázadások leveréséről: Греков, Б. Д.—Якубовский, А. Ю., i. m. 59.

⁶ Györffy Gy., i. m. 50.

⁷ Schütz Ö., i. h.

⁸ Зяблин, Л. П., СА 22 (1955) 83–96.; Федоров—Давыдов, Г. А., Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. (Москва 1966) 150–163, 204–212.

⁹ Györffy Gy., i. m. 15–16., 122.; (Греков, Б. Д.—Якубовский, А. Ю., i. m. 50.; Федоров—Давыдов, Г. А., i. m. 228.

¹⁰ Gyárfás I., i. m. II. 242–243.; Lükő G., Etn 46 (1935) 95–96.; Rásonyi, L., Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'Etat des Roumains. L'origine des Basaraba. (Bp. 1936) 10–16.

¹¹ Györffy Gy., i. m. 26.

¹² SRH II. 557.; Gyárfás I., i. m. II. 263.

¹³ Kniezsa I., A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. (Bp. 1937) 323–337.; Györffy Gy., Besenyők és magyarok. KCsa I. kieg. köt. (Bp. — Leipzig 1939) 397–500.

¹⁴ SRH II. 554, 557.

¹⁵ Gyárfás I., i. m. II. 282.

¹⁶ Györffy Gy., Napkelet ... 116–117.

¹⁷ „Et quia copiosa multitudo Comanorum copiosum terre spacium capiebat, statuimus, ut hi, qui cum generatione sua inter Danubium et Ticiam, aut iuxta fluvium Kriss, vel inter flumina Morus et Kris, aut ex utraque parto fluminis eiusdem, vel inter flumina Tymus et Maros aut circa eadem descenderant, ... super eisdem fluminibus seu locis, sive terris, super quibus primitus quamlibet generationem cum suis tabernaculis dominus Bela rex ... descendere fecerat, ibi et nunc descendant ...” (Gyárfás I., i. m. II. 439–440.)

A kunok és a minden bizonnyal velük együtt beköltöző jászok az Árpád-kori Pest, Fejér, Csongrád, Bodrog, Heves, Szolnok, Békés, Csanád, Temes (és esetleg Keve) vármegye határában, a kalocsai érsekség, a váci, egri, váradi és csanádi püspökség fennhatósága alá tartozó területen telepedtek meg. Szállásterületük zöme — a Kiskunság, a Nagyikunság, valamint a hódta- csata után elhagyott Maros—Körös köze — csaknem teljesen fehér foltként jelentkezik az Árpád-kori forrásokban, tévedés lenne azonban ebből a terület lakatlanságára következtetni.

Az okleveles anyag hiányát *Knieszsa István* a helynevek elemzésével próbálta meg áthidalni és arra az eredményre jutott, hogy mind a Duna—Tisza közén, mind a Nagyikunságon számottevő magyarság élhetett a tatárjárás előtt; földrajzi-vízrajzi okok, valamint a kun betelepítés ténye miatt mégis gyér lakosságot tételezett fel.¹⁸ Az újabb településtörténeti munkák a kérdéses tájegységen szintén kisebb népsűrűséggel, ritkább településhálózattal számolnak.¹⁹ *Györffy György* hangsúlyozza, hogy a Duna és a Tisza közötti lösz- és homokhátságon a szórványos okleveles anyag alapján is feltételezhetünk belterjes földművelést; a településállományt a tatárjárás pusztította el, s az okleveles anyag hiánya is végső soron a pusztítással és a kun betelepítéssel magyarázható, amely tekintélyes területet kapcsolt ki hosszú időre az okleveles gyakorlatból.²⁰

Valóban a Tisza középső folyásának vidéke volt legjobban kitéve a mongol hadak pusztításainak. *Györffy Gy.* becslése szerint Bodrog és Békés megyében legalább 50%-os volt a pusztulás, Csongrád megyében a falvak 75%-a, Csanád megye mezősegi részén pedig 80%-a enyészett el 1241—1242-ben.²¹ *Szabó István* még ezekkel a mértéktartó számításokkal szemben is óvatosságra int, mivel a korszakra jellemző nagyfokú pusztásodás nemcsak a mongolok számlájára írható.²² Általánosságban elfogadható, hogy a nagy folyók mocsarai jobban megvédték a lakosságot az ellen-

ségtől, a legnagyobb arányú elnéptelenedéssel pedig a lösz- és homokhátságok nyíltabb terepén kell számolnunk, ahol a kun betelepítés szolgálta a népesség pótlását.²³ Az élet megindulásakor fokozottan érvényesülhetett a termékenyebb folyóvölgyek településföldrajzi vonzása, tehát az Alföld településhálózata a kunoktól függetlenül is átrendeződött volna, de megjelenésük természetesen erősítette ezt a folyamatot.

A pusztásodás mértékének pontosabb becslése és az Árpád-kori faluhálózat rekonstruálása a régészeti források bekapcsolásával lehetséges lenne, jelenleg azonban teljes terepbejárások híján csak az eddigi részletkutatásokra támaszkodhatunk.

Szabó Kálmán a Kecskemét környékén évtizedeken keresztül folytatott ásások során több késő középkori pusztá határában talált Árpád-kori falumaradványokat, melyekre nincsenek egykorú írásos adatok. A szűkszavú és kevésbé dokumentált közlések ugyan óvatosságra intenek, de véleményünk szerint a következő lelőhelyeket biztosnak tekinthetjük: Aranyegyháza, Ballóság, Bene, Fülöpszállás—Kerekegyháza, Kecskemét—Árvaház, Kerekegyháza—Kápolnamalom, Lajosmizse—Berény—Bene, Móricgát, Orgovány, Pálmonostora.²⁴ Ezenkívül lokalizált és megásott néhány, az okleveles anyagból is ismert faluhelyet: Alsómonostor, Felsőmonostor, Tiszaug.²⁵

A fentiekén kívül azonban számos egyéb helyről is van régészeti adatunk arra, hogy a kun szállások területén magyar falvak álltak a tatárjárás előtt. *Bács-Kiskun megye*: Balotaszállás—Halomhegy,²⁶ Harkakötöny—Kötönypuszta—Kossuth TSz,²⁷ Kiskunmajsa—Bodoglár—Sebők Lajos földje,²⁸ Kisszállás—Templomdomb,²⁹ Kunfehértó—Alsó fehértó,³⁰ Kunfehértó—Templomdomb,³¹ Madaras—Bajmoki út,³² Madaras—Halmok,³³ Madaras—Kígyósér,³⁴ Madaras—Téglavető;³⁵ *Csongrád megye*: Csengele—Felsőcsengele—Templomhegy,³⁶ Szeged—Bilisics;³⁷ *Szolnok megye*: Karcag—Asszonyzállás.³⁸

Külön kell megemlékeznünk *Méri István*

¹⁸ *Knieszsa I.*, Magyarország népei a XI-ik században. SziEml II. (Bp. 1938) 394.

¹⁹ *Györffy Gy.*, Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. Magyarország történeti demográfiaja. Szerk. Kovácsics J. (Bp. 1963) 49—50.; *Maksay F.*, A magyar falu középkori településrendje. (Bp. 1971) 39.

²⁰ *Györffy Gy.*, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I. (Bp. 1963) (továbbiakban: Geogr. hist.) 696.; *Ua.*, A középkori Orosháza története. Orosháza története. Szerk. Nagy Gy. (Orosháza 1965) 227.

²¹ Geogr. hist. 497, 700, 841, 886.

²² *Szabó I.*, A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). (Bp. 1966) 178.

²³ Uo. 177—179.; *Györffy Gy.*, Magyarország népessége ... 54.

²⁴ *Szabó K.*, Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH 3 (Bp. 1938) 12, 14—23, 26, 28, 32, 35, 38, 61—62, 131—132, 134.

²⁵ Uo. 12, 19—22, 35, 61—63, 132.; Geogr. hist. 898—899, 906.

²⁶ *Méri István* terepbejárása, 1951. IV. 21—V. 1. (továbbiakban: *Méri* 1951). MNM Középkori Osztály,

ltsz. 57.73.1—3. B. A lelőhely megjelölése: Balota—Halomhegy.

²⁷ *Méri* 1951, ltsz. 57.68.1—9. B. A lelőhely megjelölése: Kötöny—Kossuth TSzCs épületeitől ÉK-re.

²⁸ *Méri* 1951, ltsz. 57.71.1—3. B. A lelőhely megjelölése: Bodoglár—Sebők Lajos földje.

²⁹ *Kőhegyi M.*, RégFüz Ser. I. 19 (1966) 63.

³⁰ *Méri* 1951, ltsz. 57.75.1—5. B. A lelőhely megjelölése: Alsó-Fehértó. *Méri I.*, ArchÉrt 79 (1952) 57.

³¹ *Kőhegyi M.*, RégFüz Ser. I. 16 (1963) 83.

³² *Ua.*, RégFüz Ser. I. 14 (1961) 85.

³³ *Ua.*, RégFüz Ser. I. 22 (1969) 44. = ArchÉrt 96 (1969) 259.; *Ua.*, RégFüz Ser. I. 24 (1971) 49—50. = ArchÉrt 98 (1971) 275.; *Ua.*, RégFüz Ser. I. 25 (1972) 51—52. = ArchÉrt 99 (1972) 261.

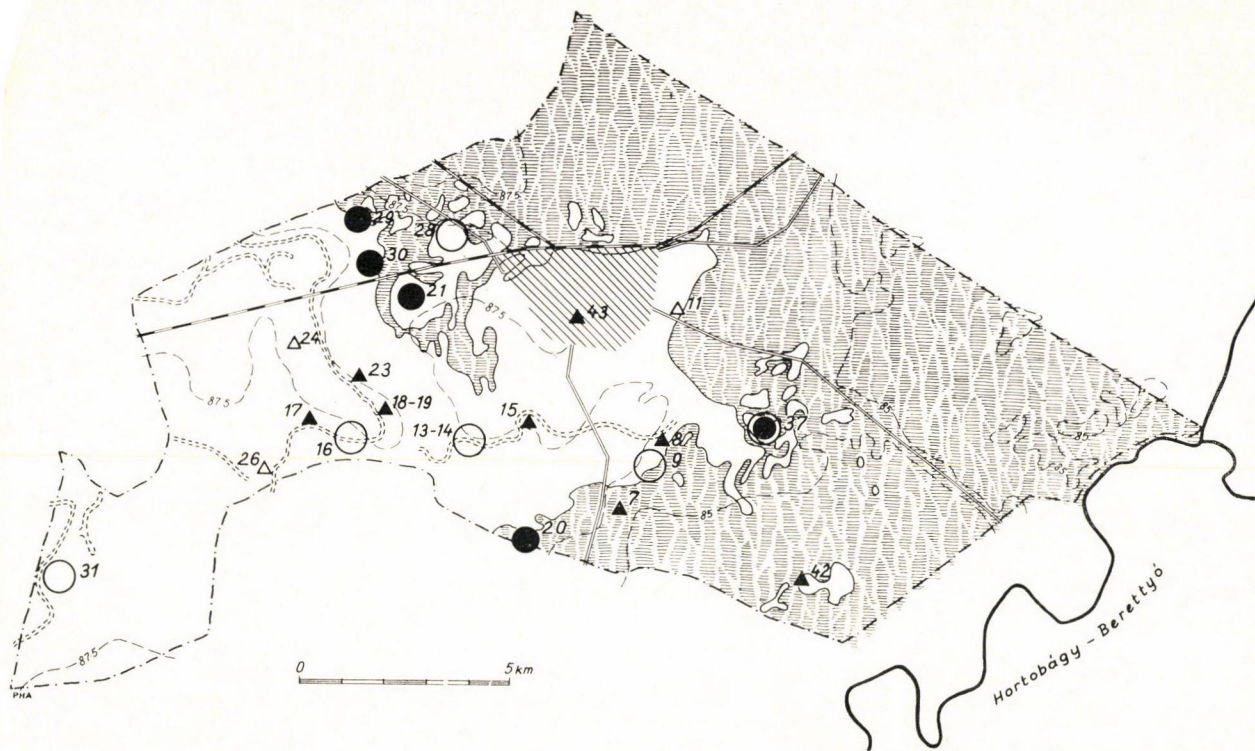
³⁴ *Zalotay É.*, *Nagy L.*, ArchÉrt 81 (1954) 77.

³⁵ *Kőhegyi M.*, RégFüz Ser. I. 15 (1962) 49.; *Ua.*, RégFüz Ser. I. 16 (1963) 51.

³⁶ *Reizner J.*, ArchÉrt 12 (1892) 235—240.; *Széll M.*, Dolg 16 (1940) 160.

³⁷ *Széll M.*, i. h.

³⁸ *Selmecezy L.*, RégFüz Ser. I. 22 (1969) 82. = ArchÉrt 96 (1969) 267.

1. kép. Kisújszállás középkori régészeti lelőhelyei. (A jelek melletti szám a lelőhely sorsszámát jelenti a terepbejárási jegyzőkönyvben.)

Рис. 1. Средневековые археологические памятники в Кишуйсаллаше. (Номера рядом со знаками означают порядковые номера памятников в дневнике полевой разведки.)

Fig. 1. Les sites archéologiques de Kisújszállás au moyen âge. (Le n° à côté des signes marque dans le procès-verbal d'inspection le n° d'ordre du site)

- Árpád-kori település — Поселение эпохи династии Арпадов — Habitat de l'époque arpadienne
- △ Árpád-kori szórvány — Случайная находка эпохи Арпадов — Trouaille isolée de l'époque arpadienne
- Késő középkori kun település — Позднесредневековое половецкое поселение — Habitat cuman du moyen âge finissant
- ▲ Késő középkori szórvány — Позднесредневековая случайная находка — Trouaille isolée du moyen âge finissant

nagykunsági terepbejárásának eredményeiről. A felkutatott középkori faluhelyek közül 16 Árpád-kori eredetű volt, ezen belül 9 olyan eset van, hogy a kunok ugyanazt a tereppontot szállták meg (Kápolnás, Fábiánsebestyén, Asszonyszállás, Bolchateleak, Hatház, Hegyesbor, Turgonypéterszállása, Marjalaka, Póhamara),³⁹ tehát a települések kontinuitása igazolható, még ha a lakosság ki is cserélődött vagy elkunosodott a XIII–XIV. században.

Magunk egy nagykunsági város, Kisújszállás határában végeztünk terepbejárást 1963–1964-ben.⁴⁰ A régészeti feltérképezett terület a város határának mintegy kétharmada, nagyrészt azok a területek maradtak ki, amelyek egykor a Berettyó mocsárvilágához tartoztak, tehát a középkorban néhány szigettől eltekintve településre alkalmatlan helyek voltak. Megfigyeléseink szintén

igazolják a vidék Árpád-kori lakottságát: 6 biztos faluhelyet és 3 szórvány jellegű lelőhelyet találunk, lehetséges, hogy utóbbiak újabb terepbejárással szintén településnek minősíthetők. A XIV–XVII. században 5 falu állt a megvizsgált területen, s 8 késő középkori, illetve közelebből meg nem határozható középkori szórvány került gyűjtésünkbe. A tatárjárás előtti és a kunok beköltözése utáni faluhálózat tehát megközelítőleg azonos sűrűségűnek látszik (1. kép). Itt kell megemlítenünk, hogy Lászlófalván (Bács-Kiskun m.) a két kun szálláshelyen, Alsó- és Felsőszentkirályon kívül eddig három korábbi magyar települést találtunk.⁴¹

Az okleveles adatokban nem bővelkedő Duna–Tisza közén néhány esetben kizárólag művészettörténeti bizonyítékok: a körtemplomok révén van tudomásunk egy-egy település Árpád-kori

³⁹ Méri I., ArchÉrt 81 (1954) 1. kép.

⁴⁰ A terepbejárás leletanyagát és jegyzőkönyvét a szolnoki Damjanich János Múzeum őrzi. Feldolgozása: „A magyarországi kunok régészeti emlékei” c. doktori

disszertáció 1. fejezete.

⁴¹ Pálóczi-Horváth A., Cumania 1 (1972) 202., 1. kép.

eredetéről (Kiskunfélegyháza—Kerekegyháza puszta, Nagykőrös—Homolytája puszta, Nagykőrös—Ludaspuszta, Nagykőrös—Nyárkútrét stb.).⁴²

Mindebből azt szűrhetjük le, hogy az Alföld kunok által megszállt területének településsűrűsége a mongol pusztítás előtt az országos átlaghoz közel állhatott, gyér lakosságról semmiképpen nem beszélhetünk. A népesség terjeszkedésének legfeljebb a nagyobb mocsarak állhatták útját. Az intenzíven kutatott Orosháza környékén — amely 1246—1282 között részben beletartozott a kun szállásterületbe⁴³ — a falvak ugyanolyan sűrűn követték egymást, mint a sokkal népesebbnek tartott Dunántúl két Veszprém megyei járásában.⁴⁴ A terepen végzett megfigyelések és az ásati eredmények azt is elárulják, hogy ezek a síksági települések semmivel sem voltak kisebbek dombvidéki és a hegyek alján létesült kortársaiknál.

Árpád-kori településhálózatunk kialakulásáról, szervezéséről előzményeiről egy eddig településtörténetileg kevésbé hasznosított forráscsoport, a X—XI. századi temetők adhatnak hírt, s így — közvetve — bizonyíthatják egy-egy vidék Árpád-kori lakottságát.⁴⁵ Érdekes, de semmiképpen nem meglepő, hogy a honfoglalás és kora Árpád-kori temetőket a lösz- és homokhátságon éppen úgy megtaláljuk, mint a nagy folyók mentén.

A Duna—Tisza közén Pest megye három déli járását (ráckevei, dabasi, ceglédi), Bács-Kiskun megyét teljes egészében és Csongrád megye Tiszán inneni részét vizsgáltuk. 1971 végéig mintegy 150 X—XI. századi temetkezési hely volt ismeretes erről a területről, ebből 35 késő középkori kun szállások határain belül került elő. Szolnok megye tiszántúli részén hasonló a helyzet: a X—XI. századi temetők közül 11 „kun”, 19 pedig „nem kun” területen került napvilágra. A termékeny folyóvölgyek vonzása, úgy látszik, kezdettől fogva érvényesült, a lelőhelyek ugyanis a Duna és a Tisza menti sávban sűrűsödnek; a hátságok ritkább lakosságát feltételező elméleteket is csak ilyen viszonylagos értelemben, bizonyos határok között fogadhatjuk el.⁴⁶

⁴² Gervers-Molnár V., A középkori Magyarország rotundái. (Bp. 1972) 35, 37—38, 42, 56.

⁴³ Geogr. hist. 842.; Györffy Gy., A középkori Orosháza... 228.

⁴⁴ Koválovski J., Orosháza és környéke a magyar középkorban. Orosháza története. Szerk. Nagy Gy. (Orosháza 1965) 188.; Pálóczi-Horváth A., Régészeti és demográfiai módszerek Árpád-kori településtörténeti kutatásainkban. A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. május 6—8.) elhangzott előadások, hozzászólások. (Veszprém 1973) 54.

⁴⁵ Ilyen vonatkozásban már Kniezsa István is felhasználta a régészeti adatokat (SzIEml II. 365—.). A bennünket érdeklő terület egy részén, Pest megyében újabban Makkai László vetette össze a honfoglalás kori temetőket az írott források alapján megrajzolható településtörténeti képpel [Makkai L., Pest megye története. Pest megye műemlékei. I. Szerk. Dercsényi D. (Bp. 1958) 59—60.].

⁴⁶ A X—XI. századi lelőhelyeket itt szükségtelennek tartjuk felsorolni, részletesebb településtörténeti

3. A kun népesség összetétele és elhelyezkedésének rendszere

A XII. században a kunok nyugati és kelet törzsei két különálló törzsszövetségbe tömörültek amely a forrásokban emlegetett Fehér-, illetve Fekete-Kumániával azonosítható. Fehér-Kumánia a Dnyeszter- és Dnyeper-menti törzseket jelentette, ettől keletre terült el, Donyec-vidék központtal Fekete-Kumánia.⁴⁷ A keleti kunok a Volgán túli sztyeppeket is uralmuk alatt tartották.⁴⁸

Az európai kunok fő települési körzetei az orosz évkönyvek adatai alapján nagyjából megrajzolhatók, a régészeti lelőhelytérkép pedig igazolja és részben kiegészíti ezt a képet. D. A. Raszovszkij, K. V. Kudrjasov, Sz. A. Pletnyova és G. A. Fjodorov-Davidov nyomán a következőképpen határozhatjuk meg ezeket a körzeteket: 1. az Al-Dunától és a Kárpátoktól a Dnyeszterig; 2. a Dnyeszter és a Dnyeper közötti sztyeppek a Fekete-tenger partvidékén; 3. a Dnyeper alsó folyása; 4. a Krím és az Azovi-tenger partvidéke; 5. a Donyec medencéje; 6. a Don középső és alsó folyása; 7. a Kaukázustól ÉNy-ra elterülő sztyeppek (a Kubán folyó vidéke); 8. a Volga mente, illetve a Volga és az Úral folyó köze (2. kép).⁴⁹ A nyugati sztyeppek népesebbnek látszanak,⁵⁰ de ez a helyzet lehet az intenzívebb kutatás következménye is.

Ha a Magyarországra települt kunok származási helyét közelebbről szeretnénk meghatározni, elsősorban a Don—Donyec vidéke jöhet számításba. A XII. század végétől az itt élő törzsek vezetésével kezd kialakulni az egységes állam, a nagykanok székhelye az Északi-Donyec vidékén volt. Az orosz évkönyvek a vidék több törzsét megnevezik, ezek közül a *Burcsevicsi* töredékei hazánkban is eljutottak (*Borchol* nemzetség Temes megyében).⁵¹

Az orosz és arab források a törzset, a magyar források pedig a nemzetséget jelölik meg a kunok szervezeti egységeként. Kérdés, hogy Magyarországon valóban igazi nemzetségekről van-e szó.

Sajnos nem állnak rendelkezésünkre olyan

értékelésüket pedig majd külön tanulmányban fogjuk közölni.

⁴⁷ Рыбаков, Б. А., КСИИМК 43 (1952) 42—44., 15/b. kép; Плетнева, С. А., Печенеги, торки и половцы в южно-русских степях. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. I. МИА 62. (Москва—Ленинград 1958) 194., 12. kép.

⁴⁸ Расовский, Д. А., Половцы. III. Пределы "Поля Половецкого". Le territoire des Comans. Sem. Kondakov. 10 (1938) 177—178.

⁴⁹ Уо. 178., II. t. Плетнева, С. А., i. m. 172—182, 194., 12. kép; Федоров-Давыдов, Г. А., i. m. 145—150. K. V. Kudrjasov művének [Половецкая степь. (Москва 1948)] eredményeit Fedorov—Davidov nyomán használtuk fel.

⁵⁰ Федоров-Давыдов, Г. А., i. m. 147.

⁵¹ Расовский, Д. А., i. m. 168.; Плетнева, С. А., i. m. 12. kép; Rásonyi L., MNy 22 (1926) 132—133.; Györffy Gy., A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. (Bp. 1953) 248.

források, amelyekből kellő részletességgel megrajzolhatnánk a dél-oroszországi kunok társadalmi viszonyait a tatárjárás előtt, azonban az eddigi kutatások nyomán bizonyosnak látszik, hogy a XII. századra erősen tagolt társadalmi struktúra alakult ki, kora feudális vonásokkal. A nemzetségek politikai kötelékké alakultak át, amelyet a nemzetségfőknek katonai kísérettel, a nögerekkel biztosított hatalma tartott egybe. Mind a régészeti kutatások, mind az írott források nagy gazdasági differenciálódásról s ennek megfelelően erőteljes társadalmi rétegződésről számolnak be; a XII. század folyamán több ízben történt kísérlet az állam megszervezésére is.⁵² Ezek szerint tehát a kunoknál a XII. és a XIII. században már nem beszélhetünk etnológiai értelemben vett nemzetségekről, ezzel szemben a nemzetségi arisztokráciából olyasféle nemesi nemzetségek alakulhattak ki, mint amilyeneket például a honfoglaló magyarok vagy a XII–XIII. századi mongolok társadalmából ismerünk, de más kora feudális államalakulatokban is hasonló nemesi nemzetségek kezében van a hatalom.

A magyarországi kunoknál ennek a felső társadalmi rétegnek felelnek meg a *capitaneus*-ok és *dominus*-ok, akik az okleveles anyagban, értehetően mint vezető emberek és birtokosok szerepelnek, és akik a közkunokhoz viszonyított társadalmi helyzetüket a kunok általános lesüllyedése ellenére még sokáig megtartották. Úgy gondoljuk, hogy csakis ennek a rétegnek az esetében tételezhető fel vérségi kötelék egy-egy nemzetségen belül, sőt a vagyon és a hatalom a patriarkális vonásokat bizonyos értelemben erősítette is.

A magyarországi kunoknál a törzsneveknek nemzetségnévként való alkalmazását kétféleképpen magyarázhatjuk. 1. Egy-egy ilyen magyarországi „nemzetség” valóban annak a törzsnek a köznépéből szakadt ki, amelynek nevét viseli. 2. Az egységet megszervező és vezető „nemesi nemzetség” származott az illető törzsből. Akárhogyan is volt, a magyarországi kun társadalom összességére nézve a menekülő fejedelem és környezete által a nagy veszteségek után újjászervezett, heterogén népesség lehetett, amely a nemzetségfői-törzsfői családok megmaradt kíséretén, szegény rokonságán és szolgálai kívül hozzájuk csapódott egyéb törzstörzsedékeket is tartalmazott. A vezető réteget szem előtt tartva ezért illetik a magyar források — a mi nemesi nemzetségeinkhez

hasonlóan — „*genus*” vagy „*generatio*” névvel a kunok társadalmi egységeit. Mivel ezek a törzsek-ből származó egységek valójában már igazi törzseknek nem nevezhetők, a magyar szakirodalomban meghonosodott „nemzetség” kifejezést a továbbiakban is használjuk, azonban az imént kifejtett, megváltozott értelemben.

A magyarországi nemzetségeknek nevet adó eredeti törzsek eléggé szétszóródtak. *Rásonyi L.* kutatásaiból tudjuk, hogy a Borcsól (*Borchol*, *Borchoul*) „nemzetség” töredékeit megtaláljuk a XIV. századi kipcak törzsek között, a XV. században a románoknál, sőt még az egyik egyiptomi mameluk szultán is közülük származott; a Csertán (*Chertan*) „nemzetség”-nek ugyancsak van a kipcak törzseknél párja, de Romániában is szerepel bojárnévként; az Olás (*Olas*, *Olaas*) „nemzetség” szintén csak részben kerülhetett Magyarországra, töredékei a XVI. században a türkménekhez és Anatóliában is felbukkannak.⁵³

A tatárjárás előtti kun fejedelemség etnikailag heterogén képet mutatott. Maguk a kipcak-török nyelvet beszélő kunok is három fő ágból származtak: a távol-keleti eredetű *qūn* és *sāri* törzsek a XI. század elején a nyugat-szibériai *qipčaq* törzsekkel léptek szövetségre, s ez a vegyes összetételű népesség foglalta el a XI. század második felében a kelet-európai sztyeppet.⁵⁴ Itt magukba olvasztották a leigázott és helyben maradt besenyő, berendej és úz törzsedékeket, de országot alánok, bolgárok, burtászok, karaimok, kazárok, mordvinok, oroszok, örmények, vlachok stb. is lakták.⁵⁵ Köten menekülő kunjainak összetétele többé-kevésbé nyilván tükrözte ezt a vegyes etnikai képet. Az egyes elemeket régészeti eszközökkel igen nehéz kimutatni, de talán nem lehetetlen. A csölyösi lelet feldolgozása kapcsán magunk is kísérleteztünk egy módszerrel, a művelődési kapcsolatok térbeli ábrázolásával, amely közvetve etnikai összetevőket is érzékeltethet.⁵⁶ Ezén a téren elsősorban különböző nyelvészeti vizsgálatok — például a személynévkutatás — révén várhatunk újabb eredményeket.⁵⁷ Igen fontosak lennének az antropológiai elemzések is, ha egyáltalán a rendelkezésünkre állna megfelelő elemszámú és reprezentációjú embertani anyag. *Bartucz L.* mindössze 23 ködszállási, asszonyzállási és karcagi koponyát vizsgált meg, az ún. kun típusra vonatkozó következtetései nem tekinthetők megalapozottnak.⁵⁸

Az 1279. aug. 10-i oklevél hét betelepült kun

⁵² *Павлович Д. А.*, i. m. 194–195.; *Németh Gy.*, MNy 49 (1953) 311, 318.; *Györffy Gy.*, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 30.

⁵³ A kérdés legutóbbi, újabb adatokkal bővített összefoglalása: *Rásonyi L.*, Les Turcs non-islamisés en Occident (Pécénègues, Ouzes et Qiptchaqs, et leurs rapports avec les Hongrois). *Phil. Turc. Fund.* III. (Wiesbaden 1970) 20, 25–26.

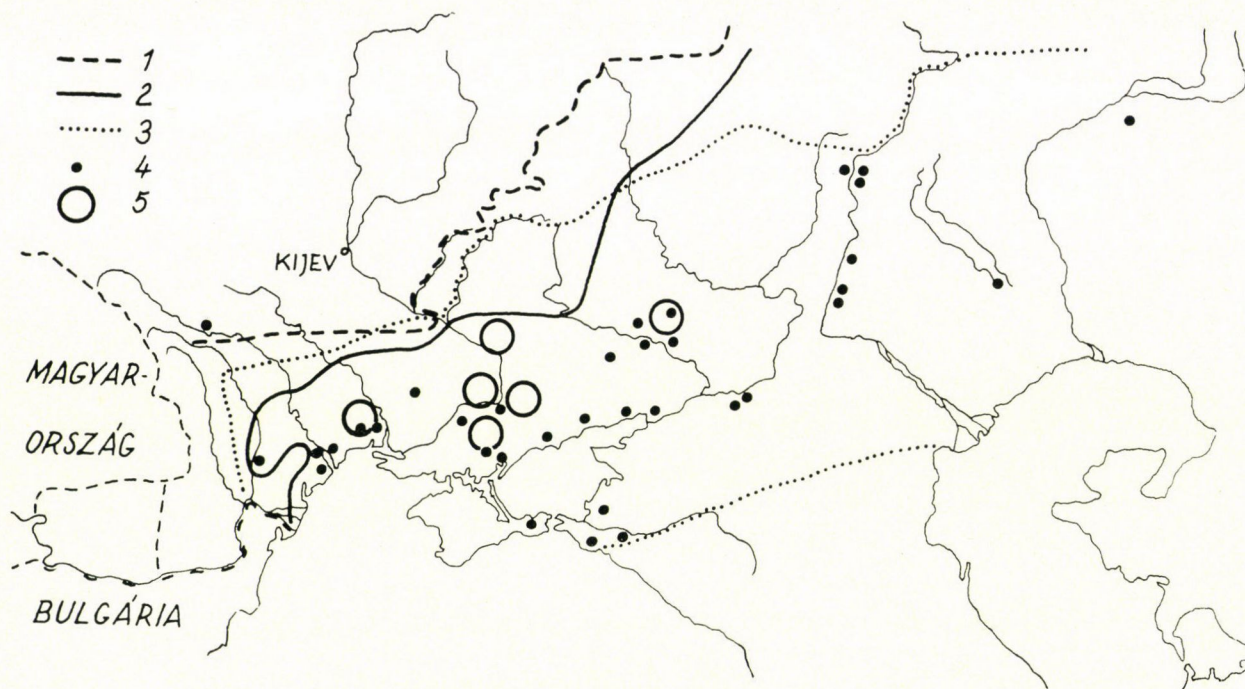
⁵⁴ *Németh Gy.*, Sz. 76 (1942) 166–178.; *Ua.*, KCsA 3 (1941–1943) 95–109.; *Györffy Gy.*, Anth 2 (1948) 158–176.; *Czegledy K.*, MNy 45 (1949) 43–50.; *Rásonyi L.*, i. m. 12.

⁵⁵ *Павлович Д. А.*, i. m. 176–178.; *Rásonyi L.*, i. m. 13–15.

⁵⁶ *Pálóczi-Horváth A.*, FA 20 (1969) 130., 14. á.

⁵⁷ Lásd *Rásonyi L.*, Acta OrHung 20 (1967) névanyagát; *Mándok K. I.*, A Hantos-széki kunok. Székesfehérvár évszázadai. 2. (Székesfehérvár 1972) 74.

⁵⁸ *Bartucz L.*, Antr. Fü. 1 (1923) 83–85. — Az Embertani Társaság gyűjteményében 5 orgondaszentmiklósi koponyát őriznek Bartucz Lajos 1926-os ásatásából, valamint 26 esontvázleletet Túrkeve–Móricáról [*Nemeskéri, J.*, Ann.Hist.-Nat.Mus.Nat.Hung. 53 (1961) 634.]. Ez az anyag még nincs közzétéve, feldolgozása az újabb

2. kép. A kun sztyeppe a XII–XIII. században. — 1–2. Az orosz fejedelemségek déli határa D. A. Raszovszkij (1), illetve G. A. Fjodorov-Davidov (2) szerint. — 2. A kunok határa Sz. A. Pletnyova szerint. — 4. Kun sírleletek. — 5. A kunok központjai az orosz krónikák alapján.

Рис. 2. Половечская степь в XII–XIII. вв. — 1–2. Южная граница русских княжеств по Д. А. Расовскому (1) и Г. А. Федорову-Давыдову (2). — 3. Границы половцев по С. А. Плетневой. — 4. Могилиники половцев. — 5. Половецкие центры по данным русских летописей (По Г. А. Федорову-Давыдову и К. В. Кудряшеву.)

Fig. 2. La steppe cumane au XIIe et XIIIe siècles. — 1–2. La frontière méridionale des principautés russes, d'après D. A. Rasovskiy (1), et G. A. Fedorov-Davydov (2). — 3. La frontière des Cumans selon S. A. Pletneva. — 4. Trouvailles livrées par les tombes cumanes. — 5. Les centres des Cumans d'après les chroniques russes

nemzetségről beszél, ezek közül az eddigi kutatások négy nemzetség nevét és lakhelyét tudták biztosan meghatározni, annak a felismerésnek a segítségével, hogy a későbbi területi szervezetek, a székek voltaképpen egy-egy nemzetségből fejlődtek ki, az illető nemzetség szállásterületén. Györffy Gy. meghatározása szerint a kiskunsági Halas-szék a Csértán nemzetségből, a nagykunsági Kolbáz-szék az Olás nemzetségből, a Csanád megyei Szentelt-szék a Kór nemzetségből szerveződött, a Temes megyei kunok pedig a Borecsól nemzetségből származtak, de utóbbi helyen szék nem alakulhatott ki, mivel 1282-ben a kunok kiűrtették ezt a területet (3. kép).⁵⁹

Kecskemét-széket feltételeken az Iloncsuk (*Ilunchuk*) nemzetség szállásterületével azonosította Györffy Gy., de mint megállapította, a nemzetség lokalizálása, sőt léte is kétséges. *Ilunchuk* nevéből *Buthemer* comest 1342–1343-ban említik, de lehet, hogy valójában nem ősi nemzetségnev-

ről, hanem egyik felmenőjének személynevéből van szó, mint ahogy dédunokái 1452-ben az ő (*Bethemer*) neméből származtatják magukat, amikor az *Ereemen* Tamás neméből származó rokonaikkal megosztóznak jakabszállási kapitányságukon.⁶⁰ Két Jakabszállást ismerünk: az egyik Kecskemét közelében feküdt, a másik a Dunán túl, Hontos-székben található.⁶¹ Itt minden bizonnyal a Kecskemét melletti Jakabszállásról van szó, mivel az 1452-i oklevél Halas-székhez tartozónak mondja, tehát a Duna jobb partján semmiképpen nem kereshető. Az *Ilunchuk-Buthemer* „nemzetség” nehezen jöhet számításba Kecskemét-szék szervezeti előzményeként, éppen szállásának Halas-székhez tartozása miatt. Az sem valószínű, hogy Jakabszállást valamikor 1452 előtt csatolták volna Kecskemét-széktől Halas-székhez.⁶² a Csértán nemzetségbeli kunok szék-szervezete már 1418-ban működött,⁶³ Kecskemét-szék azonban később alakult ki.

asszonyzállási és orgondaszentmiklósi ásatások ember-tani leleteivel együtt igen fontos lenne, előrelépést jelentene a kunok etnikai kutatásában is.

⁵⁹ Györffy Gy., A kunok ... 248–250., 273–275.; Geogr. hist. 842.

⁶⁰ Kríng M., Sz. 66 (1932) 56.; Györffy Gy., A kunok ... 272, 274. — Az 1447-ben Jakabszálláson birtokos testvéreknek, Péternek és Jánosnak apja Jakab, nagy-

apja *Buthemer* volt, a szállás tehát a XIV. század végén és a XV. század elején élt Jakabról nyerte nevét (*Gyárzás* I., i. m. III. 250, 481–483., 618–619, 627.).

⁶¹ Lásd előző jegyzetet és *Gyárzás* I., i. m. III. 682–683.; Kríng M., i. m. 180.

⁶² Györffy Gy., A kunok ... 272, 274.

⁶³ Uo. 272.

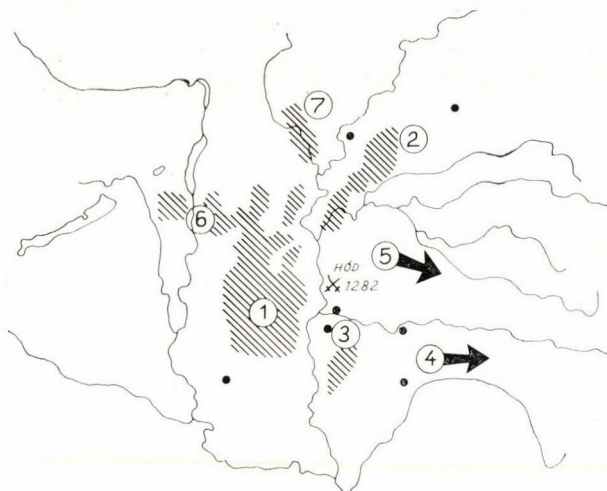
1424-ben a királynői birtokok között sorolják fel Kecskemét városát (*oppidum seu civitas Kechkemeth*), a környékén lakó kunokkal együtt.⁶⁴ 1439-ben Maglódi László mint „Comes de Kechkemeth et Judex Comanorum” szerepel.⁶⁵ 1465-ben hallunk először Kecskemét-székről, ekkor Thuróczi Benedek az itteni és a hontos-széki királynői kunok bírāja.⁶⁶ 1472-ben a Pest megyei *Othasylyszallas-t* mint Kecskemét-székhez tartozót említik.⁶⁷ A szék tehát 1439 és 1465 között alakult ki, s kialakulásának okait véleményünk szerint nem annyira a kun nemzetségi múltban, hanem inkább a mezővárossá fejlődő Kecskemét vonzóerejében, egyre fokozódó jelentőségében kereshetjük. A Csértán nemzetség egykori kapitányának nevét viselő Köncsögszállás (*Kengcheg-zallasa*) például — bár Köncsög leszármazottainak birtokában maradt — 1475 és 1509 között Halas-székből Kecskemét-székbe került át.⁶⁸

A fentiek szerint tehát Kecskemét-szék helyén önálló nemzetséget nem kereshetünk, de ugyanez a helyzet a Kiskunság északi szélén felbukkanó Kara- és Mizse-szék esetében is. Mizse-szék tulajdonképpen a rövid életű Kara-szék utódja, a széket a szálláskapitány Mizsei család szervezhette meg saját birtokából.⁶⁹

A kun nemzetségnevek sorában a *Kuncheg* név is szerepel, de ez valószínűleg csak a Csértán-nembeli Köncsög ispántól való leszármazásra utal, oly módon, mint az Árpád-kori magyar nemzetségek nevei.⁷⁰

Ha elfogadjuk, hogy a betelepült kunok valóban hét nemzetségbe szerveződtek, ahogy az 1279-i kun törvény közli, még további három nemzetség vár meghatározásra. A kun szállásterületek ismeretében Békés megyében tételezhetünk fel egy — ismeretlen nevű — nemzetséget, amely a hódtaí csata után (a Borcsól nemzetséggel együtt) elhagyta Magyarországot. Mint *Fodor I.* megállapította, a kunok egykori jelenlétét a Körös–Maros között régészeti lelet, a bánkúti sír is igazolja.⁷¹

Felvethető, hogy a Fejér megyében megtelepedett kunok külön nemzetséget alkottak, s Hontos-szék ennek a szállásterületnek dunántúli részén épült ki. Hontos-szék nemzetségi előzményeinek kutatását elsősorban az nehezíti meg, hogy az 1279-i oklevél még nem említi a kun területek között ezt a vidéket, a XIV–XV. század fordulójáról származnak az első biztos adatok a kunok ott-lakására.⁷² Legkorábban a XIII. század végén települhettek át kunok a Dunántúlra, de a XIV. század közepén már bizonyosan éltek

3. kép. A kun nemzetségek elhelyezkedése Magyarországon. ≡ A kun szállásterület a XIII. század végén és a XIV. században. • Szétzórott kun települések és birtokok 1. Chertan nemzetség (Čurtan). — 2. Olas nemzetség (Ulaš, Улашевичи). — 3. Koor nemzetség. — 4. Borchol nemzetség (Burč-oglu, Бурчевичи). — 5. Békés megyei kunok. — 6. Fejér megyei kunok. — 7. Jászok (Jazones). Рис. 3. Расположение половцев родов в Венгрии. ≡ Территория половцев в конце XIII. и в XIV. в. • Одиночные половцевские поселения и земельные владения 1. Род Чертан (Čurtan). — 2. Род Олаш (Ulaš Улашевичи). — 3. Род Кoor. — 4. Род Борчол (Burč-oglu, Бурчевичи). 5. Половцы в комитате Бекеш. — 6. Половцы в комитате Фейер. — 7. Ясы

Fig. 3. La localisation des clans cumans en Hongrie. ≡ Le territoire des quartiers cumans à la fin du XIIIe et au XIVe siècles. • Établissements et propriétés cumans dispersés

ott. Erre következtethetünk azokból a helynevekből, amelyek régi kun személynévekből alakultak ki (pl. Kajtorszállás), mivel a kun személynévadás, mint alább látni fogjuk, a XIV. század közepe táján vált kereszténnyé, tehát ebben az időben egyes hontos-széki szállások már feltétlenül álltak.

Hasonló eredménnyel jár a birtoktörténet tanulmányozása is. 1406-ban az *Ivankatheleke-i* és *Chapakzallasa-i*, egymással rokon kun kapitányok közös birtokaik, *Chapakzallasa*, *Ivankatheleke* és *Neugerzallasa* perében egyezséget kötnek;⁷³ a birtokosztódásnak legalább két generációval korábban kellett bekövetkeznie, tehát a pereskedő kunok őse még a XIV. század közepe előtt birtokolta az említett szállásokat.

A XV–XVI. századi forrásokból összesen 16 hontos-széki szállást ismerünk meg, egy birtoktestet képező, egybefüggő területen, de az egyik

⁶⁴ *Gyárfás I.*, i. m. III. 580.

⁶⁵ Uo. 738.

⁶⁶ Uo. 735.

⁶⁷ Uo. 671.

⁶⁸ Uo. 675–676, 728.

⁶⁹ *Györffy Gy.*, A kunok ... 274–275.

⁷⁰ Uo. 250.

⁷¹ *Fodor I.*, FA 23 (1972) 239. — V. László egy 1454-i

oklevele szerint Békés megyében még a XV. században is lakhattak kun sózrványok (*Gyárfás I.*, i. m. III. 630–631.).

⁷² *Györffy Gy.*, A kunok ... 275.

⁷³ Zsigmondkori oklevéltár. I–II/1–2. Összeáll. Mállyusz E. (Bp. 1951–1958) [továbbiakban: Zs. O.] II/1 4421. sz. 543–544.

település, Beszterszállás (*Beztherzallasa*) a Duna–Tisza közén található.⁷⁴ Egy 1409-i oklevélből megtudjuk, hogy *Besther* más Duna–Tisza közí Fejér megyei birtokokkal együtt fele részben *Baydamer*-i Ferenc fia Jakab kunt, fele részben Ivánka fia Lajost illeti.⁷⁵ 1494-ben Beszterházával (*Bezterhaza*) együtt szerepel a szomszédos Kisbalázsszállása és Szombatszallás (Szabadszállás) is, bár ezek Hontos-székhez tartozását nem említik.⁷⁶ Mindezek alapján indokolt feltételezni, hogy az Árpád-kori Fejér megyében egy önálló kun nemzetség telepedett meg, amelynek Duna–Tisza közí szállásai a szállásterület nyugatabbra, a folyamom túlra tolódása miatt válhattak le, és nem Hontos-szék, hanem Kecskemét-szék és a késői Solt-szék szervezetébe kerültek be. A Fejér megyei kunokat tarthatjuk tehát a hatodik helyhez köthető nemzetségnek, elnevezésük azonban nyitott kérdés marad.

Meg kell említenünk, hogy az *Ilunchuk-Butheimer* nemzetséget *Mándoky István* Hontos-székkel próbálta meg kapcsolatba hozni. Magyarázata szerint a Fejér megyei *Baydamerzallasa* személynévi magja és *Butheimer* ispán neve egyazon név két formája, a különbség — *Butheimer* nevének rontott alakja — abból eredhet, hogy az oklevélírók nem tudtak kunul.⁷⁷ A nyelvészeti megfjtéssel szemben semmiféle ellenvetésünk nem lehet, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy *Baydamer* és *Butheimer* minden bizonnyal két személy volt. Igaz, hogy Baydamerszálláson 1419-ben, a Kecskemét melletti Jakabszálláson pedig 1447-ben egyaránt Jakab fia Péter szerepel, de előbbinek Ferenc volt a nagyapja, utóbbinak Butheimer, tehát két különböző családról van szó.^{77a} A generációs eltolódásból arra is következtethetünk, hogy a Baydamerszállásnak nevet adó birtokos valamivel Butheimer előtt éltetett. Miután sem Buthemert, sem leszármazottait, sem szállásukat nem tudjuk Hontos-székkel kapcsolatba hozni, az Iloncsuk nemzetség bevonásával sem oldható meg a hontos-széki kunok nemzetség-nevének kérdése.

A „hetedik” kun nemzetség azonosításánál elsősorban az alán eredetű jászok jöhetnek számításba. Először 1318-ban szerepelnek a magyar forrásokban, a kunokkal való szoros kapcsolatuk azonban kétségtelen, a legtöbb adat az együtt bevándorlás mellett szól. Valószínűleg a kunok katonai segédnépét képezték a tatárjáráskor, bár

később, a XIV. század közepén is érkezhettek az országba jász töredékek (3. kép).⁷⁸

Fentebb láthattuk, hogy nem minden szék vezethető vissza a XIII. századi nemzetségi szervezetre, az alábbiakban pedig azt szeretnénk bemutatni, hogy bizonyos székek esetében az ismert nemzetségi előzményen kívül még más nemzetségtörzsi töredékek is számításba jöhetnek.

A Nagykunság a nemzetségi megtelepedés szempontjából például látszólag problémamentes, mivel a nemzetségnevet ismerjük, s a területen később csak egy szék alakult ki. A széknek nevet adó Kolbázsállás már a XIV. század végén feltűnik a forrásokban, egy legalább 10 faluból álló birtok keretében, amely minden valószínűség szerint Kolbáz-szék szervezeti előzményének tekinthető. 1395-ben Zsigmond király meghagyja Dobozi Miklósnak, a kunok helyettes bírójának, hogy a kunoktól elfoglalt birtokokat adja vissza. A megnevezett falvak közül Csonkaszentmiklós (*Chonkazethmiclos*), Kisszállás (*Kyzsalas*), Csorbajánosszállása (*Chorbaianoszalasa*), Homokszállás (*Hamokzalas*) és Besemihályszállása (*Besemihalzalas*) bizonyos Jakab fiai Miklós, Tamás és László kun nemesek birtokában volt, míg Újszállás (*Wyzalas*), Olunipe, Kolbázsállása (*Kolbazzalasa*), Abchykszállás (*Abchykzalas*) és Póhamara (*Pohamera*) a fenti kunok és csunegyházi (de *Chuneghaz*) János fiai Jakab, Lőrinc és László közös birtokát képezte.⁷⁹ A helységneveket térképre vetítve, egy csaknem az egész Nagykunságot behálózó birtoktest rajzolódik ki a szemünk előtt (4. kép). Az 5 közösen birtokolt falu a két család rokonságát bizonyítja. Az összes faluban birtokos Jakab fiainak szálláshelye nincs megnevezve, a másik család lakhelye, Csunegyháza a Törökszentmiklós és Mezötúr között fekvő Szenttamás pusztával azonosítható, utóbbi néven 1466-tól szerepel.⁸⁰ További azonosítható falvak: Kisszállás=Kisújszállás; Csorbajánosszállása=Kuncsorba; Homokszállás az 1571. évi török defterben még szerepel, ma Tiszaföldvár pusztája; Újszállás falu Zakegyház és Kakat néven is szerepel az oklevelekben, ma a Kendereshez tartozó Kakat pusztá; Kolbázsállása Kunhegyes DK-i részén található, Kakattal szomszédos; Póhamara Árpád-kori eredetű falu, ma Túrkeve pusztája Mezötúr közelében; Csonkaszentmiklós 1424-ben és 1425-ben is szerepel, Roff határában feküdt.⁸¹ A nem lokalizálható falvak közül Besemihály-

⁷⁴ *Gyárfás I.*, i. m. III. 742.

⁷⁵ *Györffy Gy.*, A tihanyi alapítólevél földrajzinévazonosításaihoz. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk. *Bárczi G.*—*Benkő L.* (Bp. 1956) 409. — Jakab fia Péter 1419-ben panaszt emel Tobay (Toman) Jakab ellen, mivel az magának adományoztatta a hontos-széki kapitányságot, Péter apja Jakab mostohaapjának, Gálnak örökségét (*Gyárfás I.*, i. m. III. 565–568.).

⁷⁶ *Györffy Gy.*, A kunok... 275., 221. j.

⁷⁷ *Mándoky K. I.*, i. m. 79.

^{77a} Lásd a 60. és a 75. jegyzetet.

⁷⁸ *Gyárfás I.*, i. m. III. 500–502.; *Györffy Gy.*, A kunok... 249., 273.; *Rásonyi L.*, Les Tures non-islami-

sés... 19–20. — A Jászság néprajzát kandidátusi disszertációjában feldolgozó Szabó László szintén a jászok és kunok együtt beköltözése mellett foglalt állást (a szerző szíves közlése).

⁷⁹ *Gyárfás I.*, i. m. III. 525–526.

⁸⁰ *Györffy Gy.*, A kunok... 268., 160. j.; *Györffy L.*, Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. (Szolnok 1956) 16.

⁸¹ *Gyárfás I.*, i. m. III. 110–113.; *Györffy Gy.*, i. m. 264., 125. j., 268., 271.; *Méri I.*, ArchÉrt 81 (1954) 1. kép; *Györffy L.*, i. m. 20, 30, 32, 34, 42. és térképmell.; *Csánki D.*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III, V. (Bp. 1890–1913) I. 71.

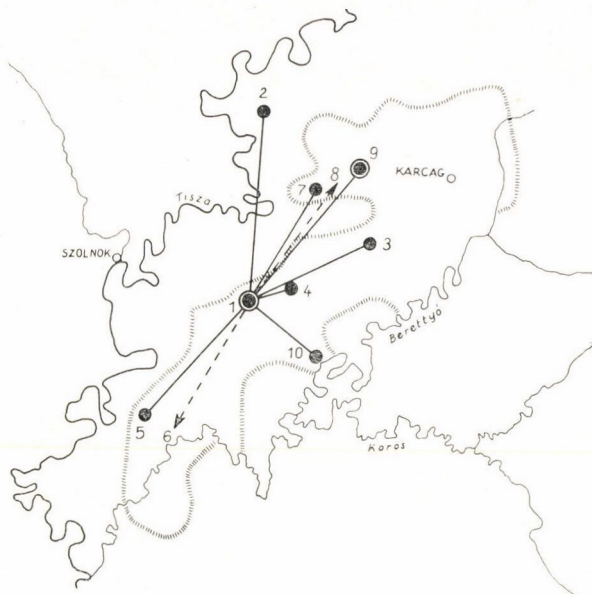
szállása a felsorolás logikája szerint valahol a Tiszazúgban fektetett, *Olunipe* talán Kunhegyes és Kenderes környékén, Abchyszállás helyére vonatkozólag nincs megfelelő fogódzópont.

Olunipe egy 1389. évi oklevélben is előfordul *Alonnype* változatban (vagyis egy *Alin* „homlok” nevezetű kun „népe”, szállása).⁸² Az oklevél Szent Fábían és Sebestyén egyháza körül levő kunok szállásán kelt. Miután *Alonnype*-i Zendre fia Jakabot elmarasztalták *Waychunnype*-i Jakab fia Miklós és János fia Miklós Zakegyház vagy más néven Újszállás birtokán elkövetett hatalmaskodásban, a felek megegyezvén, Jakab a szállást visszaadta eredeti tulajdonosainak.⁸³ Az itt megismert adatok szintén azt valószínűsítik, hogy *Alonnype* Újszállás=Zakegyház közelében, tehát Kunhegyes vagy Kenderes környékén fektetett, de ezen a tájékon kereshető *Waychunnype* is, mivel a pereskedők az úton levő nádort a később Fábíansebestyén néven rögződő szálláson (ma Kunmadaras Fábianka nevű pusztája)⁸⁴ keresték fel. Fentebb láthattuk, hogy az 1395-ben említett kunok sorában, akik többek között Újszállást is birtokolták, ott találjuk Jakab fia Miklóst is (Tamás és László testvérével együtt), ezzel tehát valószínűsíthetjük, hogy *Waychunnype* — mint a birtokosok egy részének 1389-i lakhelye — szintén a kiterjedt kun familia birtokához tartozott, amelyből eddig összesen 12 szállást ismertünk meg.

De ha kétségeink lennének a két oklevélben szereplő személyek azonosítását illetően, nyomban meggyőződhetünk a feltételezés helyességéről, ha megismerkedünk az 1389. évi megegyezés folytatásával. Ezt az oklevelet ugyanis a csunegyházi kunok 1406-ban átírták. A jogi lépésben ezúttal Jakab fia Miklós és Tamás, János fia Jakab és Lőrinc, valamint László fia Tamás vett részt.⁸⁵ A jogfolytonosság arra mutat, hogy nem a nevek véletlen azonosságáról, hanem ugyanazokról a személyekről van szó. Bizonytalanság csak László fia Tamás esetében mutatkozik, miután 1395-ben két László is szerepel, feltehető, hogy az 1406. évi Tamás valamelyiknek a fia.

Egy másik 1406. évi oklevélben ugyancsak találkozunk János fia Jakabbal és Lőrincel, valamint Jakab fia Miklóssal és Tamással, amikor a Bői nemesektől zálogba veszik Kenderes birtok egy részét.⁸⁶

1407-ben ismét szerepel Jakab fia Tamás és János fia Jakab és Lőrinc, amikor a Kenderes 1/3 részét birtokba vevő Kovári Pál kötelezi magát, hogy a birtokrész zálogösszegét nekik Csunegyházán megfizeti.⁸⁷

4. kép. Egy előkelő kun család birtokai a Nagy-Kunságon a XIV. században. |||| A Nagy-Kunság határa a XIV–XV. században. 1. Csunegyház. — 2. Csonkaszentmiklós. — 3. Kisszállás. — 4. Csorbajánosszállása. — 5. Homokszállás. — 6. Besemihályszállása. — 7. Újszállás. — 8. *Olunipe* (*Alonnype*). — 9. Kolbazzzállása. — 10. Póhamara.

Рис. 4. Земельные владения аристократической половецкой семьи в Надъкуншаге в XIV в. |||| Границы Надъкуншага в XIV–XV вв.

1. Чунедьхаз — 2. Чонкасентмиклош. — 3. Кишсаллаш. — 4. Чорбаяношсаллаша. — 5. Хомоксаллаш. — 6. Бешемихайсаллаша. — 7. Уйсаллаш. — 8. *Olunipe* (*Alonnype*). — 9. Колбазсаллаша. — 10. Похамара.)

Fig. 4. Les propriétés d'une famille d'aristocrate cumane dans la Grande-Cumanie au XIVe siècle |||| La limite de la Grande-Cumanie aux XIVe et XVe siècles

A könnyebb áttekinthetőség érdekében családfát szerkesztettünk az 1389–1407 között szereplő, fent ismertetett személyekről (1. táblázat).

Szemeink előtt tehát egy jelentős kun család kiterjedt birtoka bontakozott ki, amely a XVI. század közepéig feltűnő összes nagykun szállás (47) legalább 1/4 részét foglalta magában. Érdekes, hogy Karcag határa teljes egészében és Kisújszállás javarészben — tehát a Nagy-Kunság K–DK-i fele — hiányzott belőle. A forrásainkban 1440-ben feltűnő Kolbáz-szék⁸⁸ központja, Kolbáz-szállás viszont a birtok területére esik. Az 1389 és 1407 között szereplő személyek feltételezett közös őse három vagy négy nemzedékkel korábban, valamikor a XIII–XIV. század fordulóján

⁸² Györffy Gy., i. m. 264, 268.; Rásonyi, L., Acta OrHung 20 (1967) 135.

⁸³ Gyárjás I., i. m. III. 511.

⁸⁴ Györffy L., i. m. 31.; Zs. O. II/2. 567. sz. 68.

⁸⁵ Gyárjás I., i. m. III. 548–549.

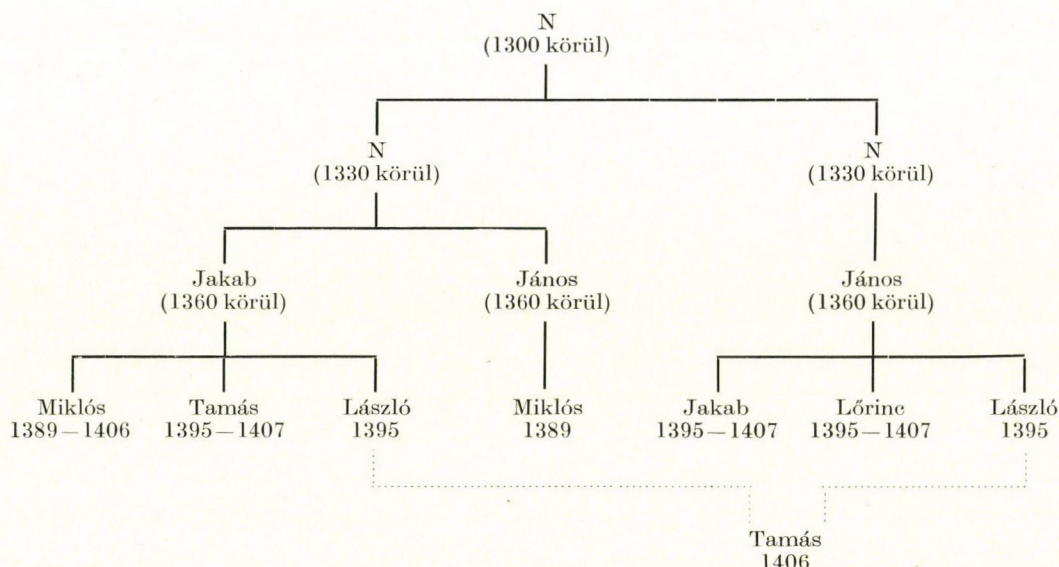
⁸⁶ A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Sajtó alá rend. Géresi K. I–V. (Bp. 1882–1897) [to-

vábbiakban: Károlyi okl.] I. 533–534.

⁸⁷ Zs. O. II/2. 5858. sz. 100.

⁸⁸ Györffy Gy., A kunok... 273.; A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk. Nagy I.—Nagy I.—Véghely D. I–XII. (Pest, Bp. 1871–1931) IX. 13.

A CSUNEGYHÁZI ÉS WAYCHUNNÉPEI KUNOK FELTÉTELEZETT LESZÁRMAZÁSI RENDJE

élhetett (apai fokon ugyanis két János is van, vagyis ezek legfeljebb unokatestvérek lehettek). Talán nem tévedünk, ha a csunegyházi nemes kunokat a fentiek alapján az Olás nemzetség arisztokráciájából származtatjuk.

A több szállást birtokló néhány családon kívül kisebb birtokosokról is tudunk, akiknek fennhatósága csak egy-egy szállásra terjedt ki. Ilyen például az 1340-ben említett *Kochola* fia Péter, akinek szállása Tomajmonostorral volt szomszédos; a karcag-hatházi *Scybes* (*Cybes*) kun fiai, akik 1352-ben a Bői nemesektől megvették Kenderest; Nagypó szálláskapitánya, János, aki 1392-ben engedélyt nyert arra, hogy szállására jobbágyokat telepítsen; végül Karcag fia Péter fiai, *Borthoma* és Szentfábiánsebestyénszállása kapitányai, akik 1400-ban Hegyesbor birtokot szerzik meg.⁸⁹ Nem tudjuk persze megállapítani, hogy ezek a kisebb szálláskapitányok rokonságban voltak-e egymással, de valószínű, hogy csak részben tartoztak az Olás nemzetség arisztokráciájához, részben pedig a differenciálódó szabad kun tömegek felső rétegéből kerültek ki. A nagybirtokból kimaradó terület tehát társadalmi különbséget is jelölhet ugyanazon nemzetségen belül, de azt is jelentheti, hogy a Nagykunságon az Olás nemzetségen kívül más nemzetség is megtelepedett, melynek szállásai úgy kerültek be a székszervezetbe, hogy a XIV. század folyamán vagy a XV. század első felében az Olás nemzetség arisztokráciája bekebelezte.

Halas-szék esetében a következő problémák merülnek fel. A szék fennhatósága alá tartozó szállások felnyúltak egészen a Kiskunság északi széléig: 1475-ben Törtelszállás is oda tartozott. A székszervezet kiépülése idején a nemzetségfői család birtokai délen (Tompá, Madaras, Halas) és északabbra (Bócsa, Köncsög, Törtel) egyaránt megtalálhatók.⁹⁰ Nehezen dönthető el, hogy Halas-széknek a többi széknél nagyobb kiterjedése az eredeti nemzetségi szállásterület öröksége, vagy pedig a XIV. század közepén élt nemzetségfő, Köncsög ispán birtokszerző akcióinak köszönhető. Utóbbi esetben a Csértán nemzetségen kívül más nemzetségbeli települései is bekerülhettek a székszervezetbe.

A nagybirtokot kiépítő Köncsög ispán, úgy látszik, rokonságban volt a legelölkelőbb kun családokkal. Egyik rokona, *Paraboh* ispán 1333-ban tanúskodásra idézte meg két másik nemzetségbeli tagjával, *Arbuz* fia *Buzkan*-nal és *Ugudey* fia *Tatar*-ral együtt.⁹¹ *Paraboh* azonosítása a 67 évvel korábban, 1266-ban szereplő *Parabuch* ispánnal, a kunok egyik vezető emberével a nagy időbeli távolság miatt erősen kétséges, bár mindkettőjüknek István nevű fia volt. *Parabuch* valamikor a század végén halhatott meg, mivel 1288-ban már csak fia szerepel az apa szerzette birtok, Papd tulajdonosaként, s 1300-ban át is íratta az 1266-os birtokadományozási oklevelet.⁹² *Buzkan* apja, *Arbuz* már nagyobb valószínűséggel azonosítható a IV. László egyik gyilkosaként nyilván-

⁸⁹ *Gyárfás I.*, i. m. III. 478., 543.; Károlyi okl. I. 205–206, II. 96–97.; Zs. O. I. 2569. sz. 280., II/1. 567. sz. 68.

⁹⁰ *Gyárfás I.*, i. m. III. 596, 509–510, 675–676.; *Reizner J.*, Szeged története. I–IV. (Szeged 1899–1900)

IV. 42–43.; *Györffy Gy.*, A kunok ... 263, 269–270, 272.

⁹¹ *Gyárfás I.*, i. m. III. 476–477.

⁹² Uo. 418–419., 456.

tartott kun főemberrel, aki a királlyal is rokonságban volt.⁹³ A nevét fenntartó szállás a mai Kocsér határában feküdt, a másik királygyilkos, Törtel (*Turtel*) szállásának szomszédságában (utóbbi, mint láttuk, a XV. században Könösög leszarmazottainak birtokában volt!).⁹⁴

Arbuz és Könösög rokonsága révén sejthető, hogy a Csértán nemzetség arisztokráciája központi szerepet vitt a kunok életében a XIII. század végén. Nem világos, hogy ez a beköltözés idejére is visszavetíthető-e. A Csértán nemzetség székhelye, Halas közelében van ugyan egy *Kötöny* helynév, de *Köttön* nevű hely az Olás nemzetség szállásterületén, Kunszentmárton határában is található; az is kérdéses, hogy ezek a szállások valóban Köten fejedelemtől kapták-e nevüket.⁹⁵

A legelőkelőbb réteget képviselő néhány XIII. századi sírlelet Kiskunhalas körzetében, illetve Arbuz és Törtel szállásának szomszédságában került elő (Kígyópuszta, Csólyos, Felsőszentkirály), ez is a Csértán nemzetség arisztokráciájának jelentségére utal.

Döntő bizonyítékunk azonban nincs a XIII. századi fejedelmi szállások meghatározására, mivel az 1246 után szereplő fejedelmek, vezérek nevei helynevekben nem maradtak fenn, talán az egy *Zeyhanus dux* kivételével, akinek szállását *Györffy Gy.* a Csanád megyei Szajánnal (*Zayhan*) azonosítja.⁹⁶

Halas-szék, Kolbáz-szék és Hontos-szék kialakulását vizsgálva végül is arra a következtetésre jutottunk, hogy a kunok nemzetségi szállásterületei javarészből már a XIV. század elején egyes előkelő családok kezén voltak, vagyis akkor, amikor a nyugati értelemben vett feudalizálódás még nem zajlott le. Nemzetségi területekről lévén szó, a birtoklást belső okok magyarázhatják. Nagyon valószínű, hogy ezek a birtokos családok a betelepedés korának nemzetségi arisztokráciájából származtak, tehát hatalmuk végső soron a dél-országi kunoknál is kimutatható nomád feudalizmus keretei között született. Elképzelésünk szerint a magyarországi kun nemzetségek a honfoglaló magyar társadalom „úri” nemzetségeihez hasonlítható szervezetek voltak, hatalmuk ugyanis csak kisebb-nagyobb megyéni területre terjedt ki.

A nemzetségi megtelepedés rendszerének és a nemzetségek és székek kapcsolatainak áttekintésére táblázatot szerkesztettünk (2. táblázat).

4. A népesség száma

Az 1239-ben beköltöző kunok létszámára vonatkozó egyetlen korabeli feljegyzés, *Rogierius*

2. táblázat

Sorszám	Nemzetség	Szék	Földrajzi elhelyezkedés
1.	Csértán + ismeretlen nevű nemzetség(ek) töredékei	Halas Kecskemét Kara, Mizse	Duna – Tisza köze (Pest. Fejér, Szolnok, Csongrád, Bodrog vm.)
2.	Olás + ismeretlen nevű nemzetség(ek) töredékei	Kolbáz	Tisza – Körös köze (Heves-Újvár, Szolnok vm.)
3.	Kör	Szentelt	Csanád vm.
4.	Borcsól	—	Temes vm.
5.	Ismeretlen nevű nemzetség	—	Békés vm.
6.	Ismeretlen nevű nemzetség	Hontos	Fejér vm.
7.	Jászok	Berény	Zagyva völgye (Heves-Újvár vm.)

40 000 családról szóló adata erősen túlzottnak látszik.⁹⁷ Még ha a dél-országi kun népesség pusztulását számításba véve az átlagos családnagyságot nem a szokásos 5 főnek, hanem csak 4-nek vesszük, akkor is 5–7 Árpád-kori alföldi vármegye lakosságával egyezne meg az így kapott 160 000 fő, ugyanakkor a kun és jász szállásterületek nagysága együttesen is legfeljebb két-három vármegyét tett volna ki.

Amint *Györffy Gy.* megállapította, a bevándorló népesség a normálistól eltérő összetételű lehetett: a menekülők nagy részét töredék-családok alkothatták; ezek száma még két ízben csökkent jelentősen: 1246-ban, a második beköltözéskor egy részük valószínűleg a Balkánon maradt, 1282-ben pedig tömegesen hagyták el az országot a Körösöktől délre megtelepedett kunok. *Györffy* 10 000 családra, kb. 40 000 főre becsülte a végleg megtelepedett kunok és jászok létszámát.⁹⁸ Ha elfogadjuk, hogy 1282-ben kb. 1/3 részük költözött ki, a tatárjárás után visszavándoroltak létszámát így mintegy 60 000 főre becsülhetjük, egy-egy nemzetségre tehát átlagosan 8500 fő jut.

Hasonló adatot kapunk akkor is, ha az oguz, magyar és székely nemzetségek példáján nemzetségenként 400 lovast számítunk az állandó katonai kísérethez.⁹⁹ A tatárjárás idején újjászervezett kun nemzetségeknek az ütőképes haderőt minden erőfeszítéssel ki kellett állítaniuk. A korai feudális nomád társadalmakban a katonai kíséret és a köznép aránya 1:4–1:5-nek vehető;¹⁰⁰ 4–5 fős családnagysággal számolva így nemzetségenként 6400–10 000 főt kapunk, tehát a hét nemzetség összesen 44 800–70 000 főből állhatott.

⁹³ Uo. 456–457.

⁹⁴ *Rásonyi, L.*, Acta LingHung 7 (1957) 79–84.

⁹⁵ *Rásonyi, L.*, i. m. 111–114.; *Kakuk M.*, Kunszentmárton földrajzi nevei. (Szolnok 1965) 38.

⁹⁶ Geogr. hist. 869.

⁹⁷ SRH II. 554.; *Pauler Gy.*, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. (Bp. 1899) 148.; Roger mester siralmas éneke a tatároktól elpusztított

Magyarországról. Ford., bev., jegyz. *Turchányi T.* (Bp. 1904) 65., 9. j.; *Györffy Gy.*, Magyarország népessége ... 56.

⁹⁸ *Györffy Gy.*, i. h.

⁹⁹ Uo. 47.

¹⁰⁰ Uo. 46–47.; *Bartha A.*, A IX–X. századi magyar társadalom. (Bp. 1968) 149.

Terület és népsűrűség összefüggéseiből kiindulva is kísérletet tehetünk a népességszám megállapítására. A kun és jász szállásterület nagysága a XIII–XIV. század fordulóján 8000–8500 km²-re becsülhető.¹⁰¹ A jászkun területek népsűrűsége feltehetőleg valamivel kisebb volt alföldi megyeink tatárjárás előtti népsűrűségénél, tekintettel arra, hogy a népesedési szempontból legkedvezőbb folyóvölgyek közül viszonylag kevés került a kunok birtokába, másrészt a kun gazdálkodásban túlsúlyban levő nagyállattartás is kisebb népsűrűséget enged feltételezni. Magyarország lakott területének népsűrűsége a tatárjárás előtt 3,5–16 között mozgott, átlagosan 9 volt;¹⁰² az Alföld népesedési viszonyai sem lehettek rosszabbak az országos átlagnál. Mindezek alapján a kun szállásterület népsűrűségére az 5–8 közötti értéket tartjuk elfogadhatónak. Ezen megfontolások alapján a 8000–8500 km²-en élő kun és jász lakosság számát 40 000 és 68 000 között határozhatjuk meg, az alsó és felső határ közti lehetőségekről a 3. táblázat tájékoztat.

Láthatjuk, hogy Györffy Gy. 40 000 fős becslése ebben az összefüggésben az alsó határt jelenti, a hódta vi csata után helyben maradt kun lakosságot – a táblázat középső értékeit figyelembe véve – 50–60 000 főre tehetjük. A kiürített tiszántúli területek nagysága maximálisan 3–4000 km²-re becsülhető, következőképp az országból kimenekült kunokat óvatos becsléssel 15–25 000 főre tehetjük. Végző lépésként az 1246–1282 között hazánkban élő egész kun lakosságot is kiszámíthatjuk: a fentiek szerint 65–85 000 főről lehet szó.¹⁰³ Középkori mértékkel mérve ez valóban igen jelentős népesség, számszerűleg is érzékeltetheti a kunok szerepének fontosságát hazánk XIII–XIV. századi életében, de egyúttal azt is megmagyarázza, hogy miért tudta asszimilálni a kunokat a magyarság, hiszen az ország lakossága a XIII. század első felében már elérte a 2 millió főt, s véleményünk szerint a tatárjárás nem okozott 50%-os veszteséget.¹⁰⁴

5. Az állandó falvak kialakulása

Elég későn, a XIV. század közepén tűnnek fel az oklevelekben a kun szállások, ekkor még településnév nélkül, mint valamely magyar helység „környékén” található [1341: *Cumanos in cir-*

¹⁰¹ Számításunk során a kun településekre vonatkozó anyaggyűjtésünkre, Györffy Gy. történeti földrajzára, valamint Balla Antal 1793-ban megjelent, Pest–Pilis–Solt megyét, a Jászságot, a Nagykunságot és a Kiskunságot ábrázoló térképére támaszkodtunk, amely a puszták határát is feltünteti [Mappa... Comitatum Pest Pilis et Solth... Jazygiae Cumaniae Majoris et Minoris. Pest megye múltjából. Szerk. Keleti F. – Lakatos E. – Makkai L. (Bp. 1965) Térképmell.] Beeslésünk alsó határa Hontos-szék nélkül értendő. A többi terület beeslése: Nagykunság 1300 km², Kiskunság 5800 km², Jászság 600 km², Csanád megye 300 km².

¹⁰² Györffy Gy., Magyarország népessége... 49–50.

¹⁰³ Ennél nagyobb népességszámot teljesen valószí-

3. táblázat

A KUN NÉPESSÉGSZÁM, TERÜLET ÉS NÉPSŰRŰSÉG ÖSSZEFÜGGÉSE

		A népesség száma	
		8000	8500
		km ² területen	
Népsűrűség	5	40 000	42 500
	6	48 000	51 000
	7	56 000	59 500
	8	64 000	68 000

cuitu earundem (ti. Borsód falu és a körülötte levő 5 pusztá) *descendentes*; 1349: *Comanis in circuitu villarum Abad et Thumajmunustra vocatarum residentibus*; 1389: *in descensu Comanorum circa ecclesias beatorum Fabiani et Sebastiani martyrum*], vagy pedig a kun szállásbirtokos megjelölésével, de szintén településnév nélkül (1328: *Boza filium Bolachuch in descensu ipsius*; 1340: *Petrus filius Kochola Comanus... ad suum descensum* hurcolt egy jobbágyot Tomajmonostora faluból; 1347: *Nos Comes Kumcheg, Capitaneus Comanorum generationis Cherthan... de descensu nostro* tizenkét kun elköltözött Töttös mester birtokára).¹⁰⁵ Ezeket a topográfiai bizonytalanságot tükröző adatokat a kötetlenül mozgó nomád szállások bizonyítékainak szokták tekinteni.

Az első név szerint is ismert kun szállások a XIV. század végén tűnnek fel. A kun településnevek legfontosabb és leggyakoribb típusának – a török helynévadás szokásainak megfelelően – a birtokos nevéből származó, személynévi eredetű szállásneveket tarthatjuk, ellátva a -szállása, -ülése, -népe, -háza stb. utótaggal, de önmagában álló személynév is jelölhet települést (pl. Csengele, Köncsögszállás, Csorbajánosszállása, Kojampálszállása, Bagdasülése, Alonnépe, Bugacháza stb.). A kun helynevek másik nagy csoportját olyan magyar falunévek képezik, amelyek akkor is továbbéltek, amikor már kun lakosság népesítette be az illető falvakat (pl. Szentkirályszállás, Ágasegyház stb.). Kisebb különálló csoportot alkotnak a település valamely tulajdonságát jelölő helynevek (pl. Kisszállás, Újszállás stb.).¹⁰⁶

Az első csoport relatív kronológiáját a személynévek segítségével megkísérrelhetjük felállítani.

nútlennek tartunk, így nem fogadhatjuk el a kérdés újabb irodalmából sem azokat a véleményeket, amelyek Rogerius adatára építve erősen eltúlozzák a kunok létszámát, a magyarsághoz viszonyított területi és számbeli arányát (*Rásonyi, L.*, *Les Turcs non-islamisés...* 17.; *Mándoky K. I.*, i. m. 76.).

¹⁰⁴ Györffy Gy., Magyarország népessége... 50, 54.

¹⁰⁵ Geogr. hist. 713, 850.; *Gyárfás I.*, i. m. III. 478, 484–486, 511.

¹⁰⁶ A kun helynevek első történeti szemléletű csoportosítása: *Kuun G.*, A kunok nyelvről és nemzetiségéről. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XII. kötet XI. sz. (Bp. 1885) 53–55.

Megfigyeltük ugyanis, hogy az írott forrásokban szereplő, többnyire birtokos réteg személynévadási szokása hogyan változott meg a XIV. század folyamán.¹⁰⁷ Az eredeti kun személynévek egyre csökkenni kezdtek a forrásokban, a keresztény nevű kunok száma ezzel szemben nő, a század utolsó harmadában jutnak túlsúlyra a keresztény nevek. A névadási szokás azonban nyilván nem akkor változott meg, amikor ezt a változást észlelni tudjuk, hanem egy nemzedékkel korábban, amikor az oklevelekben szereplő egyének megszülettek, tehát a XIV. század második harmadában. Ezt támasztja alá, hogy azok a keresztény nevű kunok, akiknek apja még kun nevet viselt, zömükben 1330 és 1360 között szerepelnek. Bár keresztény kunok a XIII. század végétől előfordulnak (1283: Iván; 1288: István, Parabuch fia; 1292: Péter, Beler fia stb.),¹⁰⁸ úgy látszik, hogy a keresztény nevet megőrző kun településnevek a XIV. század közepe előtt nem születhettek meg. Ezzel szemben a régi pogány személynévet tartalmazó helynevek keletkezésének ez az időszak lehetett a felső határa, tehát az ilyen települések feltétlenül régebben léteztek, mint amikor forrásainkban előfordulnak. Természetesen kronológiai megállapításaink elsődlegesen a települések *nevének* keletkezésére vonatkoznak, de egy szállás kialakulása és nevének megszületése között bizonyos korrelációról nyilvánvalóan beszélhetünk.

Úgy véljük, az a jelenség, hogy a helynevek tükrözik a személynévadás szokásának megváltozását, a települések állandósulásának hosszan tartó folyamatára is rávilágít. Ez a folyamat pedig a helynevek tanúsága szerint már a XIII. században elkezdődött: olyan szállásnevek esetében, amelyek a XIII. század végén vagy a XIV. század elején élt történeti személyek nevét tartalmazzák, igazolva látjuk a település korai kialakulását.¹⁰⁹ A XIV. század közepére a kun települések nagy tömege szilárdulhatott meg, így értelmezzük a pogány személynévet tartalmazó helyneveket. A XIV. század közepén és második felében még mindig létesültek újabb szállások: ezeknek egy része a birtokos keresztény nevét őrizte meg. Bizonyos esetekben már meglevő szállás kapott új nevet (pl. a Szentelt-székben levő Benedekszállást korábban *Walkanzallasa*-nak hívták).¹¹⁰ Az Árpád-kori magyar falnevet megőrző kun szállások külön vizsgálatot igényelnek,

ezeknek kialakulásával jelenleg nem foglalkozunk. Ugyancsak kívül esik a dolgozat keretein a szállás-területen kívüli szétszórott kun birtokok településtörténeti vizsgálata.

A településföldrajz meghatározása szerint a településnek két összetevője van: a munkahely és a lakóhely, s ha az egyik összetevő helyhez kötött, már állandónak tekinthető.¹¹¹ A Kárpát-medencében megforduló állattenyésztő népek településmódját ennek alapján differenciáltabban lehet megítélni: ha a legelőterületek a települési egységek között fel vannak osztva, határaitak nyilvántartják, a település állandónak tekinthető, még akkor is, ha a lakóhely az adott határon belül mozog. A kunok szállásterülete 1279-ben az egyes nemzetségek között már fel volt osztva,¹¹² a nemzetségeken belüli települési viszonyokról azért nem értesülünk, mert a kunok belső ügyei hosszú ideig nem tárnak a magyar szervek elé. Az oklevelek, térképek és helynevek segítségével rekonstruálható XIV–XV. századi kun településhálózat sűrűsége az Árpád-kori magyar viszonyokhoz hasonlítható: a tüzetesebben megvizsgált Nagy-kunságon átlagosan 25–30 km²-t birtokolt egy-egy szállás. Ilyen településsűrűség mellett a hagyományos értelemben vett nomadizálás elképzelhetetlen.¹¹³ Az egymással érintkező kun szállások minden bizonnyal ügyeltek legelőterületük határaitra, valószínűleg korán ki is jelölték azokat. A kunok erősen rétegződött társadalma és katonai szervezettsége megengedi annak feltételezését, hogy elsősorban az előkelők életmódjára lehetett jellemző az aulszerű település (vagyis a mozgó lakóhely), így tudták fenntartani nagy állatállományukat, megadózni népüket és ellenőrizni birtokaikat — akárcsak a honfoglaló magyarok vezető rétege. A köznép és a szolgák jelentős része ezzel szemben valószínűleg állandó szállásokon élt, állattenyésztéssel, földműveléssel és kézműparral egyaránt foglalkozott.

A kunok nem Magyarországon tértek át az összetett gazdálkodásra. Dél-országi szállásaikon a fejlett állattenyésztés mellett földműveléssel is foglalkoztak: kölest, árpat, rozst, búzát, sárga- és görögdinnyét, vöröshagymát is termesztettek.¹¹⁴ A kézműipar és a kereskedelem fejlődésére különösen a krími és a Volga-vidéki városok voltak nagy hatással, a keleti kunok fejedelmi központjában, a Donyec és a Don között is városok

¹⁰⁷ Ezzel a kérdéssel először az 1969-i szegedi régészeti konferencián foglalkoztunk. (A kunok régészeti kutatásának problémái. VI. Szegedi Régészeti Tudományos Ülésszak, 1969. november 12–14.) Eredményeink részletesebb közlésére később kerül sor, a jelenlegi rövid összefoglalás csak a helynévkutatás szempontjait szolgálja.

¹⁰⁸ Gyárfás I., i. m. II. 447, 456, 459.

¹⁰⁹ Pálóczi-Horváth A., FA 24 (1973) 246–248.

¹¹⁰ Györfly Gy., A kunok ... 274., 206. j.

¹¹¹ Mendl T., Általános településföldrajz. (Bp. 1963) 11–14.

¹¹² Gyárfás I., i. m. II. 439–441.

¹¹³ A XVIII–XIX. századi szilaj pásztorkodást sem vetíthetjük vissza a középkorra!

¹¹⁴ Палея, С. А., i. m. 190.; Györfly Gy. A kunok ... 252.; Bartha A., Sz 97 (1963) 519–520. — Jakubovszkij a Don és az Alsó-Volga vidéki kunok esetében hangsúlyozza a félig letelepedett, földművelő életmódot (Греков, Б. Д. — Яныдовский, А. Ю., i. m. 21.). — Magyarországon a XV. század közepén a következő terményekkel adóztak a királynak az 1453-i jövedelmi kimutatás szerint a kunok és a jászok: búza, zab, árpa, borsó, lenese, köles (Gyárfás I., i. m. III. 629.).

alakultak ki.¹¹⁵ Kétségtelen, hogy Magyarországon az előkelők és a katonáskodó szabadok 1279 előtt hadifoglyok zsákmányolásával szereztek be újabb munkaerő-szükségletüket, később — különösen a hódtaivi csata után — a szabadok lecsúszó része is földművelésre kényszerülhetett.¹¹⁶ A szállások megszilárdulásának első szakasza ebben az időben, a XIII. század utolsó két évtizedében játszódhatott le. A XIV. század folyamán alakult ki a letelepült kun falvak rendszere, s a XV—XVI. századi kun települések képe, szer-

kezete és gazdasági élete az eddigi régészeti kutatások szerint a magyar falvaktól már alig különbözt.¹¹⁷

Nagykunsági vizsgálataink szerint a kun településhálózat megritkulása még a török hódoltság előtt megkezdődött, a XIV—XV. század folyamán feltűnő szállásoknak csak mintegy 55—60%-a érte meg a XVI. század közepét. Úgy látszik, hogy a kun szállások frissen kialakuló rendszerét némi késéssel szintén sújtotta a természetes pusztásodás folyamata, csakúgy, mint a magyar falvakat.¹¹⁸

Pálóczi-Horváth András

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ ПОСЕЛЕНИЯ ПОЛОВЦЕВ В ВЕНГРИИ

Резюме

Половцы, спасаясь от монголов, в 1239 году под руководством хана Кутен (*Kuthen*) поселились в Венгрии. Венгерский король Бела IV. предпринял попытку поселить их, однако в этот раз еще без успеха. Половцы еще до появления монголов переселились в Болгарию. После нашествия татар в 1241—1242 гг., вследствие которого резко сократилось население венгерской низменности (Альфельд), Бела IV. второй раз поселил половцев для пополнения населения. Для них были выделены области между Тисой и Дунаем и у рек Кереш, Марош и Темеш.

По нашим подсчетам в Венгрии первоначально переселилось приблизительно 65—85 тыс. половцев, в 1282 году однако из области левобережья Тисы значительные группы переселились в Молдову, таким образом из них могло остаться 50—60 тыс., которые на рубеже XIII—XIV. вв. заселяли 8000—8500 км². (Плотность населения: 6—7 чел. на 1 км².)

Этнический состав переселившихся в Венгрию половцев отражал этническую пестроту, которая была характерна для половецко-кипчакского племенного союза на юге России. Вероятно их значительная часть происходила из области Дона и Донца, где располагался ханский центр, и где русские источники упоминают племя Бурчевичей, отколовшиеся части которого мы можем найти в Венгрии. (*Borchol*.)

Половецкое общество вероятно представляло собой разнородное население, собранное бежавшим ханским двором, в которое входили остатки дружин, родственники

и слуги родо-племенной аристократии и также присоединившиеся беженцы из других племен. По данным исторических источников этот народ состоял из 7 родов, во главе которых стояли богатые семьи, происходившие из старой родовой аристократии (*capitaneus, dominus*). Венгерские источники эти единицы называют родами (*genus, generatio*), однако они в действительности были племенами.

В более позднее время, в конце XIV. в. и в первой половине XV. в. на месте этих родовых территорий были организованы административные единицы, так называемые сёки (*sedes*). Автор приходит к выводу, что не каждая такая область (сэк) восходит к отдельной родовой организации, а некоторые другие вероятно были организованы путем соединения нескольких родов.

По принятому представлению половцы в Венгрии в течении одного столетия еще вели кочевой образ жизни. Автор не разделяет данное мнение, т. к. хозяйство половцев уже в южнорусских степях приобретало первые черты комплексности, а в условиях Венгрии занятие кочевым скотоводством стало чрезвычайно трудным. Половецкие земельные владения, возникновение которых письменными источниками определяются началом XIV в., и относительно большая плотность населения на половецких землях также свидетельствуют о раннем оседании половцев. До середины XIV. в. возникли у них оседлые поселения, однако скоро после этого и у половцев начался процесс опустошения деревень, характерный для экономического развития Европы того времени.

A. Палоци-Хорват

L'ÉTABLISSEMENT DES COMANS EN HONGRIE

Résumé

Les Comans fuyant devant les Mongols ont quitté les steppes de l'Europe Orientale et se sont établis en Hongrie sous la direction du khan *Kuthen*, en 1239. Le roi Béla IV essaya de les installer dans le pays en distribuant les clans. Cette tentative, cependant, est restée sans résultat. A cause des rapports envenimés entre les Hongrois et les Comans, ceux-ci ont abandonné la Hongrie avant l'arrivée des Mongols et se rendirent en Bulgarie.

L'invasion des Mongols de (1241—1242) — dont un

prétexte était justement l'admission des Comans — a dépeuplé surtout le réseau d'habitats de la Grande Plaine Hongroise. Selon Gy. Györffy, la destruction était en moyenne 50 pour cent, mais dans quelques comitats elle augmentait à 75—80 pour cent. Ce furent surtout les villages situés sur le loess et le sable qui furent détruits, tandis que les marais situés le long des fleuves ont mieux protégé les habitants. Pour compléter la population disparue, Béla IV a, pour la deuxième fois, installé les Comans

¹¹⁵ A donyeci városok: Sarukan, Szugrov, Balin (Греков, Б. Д.—Якубовский, А. Ю., i. m. 20.; Федоров-Давыдов, Г. А., i. m. 148.).

¹¹⁶ Györffy Gy., A kunok ... 253.

¹¹⁷ Méri I., ArchÉrt 81 (1954) 140, 147—149.

¹¹⁸ Györffy György és Mándoky K. István szíves lektorálását és munkámhoz nyújtott baráti segítségét ezúton is köszönöm.

dans le pays, probablement en 1246. Cette fois il leur a assigné un territoire contigu, entre le Danube et la Tisza, ainsi qu'aux environs du Körös, du Maros et du Temes.

Le territoire où les Comans se sont établis n'était inhabité antérieurement pas non plus. Si nous examinons la situation des cimetières hongrois des Xe et XIe siècles, nous voyons que tant entre le Danube et la Tisza qu'au delà de la Tisza une population importante avait vécu déjà depuis la conquête du pays. Bien que des chartes subsistent des XIIe et XIIIe siècles, les données archéologiques permettent de prétendre qu'avant l'invasion des Mongols un dense réseau de villages couvrait aussi cette partie de la Hongrie. Dans les confins des habitats comans ultérieurs on retrouve en général les vestiges des villages de l'époque arpádienne (XI—XIIIe siècles), et cela d'ordinaire dans de plus grandes proportions. Par exemple, dans la Grande-Comanie, entre la Tisza et le Körös, 9 sur 16 villages détruits furent rétablis par les Comans. Selon les recherches archéologiques et topographiques faites par l'auteur, au moins six villages existaient du XIe au XIIIe siècle dans les confins de la ville actuelle de Kislécszallás, et les Comans établirent, à partir du XIVe siècle, cinq villages et éventuellement aussi de petits campements provisoires (fig. 1).

Donc les destructions causées par les Mongols et l'établissement des Comans ont essentiellement modifié les relations ethniques et démographiques de l'Alföld.

En connaissance de l'histoire des Comans de la Russie méridionale, nous pouvons affirmer qu'à la fin du XIIe siècle les relations sociales du féodalisme nomade s'étaient déjà formées. Selon ceci, le noyau de la population immigrée était constitué du prince en fuite et de l'aristocratie de son entourage, avec leur suite militaire, leur parenté pauvre, leurs serviteurs et autres fragments de tribus qui les accompagnèrent. Les clans comans mentionnés par les chartes hongroises (*genus, generatio*) peuvent être considérés à la vérité non comme des groupes vivant dans les liens de la parenté du sang, mais comme des unités qui, après les défaites subies des Mongols, furent réorganisées sous la direction de quelques familles d'aristocrates. La composition des Comans immigrés a probablement présenté une image mixte, caractéristique aussi de l'alliance des tribus comanes de la Russie méridionale (sous la domination des tribus dirigeantes comano-kiptchak vécurent des fragments des Petchénègues, Berendei, Ouz, Alains, Bulgares, Burtas, Karaim, Khazar, Mordves, Russes, Arméniens, Valaches etc.). La composition ethnique des Comans de Hongrie ne peut être éclaircie que par de nouvelles recherches complexes, linguistiques, historiques, archéologiques et anthropologiques.

Si nous désirons préciser le lieu d'origine des Comans établis en Hongrie, c'est en premier lieu la région du Don et du Donets qui peut entrer en ligne de compte. A partir de la fin du XIIe siècle c'est là que se trouvait la résidence du khan, et les fragments d'une tribu de la région (*Burčeviči, Burč-oglu*) sont arrivés même en Hongrie (*Borchol*, fig. 2). C'est ici qu'il convient de signaler qu'une partie importante du peuple coman est demeurée sur place et constituait la base de la population de la Horde d'or.

Nous avons examiné le nombre des Comans immigrés de différentes manières et nous sommes arrivés au résultat qu'en 1246 65—85.000 Comans se sont établis en Hongrie, donc un clan devait comprendre en moyenne 9—12000 têtes. En 1282, après la bataille du lac Hód, de grandes masses ont quitté les contrées de l'au-delà de la Tisza et se rendirent en Moldavie. Nous estimons le nombre des Comans définitivement installés à 50—60000 hommes qui, au tournant du XIIIe et du XIVe siècle ont peuplé un territoire de 8000—8500 km carrés, probablement avec une densité démographique de 6—7 têtes.

La charte du roi Ladislas IV, datée du 10 août 1279, qui traite en détails des affaires comanes, parle de sept

clans. Les historiens ont tenté de définir les noms et les habitats des clans, en se basant sur la régularité que le territoire des campements de chaque clan se transformait plus tard en organisation administrative, en siège (*sedes*) (Gy. Györffy). Nous acceptons la définition et la localisation du clan *Chertan* (siège *Halas*), du clan *Olas* (siège *Kolbaz*), du clan *Koor* (siège *Szentelt*), ainsi que du clan mentionné *Borchol* (comitat de Temes). On ne peut, cependant considérer comme un vrai clan celui des *Ilunchuk* et des *Kuncheg*, à savoir ces noms indiquent la descendance d'ancêtres importants et non l'appartenance à un régime générique.

Les données historiques et archéologiques permettent de présumer qu'entre le Körös et le Maros (dans le comitat de Békés) un clan anonyme se serait établi qui, en 1282, a quitté la Hongrie en même temps que le clan *Borchol*. On peut encore considérer les Comans du comitat de Fejér comme formant un clan indépendant, et qui, plus tard, ont créé le siège *Hontos*. Nous pensons que ce soient les *Iazygs* d'origine alaine que nous devons considérer comme le septième clan, et qui ont sans doute constitué l'armée auxiliaire des Comans (fig. 3).

En comparant les clans et les organisations territoriales de plus tard, les sièges, nous sommes arrivés au résultat que pas tous les sièges remontent à une organisation indépendante des clans, et certains sièges ce sont organisés de plusieurs clans (2e tableau).

En examinant les antécédents de l'évolution de l'histoire des propriétés de terre des sièges *Kolbaz*, *Halas* et *Hontos*, nous voyons qu'une grande partie des propriétés des clans a été, au début du XIVe siècle, entre les mains de plusieurs familles d'aristocrates (fig. 4). Dans le cas du siège *Kolbaz* on peut aussi reconstituer la généalogie: l'ancêtre commun probable des personnes figurant entre 1389 et 1407 a vécu vers 1300 (1er tableau). Il est fort vraisemblable que ces familles possédant de grandes propriétés soient issues de l'aristocratie généalogique de l'époque de l'établissement, donc leur pouvoir est né encore dans les conditions sociales de la principauté comane indépendante.

Les observations relatives à l'histoire nous avertissent qu'il nous faut modifier aussi nos conceptions en ce qui concerne la nomadisation des Comans. Une opinion générale veut que les Comans ont mené en Hongrie, pendant au moins un siècle, une vie nomade. Par contre, nous devons signaler que c'est déjà sur la steppe de la Russie méridionale que commença à se former l'économie complexe: l'importance de l'agriculture, des métiers spécialisés et du commerce ne cessa d'augmenter. En Hongrie la vie nomade — le changement des campements et des pâturages, l'élevage de gros bestiaux — devint, déjà en raison du territoire restreint, de plus en plus impossible. Selon la définition de l'histoire du peuplement, l'agglomération a deux composants: le lieu de travail et le lieu d'habitation. Il est vrai que les sources ne parlent depuis très longtemps que de lieux d'habitations mobiles libres, mais l'autre composant, le lieu de travail (c'est à dire les terrain de pâturage) devait de bonne heure se stabiliser. C'est ce que prouvent les anciens systèmes de propriétés de terre, ainsi que la densité relativement grande des habitats (un campement a possédé en moyenne 25 à 30 km carrés de terre). A l'intérieur des limites des terrains de pâturage permanents les lieux d'habitation étaient dans certains cas, probablement déjà à la fin du XIIIe siècle, localisés, mais les campements permanents (*descensi*) se sont formés au milieu du XIVe siècle. Dès la formation du réseau des villages des Comans établis commence le processus du dépeuplement de certains villages, processus caractéristique de l'évolution générale européenne. Au milieu du XVIe siècle seulement 50 à 60 p. c. subsistent des villages comans, et à la fin du XVIIe siècle, pendant la domination ottomane, le système des agglomérations médiévales des Comans se désagrège complètement.

A. Pálóczi-Horváth

SZÉKELYEK ÉS MAGYAROK
A SZÉKELYFÖLDI RÉGÉSZETI KUTATÁSOK TANULSÁGAI

A magyarság X–XI. századi történetének mindig külön fejezetét alkotta a székelyek eredetének és megtelepülésének kérdése. Származásukat és Erdélyben való megtelepülésük korát illetően a legkülönbözőbb nézetek alakultak ki.¹ Annak ellenére, hogy a történettudomány számos kérdést megbízhatóan megoldott, még mindig vannak eddig meg nem szőlaltatott források, melyek új irányba terelhetik a kutatás figyelmét. Ilyen új forrást jelentenek a régészeti leletek.

A székely eredetkérdés kutatásában Erdélyi László mutatott rá arra a jelenségre, hogy bár a székelyföldi székelyek székeiket telegdinek, orbainak, kézdinek és sepsinek nevezik, ilyen helynevek Székelyföldön nincsenek. Ugyanakkor Biharban és kizárólag ott van Telegd nevű falu, és a székelyekkel szomszédos szász területen van Orbó, Kézd és Sebes (Szászsebes). Ez utóbbi melléknévi alakjából torzult a 'sepsi' változat. Erdélyi e jelenséget úgy értékelte, hogy e négy székely szék népe, legalábbis részben e helyekről települt át ma is lakott földrére.²

Ezek után az a fő kérdés, mikor települtek a székelek későbbi székeik területére? Györffy György véleménye szerint ez a XIII. század elejére tehető. A sebesi, azaz sepsi székelyek esetében 1224 és 1252 közé tehető az áttelepülés. Az orbai székelyek talán még később kerültek új földjeikre. A telegdi és marosi székelyek megtelepedése valamivel korábbra tehető a XIII. század elejére.³

E ponton kapcsolódhat be a régészet is a székelység X–XI. századi történetének kutatásába. Az első rendkívül jelentős adatokat Székely Zoltánnak köszönhetjük. Arról ad ugyanis hírt, hogy Szászsebesen és Medgyesen a műemléki kutatások során a templom körüli temetők korai szakaszából 'bjelobrdói' jellegű ékszerek kerültek elő, melyek teljesen különböznek a későbbi német lakossággal eltemetett német jellegű ékszerektől.⁴

Bár e leletekről semmi pontosabb adatunk nincs, és az ásatások anyaga sehol sincs közzétéve, a helytelenül 'bjelobrdónak' nevezett kultúra leletanyaga alatt ez esetben sem érthetünk mást, mint Magyarország más, hasonló jellegű több ezer sírlelete esetében. Szőke Béla ezt a kultúrát a honfoglalás kori, de tömegében főként kora Árpád-kori magyar köznép hagyatékának határozta meg, s ezt a meghatározást a magyar kutatás többé-kevésbé el is fogadta.⁵

A honfoglaló magyarság gazdag előkelő és tehető középrétegének emlékeit eddig sohasem sikerült megfigyelni XI. századi pénzekkel kezelve. Templom körüli temetőkből sem került elő ez ideig középrétegre jellemző emléktárgy. Ez egyértelműen azt jelenti, hogy a XI.

század elejétől eltűnik a temetőkből honfoglaláskori emlékeink klasszikus rétege. Ezzel szemben a szegényes köznép temetők helyenként a X. század elejétől a XII. század elejéig folyamatosan használatban vannak. Ha ez nem is jelenti a falu lakosságának teljes kontinuitását, de új lakókkal kiegészülve is a folyamatos lakottságot bizonyítja. És amikor a pogány korban megnyíló X–XI. századi temetők lezárulnak, és a falvak halottaikat a templomok körüli temetőkbe temetik, a XI–XII. században gyakran felbukkannak az egyszerű köznép, bronz ékszerek a temetők sírjaiban: egyszerű húzal karikák és gyűrűk, S végű hajkarikák és keltező értékű pénzek.

Természetesen felvetődik az a kérdés, hogy van-e még valamilyen megkülönböztető jellege a köznép leletanyagának a XI–XII. században, amikor viszont a sírokból már nem ismerjük a középréteg emlékeit? Másként fogalmazva: a XI–XII. századi templom körüli temetők köznép ékszeres halottaiban jogos-e a X–XI. századi köznép leszármazottait tekinteni?

A X–XI. században a köznép anyagot bizonyos fokig etnikum jelölőnek tekinthetjük. A XI. századi zárt magyar nyelvterületen belül és ahol más ismertetőjegyek alapján is csak magyar lakosságra gondolhatunk, ott nem lehet kétséges a köznép etnikuma. A köznép kultúrát veszik át azonban a helybeli IX. századi lakosság és a XI. századtól a központi hatalom által levert vezető- és középréteg csoportjai is, akkor is, ha etnikailag besenyők, kabarok stb. is voltak. Ennyiben a köznép anyag a XI–XII. században már inkább csak az osztálytagozódást jelzi, a szolgáltató rétegek kultúrája. Azt azonban kétségtelennek tartjuk, hogy a XI–XII. században a társadalom legalsó rétegéhez tartozó köznép legnagyobb része a X–XI. századi köznépből került ki. A köznép kulturális és talán etnikai egységének szívós továbbélésére a legjellemzőbb a háromszéki Zabolán feltárt XII. századi magyar temető, ahol a köznép ékszerekkel való temetkezés szokása az egész századon át élt. A zabolai temetőt pedig a területet a székelység előtt megszálló magyarság temetőjének tekinthetjük.⁶ Más oldalról megvizsgálva a kérdést, szintén hasonló következtetésekre juthatunk. Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a székelyek egy jelentős tömbje Biharból települt át Erdélybe, nevezetesen Telegd környékéről. Bár erről a vidékről nincsenek régészeti leleteink, de a Telegdtől mintegy 20 km-re Ny-ra levő Nagyvárad körzetében nemzeti szervezeten letelepült zárt köznép tömböt figyelhetünk meg (Ártánd, Nagyvárad, Hencida, valószínűleg Bojt és Septely, ahol a királyi csőszök udvarispánja ítélkezik). Az ugyancsak bihari Székelyszáz

¹ A székely eredetkérdés gazdag irodalmára I. Banner J. – Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája I. kötet (Bp. 1954) 17 075–17 172, II. kötet (Bp. 1961) 3875–82, III. kötet (Bp. 1968) 200. alatti irodalmat. Kutatótörténeti összefoglalást ad Hóman B., A székelyek eredete. MNyTK 17 (1921), és Moór E., A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. (Szeged 1944) 36–95. Kutatási eredményeit tekintve mindkét mű teljesen elhibázott.

² Erdélyi L., Akad. Ért. 33 (1922) 205–214.

³ Györffy Gy., A székelyek eredete és településük története. Erdély és népei c. kötetben. Szerk. Mállyusz E. (Bp. 1941) 66–68.

⁴ Székely Z., Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. Korunk Évkönyv (Kolozsvar 1973) 219–28.

⁵ Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyar régészeti emlékei. RégTan 1 (Bp. 1962).

⁶ Székely Z., i. m. 228.

centurionátus székelyei társadalmilag szintén a nem-szabadok közé tartoztak.⁷

A zabolai és szászsebesi és medgyesi leletek alapján jogosan mondja ki Székely Zoltán, hogy a magyarság és székelység anyagi műveltségének XI–XII. századi emlékei azonosak.⁸ A magunk részéről azonban egy lépéssel tovább is mehetünk a következtetésekben. Ha a székelyföldi székelyek nevet adó területen a templom körüli temetők sírjaiban a XII. században, tehát a székely lakosság ottélésének idején köznépi ékszerekkel temették el a halottakat, akkor a fentebbiek figyelembe vételével erre a lakosságra a XI. században is ezek az ékszerek voltak a jellemzők. Tehát a lakosság akár összefoglaló ezen a területen, akár más vidékről került ide, eredetét tekintve zömében a magyarság köznépi kultúrájú rétegéhez tartozott. A X–XI. században tehát a székelység egy része semmiben sem különbözött a nyelvileg és kulturálisan egységes magyar köznéptől.

E gondolatsort folytatva, a székelyek társadalmi szervezetéből visszakövetkeztethetünk a X–XI. századi magyarság társadalmi szervezetére. A fentiekből ugyanis az következik, hogy abban az időben, amikor a székelyek Erdélybe kerültek, társadalmi szervezetük megegyezett a többi magyarokéval, pontosabban szólva csak azt a társadalmi szervezetet vihették magukkal, amelyben korábban is éltek.

A székelyek társadalmi rendjének alapforrása a Maros-széki székely nemek és ágak 1548. évi lajstroma, melyben felsorolják a hat székely nem huszonnégy ága közt a hadnagyság és bíróság viselésének sorrendjét. Egy másik XVI. század eleji feljegyzés pedig felsorolja a székelyek három nemét (rendjét), a hat nemet, az ágakat és a hét szék nevét.⁹ A régóta ismert források adatait számos feldolgozás tárgyalta. Legbelsőbban mindmáig Györffy György foglalkozott ezzel a kérdéssel.¹⁰ Éppen ezért csak a gondolatmenetünk pontos visszaidézéséhez szükséges adatokat említjük meg.

A Maros-széki székely nem és ág nevek közt előfordul a Jenő és a Kürt. Kézdí-szék Jenő nemének Besenyő ága volt. Ezek a nevek arra utalnak, hogy a székelyek közt élt egy kis rész Jenő és Kürt törzshöz tartozó csoport és besenyők is. Az olyan nem és ág nevek, mint Pozsony, Szovát, Vaja, Dudar, Telegd, a magyarság által lakott Kárpát-medence különböző vidékein feltűnő helynevek. E pusztá személynévből alakult helynevek valószínűleg szintén az illető nem vagy ág eredeti lakóhelyére vonatkoznak. Csupán arra nincs adatunk, hogy pl. a számos Szovát helység közül melyikre kell gondolnunk, ha az eredeti lakóhelyet meg akarjuk határozni. Másrészt e nevek sem feltétlenül mind helységet jelölnek, hanem a személynévből alakult ágnevek (Péter, György, Vácmán stb.) közé is tartozhatnak, mint pl. a Pozsony ágé. Csupán a Telegd ág nevéből állíthatjuk nagy valószínűséggel, hogy a Bihar megyei Telegdre vonatkozik, mert a rendelkezésünkre álló középkori források egyetlen Telegd helységről adnak számot. Ezek az adatok minden kétséget kizáróan arra utalnak, hogy a székelyeket az ország különböző pontjairól telepítet-

ték a későbbi Szászföldre. A telepítés időpontját a törzsnévből képzett nem és ág nevek jelzik. Ennek akkor kellett megtörténni, amikor még a falvak lakói tudták, mely törzs keretében éltek korábban. Ha hitelt adhatunk Anonymus adatának, hogy a besenyők Taksony idejében költöztek be Magyarországra, és figyelembe vesszük azt, hogy a törzshöz tartozás tudatát őrző helynevek a X. század végéig keletkezhettek, akkor a székelyek szászföldi megtelepedését a XI. század elejére kell tennünk. Ez annál is valószínűbb, mert a székelyek a már kialakult Fehér megye területén kaptak királyi földeket.¹¹

Ez pedig azt jelenti, hogy a székelységnek, amelyet számos helyről telepítettek össze, s így tudatosan megszervezett népnek kell lennie, anyagi kultúrája és társadalmi szervezete is teljesen azonos a X–XI. század fordulójának magyarságával.

A X–XI. század fordulóján a magyarság sűrű településhálózatot alakított ki. A földművelés mindenütt elsőrendű gazdálkodási ágá vált. A királyi és hercegi földeken élő lakosság speciális termék- és más szolgáltatásokkal adózott a királynak, illetőleg urának. A székelység speciális feladata ebben a rendszerben a határok védelme volt, melyet kiegészített az alkalmankénti ló és szarvasmarha 'ajándékozás' kötelezettsége.¹²

A királyi udvari és várföldeken élő népek rétegződése és szervezete a korai kialakulású vármegyék területén mindenütt azonos. A szolgáltatással tartozó népek, vagy mint Heckenast Gusztáv írja: a fejedelmi (királyi) szolgálonépek, tizedekbe és századokba voltak beosztva, melyek élén a decurio, ill. centurio állott a comes (ispán) fősege alatt.¹³ A X–XI. század fordulóján és a székelyek Erdélybe való telepítése idején az ország belső területein a centurionatus szervezetét I. István király már a feudális királyság intézményévé alakította át, elsősorban az adóztatás célszerű kivitelezhetősége érdekében.¹⁴ Mivel a székelyek Erdélybe való költöztetésükkor csak ugyanazon társadalmi szervezetet vihették magukkal, amelyben korábbi települési területükön éltek, így az nem különbözhetett a magyarságtól. Ugyanakkor ennek fordítottja tűnik fontosabbnak számunkra: az, hogy a X–XI. század fordulóján a magyarság nemzeti szervezete olyan volt, mint amilyenek a székelyeké látszik a későbbi forrásokban.

Korábban a székelyek nemzeti szervezete ősi, vérségi intézménynek tartották.¹⁵ Németh Gyula szerint törökös szervezésű nemzeti szervezetről volt, de megjegyzi, hogy a nem és ág nevek nem az ősi török származás emlékei, hanem későbbi időből valók.¹⁶ Mályusz egyértelműen megfogalmazta, hogy a székely törzset a magyar fejedelmi hatalom szervezte meg különböző néprészekből és ezek többségét ugyanazon elemek alkották, mint a honfoglaló magyarságot.¹⁷ Györffy György 1941-ben rámutatott, hogy a székelység nem egységes eredetű. A székely ágak Magyarország különböző vidékeiről származnak. Ugyanakkor összességében a magyarságtól eltérő, keleti eredetű, nomád életmódot folytató népnek tartotta őket,¹⁸ nemzeti szervezeteiket eredeti sajátáguknak tekintette.¹⁹ Később is meg-

⁷ Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. rit. Curis et laboribus Ioannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky editum. (Bp. 1903) 156, 208.

⁸ Székely Z., i. m. 228.

⁹ Székely Oklevéltár I. Szerk. Szabó K. (Kolozsvár 1872) 78, 80.

¹⁰ Györffy Gy., A székelyek eredete... 35–86.; Ua., A székely társadalom. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. (Bp. 1953) 104–105.; Ua., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 68–75.

¹¹ Németh Gy., Sz 69 (1935) 129–56.; Györffy Gy., A székelyek eredete... 53.; Pauler Gy., A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt. I (Bp. 1899) 283.; Szádeczky-Kardoss L., A székely nemzet története

és alkotmánya. (Bp. 1927) 31.; Kniezsa I., Magyarország népei a XI. században. SzIEml II. (Bp. 1938) 371.; Györffy Gy., A székelyek eredete... 62–64.

¹² Mesterházy K., DMÉ 1973. s. a.; Heckenast G., Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. (Bp. 1970) 73–77.

¹³ Heckenast G., i. m. 73.

¹⁴ Györffy Gy., MTA K (II) 22 (1973) 57–64.

¹⁵ Hóman B., i. m. 10.; Szádeczky Kardoss L. i. m. 21.; László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 100.

¹⁶ Németh Gy., Sz 69 (1935) 140–156.

¹⁷ Mályusz E., Sz 73 (1939) 291.; Ua., Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. (Bp. 1942) 256–58.

¹⁸ Györffy Gy., A székelyek eredete... 54, 44.

¹⁹ Uo. 44–45.

maradt e véleménye mellett, rámutatva arra, hogy a székelyek Erdély legkeletibb végeire költözve kimaradtak a magyar társadalom feudális fejlődéséből, „és megtelepedésük után is megőrizték nemzetségi szervezetüket és ennek természetes velejáróját, a földközösséget”.²⁰ 1958-ban újabb adatok és megfigyelések bevonásával arra következtetésre jutott, hogy a székelyek három neme (tria genera siculorum) ugyanazt a társadalmi tagozódást mutatja, ami I. István király törvényeiben is tükröződik (comes, senior — miles — pauper aut vulgares, illetőleg székely oldalon senior, potior — agzaz, lofew — communitas, koesseg). A három rend és a nemek, ágak viszonyában értékesítette Bodor György tanulmányának megállapítását, mely szerint a székelyek három neméből „a középső genust lófőnek és ágszáznak nevezték.” Végeredményként arra a megállapításra jutott, hogy a székely nemek és ágak ugyanúgy nem ősi vérségi szervezetet tükröznek, mint ahogy a magyar várjobbágy nemzetségek „de genere” számon tartott genusai sem.²¹ Legutóbbi kutatásai pedig újra csak megerősítették Györffyt abban, hogy a székely társadalom

ugyanazt a fejlődési fokot képviselte, amelyet a magyarságnál is megfigyelhettünk a XI. század közepén.²²

A Székelyföldön megtelepült székelység tehát azt a társadalmi szervezetet őrizte meg a XVI. század elejéig, amely az ország belsejében a XIII. század elején felbomlott: a tízes és százas szervezetet. Ennek oka valószínűleg a katonai, határvédő szolgálat lehetett, amely konzerválta a régi beosztást. A székely nemzetségek és ágak szervezete kiváló példája annak, hogyan lehet egy „nemzetségi” társadalmat megszervezni. Ezt azonban nem szabad összetéveszteni a magyarság korábbi nemzetségi szervezetével, amelyről egyedül a X. századi temetők adnak felvilágosítást. Ezt példázza az a régészeti megfigyelés is, hogy míg a székelység régészeti hagyatéka csak egy pontosabban körül nem határolt köznépi anyagig vezet, addig az ország belsejében a temetők és rangos temetkezések nemzetségi csoportosulása is kimutatható. Kora Árpád-kori történetünk lapjain pedig úgy jelentkezik ez a jelenség, hogy a magyar nemzetségek egy része honfoglalás kori ősektől de genere származtatja magát, míg a székelyeknél erről szó sincs.

Mesterházy Károly

SICULES ET HONGROIS LES ENSEIGNEMENTS TIRÉS DES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE LA TERRE SICULE

Résumé

L'auteur, en étudiant la structure sociale hongroise des Xe et XIe siècles, a utilisé deux nouvelles observations relatives au passé de la société sicule. L'une des observations est d'ordre archéologique. Zoltán Székely a exploré à Zabola, dans le comitat de Háromszék, un cimetière de roturiers hongrois du XIIe siècle. En comparant ce matériel à celui, également du peuple commun, des cimetières situés autour des églises sicules du XIIe siècle de Szászsebes et de Medgyes, est arrivé à la conclusion que la civilisation des Sicules et des Hongrois était, aux XIe et XIIe siècles, la même. L'autre observation repose sur des sources écrites et se rattache au nom de György Györffy. Selon les recherches récentes de Györffy, la structure sociale des Sicules, conservée par les sources des XVe et XVIe siècles, ne différerait pas de celle de la société hongroise du milieu du XIe siècle.

Dans la suite l'auteur arrive à la conclusion que si le matériel archéologique du peuple commun était, au XIIe siècle, caractéristique des Sicules, ils étaient aussi au XIe siècle les porteurs de cet héritage, et qu'en majorité il était identique à celui du peuple hongrois. Les noms des sexes et des branches sicules (Jenő, Kürt, Besenyő, Telegd, Pozsony etc.) indiquent que c'est au début du XIe siècle que furent établis les Sicules de Bihar et des autres régions du pays sur la terre des Saxons actuelle pour y

remplir un service de garde frontière. Mais les Sicules ne purent emporter en Transylvanie qu'une structure sociale dans laquelle ils vécurent au tournant du Xe et du XIe siècle dans l'intérieur du pays. En Hongrie, au début du XIe siècle, les peuples appartenant à l'organisation de la cour et des châteaux et vivant sous la domination impériale, ont vécu dans la structure du centuriat. Conformément à cela on ne peut comprendre sous l'organisation des Sicules une institution de parenté du sang, mais le centuriat conservant des vieilles traditions de l'époque de transition, que l'organisation guerrière avait conservée pendant plusieurs siècles.

Quant à la structure sociale hongroise du tournant du Xe et du XIe siècle, nous pouvons prétendre qu'elle contenait autant d'éléments ethniques que la structure des Sicules, avec la seule différence que dans les sources on ne trouve pas même leurs traces. Or, au Xe siècle a encore vécu une forme plus archaïque des familles hongroises que nous ne connaissons que par les cimetières du Xe siècle. C'est de la structure de clans des Hongrois conquérants que sont issues les familles de nobles qui firent remonter leur origine à des ancêtres nobles du Xe siècle. Cependant, chez les Sicules comprenant pour la plupart des éléments de peuple commun, ceci n'a plus de traces.

K. Mesterházy

²⁰ Györffy Gy., A székely társadalom . . . 104.

²¹ Györffy Gy., Tanulmányok . . . 71–73.

²² Györffy Gy., MTA K (II) 22 (1973) 59.

HIDEGSÉG (GYŐR-SOPRON M., SOPRONI JÁRÁS) R. K. TEMPLOMÁNAK ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Történeti adatok

A falu és a templom történetét Fodor Pál hidegségi plébános 1943-ban részletesen megírta. Adatait főleg a győri püspöki levéltárból gyűjtötte össze egy készülő doktori disszertációhoz.¹ Tóth Melinda 1969-ben írott, rövidesen kiadásra kerülő doktori értekezésében további forrásmunkák alapján kibővítette idevágó ismereteinket.² Ezen a helyen csupán vázlatosan idézem a fontosabb adatokat.

A falu neve eredetileg Hydegssed, Hydegssyd alakban szerepel. (Hideg séd = hideg kút, a templomdomb alján fakadó forrásról.) Első említése 1274-ben; ekkor a Hahót-nembeli Csák-bán fiai birtokolták. 1281-ben az Osl-nembeli Agyagosi Péter fiai kezére jut Hidegség és filiája Homok (ma Fertőhomok) a megkezdett toronynyal. (Hidegségen ma is van egy „Toronyhegy-dűlő” nevű határrész a plébánia feletti dombon.) 1325-ben a Kőszgiek kezére került, majd még ebben az évben végrendeletileg a borsmonostori apátságé lett. Ebbe az Osl-nembeliek leszármazottai a Kanizsaiak nem nyugodtak bele. 1453-ban visszakerült a Kanizsaiak kezére. 1476-ban Kanizsai László elzalogosította Csupor Demeter győri püspöknek, az általa alapított Szent Demeter oltár igazgatójának. Kanizsai Orsolya férje Nádasdy Tamás, felesége hozományaként elfoglalta. A XVI. század második felére, miután visszafizették a zálogot, törvényesen is a Nádasdyaké lett.

1671-ben Nádasdy Ferentől elkobozták. Rövid ideig a Draskovichoké, a XVII. század végétől a Széchenyieké. Széchenyi István birtoka volt, fia Béla gróf 1874-ben hitbizománnyá tette. 1945-ig a Széchenyi család hitbizománya.³

Kutatástörténet

A Fertő déli partján vezető, Sopront Győrrel összekötő út Nagycenk felé vezető elágazásánál települt Hidegség falu. Lakói a középkorban halászzattal foglalkoztak. Szent András tiszteletére szentelt Árpád-kori temploma a falu feletti dombon áll.

A templom műemléki értékeire elsőként Storno Ferenc figyelt fel, több mint egy évszázada. Ő az 1860-as évek elején Glavanich Gáspár plébánossal együtt feltárta a templom falképeit. Glavanich plébános feljegyzései mellett Storno vázlatkönyvének 1863–64-ben készült rajzai tudósítanak erről.⁴

Storno értesítése alapján Römer Flóris is megemlékezett a freskókról.⁵ Röviddel felfedezésük után azonban a falképeket újra lemeszelték, emiatt Gerecze Péter 1905-ben már múltidőben beszélt azokról.⁶

¹ Kéziratának címe: Hidegség gazdasági, családi és egyházi története. A hidegségi plébánián található.

² Tóth M., A Hidegségi templom román kori falképei. Doktori disszertáció 1969. (kézirat)

³ A történetre vonatkozó forrásokat I. Tóth Melinda id. munkájában.

⁴ Storno Ferenc 1863–64/42. sz. vázlatkönyve Sopronban, a család tulajdonában. A hidegségi templomot ábrázoló vázlatairól az Országos Műemléki Felügyelőség Tervtára pontos pauszmasolatot őriz (2457. ltsz.).

1949-ben tárták fel újra a festményeket, majd a feltárást restaurálás követte.⁷ Ekkor derült ki, a falak tüzetesebb vizsgálata során, hogy a Storno által felmért — azóta többször bővített — templom eredetileg nem hosszaházas félköríves záródású román templom volt, hanem román kori körtemplom, amelynek nyugati oldalát később kibontották és téglalap alaprajzú toldalékkal bővítették.

1969-ben Tóth Melinda foglalkozott a falképekkel.⁸ Mind az 1949-es feltárással befejezetlensége, mind a restaurálás szakszerűtlensége, mind pedig a festmények egyre gyorsuló pusztulása (a falakba felszívódó nedvesség hatására) szükségessé tette az újabb beavatkozást. A templom domboldalon épült, a lejtős terep következtében környezete a középkortól napjainkig erősen feltöltődött, a belső padlószint pedig az idők folyamán követte a külső terepszint emelkedését. A falak kiszárítása és az eredeti térhatás visszanyerése céljából egyaránt fontos volt a külső-belső középkori járószint visszaállítása. Az Országos Műemléki Felügyelőség egyszersmind tervbevette a falképek súlyos állapotának orvoslásán túlmenően a többszörös átépítés következtében csaknem felismerhetetlenné vált körtemplom homlokzatainak és belső terének kutatási eredményeken alapuló rekonstrukcióját. Megvalósítása a középkori templomnak és újkori bővítményeinek különválasztását, bontási és átépítési műveleteket igényelt amelyeket az épület folyamatos használatának biztosítása mellett csak több szakaszban lehetett elvégezni. Ezekhez az építkezési munkákhoz kapcsolódva szakaszosan történt a műemléki helyreállítást megelőző ásatás és falkutatás is.

Az ásatást 1969-ben Tóth Sándor kezdte el. Tisztázta az apszis eredeti alakját, feltárta a XVII. század végi oltár alapozásának keleti felét a hozzátartozó téglapadló maradványaival. 1971 májusától a középkori épületrész környező külső terep feltárással folytatta a munkát, majd 1971 júliusában átadta nekem.

1971. júliustól 1972 augusztusáig több szakaszban végeztem az ásatást. Befejeztem a külső terep néhány részletének feltárást és felmérését és elvégeztem a belső tér teljes kutatását.

A templom építéstörténete

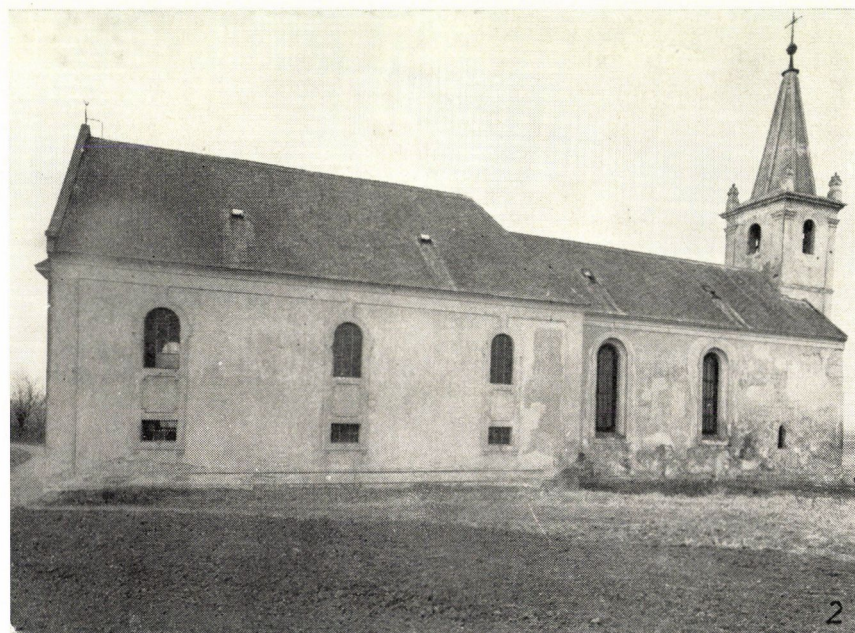
A középkori épület alapozása 70 cm mély az eredeti padlószinthez képest. Eddig a mélységig őskori kerámia-töredékekkel kevert fekete földréteg található, ezen a szinten kezdődik az érintetlen sárga homok. Alaprajza megközelítőleg 7,90 × 7,90 m-es négyzet. Keleti oldalához — amely a többinél kb. 20 cm-rel rövidebb — középen az apszis keleti záródását körülölelő 3,80 × 1,90 m-es téglalap

⁵ Römer F., Régi falképek Magyarországon (Bp. 1874) 109.

⁶ Magyarország műemlékei (szerk. báró Forster Gyula) I. köt. (Bp. 1905) 522. és II. köt. (Bp. 1905) 738. Römer Flóris i. m. alapján.

⁷ A feltárást Szentiványi Endre kezdte 1949-ben, majd 1951 nyaratól Jantsky Veronika, később Bartha László folytatta. A restaurálást 1951 októberétől kezdve ugyancsak Bartha László végezte (Tóth Melinda i. m.).

⁸ L. a 2. sz. jegyzetet.

1. kép. Hidegség. A templom kutatás előtti képe. 1. ÉNY-i nézet. — 2. Déli homlokzat
 Рис. 1. Хидершег. Вид церкви до начала исследований. 1. Вид с северо-запада. — 2. Вид с юга
 Fig. 1. Hídegség. L'aspect de l'église avant le recherches. 1. Vue nord-ouest. — 2. Façade méridionale

alaprajzú tömb csatlakozik. A fal tövéén egyszerű kőhasábokból álló lábázat fut körbe, amely a lejtős terephez igazodva különböző magasságú, északkeleti irányban lejt. (Az épület DNy-i sarka az ÉK-ihez viszonyítva kb. 40 cm-rel magasabban van.) A lábázati kövek kb. 20 cm-re ugranak ki a falsíkból. Külső peremüknél kezdődik az épület alapozása, amely a lábázat tetejétől számítva kb. 70 cm mélységű. Aljáig kb. 15 cm-t keskenyedik a lábázat peremétől kezdve (5. kép 1). A templom jelenlegi párkány-magassága 7,35 m körüli. DNy-i és DK-i sarkának éle gúlásan befelé dől, É-i sarkai függőlegesek. Az apszis valamivel alacsonyabb a hajónál. É-i és D-i oldala egyenlő magas. K-i oldalán a fal feljebb nyúlik, az apszis K-i homlokzata tehát oromzatos lehetett. Az épület eredeti fedésére nincs adatunk, feltehetőleg gúla alakú tetőzet

fedte, amelynek közepén talán lanterna volt. Az oromzatos apszist nyeregtető boríthatta. Bejáratát nem ismerjük, az azonban csak a Ny-i homlokzat közepén nyílhatott. Az épület homlokzatai közül a Ny-inak csak a sarkai maradtak meg részben és legalsó kvádorsorának két „in situ” töredéke (5. kép 1. és 3.). Az északit a XVIII. századi sekrestye építéskor erősen megrongálták (sekrestyeajtó, szőszék-feljárát, boltvállak fészkei). A jelek szerint az időjárás is kikezdte ezt az oldalt már a középkorban. A barokk sekrestye padlója alatti szakaszon a lábázat teljesen hiányzott, illetve erősen sérült maradványait találtam csak. Az alsó kváderek is kimozdultak helyükből. Ezeket ilyen kimozdult állapotban vakolták be a XVII. században.

Lényegében sértetlen volt a déli és a keleti oldal.

A déli homlokzaton az eddig ismert, barokk vasráccsal ellátott csúcsíves ablak felett elfalazva még egy ablak került elő. Utóbbi megőrizte — éppen az elfalazás miatt — eredeti félköríves záródását (4. kép 1.). Elfalazása a barokk korban történt (tégla-kő falazat, téglák mérete). Az alsó ablakot az apszis keleti ablakával együtt ismeretlen időpontban csúcsívesse bővítették, ugyanakkor kávéjuk belsejét is lefaragták, hogy ezáltal belső nyílásokat szélesítsék. A szentély külső falait modern — részben már lehullott — cementes vakolat fedte. Alóla a hajó külső falszövetével teljesen azonos, azzal egybeépült kváderfalazat bukkant elő. Folytatólagosan fut az épület hajó körüli lábazata a szentély külső falai mentén is. A szentély külső-belső falai tehát — a hajóval együtt — egyszerre épültek. Az apszis egységes falazata mellett szól még egy körülmény: a hajó és az apszis találkozásánál a fal túlságosan vékony ahhoz, hogy köpenyest tételünk fel.

A templom hajójának alaprajza 290 cm sugarú kör, ehhez kelet felől 144 cm sugarú körből kimetszett patkóíves apszis csatlakozik.

A templom eredeti padlója kelet–nyugati irányú sorokba rakott szabálytalan négyszögletes kőlapokból állott (3. kép.). Két lépcsőfok vezetett a körhajóból a patkóíves apszis emeltebb szintjére (6. kép 4.). A padlóburkolat kövei a belső kváderfal alá nyúlnak, tehát az épület alapozása után közvetlenül helyezték el a burkolatot és csak azután építették meg a felmenő falakat. A kőlapok vastagsága (15–16 cm) nagyjából megfelel a belső kváderek vastagságának, a padló szélső kövei tehát mintegy a legalsó kvádersort képezik.

Bár az apszis padozatán az oltár alapozásának nem maradt nyoma, a megtalált oltárkőtöredék (8. kép) tanúsága szerint az oltár az apszis keleti oldalán állott, a miséző pap arccal kelet felé fordult. A kőnek ugyanis csak az az oldala profilált, amely előtt a pap állott. A templomhajót kupola fedte forrásadatok szerint még a XVII. század közepén is. Keleti felének boltváll felett kb. 1 m magasságig megmaradt a csonkja, a padlástérben, a későbbi boltozat felett (4. kép 4.). A kupola záradékának belső magassága hozzávetőleg 7,80 m lehetett a hajó román kori padlószintje felett. Eszerint tehát a hajó egyes homlokzatai megközelítőleg négyzet alakúak voltak. (Ma a barokk párkány mintegy félméterrel alacsonyabb az eredetinel.)

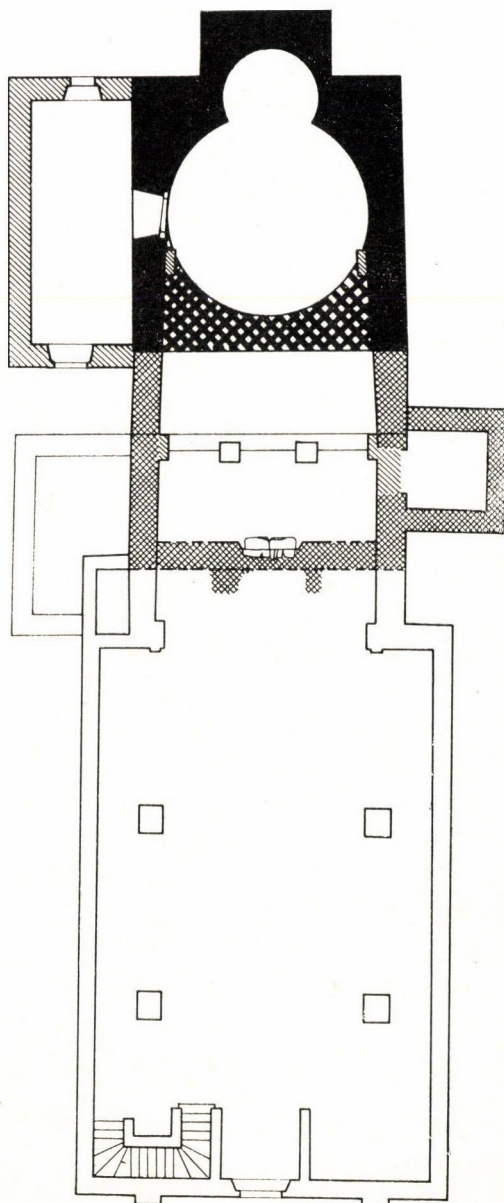
Az apszist kezdetleges negyedgömb boltozat fedi, rajta és az apszis falain román kori falképek maradtak fenn. A hajó megmaradt keleti felének falán koragótikus falképtöredékek vannak.

Az ásatás semmi olyan leletet nem hozott felszínre, amely pontosabb kelteztést adna, így továbbra is Molnár Vera kormeghatározását kell elfogadnunk, aki épületünket néhány sajátossága alapján (kváderfalazat, nyugati bejárat) a XII. sz. közepe utánra helyezi.⁹

A kutatás során világossá vált, hogy a belül kerek, kívül négyszögletes hajó a hozzácsatlakozó belül patkóíves, kívül téglalap alaprajzú apszissal együtt teljes egészében egyszerre épült. A korábbi kutatók feltételezték, hogy a külső, meglehetősen eltérő méretű kváderekből szabálytalanul rakott homlokzat másodlagos, a gótika alkotása. A nyugati falszakasz feltárt maradványai bizonyították, hogy egységes öntött falazat tölti ki a belső és külső kváderburkolatot.¹⁰ A kétféle kváderezés között azonban lényeges eltérés van. A belső körszeletíves kváderek nagyjából egységes mérete 50–55 × 15–17 cm, a külsőké átlagosan 25 × 35 cm, de van 67 × 36 cm-es is. (Tóth Melinda mérési adatai.) A belső kváderfalazat egységes szövettű, a külső szabálytalanul rakott. Utóbbi egyrészt a kövek eltérő méretével magyarázható, másrészt igen valószínű, hogy a homlokzathoz felhasznált külső kváderek másodlagosak, bár mai helyükre a temp-

HIDEGSÉG R.K. TEMPLOM

1971–1972

- KÖZÉPKORI FALAK
- KÖZÉPKORI ALAPFAL
- XVII. SZ-I BŐVÍTMÉNYEK
- XVIII. SZ-I ÉPÍTKEZÉSEK
- XIX.-XX. SZ-I TEMPLOMBŐVÍTÉSEK
- 1971-72 BEN EPÜLT FALAK

0 1 2 3 4 5 m.

2. kép. Hidegség. A templom alaprajza

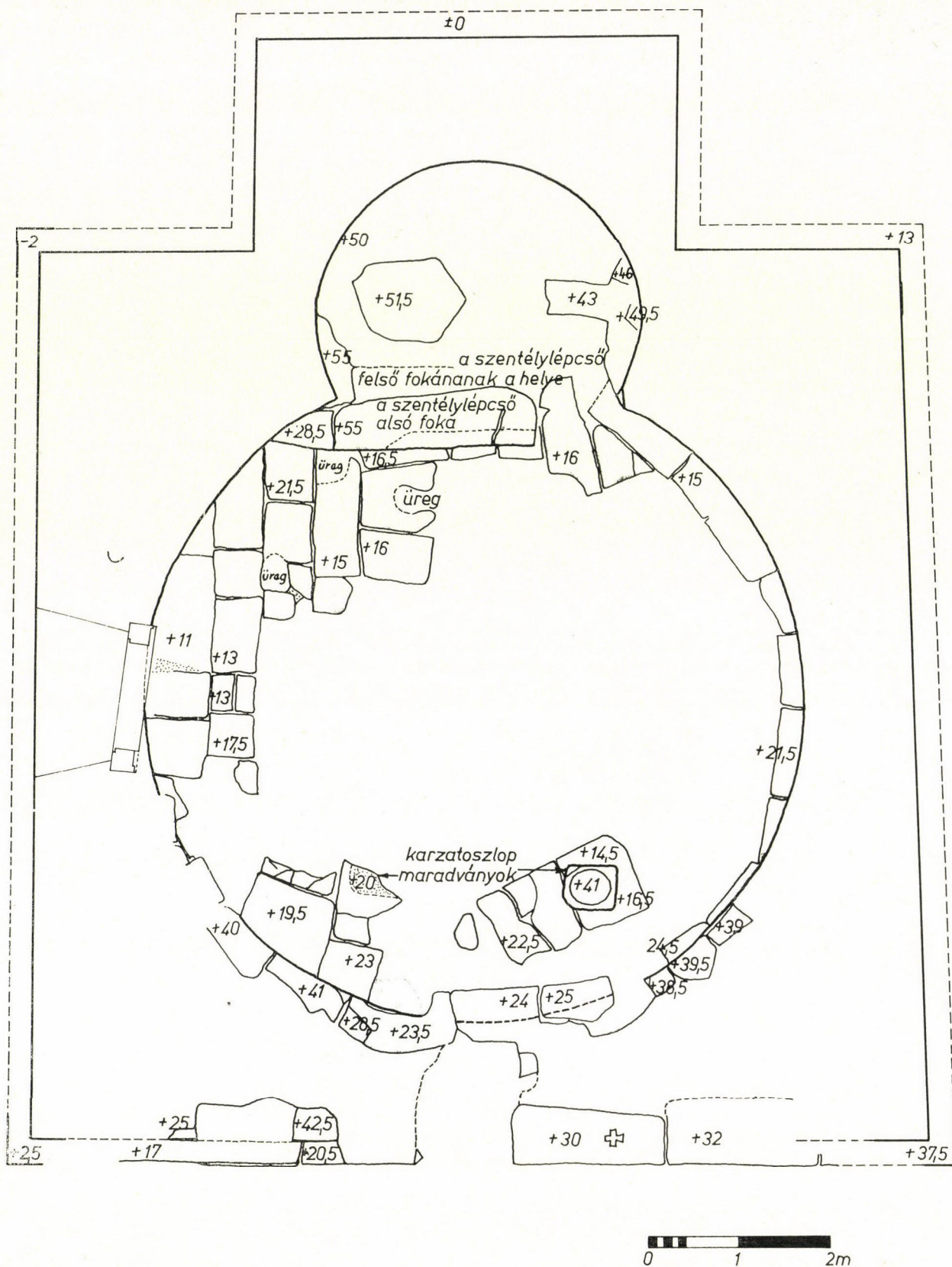
Рис. 2. Хидегсег. План церкви

Fig. 2. Hidegség. Plan de l'église

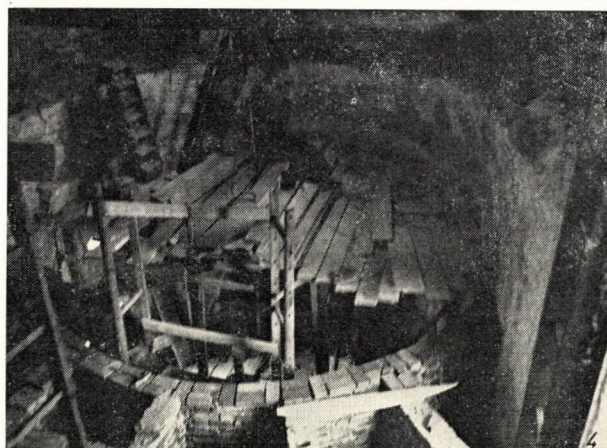
⁹ Gervers-Molnár Vera, A középkori Magyarország rotundái (Bp. 1972) 35.

¹⁰ Belül kerek, kívül négyszögletes Árpád-kori templom maradt fenn Hidegségen kívül a Pozsony megyei Dejtén (Dehtice) is. Régi fejegyzés szerint 1172-ben

épült. Hajójának átmérője 6,25–6,40 m. Leírását és kisméretű alaprajzát közli V. Mencl, Stredoveka architektura na Slovensku. I. (Praha–Prešov, 1937) 147–148. és műve nyomán Gervers-Molnár Vera i. m. 43. és 155–156., 29. kép.

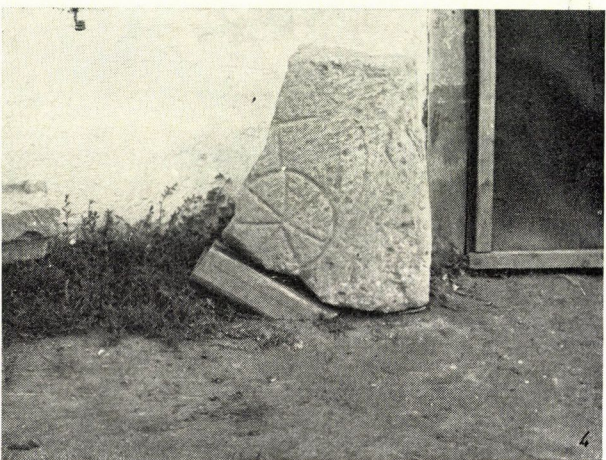
3. kép. Hidegség. A középkori templom alaprajza eredeti padlójának maradványaival
 Рис. 3. Хидегсег. План средневековой церкви с остатками древнего пола
 Fig. 3. Hidegség. Plan de l'église médiévale avec les restes du plancher original

4. kép. Hidegség. 1. Középkori ablak a déli homlokzaton feltárás után. — 2. A déli homlokzat feltárt ablaka belülről. — 3. A XVII. századi Szt. Sír-kápolna alapjai. — 4. A körtemplom helyreállítás közben, kupolája K-i felének maradványaival

Рис. 4. Хидегсег. 1. Средневековое окно на южном фасаде после открытия. — 2. Расчищенное окно южного фасада с внутренней стороны. — 3. Фундамент капеллы Святого Гроба XVII. в. — 4. Ротонда во время реставрации с остатками восточной части купола

Fig. 4. Hidegség. 1. Fenêtre médiévale sur la façade méridionale après le dégagement. — 2. La fenêtre dégagée de la façade méridionale, vue de l'intérieur. — 3. Les fondements de la chapelle Saint Sépulture du XVIIe siècle. — 4. L'église circulaire en cour de réfection, avec les restes de la moitié orientale de sa coupole

5. kép. Hidegség. 1. A templom ÉNY-i sarkának alapozása. — 2. Bevésett kereszt a középkori NY-i homlokzat lábazati kövén. — 3. Küllös kerék rajzával díszített kőlap a középkori NY-i homlokzat lábazata mellett. — 4. A küllös kerék rajzával díszített kőlap

Рис. 5. Хидершер. 1. Фундамент северо-западного угла церкви. — 2. Крест, врезанный в цокольный камень средневекового западного фасада. — 3. Каменная плита, украшенная рисунком колеса у цоколя средневекового западного фасада. — 4. Каменная плита с рисунком спицевого колеса

Fig. 5. Hidegség. 1. Les fondements de l'angle nord-ouest de l'église. — 2. Croix incisée sur la pierre du socle de la façade occidentale médiévale. — 3. Plaque de pierre ornée du dessin d'une roue à rais, près de la base de la façade occidentale médiévale. — 4. La dalle ornée du dessin de la roue à rais

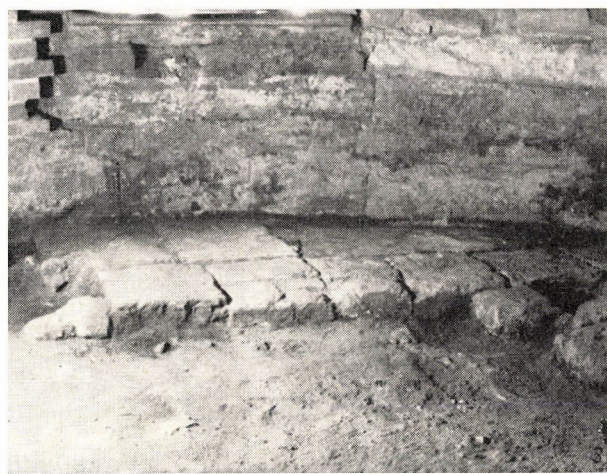
lom építéskor kerültek. Másodlagos voltukat mutatja a körbefutó lábazat nyugati szakaszán „in situ” talált kőhasáb bevésett keresztje (5. kép 2), a sekrestye alapfalából kibontott másik kőhasáb — amely eredeti elhelyezésében minden bizonnyal az előzőhöz csatlakozott — hasonló keresztje és zezzugvonalas vésete (7. kép) és hasonló zezzugvonalal díszített kövek előfordulása a románkori északi homlokzati falban.

Az építkezés befejezése után készült el az északi belső falszakasz mentén félkörben húzódó alapozás (szószék vagy karzat feljárata?) és maga a szószék, továbbá a nyugati karzat. Ezek az építmények ugyanis a már meglévő kőlapburkolatra kerültek. Az északi karzatoszlop helyén csak habareslenyomatot találtam, a déli — „in situ” maradt — karzatoszlop lábazat (6. kép 1) alatt a kőpadlón vékony talajréteg volt. A XVII. századi falakból előkerült a karzatoszlopok néhány töredéke, közöttük az egyik oszloptörzs teteje az oszlopfő illesztési helyével. Maguk az oszlopfők ismeretlenek, a kutatások során azonban a XVII. századi bontási törmelékből előkerült egy kőfaragvány, amely bimbós oszlopfő töredéke lehet, a XVII. századi északi falból másodlagos helyzetből pedig egy másik hasonló töredék. A rotunda belsejében a barokk

sekrestyeajtótól nyugatra eső falpiller bontásakor alóla egyenes kváderekből kiképzett festett falfelület bukkant elő. Talán a karzat feljárata volt itt. Másodlagos befalazásból előkerült egy kváderkő, homloklapjának közepe konzolként előreugrik. Lehet, hogy a karzathoz tartozott.

A szentélylépcső északi végére (6. kép 4) ráfutó szószékalapozás maradványainak eltávolításakor kitudt, hogy a szentélylépcső felülete megkopott, azon tehát jártak a szószék megépítése előtt. Magából a szószékből egyébként csupán kb. 20 cm magas laza falazat maradt a helyén és egy durván kiképzett oszlopláb. Az oszlopláb és falazat alatt a kőpadlón letaposott talajréteg húzódott, a falazat hézagait pedig XV-XVI. sz.-ieseréppel, bronzlemez töredékekkel kevert humuszos föld töltötte ki.

A templom ismeretlen időpontban, de még a XVII. sz. közepe előtt leégett. A kőpadló egykor takaratlan és máig fennmaradt részleteinek felületén égésnyomok figyelhetők meg, a kőlapok közötti hézagokban pedig átegett, kormos talaj volt. Helyreállításakor a feltehetőleg erősen sérült kőlapburkolatot eltávolították, csak a szószék és a hozzá csatlakozó alapozás alatti, a karzati pillérek alatti és körben a falakba kötött részleteket hagyták meg. Ezután mind a meg hagyott kőlapokat,

6. kép. Hidegség. 1. A körtemplom nyugati falának alapja és karzatának déli oszloplába. —
2. Nyugati alapfal és románkori padló részlet. — 3. Románkori kőpadló részlete az északi oldalon. —
4. Románkori kőpadló és szentélylépcső részlet

Рис. 6. Хидегсег. 1. Фундамент западной стены ротонды и основание южной колонны. — 2. Западный фундамент и часть романского пола. — 3. Часть романского каменного пола на северной стороне. — 4. Романский каменный пол и фрагмент лестницы апсиды

Fig. 6. Hidegség. 1. La base du mur occidental de l'église circulaire et le socle de la colonne méridionale du chœur. — 2. Mur de base occidentale et détail du plancher roman. —

3. Détail d'un plancher de pierre roman et de l'escalier du chœur. —
4. Plancher roman et détail du médiéval

mind a felszedett padlózat helyét egységesen mészhabares ágyazatú parkettamintásan rakott téglapadlóval burkolták. Az így megemelt padlószintnek megfelelően a szentély eredeti kőlépcsőjét magába foglaló új szentélylépcsőt építettek, amely az apszis ugyancsak egy téglányival megemelt padlószintjéhez illeszkedett. Az új szentélylépcső alsó foka a régi lépcső alsó foka elé épült, felső téglasorának jobb elhelyezése érdekében az eredeti lépcsőfok peremébe fészket véstek.

Az új téglapadló készítésekor eredeti helyzetében maradt a karzat és megmaradt a szőszék is, utóbbit azonban téglából kiképzett, vakolt-mészelt felületű bővítőmennyel toldották meg. A padló ágyazóhabarcsa megvastagodott, pereme felhajlott a nyugati oldalon, a kapu valószínű helyénél. Eszerint a bejárat küszöbe

magasabban volt a padló síkjánál, tehát az ágyazóhabares vastagabb pereme felhajlott a kiemelkedő küszöb oldalára. A templom belsejét újra vakolták az új padló készítése után. (Az alsó kvádersoron megmaradt vakolat ráfutott a téglapadlóra. Végződése alatt világosan látszik a padló helye.)

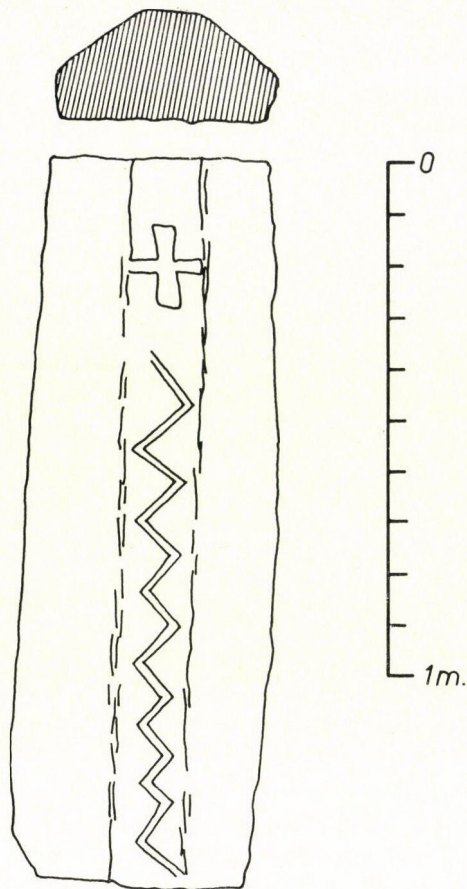
Bár van adatunk a templom 1442. évi újjáépítésére, az épületen csupán az apszis keleti és a déli oldal alsó ablakának csúcsíves bővítése, továbbá a másodlagos elhelyezésű csúcsíves szentségház utal a gótikára.¹¹

A XVI. század vége felé protestánsoké lett a templom. 1596-ban már evangélikus papja volt. 1638-ban újra a katolikusoké, bár 1659-ben az evangélikusokon kívül még kálvinisták is voltak a faluban.¹² A protestáns időszak emléke a mai kibővített templom nyugati orom-

¹¹ Az 1754-es összeírás szerint 321 évvel korábban (azaz 1442-ben) néhai Rost János által épült a kváderkő templom. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai VII. Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok, 3. füzet. (Székesfehérvári, kalocsai, csanádi és győri egyházmegye 1733–1779) 143.

A most végzett kutatás azonban bebizonyította, hogy az épület alaprajza építésétől kezdve a XVII. század második feléig változatlan maradt. Az 1442. évi építkezés során tehát az említett részletek kialakítása mellett csupán tatarozást végezhettek.

¹² Fodor Pál kézírata szerint.

7. kép. Hidegség. Vésett díszű kőhasáb (sírkő?)

Рис. 7. Хидегшег. Резной камень (надгробие?)

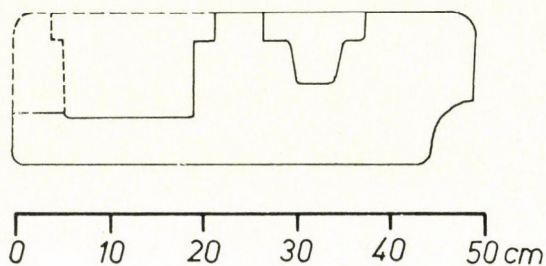
Fig. 7. Hidegség. Morceau de pierre à décor gravé (pierre tombale?)

aztán látható kovácsoltvas kakas, amely eredetileg talán a templom mellett állott fa haranglábat díszítette. Az ásatás során a középkori épület nyugati oldalának északi és déli végéhez támaszkodva egy-egy faragott kőlap került elő. A déli oldalon talált kőlap valószínűleg a templom középkori oltárának töredéke (8. kép), az északi oldalon előbukkant kőlaptöredék rendeltetése bizonytalan. Felületén bevéssett vonalakból képzett hétküllös kerék és abból kinövő fordított L alakú véset (kereszt két szára?) található. Anyaga, vastagsága hasonló az előbb említett oltárlapéhoz. Feltehetőleg a templom liturgikus berendezéséhez tartozott. Töredékét a XVII. század közepét megelőző időben tették ki a templom elé (5. kép 3–4). Az 1659. évi canonica visitatio szerint a kupolával fedett rotunda ekkor még eredeti alakját őrizte. Megvolt még a régi szószék és új oltár állott az elpusztított középkori helyén.¹³ Ezután került sor a templom bővítésére. A rotunda nyugati oldalát a karzattal és a bejáratral együtt kibontották és a nyugati homlokzat megmaradt sarkaihoz a bontási anyag fel-

¹³ Canonica Visitatio 1659-ből. (Széchenyi György győri püspök rendeletére Gáborjáni Tóbiás olvasókanonok végezte.) Szövegét közli Fodor Pál i. munkájában: „Die 4. Februarii visitata est Ecclesia Hideghségiensis. Pagus pertinet ad Illmum D. Comitum Franciscum de Nádasd, estque in Comitatu Soproniensi penes Lacum. Ecclesia ipsa est extra pagum in monte sub Promontorio vinearum sita. Interius per modum Cupulae rotundae formata, honorique S. Andreae Apostoli. Sacra per totum est sub fornice, cuius parietes diversis SS imaginum pictu-

használásával új terméskő falakat építve a templomot nyugati irányban meghosszabbították. Az új falak alapozása 1 méterrel mélyebbre nyúlik a középkori alapoknál (kb. 170 cm). A déli fal az eredetivel kb. 177°-os szöveget zár be. A templom déli oldalára, délnyugati sarkától kissé keletre Szent Sír kápolna épült (4. kép 3). Az új nyugati homlokzat közepén nyíló bejárat elé kis előcsarnok került.

Mind a déli, mind az északi oldalon egy-egy nagyméretű félköríves ablak nyílt az új falban. Bennük — a XVIII. sz-i bontási törmelékből előkerült töredékek szerint — hatszögletű üvegtárcsákból álló ólomfoglatú üvegezés lehetett. Az egykori rotunda déli oldalán ugyanakkor elfalazták a felső eredeti román kori alakját őrző ablakot a homlokzat síkjában 17 cm széles kő téglafalazattal. Ezáltal az ablak a templom belsőjébe nyíló fülkévé változott, amelyet utóbb szegmentívessé alakítottak (4. kép 2). A déli homlokzat alsó ablakába kovácsolt vasrácsot helyeztek. A homlokzatokat szürkés vakolat borította, amelyet az épület sarkainál kettős bekarcolt vonallal megrajzolt kváderutánszám

8. kép. Hidegség. Középkori oltárlap töredéke

Рис. 8. Хидегшег. Фрагмент средневековой алтарной плиты

Fig. 8. Hidegség. Fragment d'une plaque d'autel médiévale

ris plane ad excitandum Auditorum devotionem accommodatis sunt adornati: pro capacitate tamen Auditorum nimis augusta. Habet altare novum, pulchrum, decentique ornatum. Conservatorum Venerabilis Sacramenti in pariete dispositum ferreis cancellis munitum. Cathedra ex lapide. Vaseculum pro fonte Baptismali. Dedicatio eiusque Ecclesiae solet esse in ipso festo titulari. Penes Ecclesiam prope in turri lignea una campana, ibidem circa templum habent sepulturam parochiani minime circumdatam."

díszített. Az apszis déli oldalán vakolatba karcolt fekvő téglány alakú díszítés nyomai rejtőztek az újabb vakolat alatt: ez jelezte az apszis XVII. századi — középkorival megegyező — párkánymagasságát.¹⁴

A templom belsejében a lebontott nyugati falszakasz alapozása, külső lábazata és belső kváderfalának alsó sora, valamint a karzat déli oszloplábazata és a szélső alapo- zása megmaradt. Az új padlószint felettük húzódott: parkettamintásan rakott agyazatú téglapadló volt, amely egy síkban futott a hajóban és az apszisban. A templomhajó nyugati felének XVII. századi födémét nem ismerjük. Keleti végét — az egykori körhajó keleti felét — a középkori kupola megmaradt fele fedte.

1683-ban, Bécs ostroma idején a törökök feldúlták a templomot. Újjáépítését 1688–93 között Dunkovich Matthias plébános végeztette. A kibővítés következtében feleslegessé vált az apszis. Szerepét most az egykori körhajó megmaradt keleti fele vette át. Az így előrehozott szentély padlószintjét két lépcsőfokkal emelték az 1659 utáni padlószinthez képest (9. kép). Új falazott oltár épült, amely félig a régi apszisban, félig pedig már az egykori körhajóban állott. Hogy mögéje lehessen jutni, az apszis patkóívének visszahajló szárait levésték. A csúcsíves szentségház, amely eredetileg az apszis északi oldalán fennmaradt kb. 40 cm mély fülkét keretezhette, átkerült az új oltár mellé az apszis déli levésett falfelületébe illesztve. Az oltár elé oltárlépcsőt helyeztek. Ugyanakkor a hajó megmaradó régi padlóját is kijavították. Mind az új padló, mind a javítás a kijavított padló tégláinál kisebb méretű szürke mészhomok habarcsba rakott párhuzamos sorokban kötésben fekvő téglából készült. A hajó padlójába javításakor kerek alapon álló háromkaréjos kereszt formájú — eredetileg fel nem használt — összetört sírkő darabjait fektették (5. kép 3).

Az emelt szintű szentélypadló agyazóhabarcsa alatti agyag betöltésből I. Lipót 1675. évi kopott *denárja* került elő, meghatározva a padló átalakításának idejét. A templom közepén feltárt (4. számú) sír az 1659. utáni bővítés első, agyag agyazatú padlóját átvágta, a második, habarcsba agyazott szentélypadló teljesen szabályosan húzódott fölötte, a sírt tehát 1659 és 1683 (1688) között ásták. A benne lelt kettőskereszt alakú DOMINE MEMENTO MEI feliratú mellkeresztet (10. kép 1–2) jezsuita tábori lelkészek viselték a XVII. században.¹⁵ 1713-ban villámcsapás pusztította el a harangtornyot, a mai torony 1748-ban épült. Szokatlan helyen, a középkori rotunda apszisa fölött áll (1. kép 1–2). Ottani elhelyezésének oka félreértés lehet. A XVII. század második felében kibővített templomban előbbre hozták az oltárt, ezáltal az apszis használaton kívül került, rendeltetése elhomályosult. A XVIII. század közepén a kívül szögletes, hasáb alakú apszist torony csomópontjának gondolták, így került föléje az új barokk torony.

1757-ben épült a sekrestye (1. kép 1), feltehetőleg korábbi kisebb sekrestye helyén. Fodor Pál plébános említett kézírata szerint a sekrestyével együtt épült a belső barokk architektúra; a falpillérekre támaszkodó csehsüvegboltozat. Karzat épült a nyugati oldalon. A korábbi északi és déli barokk ablak könyöklőjét a homlokzat síkjában 4 sor téglával felmagasították, továbbá a déli oldalon a meglévőből keletre újabb ablakot vágtak. Ennek könyöklője már a másik két ablak felmagasított könyöklőjéhez igazodott. A belsőtérben felgyülemlett építési törmelék nem hordták ki, hanem elegyengették és tetejére agyag agyazatba rakott újabb téglapadlót fektettek. Ez a padló eltakarta a nyugati bejárat egyébként is erősen megkopott XVII. századi lépcsőjét, így az emelt szinthez igazodó újabb lépcsőfokot

9. kép. Hidegség. XVII. század végi szentélylépcső maradványa

Рис. 9. Хидегшер. Остатки лестницы апсиды конца XVII. в
Fig. 9. Hidegség. Les restes de l'escalier du chœur de la fin du XVIIIe siècle

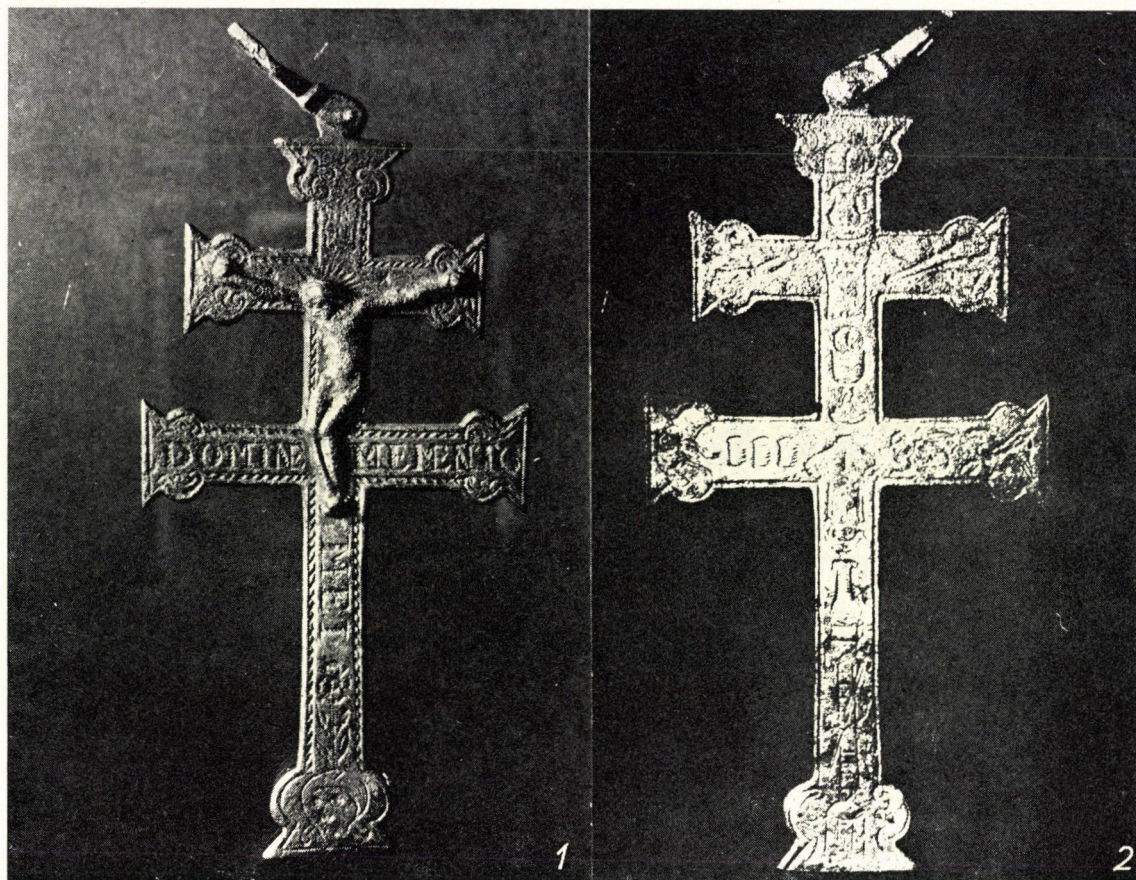
helyeztek el a bejáratnál. Ekkor kerülhetett — talán kegyeletből — a megszüntetett XVII. századi padló fugái közé egy kisméretű kővel díszített gyűrű négyzetes üveglappal fedve (11. kép 4). Ekkor — 1757 előtt nem sokkal — áshatták azt a sírt (3. sz. sír) a karzat elé, amellyel elpusztították a rotunda föld alatt rejtőző középkori küszöbét és emelték ki a kereszt-zugvonalas követ (7. kép). Utóbbit felhasználták az új sekrestye alapozásánál.

A templom új rokokó oltára Fodor plébános kézírata szerint 1753-ban készült. Mivel a XVII. sz. oltár alapozása fölött megtaláltuk a XVIII. századi belső architektúrához tartozó padló agyag agyazatát, valószínű, hogy a belső tér átépítése akkorra már elkészülhetett. Feltehetőleg 1748-tól 1757-ig tartó folyamatos építkezések során nyerte el a templom XVIII. századi későbarokk képét. A rokokó oltárt egyébként 1867-ben renoválták, majd 1909-ben helyére neogótikus oltárt emeltek. Mellékoltárként megmaradt a rokokó oltár koporsó alakú alépitménye és tabernákuluma, megvan továbbá Szt. Gergelynek és Szt. Ágostonnak konzolon álló szobra és négy puttó, amelyek szintén az oltárhoz tartoztak.

¹⁴ Ez a vakolt párkánydísz a XVII. századi vakolat nagy részével együtt helyreállítás közben elpusztult.

¹⁵ Levárdy Ferenc művészettörténész szíves szóbeli közlése. Ilyen típusú kereszttekkel foglalkozik Végh János, *Das Doppelkreuz auf ungarischen Kirchtürmen*. — Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. (Bp.

1969.) *Evolution Générale et Développements Régionaux en Histoire de l'Art*. II. (Bp. 1972) 145–150. és Petneki Áron: *Caravaca*. Spanyol eredetű jelenség a lengyel és magyar nemesi ideológiában. (Előadás a lengyel–magyar történelmi vegyesbizottság budapesti ülésén, 1974. május.)

10. kép. 1–2. Bronz mellkereszt a 4. sz. sírból
 Рис. 10. 1–2. Энколпион из бронзы, погр. № 4
 Fig. 10. 1–2. Croix pectorale de bronze livrée par la tombe n° 4

A rokokó oltár építéskor tovább szélesítették a középkori apszis északi oldalát az új barokk padló emeltebb szintjétől kezdve. Az oltárépítmény teljesen eltakarta az apszist. Rajta kétoldalt egy-egy ajtó nyílt az apszisba, ahová a boltozatba fűrt nyílásokon át befűggttek a harangok kötelei. (A kisebbik — ma is meglévő — harangot 1777-ben öntötték Sopronban, a nagyobbik 1792-ben készült.) A keresztelomedence, a XVIII. század vége felé készülhetett, talán 1788-ban, amikor új, Bécsből hozatott kőlapburkolatot és új padokat kapott a templom.

A XVIII. századi szószék az északi falon volt, a sekrestyéből vezetett hozzá feljárt. 1867-ben elbontották, mert szűtte volt. Ekkor készülhetett a sekrestye-ajtó nyugati oldalán elhelyezett szószék, amelynek két faoszlopából csonkokat találtunk.

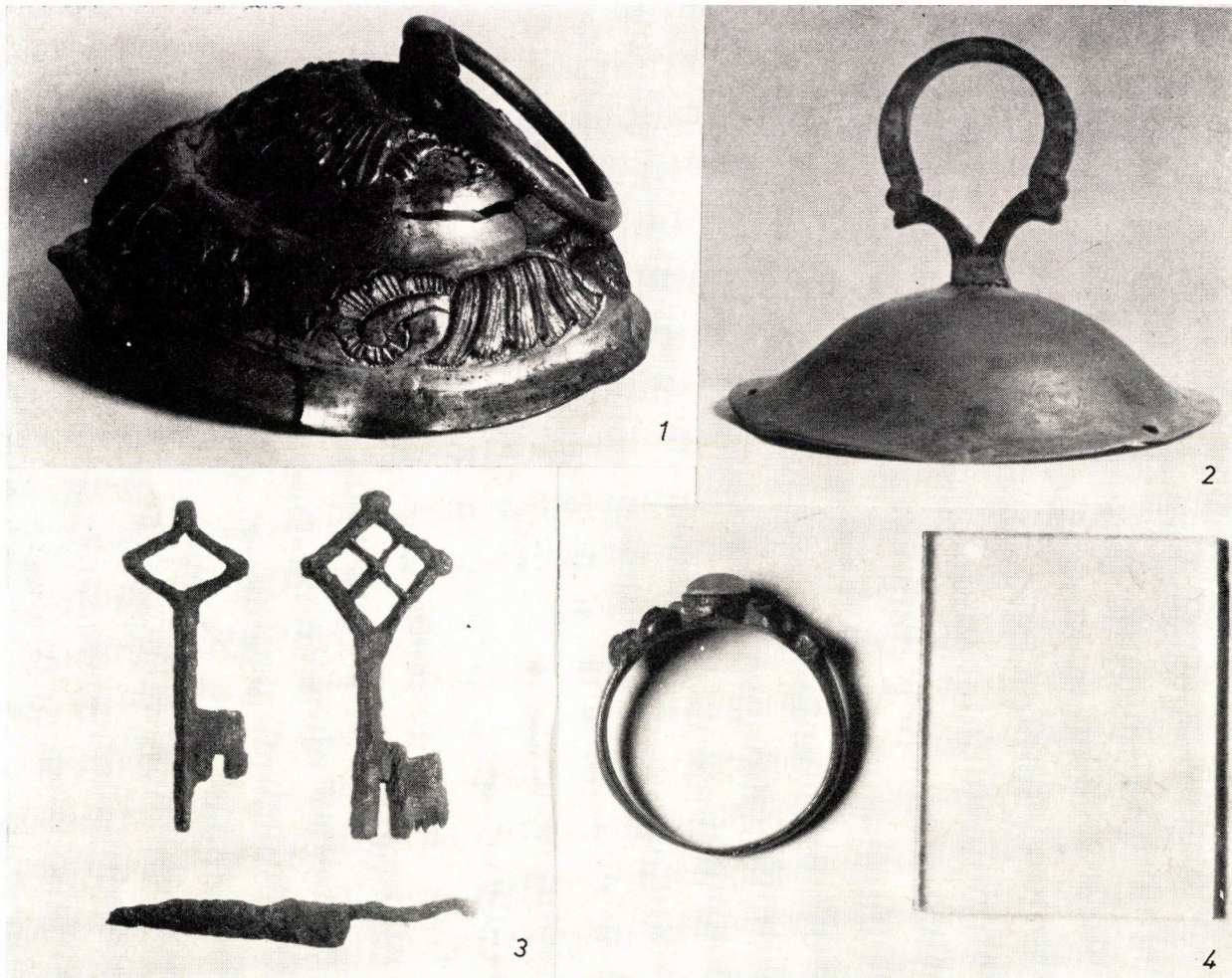
Storno Ferenc 1863-ban készített — fentebb említett — vázlatai, amelyek az épület alaprajzát és hosszmet-szetét ábrázolják déli falának belső nézetével, tanúsítják, hogy a templom ekkor még XVIII. századi állapotát őrizte. Igen fontos adatokat nyújtanak a nyilvánvaló tévedések, elrajzolások ellenére. Az apszis boltozatán lát ható a mandorla, a hajó keleti félkupoláján pedig egymás mellett álló alakokat találunk. Utóbbiak azonosíthatók az újabb szentélyboltozat lebontása után a félkupola padlástérben megmaradt indításán 1972 februárjában feltárt apostolképekkel. Eszerint a román-kori kupola keleti fele 1889-ig még állott.

A középkori falképeket nem sokkal felfedezésük után az egykori körhajó félkupolájának XVII. sz.-i apostolképei

vel együtt lemeszelték ugyan, a templom eredete azonban nem ment feledésbe. Középkori eredetének kihangsúlyozására déli alsó barokk vasrácsos ablakába 1877-ben neogótikus színes üvegablakot helyeztek. (A déli oldal felső ablakát korábbi elfalazás, apszisának keleti ablakát pedig a rokokó oltár takarta.)

1889-ben lebontva a nyugati homlokzati falat és a Szent Sír kápolnát, kb. 4 méterrel megtoldották a templomot. A toldás nyugati fele szélesebb. Északi részére új oldalbejárat került, déli részébe pedig az új Szent Sír kápolnát helyezték el. Fodor Pál kéziratából tudjuk, hogy 1870 körül még megvolt a régi kápolna, tetejét az előcsarnok és a sekrestye tetejével együtt cserép fedte, míg magát a templomot 1937-ig zsindely. Déli homlokzatán megszüntetve a korábbi barokk ablakokat két nagyméretű neobarokk ablakot nyitottak. A középkori rész említett vasrácsos csücsíves déli ablakát érintetlenül hagyták. Újraboltozták a templomot, valószínűleg akkor bontották le a középkori félkupolát (az új szentélyboltozatból annak bontásakor számos XIX. század második feléből való SB jelű téglát került elő a barokk téglák mellett.) A barokk karzatot lebontották és négyzet alakú téglákkal újonnan burkolták a templomot. A karzat pilléreit eddig a padlószintig bontották vissza, csonkjuk egy síkba esett az új négyzethálós téglapadlóval.

1938-ban épült ki mai méreteiben a templom. Az 1889. évi bővítmény nyugati, szélesebb részének folytatásaképpen új háromhajós, kétoldalt karzattal ellátott toldás épült. Az egész épületet szürke műpalával fedték

11. kép. Hidegség. 1. Aranyozott ezüst füstölő fedél a sekrestye padlója alatti feltöltésből. —
 2. Ezüstözött bronz füstölő fedél a sekrestye padlója alatti feltöltésből. —
 3. Középkori kulesok és olló töredéke a sekrestye padlója alól. —
 4. Aranyozott bronz köves gyűrű és egykor föléje illesztett üveglapocska a XVII. sz-i padló téglái közül
 Рис. 11. Хидегсег. 1. Крышка позолоченного серебряного кадила, найденная в заполнении под полом ризницы. —
 2. Крышка посеребрянного бронзового кадила из заполнения под полом ризницы. — 3. Средневековые ключи и обломок
 ножниу из-под пола ризницы. — 4. Позолоченное бронзовое кольцо с камнем и стеклянная пластинка, которая
 лежала над ним. Найдены среди кирпичей пола XVII. в.
 Fig. 11. Hidegség. 1. Couvercle d'encensoir en argent doré trouvé dans le remblai sous de plancher. —
 2. Couvercle d'encensoir de bronze argenté, trouvé dans le remblai sous le plancher. —
 3. Clefs et fragment de ciseaux médiévaux trouvés sous le plancher de la sacristie. —
 4. Bague de bronze doré et petite plaque de verre placée autrefois sur la bague,
 trouvée parmi les briques du plancher du XVIIe siècle

és műkölap padlóburkolattal látták el. 1954-ben új oltárt és szószéket kapott a templom, ugyanakkor a szentély padlószintjét kb. 20 cm-rel megemelve új öntött műkö-

padlóval burkolták. 1969-ben megkezdődött, majd 1971–72-ben folytatódott és befejeződött az épület régészeti kutatása és elkészült építészeti helyreállítása.¹⁶

Bodor Imre

ZUR BAUGESCHICHTE DER KIRCHE IN HIDEGSÉG (Komitat Győr-Sopron)

Auszug

Die annehmbarerweise im 12. Jahrhundert gebaute Kirche auf einem Hügel neben dem Dorf wurde 1971–1972 in archäologischer Hinsicht untersucht. Ziel der Arbeit, die der Restaurierung voranging, war die romanischen Fußgängerniveaus innen und außen festzustellen

sowie die mittelalterliche und neuzeitliche Baugeschichte der Kirche zu erhellen. Die Kirche sollte in ihrer ursprünglichen, romanischen Form, aufgrund der Forschungsergebnisse rekonstruiert werden. Dazu waren Abriß und Umbau notwendig, was, bei Gewährleistung des Ge-

¹⁶ A helyreállítást Sedlmayr János építész tervei szerint végezték.

A fényképeket Király György, Mihalik Tamás és a szerző készítette.

brauchs der Kirche, nur in mehreren Phasen zu verrichten war. Parallel mit dem Bau gingen Freilegung und Forschung ebenfalls phasenweise vor sich.

Es wurde klar, daß der Zwischenraum zwischen der inneren und äußeren Quaderstein-Verkleidung mit einer einheitlicher Masse ausgegossen ist. Die mittelalterlichen Mauern wurden also während des ursprünglichen Baus zur Gänze gleichzeitig errichtet. Die innere Verkleidung besteht aus Quadersteinen einheitlicher Größe, die Mauerarbeit ist sorgfältig ausgeführt. Die äußeren Steine sind unterschiedlicher Größe, die Außenwand ist nicht kompakt und unregelmäßig. Diese Tatsache sowie die in den Mauern und Sockeln gefundenen, sekundär gelagerten, geschnitzten (Grab-)Steine zeigen, daß bei der Ausbildung der äußeren Mauerflächen ein sekundäres Steinmaterial verwendet wurde.

Das Fundament der mittelalterlichen Kirche liegt 70 cm unter dem mittelalterlichen Fußbodenniveau. Der Grundriß ist ein in großem und ganzen $7,90\text{ m} \times 7,90\text{ m}$ großes Quadrat (die O-Seite ist etwa 20 cm kürzer); in Ost schließt sich ihm der Mitte ein $3,80\text{ m} \times 1,90\text{ m}$ großer Block an, der die Apsis enthält. Am Fuß der Mauern verläuft ein aus einfachen Steinprismen gemauerter Sockel, mit leichten Gefälle nach Nordost, was dem Gefälle des Geländes entspricht. Der Sockel springt etwa 20 cm aus der Mauerfläche hervor. Die Fundamentierung verjüngt sich in umgekehrter Pyramidenform etwa 15 cm im Vergleich zum Sockelrand. Die Fronten durften ursprünglich etwa quadratisch gewesen sein (das aktuelle Gesimse ist niedriger als das ursprüngliche war). Die Südwest- und die Südostecke neigen an der Kante pyramidenähnlich einwärts, die Nord-Ecken stehen lotrecht. Die Apsis ist etwas niedriger als das Schiff, ihre Ostfassade dürfte einen Giebel gehabt haben. Wie anzunehmen, hatte das Schiff ein pyramidenförmiges, die Apsis ein Satteldach.

Der Eingang ist vollkommen zugrunde gegangen. Soviel steht fest, daß er in der Mitte der Westfassade war. Der Grundriß des Schiffes ist ein Kreis mit 290 cm Radius dem sich in Ost die hufeisenförmige Apsis mit 144 cm Radius anschließt. Der ursprüngliche Fußboden bestand aus in ost-westlich verlaufenden Reihen angeordneten, unregelmäßig viereckigen Steinplatten. Zwei Stufen führten aus dem Rundschiff zum höherste-

henden Niveau der Apsis. Der Bodenbelag entstand gleichzeitig mit den Mauern. Nach Aussage des geborgenen Altarplattenfragments stand der Altar an der Ostseite der Apsis. Bis zur 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts war das Kirchenschiff mit einer Kuppel überdeckt. Sie ist an der Ostseite bis zu etwa 1 m Höhe über dem Bogenansatz bestehen geblieben. Der Abschluß der Kuppel dürfte in etwa 7,80 m Höhe (Binnenmaß) gewesen sein. Die Apsis ist mit einem Gewölbe in der Form eines Sphären-Viertelteils überdeckt; es führt, ebenso wie die Mauern der Apsis, romanische Fresken. Kurz nach der Fertigstellung des Baus wurde die Kirche mit einem auf zwei Steinsäulen stehenden Chor und einer eingemauerten Kanzel ausgestattet.

Zu einem unbekannten Zeitpunkt, jedoch noch vor Mitte des 17. Jahrhunderts, brannte die Kirche nieder. Nach der Feuersbrunst wurde der Fußboden mit Ziegeln ausgelegt. Die Kirche war ab Ende des 16. Jahrhunderts in protestantischem, nach 1638 wieder in katholischem Besitz.

Nach 1659 wurde der Bau nach West vergrößert. An die Südseite wurde eine Kapelle des Heiligen Grabes, vor der neuen Westfassade eine kleine Vorhalle gebaut.

1683, während der Belagerung von Wien, verwüsteten die Türken die Kirche; 1688–1693 wurde sie wiedererbaut, mit einem neuen Altar und im Chor mit einem neuen Fußboden ausgestattet. Zu dieser Zeit wurden dem neuen Altar zuliebe die geraden Mauern des Hufeisenbogens der Apsis abgemeißelt. In die abgemeißelte südliche Fläche wurde das aus der Nordwand der Apsis herausgenommene Sakramentshäuschen gesenkt.

1713 wurde der hölzerne Glockenturm von einem Blitz getroffen; der heutige Turm wurde 1748 errichtet. Im 18. Jahrhundert erhielt die Kirche eine neue Sakristei sowie eine neue Binnenarchitektur und einen Altar. 1889 wurde das Gebäude erneut vergrößert und umgebaut seine heutigen Maße erhielt es 1938. 1972 wurde der mittelalterliche Teil freigelegt und restauriert.

Die Forschung wurde von Mai bis Juli 1971 von Sándor Tóth durchgeführt, der damit seine 1969 begonnene Tätigkeit fortsetzte. Von Juli 1971 bis August 1972 forschte hier, in mehreren Etappen, Imre Bodor. Die Rekonstruktion erfolgte aufgrund der Pläne von János Sedlmayr.

I. Bodor

RÉGÉSZETI ADATOK A KÉSŐKÖZÉPKORI LÁBBELIVISELET KUTATÁSÁHOZ

A XVI–XVII. sz.-i magyar viselet kutatásának forrásai a korábbi évszázadok emléanyagához képest sokkal gazdagabbak. A történeti és művészettörténeti adatok mellett a korszak tárgyi emlékei a régészeti feltárásokból előkerültekkel is gyarapodnak. E kevésbé látványos leletegyüttesek közül szeretnénk kiemelni azokat, amelyek újabb adatokat szolgáltatnak a lábbeliviselet kutatásához.

V. Ember Mária a XVI–XVII. sz.-i viseletformák vizsgálata közben összefoglalta a lábbeliviselet alapvető jellemvonásait is. Megállapította, hogy „a magyarok sem a hegyes, sem a túlságosan széles orrú cipőt nem viselték”. Vagy különböző eszmafélekben jártak, vagy két részből álló lábbeliket hordtak. A eszma puha szárának magassága változó volt, gyakran az elöl fölfelé ívelő rész a térdet fedte, néha a szárát meg is kötötték, hogy le ne csússzon. A két részből álló lábbelik bokán felül érő bőrkapeából és vassarkú papucsforma félcipőből vagy pántos, boeskorhoz hasonló saruból állottak.¹ Ez a felosztás meghatározza a kutatás alapelvét, de nem elég ahhoz, hogy segítségével bemutathassuk a mindkét csoporton belüli lábbelik változatos formáit.

A régészeti leletekként előkerült tárgyakat nem lehet ilyen kategorikusan kettéválasztani, a bőrtalpakat, vasalásokat, patkókat más szempontok szerint kellett osztályoznunk. A Gáborján Alice által feldolgozott, szolnoki, hódoltságkori leletegyüttest bemutató tanulmány tipológizáló módszerét követtük. A formai és technikai jegyek alapján történt szétválogatás után a leleteket újra csoportosítottuk.²

BŐRTALPAK:

I. Csoport. Zárt, tagolatlan keretű, vastag bőrből készült talpak. Nem lehet a jobb és a bal lábra illő darabokat megkülönböztetni. Kissé hegyes orruk van, a sarkak lekerekítettek. Néhány talp orra alig észrevehetően felkap. A talpakhoz csatlakozó bélések követik a talp vonalát, a béléseken levő öltéslyukak nagysága és egymástól való távolsága megegyezik a talpakon levőkkel. A talpakat és a felsőrészeket kifordításos technikával, összevarró öltésekkel állították össze. Az öltéslyukak a talp peremszerűen felmagasodó szélén helyezkednek el (1. kép 1). Több esetben megfigyeltük, hogy a talpszél helyenként szakadozott vagy teljesen levált. Előfordult, hogy ez az öltésforma a kéreknél megszűnt, a lábbeli

kérget más típusú varrással készítették. A talp közepén apró, bronzszögekből álló berakás van, nagyobb szögekből álló berakás volt néhány talp sarokrészének közepén is. A szögeket a vasalásokhoz, patkókhoz hasonlóan a talpak külső oldaláról verték be (1. kép 2).³

II. Csoport. A talpak alakja megegyezik az előző csoportba tartozókéval. A megkülönböztetést az eltérő varrástechnika teszi szükségessé. A felsőrészt a talpakhoz rögzítő öltések a talp belső oldalán, a fejrészen helyezkednek el. A talp szélével párhuzamosan, az orrnál ívesen megtörve általában kettős risztvonal húzódik. Kezdeténél és végénél vízszintes bevágással vagy a két vonal egymásba húzásával lezárva. A kettősvonal mentén elhelyezkedő lyuksor rendeltetése a varrás technikájából következik. A két lyuksor közötti távolság az öltés szélessége, az egyik vonal mentén az árral beöltöttek a másik vonalig, s az így keletkezett 2. lyukon húzták át a fonalat.⁴ Így az ár a bőrt csak fele mélységében járta át. A sarkak külső oldalán csak egy risztvonal található. ez mentén sorakoznak az átlukasztó öltések, amelyekkel a lábbelik kérget a talpakkal összedolgozták (2. kép 1–2).

III. Csoport. Az idetartozó talpak alakja az előző csoportokba soroltakéhoz képest megváltozott. A kemény bőrből készült talpak hegyesedő orrban végződő fejrésze és a lekerekített sarokrész között ívesen kialakított lágyékrész van. A megkülönböztethetően jobb és bal lábra illő talpakhoz a II. csoportnál megfigyelt technikával illesztették a felsőrészt és a kérget. A talpak külső oldalán a fejrészen és a sarkokon apró, bevert szögek, sarok- és talpvasalás nyomai is láthatók (3. kép 1–2).⁵

IV. Csoport. A vastag, kemény bőrből készült, ún. piskóta alakú talpak tartoznak ide. Az enyhén kihegyesedő orrú ovális fejrész és a kör alakú sarokrész között a lágyék egészen elkeskenyedett. A felsőrészt és a kérget ugyanolyan varrással erősítették a talphoz, mint a II. és III. csoportba tartozó lábbeliknél. A talpak szégeselése és vasalása is azonos módon történt (4–5. képek).⁶

V. Csoport. Elöljáróban megjegyezzük, hogy újabb adatok és leletek előkerülésével a csoport önállósága megszűnhet. A talpak formája hasonlít a IV. csoportbeliéhez, azonban a lágyékrész jóval keskenyebb, a sarokrész ívelt vonala is módosult. A legszembetűnőbb a talpak nyersanyaga. Az idetartozó darabokat az előzőeknél jóval vékonyabb bőrből készítették. Eltérő varrástechnika figyelhető meg, a körülfutó egyes risztvágásban

¹ V. Ember M., FA 18 (1966–1967) 222.

² Gáborján A., Etn. (1957) 4 543–574.

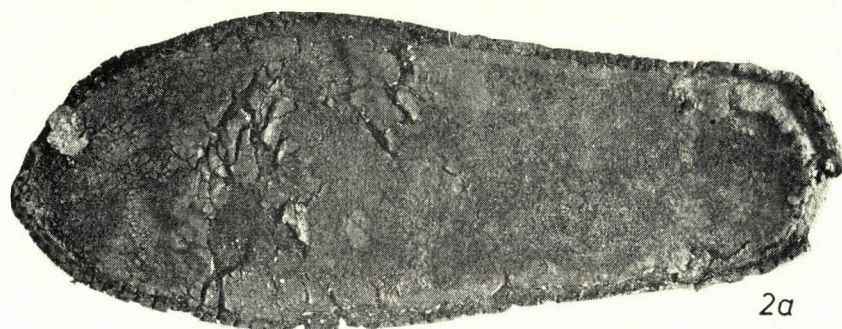
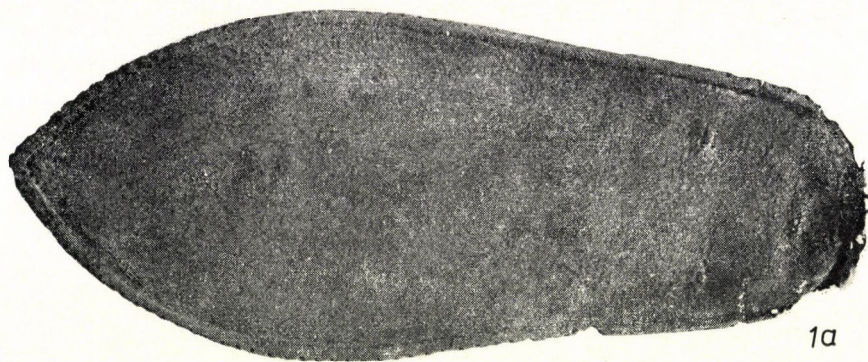
³ Budáról a Dísz tér 8. sz. telek (Budapest I. Várnegyed) kútjaiból származnak az idesorolható talpak. A kísérő leletek az 1. sz. kútban általában a XIII–XIV. sz.-ra, legfőljebb a XIV–XV. sz. fordulójára kelteztek a csónak alakú cipőtálcákat is. A Dísz tér 8. 2. sz. kútja nem került feltárásra, csak a felső, XVI. sz.-i rétegeket szondázhattuk. Az innen származó leletek között a század jellegzetes magyar és török kerámiai emlékei között néhány e típusba sorolható talprészlet is előkerült. A csoport legjelentősebb darabjai Simontornyán a vár kútjából származnak. A feltárást végző Lócsy Erzsébet a bőroleleteket feldolgozás céljából a rendelkezésemre bo-

csátotta, szívességét hálásan köszönöm.

⁴ A szolnoki lábbelianyagot feldolgozó tanulmányában a varrás technikáját részletesen bemutatta Gáborján A., i. m. 545–546. Lelöhelyek: Buda, Eger, Simontornya.

⁵ Simontornyáról és Nagykanizsáról ismerünk ilyen talpakat. Gáborján A., i. m. 543. 5. kép.

⁶ A leletegyüttes legérdekesebb darabjai az egész ország területén ismertek. Buda, Eger (Gáborján A., i. m. 543. 4. kép), Szolnok (Gáborján A., i. m. 543–544. 1–3. képek), Gyulaféhevár. [Pósta B., A gyulaféhevári székesegyház sírleletei. (Kolozsvár 1918.) 1. és 22–23., 6. kép.] Simontornya (feldolgozás alatt), Kaposvár Zádor M., Kaposvár. (Bp. 1964). 65. 35. kép.

I. kép. Lábbeli talpak. XVI. sz. Simontornya, Vár. 1a., 2a. Belső oldal. — 1b, 2b. Külső oldal
 Рис. 1. Подошвы обуви. XVI. в. Шимонторня, крепость. 1а, 2а: внутренняя сторона. — 1б, 2б: внешняя сторона
 Fig. 1. Semelles de chaussures. XVIe siècle. Simontornya, Château. 1a, 2a. Côté intérieur. — 1b, 2b. Côté extérieur

2. kép. Delicsizma talpak. XVI. sz. Simontornya, Vár. 1a, 2a. Belső oldal. — 1b, 2b. Külső oldal
 Рис. 2. Подошвы сапог. XVI. в. Симонторня, крепость. 1a, 2a: внутренняя сторона. — 1б, 2б: внешняя сторона
 Fig. 2. Semelles de bottes XVIe siècle. Simontornya, Château. — 1a, 2a. Côté intérieur. — 1b, 2b. Côté extérieur

egyes lyuksor halad, a varrás ún. színelő varrás. A talpakon vasalásnyomok nem láthatók.⁷

Szögecselés. A bemutatott lábbelitalpak mindegyikén voltak a talp szögecselésére utaló nyomok vagy a bőrbe rozsdásodott apró szögek. A talp tartósságának növelését szolgáló szögecselés rendszere a talpak I. csoportját kivéve egységes. Az I. csoportba tartozó talpak fejrészének közepén 3–5 szögecselt találunk. Ezeket szorosan egymás mellé, háromszög alakban ültették be, néha a sarokrész közepére is bevettek 1–1 bronzszöveget (1. kép 2). A többi talp fejrészének közepén U vagy V alakban helyezkedtek el a szögecsék, néha a betű szárai között is találtunk lyukakat. A sarokrészen is vannak szögnyomok vagy rozslák (5. kép 1–5).

Vasalások. Az apró, 2–3 mm átmérőjű bronzszögek mellett a talpakon más rendszerű lyukakat, vasrozsdát és vasmaradványokat is találtunk. A sarokrészekben a lyukakat és vasmaradványokat a vasalások és patkók lenyomatai kötötték össze. A lyukak formájából és elhelyezkedéséből a felhasznált vasak és patkók alakjára következtethetünk. Ezáltal alkalmunk nyílt a magyar későközépkori leletanyagban előforduló vasalások és patkók viselettörténeti szempontból való értékelésére is. A megvizsgált talpak tanúsága szerint a sarok vasalásának és patkóval való ellátásának többféle változata volt.

I. Sarokvasak. A talpak sarokrészein a kör vagy a körhöz hasonló lyukak a talp szélétől 6–8 mm-re helyezkednek el. A talpak IV. csoportjában a sarkokon 3 lyuk van, 1–1 a sarok lágyék felé eső részén egymással szemben, 1 lyuk pedig hátul, középen található (5. kép 1–5). A III. csoportba sorolt talpakon a sarokvas lenyomata körül 4 lyuk van, kettő a sarok hátsó részén, 1–1 a sarokvasak végeinél. A lyukak félkörben vagy ovális alakban helyezkednek el (3. kép 2). A sarokvasak felerősítése a vasból kialakított tüskékkel történt, amelyeket a bőrbe vertek, majd a sarok belső oldalán a kiálló tüskéket visszahajlították. A sarokvas lenyomata a talpbőr külső oldalán keskeny, 1–3 mm széles árok formájában látható. A sarokvasakat formájuk szerint ovális vagy félkör alakúakra osztályozhatjuk, de magasságuk szerint is meg kell azokat különböztetnünk.

1. 25–30 mm magasságú volt az eddig mért legmagasabb sarokvas.⁸
2. Az oldalak magassága fokozatosan csökkent, a vasak oldalai csak a száruk végénél voltak magasabbak, a többi rész egyenlő vastagságú lett (10. kép 1–2).⁹
3. A sarokvas egész kiterjedésében egyenletes vastagságúvá alakult, a visszahajlított hegyes tüskék négyzetes átmetszetűek lettek (11. kép 1, 3–4).¹⁰
4. A sarokvas laposra kalapált U alakú patkó formájú lett, de felerősítést továbbra is sarokvas módra, elhagyasodó, általában 4 kampóval oldották meg (11. kép 2, 4).¹¹ Ilyen sarokerősítő nyomait csak

⁷ Egerben, Szolnokon kerültek elő. *Gáborján A.*, i. m. 563–564.

⁸ A későközépkori ásatások leletei között igen sok sarokvas és patkó maradványa is előkerült. A publikációkban értékelésükre nem kerítették sort, mindössze megemlítik, hogy a jellegtelen, különösebb értékkel nem rendelkező tárgyak között eszmapatkók is voltak. A füleki (Filakovo) vár ásatási anyagában olyan nagy mennyiségben kerültek elő sarokra való vasak és patkók, hogy tipologizálásukra is adódott lehetőség. *Kalmár J.*, *Rég Füz. Ser. II.* 4 (1959) 13., XIX. t. — Ezt a módszert alkalmazva elkészítettük a sarokvasak és a patkók újabb csoportosítását, de nemcsak a konkrét tárgyak formai jegyeit használtuk fel, hanem vizsgálódásunk tárgyát képeztek a bőrtalpak sarokrészein levő, értékelhető lenyomatok is. Az I. csoportba tartozó, 25–30 mm magas vasakat egyelőre csak Fülekről ismerjük.

⁹ A fülekiekhez hasonló vasak kerültek elő Pesten, a Belvárosi templom melletti temető későközépkori sírjaiban. Nagy Lajos ásatása 1933–34.

¹⁰ Ezt a sarokvas formát ismerjük a legtöbb lelőhelyről. Fülekről (S. j.), Pestről (9. j.), a budai királyi palota ásatásából, a boldogkőváraljai várból (*K. Végh K.*,

néhány, az I. csoportba tartozó talpbőr külső oldalán láthatjuk, ahol a széles lenyomat és a felerősítő kampók téglalap alakú áttörése szembetűnő.

II. Patkók. A talpbőrök sarokrészein minden kétséget kizáróan patkó lenyomatát vagy a patkószögek által létrejött jelenségeket nem tapasztaltuk. A III. csoportba tartozó talpak fejrészén figyelhetünk meg széles patkótól származó lenyomatot és a talpba rozsdásodott, kisebb, négysszögletes vasszögek néhány maradványát (3. kép 2).¹² Hasonló lenyomatok, szöghelyek, vasrozsdák szinte minden IV. csoportba tartozó talpbőr fejrészén megtalálhatók (6. kép). Ezzel szemben a régészeti leletek között elég szép számmal akadnak patkók, amelyek méreteik szerint a lábbelik sarkára illenek.

Sarokpatkók.

1. Átmeneti forma a sarokvasak és a patkók között. Általában félkör alakú, a sarokrész hátsó oldalán laposra kalapálva. Itt helyezkedik el a két felerősítő kampó. Az oldalrészek felmagasodnak, 8–10 mm magasságban, a két szár vége kör alakban laposra kalapált, 1–1 kerek szöglyukkal (12. kép 1–3).¹³
2. Kör alakú patkók, amelyeknek szárai ferdén levágtak. A száruk vége, esetenként a patkó közepe is kiszélesedik. Ezeket 3 szöggel verték fel.¹⁴
3. Ovális alakú patkók, a száruk vége ferdén lemetsett.¹⁵
4. U alakú patkók. A száruk vége vagy egyenesen lemetsett, vagy körösen fejeződik be, szögekkel erősítették fel.¹⁶

III. Talpvasalások.

1. A talpbőrök fejrészén látható lenyomatok szerint az erre a célra szolgáló patkók követték a talp vonalát, a lábbeli orra felé kihengyesedtek. Az orr-résznél és a száruk végénél félkörösen vagy egész kör alakban kiszélesedtek (10. kép 3).¹⁷
2. A talp fejrészének vasalását kisebb patkófélek egymás mellé szögezéséből alakították ki (6. kép).¹⁸

FELSŐRÉSZ BŐRÖK:

A talpak mellett nagyon kevés az olyan bőrlélet, amely a lábbeli felsőrészének rekonstrukcióját elősegítené. A gyulafehérvári sírokból származó leletegyüttesben voltak nagyobb darabok is, ezeket alacsony szárú lábbelik maradványaiként határozták meg. Ezek a felsőrész bőrok a IV. csoportba tartozó talpakkal együtt kerültek elő.¹⁹

Egy gyermek számára készült lábbeli maradványait

HOMÉ 6 (1966) VI. t. 8–11), feltehetően ilyen sarokvasak lenyomatai vannak a IV. típusú talpakon is.

¹¹ Ilyen sarokvas került elő a budai királyi palotából.

¹² Feltűnőek a simontornyai talpak vasalásai, a sarokra helyezett sarokvas és a talpra szögezett vasalás élesen megkülönböztethető lenyomatai.

¹³ A budai királyi palota vasleletei között néhány, idesorolható darab is volt.

¹⁴ A legjelentősebb a csepelyi ásatásból származó patkó. *Kovács J.*, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8 (1969) 247. 35. kép.

¹⁵ Fülekről, Budáról ismertek.

¹⁶ Ezt a típust a budai és füleki várban találták, valamint egy simontornyai talp sarokrészén lenyomat formájában.

¹⁷ Talpvas ismert Budáról, Egervárról: *Fehér G.*, *ArchÉrt* 84 (1957) 68–71.

¹⁸ A szolnoki, egri talpakon hasonló patkókat alkalmaztak, mint némelyik budai példányon. Ezek lenyomatai, rozsdái és a talpbőrbe rozsdásodott szögek jól megfigyelhetők.

¹⁹ *Pósta B.*, i. m. 1. és 22–23.

3. kép. Csizma talpa. XVI. sz. Simontornya, Vár. 1. Belső oldal. — 2. Külső oldal

Рис. 3. Подотвы сапог. XVI. в. Шимонторня, крепость. 1. Внутренняя сторона. — 2. Внешняя сторона

Fig. 3. Semelle d'une botte. XVIe siècle. Simontornya. Château. 1. Côté intérieur. — 2. Côté extérieur

tártuk fel a Budapest—Rákospalota későközépkori temetőjének egyik sírjából. A talpból nagyon kevés maradt meg, viszont a felsőrészek darabjai érdekes technikai megfigyelésekre adtak lehetőséget (9. kép 1—2). A lábbeli szárának pontos magasságát nem állapíthattuk meg, de jóval a boka fölé ért. A felsőbőrnél jóval vékonyabból készítették a bélést. A két alkotórész között nemcsak nyersanyagban, hanem szabásmintában is lényeges különbséget tapasztaltunk. A kissé hegyesedő orrú lábbeli lábfejet borító része elég keskeny. Apró, összevarró öltésekkel a bőr hátoldaláról varrták hozzá a szárát (7. kép 1). Ez több darabból állt, a pontos szabásmintát nem ismerjük. A lábfejen két darabból álló bélés hátoldalával tapadt a felsőbőrhöz. A színén volt összevarrva, a varrás a lábfej közepén húzódott. A lábfejet borító felsőbőrnél szélesebb volt, a szár színén nem látszó, széles lapos öltésekkel varrták a szárhoz, annak belső oldalán. A bélés többi darabjának szabásmintáját nem sikerült meghatározni, mert elpusztultak a varrott szélék. A lábbeli oldalát és kergét egyetlen keskeny bőrdarabból alakították ki, a lábfej bélésénél vékonyabb bőrral bélelhetők (7. kép 3—4, 8. kép 1—2).

A budai leletegyüttesben is előfordultak olyan bőr és bélésdarabok, amelyek talán lábbelik felsőrészéhez tartozhattak, de nem találtunk rajtuk meghatározó varrott szegélyeket. A meghatározható leletek sorát a ráma-

bőrök zárják le. Puha, vékony bőrből készültek, a talpak és felsőrészek összeillesztésénél volt szerepük, a varrott bőrök erősítésére szolgáltak. Ha kiterítjük ezeket, kiderül, hogy a lábbeli formájához igazodnak. Az orrnál levő részlet háromszögletesen kiszélesedik, mert az öltések ezen a helyen összesűrűsödtek. Az egész lábbelit körülfogó ráma sarokrésze a legszélesebb, mert a kéreg kialakítása szükségessé tette a ráma bőr többszöri összehajtogatását. Az öltéslyukak között ferdén haladó fonál-lenyomatok vannak.

A bőrtalpak aprólékos átvizsgálása után, azok technikai jellegzetességei lehetővé tették, hogy nagy vonalakban rekonstruálhassuk azokat a lábbelifajtákat, amelyekből a bemutatott régészeti leletek származnak. A későközépkori történeti forrásokban sok lábbeli neve is felbukkan, nemegyszer a szóban forgó darab formájára, készítmódjára utaló részletezéssel. Kiemeljük a kassai vargák 1480-ban szerkesztett szabadalomlevelét, amelyben részletesen felsorolják a remekbe készítenő lábbelik sorozatát. A latin kifejezések mellett a lábbelit magyar, ill. német néven is megnevezzük.²⁰

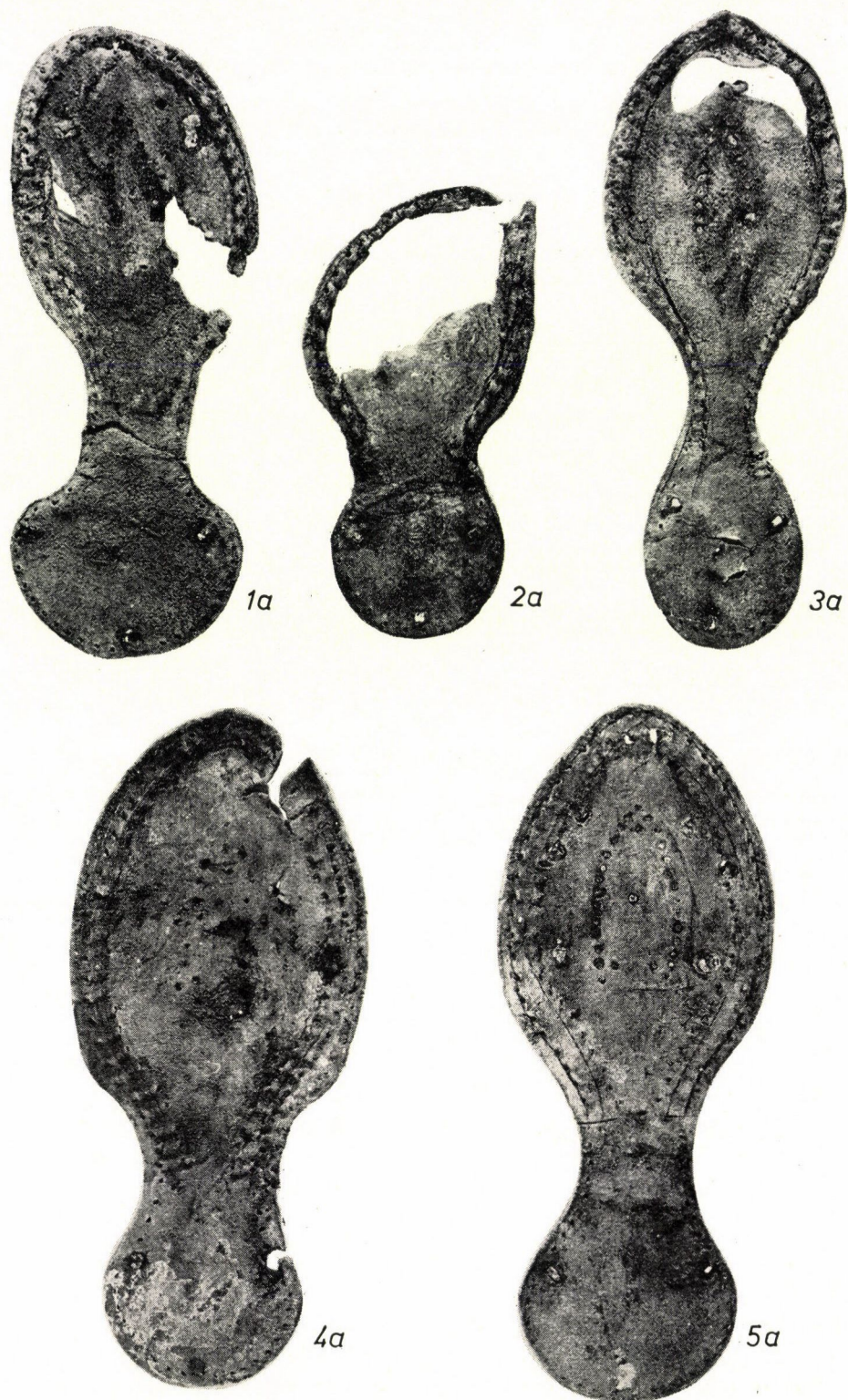
A XV. sz.-i latin lábbeli elnevezések fordítása, ill. későbbi magyar lábbelikkal való azonosítása meglehetősen nehézkes, ezért csak a magyar néven szereplő lábbelifajtákkal foglalkozunk. A XV. sz. végére egyre gyakrabban használják a *boeskor*,²¹ *botos*,²² *cipel-*

²⁰ Kemény L., ArchÉrt 38 (1908—10) 12.

²¹ Benkő L., A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. (Bp. 1967). I. 316. A *boeskor* szó előfordulásai az

1395. 1454. 1533. 1598. években keltezett írott forrásokban.

²² Ua. I. 355. A *botos* szó előfordulásai az 1450. 1585. években.

4. kép. Lábbeli talpak. XVI. sz. Buda, Dísz tér 8. Kút. 1a—5a. Belső oldal
 Рис. 4. Подошвы. XVI. в. Буда. Парадная площадь, 8. Колодец. 1a—5a. Внутренняя сторона
 Fig. 4. Semelles de chaussures. XVIe siècle. Buda, 8, Place Dísz. Puits. — 1a—5a. Côté intérieur

5. kép. Lábbeli talpak. XVI. sz. Buda, Dísz tér 8. Kút. 1b–5b. Külső oldal
 Рис. 5. Подошвы. XVI. в. Буда, Парадная площадь, 8. Колодец. 1б–5б. Внешняя сторона
 Fig. 5. Semelles de chaussures. XVIe siècle. Buda, 8, Place Dísz. Puits. — 1b–5b. Côté extérieur

6. kép. Lábbeli talpak. XVI. sz. Buda, Dísz tér 8. Kút. 1–2. Külső oldal
 Рис. 6. Подошвы. XVI. в. Буда, Парадная пл. 8. Колодец. 1–2. Внешняя сторона
 Fig. 6. Semelles de chaussures. XVIe siècle. Buda, 8, Place Dísz. Puits 1–2. Côté extérieur

lős,²³ csizma,²⁴ kapca,²⁵ saru,²⁶ sólya²⁷ elnevezéseket. Ez a szócsoporthoz a XVI. sz. folyamán gyarapodott, nemcsak az eddig ismert fajták különböző variációinak bővítésével (gombossaru, prémessaru nevek mellé a delisaru név is megjelent), hanem új nevek is feltűntek. A cipő,²⁸ papucs,²⁹ pacsmag,³⁰ szekernye,³¹ és ezek különböző fajtái feltehetően a XVII. sz. első felében is ugyanolyan lábbeliket jelentettek, mint korábban. Az 1480 és 1627 között keletkezett céhszabályzatokban és árszabásokban gyakran kiemelték valamelyik lábbelifajta „parashti módon való elkészí-

tését”.³² Ez arra mutat, hogy a városi és falusi lakosság jelentős része egyforma lábbeliket viselt, olyanokat, amelyek a XV.–XVI. sz.-i lábbelik alaptípusait alkották.

A XVI. sz.-i ábrázolásokon a lábbelik általában sematikusak, azonban mégis lehetőség van néhány, alig szembetűnő jegy alapján bizonyos csoportosításra. Az egész század folyamán keletkeztek olyan rajzok, amelyek

1. hegyesedő orrú, a láb formáját követő felsőrészt, különböző magasságú, keményebb szárral készített lábbeliket láthatunk.³³

²³ Ua. I. 444. A *cipellős* szó előfordulásai 1380 körül, 1395 körül és az 1402., 1405., 1508., 1526., 1598. években.

²⁴ Ua. I. 544–545. A *csizma* szó előfordulásai az 1492., 1519., 1550., 1560. években.

²⁵ Ua. II. 357. A *kapca* szó legkorábban 1380 körül fordult elő.

²⁶ 20. j., és Szamota I. – Zolnai Gy., Magyar oklevél-szótár (Bp. 1902–1906). 834. A *saru* szó előfordulása az 1532., 1644., 1545., 1549., 1554. években.

²⁷ Szamota I. – Zolnai Gy., i. m. 854. A *sólya* szó előfordulása az 1490., 1522. években.

²⁸ Benkő L., i. m. I. 444. A *cipő* szó legkorábbi megjelenése 1577-ben.

²⁹ Szamota I. – Zolnai Gy., i. m. 747. A *papucs* szó előfordulásai az 1572., 1586., 1591. években.

³⁰ N. Kakuk Zs., MNy 50 /1954 július. 82. A *pacsmag* szó első előfordulása 1577-ben.

³¹ Szamota I. – Zolnai Gy., i. m. 903. A *szekernye* szó előfordulásai az 1522., 1591. években.

³² A jelentősebb felhasznált történeti források:

1480: a kassai vargák szabadságlevele, Kemény L., i. m. 112.

1522: Buda város árszabása, Kemény L., Történelmi Tár (1889) 378.

1556: kolozsvári árszabályzat, Szádeczky L., Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon (Bp. 1913). 51

1571: a székelyvásárhelyi országgyűlés árszabása, Szádeczky L., i. m. 54.

1598: a debreceni varga céh új szabályzata, Zoltai L., Ethnographia-Népélet 49 (1938) kny. 28.

1604: a debreceni csizmadia céh szabályzata, Zoltai L., i. m. 29.

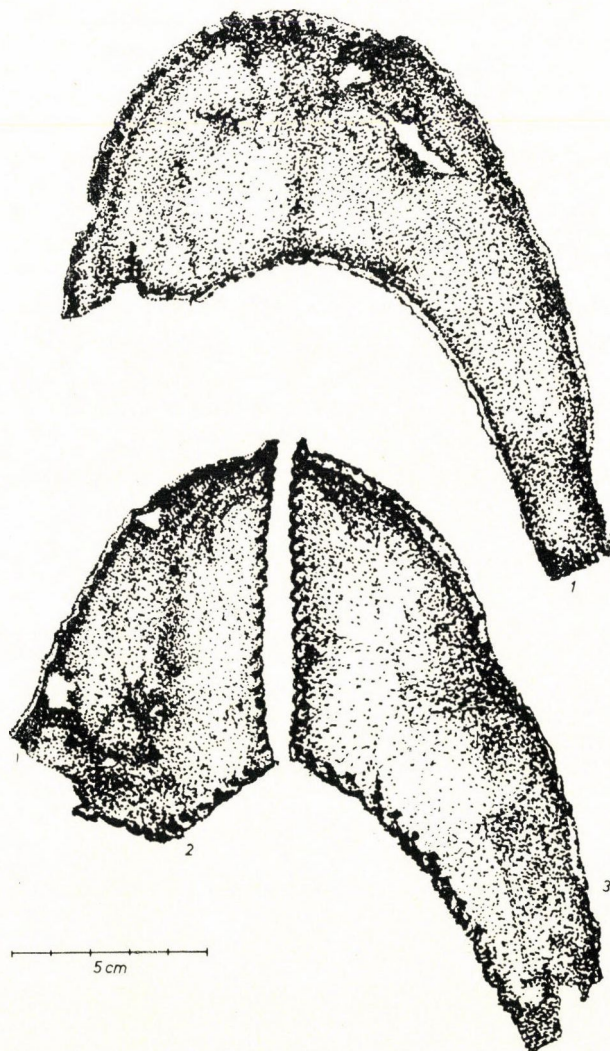
1627: Bethlen Gábor árszabása, Nagy I., Magyar Történelmi Tár 18 (é. n.) 214 és 222–230.

³³ Nemes M. – Nagy G., A magyar viselet története (Bp. 1900). 131. 30. kép 1, 31. kép 2, 44. kép 10.; Szendrei J., A magyar viselet történeti fejlődése (Bp. 1905). 19. kép, IV. t; 33 kép.

2. Ugyanilyen fejű, különböző, de általában hosszabb szárú, puhább bőrből készült lábbelik is gyakoriak.³⁴
3. Rövidebb szárú, kiegészítővel hordott lábbeliket is láthatunk.³⁵
4. A XVI. sz. második felében a kapcsás lábbeliviselet is jellemző volt.³⁶

A XVI. sz.-i lábbelik egyes fajtáinak meghatározására egy harmadik lehetőség is kínálkozik. Magyarországon rendkívül kevés középkori bőrlelet van. Korábbi, XIII–XV. sz.-i nagyobb leletegyütteseket egyelőre csak a budai Várnegyed, a középkori Buda kútjaiból ismerünk.³⁷ Ezek

alapján a budai városi polgárság lábbeliviseletét megközelítően rekonstruálhattuk. A lábbeliket két alapvető csoportba soroltuk: zárt felsőrészt, bokáig érő, a mai fogalmaink szerinti félcipőhöz hasonlóakra és különböző magasságú, puha bőrből készült száras cipőkre. Ezeket kiegészítővel, de anélkül is viselték. Eltekintve a divathullámok szélsőséges formáitól, a lábbelik két alapvető csoportba sorolása a XVI. sz.-ban is szükséges. A korábbi, gótikus formák, amelyeknek magyar nevei nem maradtak fenn, a XVI. sz.-ra csak díszítő részleteikben módosultak. A magyar reneszánsz lábbeliviselet elemeit, a jellegzetesnek tűnő darabok formai előzményeit megtaláljuk a XIV. sz.-i lábbelik körében. E megállapítást támogatja az a tény is, hogy igen kevés olyan nem latin, nem német XV. sz.-i lábbelinevet ismerünk, amelyik még nem fordult volna elő a XV. sz.-ban.

7. kép. Sólya részletei. XVII. sz. Budapest, XV. Rákospalota. Kossuth L. u. 39–41. 1. Felsőrész külső oldala. — 2–3. Felsőrész bélése

Рис. 7. Остатки сандалий. XVII. в. Будапешт, XV. Ракоспалота, ул. Л. Кошута, 39–41. — 1. Внешняя сторона заготовки. — 2–3. Подкладка заготовки
Fig. 7. Détails de chaussures XVIIe siècle. Budapest, XV, Rákospalota. 39–41, rue Kossuth L. 1. Côté extérieur du dessus. — 2–3. Doublure du dessus

8. kép. Sólya részletei. XVII. sz. Budapest, XV. Rákospalota. Kossuth L. u. 39–41. 1. Felsőrész vázlatos rajza. — 2. Szár belső oldala

Рис. 8. Остатки сандалий. XVII. в. Будапешт, XV. Ракоспалота, ул. Л. Кошута, 39–41. — 1. Рисунок заготовки. — 2. Внутренняя сторона голенища
Fig. 8. Détails de chaussures XVIIe siècle. Budapest, XV, Rákospalota, 39–41, rue Kossuth L. 1. Dessin esquissé du dessus. — 2. Côté intérieur de la tige

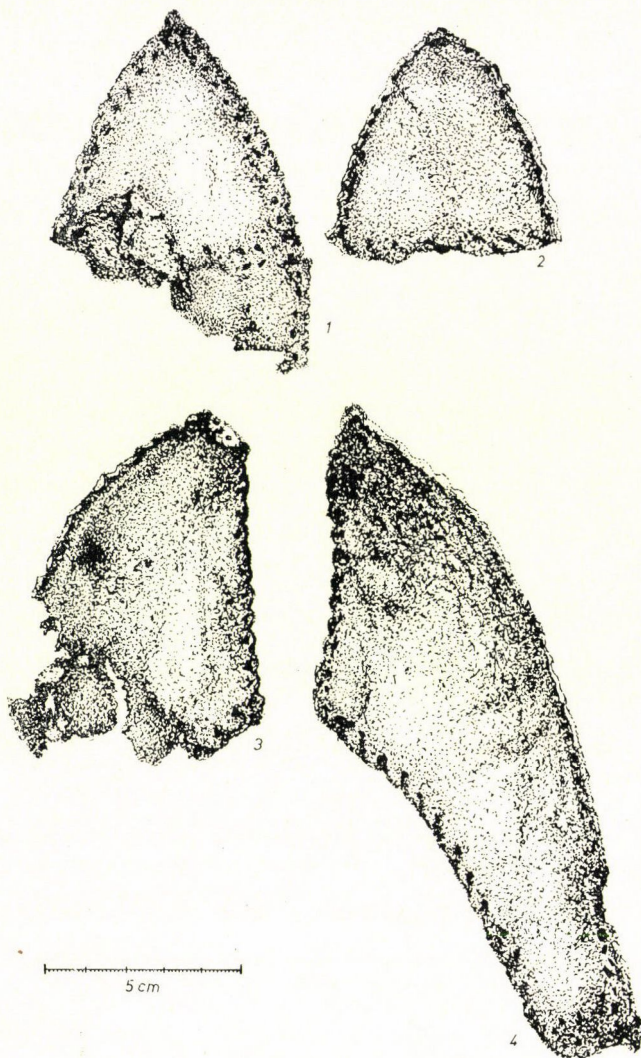
³⁴ Nemes M.—Nagy G., i. m. 131. 34. kép 1 és 7; 40. kép 9; 45. kép 2; 47. kép 4; XVII. t. 7.

³⁵ Szendrei J., i. m. 61–62. 31–32. képek.; Nemes M.

M.—Nagy G., i. m. 130.

³⁶ 1. j.

³⁷ Irásné Melis K., ArchÉrt 100 (1937) 88–102.

9. kép. Sólya részletei. XVII. sz. Budapest, XV. Rákospalota. Kossuth L. u. 39–41. 1. Talp részlete. — 2. Talpbélés. — 3–4. Felsőrész bélések.

Рис. 9. Остатки сандалий. XVII. в. Будапешт, XV. Ракоспалота, ул. Л. Косшута, 39–41. 1. Часть подошвы. — 2. Подкладка подошвы. — 3–4. Подкладки заготовок Fig. 9. Détails de chaussures XVIIe siècle. Budapest, XV, 39–41, rue Kossuth L. 1. Détails de semelle. — 2. Doublure de semelle. — 3–4. Doublures de dessus

A gótikus, zárt felsőrészü, bokáig érő cipő, amelyet a Képes Krónika miniatúráin számtalan variációban láthatunk, a XVI. sz.-ban is gyakori volt.³⁸ Ez lehetett talán az a lábbeli, amelyet a XIV–XVI. sz.-ban cipellőnek, vagy a XVI. sz.-ban cipőnek is neveztek.³⁹ A későközépkorban többféle formában készítették. Az

általában alig hegyesedő orrú, bokáig érő cipőket magyar vagy német mesterek állították elő, ezzel szemben a hegyes, felkunkorodó orrú, keskeny keretelésű cipők török eredetűeknek látszanak.⁴⁰ A cipellőst vagy cipőt, legyen az magyar, német vagy török mester műve, igen sokféle módon viselték.

Természetesen a cipő alá harisnyát, vagy ugyanazt a célt szolgáló valamilyen más ruhadarabot húztak. Ilyen lehetett a kapeca is, amelyet a XVI. sz.-ban már általánosan viseltek. Finom, vékony, színes bőrből varrták, rövid harisnya formája volt, és teljesen a láb formájára szabták. A kapeát vagy talpaló helyett a nadrághoz varrva viselték, vagy az öltözkék külön, önálló darabja volt.⁴¹ A különálló kapeca bokán felül ért, belső oldalán fűzős rész vagy csak hasíték volt. A kapeát a XVII. sz.-ban is hordták, de a század folyamán fokozatosan egybeolvadt a félcipővel és magas szárú, belső oldalán fűzős félcipő lett belőle.⁴²

A harisnya és kapeca változásaihoz képest a gótikus félcipő és kiegészítőinek fejlődése sokkal összetettebb folyamat. A cipellősök vagy cipők egy részét továbbra is olyan minőségben készítették, amelyek önmagukban utcai viseletre alkalmatlanok voltak. Ezért a későközépkorban is szükség volt a fatalpakra, a pántos boeskorokra, a nemezből készült botosra vagy a vastag talpú bőrpapucsokra.⁴³ A falusi lakosság és a szegényebb közrendűek a botost és a boeskort mint önálló lábbelit is viselték.

Az egyik, érdekes kérdéseket felvető, férfiak és nők, felnőttek és gyermekek által közkedvelt lábbeli a papucs volt. Napjainkban a papucs sarkatlan vagy alacsony-sarkú, rendszerint bőrből készített ruhadarab. A gyengébb megtartásúak csak lakásban való, a tartósabbak pedig állandó használatra is alkalmasak. A későközépkorban többféle papucs volt ismeretes. A történeti forrásokban a kivágott félcipőhöz hasonlóak mellett magasabb, a lábfoíig érő, változatos magasságú sarkakkal ellátottakról is szó esik. A felsőrészt minden bizonnyal varrásokkal díszítették, a talpakra és sarkakra vasalás került.

A papucs az egyik legnagyobb mesterségbeli tudást igénylő lábbeli. Egyik fajtája gyulai papucs néven vált ismertté. 1604-ben a debreceni eszmadiacéh szabályzatában a mesterművek között szerepel. Ezt a tenyérszi magasságú sarokkal készített lábbelit a XVII. sz. közepén is kedvelték, a tokaji céh ekkor elkezdett szabályzata szerint ugyancsak a mesterművek egyike.⁴⁴

Papucsféle lehetett a pacsma nevű női lábbeli is. A szokottnál jóval kivágottabb volt, színes bőrből készítették és vasalták. A nők csak az utcán hordták, otthonukba téve levetették. Feltehetően maga a lábbeli nevéhez hasonlóan oszmán-török eredetű, azonban elterjedésének módja, iránya adatok hiányában ma még bizonytalan.⁴⁵

A XVI. sz.-i lábbeliviselet török elemei kétségtelenül kimutathatók történeti forrásaink alapján is. Az 1627-es Bethlen-féle árszabásban már elég szép számmal találunk adatokat. Erdélyben a kereskedők török lábbeliket, törökországi bőroket is árultak, a magyar mesterek pedig a török vagy hazai bőrből nem egy török mintájú lábbelit készítettek. Az árszabásban szerelő, legdrágább papucs karmazsinból készült, kétszer bélelték szattyánbőrrel, és a sarkát is karmazsinból csinálták.⁴⁶ A XVI. sz.-ban minden bizonnyal széles körben viselték a török, színes bőrből készült díszesen kivarrott papucsokat, de

³⁸ Képes Krónika. (Bp. 1964.)

³⁹ Varjú E., Magyar viselet a középkor végén. Magyar Művelődéstörténet. II. (Bp. év nélkül). 493 és 506. A szerző a félcipőt és a cipellőst nem azonosítja. A cipellőst magasabb szárú lábbeli volt, amely a bokákat is elfedte, ezt főn összeszíjazták. A félcipőt csak a német városok polgársága tartotta meg. Radvánszky B., Magyar család-élet és háztartás a XVI. és XVII. században. (Bp. 1879–96.) — III. Ruházat. 86. Kétféle cipőt sorol fel: egészen kivágott, láb széleit körülfutó és magasabb, a lábfoíig nyúló cipők.

⁴⁰ Höllrigl J., Magyar és törökös viseletformák a

XVI–XVII. században. Magyar Művelődéstörténet (Bp. év nélkül). III. 369.

⁴¹ Radvánszky B., i. m. 90.

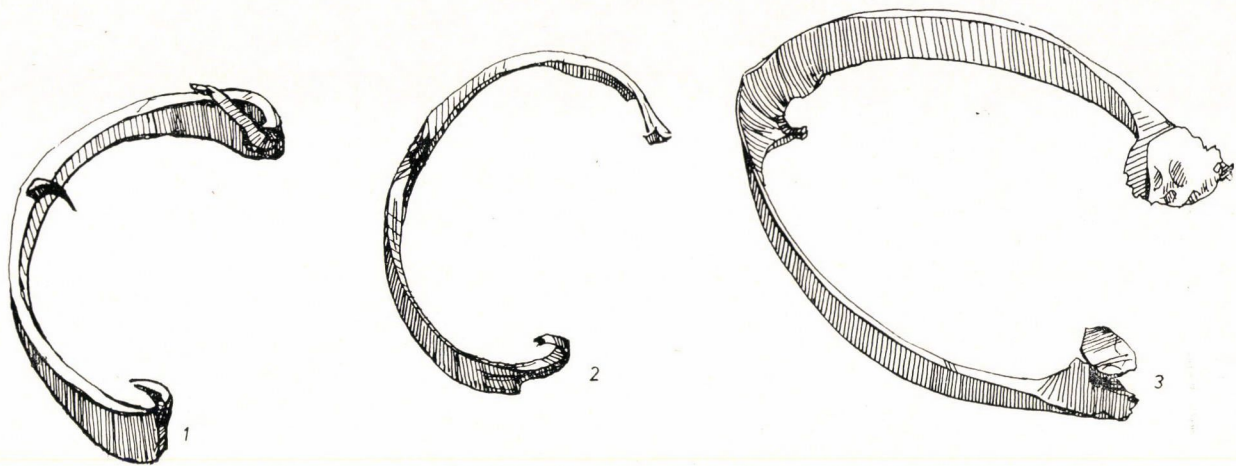
⁴² I. j.

⁴³ Fatalpak láthatók Kánthor Benedek 1509-es címeres levelén, Nemes M. — Nagy G., i. m. 131. 44. kép 2; a botos ilyenforma viselésére Bethlen Gábor árszabásában van utalás; Nagy I., i. m. 228.

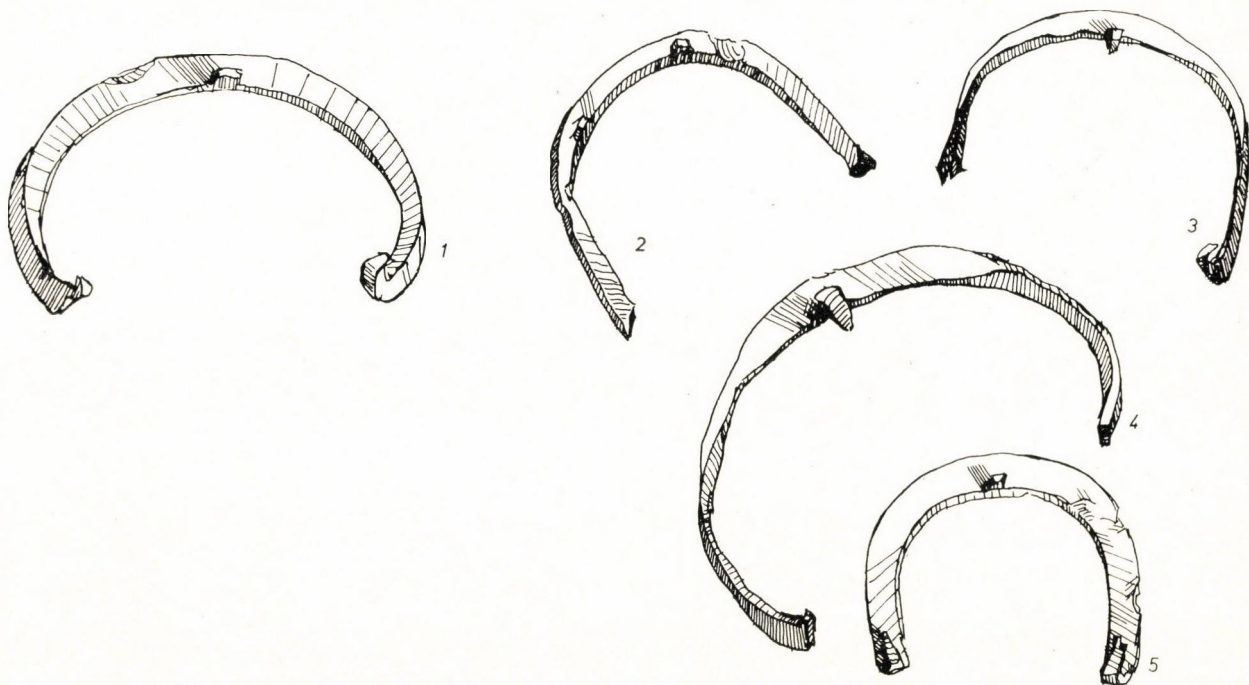
⁴⁴ Radvánszky B., i. m. 88–89.; Zoltai L., i. m. 29.

⁴⁵ N. Kakuk Zs., i. m. 82–83.

⁴⁶ Nagy I., 222.

10. kép. Lábbeli vasalások. XVI. sz. 1–2. Sarokvasak. Budapest V. Március 15. tér. Belvárosi templom melletti temetőből. — 3. Talpvas. Buda, szórvány
 Рис. 10. Железные обивки обуви. XVI. в. — 1–2. Железные набойки. Будапешт, V. Площадь 15. марта. Измогильника у городской церкви. — 3. Обивка подошвы. Буда. Случайная находка
 Fig. 10. Ferrements de chaussures. XVIe siècle. — 1–2. Protègestalon. Budapest, V. Place Március 15. Du cimetière à proximité de l'église paroissiale de la Cité. — 3. Ferrement de semelle. Buda, trouvaille isolée

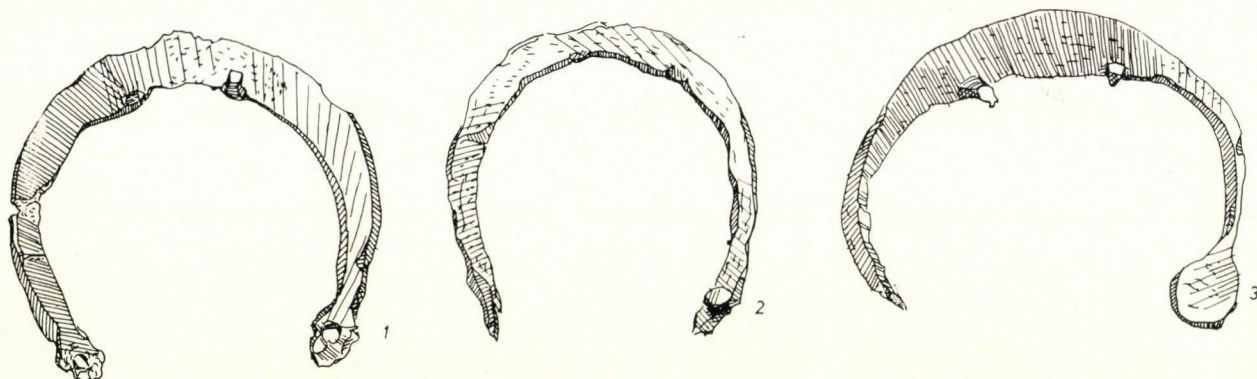

11. kép. Sarokvasak. XVI. sz. 1–5. Buda, Királyi palota
 Рис. 11. Железные набойки. XVI. в. — 1–5. Буда, королевский дворец
 Fig. 11. Protèges-talon. XVIe siècle. — 1–5. Buda, Château Royal

nem szorították ki a divatból a hazai módi szerintieket sem. A XVII. sz.-i történeti forrásokban határozottan megkülönböztetik a török és az erdélyi papucsokat.

A későközépkori lábbelik nagyobb csoportja a gótikus alacsony és hosszúszárú lábbelikből alakult ki. A budai gótikus bőrleletek között az alacsonyszárú, gótikus cipők számos darabja, jellegzetesen varrott szélekkel, a használatban levő cipők változatos formáira enged következtetni. Ismerünk olyan cipőt, amelyiknél a fejrész és a szár egy darabból áll, és van olyan is, ahol a felsőrészt a lábfejet borító rész és külön darabként a felmagasodó

szár rész alkotja. A szárak teljesen körbefogták a lábcsarát, gombbal vagy csattal zárodtak. A boka két oldalán lehajló vagy a lábszár körül egyenesen felmagasodó szárú cipőket a lábfejen zárták, általában oldalt fűzték, vagy gombolták. Az alacsonyszárú cipők harmadik csoportjába tartoztak az olyan, egyelőre csak ábrázolásokból ismert lábbelik, amelyek a lábszártól elálló, felfelé bővülő szárral rendelkeztek és nem volt rajtuk külön fűzővel, gombbal, csattal működő nyílás. Ezeknek az eltérő szármegoldásokat mutató daraboknak volt egy lényeges, közös tulajdonságuk, a szár rész és a kéreg

12. kép. Sarokvasak. XVI. sz. — 1—3. Buda, Királyi palota
 Рис. 12. Железные набойки. XVI. в. — 1—3. Буда, Королевский дворец
 Fig. 12. Protéges-talon. XVIe siècle. — 1—3. Buda, Château Royal

mindig egyetlen darabból készült.⁴⁷ Feltételezzük, hogy a XV—XVI. sz.-i sarufélék a XIII—XIV. sz.-i alacsony-szárú lábbelikkal megegyező szabásúak lehettek.

A XV. sz. végén a kassai vargák sok más lábbeli mellett ráncbaszedett sarut, prémes sarut, paraszti sarut, csattos delisaru, gombossaru is készítettek. Budán a XVI. sz. elején különböző, kecske- és juhbőrből készült sarukat árultak, s kiemelt árucikk volt az asszonyoknak való gombossaru. A női saruk munkaigényesebb darabok, talán díszesebbek lehettek, ezért kellett például a XVI. sz.-i debreceni vargáknak egy „files cepelles” és egy szekernye mellett női sarut is remekként elkészíteniük.⁴⁸ Mivel a sarut mindenki viselte, igen változatos formájú és minőségű lábbeli volt. Tulajdonképpen ez volt a későközépkori lábbelik egyik alaptípusa. A kényelmes fazonú, tartós bőrből varrott, állandó használatra alkalmas sarut általában kiegészítő nélkül hordták, tartósságának növelése céljából a talpakra szögecsket és vasakat vertek.⁴⁹

A saru szárának magassága változó volt. A dali vagy delisaru nevű lábbeli szára féllábszárig ért, ritkábban készítették térdig vagy valamivel azon felülérő szárral is. Ezt csak férfiak viselték. XVI. sz.-i népszerűségét bizonyítja, hogy az árszabásokban gyakran szerepel, ára a feldolgozott bőr minősége és mennyisége szerint változott. A XVII. sz. első felében még hordták, közkeletességét mi sem jellemzi jobban, hogy a későközépkor újfajta lábbelijét, a csizmát is csináltatták delicsizma formájúra.⁵⁰

A delisaruhoz hasonló, csak attól jóval hosszabb szárú lábbeli volt a szekernye. A budai gótikus bőroleletek között is van néhány térdig érő vagy azt esetleg valamivel meghaladó szárú részlet is. Ezek használatának az ideje a XIII—XIV. sz. Az 1360 körül keletkezett Képes Krónikában a nagyváradi székesegyház építését ábrázoló miniatúrán a maltart kavaró kőműves lábán puha bőrből való, térde alatt visszahajtott szárú szekernye van.⁵¹ A XV. sz. közepén az ikonográfiai adatok tanúsága szerint széles körben viselték a szekernyeféléket, a férfiak öltözködésének jellegzetes darabjai voltak. Testhez álló nadrággal, hosszú harisnyaszárral hordták. A térdig érő vagy annál hosszabb szárú szekernye ily módon a XV. sz.-i hosszú szárú lábbeli alaptípusának tekinthető, a XVI. sz.-ban

a csizma némiképp háttérbe szorította, a század fordulójára pedig díszítés nélküli, másodrangú lábbelivé alakult. Ennek ellenére a debreceni vargacéh remekei között szekernye is szerepel, hiszen a saru mellett ezt a lábbelifajtát készítették a legnagyobb mennyiségben. A legtöbb férfi állandóan vagy alkalmasszerűen viselte, fiúgyerekek is ebben jártak. A vargamesterek által készített szekernye szára az igényeknek megfelelően változó hosszúságú volt. A halászok számára készült az övhöz köthető, leghosszabb szárú; a combig érő a kocsisoké volt, de voltak térdet egy arasszal meghaladó vagy éppen csak térdig érők is.⁵² A szekernyét természetesen tartós bőrből erős varrással készítették, feltehetően vasalták is. A szekernyét kényelmes, bő, puha bőrből készült szára miatt is kedvelték. Ezzel magyarázható, hogy gyakran előfordult, hogy a csizma szárát szekernye módjára varrták.⁵³

A gótikus szárú cipők valamelyike lehetett a sólya öse is. 1604-ben a csizmadiák készítették Debrecenben, a mesterművek között is szerepel. Az ilyen sólyának az egész belseje bélelt volt, seholsem látszódtott ki a varrása. Csaknem egy évszázaddal korábban, a XVI. sz. elején Budán egy jól elkészített sólya annyiba került, mint egy jó, erős, gyereknek való szekernye, viszont ez az ár a juh- vagy kecskebőrből készült férfi és női cipő árának a kétszerese volt.⁵⁴ Ez a lábbeli talán a szekernye könnyebb, esetleg finomabb bőrből készített változata lehetett. Hogy nem a közrendűek mindennapi viseletének volt a része, azt az 1604-es, a varrására vonatkozó adat is bizonyítja. Szembetűnő azonban, hogy 1627-ben, Bethlen Gábor árszabásában nem szerepelt sem a csizmadiák, sem a varga mesterek munkái között.

1604-ben a debreceni csizmadiák mestermunkái a szárú csizma, a gyulai papucs és a sólya voltak. 1627-ben a csizmadiák Erdélyben csizmát, papucsot, kapcát, delicsizma formájú csizmát és női sarut készítettek. Sólyát papuccsal együtt csak a kereskedőknél lehetett vásárolni. Úgy tűnik, a XVII. sz. első felében Erdélyben a sólyát kevesen hordták, helyette más lábbelik voltak divatban. A sólya és a kapca hasonló lábbelik lehettek, de mégis volt közöttük valamilyen, általunk még nem ismert lényeges különbség. A kereskedők a sólyát papuccsal együtt árulták, kapcákat pedig külön is lehetett kapni.⁵⁵

Az oszmán-török eredetű csizma szavunk 1492-ben

⁴⁷ Ezek a leletek a Budapesti Történeti Múzeumban vannak.

⁴⁸ 32. j.

⁴⁹ Szendrei J., i. m. 19. 32. képek.

⁵⁰ 32. j., Nagy I., i. m. 222.

⁵¹ Holl I., Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda (Bp. 1966). A szerző a Dész tér 10. sz. telken

levő kútból származó leleteket a bőrök kivételével feldolgozta. Természetesen a XIII—XIV. sz.-i leletegyüttesben a bőrök kora is ez az időszak.

⁵² Nagy I., i. m. 223.

⁵³ Szendrei J., i. m. 63. 35. kép.

⁵⁴ Kemény L., Történelmi Tár (1889) 378.

⁵⁵ Nagy I., i. m. 214.

jelent meg először írott forrásainkban. Ennek ellenére a XVI. sz. első felében már országszerte csizmában járt a magyar nemesség. A csizma ilyen gyors elterjedését a kutatók általában egyformán magyarázták. Abból indultak ki, hogy a XV. sz.-ban a magyar parasztság, a kismesek, a mezővárosok lakói a régi, hagyományos, nemzeti ruházatból sok részletet megőriztek. Így az öltözködésben az új török elemek átvétele mellett a magyarok a török viseletből azokat a részleteket is divatba hozták, amelyek a hagyományos, magyar nemzeti viselettel már eltűnően voltak.⁵⁶

A csizma napjainkban erős anyagokból, tartós használatra készült lábbeli. Feltehetően a későközépkorban is ugyanolyan alapvető tulajdonságokkal rendelkezett, mint ma, viselési módja is azonos lehetett. A XVI. és XVII. sz. fordulóján a csizmadiák által készített lábbelit talán eltérő nyersanyaga és szabásmintája különböztette meg a népszerű delisarutól és szekernytől. Az Európában elterjedt későgotikus szárascipők puha kergék és sarkatlanok voltak. A XVI. sz.-i csizmák keményebb bőrből készültek, a különböző magasságú, kemény szárak egyenesen álltak, a csizma kemény kergé alá igen gyakran sarok is kerülhetett. A csizmát szára és orra formája szerint is megkülönböztették. A szembetűnően hegyes, felkunkorodó orrú csizmákat általában töröknek tartják. Az egyenesen álló csizmaszár elől jóval magasabb volt, mint hátul, szélén többféle díszítőmetszéssel. A történeti forrásokban száras csizmákról is történik említés, mivel a csizma eleve száras lábbeli, a térden felül érő szárú csizmákról lehetett szó.⁵⁷

A XVI. és XVII. sz. fordulóján Erdélyben a török csizma nagyon közkedvelt lehetett. Ezt elősegítették azok a széles körű kereskedelmi kapcsolatok is, amelyek révén török lábbelifajták, és lábbelibőrök nagy mennyiségben kerültek az országba. Színes csizmákat, papucsokat, kapcákat, karmazsin, kordovány és szattyán bőrt is árultak. A török vagy törökös és magyar csizma között lényeges különbségek lehettek, nemcsak nyersanyagban, hanem az elkészítés módjában és a díszítésben is. Ez a csizma 1627-es árainak összehasonlításából is kiderül. Legdrágábbak voltak a kereskedőknél kapható török csizmák. Az ugyanannál a kereskedőnél kapható legnagyobb karmazsin vagy kordovány bőr is csak a kész csizma árának kétharmadára került. Ugyannyiraért adták az erdélyi mesterek az általuk készített törökországi bőrből való csizmákat. Az erdélyi mesterek hazai bőrből is dolgoztak, de az ilyen csizma ára jóval az előbbieknél alacsonyabb volt. Alacsonyabb ára volt a török bőrből készített delicsizmának is. A csizmáknak és papucsoknak sarkuk is volt, amelyeket a lakosok elég jelentős összegért megvásáltak. A csizmákra lapos, szép reszelt, 3 szöggel felerősíthető patkókat vertek.⁵⁸

A régészeti leletek és a történeti forrásokból megismert adatok egyeztetése nem egyszerű folyamat. Rekonstruálható vagy megközelítően ép középkori lábbelik alig van, az ábrázolásokon sem találunk elegendő meghatározó részletet. A történeti forrásokból első sorban a lábbelik nevét, nyersanyagát, árát ismerjük, viszont kevés az olyan adat, amelyből a lábbelik formájára vagy az elkészítés módjára következtethetnénk. A régészeti leletek néhány értékelhetetlen darab kivételével a lábbelik talpai és a talpakra kerülő vasalások, patkók. Ezért a különböző forrásokat úgy kellett átvizsgálnunk, hogy azokból a lábbelik valamelyik közös tulajdonságára utaló ismereteket nyerjünk. Közvetve vagy közvetlenül kitűnt a lábbelik néhány közös formai és technikai jellegzetessége. Ezeket összehasonlítva nyilvánvalóvá vált, hogy a bizonytalan adatok és a régészeti leletekről leolvasható konkrét formai vagy technikai jegyek igen gyakran megegyeznek. Ebből adódott, hogy a lábbeliket egy újabb szempont, a viselési alkalmak és viselés módok szerint is csoportosítanunk kellett. Az ún.

könnyebb lábbeliket gyengébb, vékonyabb bőrből készítették, finomabban varrták. Ilyenek voltak a színes bőr cipellők, kapcák, a gyermek és női saruk. A selymek is ide tartoztak. A kapcát, a selymet, a botost az utcán papucsfélekkel, saruval, esetleg cipővel is hordták. De a cipellőre, a sarura is húzhattak kiegészítőket, fatalpakat, boeskort, botost. Azok a bőrtalpák, amelyeken nem találunk sarokvas lenyomatokat, feltehetően a „könnyű lábbelik” maradványai. Az V. csoportba tartozó talpakról már kiderült, hogy kapcatalpak voltak, de a IV. csoportban is van néhány, vékonyabb, puha bőrből való példány, amelyik szintén ide sorolható.⁵⁹

Az 1604-ben készítenő selyma követelményeinek megfelel a Budapest-rákospalotai későközépkori temető gyermeksírából származó lábbeli. A talp mindkét rétege, a felsőrész vastag, puha bőr, ezektől vékonyabb, puha bőrből készült a belés és a szár is. A lábbeli talpán szögecselés, vasalás nyomait nem láttuk. Varrása a puha bőrnél megfelelő volt. Az apró, sűrűn elhelyezkedő öltésekből álló varrás sehol sem látszódnak. Az egyes darabokat talplevarró és összevarró öltésekkel állították össze, a kifordításos technika jellegzetes módján.

Ilyen varrástechnika jellemző a talpak I. csoportjára is. A talpak formája eléggé ormótlan, csak a kopásokból következtethetünk arra, hogy jobb vagy bal lábán viselte-e középkori tulajdonosa az ilyen talpú lábbeliket. A talp sorokrészén laposra kalapált, U alakú, 4 szöggel vagy kampókkal felerősített patkók lenyomatai láthatók (1. kép 1/b, 2/b). Néhány esetben a talpakhoz tartozó belések részletei is előkerültek. Tekintve, hogy ez a lábbeli nem követte a láb formáját, a belések közepére gyakran Y alakú varrást készítettek a biztonságosabb járás érdekében. Ilyen talp többféle lábbelihez tartozhatott. Alakjából arra lehet következtetni, hogy a felsőrészt sem készítették különösebb gondnal. Ez a megállapítás csak a lábbeli formájára vonatkozik, mert a talpakon található, apró öltésekből álló varrás gyakorlott kéz munkájának látszik. A gondosan varrott, bélelt lábbelit talperősítő szögecsékkel és lapos sarokpatkókkal is ellátták. Ilyen talpa lehetett a XV–XVI. sz.-i száras lábbeliknek, a különféle saruknak, a delisarunak, a szekernynek, a botosnak. Azt a lehetőséget is meg kell említenünk, mely szerint ezek a „könnyű lábbelik” — kapa, selyma, cipellő — bőrből készült kiegészítőinek a talpai is lehettek. Az ilyen viselési módnak ellentmond, hogy finoman kidolgozott, vékony bőrből készült belésdarabokat is találtunk.

A XV. sz. végén megjelenő és a XVI. sz. elején már széles körben elterjedt csizma nemcsak egy új lábbeli, hanem egy új varrástechnika megjelenését és térhódítását is jelentette. A talpak II–III–IV. csoportjába tartozó bőrök varrástechnikája a III. és IV. csoportban új formákban jelentkezett.

A II. csoport talpai a saru és a csizma közötti átmeneti forma, a delisaru formájú delicsizma talpainak tekinthetők. A kissé felkapó orrú delicsizma talpformája azonos a I. csoportbeli talpakéval, ebből következik, hogy felsőrése és a szára is a delisaruhoz hasonló, bő, a lábfejet csak nagy vonalakban követő formájú lehetett. A sarokrészen U alakú, lapos patkók lenyomatai látszanak (2. kép 1–2).

A csizmatalpak a III. csoportba tartoznak. A XVI. sz.-i, a lábfej formájához igazodó talpakon esetenként mindkét varrástechnikát megtaláljuk. A felsőrész lábfejet borító részét risztvonalas varrással, a sarokrészt és a kergét kifordításos varrással illesztették össze. A bemutatott talpon jól látszik a széles patkóhoz hasonló talpvasalás lenyomata, a beroszdásodott szögek és a szögek által létrejött négyzetes lyukak. A sarkon kör alakú, négy kampós sarokvas lenyomata és a kampók által kialakult lyukak láthatók. Ezen a talpon egy harmadik varrás öltéslyukait is megtaláltuk. Ez a talp

⁵⁶ Varjú E., i. m. 503–505.; Gáborján A., Néprajzi Értésítő 40 (1958) 38.

⁵⁷ Radvánszky B., i. m. 94.; Nagy I., i. m. 222–223.

⁵⁸ Nagy I., i. m. 230.

⁵⁹ Gáborján A., i. m. 1957. 654.

szélén húzódo, rendszertelen öltéslyukkor javítás, valószínűleg a levált talp újbóli felvarrásának az eredménye (3. kép 1–2).

A leletegyüttes legkiemelkedőbb darabjai a IV. csoportba tartozó talpak. Ezek formája, a varrás technikája, az erősítő szögecselés rendszere egységes, csupán a talpak mérete és a másodrangú formai jegyek között van eltérés. Felnőttek számára való lábbelitalpak között egészen kisméretű, gyerekeknek való talpak is előfordultak (4. kép 2, és 6. kép 1). A talpak orra vagy kissé hegyesedő, egész enyhén felkunkrodó, vagy lekerekített (5. kép 3 és 6. kép 1). Az ovális talpak szélességének és hosszúságának aránya változó, ez talán a lábbeli eltérő formájára utal. Ugyanez okból némelyik talp lágyékrésze egészen elkeskenyedik, és aránytalanul keskeny, ovális sarokba torkollik (4. kép 3). A talpak sarokvasalása egyforma, mindegyiken a sarok formáját követő, három kampós sarokvas lenyomata és a kampók idézte lyukak láthatók. A talpak egy részén csak szögecselés (5. kép 2–4), másik részén talpvasalás nyomai is előtűntek (5. kép 1, 5). A talpvasalás nem egyetlen, lapos szögekkel felvert patkóból áll, hanem félkör alakú, kisebb vasakat is vertek egymás mellé. A talpakon maradt, erősen rozsdásodott fémmaradványokból nem sikerült megállapítanunk, hogy azok a vasból kialakított felerősítő kampók, vagy a felerősítést szolgáló szögekből származnak-e? (6. kép 1–2.)

A leletek között beléscsukákat is találtunk. A belés széle a belső risztvonalig ért, az öltések távolsága megegyezik a talpakon levő öltésekkel. A különböző minőségű bőrből készített belések nem mindegyike borította az egész talpat. Vannak csak az orr és csak a sarokrészt fedő darabok is.

A finom, vékony bőrral bélelt lábbeliket a legfinomabb, legdrágább XVI. sz.-i sarokkal, cipőkkel, papucsokkal azonosítjuk. Kiegészítő nélkül viselt, változó magasságú sarokvassal készített elegáns lábbelik voltak. A sarokrészen található, egyszerűbb öltések a kéreg vagy csak a belés varrására szolgáltak. A vastag, kemény bőrtalpu cipők felsőrése valószínűleg vékonyabb finom kidolgozású bőrből készült. Feltehetően gazdagabban díszítették is ezeket varrásokkal, csattokkal, gombokkal stb.

A bemutatott leleteket XV–XVI. sz.-i lábbelik részleteinek határoztuk meg. Technikai jellegzetességei-

ket megpróbáltuk összeegyeztetni a történeti forrásokból kiemelhető adatokkal, s a talpaktól ezáltal következtetünk a lábbelik formáira, viselési módjaira. A vizsgált leleteken két varrástechnikával találkoztunk, a hagyományosnak tűnő kifordításos varrással és a risztvonalas, lapos öltésekből álló varrással. Ez utóbbi technika a XV. sz. végén megjelenő törökös lábbelikkel együtt terjedhetett el. A korábbi, hagyományos, rendkívül változatos formájú lábbelik nem tűntek el, egy részüket továbbra is viselték, más darabok némiképp módosult formában, sokkal jobb technikai kivitelben, új néven lettek népszerűek.

A korszak lábbelijeinek alaptípusai a kiegészítővel hordott kapea, a szár nélküli cipellő, a száras sarufélék, a szekernye, majd a XVI. sz.-ban a papucs és a csizma voltak. A bemutatott bőrtalpak egyikén sem találtunk sarkat vagy annak nyomát. Viszont mindegyiken megtaláltuk a bemutatott sarokvasak vagy patkók nyomait. A talp vasalása is gyakori volt.

A leletanyag túlnyomó többsége várakból származik. Ezek a várak a török által megszállt vagy azzal határos területen helyezkedtek el. Ezért a leleteket általában töröknek vélték. A török által meg nem szállt területekről származó történeti forrásokból kitűnik, hogy nagy mennyiségben kerültek hazánkba törökországi lábbelik — csizmák, papucsok és kapeák, törökországi bőrök — karmazsin, kordovány, szattyán —, de a lábbelik többségét a hagyományokat őrző és továbbfejlesztő magyarországi vargák és csizmadiák készítették.

A viseletünkben kimutatható törökös elemek eredetét az egyre szaporodó értékes régészeti leletek segítségével újra meg kellene vizsgálnunk. A lábbelik vonatkozásában annyit már is megállapíthatunk, hogy a városi lakosság és a várakban élő várnépek, katonák lábbelije közötti éles különbség csak a lábbelik nyersanyagában és az ebből adódó erőteljesebb technikai jegyekben nyilvánul meg. A XV–XVI. lábbelik szabásmintája, viselési módja kimutathatóan visszavezethető a korábbiakra.

A magyar viselet „törökös vagy nemzeti elemeinek” nevezett összetevői a középkor folyamán egyelőre csak egymástól függetlenül tűnő nyomokban bukkannak fel. Reméljük, újabb adatok segítségével a közöttük levő összefüggéseket és a magyar középkori viselet kialakulásában és fejlődésében betöltött szerepüket bebizonyíthatjuk és bemutathatjuk.

Írásné Melis Katalin

SUR LES TROUVAILLES ARCHÉOLOGIQUES DE LA RECHERCHE DES CHAUSSURES À LA FIN DU MOYEN ÂGE

Résumé

Les sources de la recherche de la mode des chaussures médiévales s'enrichissent des matériaux archéologiques de plus en plus. Ce sont les semelles médiévales qui sont originaires des fouilles de Bude, de Szolnok, d'Eger, de Simontornya, de Nagykanizsa, qui sont les plus importantes et les plus nombreuses. Les pièces des trouvailles isolées croissent aussi.

Les semelles constituent la plus grande partie des objets de cuir, mais parmi celles-ci il y a aussi quelques empeignes. Les semelles sont classées d'après leurs formes et les empreintes de leurs coutures.

I. groupe: Les semelles ont des formes fermées et naviformes, on ne peut distinguer le pied droit du pied gauche. Les artisans assemblaient ces chaussures selon le système de la couture retournée. Il y a aussi plusieurs pièces de doublures qui ont aussi la couture en forme d'«Y». Au milieu de la semelle et du talon on voit quelques clous et au talon il y a l'empreinte du fer de botte. Différentes chausses ont ces semelles qui se dégageaient des hautes chausses gothiques. (1. t. 1–2.)

II. groupe: Dans ce groupe il y a des semelles qui ont

des formes intermédiaires entre celles des souliers et des bottes. (2. t. 1–2.)

III. groupe: À la fin du XV. siècle apparurent des bottes qui tiraient leur origine de la mode des bottes turque. Une nouvelle technique de la couture se répandit en Hongrie par ces dernières. Depuis cette époque les bottiers et les cordonniers font les chaussures d'après cette méthode. Les talons et les semelles sont renforcés par des pointes et les protège-talons. (3. t.)

IV. groupe: Les semelles des meilleures chaussures du XVI. siècle rentrent dans cette catégorie. Les chausses, les souliers, les pantoufles etc. étaient doublés, puis il y avait quelques clous aux semelles et aux talons. On mettait presque toujours le fer de botte ou le protège-talon pour le renforcement du cuir. (4–5. t.)

V. groupe: Les semelles de chaussettes russes d'alors constituent ce groupe.

Parmi les empeignes de cuir nous avons présenté les parties d'une chaussure qui a été dénommée «solya». (7–9. t.)

Pendant les fouilles on a découvert maints protège-

talons. Nous les différencions selon leur hauteur. Les premiers hauts protège-talons ovales sont fixés par trois cramponnets, tantôt ils sont aplatis, tantôt ils sont transformés en fers de bottes planiformes. La série de trouvailles archéologiques s'est terminée par 4 espèces de fer de bottes et de quelques fers de semelles. (10–12. t.) Les empreintes et les restes rouilleux de toutes ces choses sont visibles sur les cuirs. (1–6. t.)

Au XV. siècle les mots hongrois »boeskor, botos, cipellós, csizma, kapca, saru, sólya« et leurs variations »gombossaru, prémessaru, ráncbaszedett saru« etc. sont souvent employés, puis au XVI. siècle ce groupes s'est enrichi de quelques nouvelles appellations hongroises »delicsizma, delisaru, cipő, papucs, pacsmag, szekernye«.

Après avoir connu les propriétés techniques des objets de cuir, les documentations des sources, les figurations nous avons alors essayé de reconstituer la mode des chaussures de la fin du moyen âge. Le soulier s'est formé de la forme gothique, on le portait avec le bas ou avec la chaussette russe. En général les souliers étaient faits d'un cuir souple, c'est à cause de cela qu'on ne pouvait les porter qu'avec une sorte de complément, c'est-à-dire

avec des patins de bois, des sandales, des chaussons ou des pantoufles de cuir. Un type de pantoufle de cuir s'appelait »gyulai papucs«. Il figure parmi les chefs-d'oeuvre de la corporation des bottiers du milieu du XVII. siècle. La majorité des chaussures médiévales a son origine des hautes chausses gothiques. On portait surtout en ce temps-là les hautes chausses et les bottes.

L'origine du mot hongrois »csizma« provient du ture.

Certains chercheurs croyaient que les bottes étaient très populaires en Hongrie parce que les Hongrois ont été les voisins de l'Empire Turc. Ceci était possible parce que les Hongrois voulaient renouveler leurs éléments traditionnels qui ressemblaient à ceux des Turcs. Ce sont sans doute ces influences qui ont orientées les changements de la mode des chaussures à la fin du moyen âge. Dans les sources historiques hongroises du XVI–XVII. siècle il y a beaucoup de documents qui nous informent sur les relations commerciales et les sorties des marchandises. En terminant nous affirmons que tous ces facteurs ont eu aussi une grande influence sur le développement de la mode du vêtement hongrois à la fin du moyen âge.

K. Irás-Melis

A MAGYARORSZÁGI SZAKÁLLAS PUSKÁK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉRŐL

Az elmúlt évtized hazai fegyvertörténeti kutatásának egyik célkitűzése a Magyarországon található szakállas puskáknak rendszerezése s annak alapján fejlődéstörténetének felderítése volt. E kutatással sikerült számba venni az ország múzeumaiban, gyűjteményeiben levő anyagot. Ennek az anyagnak rendezése során meghatároztuk három jól elkülönülő — szerkezeti és formai alapon egyaránt és egybehangzóan — csoportot:¹

1. fanyelű (nyélbeütös)
2. vasnyelű
3. ágyazatba erősített, tusával ellátott szakállas puskák.

Az első két csoport feldolgozása is megtörtént. Ez lehetőséget nyújtott a harmadik, számban legnagyobb csoport részletesebb vizsgálatára. Időközben ásatásokból is ismertté váltak újabb, korhatározás szempontjából fontos, régeltani megfigyelésre támaszkodó darabok. A XVI. századból szép számmal fennmaradt várinventárrok adataiban gyakran találkozunk olyan jelzőkkel a szakállas puskák megjelölésénél — közönséges, régi, avult, vasszakállas, új mód szerinti, fél, kettős, forgó stb. —, amelyeknek alapján a fenti csoportosítás megerősített nyer. Más kifejezések viszont a készítés helyére — nürnbergi, prágai, csetneki, krompachi stb. —, illetve az e helyen gyártott fegyverek „típusára” utalnak. E kérdés vizsgálatát indítanánk meg jelen dolgozatunkkal az elsődleges, a magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetének további kutatását célzó törekvésünk keretei között. Először szerkezetük szerint csoportosítjuk a szakállas puskákat, majd anyaguk szerint rendezzük az anyagot. E rendezéssel együtt a gyűjtőnyílást is vizsgálatunk tárgyává tesszük, amelynek a puskák fejlődéstörténetében jelentős szerepe volt (1. kép).²

A korai kézi tűzfegyvereknél a gyűjtőnyílás *fent*, *középen* helyezkedik el (tannenbergi, pesti stb.).³ Az a puska, amelynek gyűjtőnyílása serpenyővé bővül, a fejlődés magasabb fokán áll, mert a nagyobb mennyiségű és biztosabb helyzetű löpor az előző típusnál előnyösebb gyújtást, elcsütést biztosít.

A puska fejlődésének egy fontos állomását jelzik azok a fegyverek, amelyeknek gyűjtőnyílása *fent*, *jobb* oldalon található. Ezen a csoporton belül még fejlet-

tebbnek mondhatók azok a puskák, amelyeknek már nézőkéje és célgömbje is van, mert segítségükkel a célzás biztonságosabbá, pontosabbá vált. A gyűjtőnyílások fejlődésére vonatkozó megállapítást alátámasztja az esztergomi múzeum gótikus szakállas puskája, amelyen a korábbi, középen levőt később beforrasztották, s helyette jobb oldalon alakítottak ki egy kupos serpenyőjű gyűjtőnyílást.⁴

A szakállas puskák gyűjtőnyílásának legfejlettebb formájával az ágyazatba erősített, tusával ellátott darabjainál találkozunk, ahol a *jobb oldalon*, *középen* található. Alatta serpenyő, előtte elsütőszerkezet van. Ez tette lehetővé a puska elsütését, az acélhoz csapódó kovakő által meggyújtott, serpenyőben levő puskapor segítségével (2. kép).⁵

A gyűjtőnyílás vizsgálata után tekintsük át a hazai szakállas puskák három fő csoportját.

1. Fanyelű (nyélbeütös) szakállas puskák (bronz és vas)

A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában több, XV—XVI. századból származó szakállas puska található. Ezen a csoporton belül *bronz szakállas puskák* csak kis számban találhatók a Fegyvertárban. Ezek méretben jóval kisebbek, mint a vasból készületek: egy ember által használható kézi lőfegyverek voltak. Ilyen korai darabok nem nagy számban vannak birtokunkban. A két meglevő fanyelű kézi tűzfegyver a XV. század 2. feléből származik.⁶ A harmadik hazai bronz szakállas puskát a váci Vak Bottyán Múzeum gyűjteményében őrzik (3. kép).⁷ Egy negyedik ilyen puskát Pesten találtak a múlt században, de az később külföldre került. Formája, méretei, anyaga és szerkezete alapján a külföldi szakirodalom a legkorábbinak ismert tannenbergi puskával — a vár 1399-i ostroma alkalmával került földbe ez a bronzból készült tűzfegyver — tartja egykorúnak (4. kép).⁸

Az említettekhez hasonló formájú bronz kézi puskákat és szakállásokat ismerünk Bernből, Varsóból és Prágából. Ez utóbbi a Pozsonytól északnyugatra eső posztakai tábor területén került elő.⁹ Kissé eltérő formájú bronz kézi szakállas puskákat Európa más múzeumaiban, gyűjteményeiben is őriznek (Berlin, Bécs, Hildesheim, Zittau stb.).¹⁰

¹ E munka előzményének számíthatjuk a Folia Archaeologica IX (1957) és a BpR XIX (1959) számában megjelent dolgozatokat, valamint a Lódz-i fegyvertörténeti szemináriumon tartott előadás anyagát; Die Forschung der Entwicklungsgeschichte der ungarischen Hakenbüchsen. (1972. XI. 28—29.)

² Kozák K., FA 9 (1957) 167—177. és XXVIII—XXIX. tábla.

³ Essenwein, A., Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen. (Leipzig 1872) B. I. a-b.

⁴ Esztergom Balassi Bálint Múzeum. Ltsz.: 56-578-1.

⁵ Sixl P., Entwicklung und Gebrauch der Handfeuerwaffen. — Thierbach M., Die Geschichte, Entwicklung der Handfeuerwaffen (Dresden 1886). — Ua., Über die Entwicklung der Steinschlosses. Waffenkunde III.

⁶ A mostari leltári száma: 55.3624. (Régi ltsz.: 1912/13.) A másik, szakáll nélküli puska leltári száma: 55.3174. [Régi ltsz.: 115/1887.8.] Ennek a puskának előkerülési helye bizonytalan.

⁷ Leltári száma: 53.56.1. (E helyen köszönöm meg Kőszegi Frigyesnek, hogy a puskára vonatkozó adatokat, s az arról készült felvételt rendelkezésemre bocsátotta.)

⁸ Engel, L., Zwei mittelalterliche Büchsen. Waffenkunde II 11.301. — Miller-Hickler H., Über die Funde aus der Burg Tannenberg. Waffenkunde XIII. 175. (Sixl szerint a tannenbergi puska 1420—50 között, Köhler szerint 1430 táján készülhetett, s nem tudni, miként került a vár ciszternájába töltött állapotban. Engel a Pesten talált puskát valamivel korábbinak tartja a tannenbergi-nél és a marienburgi puskánál, mert nincs még gyűrűs kiképzés a csőtorkolat körül. E megállapításokat figyelembe véve, a pesti puska készítésének idejét a XV. század elején kereshetjük.)

⁹ Národni Múzeum Praha 1953—55. 67. A puska készítésének idejét a XV. század 1. felére teszik.

¹⁰ Post P., Das Zeughaus . . . Berlin. (XXII. t. 1. á.) — Waffenkunde II.319., XVI.243. — Wegeli R., Inventar der Waffensammlung des Bernischen Hist. Museum in

1

1. kép. Gyújtónyílások fa- és vasnyelű szakállas puskákon (MNM Fegyvertár)

Рис. 1. Фитильные отверстия пищалей с деревянными и железными прикладами. (ВНМ)

Fig. 1. Amorce sur des arquebuses à tiges de bois et de fer (Arsenal du Musée National Hongrois)

A kézi tűzfegyverek fejlődéstörténetének vizsgálatánál fontos adat a csőüreg hosszának és átmérőjének aránya, a puska hossza és súlya, a gyújtónyílás elhelyezése, valamint a szakáll távolsága a csőtorkolattól mérve. Ezek az adatok lehetőséget adnak a különböző területen elterjedt típusok formai és szerkezeti összehasonlítására.

A vizsgált bronz puskák, szakállasok fontosabb adatai:

a század közepén, a másik kettőt pedig a XV. század utolsó negyedében készítették.¹¹

A vashól készült fanyelű szakállas puskák vizsgálatát a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában levő darabokkal kezdtük meg, majd az ország más múzeumaiban őrzötteteket gyűjtöttük össze. Az elmúlt tíz év alatt három vár ásatásánál is találtunk e csoportba tartozó vas szakállasokat (Gesztés, Kisnána, Szigliget).

	MNM 55.3624.	MNM 55.3174.	Vác 53.56.1.	Pest	Tannenberg	Bern
A puska hossza (mm)	556	610	745	385	320	570
A puska súlya (kg)	5,5	3,67	—	1,65	1,23	4,39
Csőüreg átm. (mm)	10	13	16	14	14,5	13
Csőüreg hossza (mm)	486	510	623	290	270	510
A csőüreg átm. és hossz. aránya	1 : 48,6	1 : 39,2	1 : 38,9	1 : 20,7	1 : 18,6	1 : 39,2

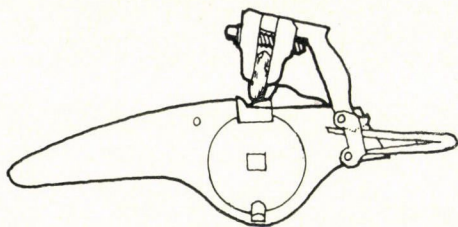
A fenti összehasonlítás és a külföldi szakirodalom értékelésének alapján a Pesten talált és külföldre került bronz puskát a XV. század elején, a Mostarból származót

A Fegyvertárban hét darab különböző lelőhelyről — leginkább várak területéről (Drégely, Gyalu) — származó fanyelű, vashól készült szakállas puskát őriznek

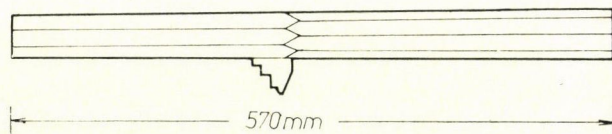
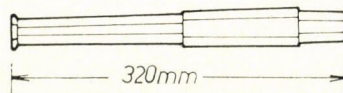
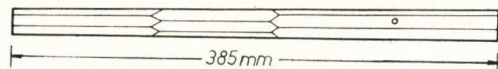
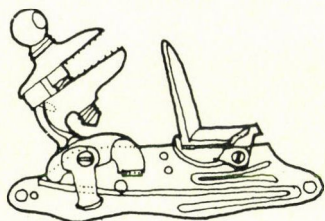
Bern. 1948. IV. 2196. s 2200. sz. [A mostarihoz formailag igen közel álló bronz szakállas készítésének idejét a XV. század 2. felére (2196. sz.), a 2200. számút, amely a MNM Fegyvertárában őrzött másik bronz puskával (12. kép) rokon (gyújtónyílás, serpenyő és csőtorkolat), de

szakállas, a XV. század végére határozták meg.]

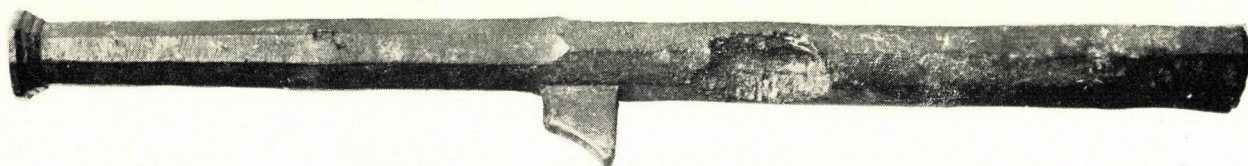
¹¹ E korhatározásra a fejlődéstörténetből és a szakirodalom említette párhuzamokból levonható következtetések jogosítanak fel bennünket.

2. kép. Elsütőszervezetek (Bárczay nyomán)
Рис. 2. Замки (по Барцаи)
Fig. 2. Détentes (d'après Bárczay)

4. kép. Fanyelű bronz puszkák (Pest, Tannenberg, Bern)
Рис. 4. Бронзовые пищали с деревянными прикладами
(Пешт, Танненберг, Берн)
Fig. 4. Fusils de bronze à tige de bois (Pest, Tannenberg, Bern)

3. kép. Bronz szakállas puska (Vác, Múzeum)
Рис. 3. Бронзовые пищали (Музей г. Вац)
Fig. 3. Arquebuse en bronze (Vác, Musée)

3

(5. kép). A puszkák hossza 85–116 cm. Súlyuk általában 12–15 kg között mozog. Az általánostól eltér egy könnyű 8,2 kg-os és egy nehéz, 24,7 kg súlyú szakállas. A súlyos fegyvert egy ember nehezen mozgathatta, emelhetette, így azt valószínűleg állványra, vagy a várfalra támasztva használhatták. A gyújtónyílások általában fent, középen helyezkednek el, csak két darabnál tolódott el helyük kissé jobbra, ami a könnyebb és jobb célzást segítette (1. kép).¹² A hat- vagy nyolcszögletű puszkák felső lapjának és váltakozó helyzetű lapoknál a csőtorkolati részen felül található él helyzete a jobb célzást tette lehetővé, amint arra már korábban L. Engel is utalt.¹³ A Fegyvertár fanyelű szakállas puszkáinak lépesős, két esetben hegyes végződésű alsó nyúlványa, szakálla a várfalba való kapaszkodást is lehetővé tette. A puszkák közül csak egynek szakállán találunk egy kör alakú nyílást, lyukat. Az azon átbújtatott csap vagy csapos villa lehetővé tette a puska le- és fel, esetleg körben történő mozgatását (6. kép).¹⁴

A vidéki múzeumokban, gyűjteményekben levő fanyelű vasszakállasok közül a sárospatakinak fent,

középen van a gyújtónyílása és négykaréjos serpenyő veszi azt körül (7d. kép). Ilyen a Fegyvertár egyik drégelyi és a solymári várban talált (7/e. kép) két fanyelű vas szakállas gyújtónyílása, serpenyője is (1. kép).¹⁵ Ezek is nyolcszögletűek, fele részükben elforgatott oldalakkal. A Zalavárott előkerült szakállas puska gyújtónyílása ugyancsak fent, középen van, s körülötte egy kör alakú felporzóserpenyő helyezkedik el (7/c. kép). A Kaposvári Múzeum fanyelű vasszakállas puszkájának (7/b. kép) gyújtónyílása fent, kissé jobbra található, s kisméretű kúpos serpenyővé bővül. Eredeti szakálla letörött, a most láthatót gyűrűvé kovácsolt részével erősítették a csőhöz. A puszkát később átalakították, a fanyél beerősítésére szolgáló hüvelyrészt levágták.¹⁶

Az említett szakállasok közül két darabon jelet is találunk a gyújtónyílás közelében. Az egyikken beütött kereszt, a másikon pedig bevéssett, összetett formájú jel található (1. kép). Ezek a jelek a fegyverkészítő mester, illetve más esetben feltehetően a tulajdonos személyéhez kapcsolódhatnak.¹⁷ Az ismertetett szakállasok közül többnek gyűrűs kiképzésű végződése (csőtorkolatnál)

¹² Az 1. képen fent a két fanyelű, bronz szakállas puska (55.3624 és 55.3174), alatta a Fegyvertár négy fanyelű, vas szakállasának (56.5304, 55.3236, 55.3307 és 55.3630) gyújtónyílása látható. Alul a Fegyvertár ép vasnyelű szakállasát találjuk (55.3606).

¹³ Engel L. i. m. (8. sz. jegyzet).

¹⁴ Fegyvertár, ltsz.: 56.5304 és 53.911 (szakállas lyukkal).

¹⁵ A sárospataki fanyelű vas szakállast a Kollégium gyűjteményében őrzik. A puszkára ragasztott cédula felirata: Inventum in Ruderibus Arcis KAVAS in comi-

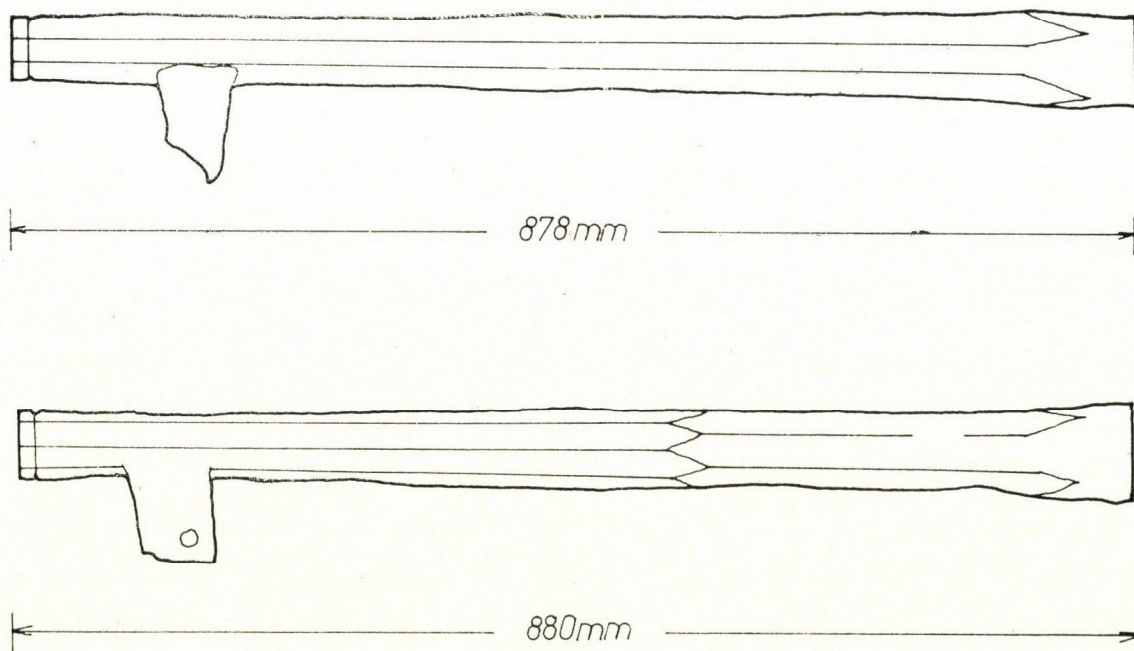
tati Ugochensi. — Dono obtulit Musaco Collegi S. Patakiensis Anno 1830 die 2. septembris Samuel Czaro Fogarasy. —

¹⁶ Leltári száma: 434. Átalakítás után a szakállast ágyazatba tették, s vas gyűrűvel erősíthették egymáshoz.

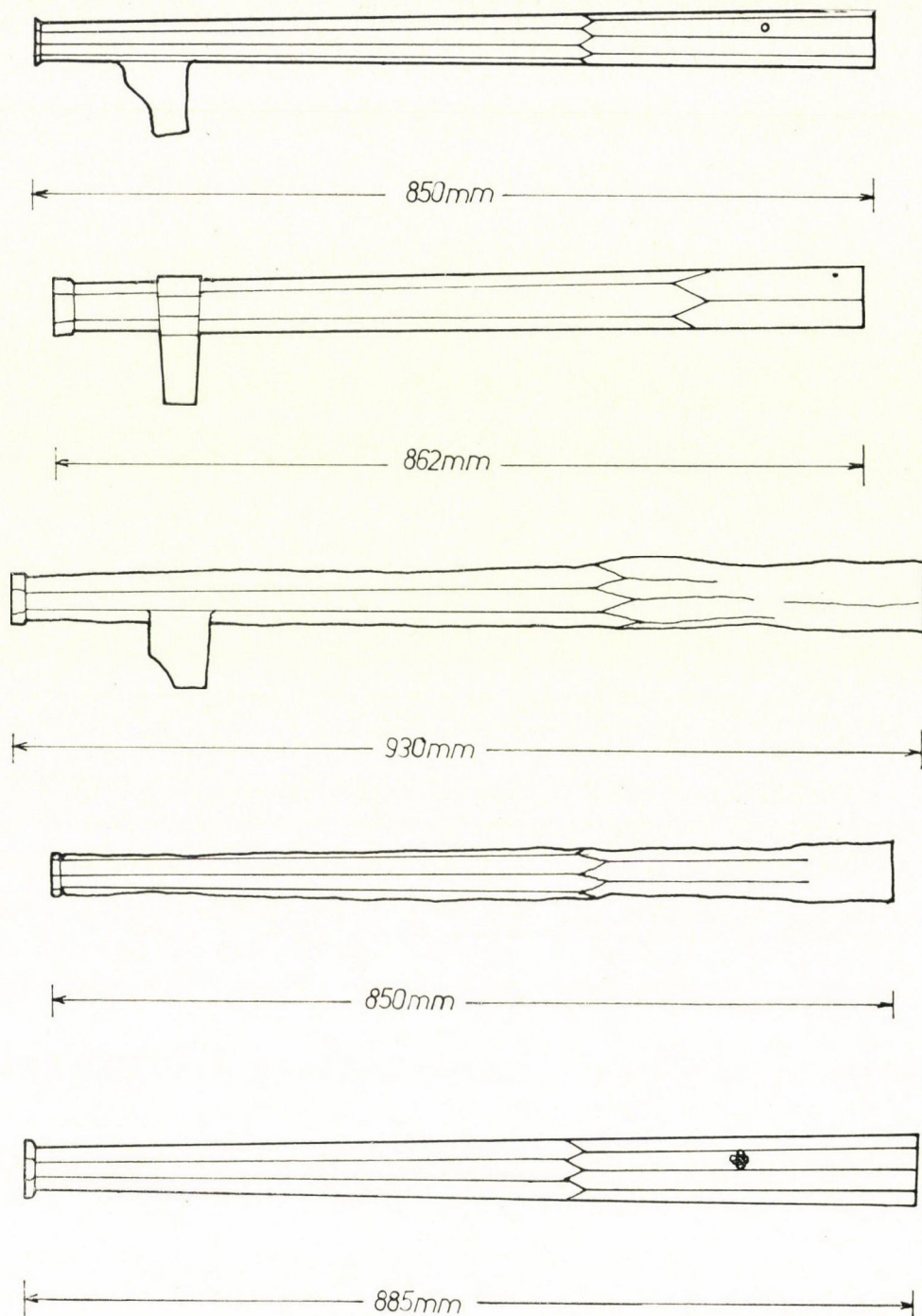
¹⁷ Beütött mesterjegyek, bélyegek a fejlettebb, XVI. században készített, elsütőszervezettel ellátott szakállasoknál elég gyakran előfordulnak. Másodlagosan bevéssett jelek azonban ritkán találhatók a puszkákon, s azok általában a korábbi, fanyelű szakállasok jegyei. A személyt, tulajdonost jelezhetik a bevéssett jelek, miként azt

5. kép. Fanyelű vas szakállasok (MNM Fegyvertár)
 Рис. 5. Бронзовые пищали с деревянными прикладами. (ВНМ)
 Fig. 5. Arquebuses de fer à tige de bois (Arsenal du Musée National Hongrois)

6. kép. Fanyelű vas szakállasok (MNM Fegyvertár)
 Рис. 6. Железные пищали с деревянными прикладами (ВНМ)
 Fig. 6. Arquebuses de fer à tige de bois (Arsenal du Musée National Hongrois)

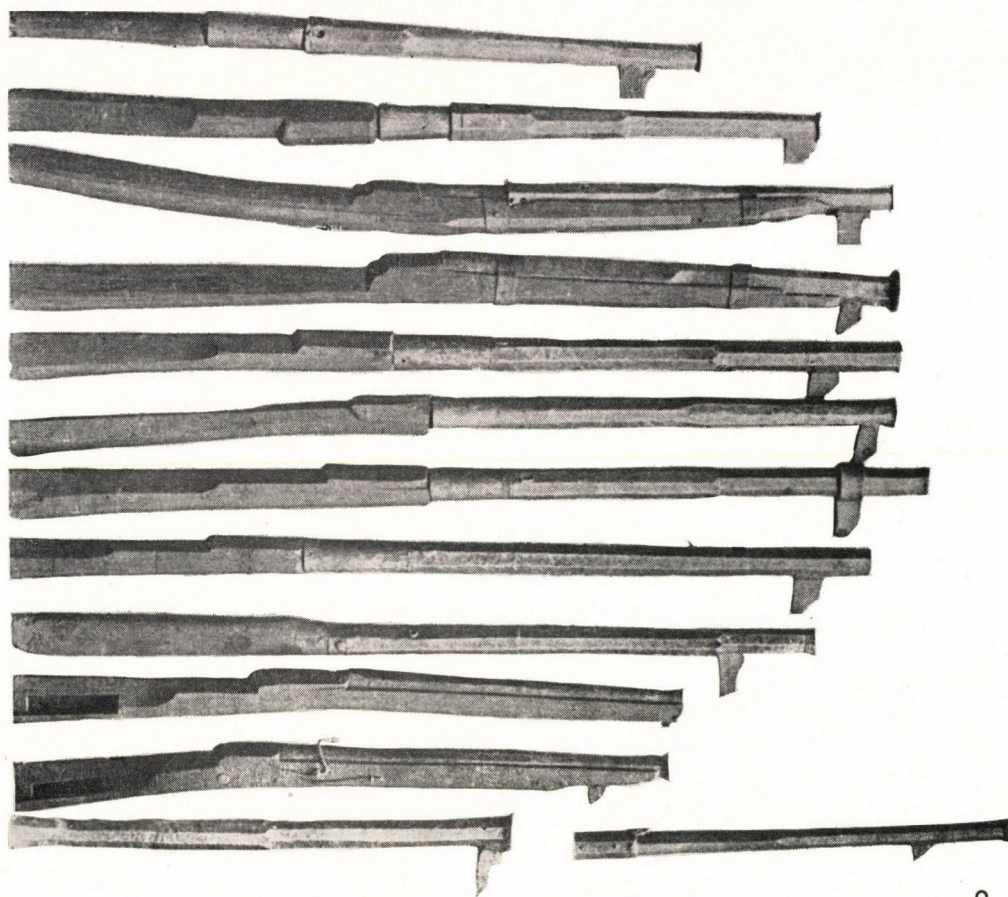

7. kép. Fanyelű vas szakállasok (Esztergom, Kaposvár, Keszthely, Sáropatak, Solymár)
 Рис. 7. Железные пицали с деревянными прикладами (Эстергом, Капошвар, Кэстхей, Шарошпатак, Шоймар)
 Fig. 7. Arquebuses de fer à tige de bois (Esztergom, Kaposvár, Keszthely, Sáropatak, Solymár)

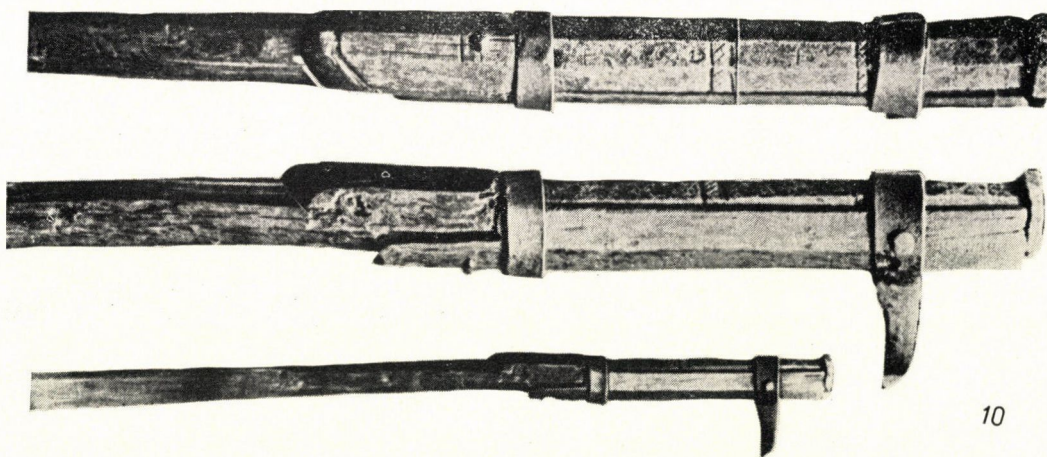
8

8. kép. Fanyelű, rongált vas szakállas (Sopron)
 Рис. 8. Поврежденная железная пицаль с деревянным прикладом (Шопрон)
 Fig. 8. Arquebuse de fer à tige de bois, détériorée (Sopron)

9

9. kép. „Pilseni szakállasok” (Wegeli nyomán)
Рис. 9. «Пилзенские пищали» (по Вегели)
Fig. 9. «Arquebuses de Pilsen» (d'après Wegeli)

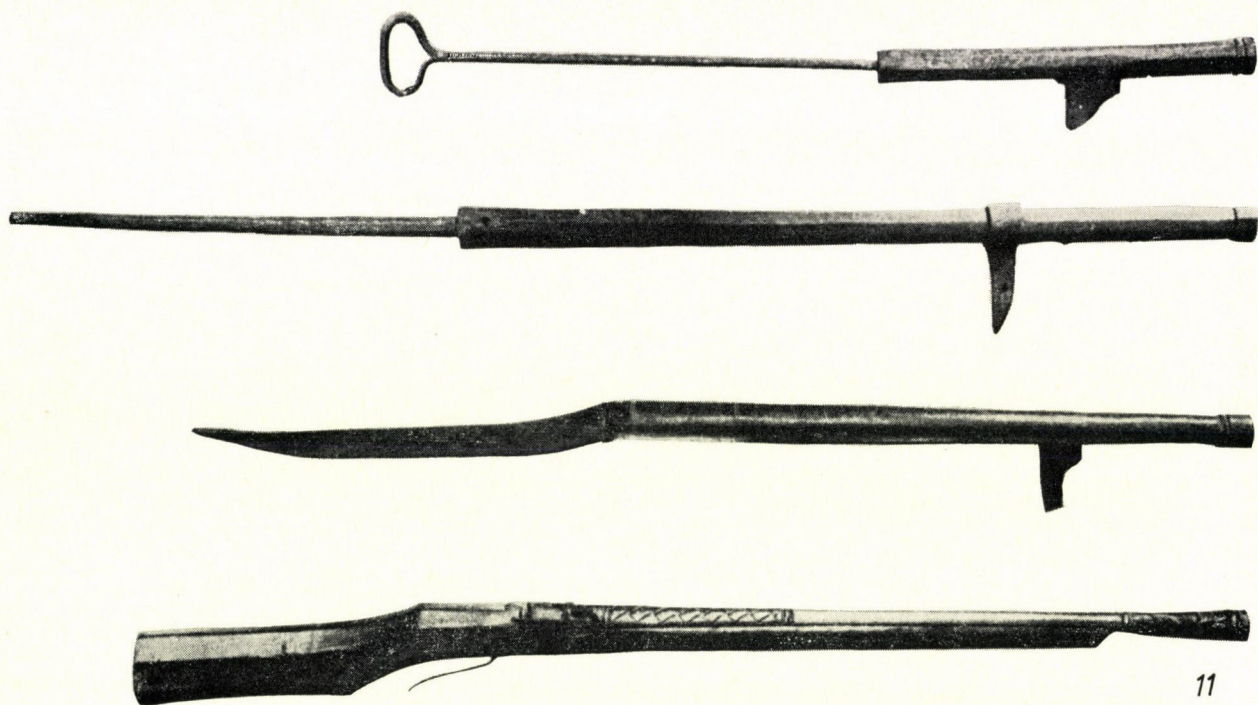

10

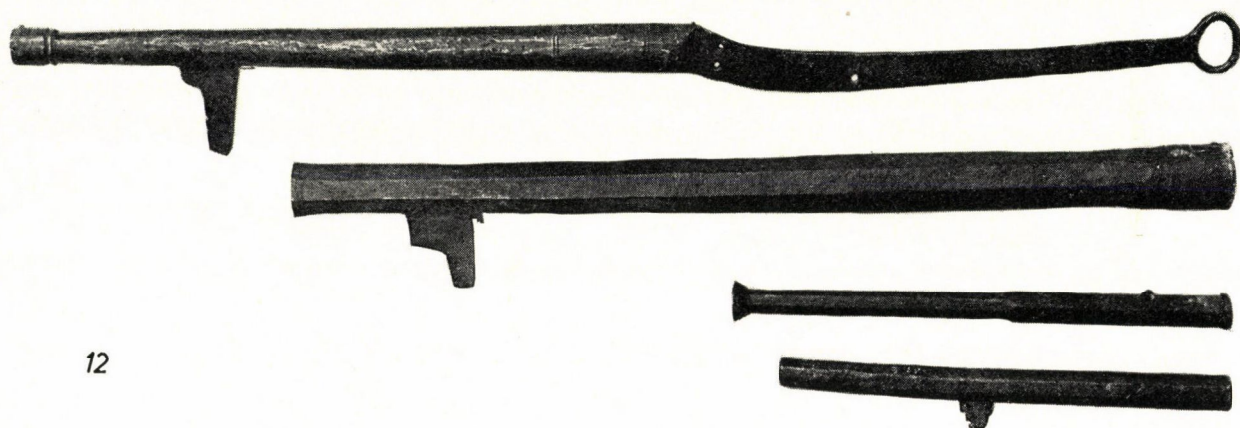
10. kép. „Pilseni szakállasok” (Wegeli nyomán)
Рис. 10. «Пилзенские пищали» (по Вегели)
Fig. 10. «Arquebuses de Pilsen» (d'après Wegeli)

más eseteken — edényeknél stb. — tapasztaltuk. A Fegyvertár említett szakállasán kívül a Kaposvári Múzeumban is van egy nyélbeütős vas szakállas, amely-

nek tetején egy hosszú, kereszt alakú jel van. A puska a kaposvári vár területén került elő. Hossza 620 mm, a csőüreg átmérője pedig 22 mm. (Szakleltári száma: 70.)

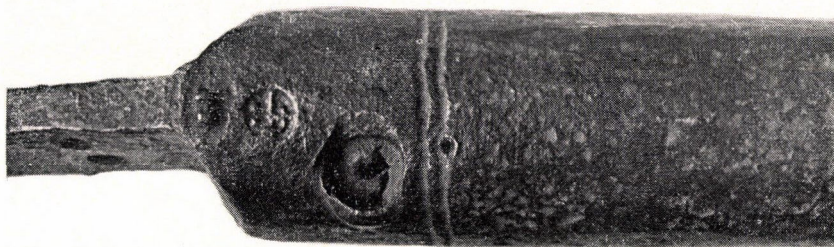
11. kép. Vasnyelű szakállasok Bernből (Wegeli nyomán)
 Рис. 11. Пищали с железными прикладами из Берна (по Вегели)
 Fig. 11. Arquebuses à tige de fer de Bern (d'après Wegeli)

12. kép. Fa- (bronz és vas) és vasnyelű szakállasok (MNM Fegyvertár)
 Рис. 12. Бронзовые и железные пищали с деревянными и железными прикладами (ВНМ)
 Fig. 12. Arquebuses à tige de bois (bronze et fer) et de fer (Arsenal du Musée National Hongrois)

13. kép. Rongált és átalakított vasnyelű szakállasok (MNM Fegyvertár)
 Рис. 13. Поврежденные и переделанные пищали с железными прикладами (ВНМ)
 Fig. 13. Arquebuses à tige de fer détériorées et transformées (Arsenal du Musée National Hongrois)

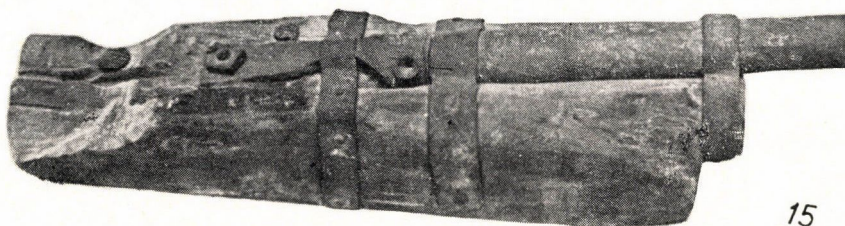

14

14. kép. Vasnyelű szakállas gyújtónyílása, nézőkéje és mesterjegye (MNM Fegyvertár)

Рис. 14. Фитильное и прицельное отверстия, знак мастера на пищали с железным прикладом (ВНМ)

Fig. 14. Amorce, points de mire et marque de maître d'une arquebuse à tige de fer (Arsenal du Musée National Hongrois)

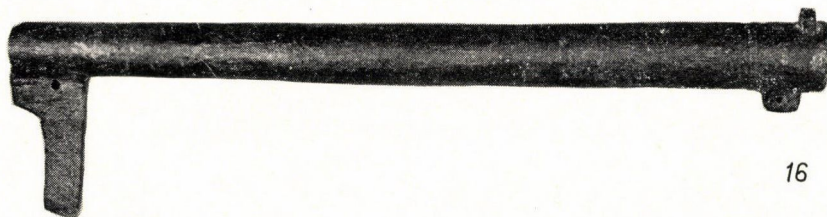

15

15. kép. Átalakított vasnyelű szakállas (Győr, Múzeum)

Рис. 15. Переделанная пищаль с железным прикладом (Музей г. Дьер)

Fig. 15. Arquebuse à tige de fer transformée (Győr, Musée)

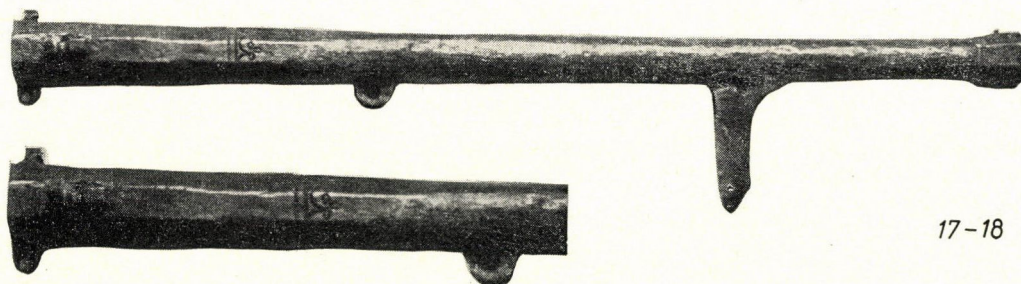

16

16. kép. Átalakított, ágyazatba erősíthető „vasnyelű” szakállas (Sopron, Múzeum)

Рис. 16. Переделанная пищаль с железным прикладом (Музей г. Шопрон)

Fig. 16. Arquebuse «à tige de fer» transformée et pouvant être fixée dans un banc (Sopron, Musée)

17-18

17-18. kép. Ágyazatba erősíthető, virágdíszes szakállas (MNM Fegyvertár)

Рис. 17-18. Пищаль с орнаментом в виде цветов (ВНМ)

Fig. 17-18. Arquebuse à décor floral, pouvant être fixée dans un banc (Arsenal du Musée National Hongrois)

van. A Soproni Múzeumban őrzött fanyelű vasszakállas gyűrűs kiképzésének lapjait bevésített vonalak díszítik (8. kép).¹⁸

A gyűjtőnyilások fejlődése szempontjából fontos adatokat olvashatunk le az esztergomi Balassi Bálint Múzeum fanyelű vasszakállas puskájáról. Ennek gyűjtőnyílása először fent, középen volt. Később ezt „beszegelték” és helyette jobbra, fent egy újabb nyílást fúrtak, amely kúpos gyújtóserpenyővé bővül (7/a. kép).¹⁹ Az elmúlt évtizedben végzett várástások során három helyen kerültek elő fanyelű, vasszakállasok. A gesztesi vár farkasvermében egyet,²⁰ a kismánai várban kettőt,²¹ a szigligeti várban pedig egy fanyelű vasszakállas puskát találtak a feltárás idején.²² Ezek formailag és szerkezetileg jól beleilleszkednek a hazai anyagba.

A vizsgált fanyelű (nyélbeütős) vasszakállas puskák főbb adatai:

	Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum Fegyvertára						
	55.3265	3266	3307	3630	3620	56.5304	53911
A puska hossza (mm)	935	950	870	1167	945	878	880
A puska súlya (kg)	14,2	14,6	8,2	24,7	13,0	14,6	—
Csőüreg átm. (mm)	25	25	30	30	25	20,5	30
Csőüreg hossza (mm)	790	780	710	1000	885	728	760
A csőüreg átm. és hossz. aránya	1 : 31,5	1 : 31,2	1 : 23,6	1 : 33	1 : 35	1 : 35	1 : 25

A többi múzeumban őrzött fanyelű, vasszakállas puskák fontosabb adatai:

	Esztergom	Kaposvár	Keszthely (Zalavár)	Sárospatak	Solymár	Sopron	Szigliget
A puska hossza (mm)	850	862	930	850	885	1015	kb. 940
A puska súlya (kg)	—	—	—	—	12	15	—
Csőüreg átm. (mm)	29	35	28	27	27	30	28/?
Csőüreg hossza (mm)	790	820(?)	755	740	715	875	690
A csőüreg átm. és hossz. aránya	1 : 27	1 : 24	1 : 26,9	1 : 28,9	1 : 26,4	1 : 29	1 : 25,5

A fenti táblázatok világosan mutatják, hogy a fanyelű vasszakállas puskák lényegesen hosszabbak és nehezebbek, mint a bronz puskák. Néhány kivételtől eltekintve, állványra vagy várfalak lőrésébe helyezve használták azokat. A magyar szakállas puskák egyik jellegzetessége, hogy a szakáll általában a csőtorkolattól

100—140 mm-re helyezkedik el. A „pilseni” puskáknál a szakáll gyakran a csőtorkolat alatt vagy annak közelében található (9. kép). Közülük néhánynak szakállá gyűrűs részével kapcsolódik a csőhöz és az ágyazathoz (10. kép), de nincs még gyújtószervezetük, s így tulajdonképpen a fejlettebb fanyelű szakállasok közé sorolhatók. Ilyenek a gráci Fegyvertárban őrzött, ágyazatba erősített puskák is, amelyek formailag (szakáll helyzete) hasonlóan a magyar fanyelű szakállasokhoz).²³

A fanyelű szakállasok is a XV. században készített kézi tűzfegyverek voltak. Feltehető, hogy a XV. század elején megindult nálunk is a bronzból készült kézi puskák készítése. Erre a Pesten talált és külföldre került puska mellett a számadáskönyvek adatai is utalnak.²⁴ A szakáll a kézi puskák fejlődésének már egyik állomása, amikor a robbanás okozta visszaható erőt akarták felfogni segítségével. A mostari szakállas puska készítésével

egyidőben már vasból készült fanyelű szakállasokat is készíthettek hazánkban. Ezeknek virágkora azonban a

XV. század 2. fele lehetett. Természetesen, ezeket a fegyvereket később is használták, amikor már megjelentek az elsütő szerkezettel felszerelt puskák a XVI. század elején. Még mindig jelentős értéket képviselhetettek, de a várleltárak már régi, avult fegyverként említik ezeket.²⁵ Értéküket bizonyítja, hogy rongálódás esetén megjavítva,

¹⁸ Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. Levéltári száma: 58.42.1. A szakállas puskára vonatkozó adatok és felvétel készítésében, megküldésében nyújtott segítségért Nováki Gyulának mondok köszönetet.

¹⁹ Az új gyűjtőnyílással a puska szerkezetileg hasonló lett a Fegyvertár Pusztai Gyalu-Kékesről származó, gótikus formájú szakállasához (55.3307), amelynek formailag legközelebbi párhuzama Berlinben található: Post, P., i. m. XXII. t. 2. á. Ezt a szakállast I. Maximilian seregében használták (1493—1519).

²⁰ G. Sándor M., A gesztesi vár építéstörténete. FA 16 (1965) 170.

²¹ Pámer N., A kismánai vár feltárása. Magyar Műemlékvédelem V (1970) 295—313. A várat 1560 után már nem állították helyre, nem használták.

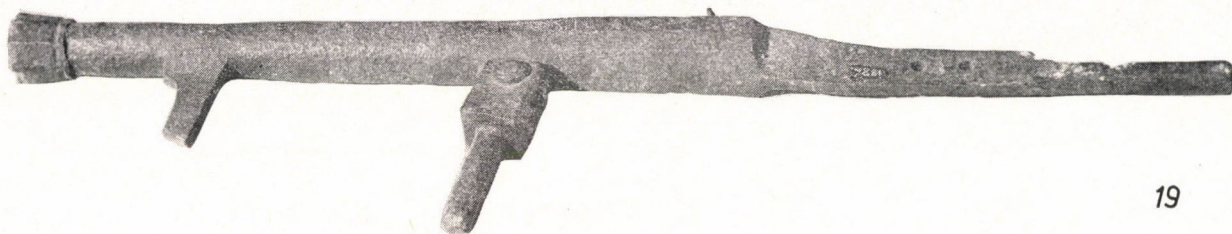
²² Kozák K., A szigligeti vár 1965—66. évi feltárása. Magyar Műemlékvédelem V (1970) 229—244. A fanyelű puskával együtt előkerült egy fejlett, lakatszerkezettel ellátott puska is, 1567-es évszámmal. Ebben a várban is együtt használták a XVI—XVII. században a régebbi és az újabb rendszerű szakállasokat, amint azt számos várleltár adatai bizonyítják a környék váraival kapaso-

latban is (Sümeg, Egerszeg stb.).

²³ Sixl, P., Waffenkunde II. 165. Fig. 64. — Wegeli, R., Waffenkunde IV. — (Landeszeughaus, Graz. E helyen köszönöm meg Dr. Peter Krenn úr szíveségét, hogy rendelkezésemre bocsátotta a szükséges adatokat.)

²⁴ Fejérváthy L., Magyarországi városok régi számadáskönyvei (Bp. 1885). — Iványi B., Adatok az eperjesi ágyúöntőház és puskapormalom középkori történetéhez. Hadt. Közl. 1914. — Őa., A tűzérség története Magyarországon. Hadt. Közl. 1926. — Takáts S., Magyar tüzes és lövészerszámok. Századok, 1908.

²⁵ Iványi B., Eperjes város tornyai, kapui és azoknak hadi felszerelése. Hadt. Közl. 1910. — Őa., Hadt. Közl. 1926. — Nyári A., A modenai Hyppolit-codexek. Sz. 1872. 291. — Kozák K. — Koppány T., A sümegi vár feltárása és helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem IV. (1969) 91—144. — Radvánszky B., Magyar családélet és háztartás. Bp. 1879. — Szabó K., Az egeri vár hadiszerelék és más számszámainak összeírása 1562-ből. Tört. Tár. 1881. — Szendrei J., Szolnok eleste. 1552-ben. Hadt. Közl. 1889. — Őa., Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. Hadt. Közl. 1888.

19, 20, 21. kép. Vasnyelű, virágdíszes „forgószakállas” és részletei (Kecskemét, Múzeum)
Рис. 19, 20, 21. Пищаль с железным прикладом, цветочным орнаментом и приспособлением для «вращения». Ее детали (Музей г. Кечкемет)

Fig. 19, 20, 21. «Arquebuse rotatif» à tige de fer et à décor floral, et ses détails (Kecskemét, Musée)

átalakítva még tovább használják azokat (Esztergom, Győr, Kaposvár, Sopron stb.).²⁶ Valószínűnek tartjuk, hogy még a XVI. század első felében is készítettek a kisebb műhelyek fanyelű vasszakállasokat a fejlettebb, vasnyelű és az ágyazatba erősíthető, elsőszerkezettel ellátott puskák mellett.

2. Vasnyelű szakállas puskák

A hazai és külföldi szakirodalom ritkán előforduló daraboknak tartja a vasnyelű szakállas puskákat. Ezek közül szerkezeti szempontból azt a vasnyelű puskát tartjuk legrégebbinek, amelyet egy Párizsban őrzött kódex képe őrzött meg számunkra.²⁷ A kódex 1450 körül készült,

a szakállas valamivel korábban. A rövid cső, a fent középen elhelyezett gyújtónyílás a korai fanyelű, bronz puskákra, szakállasokra emlékeztet. Ennek az ábrázolásnak alapján — a fejlődéstörténeti adatokkal egybehangzóan — a vasnyelű szakállas puskák kialakulásának idejét a XV. század 1. felében kereshetjük. A korai vasnyelű és fanyelű puskáknak közös vonása a kis méret.

Fejlettebb szerkezetet mutat már egy Nürnbergben őrzött vasnyelű szakállas — a csőüreg hosszának és átmérőjének aránya nagyobb, s így a találat valószínűsége nagyobb —, amelynek korát 1440–60 közé tehetjük.²⁸ Wegeli munkájában még fejlettebb szerkezetű vasnyelű szakállasokat találunk (11. kép). Ezeknél már hosszabb a cső s a vasnyél is. Egyiknél a vasnyélnek gyűrűs vég-

²⁶ Az ismertetett ilyen darabokon kívül még a későbbiekben is találkozunk átalakított fanyelű vasszakállasokkal és vasnyelűekkel. Egy ilyen átalakított, fanyelű vasszakállast a Fegyvertárban őriznek (56.3876), amely a győri várhoz tartozott egykor. Egy másik hasonlót a győri Xántus János Múzeum gyűjteményéhez tartozik (Kozák K., A győri múzeum legrégebbi kézi tűzfegyverei. Arrabona I Győr, 1959. 101–114., II. tábla 4. ábra).

²⁷ Kozák K., A Budapesti Történeti Múzeum-Vármúzeum vasnyelű szakállas puskája. BpR 19 (1959) 205–211. — Úa., Arrabona I (1959) 108–109., I–II. tábla. (Paris, Bibliothèque National. Codex lat. 7239. — A képet közli Sixl idézett művében a 43. szám alatt, s egy teljesen hasonlót Münchenből (42. sz.), amely ábrázolásnak korát 1420–50 közé teszi.)

²⁸ Sixl, P., Waffenkunde II. 65. kép.

ződése van, amely a célzást és a visszaható erő felfogását segíthette elő. A hosszabb puskáknak gyújtónyílása már fent, jobbra helyezkedik el. A fentről számított harmadik szakállas azonosnak mondható a magyarországi vasnyelű szakállas puskákkal.²⁹

A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában három vasnyelű, azonos típusú szakállas puskát őriznek (12–13. kép). A rajtuk található mesterjegy alapján (14. kép) azonos műhelyben készültek ezek a szakállasok. Közülük egy teljesen ép, a vasnyél gyűrűben végződik. A laposra kovácsolt vasnyélről hiányzik a fa borítás, amelyet az azon látható lyukakon átütött csapokkal erősítettek fel. E típus fejlettségét egyaránt bizonyítja az elmondottak mellett a fent, jobbra található, kúpos serpenyővé bővült gyújtónyílás és az irányzék alkalmazása. A karesű, jó arányú csövet körbefutó bevéssett vonalpárok s a csőtorkolat gyűrűs kiképzése díszíti. A Fegyvertár másik két vasnyelű szakállas puskája Mohácson került elő. Korhatározás szempontjából ez igen fontos számunkra, mert nagy valószínűséggel az 1526-ban ott lezajlott nagy csata idején kerülhettek a földre.³⁰

Egy másik, e csoportba tartozó vasnyelű szakállas a budai vár feltárásakor került elő,³¹ egyet pedig a győri Xántus János Múzeumban őriznek.³² Ezek is megtalálható a már említett mesterjegy, így a műhelyazonosság kétségtelen. Győrben még további darabokat is őriznek, amelyeket átalakított formában használtak később, a feldarabolt részeket keményfa talpba, ágyazatba erősítették (15. kép).³³ Ezek közül háromnál a gyújtónyílásos rész — a beütött bélyeggel és a körbefutó vonalakkal —, a negyediknél pedig a cső kissé kúpos formája és a csőtorkolat körüli gyűrűs kiképzés jelzi a jelzett vasnyelű csoporthoz való tartozásukat. (Ezekkel azonos módon erősítették hasonló talpba, ágyazatba két átalakított fanyelű és egy fejlettebb típusoz tartozó szakállas puská levágott, átalakított részét is.)³⁴

A vasnyelű szakállas puskák főbb adatai:

	NMN Fegyvertára			BTM Vármúzeum 51.2065	Győr	Győr Inv. 2198
	55.3606	3627	3646			
A puska hossza (mm)	1535	880	820	1190	1020	1510
A puska súlya (kg)	12,5	11,2	8,9	—	—	14,5
Csőüreg átm. (mm)	25	24	24	22	24	21
Csőüreg hossza (mm)	820	765	785	730	780	905
A csőüreg átm. és hossz. aránya	1 : 32,8	1 : 31,8	1 : 32,7	1 : 33,1	1 : 32,5	1 : 43

A vasnyelű szakállas puskáknál minden esetben fent, jobbra találjuk a kúpos serpenyővé bővült gyújtónyílást,

s a célzóberendezés (nézőke és célgömb) vagy annak nyoma, maradványa is megtalálható azokon. Ennek alapján megállapítható, hogy a célzás könnyebb és biztosabb volt ezekkel a fegyverekkel, mint a fanyelű szakállasokkal. Azonos szerkezetük, formájuk, a szakáll helye és alakja, valamint a beütött bélyeg, mesterjegy világosan bizonyítja, hogy egy műhelyben készültek ezek a szakállasok. A műhely a XV–XVI. század fordulóján működhetett.³⁵ Az e típusoz tartozó vasnyelű szakállasok hazánkban előkerült példányainak viszonylag magas száma és fejlettebb típusokkal mutatkozó kapcsolata alapján feltételezhető, hogy ezek a fegyverek nálunk készültek. Az is elképzelhető, hogy a fegyvereket gyártó műhely más területen kialakult szakállas szerkezetét vagy formáját vette át, fejlesztette tovább. Az sem elképzelhetetlen, hogy más országból szállították e fegyvereket hazánkba, az itt harcoló császári-királyi seregek részére.

A hazai vasnyelű puskák kialakulásának idejét 1470–90 közé tehetjük. A puskákat gyártó műhely működésének idejét azonban a XV–XVI. század fordulóján kereshetjük, sőt talán még későbbre is kitolhatjuk. Már a XVI. század elején találkozunk fejlettebb szerkezetű puskák említésével, de még a század második felében is nagy számú vasnyelű puská tartozik — régebbiekkel és újabbakkal együtt — váraink hadfelszereléséhez.³⁶ E típus történetének jobb megismeréséhez nyújt talán segítséget egy másik, fejlettebb csoport ismertetése, amelyet az ágyazatba erősíthető szakállasoknál mutatunk be.

3. Ágyazatba erősíthető, tusával és elsütőszervezzel ellátott szakállas puskák

A szakállas puskáknak ez a legfejlettebb és legnépesebb csoportja hazánkban is. Éppen ezért, részletes feldolgozásukra még nem kerülhetett sor. Most is csak

egy kisebb, átmeneti csoport feldolgozására vállalkozhattunk. Ez a csoport a magyarországi szakállasok fej-

²⁹ Wegeli, i. m. (10. sz. jegyzet) Tafel IV.

³⁰ Nagy G., Hadtörténelmi eréklyék a Magyar Nemzeti Múzeumban. Hadt. Közl. 1910. 238–39. — Kalauz a Régiségárban. (Budapest 1912.) 46. (Mindkét munka említi a mohácsi vasnyelű szakállasokat: 55. 3627 és 55. 3646.)

³¹ Budapesti Történeti Múzeum, Vármúzeum. Leltári száma: 51. 2065.

³² Kozák K., Arrabona I (1959) 108. I. t. 2.

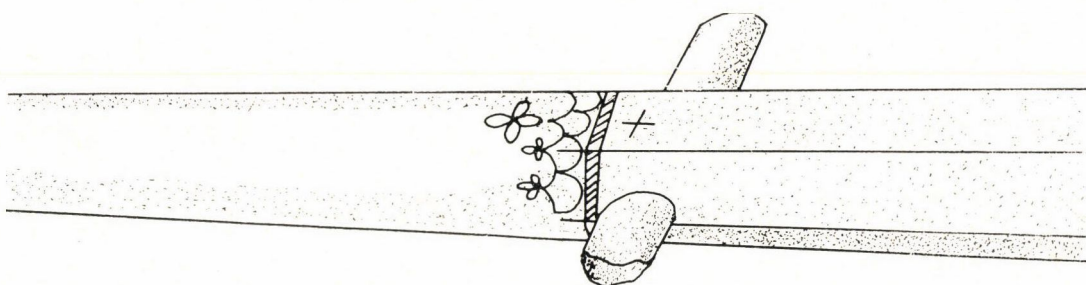
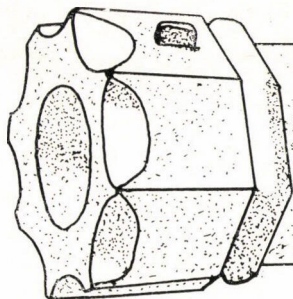
³³ Uo., 109. II. t. 1.

³⁴ A puskák rongálódása esetén történő átalakításáról már a 26. sz. jegyzetben. Itt említjük még meg, hogy Eger várában 1524-ben öt tönkrement szakállas ágyú közül egyből baltát készítettek, egy másikat pedig Parragh Mihálynak adtak ekét csináltatni. Iványi B., Hadt. Közl. 27 (1926) 450. és Orsz. Levélt. M. O. D. L. 26., 331. sz.

³⁵ A XVI. század elején már nálunk is ismerték a keréklakatos puskákat. Ilyenek lehettek az eperjesi számadásokban 1516–17-ben szereplő „új mód szerinti szakállas löfegyver”-ek. Ezeknek darabja 4 Ft-ba, egy másik szakállas — valószínűleg régi, fanyelű vasszakállas — pedig csak fél forintba került ugyanakkor. Iványi

B., Hadt. Közl. (1914/492–94). — Ezt a korhatározást megerősítik a külföldi, hasonló puskákra vonatkozó megállapítások. A közölt berni vasnyelű szakállast a XV. század 2. felére, egy bécsit és egy Grafeneggben található ugyancsak a XV. századra, illetve az utóbbit 1500 körüli időre határozták meg (Die Waffensammlung . . . in Wien. I. LXVI. t. 1. — Waffensaal des Schlosses Grafenegg. II. rész. 21.). Hasonló mesterjegyeket közölnek még máshol is a szakirodalomban, s korukat 1450–1500 közé teszik. (J. F. Stockel, Haandskydevaabs Bedommelse. Waffenkunde II. 846., 1054. — R. Forrer, Neues Studienmaterial zur mittelalterlichen Bewaffnung. Waffenkunde V. 161., 248., 330.) Forrer a Svájcban levő, e vasnyelű típusoz tartozó darabok nyomán a műhelyt ott feltételezi.

³⁶ 1568-ban a sümegi várban 33 régi fanyelű, 51 vasnyelű és 32 prágai puska volt. (O. L. Urb. et Conser. Fasc. 76. No. 17.) Bazin várában 1586-ban a „fokon” 9 prágai szakállast (meg egy töröttet) és 34 régi „ó szakállast” említ a vár leltára egy négy kerekű seregbontóval együtt. A seregbontókat általában szakállas puskák csőveiből állították össze. (Radvánszky, B., i. m. II. 68.)

22–23. kép. A virágdíszes gráci sugárgyú csőtorkolata és középrésze.

Рис. 22–23. Дуло и средняя часть длинноствольной пушки грацкого типа с цветочным орнаментом
Fig. 22–23. La Gueule d'un canon radié à décor floral de Graz

lődéstörténete szempontjából igen fontos, mert közvetlenül a hazai vasnyelű szakállasokhoz kapcsolódik.

Az esztergomi, soproni és a visegrádi múzeumokban őriznek egy-egy olyan szakállas puskát, amelyek formájuk, szerkezetük alapján kapcsolatba hozhatók a vasnyelű szakállasok nálunk ismert típusával (16. kép).³⁷ Ezeknek a puskáknak azonban már a vasnyél helyett ágyazatuk és tusájuk volt. A puska gyújtónyílás mögötti része lapban záródik, mint az e csoportba tartozó puskáknál ez általános. Az esztergomi puskáknak — amelynek torkolati része hiányzik — gyújtónyílása, előtte körbefutó vonaldísz, valamint a csőnek formája olyan, mint a vasnyelű szakállasoké. A soproni szakállasnak torkolati részét levágták. A megmaradt rész, valamint a szakáll formája és helye, a gyújtónyílás és az előtte körbefutó vonaldísz biztosan jelzi hovatartozandóságát. Ennél a puskáknál a nézőke alatt egy lyukkal átfúrt kengyelt találunk. Ezzel és a szakállon lévő lyuk segítségével erősítették a csövet az ágyazathoz. A visegrádi puska hossz- és űrmérete, a csőtorkolat körül kialakított széles gyűrű, valamint az egész cső formája utal a vasnyelűekkel feltételezhető közvetlen kapcsolatra. (Az is lehetséges, hogy a visegrádi és a MNM Fegyvertárának legrövidebb „vasnyelű” puskája későbbi átalakítás során nyerte mai alakját, amikor levágták a megrongálódott nyélrészt és ágyazatba erősítették a csövet.)

A fentieknél sokkal észrevehetőbben elválnak a vasnyelűektől a Fegyvertárnak egy ágyazatba erősíthető, stilizált virágokkal díszített szakállas puskája (17. kép).³⁸ Ez a puska már szerkezetileg is fejlettebb a vasnyelűeknél, gyújtónyílása jobb oldalon helyezkedik el, s alatta gyújtóserpenyő van (18. kép). A gyújtónyílás bizonyítja, hogy ehhez a puskához elsütőszervezet tartozott (2. kép). A puska e része — ellentétben a vasnyelűekkel — szegletesre kovácsolt. Ennek dacára, formailag (karcsú), a

csőtorkolat körül kialakított gyűrűs végződésével, emlékeztet bennünket a vasnyelűekre. A felső lapon — a nézőke előtt — beütött, kör alakú bélyeg, mesterjegy nyoma látható. Sajnos, annyira kopott, hogy nem hasonlíthatjuk össze más jeggyel, esetleg a vasnyelűével. A szegletes és a hengeres rész határa közelében levő két körbefutó, bevéselt vonal azonban a vasnyelűek díszítésével mutat hasonlóságot, esetleg rokonságot. Az előtte levő, körbefutó, hármasszirmú virágsor viszont egy másik hazai darabbal rokon, amelynek vasnyele van. Ez világosan utal ennek a szakállasnak a vasnyelűekkel való kapcsolatára.

A fent említett másik virágdíszes szakállas puskát a Kecskeméti Múzeumban őrzik (19. kép).³⁹ Ez egy nagyobb, le és fel mozgatható vasnyelű „forgószakállas”, amely egy villás csap segítségével minden irányba fordítható volt. A puska formája és a hármasszirmú virágsor egyértelműen mutatja a Fegyvertár említett puskáival való szoros kapcsolatot, nyélrésze pedig a vasnyelűekkel való rokonságot. A két puska nagy valószínűséggel egy műhelyben készült (20. kép).

Ezekhez hasonló a Budapesti Hadtörténeti Múzeum egyik szakállas puskája, ahol a nézőke előtt egy kör alakú, beütött bélyeg van: két álló helyzetű, homorú vonal között fent egy csillag. A puska hátul nyolcszögletes, s elől a széles gyűrű ugyancsak. A cső középen hengeres, szakálla letörött. A gyújtónyílás jobb oldalon helyezkedik el. Irányzóberendezése, s alul az ágyazathoz erősítésre két kengyele van.

A hármasszirmú levélsorral díszített szakállasok a vasnyelűeknek egy fejlettebb fajtáját képviselik. Ezek, valamint az esztergomi, soproni és visegrádi — e csoportban említett — pusák a hazai vasnyelű szakállasokkal közvetlen kapcsolatban állhattak, valószínűleg azonos műhelyek készítményei. Feltűnő hasonlóságot mutat e

³⁷ Esztergom, Balassi Bálint Múzeum. Leltári szám: 56. 576-1. — Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. Leltári szám: 58. 41. 1. — A visegrádi puska közléséért Héjj Miklósnak mondok köszönetet.

³⁸ Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertára. Leltári

szám: 55. 3626.

³⁹ Kecskeméti Múzeum. Leltári szám: 1886. E helyen köszönöm meg Horváth Attila kollégámnak, hogy ennek és más szakállas puskáknak adatait, felvételeit közlés céljából rendelkezésemre bocsátotta.

csoporthal a gráci Fegyvertárnak egy kisebb űrméretű, virágmintával díszített, hosszú, puskaszerű ágyúja. A hasonlóságot — talán rokonságot — alátámasztja a csőtorkolat azonos kiképzése (21—23. kép).⁴⁰

Az ágyazatba erősített, tusával és elsütőszervezzel ellátott szakállasok most ismertetett csoportjának fontosabb adatai:

	Esztergom 56—576-1.	Sopron 58.41.1.	Visegrád 57.1.1.	MNM 55.3626	Kecskemét 1886.
A puska hossza (mm)	715	693	965	1030	1285
Csőüreg átm. (mm)	20	25	24	23	33
Csőüreg hossza (mm)	645	kb. 630	925	kb. 980	kb. 690
A csőüreg átm. és hossz. aránya	—	—	1 : 38,5	1 : 42,6	1 : 20,9

Amint látható, az arányok nem mutatnak jelentős változást — kissé emelkedtek, s ez a fejlődés menetébe illeszkedik — a vasnyelűekkel összehasonlítva. (Az esztergominál és a soproninál a puska megrövidítése miatt

ezt az arányszámot nem számíthattuk ki.) A kecskeméti szakállas esetében az arányszám alacsony volta a nagyobb űrmérettel s azzal együtt a lényegesen több puskaalkalmazásával (töltetnél) állhat kapcsolatban.⁴¹

A magyarországi szakállas puszkák fejlődéstörténetét a fentiekben kívántuk felvázolni. A képet bővíti majd még ennek az utóbbi, ágyazatba erősíthető, tusával és elsütő-

szervezzel ellátott típusnak részletes feldolgozása, amelyre az oda tartozó puszkák igen nagy száma miatt jelen munkákban nem vállalkozhattunk.⁴² E csoport feldolgozását egy későbbi munkában kívánjuk elvégezni.

Kozák Károly

ZUR ENTWICKLUNGSGESCHICHTE DER HAKENBÜCHSEN IN UNGARN

Auszug

Die Waffengeschichtsforschung des letzten Jahrzehnts in Ungarn setzte sich die Kategorisierung der in Ungarn auffindbaren Hakenbüchsen und aufgrund dieser die Klärung ihrer Entwicklungsgeschichte zu einem seiner Ziele. Im Laufe der Überprüfung des Materials konnten drei wohl unterscheidbare Gruppen bestimmt werden:

1. Hakenbüchsen mit Holzstangenschaft;
2. Hakenbüchsen mit Eisenstangenschaft;
3. Auf Lager befestigte Hakenbüchsen mit Kolben und Zündmechanismus.

Nachdem die Bearbeitung der ersten zwei Gruppen bereits vollendet ist, bietet sich die Möglichkeit zur eingehenden Untersuchung der dritten, zahlenmäßig reichsten Gruppe. In Burginventaren und Briefen des 16—17. Jhs. begegnen wir außer der Erwähnung von Hakenbüchsen oft auch Bezeichnungen, die auf deren Entstehungszeit und Beschaffenheit hinweisen (z. B.: gewöhnliche, alte, veraltete, eiserne, neuartige, halbe, Doppel-, Drehhakenbüchsen, usw.). Andere Bezeichnungen dagegen beziehen sich auf den Herstellungsort und folglich auf den »Typ« der Büchsen (Nürnberger, Prager, Csetneker, Krompacher, usw.). In der vorliegenden Abhandlung möchten wir im Rahmen unserer Bestrebungen nach der weiteren Erforschung der Entwicklung der ungarischen Hakenbüchsen mit der Untersuchung dieser Fragen beginnen.

Zunächst möchten wir die Hakenbüchsen nach ihrer Konstruktion, sodann nach ihrem Werkstoff einordnen. Zugleich möchten wir auch die Zündlöcher zum Gegenstand unserer Untersuchungen machen, nachdem diesen in der Entwicklung der Büchsen eine bedeutende Rolle zufällt (Abb. 1).

Bei den frühen Feuerwaffen befindet sich das Zündloch oben in der Mitte, bei den entwickelteren oben rechts, bei den entwickeltesten jedoch an der rechten Seite in der Mitte, mit der Zündpfanne darunter und dem Zündmechanismus davor (Abb. 2).

1. Hakenbüchsen aus Bronze und Eisen mit Holzstangenschaft

In der Waffensammlung des Ungarischen Nationalmuseums (UNM) befinden sich nebst zahlreicheren eisernen Hakenbüchsen mit Holzstangenschaft lediglich zwei kleinere Büchsen aus Bronze, die in der 2. Hälfte des 15. Jhs. hergestellt wurden. Eine ähnliche befindet sich im Vak Bottyán-Museum in Vác (Abb. 3). Eine vierte ähnliche Büchse wurde im vorigen Jahrhundert in Pest gefunden, doch kam diese später ins Ausland. Nach Form, Ausmaßen, Material und Mechanismus betrachtet die ausländische Fachliteratur diese Büchse als gleichaltrig mit der als früheste bekannten von Tannenbergs, die bei der Belagerung der Burg 1399 unter die Erde kam (Abb. 4).

Ähnliche Bronzefeuерwaffen, wie die erwähnten, sind uns aus Bern, Warschau und Prag bekannt, doch befinden sich Exemplare von etwas abweichender Form auch in anderen Museen Europas (Berlin, Wien, Hildesheim, Zittau, usw.). Die wichtigsten Angaben der behandelten Bronzefeuерwaffen und Hakenbüchsen aus Bronze sind in der beiliegenden Tabelle enthalten.

Die Untersuchung der eisernen Hakenbüchsen mit Holzstangenschaft haben wir mit Exemplaren der Waffensammlung des UNM begonnen, sodann kamen jene aus anderen Museen des Landes an die Reihe. Bei Burgenausgrabungen des letzten Jahrzehnts kamen weitere, zu dieser Gruppe gehörende Hakenbüchsen ans Licht

⁴⁰ Az elmondottak mellett erre utalnak a vasnyelű szakállasok fő jellemzőihez (csőüreg hossza, átmérője és ezek aránya) hasonló adatok is. A hazai vasnyelűeknél az arány 1 : 31, 8—33,1 között mozog, míg a fejlettebb típusnál ez alig valamivel magasabb, 1 : 38,5—42,6. (A közölt rajzokat Kozák István a fényképek nagyobb részét a szerző készítette.)

⁴¹ A nagyobb mennyiségű lőpor ereje elősegítette — csakúgy mint a hosszabb cső — a lövedék röppályán való tartását, egyezőval a pontosabb célzást.

⁴² E csoport feldolgozására a legújabb fegyvertörténeti munkában sem került sor [Kalmár J., Régi magyar fegyverek. (Bp. 1971) 192—94. E helyen mutat be a szerző néhány szakállast az említett típusokból.]

(Gesztes, Kisnána, Szigliget). In der Waffensammlung des UNM befinden sich sieben, von verschiedenen Orten stammende eiserne Hakenbüchsen mit Holzstangenschaft (Abb. 5–6). Diese, sowie diejenigen in Provinzmuseen (Bild 7–8.) weisen charakteristische Züge auf, die sie von in anderen Gebieten, wie im Gebiet von Pilsen verbreiteten Typen unterscheiden (Abb. 9–10). Bei jenen befindet sich der Haken unter der Mündung oder in deren Nähe. Die wichtigeren Angaben der eisernen Hakenbüchsen mit Holzstangenschaft in Ungarn sind in den Tabellen 2. und 3. enthalten. Ihren einstigen Wert bezeugt der Umstand, dass diese nach Beschädigungen ausgebessert und umgestaltet weiter benützt wurden. Solche Hakenbüchsen wurden in Ungarn seit der 2. Hälfte des 15. Jhs hergestellt und in kleineren Werkstätten noch in der 1. Hälfte des 16. Jhs verfertigt, als bereits die Herstellung entwickelterer Typen im Gang war.

2. Hakenbüchsen mit Eisenstangenschaft

Die einheimische, wie auch die ausländische Fachliteratur betrachtet die Hakenbüchsen mit Eisenstangenschaft als selten vorkommende Exemplare. In Ungarn befinden sich mehrere Stücke, die dem auf ihnen sichtbaren Meisterzeichnen zufolge in derselben Werkstatt entstanden sind. Eine ähnliche Büchse mit Eisenstangenschaft ist aus Bern bekannt (Abb. 11). Die Waffensammlung des UNM besitzt eine unversehrte und zwei beschädigte Stücke (Abb. 12–14). In den Provinzmuseen befinden sich weitere umgearbeitete Exemplare (Abb. 15–16).

Bei den Hakenbüchsen mit Eisenstangenschaft befindet sich das Zündloch immer oben rechts und erweitert sich zu einer trichterförmigen Pfanne. Bei allen diesen Büchsen ist eine Visiervorrichtung oder die Spur einer solchen vorzufinden. Mit diesen Büchsen konnte man bereits genauer und sicherer zielen, als mit jenen mit Holzstangenschaft. Das eingeprägte Meisterzeichen zwischen Visier und Korn (Bild 14.) bezeugt, dass diese Büchsen in derselben Werkstatt, vermutlich in Ungarn hergestellt wurden. Der Zeitpunkt ihrer Entstehung lässt sich auf die Wende des 15. und 16. Jhs setzen (wichtigere Angaben auf Tabelle 4.).

3. Auf Lager befestigbare Hakenbüchsen mit Kolben und Zündmechanismus.

Diese Gruppe von Hakenbüchsen ist auch in Ungarn die entwickeltste und zahlenmässig reichste. Eben deshalb ist es bisher noch nicht zu ihrer eingehenderen Bearbeitung gekommen. Auch gegenwärtig können wir nur die Besprechung einer kleineren, als Übergang geltenden Gruppe unternehmen. Diese Gruppe ist hinsichtlich der Entwicklungsgeschichte der Hakenbüchsen in

Ungarn deshalb bedeutend, weil diese sich unmittelbar den Hakenbüchsen mit Eisenstangenschaft anschliesst.

In den Museen von Esztergom, Sopron und Visegrád befindet sich je eine Hakenbüchse, die aufgrund ihrer Form und ihres Mechanismus mit den Hakenbüchsen mit Eisenstangenschaft hinsichtlich ihres Laufes in Beziehung gebracht werden können. Der Eisenstangenschaft allerdings fehlt bereits, der Lauf wurde auf ein Lager befestigt und besass auch einen Kolben. Bei der Büchse in Sopron ist der Mündungsteil abgeschnitten (Abb. 16). Der übrige Teil, die Form des Hakens, die Stelle des Zündlochs und das umlaufende Linienornament vor diesem, bezeugt mit Sicherheit ihre Verwandtschaft mit jenen mit Eisenstangenschaft. Es scheint auch möglich, dass diese Büchsen ursprünglich auch Eisenstangenschaft besaßen und nur durch spätere Umarbeitung ihre gegenwärtige Form erhielten.

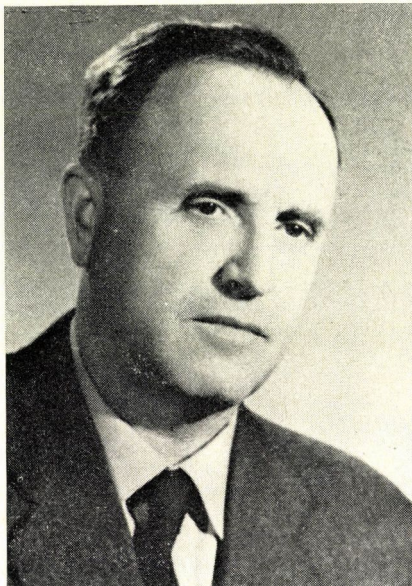
Entschiedener, als obige, unterscheidet sich von den Hakenbüchsen mit Eisenstangenschaft eine auf Lager befestigbare und mit stilisierter Blume verzierte Hakenbüchse der Waffensammlung des UNM (Abb. 17–18). Diese Büchse ist in ihrem Mechanismus entwickelter, als diejenigen mit Eisenstangenschaft. Das Zündloch befindet sich an der rechten Seite mit Zündpfanne darunter. Der schlanken Form nach ähnelt sie denen mit Eisenstangenschaft und vor dem Visier ist ein unleserliches, eingeprägtes Meisterzeichen zu sehen. Auch zwei umlaufende Linienornamente am Lauf erinnern an jene mit Eisenstangenschaft. Das dreiblättrige Blumenmotiv vor diesen weist jedoch eher auf eine Verwandtschaft mit einer anderen, im Museum von Kecskemét befindlichen Drehhakenbüchse hin (Abb. 19–21). Auch im Budapester Kriegsgeschichtlichen Museum gibt es eine Büchse mit ähnlichem Blumenmotiv.

Die Hakenbüchsen mit dem dreiblättrigen Blumenornament vertreten einen entwickelteren Typ, als jene mit Eisenstangenschaft. Diese, sowie die früher erwähnten, zur Soproner Gruppe gehörenden Büchsen dürften mit der Werkstatt der Büchsen mit Eisenstangenschaft in Beziehung stehen, oder auch in derselben Werkstatt entstanden sein. Augenfällige Ähnlichkeit mit letzterer Gruppe zeigt im Landeszeughaus in Graz ein langes, büchsenartiges Geschütz kleineren Kalibers und mit Blumenornament verziert. Neben dem Blumenmotiv bestärkt auch die gleiche Ausgestaltung der Laufmündung die Ähnlichkeit (Abb. 21–23). Die Hauptangaben der Büchsen dieser Gruppe sind auf Tabelle 5. enthalten. mit der eingehenden Bearbeitung der letzterwähnten, auf Lager befestigbaren, mit Kolben und Zündmechanismus ausgestatteten Büchsen erweitern.

K. Kozák

PÁRDU CZ MIHÁLY

1908—1974

Pótolhatatlan veszteség érte a magyar régészet-tudományt Párducz Mihálynak, a történelemtudományok doktorának, a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete tudományos tanácsadójának 1974. ápr. 21-én bekövetkezett halálával. A végső búcsú mindig fájdalmas, de gyötrő, ha olyan embernek kell megvonnunk élete végső mérlegét, aki még hosszú ideig köztünk maradhatott volna, mert képes volt újat adni a tudománynak, a szakmának, és ezt várták is tőle. Emberi méretekben eltelt élete rövid volt, az is betegségekkel súlyosbítva, de a hosszú ívű tudományos pálya eredményekben rendkívül gazdag életművet ölel fel. A tudománynak szentelt 45 éves közszolgálatát szinte egyenlő arányban hármodolta meg a Szegedi Tudományegyetemen, a Magyar Nemzeti Múzeumban és az MTA Régészeti Intézetében.

A Bánát termékeny talajáról, Fehértemplomról Szegedre, a középiskolába, majd az egyetemre került rekorder-atlétának tudományos pályaindítását meghatározta a Kolozsvárról nemrég átköltözött egyetem régiségtudományi intézete arculatának kialakítása, Buday Árpád messzektelintő horizontja, aki látta a nagy magyar Alföld területén azt a kutatási fehér foltot, amely Pannónia és Dácia területe között négy évszázadon át fennállott. Éles szemét és értékítéletét igazolta az idő, mert Párducz Mihály ifjú hévvel, vasakarattal, lankadatlan szorgalommal gyűjtötte fel a nagyon szétszórott emlékananyagot, rága át magát a romantikus szemléletű irodalmon, egy olyan korszakban, ahol addig, előtte, szinte semmi sem történt. 1931-ben elkészült „A nagy magyar Alföld római kori leletei” c. egyetemi disszertációja, s e munkával indulva, a magyarországi szarmatakutatás összeforrt nevével. A leletanyag nagyon egyenetlen volt, csupán temetőrészletek, egyes sírokból származó hiányos mellékletekkel; teljesen hiányoztak a településre utaló ismeretek. Szerénysége, a tudomány iránti

alázata, végtelen türelme bírhatta rá, hogy a hódmezővásárhelyi határ napégette szikes területein, a Solt-Paléban, a Kása-Szabó tanyán, a kopáncsi Lelik-tanyán, a Fehér-tó kiszáradt medrében, a makói határban, Földeák-Haleszben, a Szárazér-parton, Vöröskereszt kopár tarlóján ásatási székének csöppnyi árnyéka alatt megszállottan rajzolja a korszak jellegzetes gödreinek formáit, a cserepekkel kirakott sütőkemence általa megfigyelt első szerkezetét. A hiteles telepanyag az újabb gyűjteményekben levő (Debrecen, Zombor, Zenta) leletek feldolgozása megérlelte benne a korszak monografikus feldolgozását, amely az *Archaeologia Hungarica* 3 kötetében látott napvilágot 1941, 1944 és 1950-ben „A szarmatakor emlékei Magyarországon” címmel. Két évtizedes szakadatlan munka eredményeképpen 600-nál több lelőhelyről származó anyag közreadásával, értékelésével a korszak kutatásának olyan forrásanyagát adta, amelyre mindig építeni lehet. E munkával tágra nyitotta a kaput a történészek, régészek, a korral foglalkozni kíváncsók előtt, megkímélve az utókort a forrásanyag kritikai feldolgozásával járó hatalmas munkától. E nagyméretű vállalkozása — szívós akarata mellett — megmutatta a tudományos módszerben, szemléletben a fel szabadulást követően beállott tartalmi fejlődést, amikor az egyes tárgytípusok elemzését az összefüggő leletegyüttesekkel dolgozó, az etnikumot is kutató módszerre váltotta át, s eljutott annak a csapásnak a taposására, amely a történeti szemléletű régészet alapkövetelménye, tudniillik, hogy a tárgy a történeti megismerés forrása. Bírálói e forrásértékű műből a teljes történeti szintézist hiányolták, megfeledkezve arról, hogy a munka készülésének nagyobb felében még a múltra támaszkodott. Úgy hiszem, hogy a megjelenés óta eltelt 25 év igazolta, hogy az akkori leletanyag birtokában túlzott volt a felfokozott várakozás, s a hiányolt társadalomtörténeti kérdések megírása csak vulgarizmusba torkollhatott volna, mint több korabeli mű.

A szarmatakor kutatásának egyik eredménye, hogy Európában elsőként imerte fe a roxolánok szerepét, bebizonyítva, a késő szarmata leletek jelentős csoportjainak hunkori voltát. A hunkor a második esomópontra Párducz Mihály kutatásában. A vaskúti halmok, a Szeged-öthalmi, a malajdoki leletek, az általa is feltárt Csongrád belterületi temetők módszeres értékelése után „Az etnikai problémák a hun korszakból” témájú kismonográfiájában foglalta össze az V. sz. első felének szerteágazó régészeti-történeti kérdéseit, megnyitva a Régészeti Intézet monográfiájának új sorozatát.

A hódmezővásárhelyi Kishomokon Kovács Jenő messziről látható, fenyőfákkal díszlő tanyáján 1938-ban bontotta ki az első szkíta kori sírokat, s ez volt az életét végigkísérő harmadik nagy kutatási téma elindítója. Szenvédélyesen izgatta a sokrétű anyaggal jelentkező őslakosság temetkezése, a hódító nép hagyatékának elkülönítése, amelyre ízelítőt a Békéscsaba-Fényes feltárása adott, de választ a tápiószelei szkíta temető nagy volumenű ásatásával kapott. Nehéz kutatási körülmények között befejezte a háborúban eltűnt Bottyán Árpád által megkezdett sírmező napvilágra hozatalát, s az 555 sír jó alapot biztosított a területi egységek elkülönítésére, az egymás közti kapcsolatok kimunkálására. A munkás hétköznapiakba ünnepként robbant be a Szentcsanak-templom egyeduralkodó kocsitemetkezés meg-

találása majd több ásatási kampánnyal a 151 síros temető teljes feltárása, igen mostoha körülmények között a nagy magyar ugaron, amellyel tovább bővítette az i.e. VII–V. sz. régészeti kérdéseinek felderítését három nagyszabású feldolgozásában. Az egyes lelettipusok formátörténeti vizsgálatával mint pl. a szkítakori fémtükrök teljes leletkataszterének, az aszódí póznarúdvég-díszek keleti kapcsolatainak újszerű kimunkálásával, a korszak kimagasló leletének: az ártándi fejedelmi sírleletnek feldolgozásával eljutott a szintézishez, amelyet „Magyarország szkítakora” című doktori disszertációjában foglalt össze. Nehéz, összetett, a szakirodalomban nagyon vitatott korszak kérdéseinek összefoglalását alkotta meg, feltéve a koronát több mint 25 éve tartó szkíta kutatásaira. A kutatóárkok, felületek mellett eltöltött idő, a szorgalmas könyvtármunka, a bő intuíció eredményeképpen, ha nem is minden etnikai kérdésre, de a korra és anyagi kultúrájára teljes összefoglalást ad e kimagasló értékű mű, amely első ízben oldja meg a Kárpát-medence szkítakori csoportjainak sokrétű elemzését, keleti és nyugati kapcsolataikat.

Tudományunk sajátsága, hogy eredményeink módosulnak új leletanyag felbukkanásával, a kérdések új szempontú felvetésével. Nincsenek változatlan, örök érvényű művek, s az az igazi kutató, aki képes továbbfejleszteni önmagát. Ilyen kutató volt Párducz Mihály, aki tovább tudta vinni a témát, s bár többször gátolták kutatásában ki-kibukkanó betegségei, kitartása nem lankadt, s a szkíta telep kutatás megindításával, a vámosmikolai tenetű, a tarpai, a szurdokpüspöki, tarnabodi leletek új szempontú feldolgozásával kívánta még teljesebbé tenni a mozgalmas korszak történetét, csakúgy, mint a Kárpát-medence szkítakori problémáinak utolsó összefoglalójában, amelyben még mindig tudott újat mondani. Körünkbeli való eltávóazása ezért is olyan nagy vesztesége a magyar régészetnek.

E három fő kutatási téma mellett sokkal nagyobb kort és területet ölelt fel életműve. Banner Jánossal közösen végzett őszentiváni ásatásával és feldolgozásával, a bánáti kultúra meghatározásával örökre beírta nevét a magyar neolitikus kutatásba, csakúgy, mint a rézkor kutatásba a hódmezővásárhelyi-kotacparti rézkori temető feldolgozásával. A Bükkszentlászló-Nagysánci és a Felsőtárkány-Várhegyi földárok kutatása határozott nyeresége e nagyon elhanyagolt terület művelésének. Nevéhez fűződik Észak-Magyarország császárkori leleteinek első felvázolása. Időben a honfoglalással zárul

kutatásainak határa. Hatalmasan nagy, gazdag az az életmű, amit Párducz Mihály örökölni hagy ránk. Kegyelettel adózunk emlékének, folytatva azt a munkát, melynek eredményekben gazdag életét szentelte.

Kevesen emlékezhetnek rá, mint oktatóra, pedig kutatási eredményeire felfigyelve, fiatalon, 1941-ben magántanárává habilitálta a Szegedi Egyetem Bölcsészeti Kara, majd 1946-ban címzetes rendkívüli tanári címet kapott. Biztos tárgyismeret, a legteltesebb demonstráció jellemezte nagy gonddal tartott előadásait. A fiatal szakemberek nevelésében egyéniségének legjobban megfelelt a kötetlen foglalkozás, s ebben sokak nevelője volt. Sokunknak vezette a kezét, hogy a pályakezdés első írásai teljesebb legyenek, ne szaladjon el tollunk a hipotézisek területére, s jellegzetes kézírással beleszúrta a sorok közé mindazt, amit a témáról még tudott, adva ezt atyai segíteni akarással, a tudós fölénye nélkül. E segítség hatotta át szerkesztői munkáját az Archaeologiai Értesítő, az Acta Archaeologica hasábjain. Kevés tanítványa volt, mégis sokakat nevelt, példamutatásával, mély emberi együttérzésével, magas etikai tisztaságával.

Kiterjedt ásatási tevékenységével nagy és értékes anyaggal gyarapította múzeumainkat: a hódmezővásárhelyi, szegedi múzeumok és a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek gyarapítói között kiemelkedő szerepet játszott, de az egri, miskolci, orosházi múzeum is sokat köszönhet munkájának. Szerette az anyagot. Nehéz időben került a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának élére; a romokból kellett életet teremteni, az anyagban és a lelkekben egyaránt. Vállán nyugodott a hatalmas gyűjtemény raktárányagának első korszerű felállítása, az elődök több mint 300 ládányit kitevő ásatási anyagának leltári felszámolása, s a korai anyagi kultúra első történeti szempontú bemutatása. Peldamutatása, fokozott helytállásra készítetett, biztató szava erőnket meghaladóan serkentett, kedves mosolygása könnyűvé tette mindnyájunk számára a sokat, a nehezét. Világosan látta, hogy a korszerű munka a technikai munkatársak felkészültségén és felszereltségén alapszik, s el nem évülő érdemei vannak a korszerű restaurálás megindításában. Az ő vezetése rakta le a régészeti múzeológia alapjait a Nemzeti Múzeumban, amelyre a további, nagyobb fejlődés épülhetett.

Sohasem a vezetői beosztása miatt, hanem emberi értékeiért tisztelték közvetlen munkatársai, az egész régészeti szakterület. Emlékét, egy szerény ember nagyszerű életművét megillető tisztelettel őrizzük.

Körök József

GÉFIN GYULA

1888–1973

1973. november 10-én elhunyt dr. Géfin Gyula, Savaria–Szombathely múltjának fáradhatatlan szorgalmú, érdemdús kutatója. Géfin Gyula Bécsben szerezte meg a teológiai doktorátust, de egész életműve Szombathelyhez fűződik. Igazgatója volt a mintegy 50 000 kötetes, történelmi munkákban rendkívül gazdag szombathelyi egyházmegyei könyvtárnak és a püspöki levéltárnak, s ezáltal nagymértékű forrásanyag állott rendelkezésére, hogy szeretett városának történetét kutathassa.

Géfin Gyula számára Szombathely története az antik Savariától a XVIII. századi újjászületéséig elválaszthatatlan egységű folyamatot alkotott. Szerencsén egyesült kutatásaiban a tárgyi emlékeket vizsgáló régész és az oklevelek tanúságát kereső történész. Az antik Savaria kutatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett azáltal, hogy ő indította meg a IV. századi ún. Quirinus-bazilika (újabb vélemény szerint későantik császári palota) feltárását 1938-ban mint történész professzor a püspöki szeminárium növendékeinek segítségével. A feltárástól készített jegyzőkönyve alapvető forrás e nagyfotosságú emlék helyes értékeléséhez. Érdemét a nemzetközi tudományosság is elismerte, s a Német Régészeti Intézet levelező tagjává választotta.

Géfin Gyula tudományos munkásságának súlypontját azonban a közép- és újkori Szombathely történetének kutatása képezte, bár – mint említettük – ezek a vizsgálatai is sokban hozzájárultak az ókori Szombathely – Savaria történetének megismeréséhez. Alapvető munkája a „Szombathelyi egyházmegye története” I–III. köt. (Szombathely 1929–1935), amely kultúr-történeti szempontból is gazdag anyagot nyújt. Művészettörténeti szempontból igen fontos a „Szombathelyi székesegyház” (1. kiad: Szombathely 1943, 2. kiad: uo. 1946), amelynek jelenleg különös aktualitást ad a Maulbertsch-jubiläum.

Nagyobb munkái mellett nemcsak a helytörténeti kutatás, de részben a régészet szempontjából is jelentős a Vasi Szemlében megjelent tanulmányai, pl. „Szombathely régi látképei” (V. Sz. 1937, 281–294. l.), „Szombathely legrégibb látképei” (V. Sz. 1938, 7–15. l.), „Szombathelyi harangöntőkről” (V. Sz. 1937. 100. l.), „Csornai premontrei kanonokrend székháza” (V. Sz. 1938, 13–19/1). Középkori régészet szempontjából különös figyelmet érdemel a „Szombathely vára” (Dunántúli Szemle, 1941. 22–32, 177–189. l.).

Utolsó összefoglaló tanulmánya a Képzőművészeti

Alap kiadásában megjelent „Szombathely” (Bp. 1961) c. monográfiában a város újkori történetéről és műemlékeiről szóló gondos összefoglalás. Sajnos ez a munkája kellő méltatásban nem részesült.

Géfin Gyula tudományos munkássága csak egyik arcát mutatja be az ő gazdag alkotó egyéniségének. Ha valakire — úgy órá illik: nomen est omen. Neve ugyanis eredetileg „ajándékozott” jelent. Valóban Géfin egész élete áldozatos segítőkészség volt mindazok számára,

akik Savaria—Szombathely történetén munkálkodtak. Szerény, könyvekkel telezsúfolt Várköz utcai szobája valóságos zarándokhelye volt idős és fiatal kutatóknak egyaránt. Mindenkihez volt egy jó szava, mindenkinek nyújtott tudása gazdag kincstárából. A halkszavú, egyszerű emberből a tiszta emberszeretet, az áldozatos segítőkészség szelleme sugárzott. Órála is méltán elmondhatjuk: „... qui seminat in benedictionibus, de benedictionibus et metet”.

Kádár Zoltán

KONRAT ZIEGLER

1884—1974

Példamutató, munkás élete négy nappal 90. születésnapja előtt szakadt meg. Bár ifjúsága óta magasra ívelő pályáját a politikai események, két világháború borzalmai több ízben is megtörték, életkedvét, munkabírást mindvégig megőrizte. Huszonhárom éves kora óta részt vett az egyetemi oktatásban, nemzedékeket tanított a görög — római kultúra ismeretére, szeretetére. Kutató tehetsége korán kibontakozott, több fontos latin és görög műszövegkritikai kiadása az ő műve. Tanulmányait, cikkeit alig lehetne felsorolni, ezek nagyrészt 1909-től haláláig a Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaftban jelentek meg.

Ennek a nagyhírű, az ókori kutatók számára nélkülözhetetlen műnek, a „Pauly-Wissowa” a szerkesztését 1946-ban vette át. Ettől kezdve élete főfeladatának tekintette, hogy az 1894 óta megjelenő enciklopédiát még be is fejezhesse és ez a vágya sikerült is. A nagy mű kötetének több mint egy negyed részét ő szerkesztette és itt mutatkozott meg kiváló tudomány-szervezői tehetsége. Egy nemzetközi szerzői gárdát szervezett, hogy minden egyes címszót az általa alkalmasnak tartott kutatók írják meg. Fáradhatatlanul levelezett, buzdította, sürgette munkatársait, hogy az egyes köte-

teket minél előbb nyomdába adhassa. Nagyra becsülte a magyar kutatók munkásságát, ennek köszönhető, hogy a „Pauly-Wissowa” számos címszavát magyar szerzők írták.

K. Ziegler igen fontosnak tartotta az ókortudomány népszerűsítését is. Nemcsak több klasszikus művet fordított németre, hanem az ő kezdeményezésére, az ő szerkesztésével jelent meg a „Kleiner Pauly”, hogy az ókortudomány minél szélesebb körökben ismertté váljék.

Igazi humanista volt: ez a meggyőződése vezette a weimari köztársaság baloldali mozgalmaihoz. Hevesen harcolt a náciizmus térhódítása ellen, s ezért — midőn Hitler uralomra került — azonnal megfosztották katedrájától. Majd egy üldözött barátjának nyújtott segítségért másfél évi börtönbüntetést szenvedett, egyben megtiltották, hogy bármit is publikáljon. A háború földönfutóvá tette és csak 1946-ban jutott újból tanszékhöz a göttingeni egyetemen. Csupán élete alkonyán részesült igazán hivatalos elismerésben, kitüntetésekben.

Konrat Ziegler emlékét barátain, ismerősein kívül nagy életműve és a „Pauly-Wissowa” kötetei sokáig megőrzik.

Ürögdy György

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT

1972—73. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A Társulat legutóbbi közgyűlését 1972. március 23-án tartotta, melyen az 1971. évi működésről szóló főtárgyi beszámoló és a pénztárosi, valamint számvizsgálóbizottsági jelentés után sor került a Társulat emlékirteinek kiosztására. A választmány határozata alapján az elnökség Ipolyi-éremmel Garas Klárát, Rómer-éremmel Mozsolics Amáliát, Pasteiner-éremmel Z. Sternegg Mária, Rómer-éremmel Sz. Póczy Klárát és Trogmayer Ottót tüntette ki.

A Társulat felügyeletét ellátó Magyar Tudományos Akadémia kérésére a Társulat az 1973. évi közgyűlését elhalasztotta s így a beszámoló az 1972—73. évekről ad számot. Az 1973. évi tisztújító közgyűlés elhalasztásával az MTA korábbi határozata értelmében a Társulat vezetését továbbra is a két alelnök, Entz Géza és Fülep Ferenc látták el.

A Társulat a már hagyományos tudományos ülésszakok megrendezésével a szakterület jelentős tudomány-politikai feladatát vállalta magára. Tudományos ülésszakaink egyre inkább az egyes szakágak vitafórumaivá váltak s az ülésszakok tematikus célkitűzéseikkel jelentősen hozzájárulnak az illető tudományág fejlődéséhez. 1972-ben két régészeti és két művészettörténeti ülésszakot rendeztünk. A szentendrei ülésszakon a „Dunakanyar régészeti kutatásainak újabb eredményei” címen négy előadás hangzott el, míg az „Adatok Pannónia későrómai kori történetéhez” című tematikus konferencián hat előadó ismertette legújabb kutatási eredményeit. A művészettörténeti szakosztály konferenciáján „A magyar barokk kutatás helyzete és problémái” témakörben három előadás hangzott el, míg az „Egry

József munkássága” címen megrendezett emlékülésen négy előadó számolt be kutatásairól.

1973-ban egy-egy művészettörténeti, illetve régészeti tudományos ülésszakot rendeztünk. Az előbbin, melynek témája „Lengyel Lajos és az európai avantgarde” volt, három előadás, míg a legutóbb rendezett „A magyarországi bronzkori kronológiai és etnikai kérdései” című ülésszakon hét előadás hangzott el. A vita-ülések tematikája — mint az a felsorolásból is kiténik — egyre változatosabb lesz és legtöbbször a szó igazi értelmében vett vitaülés jellemzi azokat. A konferenciákon elhangzott előadások a legtöbb esetben az Acta kötetekben is megjelennek.

A már hagyományos ásatási beszámolókra az elmúlt két évben is sor került, melynek keretében 16 ásató számolt be legújabb feltárásainak eredményeiről. Ezek az ásatási beszámolók hű keresztmetszetet adnak a hazánkban folyó ásatási munkákról s lényegében a legfrissebb eredményekről tudósítanak.

Mindkét évben a Társulat rendezvényei közül kiemelkedő helyet foglaltak el a hagyományos vándorgyűlések, melyet 1972-ben a Vas megyei Tanács és múzeumi szervezet meghívására Szombathelyen, illetve Vas megyében rendeztünk meg. A két szekciós ülésen 12, helyi témával foglalkozó művészettörténeti és régészeti előadás hangzott el. Kirándulások keretében a megye jelentősebb műemlékeit együttesen tekintette meg a vándorgyűlés szépszájú résztvevője. Az 1973. évi békéscsabai vándorgyűlésünk vendéglátója a Békés megyei Tanács és múzeumi szervezet volt. A régészeti szekció hat előadása a most folyó megyei régészeti topográfia mun-

kálatainak eredményeiről számolt be, míg a művészettörténeti szekció előadásai Munkácsy Mihály és Orlai Petrich Soma művészetével foglalkoztak. A megye jelentősebb műemlékeinek, néprajzi emlékeinek és múzeumainak megtekintésével zárult az ugyancsak jól sikerült vándorgyűlés. A Társulat nevében ezúton mondunk ismét köszönetet a vendéglátó megyéknek és múzeumi szervezeteknek a vándorgyűlés sikeres lebonyolításáért és a szívélyes vendéglátásért.

A Társulat szokásos havi felolvasóüléseit 1972-ben hét, 1973-ban hat alkalommal rendeztük meg változatos programmal. Szakosztályi üléseket — a tudományos ülésszakok kivételével — mindössze az iparművészeti szakosztály rendezett. Az elmúlt két év programjának már a pusztá felsorolása is aktív társulati életre utal: a beszámolási időszakban tudományunk legkülönbözőbb területeiről összesen 91 előadás hangzott el a Társulat rendezvényein.

Az elmúlt időszakban Társulatunk munkájában új vonásként jelentkezett a régészeti szakosztály kezdeményezésére megindult jelentős tudományos feldolgozó munka: a magyarországi kelta corpus munkálatai, melynek szervezési és irányítási munkáit a szakosztály végzi. Az intenzív feldolgozó munka eredményeként remény

van arra, hogy a corpus első kötete már az idei évben nyomdába kerül.

Beszámolóm teljessége megköveteli, hogy megemlékezzek az elmúlt két évben tartott vezetőségi és választmányi üléseinkről is, melyeken elsősorban a Társulat terveit tárgyaltuk meg.

Szomorú kötelességnek teszek eleget, amikor a Társulat újabban elhunyt tagjairól emlékezek meg. Két tiszteletbeli tagunk, Csatkai Endre és Géfin Gyula, a Társulat volt főtíkája, Horváth Tibor, valamint Bakó Győző, Kosztka Gusztáv és Lajta Edit tagtársaink távoztak közülünk. Emléküket kegyelettel őrizzük.

Beszámolóm végén a Társulat 1974. évi terveiből emelnék ki néhány említésreméltót. További két tudományos ülésszak — egy művészettörténeti és egy régészeti — megrendezésével a már állandó jellegűvé vált vitafórumunk hagyományait kívánjuk folytatni. Jelentős és gazdag programot ígér idei vándorgyűlésünk is, melyre Nógrád megyében kerül sor. Az évi ásatási beszámolók, a szokásos havi felolvasó ülések, szakosztály-ülések és a kelta corpus első kötetének befejező és második kötetének előkészítő munkálatai szerepelnek többek közt idei terveinkben.

Soproni Sándor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1973. ÉVBEN

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti szakosztályának munkáját 1973-ban is az évek során kialakított program határozta meg: a két jelentős ülésszak, a tavaszi ásatási beszámoló és az őszi tematikus vitaülés fogta keretbe a szakosztályi előadásokat. Az ásatási beszámolón nyolc előadás hangzott el, az 1972-es év fontosabb feltárásairól. Az őszi tudományos ülésszak „A magyarországi bronzkor kronológiai és etnikai kérdései” problémakört vizsgálta. A téma vezérfonalát a két vitaindító előadás jelentette. Meghatározott tematika jellemezte a vándorgyűlés régészeti programját is: a Békéscsabán rendezett ülésszak a régészeti topográfia eredményeit összegezte. A havonta tartott felolvasó üléseken nemcsak régészeti, hanem a társ-tudományok régészeti szempontból jelentős eredményei, zoológiai és természettudományi témák is helyet kaptak.

Folytatódott és jelentősen előrehaladt a közöletlen kelta leletanyag corpusának a Társulat keretében folyó szervező munkája. Az érintett megyei múzeumok támogatásával elkészültek az első kötet rajzos táblái, főként a dunántúli múzeumokban őrzött, közöletlen Komárom, Győr-Sopron, Baranya, Fejér megye leletanyagáról. Megkezdődött a Veszprém, Zala, Nógrád, Békés megyében, ill. a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött anyag felvétele, és előzetes megállapodás született Hajdú-Bihar és Békés megye anyagának rajzolásáról.

Havi felolvasó ülések

Január 29. Bökönyi Sándor; Zoológiai és gazdaságtörténeti vizsgálatok közel-keleti korai neolitikus lelőhelyeken.

Február 12. Dávid Katalin; Elpusztult emlékek rekonstrukciója a középkori Csanád vármegye területén.

Március 30. Duma György; Gabonaanyagokkal készült római mészkövakolatok és továbbélésük Magyarországon.

Október 30. Mócsy András; Zala megye római kori kutatásának újabb eredményei.

December 6. Szilágyi János György; Egy etruszk vázafestő élete.

Szakosztályi ülések

Beszámoló az 1972. év fontosabb ásatásairól (május 11.)

Kovács Tibor; Tiszafüred, bronzkori temetők.

Kalicz Nándor; Aszód, későneolitikus telep és temető.

Wellner István; Az aquincumi canabae északi részében végzett újabb ásatások.

Kiss Attila; Kölked-Feketekapu, avarkori telep. Nováki Gyula; Hont, Ispánsági vár (X–XI. század).

Bodor Imre; Hidegség, román kori templom.

H. Gyürky Katalin; Budapest (Hess András tér 2.). budai domokos kolostor.

Zolnay László; Budapest (Budakeszi ú. 93.), pálos kolostor.

A békéscsabai vándorgyűlés régészeti előadásai (május 31.)

— A régészeti topográfia Békés megyei munkálatainak eddigi eredményei —

Ecsedy István; A tiszántúli rézkor keleti kapcsolatairól.

Hegedűs Katalin; Az alföldi telekekről.

Maráz Borbála; Délkelet-Magyarország késő vas-korának kronológiai problémái.

Fodor István; Árpád kori cserépüstjeink származása és őstörténeti vonatkozása.

Tudományos ülésszak

— A magyarországi bronzkor etnikai és kronológiai kérdései — (december 17)

Elnöki megnyitó: Fülep Ferenc

Vitavezető: Kalicz Nándor

Ecsedy István; Korai bronzkorunk sztyeppeire eredetű elemeinek néhány problémája.

Bóna István; A délkelet-európai népek szerepe a magyarországi bronzkor kialakulásában.

Schreiber Rózsa; A korai bronzkor kronológiai problémái Budapesten és a Dunántúlon.

Kovács Tibor; A középső és a későbronzkor kor-szakváltásának kronológiai, etnikai kérdései.

Mozsolics Amália; Adatok Magyarország későbronz-kori időrendjéhez.

Köszegi Frigyes; A nyugat-magyarországi késő-bronzkor etnikai kérdései

Kemenzei Tibor; A bronzkor végének történeti, időrendi kérdései Kelet-Magyarországon.

F. Petres Éva

1. Budapest XXI., (Csepel) *Hollandi u. 33/b (V)*.

Hier ist bei der Sandgewinnung das mehrere Meter dicke Niveau einer mit Sand bedeckten frühbronzezeitlichen Siedlung ans Tageslicht gekommen. Deshalb haben wir den zugänglichen Teil der Siedlung durch eine Rettungsgrabung erschlossen. Auf einer Fläche von etwa 280 m² wurden 23 kleinere oder größere, annähernd zylindrische Gruben mit flachem Boden freigelegt. Der Großteil der Gruben enthielt Siedlungsabfälle. Die Menge der ans Tageslicht geförderten Keramik wurde von der Menge der Tierknochen übertroffen. Zwischen den Funden kamen Fragmente von verzierten Glockengefäßen, Knochen- und Geweihwerkzeuge, retuschierte Steingeräte (auch Pfeilspitzen), ferner 5 Kupferstichel zum Vorschein.

Zwei Gruben dürften von den übrigen abweichend von rituellem oder Opfercharakter gewesen sein. Dies betonen die am Boden der Grube untergebrachten Gefäße, Stein- und Geweihwerkzeuge, die man mit einer Lehmschicht überzogen hatte. Aus der einen Schicht kamen mehrere Mahlsteine hervor. In der Füllerde einer jeden Grube wurden auch sehr viele Holzkohlenreste gefunden. Im erschlossenen Teil konnten in zwei Gruppen viele Pfahlöcher beobachtet werden. Diese bilden aber keine regelmässige Form. Die Funde gehören in den Kreis der Glockenbecher-Csepel-Kultur.

Etwa 500 m nördlich vom oben erwähnten Fundort wurde zur Zeit unserer Rettungsgrabung auch auf dem Grundstück *Hollandi u. 9*. Sand gefördert und auch dort wurden die an die Oberfläche tretenden drei Gruben erschlossen. Die Funde stimmen mit dem Material des Fundorts *Hollandi u. 33/b* überein.

An der Ausgrabung nahmen Sándor Bökönyi und Pál Kriván teil.

Rózsa Schreiber

2. Budapest XXII., *Budatétény, Növény u. 2. (V)*. Im Jahre 1973 haben wir die Erschließung des auf dem Gelände des Forschungsinstitutes für Gartenbau ans Tageslicht gekommenen früh- und mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. In diesem Jahr wurden weitere 28 Brandgräber geborgen, die zum Teil der Nagyrév-Kultur angehörende, zum Teil in die Vátia-Kultur einreihbare Urnenbestattungen enthalten.

Frigyes Kőszegi

Endrőd-Kocsorhegy (Kom. Békés, Kr. Szarvas), s. Nr. 27.

Felgyő (Kom. Csongrád, Kr. Szentés), s. Nr. 39.

3. *Gyoma–Egei halom* (Kom. Békés, Kr. Szarvas) (III). In dem um den Kurgan, namens Egei halom gelegenen Gräberfeld haben wir insgesamt 65 Gräber freigelegt; von diesen waren 22 keltische und 43 sarmatische Gräber. Gleichzeitig gelang es den Teil des Gräberfeldes mit LT-Bestattungen von N, O und W zu umgrenzen, infolgedessen festgestellt werden konnte, daß sich die keltischen Gräber nur auf den mittleren, höchsten Teil der inselartigen Erhöhung erstreckt haben.

Zweidrittel der einheitlich N-S-orientierten keltischen Gräber waren Brandgräber, die übrigen hingegen Skelettgräber. Unter ihnen stießen wir bei 8 Bestattungen auf früheisenzeitliche Überlieferungen.

Die im Bereich des Fundortes erschlossene frühbronzezeitliche Siedlung kann laut Bezeugung der zum Vorschein gekommenen Fundobjekte, als Ergebnis einer Streusiedlung oder nur kurze Zeit andauernden Ansiedlung betrachtet werden. Aufgrund der großen Menge der mit Besenstrichen geraushten Scherben, der sich verdickenden Randfragmente und einer charakteristisch verzierten Schüssel kann der Fundort in die Zóker Kultur eingereiht werden.

Borbála Maráz

4. *Igar-Vámpusztá-Galástya* (Kom. Fejér, Kr. Sár-bogárd) (XXXVI). Im Erschließungsprogramm der befestigten Siedlungen der Vátia-Kultur wurde die Ausgrabung des entlang der SW-Gemarkung des Stammesgebietes der Kultur dahinziehenden, aus dem Überschwemmungsgebiet des Sió sich erhebenden Siedlung fortgesetzt.

Die Zielsetzung der Erschließung war, um durch Freilegung eines größeren zusammenhängenden Gebietes die stratigraphischen Verhältnisse genauer zu klären und die über auswertbare Grundrisseverfügenden Erscheinungen zu umreißen.

Im Bereich der sog. »Großen Burg« konnten zwei bestimmte Vátia-Perioden beobachtet werden, in die in der Endperiode der Siedlung mit typischem Fundmaterial zur Kozsider-Periode gehörende Gruben eingegraben wurden.

Wir haben auch mit der vollkommenen Freilegung zweier großer Gebäude mit öfters erneutem Fußbodenbelag begonnen.

Unter den Schichten der Vátia-Kultur kamen – mit einer entschieden wahrnehmbaren Unterbrechung – zur älteren Periode der Nagyrév-Kultur gehörende Gruben zur Erschließung. Die Freilegung wird 1974 fortgesetzt.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Klára L. Szabó teil.

Éva F. Petres–Gábor Bándi–Tibor Kovács

5. *Jászdózsa-Kápolnahalom* (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény) (XXXVIII). Die 1966 begonnene bronzezeitliche Siedlungsausgrabung wurde 1973 im Rahmen eines in mehreren Richtungen unternommenen Programms fortgesetzt.

Der 1966 begonnenen Profierreihe der Siedlung haben wir noch ein 12,5 × 6 m großes Profil angeschlossen. In der oberen Schicht der Siedlung wurden in den sich den vorangehenden Jahren anschließenden Niveaus neuere kleinere (5,5 × 6 m) Hausfundamente freigelegt. Wegen der die oberen Schichten störenden mittelalterlichen Gräber sind drei Gebäudereste ungestört geblieben.

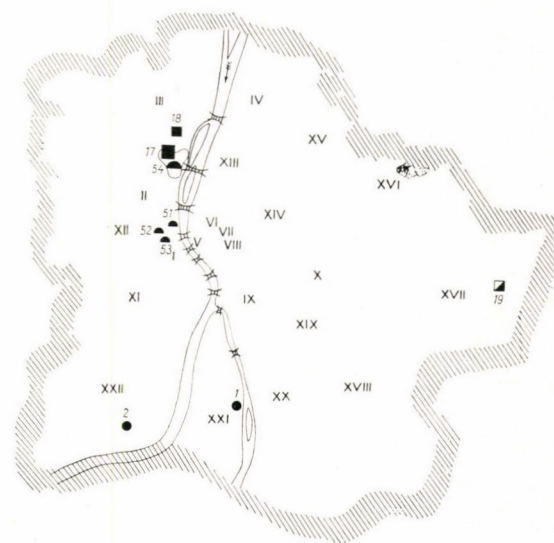
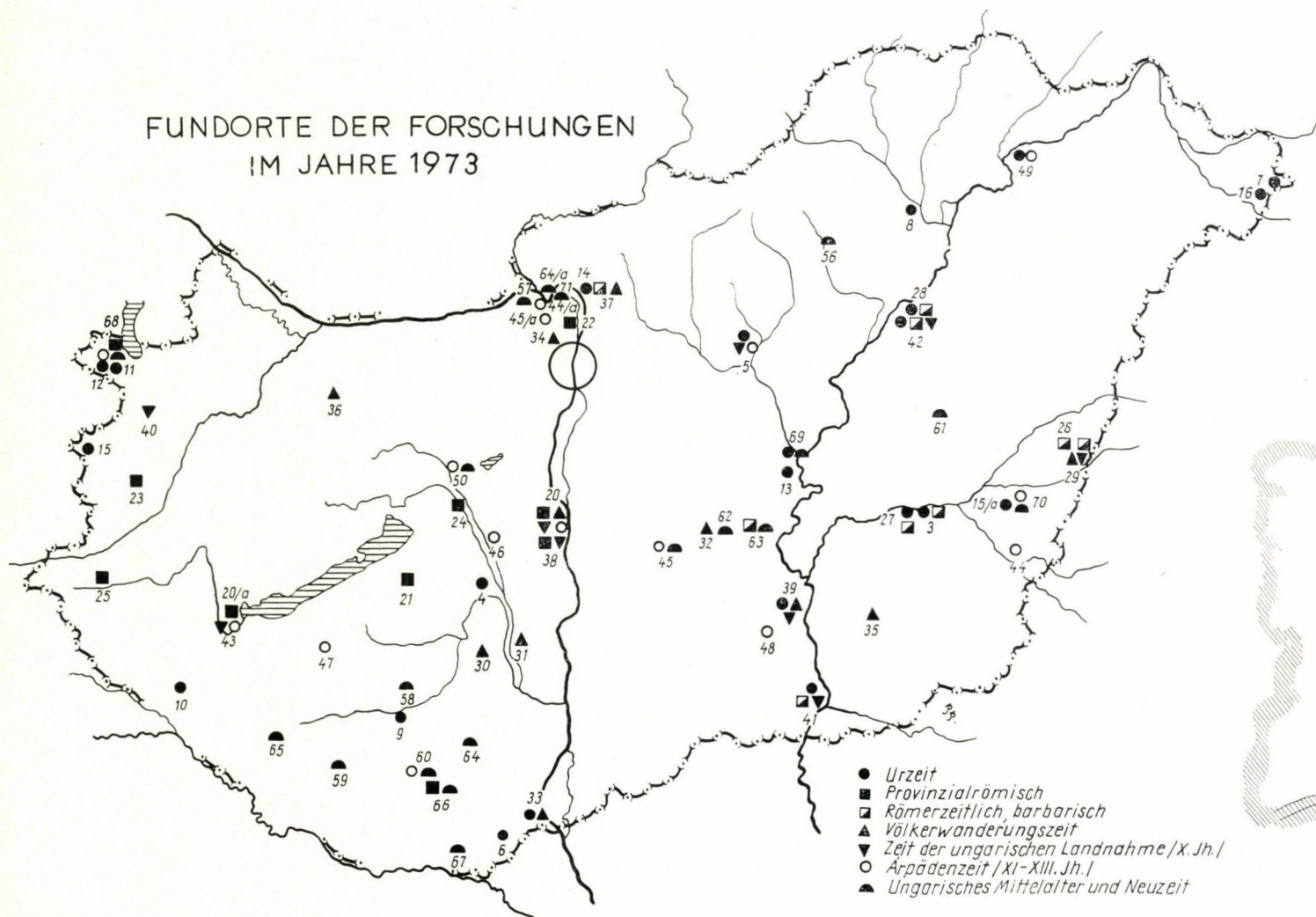
In die die mittlere Schicht der Siedlung bildende Füzesabony-Kultur können 4 weitere Hausfundamente gereiht werden: siedlungsgeschichtlich als wichtig ist die auf die bisherige NO-SW-Richtung senkrechte SO-NW-Orientierung hervorzuheben. Die Abweichung begründet die Gestaltung des Plateaus des Hügels. Die 6,5 × 10–11 m großen Hausfundamente sind von den früher erschlossenen Häusern durch schmale »Gäßchen« getrennt.

Die untere Schicht des Tells bilden 6 in die Hatvan-Kultur reihbare, aufeinandergebaute Hausfundamente. Die Häuser konnten trotz der mehrere Jahre anhaltenden Arbeit nicht in ihrer vollen Länge erschlossen werden – ihr Ende war selbst bei 12 m nicht zu sehen. Auf der freigelegten Oberfläche beträgt die volle Breite der Häuser 6 m bzw. in den unteren Schichten 4,5 m. Auf den Oberflächen zeigten sich beiderseits der in voller Breite freigelegten Häuser parallel die Seiten der benachbarten Gebäude, mit dazwischen liegendem breitem »Straßen« – Abschnitt.

Auf der Siedlung können innerhalb der 570 cm dicken Kulturschicht 18 aufeinandergeschichtete Niveaus abgesondert werden. Das Fundmaterial läßt sich in drei Kulturen: in die Hatvan-, Füzesabony- und früh- bzw. spätbronzezeitliche Kultur einreihen.

Bei den Siedlungsausgrabungsarbeiten wurde der Wall der befestigten Siedlung durchschnitten; der Wallgraben ist etwa 11 m breit und 5 m tief – seine Bauzeit fällt auf die Periode der Hatvan-Kultur. Mit Hilfe eines Suchgrabens wurde außer den bereits bekannten Gräber-

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1973

Les sites des fouilles de 1973. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de «l'époque des Romains en territoire barbare», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de «l'époque de la conquête hongroise» (X. siècle) marqués par un triangle renversé. Sites de l'époque arpadienne (XI-XIII. siècle) marqués par un cercle blanc. Sites du moyen âge hongrois et de l'époque recent marqués par un demi cercle

feldabschnitten der Hatvan-Kultur die Stelle des Gräberfeldes der Füzesabony-Kultur festgestellt. Ebenfalls mit einem Suchgraben wurde auf der den Hügel umgebenden äußeren Siedlung eine Probegrabung durchgeführt.

Die mit der Freilegung der bronzezeitlichen Siedlung parallel vor sich gehende Erschließung der Kirchenfundamente und des Friedhofes aus dem Mittelalter hat I. Bóna durchgeführt, die Freilegung der Kirchenfundamente wurde beendet, die Erschließung des landnahme- und árpádenzeitlichen Gräberfeldes befindet sich im Gange.

Mitarbeiter der Ausgrabung: István Bóna. Teilnehmer an der Ausgrabung waren die Archäologen bzw. Studenten: Katalin Hegedűs, Jolán B. Horváth, Marietta R. Csányi, Judit Antoni, Mária Fekete, Klára Kővári, Ferenc Horváth, Márta Máthé sowie die Restauratoren Mária Horváth und József Tóth.

Ilona Stanczik

Kölked-Feketekapu (Kom. Baranya, Kr. Mohács), s. Nr. 33.

6. *Márok-Pusztá földek* (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (XXVI). Im Mai 1973 lieferte Sándor Lengyel (Márok, Kossuth Lajos u. 117) einen beim Pflügen zum Vorschein gekommenen, 55 kg wiegenden, in einem Gefäß verborgenen früheisenzeitlichen Schatzfund in das Janus Pannonius-Museum zu Pécs ein. Einige Reststücke des Fundes wurden mit E. Tóth (UngNatMus) mit dem Metallsuchgerät eingesammelt.

Attila Kiss

7. *Méhtelek-Nádas* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Csenger) (XXIV). Bei den Erdarbeiten des zwischen den Flüssen Szamos und Tur gebauten Gefährdeiches wurde eine neolithische Siedlung gestört. Durch eine in zwei Abschnitten durchgeführte Rettungsgrabung haben wir den zugänglichen Teil der Siedlung erschlossen. Der Fundort befindet sich beiderseits des Deiches in der Nähe des Südrandes der Ortschaft Méhtelek. Es wurden 2 größere Grubensysteme und 5 kleinere Gruben freigelegt. Der überwiegende Teil des Fundmaterials befand sich in den beiden großen Grubensystemen. Die Funde bilden eine örtliche Gruppe der Körös-Kultur, die mit Transsilvanien in Beziehung gestanden haben dürfte. Außer dem reichen keramischen Material sind noch 60 Idole bzw. Idolbruchstücke zu erwähnen, die außer den für die Körös-Kultur charakteristischen Typen auch eigenartige örtliche Typen enthalten. Sehr reich war das Steingerätematerial, es kamen mehrere tausend Geräte, Absplisse und Nuklei zum Vorschein. Der überwiegende Teil der Steingeräte ist aus Obsidian. Die Bewohner der kleinen Siedlung zogen aus Siebenbürgen wahrscheinlich um sich Obsidian zu verschaffen, in nördlicher Richtung das Szamostal aufwärts. Im Fundmaterial erschienen auch die in Richtung der Linearkeramik zeigenden frühesten Elemente.

Nándor Kalicz

8. *Muki-Kocsmadomb* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (XVII). Die Freilegung des keltisch-skythischen Gräberfeldes an der Fundstätte Kossuth u. 12 wurde fortgesetzt. Es wurden 1 Skelettgrab und 6 Brandgräber erschlossen, so sind aus dem Gräberfeld insgesamt 44 Gräber bekannt. Von den zutage geförderten keramischen und metallenen Beigaben ist ein skythischer, tordierter, vergoldeter Bronzereifen beachtenswert. Aufgrund des Fundkomplexes kann auch dieser Teil des Gräberfeldes auf den Beginn der LT/C-Periode datiert werden.

Auf dem freigelegten Gelände waren auch kupferzeitliche Gefäßfragmente und Absplisse verstreut zu finden.

Magdolna Hellebrandt

9. *Nagyberki* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (IV). Von den Hügeln von Szalacsapuszta wurden zwei freigelegt. In beiden wurden Brandgräber gefunden. Die

Brandreste lagen in einer Holzkohlen enthaltenden aschigen Schicht samt keramischen Fragmenten am unteren Teil der Hügel. Metallgegenstände gab es nur wenige, es kamen bloß einige Bronzeknöpfe, Knöpfe und Eisenreifen zum Vorschein. Vom keramischen Material treten rote, schwarze, mit geometrischen Mustern verzierte Stücke hervor. Die Bestattungen stammen aus der Hallstatt/C-Periode.

Tibor Kemenczei

10. *Nagykanizsa-Sánc* (Kom. Zala) (XX). Auf dem sich am Ostrand der Stadt weit erstreckenden niedrigen Hügelrücken kamen anlässlich einer im Jahre 1971 durchgeführten Probegrabung aus mehreren großen Gruben Denkmäler der I. Phase der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe zum Vorschein.

1973 machten die in der Nähe im Gang befindlichen Arbeiten an einem Wasserspeicher am südlichen Teil des Hügels die Durchführung einer kleineren Rettungsgrabung nötig. Auf einer 150 m² großen Fläche fanden wir nur zwei kleine Gruben. Aus der einen Grube wurden nur wenige Funde der I. Phase der Balaton-Gruppe zutage gefördert. Die andere kleine Grube bestand aus zwei Teilen. Einem tieferen, bienenkorbähnlichen Grubenteil schloß sich ein nicht so tiefer, zylindrischer an. Die in der bienenkorbähnlichen Grube angetroffenen Funde vertraten einheitlich die II.—III. Phase der Balaton-Gruppe. Charakteristisch ist für sie die Stichbandverzierung. Beachtenswert ist ein länglicher Tonsstempel mit Stichbandverzierung.

Nándor Kalicz

11. *Sopron-Bécsi domb* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Wir begannen mit der Ausgrabung nach einer vorangehenden, aufgrund der Schichtlinien erfolgten Vermessung des nördlich von der Stadt gelegenen, aus der Literatur gut bekannten frühkeltischen Fundortes. Die Zielsetzung dieser Arbeit war, die Stelle der am Ende des vergangenen Jahrhunderts zum Vorschein gekommenen Gräber zu fixieren und die Fundstätten zu authentisieren. Es wurde festgestellt, daß die Funde aus zwei, sich topographisch absondernden Grabgruppen herrühren, von denen die eine aus der La Tène/B-Periode stammt, während die andere jünger ist und ihre Belegzeit bestimmt auch auf die La Tène/C-Periode übergreift. Mit Hilfe unserer Suchgräben gelang es den Rand des früheren Gräberfeldes zu bestimmen. Neuere Gräber konnten nicht gefunden werden.

Erzsébet Jerem

12. *Sopron-Várhely oder Burgstall* (Kom. Győr-Sopron) (XXXIX). Die Ausgrabung wurde 1973 im Rahmen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, vor allem auf der Siedlung und in dem zu dieser gehörenden Wallsystem durchgeführt. Aufgrund der in der Füllerde des Hauptwalles zutage geförderten Funde konnte beim Durchschneiden des Walles festgestellt werden, daß die Anfänge des allgemein bekannten Fundortes der Hallstatt/C-Periode am Burgstall bis an das Ende der HB-Periode zurückreichen. Mit dem Durchschneiden des Hauptwalles wurde die Bauweise des mit Stein- und Holzkonstruktionen verstärkten Erdwalles sowie seine Bauzeit — die HC-Periode — geklärt. Den vor dem Hauptwall in SW-Richtung verlaufenden Vorwall datieren die in der Aufschüttung gefundenen Gefäßfragmente auf die LT/D-Periode. Es wurden auch im Inneren der Siedlung Ausgrabungen vorgenommen, wo mit der Freilegung von zwei hallstattzeitlichen Bauten begonnen wurde, deren endgültige Erschließung in das Jahr 1974 hinüberreicht. In dem einen Haus mit Pfahlbaukonstruktion wurden neben der Herdstelle unter den Gefäßfragmenten und Tierknochen Feuerhundestücke gefunden. Dieses Haus wurde von einer keltischen Grube abgeschnitten.

Aus dem zur Siedlung gehörenden hallstattzeitlichen Gräberfeld erschließen wir zwei Hügelgräber. In dem eine (Hügel Nr. 170) kamen auch Fragmente einer Urne mit Figurendarstellung zum Vorschein. Auf dieser ist eine

Reihe von Vögeln und eine weibliche Figur mit oranger Handbewegung sichtbar. Aus dem anderen, größeren Hügelgrab kam eine große Anzahl von Gefäßen hervor. Während der ganzen Zeit der Ausgrabung nahm an der Arbeit János Makkay und eine kürzere Zeit Erzsébet Jerem teil. Im Rahmen einer internationalen Zusammenarbeit beteiligten sich an der Arbeit noch A. Ohrenberger (Eisenstadt) und H. Melicher (Wien).¹

Erzsébet Patek

Szeged-Algyó, 258. sz. kútkörzet (Kom. Csongrád), s. Nr. 41.

Szolnok-Vár (Gutenberg tér 4), s. Nr. 69.

Tiszafüred-Nagykenderföldek (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred), s. Nr. 28.

Tiszafüred-Nagykenderföldek (Kom. Szolnok, Kr. Tiszfüred), s. Nr. 42.

13. *Tószeg-Laposhalom* (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) (XXXVIII). Nach einer acht Jahre in Anspruch nehmenden grabungsmethodischen Vorbereitung ging der Lehrstuhl für Archäologie der Eötvös-Loránd-Universität und das Damjanich-János-Museum zu Szolnok heran, um mit Hilfe einer neuen Methode durch hange-machte Kontrollgrabung über die Siedlungsverhältnisse des berühmten Laposhalom ein Bild zu gewinnen.

Die neue 8 × 4 m-Grundfläche umfassende Ausgrabung ist nicht die Fortsetzung der früheren (1906–1949) Grabungen, sondern wurde auf dem höchsten Punkt des SW-Hanges des inzwischen größtenteils abgetragenen Hügels durchgeführt. Die Arbeiten des Jahres 1973 haben bis einer Tiefe von etwa 220–230 cm acht Siedlungsschichten freigelegt. Die vollständige Erschließung der tiefer gelegenen Schichten wird die Aufgabe der nächsten Kampagne sein.

Siedlungsgeschichtlich — d. h. die Richtung, Struktur der auf der Siedlung untereinander liegenden Häuser sowie das Maß und die Richtung der die Häuser trennenden Straßen und Plätze in Betracht gezogen — gehörten Schicht I und II zusammen. Sein Material ist entschieden in die „Koszider-Periode“ zu reihen.

Die ebenfalls zusammengehörende III. (80 cm) und IV. (103 cm) Schicht ist auf einer Zerstörungsschicht entstanden und fiel einer Feuerbrunst zum Opfer. Zwischen ihren Hausresten lief eine 120 cm breite Gasse in NS-Richtung. Auf dem Fußbodenbelag des 2. Hauses der III. Schicht kamen nebeneinander bedeutende Reste je eines rechteckförmigen und runden Herdstelle zum Vorschein. Die Siedlungsperiode datieren die Funde von Typ Füzesabony/C und Vátya/III eindeutig auf die mittlere Bronzezeit/III. In der folgenden zusammenhängenden Siedlungsperiode ändert sich die Struktur der Siedlung in den Schichten Va (126 cm), Vb (142 cm) und VI. (158 cm) — die frühere Straße erweiterte sich zu einem „Platz“. Die kulturelle Einreihung der Periode ist vorläufig noch nicht geklärt, die transdanubischen Gefäßfragmente mit Kalkinkrustation sowie die charakteristischen Gefäße von Typ Szőreg 3 und 4 legen jedoch ihre Zeit auf die 2. bzw. 2/3. Phase der mittleren Bronzezeit fest.

Die Richtung und Struktur der Häuser (ihre Ränder bezeichnet ein gestampfter Lehmstreifen) ändert sich wieder in der VII. (200 cm) und VIII. (230 cm) Schicht. In beiden Schichten sind die Häuser voneinander von einer in NO-SW-Richtung verlaufenden 300–320 cm breiten Straße getrennt.

Das Material der VII. Schicht gehört in die retardierende Hatvan-Kultur von Szelevény-Typ, die sich ohne Brechung aus der in der VIII. Schicht zuerst erscheinenden klassischen Späthatvan-Kultur entwickelt hat.

Noch als Ausgrabungsleiterin war: Ilona Stanczik tätig. Mitarbeiter waren: die Restauratoren Marietta R. Csányi und József Tóth (Museum von Szolnok), der Universitätsassistent Gábor Vékony (ELTE) und die Studenten Pál Raczky, Ferenc Losits, Vajk Cserményi

¹ Vorbericht: Patek E., Soproni Szemle, Bd. 1974 (im Druck)

und Judit Antoni sowie Jolán B. Horváth (Museum von Dunaújváros).

István Bóna

14. *Vác-Schottergrube* (Kom. Pest, Kr. Vác) (XLIV). Die Ausgrabung befindet sich seit 1969 ohne Unterbrechungen im Gange. Bisher wurden 46 keltische Gräber erschlossen. Im Jahre 1973 wurden 3 Skelett- und 4 Brandgräber gefunden. Aufgrund der zum Vorschein gekommenen Waffen, Schmucksachen und keramischen Beigaben kann die Zeit des Gräberfeldes auf den Ausgang des LT/C gesetzt werden.

An der Ausgrabung nahm der Student Béla Szabó teil.

Sarolta Tettamanti—Magdolna Hellebrandt

15. *Velem-Szentvid* (Kom. Vas, Kr. Szombathely) (XXXIX). Die Vorbereitung der systematischen Erschließung des seit Jahrzehnten bekannten spätbronze- und eisenzeitlichen Fundortes begann im Jahre 1972.

Das Ziel der Erschließungen im Jahre 1973 war die Untersuchung der Struktur der einanderfolgenden künstlichen Terrassen und aufgrund der spätbronze- und eisenzeitlichen alten Funde die zeitliche Einordnung der Terrasse in eine Periode, der Beginn der Klärung der Periodisationsfragen.

Aufgrund der Erschließung des Jahres 1973 kann festgestellt werden, daß die charakteristische Struktur der auf dem Szentvid-Berg erbauten terrassenartigen Siedlung, die Ausbildung der Terrassen mit großer Wahrscheinlichkeit aus der Spätbronzezeit stammen dürfte. Auf dem erschlossenen Gebiet war die Hallstatt-Zeit und die keltische Periode vorläufig nur mit sekundären bzw. tertiären, die Siedlungsstruktur nicht berührenden Erscheinungen vertreten.

Die sich auf die vollständige Siedlung erstreckenden strukturellen Untersuchungen und die größere, zusammenhängende Flächen berührenden Erschließungen werden 1974 und in den folgenden Jahren fortgesetzt.

Die Mitglieder des die Erschließung durchführenden und bearbeitenden Arbeitskollektivs sind: Gábor Bándi, Miklós Szabó, Mária Fekete, Erzsébet Marton. An der Ausgrabung haben die Studenten: Judit Antoni, Vajk Cserményi, Klára Kóvári und Klára L. Szabó teilgenommen.

Gábor Bándi

15/a. *Vésztfő-Mágori halom* (Kom. Békés, Kr. Szeghalom) (XXXV). In der zweiten Ausgrabungssaison haben wir die Vertiefung der 1972 begonnenen I. und II. Fläche fortgesetzt. Östlich von diesen Flächen (zwischen dem I. und II. Suchgraben von Irén Juhász) haben wir eine neue Grabungsfläche eröffnet: die III. Fläche. Die auf dem W-Hang des nördlichen Hügels eröffnete 4 × 6 m große Sonde bildet die IV. Fläche.

I. *Fläche*: unter dem 1972 freigelegten Haus von Szakálhát wurde bei der Vertiefung kein neueres Haus gefunden. Die Kulturschicht hat eine hufeisenförmige freie Herdgrube bzw. einige m²-Fläche mit Holzkohlen-Muschelresten enthalten. Die Färbung des Bodens hat sich wegen des höheren Raseneisengehaltes von Schwarzgrau auf Bräunlichgelb geändert. In den bräunlichen Mergel waren zwei (73/1 und 73/2) Gruben eingetieft. Die erreichten größten Tiefen bilden zugleich das Niveau der Jungfernerde, NO-Ecke — 555 cm, NW-Ecke — 514 cm

II. *Fläche*: bei der Vertiefung der im vorigen Jahr aufgelassenen Fläche haben wir im Prä-Theiß-Niveau die SW-Ecke eines dreimal nacheinander erneuten Hauses freigelegt. Sein »warmer Fußboden« besteht aus gelbem, gestampftem Lehm, den man auf einen etwa 20 cm dicken, gräulichschwarzen, gestampften Lehmgrund (»kalter Fußboden«) aufgetragen hat. Das Haus dürfte, aus den Resten geurteilt, ein Stampfbau gewesen sein; an der einen Seite wurde die Mauer zwischen die in waagrecht gelegte Balken eingezapften Pfähle gestampft, an der anderen Seite dienten palisadenartig in die Erde getriebene Bretter als festes Gerippe der Mauer. Das

Erscheinungsniveau des Hauses: NO-Ecke — 402 cm, NW-Ecke — 379 cm.

Das W von der Hausecke gefundene neue Sarggrab Nr. 16 kann in die Theiß-Kultur gereiht werden. Die bei der NO-Ecke der Fläche gemessene Jungfernerde haben wir in — 550 cm-Tiefe erreicht.

III. Fläche: in der Fläche haben wir mit dem dazwischen liegenden schmalen Gäßchen zwei Hausteile der Kultur von Gyulavarsánd freigelegt. Der Fußboden wurde von Gruben in Teile geteilt. Die Stampfmauern waren durch einst senkrecht eingesetzten Pfahlreihen befestigt. Niveautiefe: NO-Ecke — 153 cm, NW-Ecke — 135 cm.

Unter den bronzezeitlichen Schichten folgte eine mehr, als 1 m dicke, in die Kultur von Tiszapolgár reihbare kupferzeitliche Siedlungsschicht. In — 240 cm-Tiefe haben wir — bei den NO-Ecken gemessen — die rotgebrannten Reste von 3 Häusern, mit zwischen den viereckigen Ruinenflecken liegenden schmalen Gäßchen beobachtet. Das Fundmaterial bietet auch zur inneren Periodisation eine Möglichkeit, da man nämlich in die Hausreste spätere Kinderbestattungen ebenfalls aus der Kultur von Tiszapolgár vollzogen hat. Das eine oder andere Grab hebt sich mit seinem reichen Fundmaterial hervor. Z. B. befanden sich in den 20 Gräbern 12 Gefäßbeigaben, unter ihnen 2 weißbemalte Gefäße von Kistrépart-Typ: ein Becher und eine Hohlfußschüssel. In Grab Nr. 21 waren 8 Gefäße und ein aus Kupferdraht gedrehter Armring. Ah einem Teil der Skelette konnten wir einen aus der Fäule irgendeines weißlich-grauen organischen Stoffes herrührenden Belag beobachten, der von den Resten der einstigen Totentücher zurückgeblieben sein dürfte. Nach dem Erreichen des Siedlungsniveaus der Theiß-Kultur, haben wir die Vertiefung der III. Fläche abgebrochen.

IV. Fläche: die 4 × 6 m große Fläche hat in Superposition zwei Hausteile der Kultur von Gyulavarsánd ergeben. Das Fundmaterial des von oben gerechneten zweiten bronzezeitlichen Wohnhausteiles war reich. Der mit gut erhaltenen Binsenteppich bezogenen Fußboden war von rezenten Eingrabungen und einer Grube der Spätphase der Kultur von Gyulavarsánd (73/5) gestört. Die Ruinenreste über den Fußboden enthielten mehrere Kilogramme Pflanzensamen, größtenteils Weizen.

Unter den Schichten der Kultur von Gyulavarsánd folgte eine Siedlungsschicht der Kultur von Tiszapolgár. In der an Keramikfragmenten und Tierknochen reichen Schicht konnten Siedlungerscheinungen: Häuser, Gruben nicht gefunden werden. Ähnlich der III. Fläche waren auch hier in die Siedlungsschicht von Tiszapolgár Kindergräber derselben Kultur eingetieft. Von den erschlossenen Kindergräbern hebt sich das Grab Nr. 28 mit seinem reichen Fundmaterial hervor. Vor dem auf der linken Seite liegenden Höckerskelett wurden die aus 9 Gefäßen bestehenden Beigaben in einem Halbbogen gestellt. Auf dem Becken des Skeletts konnte ein aus scheibenförmigen Marmorperlen gezogener Gürtel beobachtet werden. Auf den Beigaben bzw. Skelet-Teilen lagen vermoderte Holzreste von unregelmäßig laufenden Fasern. Diese dürften die Teile der auf die Öffnung des Grabes gelegten und später eingestürzten Bretter gewesen sein. Aus den Pflanzenfasern, die sich an die Knochen hafteten, geschlossen, dürfte die Leiche bei der Bestattung in eine Matte gewickelt worden sein.

Auf dem Niveau der Theiß-Kultur stießen wir auf eine neue Siedlungerscheinung, nämlich auf die Trümmer eines Hauses. Unter der Ruinenschicht legten wir in — 477 cm Tiefe einen Komplex von Opfergegenständen frei: einen verzierten Altar, einen Deckel mit stilisierten tierkopfförmigem Griff, darunter eine Schüssel, zwei Flaschen mit zylindrischem Hals und ein dreihenkliges, rundes, dickwandiges Vorratsgefäß. Auf den Gegenständen des Kultkomplexes bzw. in deren Umgebung lagen verbrannte Tierknochenfragmente, zu denen noch 3 Steinmeißel und 1 Kies gehören.

Innerhalb der Fläche liegt nur ein Teil des Hauses, die Trümmer reichen in allen vier Richtungen unter die Profile. Aus den Resten des Hauses kamen die Frag-

mente einer großen — etwa 100 cm hoch schätzbaren — sitzenden Götterstatue zum Vorschein. Bisher konnten die zwei Beine und der rechte Arm des Idols gefunden werden. Die Oberschenkel sind bis unter die Knie, von einer tief ausgeschnittenen, weiß inkrustierten Meanderverzierung bedeckt. Auf dem Handgelenk des vorgefundenen rechten Armes wurde ein Armring aus gedrehtem Draht — mit Einritzung — imitiert. Der Opferbestand bzw. die Fragmente der großen Götterstatue begründen die Fortsetzung der Arbeit, die volle Erschließung des Hauses.

Katalin Hegedűs

16. Zajta (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Fehérgyarmat) (XXIV). Die Authentisierung der im Laufe der Lokalisationsarbeit des Szamos-Deiches gefundenen neolithischen Siedlung haben wir durchgeführt. Das Fundmaterial der erschlossenen großen Grube vertritt die jüngere Phase der Linearkeramik der Szamosgegend und bereichert unsere bisherige Kenntnisse mit einigen neuen Formen.

József Korek

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 17—25)

17. Budapest III., (V). Bei der Erforschung der römischen Nachlassenschaft von Óbuda bildet die wichtigste Aufgabe die Bestimmung der Stelle des Legionslagers. Um das römische Castrum des 1—4. Jhs entstand nämlich die Militärstadt, entlang der von den Lagertoren ausgehenden Wege wurden die Handwerkersiedlungen erbaut, auch die Gräberfelder sind dort anzunehmen und an denselben Wegen lagen auch die Villen und Gehöfte. Insofern es uns gelingen sollte die Stelle und die Ausdehnung des Legionslagers in irgendwelchem Jahrhundert der Römerherrschaft zu klären, so kann damit im Zusammenhang auch das System der römischen Stadtstruktur in Óbuda umrissen werden.

Bei der Sanierung des Zentrums von Óbuda wurden 1973 — sich dem Bau der neuen Wohnungssiedlung anpassend — die Planausgrabungen und Rettungsgrabungen nebst obiger Zielsetzung durchgeführt.

Bei der Untersuchung der topographischen Lage der in den verschiedenen Jahrhunderten erbauten Legionslager hat 1973 folgendes zur Bereicherung der bisherigen Kenntnisse beigetragen.

I. Es gelang die Ostseite des Festungssystems des Lagers, mit dem östlichen Lagertor und den drei Bastionen (*Harrer Pál utca, Vöröskereszt utca sarok, Kórház utca 7—9* sowie entlang der vollen Länge der *Polgár utca*) konkret festzulegen.

Im Bereich zwischen den Fundstätten *Harrer Pál utca* und *Vöröskereszt utca 14* wurde die sich dem Anlegen von Wasserleitung und Kanalisation des von den Gebäuden 203, 204, 205 des neuen Wohnviertels umgrenzten Raumes anschließend, in mehr als 150 m-Länge die mit der Ostmauer des Castrums aus dem 2. Jh. parallel verlaufende, N-S-orientierte *via sagularis* freigelegt. Der 6 m breite Straßenkörper wurde dreimal erneuert; am Ende des 1. Jhs verlief in der Mitte des Straßenkörpers ein 70 cm tiefer, gepflasterter, mit Steinplatten bedeckter Kanal. Als dann der Straßenkörper im 2. bzw. 3. Jh. aufgefüllt wurde, hat man am Ostrand der Straße einen schmalen Kanal angelegt. Bei der Erneuerung zum Ausgang des 4. Jhs wurden Ziegelbruchstücke in das Pflaster eingestampft und bei dieser Gelegenheit kam es überhaupt nicht zu einer neuen Kanalisierung. Dieselben Straßenausbesserungsverfahren konnten auch im Vorraum des Osttores des Lagers (an der Stelle *Kórház u. 6*) beobachtet werden, wo die *via sagularis* mit der *via praetoria* zusammenlief.

Die O-W-orientierte Straßendecke der *via praetoria* haben im Norden und Süden die Mauern von monumental Gebäuden gesäumt. In einem Teil der Gebäude wohnte man auch im späten 4. Jh. bzw. zu Beginn des

5. Jhs, da auf den belehnten Fußböden oberhalb der Terrazzoböden Bruchstücke eingeläuteter Keramik unter die Funde gehörten. (Dieselben Gebäude hat man auch im Mittelalter umgebaut).

Klára Póczy

Kórház u. — Polgár u. sarok. Aus dem Kanal kamen entlang des Straßenkörpers Pflaster- und N-S-orientierte Mauerreste, teilweise aus Quadersteinen gebaut, zum Vorschein. Teilweise wurden auf diese auch mittelalterliche Mauern aufgezogen (s. den Bericht von J. Altmann).

Gegenüber von Kórház u. 8–10. (südlich des Gebäudes Nr. 202). In zwei N-S verlaufenden Gräben wurden römische Straßenkörperreste (oberes Niveau 103,39 ü. d. Meeresspiegel der Adria), ferner Mauerreste frühzeitiger Gebäude mit entsprechenden Fußbodenniveaus erschlossen. Zeitbestimmende Funde waren nicht vorhanden.

Kórház u. 9. Neben dem Keller des Schulgebäudes erschien eine O-W-orientierte, 70 cm dicke, in Mörtel gelegte Grundmauer, deren Oberteil sich auf 103,91 ü. d. Meeresspiegel der Adria zeigte.

Miklós u. 1–3. Im O-W-orientierten Fernheizgraben wurden frühe Gehniveaus, ein kleiner, zweiteiliger, aus Lehm gebauter Backofen, Mauerreste von mehreren Perioden, spätzeitige Kanäle, mit Steinpackung belegtem Boden durchschnitten. Zu erwähnen ist noch ein 1,50 m langer, nach O zu abfallender, aus Steinen gemauerter und mit Ziegeln ausgelegter Kanal, der in einen ebenfalls steingemauerten und ziegelbelegten, in 11,25 m-Länge verfolgten Kanal mündet. Die Ziegel trugen die Stempelung LG II PF in planta pedis-Form. Aus der Füllerde des Kanals kamen samt Hauskeramik aus derselben Zeit Firmenöllampen mit dem Stempel OCTAVI und CRESCES zum Vorschein.

Vöröskereszt u. 17–21. und 14–20. Auf der von den Häusern Nr. 201–202–203 und 204 des neuen Wohnviertels von Óbuda begrenzten Bauflächen sind anlässlich der Kanalisierungsarbeiten mehrere O-W-orientierte Reste eines mehrschichtigen, erneuerten, durchschnittlich 1,10 m dicken Straßenkörpers, ein N-S-orientierter Steinbelag, ferner mehrere Bauperioden vertretende Mauerreste samt den zu ihnen gehörenden Schichten zum Vorschein gekommen. Topographisch dürften diese Kasernengebäude des Lagers II gewesen sein.

An der entsprechenden Stelle s. die mittelalterlichen Ergebnisse bei J. Altmann.

Kristina Szirmai

Föld u. 13–17. Im 30 × 5 m großen Graben kamen der mit der via praetoria parallel verlaufende römische Straßenkörper und die Reste der diese von Süden her umsäumenden Säulenreihe zum Vorschein. Der Straßenkörper ist 3,5 m breit und verläuft senkrecht auf den in der Vörösvári u. 20 vorgefundenen Weg gleicher Breite. Die Lage der Säulenbasen zeigt eine regelrechte Wiederholung und aufgrund der sich diesen von S anschließenden Mauerreste kann auf einen zum Militärlager gehörenden Bau mit einer Nischenreihe geschlossen werden. Im kleinen Fundmaterial kamen frühkaiserzeitliche keramische Fragmente zum Vorschein. Die vollständige Erschließung des Gebietes wird 1974 fortgesetzt.

Mária Pető

Ecke Polgár u. — Kórház u. bzw. Polgár u. 13. Hier kam die eine sich der Ostmauer des im 2. Jh. erbauten römischen Legionslagers anschließende Bastei zum Vorschein. Die mit Quadersteinen bedeckten Mauern des einen 8 × 8 m großen Grundriß zeigenden Baues blieben beinahe bis 3 m-Höhe erhalten. An der der Polgár-Straße zu gelegenen W-Seite des Turmes, unter dem Pflaster der gegenwärtigen Straße sind noch ein Teil der mittelalterlichen Straße und darunter die Pflasterung der römischen *via sagularis* zu sehen, deren Richtung mit der der gegenwärtigen Straße übereinstimmt. An der N-Seite der Bastei ist zwischen der römischen Straßendecke und der Lagermauer der Abdruck

der Böschung, die im Laufe des 4. Jhs abgetragen wurde, erhalten geblieben und die Bastei hat man in ein monumentales Gebäude eingefügt.

In der Mitte der Westmauer der über ein Innenmaß von 5 × 5 m verfügenden Bastei öffnete sich ein Tor der Straße zu; der Schwellenstein wurde zweimal gehoben. In der SW-Ecke der Bastei standen in Prismen gelegt die Ballista-Steinkugeln noch an ihren Originalplätzen. Außerhalb der N-Mauer des Gebäudes lag auf dem Gehniveau des 2. Jhs der inschriftliche Altarstein des einen Lagerkommandanten.

Unter der im 2. Jh. erbauten Bastei konnten die entfernten Mauern des vermutlich zur Zeit des Domitianus erbauten Lagers und die Spuren derselben an die Mauer anschließenden Straßendecke dokumentiert werden. An die Bastei anschließend wurden im Laufe des 4. Jhs auch in nördlicher und westlicher Richtung Mauern gezogen und dieses monumentale Gebäude hat man im Frühmittelalter ausgebessert und umgebaut.

Von dieser Bastei 90 m südlich, im östlichen Profil des Fernheizungsgrabens erschienen die Reste der abgetragenen Mauer einer folgenden Bastei. An der O-Seite der Bastei sind wir an drei Punkten auf die Stelle der abgetragenen Lagermauer gestossen. An die innere, also W-Seite der Mauer war eine Erdböschung angelehnt, deren Oberteil von einem gepflasterten Gehweg bedeckt war. An der O-Seite der Lagermauer folgte hinter einem 180 cm breiten Gehweg ein Wassergraben (fossa). Das Interessante ist hierbei, daß im Laufe des 4. Jhs dieser Graben aufgefüllt wurde — in der Füllerde befanden sich Bruchstücke einer glasierten Keramik. Nach der Auffüllung hat man an die äußere — der Donau zu liegende — Seite der früheren Lagermauer eine Magazinreihe angebaut. Die miteinander parallel liegenden Räume sind mehrfach geteilt, 17 m lang und die östliche Abschlußmauer der Gebäude war einer gepflasterten N-S-verlaufenden Straße zugewandt.

Klára Póczy

Unter dem Fußbodenbelag eines aus dem 4. Jh. stammenden Gebäudes in der Vöröskereszt u. 14. von dem östlichen Lagertor gleichfalls 90 m entfernt, zeigten sich an die östliche Lagermauer anlehnd die Grundmauern einer dritten Bastei. Die Innenfläche dieser Bastei ist ebenfalls 5 × 5 m groß und entlang der Lagermauer beiderseits der Bastei zog sich eine Erdböschung dahin. Unter der Bastei verlief die Pflasterung der einen N-S-verlaufenden Straße des früheren domitianischen Castrums.

Klára Póczy

Von den Innengebäuden des Castrums aus dem 2.–3. Jh. wurde 1973 auf dem Gelände zwischen Flórián tér, Kórház u. 18–38., Vörösvári út 3–15 ein Teil des Gebäudekomplexes der principia freigelegt.

Kórház u. 18–38., Vörösvári u. 3–15. Bei den Bauarbeiten des neuen ABC-Warenhauses kamen in der nördlichen Hälfte der Fundamentgrube, die principia des traianisch-hadrianischen Legionslagers und innerhalb dieser mit vier Öffnungen und einer Lichte von 23 × 22,75 m der quadratische »Vorbau« zum Vorschein. Die Öffnungen sind durchschnittlich 4,70 m breit. Die Grundmauern, deren Fundament schon auf den Rohboden gelegt wurde, sind 1,85 m breit und blieben allgemein in 1,40 m-Höhe erhalten. Die Mauerungstechnik der Grundmauer besteht aus in starkem Mörtel eingebetteten Steinen. An den Grundmauern haben wir die zum Aufbau nötigen Strebe Pfeiler, Einbuchtungen beobachtet. Die Randsteine des aufgehenden Mauerwerkes blieben nur an der NW-Fläche des Gebäudes erhalten. Daraus ist festzustellen, daß es 95 cm breit war. Es wurden auch die Reste des Mörtelfußbodens auf Stein- und Ziegelbelag angetroffen.

Innerhalb des sog. Teträpylons kam der aus flachen Steinen gebaute, in Mörtel gelegte Boden eines N-S und O-W verlaufenden Abwasserkanals mit einer Innenweite von 55 cm zum Vorschein. Der Kanal nimmt nach O zu proportionsmäßig ab und erscheint auch im östlichen

Schnitt der Fundamentgrube. Der Kanal enthielt Bruchstücke einer grauen, glasierten Keramik, die auf die Periode vor den Markomannenkriegen datiert werden können.

Westlich vom Gebäude blieben 1,90–2 m breite, mit dem Gebäude gleichaltrige, N-S verlaufende Pfeilerfundamente erhalten, die auf eine frühere N-S verlaufende Mauer gebaut wurden. Nördlich vom Nordbau zeigten sich auf eine frühere Periode verlegbare Mauerreste und ein ausgepflastertes Straßenniveau.

Außerhalb der Fundamentgrube haben wir auch kleine Suchgräben gezogen, in diesen kamen der NW-SO verlaufende Straßenkörper und ein Säulenfragment zum Vorschein, das wahrscheinlich zu der ostwärts blickenden Säulenhalle der principia gehört haben dürfte.

Die I. Periode vertreten also im großen und ganzen Mauerreste außerhalb des Gebäudes sowie Pflasterung und Abwasserkanal, ferner die an der Kreuzung der via praetoria und der via principalis ausgebaute principia. Älter als all diese ist jedoch das Gebäude mit den vier Öffnungen, das schon im 4. Jh. entstanden ist.

Krisztina Szirmai

An der Innenseite der östlichen Lagermauer haben wir an der Ecke *Vöröskereszt u.* – *Harrer Pál u.* ein großes Magazinhaus (Horreum) freigelegt. Das N-S-orientierte, 66 m lange Gebäude wurde an beiden Enden von je einem 14 × 7 m großen Saal abgeschlossen, dessen Giebelkonstruktion von Pfeilern gehalten wurde. Die 2 m dicken, 3 m tief fundierten Mauern des Gebäudes waren je 2,80 m von mächtigen Strebebfeilern verstärkt. In der Mitte der westlichen Mauer öffnete sich ein breites Tor auf die via sagularis. Im einen Raum fanden wir 68 Ballistakugeln und Reste von verschiedenen Waffen.

Klára Póczy

An der südlichen Seite des Legionslagers kam 1973 eine der auf die via principalis sinistra blickende Handwerkerkolonie, eine Ölmühle unter *Vörösvári u.* 22 zur Erschließung.

Vörösvári u. 20–22. Auf diesem Gelände hat János Szilágyi 1949/1950 Rettungsgrabungen durchgeführt und hierbei sind römische Mauerreste, Straßenkörper und Kalksteinfundamente einer doppelten Ölprelle zum Vorschein gekommen. Im Herbst 1973 wurde die Ausgrabung mit dem Ziele begonnen, um die Ölprelle herauszuheben und sie in das Aquincum Museum einzuliefern. Im Laufe der drei Monate in Anspruch nehmenden Freilegung gelang es die zur Presse gehörenden Räumlichkeiten, die Kanalsysteme und eine Zisterne auszugraben, ferner das Fundament einer dem bereits schon früher gefundenen Stücke ähnlichen kleineren Ölprelle zu finden. Beide Pressen schloßen sich der in NW-SO verlaufenden Hauptmauer des Gebäudes an. Auf dem Gelände kamen sehr viele Reibschüsselfragmente, mehrere Herdstellen zum Vorschein, die darauf schließen lassen, daß wir auf die Reste einer für das Militär arbeitenden Ölmühle gestossen sind. Aufgrund des zum Vorschein gekommenen Fundmaterials kann die Werkstatt nicht später, als das 2. Jh. datiert werden. Auf dem Ziegelfußbodenbelag neben der größeren Presse ist der Abdruck des Stempels der LEG. II. AD zu sehen. Die NW-SO verlaufende Abschlußmauer der Werkstatt wurde auf dem Grundstück *Vörösvári u.* 20 vorgefunden, wo wir den bereits von János Szilágyi gekannten Straßenkörper gereinigt, sodann seine weitere Richtung bestimmt haben.

Die Anordnung, Ausstattung der Ölmühle ist den im Mediterraneum zum Vorschein gekommenen Werkstätten ähnlich. Ihre volle Erschließung und Wiederherstellung wird 1974 fortgesetzt.

Mit der Sanierung von Óbuda erbot sich die Möglichkeit, daß wir auch in den Kellern der benachbarten Häuser nachforschen und auf diese Weise konnten auch auf den Grundstücken *Vörösvári u.* 18 und 24 römische Mauern und Fußbodenbeläge vorgefunden werden.

Mária Pető

Von den inneren Gebäuden des Lagers verdient in der praetentura ein Badeabschnitt erwähnt zu werden:

Kórház u. 18–38.; *Vörösvári u.* 3–15. In den Profilen der Seitenwände der Fundamentgrube konnten wir in 340 m-Länge die Gebäudereste, Kanäle, Schichten von mehreren Perioden dokumentieren. Die späteste Zerstörungsschicht wird von der Münze von Constantinus II. datiert.

Im SO-Teil des Fundamentgrabens des Warenhauses kam – vermutlich – der westliche Abschluß eines, aus vielen Räumlichkeiten bestandenen, mehrmaligen Umbau zeigenden Gebäudekomplexes zum Vorschein, zum Teil mit Hypocaustum, zum Teil mit Terrazzofußboden versehen. Die Vernichtung dieses Gebäudekomplexes kann auf die mittleren Jahrzehnten des 4. Jhs gesetzt werden. Im apsiformigen, mit Strebebfeilern versehenen Raum des Gebäudekomplexes lagen Stempelziegel mit dem Stempel LEG II AD, COH VII. BR.

Krisztina Szirmai

Nicht weit davon kamen unter

Szentendrei út 10. im O-W-orientierten Fernheizungsgraben die Grundmauern von Räumlichkeiten mit Terrazzoböden und Hypocaustum sowie mit Ziegelfböden ans Tageslicht. Unter den Ziegeln wurden im Rahmen von tabula ansata auch Stempelziegel mit dem Stempel LEG II AD angewendet. Diese dürften die Räumlichkeiten der sich nordöstlich von der principia dahinziehenden Offizierswohnungen gebildet haben.

An der nördlichen Seite der via praetoria, auf den abgetragenen und einplanierten Mauern früherer Kasernen kam ein aus dem 4. Jh. stammender bedeutender Bau mit Apsis hervor:

Vöröskereszt u. 17–21. und 14–20. Ein Strebebfeiler, römische architektonische Glieder (Säulenschäfte, mit wulstigen Blättern verziertes Kapitell), ferner ein einfarbiges Gemälde von großer Fläche traten gleichfalls ans Tageslicht. Darüber erschienen die Terrazzofußbodenreste von späteren Räumlichkeiten mit Zentralheizung. In diesem Bereich kamen – 10 cm unter der Oberfläche – die Reste eines aus dem 4. Jh. stammenden, mit dreifachem Mörtel beworfenen öffentlichen Gebäudes – eventuell einer Basilika – mit polygonalem Abschluß von 8,70 m-Durchmesser, mit 70 cm gehobenem, 8 cm dickem Terrazzofußboden, samt den auf eine frühere Periode verweisenden Grundmauern zum Vorschein (Waren aus Rheinabern). Das öffentliche Gebäude beansprucht dem Grundriß nach noch weitere Forschungen.

An den entsprechenden Stellen s. die mittelalterlichen Ergebnisse bei Júlia Altmann.

Krisztina Szirmai

Die Gebrauchszeit der zum Ausgang des 1. und im Laufe des 2. Jhs errichteten Legionscastrums in Aquincum setzen die Ergebnisse der Freilegungen im Jahre 1973 in ein neues Licht. Es ist nämlich in der Fényes Adolf-Straße ein Tor teil des Lagers aus dem 4. Jh. mit dem Rest der sich dem Tor anschließenden südlichen Lagermauer und des durch das Tor führenden Weges zum Vorschein gekommen:

Fényes Adolf u. 78–80. (Lager). Im Laufe der Kanalisierungsarbeiten sind in der Richtungslinie der Straße ein Grabstein und ein Gesimsfragment zum Vorschein gekommen. Im Zuge der Rettungsgrabung haben wir festgestellt, daß diese auf eine breite Mauer erbaut worden sind.

Wegen der Feststellung der Richtung und des Gebrauchszweckes der Mauer haben wir den Kanalgraben erweitert. Zuerst wurde eine NS verlaufende, 260 cm breite, aus großen Quadersteinen gelegte Mauer erschlossen, der man in S-Richtung 540 cm weit folgen konnte, wo sie dann beim Bau eines Barockkellers unterbrochen wurde.

Die Fundamentierung der Mauer ist 140 cm tief, mehrschichtig. Die ersten zwei Steinreihen wurden mit Fischgratmustertechnik in die Erde gelegt, auf diese

hat man dann in weiteren zwei Reihen eine aus größeren Steinen bestehende Mauerung angebaut, die mit dickem Kalkmörtel übergossen wurde. Die Quader des aufgehenden Mauerwerkes ruhen auf diesem Kalkmörtel. Das aufgehende Mauerwerk stand auf großen, mit festem Mörtel verbundenen Steinen, unter die auch Ziegelstücke eingemauert waren. An der inneren, westlichen Seite der Mauer konnten wir mit der Fundamentierung im gleichen Niveau Spuren einer Pfahlreihe beobachten.

Die Dicke der Mauer, die Mauerungstechnik lassen darauf schließen, daß sie zum Festungssystem des Legionslagers gehört hat. An der östlichen Seite der NS verlaufenden Mauer haben wir einen aus zwei Perioden stammenden Straßenkörper freigelegt. Die Straßenfundierung bestand aus in Sand gelegtem Donauschotter und auf diesen gelegten größeren Steinen. Diese hat man mit großen Steinplatten von unregelmäßiger Form bedeckt. Der Straßenrand wurde von Radabweisern begrenzt. Aus der Fundierungsschicht des Straßenkörpers der ersten Periode kam eine auf die 30er Jahre des 2. Jhs datierbare Keramik hervor. Dieser Straßenkörper wurde später gehoben und verstärkt. Auch die aus dem Torgewölbe stammenden großen Steine kamen hier zum Vorschein.

Im weiteren gelang es die W-O-orientierte nördliche Abschlußmauer, die östliche Mauer und auch die Mauer des hufeisenförmigen Turmes zu erschließen. Die Mauer ist im allgemeinen 3 m dick, die Fundamentierungs- und Mauerungstechnik stimmt überein. In der nördlichen Abschlußmauer konnten Spuren des Umbaus beobachtet werden.

Aus den Ausgrabungsbeobachtungen, aus dem sich entfaltenden Grundriß setzen wir voraus, daß wir an dieser Stelle den südlichen Torturm des Legionslagers von Aquincum gefunden haben. Da der Torturm mit den bisher freigelegten Teilen nicht zu verbinden war, ist es wahrscheinlich, daß wir den Teil des Lagers aus dem 4. Jh. erschlossen haben. Weitere Beweise hierfür können erst die folgenden Ausgrabungen liefern.

Györgyi Parragi

Im Laufe des Jahres erbot sich keine Möglichkeit zur weiteren Forschung des Festungssystems dieses spätzeitigen Lagers, bloß zwei wesentliche Beobachtungen unterstützen die Theorie über die Lage des Castrums:

An der östlichen, also dem Feinde zu liegenden Seite des Legionslagers aus dem 3. Jh. wurde die Festungsmauer, an der Stelle des aufgefüllten Wassergrabens (Vöröskereszt u. Polgár u.) mit Ladenreihen eingebaut. Da man schon früher die Westseite der Mauer an der Stelle des abgerissenen Vallums eingebaut hat, kam der Lagersmauer die Rolle einer Brandmauer zu. Diese Erscheinung zeigt eindeutig, daß in der zweiten Hälfte des 4. Jhs die frühere Lagermauer zu operativen Kriegszwecken nicht mehr geeignet war.

Im Gebiete des Lagers des 2.—3. Jhs hat sich auch die Struktur der Siedlung zur Mitte des 4. Jhs grundlegend verändert. Die neuen Gebäude (z. B. die mit Apsis versehenen Gebäude in der Vöröskereszt u. und Miklós u. entstanden durch Abriegelung der früheren Hauptverkehrsstraßen bzw. an der Stelle der abgerissenen Kasernen (zu erwähnen sei, daß diese spätere Siedlungsstruktur von der frühmittelalterlichen Bevölkerung übernommen wird).

Klára Póczy

II. Im Laufe der Freilegungen des Jahres 1973 lieferte die im Dreieck Buvár u.—Szentendrei út—Folyamőr u. zum Vorschein gekommene sog. Fortuna-Villa, mit dem vermutlich zu ihr gehörenden Badehaus an der N-Seite der *Militärstadt*, zu deren Siedlungssystem, der Canabae neue Angaben.

Buvár u. Beim Ausheben eines Kanalgrabens wurden im April 1973 römerzeitliche Gebäudereste durchschnitten. Im Laufe der bis Mitte August dauernden Rettungsgrabungen konnte ein großes, die Merkmale dreier

Bauperioden zeigendes, aus der 2. Hälfte des 2. Jhs und vom Beginn des 3. Jhs stammendes Gebäude zum Teil freigelegt werden. Auf dem bisher freigelegten Teil von mehr als 500 m² Grundfläche befinden sich 9 Räumlichkeiten mit Terrazzofußboden und eine mit Ziegelfußbodenbelag, stellenweise mit 1 m-Höhe übersteigenden Seitenmauern einer Wandbemalung »in situ.« Aus den abgefallenen, in großer Menge vorhandenen Wandgemäldebruchstücken läßt sich die Innendekoration von 3 Räumlichkeiten rekonstruieren. Ein Teil der Räume verfügte über Fußbodenheizung.

In dem einen Raum kam das Torso einer Fortuna-Statue in etwa Halbmenschengröße ans Tageslicht. Das Statuenfragment war aus Kalkstein und ist eine gute Provinzialarbeit.

Die architektonischen Denkmäler wurden wieder verschüttet. Die neue und weitere Freilegung sowie die Vorführung des Denkmalmaterials wird im Rahmen des Sanierungsplanes von Óbuda möglich sein.

István Wellner

Laktanya u. 27—33. Auf dem Straßenkörper kamen im Laufe der Kanalisierung die Reste einer O-W-orientierten Mauer und eines mehrschichtigen Straßenkörpers mit den entsprechenden Niveaus aus verschiedenen Perioden zum Vorschein. Am nördlichen Ende der Straße kam auch die apsisförmige Abschlußmauer einer Räumlichkeit zum Vorschein. Ein zeitbestimmendes Fundmaterial wurde nicht vorgefunden. In diesem Abschnitt standen vor der östlichen Front des traianischen und hadrianischen Lagers die Gebäude der Canabae.

Krisztina Szirmai

Óbuda rakpart 35—39. Auf dem Straßenkörper kamen im Laufe der Kanalisierungsarbeiten OW- und NS-orientierte, mehrere Perioden vertretende Mauerreste und Schichten zum Vorschein. Die eine Zerstörungsschicht enthielt ein Ziegelfragment mit dem Stempel BR.AN. Außerdem kam auch ein SW-NO-orientierter, 10,20 m langer, mit Ziegelsteinen ausgelegter, in Stein gemauerter Kanal ans Tageslicht. Unter seinen Ziegeln gab es 45—50 mm dicke Mauerziegel mit dem Stempel LEG II AD. All diese dürften zur Siedlung am Ostrand der Canabae gehört haben.

Krisztina Szirmai

In der Südseite der Canabae kam die Reihe an die Erschließung eines größeren Gebäudekomplexes:

Kiscelli u. 8. und 6. 1973 haben wir östlich vom Museum der Lagerstadt auf dem Grundstück alter abgerissener Häuser Ausgrabungen durchgeführt. Die Vorgänge der Arbeit bilden die im Jahre 1968 (Margit Németh) sowie 1950—53 (Klára Sz. Póczy, János Szilágyi) durchgeführten Grabungen. Im Laufe der Arbeit wurde die östliche Hälfte des im Ruinengarten des Museums der Lagerstadt gezeigten, vom Beginn des 3. Jhs stammenden Gebäudes ausgegraben und auf diese Weise konnte der Grundriß des ganzen Gebäudes geklärt werden. Eben dort haben wir sogar mehrere Räumlichkeiten eines früheren, auf die 1. Hälfte des 2. Jhs datierbaren Gebäudes gefunden. Südlich davon kamen die Mauern des unmittelbar benachbarten Hauses zum Vorschein. Vom Ausgang des 3. Jhs an wurde die Bautätigkeit eingestellt und von da an hat man an dieser Stelle einen Friedhof errichtet. Auf die Abrißschicht der Gebäude wurde die Mauer einer großen NW-SO-orientierten Wasserleitung gebaut, deren Ausgangs- und Endpunkt noch unbekannt sind. In der Mauer lief das Wasser in zwei parallelen Ziegelröhren; bei der nördlichen Grenzmauer des Hauses wurde das Wasser mit einer Vorrichtung gehoben und die Mauer setzte sich auf einem höheren Niveau fort. Hiermit wurde auch der Fall des Wassers gesichert und die Terrazzofußböden des Hauses mußten beim Bau nicht aufgerissen werden. Es wurden insgesamt 17 Gräber freigelegt, zum Teil W-O-orientierte Gräber mit Holzsärgen, zum Teil N-S- und W-O-orientierte, mit Ziegeln bzw. Steinplatten bedeckt. Ein Teil der Gräber folgt der Richtung

der Wasserleitung, keines der Gräber reicht unter diese, sie stammen also aus einer späteren Zeit.

Die Gebäude lagen am südlichen Teil der Aquincumer Canabae, die Wasserleitung und später der Friedhof wurden erst nach Räumung dieses Teiles der Canabae errichtet.

Margit Németh

Fényes Adolf u. 80–88. In den Profilen des Kanalgrabens konnten zu mehreren Gebäuden gehörende Mauerreste und Gelniveaus beobachtet werden. Die Dicke der Mauer beträgt im allgemeinen 60 cm, die Gebäude sind W-O-orientiert. Einzelne Gebäude wurden erneuert, wie dies die verschiedenen Schichten der zu diesen Gebäuden gehörenden Terrazzofußböden beweisen. Diese Gebäudereste dürften zur Canabae gehört haben. Wahrscheinlich hat man sie zu jener Zeit aufgelassen, als das Lager südlicher verlegt wurde.

Margit Németh

Reménység u. 3–5. Auf dem gegenwärtigen Straßenkörper im N- und S-Profil des O-W-orientierten Fernheizungskanal kam unter dem Gelniveau in 25,25 m-Länge und 1,50 m-Tiefe ein NW-SO verkaufender römischer Straßenkörper zum Vorschein. Die oberste Schicht bildet ein dicker, gelber Schotter, darunter befindet sich eine mit größeren Steinen gemischte Erde. Das Fundament des Straßenkörpers reicht bis unter die Ausgrabung. Ein zeitbestimmender Fund steht nicht zur Verfügung.

Krisztina Szirmai

Leiterin des römerzeitlichen Arbeitskollektivs:

Klára Sz. Póczy

18. Budapest III., Benedek Elek u. 18915., 18921, 18922. hrsz., telkek.

Die Freilegung der Gräberfelder der Aquincumer Militärstadt im Jahre 1973 ging an mehreren Punkten vor sich: die Erschließung des Gräberfeldes aus dem 1. und 2. Jh. wurde in der Benedek-Elek-Straße den Ausgrabungen der früheren Jahre anschließend planmäßig an der NW-Seite der Militärstadt fortgesetzt.

Seit sechs Jahren geht hier die Freilegung des bisher bekannten größten Gräberfeldes von Aquincum vor sich.

Die Stelle und das Tempo der Erschließung wird jährlich durch den folgenden einzubauenden Ackerboden bestimmt. Mit der jetzigen Forschung gelang es die W-Grenze des Gräberfeldes abzuschließen. Die in den anderen drei Richtungen noch stehenden Wohnhäuser behindern die Ausgrabung. Nach der auch hier bald beginnenden Sanierung wird sich hierzu eine Möglichkeit bieten.

Die bisher zum Vorschein gekommenen Gräber zeigen einen mannigfaltigen Ritus. Ihr Großteil besteht aus Brandschüttungsgräbern, jedoch gibt es hier auch für Brand- und Urnenbestattungen Beispiele. Öfters kommen symbolische Gräber vor. Die Gräber sind im allgemeinen rechteckförmig, jedoch kommen auch quadratische und runde Gräber sowie solche mit Erdbänken vor; einige davon wurden im voraus mit Lehm ausgeschmiert und ausgebrannt; sie zeichnen sich alle stark verfärbt im bräunlichen Humus hervor. Die Gräber wurden mit Ziegeln, Steinplatten bedeckt. Diese blieben jedoch nur in einigen Fällen und auch dann nur gestört erhalten, man hat sie nämlich weggepflügt. Von diesem Gelände wurde die Erde zu Beginn des Jahrhunderts zum Bau des Filatori-Deiches abgetragen und das Gräberfeld ist demzufolge stellenweise nur mit einer 25–30 cm dicken Erdschicht bedeckt.

Außer den vorher erwähnten und auf das 2. Jh. datierbaren Brandgräbern kommen auch spätere Skelettnachbestattungen aus dem 3. Jh. vor. Es wurden auch zwei — ausgeplünderte — Steinsärge freigelegt.

Im Jahre 1973 stieg die Zahl der freigelegten Gräber auf 538 an, aus denen den vorangehenden Jahren

ähnlich bedeutende Keramik und weniger Glas- und Metallmaterial eingesammelt wurde.

Melinda Kaba

An der S-Seite der Militärstadt in der unmittelbaren Nähe der spätkaiserzeitlichen Festung hat sich die südliche Grenzlinie des Gräberfeldes aus den ausgehenden Jahren des 4. Jhs (s. Kiscelli u. 6–8.) geklärt. Ein wichtiges Ergebnis scheint zu sein, daß ebendort an der Ecke der Fényes Adolf u. und Kiscelli u. neben dem spätkaiserzeitlichen Lagertor die aus 5 Bögen bestehende Friedhofskapelle der Bestattungstätte erschlossen wurde.

Kiscelli u. Bei den Rohrlegungsarbeiten kamen zu verschiedenen Gebäuden gehörende Mauerreste zum Vorschein, die laut Bezeugung des gefundenen keramischen Materials im Laufe des 2.–3. Jhs in Gebrauch waren. Es ist ein aus 5 Bögen bestehendes Gebäude (Friedhofskapelle?) mit Wandgemälden und Stuckgesims verziert aus Tageslicht gekommen. Aufgrund dieser Wandgemälde dürfte das Gebäude in der 2. Hälfte des 2. Jhs erbaut worden sein.

Auf dem Fußbodenbelag haben wir 5 Gräber freigelegt, die zum Teil beigabenlos waren. Das eine Grab enthielt einen auf das Ende des 4. Jhs datierbaren Knochenkamm. Da wir wegen der Bauarbeiten eine vollständige Freilegung nicht durchführen konnten, können wir die genaue Bestimmung des Gebäudes erst nach der Kontrollausgrabung mit Sicherheit festlegen.

Györgyi Parragi

19. Budapest XVII., Péceli u. (Rákoscscaba) (V). Es wurden die im Jahre 1971–72 begonnenen Freilegungsarbeiten des kaiserzeitlichen Gräberfeldes mit ostgermanischer Population fortgesetzt.

Die Zahl der Gräber des Gräberfeldes stieg in diesem Jahr mit weiteren 20 Gräbern, auf einer mehr als 2000 m² großen Fläche auf 50. Aus den in ihrer Mehrheit gestörten Skelettgräbern kamen Perlen, Bronzefibeln, Bronze- und Silberschnallen, Armringe, Torques sowie handgefertigte oder scheibengedrehte Gefäße zum Vorschein. Die Freilegung des aus O-W-orientierten Reihen bestehenden Gräberfeldes konnten noch bisher an keiner Seite abgeschlossen werden.

Margit Nagy

20. Dunaújváros (Kom. Fejér) (XL). Die planmäßige Rettungsgrabung erstreckte sich auf alle drei Haupteinheiten von Intercisa.

I. Castellum. Im Planjahr begann man mit der sich auf mehrere Jahre erstreckenden Freilegung des ganzen Castellums. Es wurden im mittleren Abschnitt des Lagers 12 Profile eröffnet, in denen Schichten aus dem 4. Jh. erschlossen wurden. In die früheren Schichten drangen wir bisher nur an einigen Stellen vor. Die Mauern der Steingebäude zeigen einen vollkommen engen Einbau an, ein jedes Gebäude weist Merkmale mehrerer Perioden auf. Ihr Gelniveau besteht aus gestampftem Lehm, in einem Falle aus Ziegeln. Es kam die via praetoria und die via principalis zum Vorschein, die mit großen Steinplatten bepflastert worden sind. Der größte Teil dieser befindet sich auf der ursprünglichen Stelle. Die Lage der via principalis modifiziert wiederum das vom Castellum bisher gebildete topographische Bild. Es sind auch mehrere Nebenstraßen zum Vorschein gekommen, die mit Schotter, Stein- und Ziegelbruchstücken, als Bepflasterung bedeckt waren. Zu einer jeden Straße gehört auch ein gebauter Kanal. Die Lehmpackung der via praetoria kann auf die Zeit von Valentinianus gesetzt werden, als ihr westliches Ende auch aufgehört hat zu existieren. Diesen Streifen schneidet ein großes, auf die via principalis blickendes Gebäude (Horreum) mit Strebpfeiler durch. Die übrigen Gebäude waren Wohngebäude, worauf die vielen, aus den Gelniveaus hervorgekommenen Gebrauchsgegenstände hinweisen. Die stellenweise Kenntnis der früheren Schichten zeigt, daß der Bau im 4. Jh. die vorangehende Bauordnung auch in manchen wesentlichen Hinsichten modifiziert hat.

II. Canabae. Unsere Erschließungen wurden an den Stellen der mit der Bautätigkeit zusammenhängenden Erdarbeiten, in verschiedenen Sektoren durchgeführt. Am bedeutendsten ist die in der Nähe des südwestlichen Turmes des Castellums durchgeführte Ausgrabung, die zufolge der neben dem neuen Wasserturm vorgenommenen Geländeregelung nötig wurde. Hier kamen aus dem 2.—4. Jh. viele Gruben, ein Keller, ein Brunnen und ein Gebäude mit gestampfter Mauer zum Vorschein. Im letzteren arbeitete eine Glaswerkstätte, hierauf verweisen mehrere Brennöfen sowie eine große Menge von Glasschmelzen bzw. Glasschlacken. Im 4. Jh. stand auf dem flachplanierten und gehobenen Niveau ein aus mehreren Räumlichkeiten bestehendes, über ein großes Steinfundament verfügendes Gebäude, dessen Beobachtung sein Zustand leider nur in Spuren ermöglicht. Nach dem Zugrundegehen dieses kamen an seiner Stelle 3 Gräber und das Grab eines Hundes in die Erde. Die Deckplatte des einen Grabes war ein Mithras-Relief von außerordentlicher Qualität. Das auf das dritte Viertel des 5. Jhs. datierbare Einzelgrab eines germanischen Mädchens kam gleichfalls in diesem Bereich zum Vorschein. Die im vorigen Jahre begonnene Erschließung eines Gebäudes mit Apsis wurde beendet. Die Gebrauchsbestimmung des aus dem 4. Jh. stammenden Hallengebäudes mit Siegesbogen und beglasten Fenstern ist unsicher. In den westlich und nördlich vom Gebäude gezogenen Suchgräben kamen vereinzelte römische Funde und Gruben zum Vorschein. In den letzteren lagen mehrere Pferdeskelette. Ebendort, am Rande des Plateaus haben wir ein Gräberfeld des ungarischen gemeinen Volkes aus dem 10. Jh. freigelegt. Die im Gebiete der Fachschule durchgeführten Forschungen haben zwei Häuser und zahlreiche Gruben zutage gefördert. Das armselige Fundament und die zerstreute Bebauung weisen gleichfalls auf den äußeren (westlichen) Streifen der Canabae hin. Die Gebäude Nr. 6 und 7 konnten wir nur zum Teil erschließen. Beide befinden sich in der Nähe des Limesweges, entlang dessen östlicher Seite. Die auf dem Vigadó-Platz durchgeführte Rettungsgrabung hat kein römischerzeitliches Material geliefert. Die vorgekommenen und erschlossenen 5 árpádenzeitlichen Öfen gehören zu der 1966 freigelegten árpádenzeitlichen Siedlung.

III. Gräberfelder. Die mehr als hundert freigelegten Gräber kamen größtenteils aus dem nördlichen Abschnitt des westlichen Gräberfeldes zum Vorschein. Die den früheren ähnlichen Charakter aufweisenden Gräber haben ein wertvolles Material geliefert. Hervorzuheben ist ein Grab mit Holzarg, in welchem Kästchenbeschläge und mehrere Bronzegefäße waren. Das südliche Gräberfeld ergänzte sich mit neueren Brand- und Skelettgräbern, die Möglichkeit und Notwendigkeit ihrer Freilegung erbot sich an der Westseite der Martinovits-Straße. Von hervorragender Bedeutung sind einige Gräber aus dem 4. Jh., die wir in der Batsányi-Straße, in der Nähe des Kindergartens erschlossen haben. In dem einen Ziegelgrab sind nach zweimaliger (römischerzeitlicher, neuzeitlicher) Plünderung ein Holzeimer mit Bronzereifen und eine komplette Schreibgarnitur erhalten geblieben.

In der Erschließung haben: Jolán B. Horváth, István Bóna, Mária Bíró sowie die Studenten Annamária Faesády, Barnabás Lőrinc, Klára L. Szabó, Hilma Strenbel, Martin Albrecht, Hartmuth Stange, Thomas Weber, Joachim Henning (Berlin) teilgenommen.

Zsolt Visy

Umgebung der »Z«-Bauarbeiten an der römischen Ringstraße. Die Rettungsgrabung des 1972 entdeckten westlichen Gräberfeldes von Intercisa haben wir auch 1973 fortgesetzt. Im Laufe dieser Ausgrabungen wurden 59 spätrömische Bestattungen freigelegt. Von den in ihrer Mehrheit geplünderten Gräbern treten nur einige mit Holzsärgen durch ihre Beigaben (Kiste, Bronzegefäß, Bronzeöllampe) hervor, die übrigen Begräbnisstätten — aus Ziegel gelegte, mit Ziegeln bedeckte Nischen- und Erdgräber — enthielten die üblichen spätrömischen Funde.

Die nordöstliche Ecke des bisher mehr als 300 Gräber aufweisenden westlichen Gräberfeldes wird 1974 erschlossen.

Castrum-Wohnviertel, Kindergarten. Die Geländeregelung des Hofes des neuen Kindergartens ermöglichte es, um die für die Rettungsgrabungen der früheren Jahre unerreichbare Phase des spätrömischen »Großen Gräberfeldes« mit 30 Gräbern zu erschließen. Die Bestattungen (darunter 6 frühere, aus dem 2.—3. Jh. stammende Skelett- und Brandgräber) sind ausnahmslos mehrfach aufgewühlte, geplünderte Gräber mit Holzsärgen sowie Erdgräber gewesen und lieferten folglich nur sehr wenige archäologische Funde.

Bei der Fundamentierung der sog. »dicken Häuser« brachte die Greifermaschine am Rande des »Großen Gräberfeldes« 4 Gräber (2 Brandgräber, 2 Skelettgräber mit Holzsärgen) an die Oberfläche.

Jolán B. Horváth

Dunaújváros-Öreghegy (Kom. Fehér), s. Nr. 38.

20/a. Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Veszprém) (XV). Der Kanal der Regionalen Wasserwerke der Balaton-gegend läuft entlang der W-Seite der Kunststraße und durchschneidet das Gebiet der Festung von Fenekpuszta in N-S-Richtung. Die Ausgrabung im Jahre 1973 bezweckte die Klärung der Trasse des Kanalgrabens der Wasserwerke.

Vor der nördlichen Festungsmauer haben wir ein 8 m breites und 4 m tiefes Vallum freigelegt. An der südlichen Festungsmauer gab es mehr kein Vallum, sondern es schlossen sich dort der Festungsmauer, an deren Fuß und auch in deren Umgebung wir spätrömische Gräber erschlossen haben, in 25 m-breite Bestattungen an. Nach Süden zu schreitend stammten von den jüngeren Bestattungen die südlichsten Gräber aus dem 9. Jh. An der südlichen Festungsmauer legten wir 26 Gräber frei, unter ihnen auch Bestattungen mit Sichel.

Die Mauerdicke des unversehrten Abschnittes der nördlichen Festungsmauer betrug 260 cm. Bei der nördlichen und südlichen Festungsmauer betrug die Breite der letzteren nur 240 cm. Wir konnten beobachten, daß die Festungsmauern aus einem von der Oberfläche gesammelten, also nicht gemeißelten Steinmaterial fundamtiert waren und in den Fundamentierungsarbeiten eine längere Pause bestanden hat. Die fertigen Fundamentierungen wurden gegen Frostgefahr mit Erde abgedeckt. Bei der weiteren Mauerung wurde die Erdschicht, deren 6—8 m langer Streifen gut zu beobachten war, nicht vollkommen entfernt.

Auf der südlichen Festungsmauer hat die Trasse der Wasserleitung den Turm Nr. D/8 berührt und so mußte dieser freigelegt werden. Beim Zuganstieg des Turmes wurde die Mauerung vorgefunden, die übrigen Teile der Mauern waren herausgenommen. Die Ausbeute der Mauern ist durch einen Silberkreuzer von Franz Joseph I. aus dem Jahre 1878 datiert. Im Turminneren fanden wir 4 unversehrte Schichten vor. Die Zerstörung der von unten gerechneten 2. Schicht (B-Schicht) datiert der mit Münzen gemeinsam ausgegrabene kleine Schmuckfund auf das Jahr 374.

In der Nähe der südlichen Festungsmauer legten wir ein 11 × 6,5 m großes Gebäude frei. Sein reiches Fundament weist auf seine Zerstörung im Jahre 374 hin. Etwas nördlicher erschließen wir eine 22 × 13 m große Villa. Es konnte festgestellt werden, daß dieses Gebäude nach 374 erbaut wurde und in der Mitte des 5. Jhs zugrunde gegangen ist. Nach dieser Zeit wurde nur die östliche Hälfte des Gebäudes wiederhergestellt und gebraucht. Die jüngeren Schichten sind leider zerstört worden. Im Zusammenhang mit der Zerstörung der Villa im 5. Jh. kam ein sehr reiches Fundament (insbesondere Abreibegeräte aus Eisen) zum Vorschein.

An der Trasse des die N- und S-Festungsstore verbindenden Weges, genauer im Mittelpunkt der Festung stand ein größeres, mit runden Pfeilern gegliedertes Gebäude. Dieses Gebäude konnte leider nur zum Teil freigelegt werden, da sein Großteil unter die Balatoner Kunststraße

fällt. Wir können annehmen, daß es ein praetorium war. Es wurde nach der Zerstörung im Jahre 374 erbaut und zur Mitte des 5. Jhs ist auch dieser Neubau zugrunde gegangen. Seine viertelkreisförmigen Hartbrandziegel wurden im Laufe des Neubaus im 5. Jh. zur Auffüllung der Heizungskammer der vorher erwähnten größeren römischen Villa verwendet.

Außer der neueren Einheit des in den vorangehenden Jahren gefundenen Ofensystems aus der Mitte des 5. Jhs kamen im Laufe der Ausgrabung auch 6 Getreidegruben zum Vorschein. Die Mauern der freigelegten Gebäude und des Festungsturmes haben wir zwecks späterer Schaustellung, nachdem sie gegen Frostgefahr mit Erde bedeckt worden sind, offen gelassen.

Die Leitung der Ausgrabung hat einen Monat lang László Horváth übernommen. Der Archäobotaniker Miklós Frech hat in der vollen Ausgrabungsperiode archäologische botanische Sammlungen durchgeführt und aus den B- und C-Schichten des Festungsturmes B/8 beträchtliche Getreidereste eingeholt. Auch in den Lehmewurf des Heizkanalsystems der großen Villa hat sich sehr viel Korn eingebrannt.

Károly Sági

21. *Ságvár* (Kom. Somogy, Kr. Siófok) (IV). Die früher begonnene Arbeit wurde 1973 fortgesetzt. In diesem Jahr haben wir das Bereich des nördlichen Festungstores der befestigten Stadt durchforscht. Es konnten glücklicherweise die Bauperioden der Festung sowie die Eigenartigkeiten im Grundriß festgestellt werden. Im runden westlichen Torturm waren auch hier dem südlichen Festungsturm ähnlich, die Fundamentgräben der früheren sog. hufeisenförmigen Türme gut zu beobachten. Die hufeisenförmigen Türme hat man beim Bau der Rundtürme der Festung abgerissen. Die Eigenartigkeit dieser „hufeisenförmigen“ Türme im Grundriß ist aber, daß sie fast völlig eckig sind. Der inneren Seite der Festungsmauer hat man nach dem Bau der Rundturmperiode der Festung eine Ladenreihe angebaut, die später abgerissen wurde. Im Bereich des Tores gelangte innerhalb der Festung eine aufgrund der Schichtenverhältnisse und der Funde auf den Beginn des 5. Jhs datierbare Wohngrube zur Freilegung.

Endre Tóth

Sopron, *Előkapu* (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 68.

22. *Szentendre* — *Ethnographisches Freilichtmuseum* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XXXIV). Bei der Szabadság-Quelle, in der Nähe der Staravoda-Brücke entfaltete sich anlässlich der Kontrollausgrabung einer römischen Villa eine außerordentlich große (70 × 65 m) villa rustica aus drei Perioden, deren Mauern zum Teil sehr gut erhalten sind. Das Peristyl und wahrscheinlich zahlreiche Räumlichkeiten der mit Portikus gebauten Villa sind mit Hypokaustumheizung versehen und ihre Mauern mit zusammenhängenden Fresken geschmückt. Das außerordentlich geringe Fundmaterial stammt in der Mehrheit aus dem 3.—4. Jh.

Mitarbeiterin war Sarolta Tettamanti. Die Rettungsgrabung hat im Herbst Éva V. Kocztur fortgesetzt.

Judit Topál

Im Laufe der Ausgrabungssaison im Herbst haben wir die Forschung der Ausdehnung des obigen Objekts und seiner unmittelbaren Umgebung fortgesetzt. Laut der neueren Angaben steht der Gebäudekomplex von der seiner Nordseite entlang erscheinenden Wegstrecke gemessen auf einer 90 × 90 m großen Fläche. An der W-Seite des 30 × 14 m großen zentralen Platzes (oder Gebäudekomplexes) reihen sich in 33 m-Breite und etwa 30 m -Länge die großen Wohnräume, im SO-Viertel liegt das Bad von 33 × 18 m-Ausdehnung sowie die kleineren Räumlichkeiten eventuell von wirtschaftlicher Bestimmung. Architektonisch können die zwei Hauptperioden gut erfaßt werden: die im NW- und SW-Viertel des oben umrissenen Komplexes breiteren, in anderer Richtung verlaufenden Mauern und der bereits bekanntgegebene Komplex mit seinen schmälere, stellenweise sehr fest fundamentierten Mauern.

Die an der Ausgrabung teilnehmenden Mitarbeiter waren: Judit Topál, Sarolta Tettamanti, István Dinnyés sowie die Studentin Annamária Facsády.

Éva V. Kocztur

23. *Szombathely, Rákóczi Ferenc u. 4—8.* (Kom. Vas) (XXXIX). Im Laufe der Regelungsarbeiten in der Umgebung des Iseums wurden die 1972 begonnenen Rettungsgrabungen fortgesetzt. Im N-Trakt der entlang des vor der östlichen Fassade des Iseums verlaufenden, S-N-orientierten, mit Basaltsteinen bedeckten Römerweges gelegenen Gebäudereihe wurden unter dem Basaltpflaster des zu Beginn des 3. Jhs ausgebauten Weges die Reste eines Gebäudes von zwei Perioden erschlossen, deren südliche und westliche Grenzmauern sich im Laufe der Arbeit entfaltet haben. Seine Ostgrenze blieb unbekannt, da die abzweigenden Mauern unter die heutige Rákóczi Ferenc-Straße reichen. Das im 2. Jh. im Brauch gestandene Gebäude wurde einmal erneuert. Auf dem höheren Niveau des erneuerten Gebäudes wurde ein Backofen freigelegt. Die Wölbung des Backofens ist größtenteils erhalten geblieben. Auf diese innere Ziegelwölbung legte man von außen her eine breite Lehm-packung und rund um die äußere Seite des Backofens lief eine Bank. Die 35 cm breite Einlegeöffnung wurde mit Steinplatten ausgelegt und bedeckt.

Tihomér Szentlélek

Tolbucsin u. 32—34. Wegen des Ausbaues eines neuen Stadtteiles kam im Bereich des spätrömischen Gräberfeldes von Savaria (östliches Gräberfeld der römischen Stadt) die Reihe an eine Rettungsgrabung. Die Grabung hatte einen den Beginn der geplanten Ausgrabungen der folgenden Jahre vorgehenden Informationscharakter. Im Laufe der Rettungsgrabung stellte sich heraus, daß sich im östlich von der Stadt gelegenen Gebiet auch ein dem früheren vorausgesetzten an Größe weit überlegenes Brandgräberfeld erstreckte, dessen Gräber von den O-W- und W-O-orientierten, größtenteils beigabenlosen Erdgräbern teilweise zerstört wurden. Es kamen in kleinem Umkreis 17 Skelett- und 4 Brandgräber zum Vorschein. Die Skelettgräber stammen vom Ausgang des 4. Jhs. oder aus einer noch späteren Zeit. Im Gelände der Rettungsgrabung kam auch die aus der Stadt ostwärts führende Landstraße ans Tageslicht. Das spätrömische Gräberfeld lag voraussetzbar beiderseits dieser Straße.

Magdolna Medgyes — Endre Tóth

24. *Tác* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár). (XXXVI). Im 16. Jahr der planmäßigen Freilegung wurden die Forschungen im Siedlungszentrum an zwei Stellen durchgeführt. Als Fortsetzung der Erschließungen des Jahres 1972 haben wir im Bereich zwischen den beiden frühchristlichen Basiliken den cardo maximus erforscht und auf dem Territorium des davon westlich gelegenen Gebäudes Forschungen durchgeführt. Entlang der westlichen Abschlußmauer des im 2. Jh. mit Steinfundament und aufgehendem Lehm-mauerwerk erbauten Gebäudes kamen weitere Räumlichkeiten in regelmäßiger Folge — je 2 Räume, zwischen diesen ein Korridor — zum Vorschein. Es konnte festgestellt werden, daß an der O-Seite des 34 m breiten Gebäudes (östlich vom cardo maximus in dem bis zum templum provinciae reichenden Gebiete) zwei Reihen, an der südlichen (dem decumanus maximum zugekehrten Seite) und der westlichen Abschlußmauer je eine Reihe von Läden waren (nach je 2 Räumen mit einem Korridor), während das Innere des Gebäudes aus einem großen, rechteckförmigen Raum bestand. Nach N zu haben wir das Gebäude in 45 m-Länge freigelegt, ohne daß wir die NW-Ecke gefunden hätten. Durch die Erschließung wurde es möglich einen Teil der von der Basilica minor nach N zum Vorschein gekommenen Mauern mit diesem Gebäude in Verbindung zu bringen. Bis zur völligen Freilegung kann die Bestimmung des Gebäudes nicht festgelegt werden, der für ein Praetorium charakteristische Grundriß, der große Umfang und die

Zentrallage lassen — außer dem Decumanus und der Area sacra — jedenfalls auf ein öffentliches Gebäude schließen, was auch durch sein umfangreiches Inschriftenfragment bekräftigt wird. Das Gebäude wurde im 3. Jh. auf seinem unveränderten Fundament erneuert, die Lehmmauern hat man zu dieser Zeit an den äußeren Seiten mit Steinmauern ersetzt. Über den Innenraum des zur Mitte des 3. Jhs völlig zugrunde gegangenen Gebäudes wurde zur Zeit der Tetrarchie der neue cardo maximus und an dessen östlicher Seite ein im Vergleich zu dem Bau des 2.—3. Jhs kleineres Gebäude mit rechteckförmigem Grundriß erbaut. Der anlässlich der Forschung des Jahres 1972 für ein kleines Atrium gehaltene Raum war aufgrund der Ergebnisse der weiteren Erschließung das eine Zimmer des Gebäudes aus dem 4. Jh. Das mit guten Mauern gebaute Haus dürfte vermutlich mit den frühchristlichen Basiliken in Zusammenhang gestanden haben. Hierauf könnte unter anderen Funden ein Ziegel mit eingeritzten altchristlichen Symbolen zeigen. Das Haus ging zum Ausgang des 4. Jhs oder im Anfang des 5. Jhs zugrunde. An seiner Stelle entstand im 5. Jh. ein neues Gebäude mit Mauern schwacher Qualität. Zur selben Zeit entstand auch eine neue Straße, die zum Teil über die östlichen Räume des Gebäudes des 4. Jhs führte.

Das andere Gebiet der Erschließung ist der NO-Teil des Templum provinciae, wo es gelang ein größeres rechteckförmiges Heiligtum zu klären. Unter dem Gebäude des 3. Jhs an der W-Seite kamen die Reste eines kleineren Heiligtums des 2. Jhs zum Vorschein. Dies wurde unmittelbar über den Baracken des Militärlagers erbaut. Ein Teil der Baracken des 1. Jhs bestand aus Lehmmauern. Östlich vom Heiligtum des 3. Jhs fanden wir eine breite, in N-S-Richtung verlaufende Pflasterstraße von guter Qualität. Der ferner liegende Teil der Straße verlief unter der auch heute noch im Gebrauch stehenden, nach Fövény führenden Landstraße.

An der Ausgrabung nahmen Szuzsanna Bánki, Éva V. Kocztur, Zoltán Farkas, ferner die Studentinnen Annamária Facsády und Klára Szabó sowie als Gast Peter Popović (Belgrad) teil.

Jenő Fitz

25. *Zalalövő* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Wir begannen mit der Erforschung der Ausdehnung, des Straßennetzes und der Perioden der römischen Siedlung — vermutlich des Municipium Salla — Aufgrund der vorangehenden Geländebegehung und der Materialsammlung zog das bebaute Gelände in O-W-Richtung dem N-Ufer des Zalaflusses, der heutigen Kossuth-Lajos-Straße entlang. Unsere Suchgräben haben an der S-Seite der Straße an mehreren Stellen unter einer dicken Aufschüttung die römische Schicht gefunden. Eine größere Fläche legten wir unter Kossuth-Lajos-Straße 15 frei. Hier wurden vier Räume eines von N her mit einem breiten Korridor begrenzten, mit Trockenmauerwerk erbauten Steingebäudes durchforscht. Von den drei Schichten stammt die erste vermutlich aus der Zeit vor dem Bau des Hauses, die zweite Schicht am frühesten aus der Mitte des 2. Jhs, wo das Haus erbaut worden ist. Das Haus wurde wahrscheinlich durch das Hochwasser des Zalaflusses zweimal weggeschwemmt, die Mauern hat man nach der ersten Zerstörung aus Tegulafragmenten neu gebaut. Auf den Tegulae ist in großer Zahl der Stempel von Q. Ennius Hermes zum Vorschein gekommen. Nördlich vom Haus haben wir im Freien einen aus Ziegeln gebauten Backofen gefunden, der mit der zweiten Periode gleichaltrig ist.

An der Ausgrabung nahmen: Mária Bíró, Ferenc Redő, Mária Szilágyi und etwa zwanzig Universitäts-hörer teil.

András Mócsy

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 26—28)

26. *Biharkeresztes-Ártánd Nagyfarkasdomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Berettyóújfalú) (VIII). Die LPG Arany-

kalász hat auf dem Ártánd zu fallenden Teil des seit 1965 unter Freilegung stehenden Hügels Nagyfarkasdomb im Frühjahr 1973 von neuem eine Sandgrube eröffnet. Darüber haben wir erst dann Kenntnis erhalten, als eine Fläche von etwa 200 × 80 m, zuweilen bis zu einer Tiefe bis zu 5 m infolge der maschinellen Ausbeute völlig zerstört wurde. Diesem folgend haben wir im Laufe unserer Rettungsgrabung eine Fläche von 500 m² freigelegt, von wo 22 Gräber aus dem 4. Jh. mit reichen Gefäß-, Schmuck- und Waffenbeigaben und zu einer dakisch-sarmatischen Siedlung gehörende 66 Objekte aus dem 2.—3. Jh. ans Tageslicht gekommen sind. Der im reichen Siedlungsmaterial vorkommende Import besteht aus römischen Knochenkämmen, Terra sigillata-Fragmenten, Knochenahlen, Eisenmesser und dakischer Keramik von großem Formenreichtum. Es gelang einen Backofen mit Gefäßstücken belegten Lehmbofen und drei solche Haustypen zu beobachten und zu fixieren, die bisher in den heimischen Siedlungsfreilegungen der zweiten Periode der Sarmat enzeit unbekannt waren.

An einem Teil der Ausgrabung beteiligte sich Károly Mesterházy.

Ibolya M. Nepper

27. *Endrőd-Kocsorhegy* (Kom. Békés, Kr. Szarvas) (XXXI). Nördlich von Endrőd wurden im Überschwemmungsgebiet des durch Flußregelung umgeleiteten Körösfusses anlässlich der Uferbefestigungsarbeiten auf dem Kocsorhegy genannten Teil im Jahre 1972 Gräber des sarmatischen Gräberfeldes zerstört. Die Rettungsgrabung und Authentisierung haben wir im Frühjahr 1973 durchgeführt. Auf dem planierten Gelände wurden 57 Gräber und 14 Grubenreste freigelegt. Von den Gräbern waren 29 sarmatische, 3 urzeitliche und 27 beiga-lose mit unbestimmbarem Alter und W-O-orientiert. Das Alter der sarmatischen Gräber haben das Terra sigillata-Gefäß, die aus Rom eingeführten Silberarmringe und römische Silbermünzen auf den Ausgang des 2. und die erste Hälfte des 3. Jhs bestimmt. Die charakteristische Orientierung der Gräber ist S-N.

Iren T. Juhász

Gyoma-Egei halom (Kom. Békés, Kr. Szarvas), s. Nr. 3

Lászlófalva-Templom dűlő (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kecskemét), s. Nr. 63.

Szeged-Algyő—258. sz. kútkörzet (Kom. Csongrád), s. Nr. 41.

Szeged-Csongrád út (Kom. Csongrád), s. Nr. 41.

28. *Tiszafüred-Nagykenderföldek* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). In der Gemarkung, namens Nagyenderföld wurden im Gehöft der LPG Szabad Föld Bauarbeiten vorbereitende Geländeregungen durchgeführt, anlässlich derer ein bedeutender Teil zweier Hügel abgetragen wurde. Auf dem einen wurden eine bronzezeitliche und sarmatenzeitliche Siedlung, auf der anderen sarmaten und landnahmezeitliche Gräber gestört.

Im Hügelbereich nördlich vom Gehöft der LPG haben wir eine 1270 m² große Fläche durchforscht, wobei 76 Gruben bzw. Grubengruppen zum Vorschein gekommen sind. Diese enthielten Zóker, früheisenzeitliches und sarmatisches Fundmaterial aus dem 3. Jh. Im Laufe der Freilegung kamen noch drei Feuerstellen und in einer Grube mit gelehnter Mauer ein tragbarer Herd sowie ein sarmatenzeitliches Wohngebäude zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahmen Ilona Stanczik (Szolnok, Damjanich-Museum) sowie die Studenten Paula Zsidy und Barnabás Lőrincz teil.

Andrea H. Vaday—Marietta R. Csányi

Tiszafüred-Nagykenderföldek (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred), s. Nr. 42.

Vác-Schottergrube (Kom. Pest), s. Nr. 37.

29. *Biharkeresztés-Ártánd-Nagyfarkasdomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Berettyóújfalú) (VIII). An der Ártánd zu fallenden Seite des Hügels Nagyfarkasdomb gelang es im Laufe der Rettungsgrabung des germanischen Gräberfeldes und der sarmatischen Siedlung aus dem 4.–5. Jh. 11 neuere germanische Gräber und ein Grab aus der Landnahmezeit freizulegen (Gräber Nr. 198–209). Aus den Gräbern des germanischen Gräberfeldes des 4.–5. Jhs. kamen Knochenkämme, Fibeln, verschiedene Keramik, römische Denaren, Gürtelschnallen, Messer, Bernstein-, Karneol- und Glaspastaperlen sowie für das Zeitalter charakteristische andere Funde hervor. Von hervorragender Wichtigkeit ist ein Schmiedewerkzeuge enthaltendes Grab. Die Orientierung der Gräber ist größtenteils W-O, in geringerem Teil S-N. Das einzige landnahmezeitliche Grab ist ein intakt vorgefundenes, reiches, einsames Frauengrab mit rosettenverziertem Pferdegeschirr. Das Material der sarmatischen Siedlung enthielt außer der Keramik des 2.–3. Jhs. auch einen Knochenkamm und Gegenstände aus Eisen.

Károly Mesterházy

Dunaújváros-Canabae (Kom. Fejér), s. Nr. 20.

Felgyő (Kom. Csongrád, Kr. Szentes), s. Nr. 39.

30. *Gyönk-Vásártér* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Die vollständige Freilegung des Gräberfeldes wurde 1973 fortgesetzt. Es wurden weitere 79 Gräber erschlossen und hiermit stieg die Zahl der Gräber auf 308. In diesem Jahr haben wir die ganze Ausdehnung des Gräberfeldes bestimmt und die Arbeit mit einem Profilsystem von 5 × 10 m-Größe fortgesetzt. Im mittleren Teil des Gräberfeldes haben wir ein Grabensystem beobachtet und es scheint, daß es innerhalb der Gräber keine Gräber gibt. Wegen der noch freizulegenden Fläche gibt es zur Zeit für diese Erscheinung noch keine Erklärung.

Mitarbeiter waren: Attila Gaál, ferner die Studenten Barnabás Lőrincz, Klára Szabó, Paula Zsidy.

Gyula Rosner

31. *Kajdacs* (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Die im Gebiete des 1965–68 freigelegten langobardischen Gräberfeldes begonnenen umfangreichen Erdarbeiten haben ermöglicht, daß auch die früher mit einem dichten Wald bewachsenen Gräberfeldränder untersucht werden. Im Laufe der Rettungsgrabung haben wir fünf, von Wurzeln zerstörte langobardische Urnengräber gefunden (Grab 44–48) und zugleich das Gräberfeld völlig umgrenzt.

István Bóna

32. *Kecskemét-Sallai Imre út 1* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Im Hunyadi-Stadtteil wurde beim südlichen Eingang der sich im Bau befindenden Grundschule am Április 4-Platz bei der Ausgrabung des Abwasserkanals von den Mitgliedern der Baubrigade der hier arbeitenden Technischen Universität ein Schwert gefunden.

Bei der Rettungsgrabung kam das ungestörte Skelett eines N-W-orientierten, gestreckt liegenden Mannes aus der Awarenzeit zum Vorschein. Beigaben waren: vergoldete silberne gepreßte Gürtelbeschläge mit geflochtener Verzierung und Riemenzungen, Bronze- und Eisenschnallen, Eisenbeschläge eines Köchers, 10 St. Pfeilspitzen, ein mit Goldblech bedecktes Eisenschwert, ein Dolch, die Knochenplatten des Bogens sowie ein oberes abschließendes Bronzeband, ein Feuerstahl und Kiesstein Silberblechfragmente und ein goldenes Ohrgehängepaar.

Elvira H. Tóth

33. *Kölked-Feketekapu* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). Am Rande des Überschwemmungsgebietes der Donau forschten wir nach der Ausdehnung der 1972 gefundenen, großen awarenzeitlichen Siedlung weiter. Mit dem Überschwemmungsgebiet parallel sowie je 40 m darauf gezogenen Suchgräben haben wir die Ausdehnung der Siedlung in südlicher und westlicher Richtung festgestellt. Von O her stützt sich die Siedlung auf das Überschwemmungsgebiet, in N-Richtung erschien ein Grabensystem (?), das eventuell die Siedlung abschließt. Die Verfolgung dieses Grabensystems wird eine Forschungsaufgabe der weiteren Jahre sein.

In unseren Forschungsgräben bzw. ihren Erweiterungen werden die in die Erde eingegrabenen Häuser Nr. 13–23., die Backöfen Nr. III–VIII, die Gruben V–X, den Grabenabschnitt II–XXIII sowie den Brunnen I erschlossen. Im Bereich der awarenzeitlichen Siedlung haben wir die mit den Nummern 26, 36, 37, 38 bezeichneten Skelettgräber, das skelettlose Grab 39 und 44 sowie die Urnengräber eines früheisenzeitlichen Gräberfeldes (Gräber 13–25., 27–35) freigelegt.

Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

34. *Solymár-Dinnyehegy* (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). Die Ausgrabung des beim Bau der Ziegelfabrik gefundenen awarenzeitlichen Gräberfeldes fortsetzend haben wir weitere 28 Gräber freigelegt. Die auf diese Weise sichergestellten 114 Gräber des Gräberfeldes müssen zu den Bestattungen nach dem Jahr 670 gereiht werden. Trotz des späten Zeitpunktes ist bisher in Solymár kein Männerskelett mit greifen-rankenverzierten Gürtelbeschlägen gefunden worden. Die Gruppe der mittellawarenzeitlichen gepreßten Bleche ist 2–3 Generationen hindurch nicht zur Tracht der mit gegossenen Beschlägen verzierten Gürtel übergegangen, obwohl die chronologische Parallelität mit den greifenverzierten bei mehreren Gräbern schon anzunehmen ist.

An der Ausgrabung nahm Béla Szőke teil.

Gyula Török

35. *Székkutas, Kossuth-LPG* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (LXVI). Die Erschließung des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Es kamen weitere 46 Gräber zum Vorschein und so beträgt die Zahl der Gräber insgesamt 226. Die Gräber sind W-O-orientiert und enthalten zum Großteil am Rücken liegende, gestreckte Skelette. Aus der Lage der bisherigen Gräber scheint hervorzugehen, daß das Gräberfeld in einem N-S-orientierten Streifen dem Ufer des einst so wasserreichen Kútvölgyér folgte. Die diesjährige Ausgrabung wurde am Westrand des Gräberfeldes vorgenommen. Wir konnten ein doppeltes bzw. dreifaches Grabensystem beobachten, das – mit dem Auslassen eines 10 m breiten, leeren Streifens – dem Zug der äußeren Gräber des Gräberfeldes folgt. Die Tiefe der Gräben beträgt 160 bzw. 130. cm.

Katalin Nagy

36. *Táp-Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr) (XI). Wir haben in der Kiesgrube die Rettungsgrabungen des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Mit der Erschließung von weiteren 12 Gräbern wurde die Grabzahl 92 erreicht. Diesen Gräberfeldabschnitt charakterisieren mit Greifen verzierten und aus Blech gefertigte Beschläge, Ohrreifen, das Fehlen von Waffen und eine sehr geringe Menge von Tongefäßen.

Péter Tomka

37. *Vác-Schottergrube* (Kom. Pest) (XLIV). Auf dem Fundort des seit 1969 laufend erforschten keltischen sowie aus dem 7.–8. Jh. stammenden awarischen Gräberfeldes und der Siedlung aus dem 3. Jh. haben wir dieses Jahr etwa eine 600 m² große Fläche mit 8 keltischen Gräbern, einem römerzeitlichen sarmatischen Haus, zwei Abfallgruben und 28 awarenzeitlichen Bestattungen freigelegt. Das Haus ist groß; seine

Gefäß. Aus dem mit den Pferdeknochen zusammen bestatteten Männergrab des 10. Jhs kamen ein Säbel, Bogenknochen, ein Köcher, Pfeilspitzen, eine Hirtentasche, Pferdegeschirr, Haarreifen und Silbermünzen des Konstantinos VII. und Romanos II. (945–959) zum Vorschein. In den Frauengräbern haben wir rhomboidförmige silberne Kleidungsschmuckstücke, einen bronzenen Armring, einen Wirtelknopf, einfache und zusammengesetzte Pastaperlen gefunden.

An der Rettungsgrabung nahmen der Restaurator László Saliga, der Universitätshörer Dániel Gróh und András Nagy teil.

Béla Kürti

42. *Tiszafüred-Nagykenderföldek* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (IV). Im südlichen Teil des Gehöftes der LPG hat der Planierbagger auf dem Hügel nahe der Landstraße landnahmezeitliche Gräber aufgewühlt. Der als erster an Ort und Stelle eine Besichtigung vornehmende László Selmeczi hat auf dem planierten Gelände typische landnahmezeitliche Funde eingesammelt (rhombusförmige Hemdbeschläge, Armringe, einen rosettenförmigen Kleiderbeschlag, eine durchbrochene Scheibe mit Pferdedarstellung, ein ein Brustkreuz mit Reliquienhalter usw.). Anlässlich unserer weiteren Besichtigung an Ort und Stelle konnten wir auch feststellen, daß es im gestörten Gräberfeldabschnitt auch ein mit Pferd bestattetes Reitergrab gegeben hat, da an dieser Stelle auch Pferdeknochen zu finden waren.

Im Laufe der Rettungsgrabung haben wir etwa eine 900 m² große Fläche mit insgesamt 67 Gräbern erschlossen, von welchen 8 ausgeplündert waren, 54 Gräber stammten aus der Landnahmezeit, 1 Grab aus der Urzeit und die übrigen waren spätsarmatenzeitlich. Das Fundmaterial der landnahmezeitlichen Gräber war ärmlich (Armringe, Ringe, Torques, Haarreifen usw.). Weder Münzen, noch S-förmige Haarreifen sind zum Vorschein gekommen. Im einen Grab haben wir eine mit der Zauberei im Zusammenhang stehende interessante Erscheinung der uralten Glaubenswelt beobachtet.

An der Ausgrabung haben Károly Mesterházy, Csaba Héjj (Szécsényer Museum) sowie, die Studentin Katalin Kérdő teilgenommen.

István Fodor

43. *Zalavár-Vár* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (IV.) Am nördlichen Teil der »Burginsel« in dem nördlich der Zalavár mit Zalaszabar verbindenden Landstraße gelegenen Gebiet führte die Forstwirtschaft von Keszthely Rodungs- und Ansetzarbeiten durch. Diese Arbeiten wurden zum Teil maschinell vorgenommen und haben den betreffenden Teil der Burginsel stark aufgewühlt. Anlässlich der früheren Grabungen konnte sich die Forschung angesichts des Waldes, in diesem Bereich nur auf die Ergebnisse eines einzigen Suchgrabens stützen, der am NW-Teil der Festung die dem Rand der Insel folgende Burgmauer aus dem 11. Jh. durchschnitt. 1973 haben wir östlich von diesem Graben, etwa 230 m entfernt, innerhalb des von den gegebenen Umständen ermöglichten Rahmen zum Teil Rettungsgrabungen, zum Teil Kontrollausgrabungen auf solchem Gelände durchgeführt, das als einer der hervorragendsten Punkte des Inselrandes zu sein schien und wo sich Scherben, Steinbruchstücke und Skelettreste aus dem 9.–10. Jh. in größter Menge zeigten. Laut zwei größerer (35 und 37 m langer) Suchgräben und den diesen sich anschließenden einigen kleineren Profilen muß man im behandelten Teil der Burginsel mit mehreren Perioden rechnen; unter diesen ist die früheste eine aus Wohngruben bestehende Siedlung, die wir aufgrund der in großer Zahl erhalten gebliebenen Keramik auf die zweite Hälfte des 9. und auf den Beginn des 10. Jhs datieren können. In der Zerstörungsschicht dieser Siedlung erschienen die zweite Periode anzeigenden beigabenlosen Skelette, welche hingegen bei dem Bau der im großen und ganzen dem Rand Insel folgenden Festung gestört wurden. Letztere kann aufgrund unserer vorliegenden Ergebnisse auf die Árpádenzeit gesetzt werden. Es ist zu bemerken, daß sich auf

dem etwa 280 m langen und im Durchschnitt 45 m breiten gestörten Gebiet spätmittelalterliche Reste nirgends gezeigt haben, was die Beobachtung der 60er Jahre unterstützt hätte, laut denen im 16.–17. Jh. nur ein viel kleinerer und zugleich südlicher Teil der Insel befestigt gewesen wäre.³ Die Ergebnisse der Kontrollausgrabung des Jahres 1973 lenken die Aufmerksamkeit auf die Bedeutung des nördlichen Teiles dieses Gebietes und beweisen zugleich auch, daß in diesem Bereich die weitere Forschung auch trotz der Störung bezüglich der siedlungsgeschichtlichen bzw. topographischen Fragen ernste Stützpunkte gewinnen kann.

Ágnes Cs. Sós

ÁRPÁDENZEIT (11–13. Jh.)

(Auf der Karte: Nr. 44–50)

Budapest XVI., Cinkota, Evangelische Kirche, s. Nr. 55.

Dunatúrváros, Canabae (Kom. Fejér), s. Nr. 20.

44. *Doboz* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). Im geschlossenen Teil der frühárpádenzeitlichen Siedlung haben wir auf dem sich den früheren Profilen anschließenden neueren Gelände gearbeitet. Es wurden neuere Teile des das Haus 14 umgebenden eckigen Grabens erschlossen. Es kamen — anlässlich der hiesigen Ausgrabung zum ersten Male auch die geringen Reste eines Lehmhauses mit einem aus Stein gebauten Ofen ans Tageslicht. Aus der in der Nähe der Siedlung liegenden Sámson vára genannten Erdburg haben wir durch einige Suchgräben viele frühárpádenzeitliche Gefäß-, insbesondere Tonkesselfragmente zutage gefördert.

Júlia Kovalovszki

44/a. *Dömös* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLVIII). Frühzeitige Denkmäler werden auf einem der wichtigsten árpádenzeitlichen Gutszentren in Dömös freigelegt. Bekanntlich hat dort im 11. Jh. ein Palast gestanden, indem laut der Chronik der Thron oder vielleicht eher ein Teil des Palastes auf den König Béla I. herabgestürzt ist, wie uns darüber die ungarischen Chroniken berichten. Auf den Königshof verweist auch die 1087 erlassene Urkunde »ex curia« von Ladislaus I. All dies zeigt, daß dieses Allodium auch ein Königspalast umfaßt hat. Das Gut hat der jüngste Sohn des Königs Géza I., Prinz Álmos erhalten und so wurde es ein Zentrum des Machtkampfes gegen König Koloman d. Bücherfreund. Hier gründete Prinz Álmos 1008 ein Kollegialkapitel. Das Kapitell machte von den früheren Gebäuden und so wahrscheinlich auch von der von mir 1973 freigelegten Kirche Gebrauch. Es wurden aber zu Beginn des 12. Jhs weitere Gebäude erhoben, deren einige Denkmäler uns bekannt sind, so z. B. das Kapitell einer riesengroßen, mit Tier- und Menschenfiguren verzierte Säule. Die mit leichter Holzkonstruktion bedeckte, einer Basilika ähnliche Kirche schloß sich mit drei halbbogenförmigen Apsiden. Über die beiden Nebenchöre erhoben sich wahrscheinlich runde Türme.

Der bedeutendste Fund war aber die in rekonstruierbarem Zustand erhalten gebliebene Unterkirche, die nach der Wiederherstellung mit ihren 12 Ganz- und Halbsäulen unser schönster und am meist authentischer architektonischer Raum sein wird. In der folgenden Ausgrabungssaison können wir darauf hoffen, daß es uns gelingen wird, aus dem Konglomerat der vorläufig undatierbaren Mauern die Grundmauern des früheren Königspalastes zu trennen und mindestens im Grundriß zu rekonstruieren. Die Rekonstruktion eines mittteleuropäischen Palastes und eines Wirtschaftszentrums des Herrschers aus dem 10.–11. Jh. wäre nämlich ein bedeutender und alleinstehender Fund.

László Gerevich

² Á. Cs. Sós, AH XLI (1963), 125ff.

³ Á. Cs. Sós, Archeologia Polski XVI. 347ff.

45. *Helvécia-Matkó, Templomdomb* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kecskemét) (XIV). Im Laufe der Sandgewinnung kam das schichtenweise gestampfte Lehmfundament einer mittelalterlichen Kirche ans Tageslicht, gleichzeitig wurde aber auch ein Großteil des um ihm gelegenen Friedhofes gestört. Aus den Gräbern sind S-förmige Haarreifen, ein árpádenzeitlicher Ring, eine silberne Brustrosette des 14. Jhs und ein Stich aus dem 14.—15. Jh. hervorgekommen.

Im Laufe der Rettungsgrabung wurden der Grundriß der mit einem halbkreisförmigen Chor abgeschlossenen Kirche geklärt und 24 Gräber des Friedhofes freigelegt. Die Gräber waren alle beigabenlos.

Piroska Biczó

Hetvehely, Römisch-katholische Kirche (Kom. Baranya, Kr. Sásd), s. Nr. 60.

Jászdózsa-Kápolnahalom (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény), s. Nr. 5.

45/a. *Pilisszentkereszt* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVIII). Wir setzen in Pilis in einer der größten Zisterzienserabteien Mitteleuropas (1118) die Erschließungsarbeiten fort. Die Abtei war nicht nur von wirtschaftlichem, industriellem, sondern auch künstlerischem Gesichtspunkt aus ein sehr bedeutendes Zentrum. Die frühgotische Konstruktion der Kirche kann auf französische Anregungen zurückgeführt werden, gleichzeitig diente sie auch für die Erbauer von Kirchen und sogar von Palästen derselben Zeit, als Muster.

Obwohl die Bauarbeiter und die Meister des Klosterbaues, so wie auch die ersten Mönche wahrscheinlich Franzosen waren, ist uns dem Namen nach nur der Meister der letzten Bauperiode, der große französische Architekt zu Beginn des 13. Jhs Villard de Honnecourt bekannt, der nach Bezeugung seines Zeichenalbums auch in Ungarn verweilt und sogar die verschiedenen Fußbodenmuster einer Kirche in Ungarn abgezeichnet hat. Diese Fußbodenmuster haben wir auch anlässlich der Ausgrabung gefunden. Mit dem großen mittelalterlichen Meister sind auch sehr entwickelte Bauprofile und skulpturale Formen, die klassische Gotik von Reims nach Ungarn gelangt. Es wurde eine einzige königliche Person, die ein tragisches Schicksal erlittene Frau von Endre II., die in den Piliser Bergen ermordete Gertrudis von Meran in der Kirche begraben, wie dies außer den Chroniken aus der einen Urkunde ihres Sohnes, des Königs Béla IV. hervorgeht. Dieses schönste und älteste gotische Grabdenkmal wurde von den Türken zerstört. Hoffentlich werden im Laufe der Ausgrabung auch weitere Denkmäler der französischen Kathedralplastik zum Vorschein kommen.

Die Funde und Schichten haben auch verraten, daß dort früher gleichfalls eine Kirche, ja wahrscheinlich ein Benediktinerkloster gestanden hat, an dem sogar zweimal gebaut worden ist. Laut Bezeugung der Stein- und Kleinfunde wurde das Kloster, wahrscheinlich noch vor der Landnahmezeit zur Mitte des 9. Jhs erbaut, jedoch am spätesten zur Jahrtausendwende weiter ausgebaut. Es ist kein Wunder, wenn hier, in der Nähe von Esztergom auf dem Gut des Árpádenhauses ein Mönchskloster gegründet wurde, da wir ja wissen, daß schon in der Burg von Esztergom bereits im 10. Jh. ein solches gestanden hat. Wir haben die Grundmauern dieser frühzeitigen Piliser Gründung gesucht und auch gefunden, so wie auch zahlreiche plastische Verzierungen des Gebäudes ausgegraben. Eine architektonische Rekonstruktion des Denkmals können wir jedoch nur aufgrund weiterer Funde erhoffen.

László Gerevich

46. *Sárszentágota-Kindergarten* (Kom. Fejér, Kr. Sárbogárd) (XXXVI). Bei der Fundamentierung der Mauer des neuen Kindergartens kamen W-O-orientierte Gräber zum Vorschein. Im Laufe der am Gelände des geplanten Kindergartens durchgeführten Rettungsgrabungen haben wir mit einem für das 11. Jh. charakteristischen Material 21 Gräber des gemeinen Volkes freigelegt. Zwei von ihnen enthielten Sargbestattungen. In der Erde der Gräber war um das Skelett eine Aschen-

und Brandschicht zu beobachten. Wahrscheinlich gleichzeitig mit dem Gräberfeld ist ein Kalbgrab, jünger hingegen sind zwei zwischen den Gräbern gefundene, bienenkorb-förmige Kornspeicher mit gelehnten und ausgebrannten Mauern.

Györgyi Csukás

47. *Somogyvár-Kupavár* Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (L). Die 1972 begonnene großangelegte Plan-ausgrabung haben wir 1973 fortgesetzt. Das Innengebiet der monumentalen Basilika des von König Ladislaus I. 1091 gegründeten Benediktinerklosters haben wir annähernd bis zu 50% untersucht.

Ohne jeden Zweifel hat es sich erwiesen, daß die Basilika weder über auf die römischen Zeiten, noch auf das 9. Jh. zurückgreifende Vorgänge verfügt. Auf die stellenweise mehrere Meter dicke bronzezeitliche Kultur lagerten sich die Gebäudeblocks des Klosters und der Kirche. Die Freilegungen des Jahres 1973 haben genaue Angaben bezüglich der Zerstörung der Basilika bzw. des Klosters geliefert. In dem intakt vorgefundenen Keller magazin des Südturmes kamen anderthalbhundert Silberdenare und -groschen zum Vorschein, aufgrund derer die Inbrandsteckung der Basilika nach 1543 erfolgt ist.

Eine große Aufmerksamkeit hat man der Untersuchung des Hauptschiffes geschenkt, da — unserer Annahme nach — an dieser Stelle die Grabstätte des Königs Ladislaus d. Hl. zu suchen ist.

Auch mit der Erschließung des sich der Basilika von N her anschließenden Klostergebäudes wurde begonnen.

Die Freilegungen haben in diesem Jahr 9400 Funde und zahlreiche gemeißelte Steine ergeben.⁴

An der Ausgrabung nahmen der Zoologe János Matólesi, die Restauratorinnen Judit B. Perjés, Zsuzsa H. Bognár, Ilona V. Varga und Gabriella Kun sowie der Student für Archäologie István Feld teil.

Mernyei Erzsébet földje. Mit den Grabungen von Kupavár gleichzeitig und als Teil dieser haben wir in der der Benediktinerabtei nahegelegenen Flur Nyaka-dűlő Forschungen durchgeführt, wo wir auf die Grundmauern einer Kirche stießen.

An der Sondierungsgrabung nahm Kálmán Magyar teil.

Kornél Bakay

48. *Sővényháza-Pusztaszer* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Im Laufe der mehrere Monate in Anspruch nehmenden Ausgrabung kam im vorigen Jahr ein Teil des zur bereits freigelegten Kirche gehörenden Klosters zum Vorschein. Für besonders wichtig halten wir die Funde im Grab eines Erzpriesters Hirtenstab von Tau) und die in das Fundament des Wandelganges eingebauten Statuen der profilierten Portals, die wahrscheinlich die Schöpfungen einer französischen Werkstatt sind. Es wurden die Ausdehnung des Klosters und die Phasen der Befestigungsarbeiten geklärt. Aufgrund der Funde scheint es wahrscheinlich zu sein, daß unsere über das Alter einzelner Baustilelemente gebildeten Vorstellungen in beträchtlicher Weise modifiziert werden müssen. Gleichzeitig ging man auch an die Konservierungsarbeiten heran.

Mitarbeiter: Katalin Hegedűs, Ferenc Horváth, Béla Kürti, György Goldmann, Júlia G. Szénászký.

Ottó Trogmayer

49. *Szabolcs-Kisfalud* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (IV). Die 1971 begonnene Dorferschließung wurde fortgesetzt. In diesem Jahr sind etwa 530 m² freigelegt worden. Zum Vorschein kamen zwei in die Erde getiefte árpádenzeitliche Wohngebäude, drei äußere Öfen und mehrere Abfallgruben. Den Großteil des Fundmaterials bildete die árpádenzeitliche des Fundmaterials bildete die árpádenzeitliche Keramik. Ähnlich der vergangenen Jahre kamen auch in diesem Jahr Eisengeräte (Messer, Sporen, Scheren, Angel usw.) in sehr beträchtlicher Zahl hervor.

⁴ Bakay K., Somogyi Múzeumok Közleményei 1 (1973) 341 ff.

Maße sind 5×2 m, an der SW-Längsseite befinden sich zwei Pfahllöcher, eine Feuerstelle und ein großer aschiger Fleck am Ostende. Der Ritus der awarenzeitlichen Gräber ist mit den in den letzteren Jahren beobachteten völlig identisch. In diesem Jahr haben wir auf dem frühzeitigen, aus dem 7. Jh. stammenden Teil Freilegungen durchgeführt. Bedeutendere Funde sind: zwei graue scheibengedrehte Krüge mit Ausgußröhren, eine eiserne sowie aus gepreßtem Blech gefertigte bronzene Gürtelgarnitur. In die Seite des einen Grabes eingehauen fanden wir eine Axt vor. Dem Graben des awarischen Gräberfeldes entlang haben wir mit leeren Profilen den ganzen nördlichen Gräberfeldrand angegrenzt.

Die Freilegung des keltischen Gräberfeldes hat Magdolna Hellebrand durchgeführt.

Sarolta Tettamanti

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 38—43)

Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Berettyóújfalú), s. Nr. 29.

Dunaújváros-Canabae (Kom. Fejér), s. Nr. 20.

38. *Dunaújváros-Öreghegy* (Kom. Fejér) (XL). Im Laufe der Rettungsgrabungen des Jahres 1973 stießen wir oberhalb der Pincesor der Altstadt (zu Pentele) — auf dem Öreghegy — auf die Gräber des landnahmezeitlichen Gräberfeldes.

Die Ausgrabung ergab 34 Bestattungen. Aus der bisherigen Ausdehnung des Gräberfeldes scheint es wahrscheinlich zu sein, daß sich eine kleinere Gemeinschaft eine oder zwei Generationen hindurch hier, sehr nahe zur mittelalterlichen Ortschaft Pentele bestatten ließ. Die auf das letzte Drittel des 10. Jhs datierbaren Gräber sind in ihrer Mehrheit gestört, ausgeplündert. Die Beigaben sind von einem einzigen reicheren Frauengrab abgesehen (vergoldeten Silberkleiderschmuck) sehr bescheiden: einige Ohrgehänge aus Bronze, Haarreifen, tordierter Halsreifen, Armring und Kleiderschmuck kamen zum Vorschein. Das Interessante im Gräberfeld sind die Holzsärge, deren eine Teil aus nicht zusammengezimmerten, sondern aus an die vier Seiten des Grabes eingesetzten Brettern besteht. In der unmittelbaren Nähe der landnahmezeitlichen Gräber haben wir gleichfalls einige aufgewühlte, vermutlich spät-römische Gräber und Pferdegräber erschlossen.

Jolán B. Horváth

39. *Felgyő* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (XXXV). Die in der Nähe des Ürmös-Gehöftes seit Jahren im Lauf befindliche Ausgrabungsarbeit wurde mit weiteren Erschließungen fortgeführt. In diesem Gebiete sind früher Jurten, Häuser, Gräben, Gruben als Reste einer früh-ungarischen Siedlung zum Vorschein gekommen, ferner ein bronzezeitliches Urnen- und Skelettgräber enthaltendes sowie spät- und frühawarisches Gräberfeld.

1973 kam es zur Erschließung der Gräber Nr. 156—181 des Gräberfeldes. Von diesen war das Grab 157 mit einem Sarg von internationaler Bedeutung, da an der rechten Schulter eine völlig intakte Doppelpfeife mit 10 Löchern lag (das Grab war übrigens auch reich an Beigaben). Es kam der Reihe nach zur Erschließung des einen Teiles des Rundgrabens einer großen Jurta (die andere Hälfte wurde beim Straßenbau zugrunde gerichtet); zur Klärung eines Hauses mit aufgehendem Mauerwerk; zur Freilegung einer mehrfach erneuerten Feuerstelle.

Im laufenden Jahr konnten wir (unter Mitwirkung des Balaton-Museums von Keszthely) mehr Sorge auf die botanischen Schlamm- und palynologischen Analysen sowie (unter Mitwirkung von János Matolcs, dem wissenschaftlichen Hauptmitarbeiter des Landwirtschaftlichen Museums, Budapest) auf die fachgemäße Aufnahme von Tierknochen verwenden.

An der Ausgrabung nahmen Universitätsassistent Gábor Vékony, Csanád Bálint, ferner Katalin Hegedűs, Júlia Szénászy sowie die Restauratorin Ágnes Szőke teil.

Gyula László

Jászdózsa-Kápolnahalom (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény), s. Nr. 5.

40. *Nemeskér-Rétrejáró alja* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). In der Gemarkung der Ortschaft, entlang des Sió-Baches, in dem von der Tüskés-Wiese bis zur Flur Rétrejáró alja reichenden Gebiet reihen sich etwa 40 Schlackenhügel nebeneinander. Unsere schon das dritte Jahr anhaltende Forschung wurde im laufenden Jahr am Südrand des Schlackenfundortes fortgesetzt. Wir haben 3 Kohlenmeilenreste und in ihrer Nähe eine Holzkohledepothütte erschlossen. (Am Rand einer nicht tiefen ovalen Grube mit einer Pfahllocherreihe, unten mit Lehm geschmiert und ausgebrannt, um die Feuchteaufnahme der darin gelagerten Holzkohle zu vermindern.) Auch den Teil einer Schmiede haben wir ausgegraben: das Dachwerk dieser großen Werkstätte wurde von tief eingegrabenen Pfählen getragen, ihre Mauern bildeten in mehreren Reihen eingetriebene Pfähle deren Zwischenraum wahrscheinlich mit Reisigflechten ausgefüllt war. Das innere Niveau der Werkstätte ist nur um einige cm tiefer, als das äußere. Innen befindet sich eine Reihe runder bzw. ovaler Feuerstellen durchschnittlich von 30 cm-Durchmesser und 20—25 cm tief (10 Feuerstellen), unter ihnen ein hochgebauter Ofen, mit Fließschlacke im Vorraum.

Aus der Ausdehnung und den Schichtverhältnissen der Siedlung können wir darauf schließen, daß hier jahrzehntelang die Verhüttung und Schmiedung des Eisens vor sich gegangen ist.

Aufgrund der Keramikfragmente von Typ Sopron-kőhida bestand die Hütten- und Schmiedesiedlung im 9. Jh.

Die Untersuchung der Erze und Schlacken hat Dr. Gábor Vastagh, die weiteren Untersuchungen betreffs der chemischen Feuerbeständigkeit und Metallographie ließ das Zentralmuseum für Hüttenwesen an den aus Nemeskér stammenden Eisenerz-, Eisenschlackenresten, Ofenfragmenten und Eisenobjekten in Laboratorium der Lenin-Hüttenwerke durchführen. Die Karte des Ausgrabungsgebietes hat György Busi gefertigt.

János Gömöri

41. *Szeged-Algyő*, 258. sz. kútkörzet (Kom. Csongrád) (XXXII). Im März 1973 stieß man in der Gemarkung der Ortschaft Algyő im Bereich der LPG Felszabadulás beim Legen der Wasserrücklaufleitung auf ein Frauenskelett aus dem 10. Jh. Aus dem Grabe kamen zweigliedrige vergoldete Silberohranhänger, bronzene Armringe, bronzene Haarreifen, ein Eisenmesser und eine silberne Kleinriemenzunge zum Vorschein. Im Laufe der Rettungsgrabung haben wir ein mittelbronzezeitliches Hügelgrab mit einem Frauenskelett, in die Ha-B-Periode reihbare zerstreute Scherben, ein sarmatisches Grab aus dem 2. Jh., sarmatische Abfallgruben aus dem 3.—5. Jh. und 31 Gräber aus einem Gräberfeld des 10. Jhs freigelegt.

Mitarbeiter waren die Museumsassistenten Ferenc Horváth, Ferenc Miták, János Szabó, der Restaurator László Saliga (SzMFM) und die Restauratorin Ágnes Szőke (HTJM). An der Rettungsgrabung haben die Studentin der Anthropologie Aranka Hajpál, die Studenten der Archäologie Katalin Kurucz, László Madaras und Edit Matuz, ferner András Nagy (SzMFM) teilgenommen.

Csongrádi út. Im Lehrgarten der Fachschule für Forstwesen stieß man beim Ausheben eines Pflänzlings auf Pferdeknochen. Im Laufe der Rettungsgrabung kamen in dem bisher freigelegten Gebiet 2 sarmatische Gräber und 3 Gräber aus dem 10. Jh. zum Vorschein. Die einzige Beigabe der sarmatischen Gräber war je ein

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Zsuzsa S. Lovag und Paula Zsidy teil.

István Fodor

49/a. Szaboles (Kom. Szaboles-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (IV). Die wichtigste Aufgabe im fünften Jahr der Erforschung der Erdburg war die Feststellung ihrer einstigen Bewohntheit. Da das Gelände von Beginn des Jahres 1973 an nicht mehr als Friedhof belegt wird, haben wir auf dem höchsten terrassenförmig ausgebildeten Teil des Inneren der Erdburg mit Hilfe von Suchgräben und Profilen an 5 Stellen die Freilegung vorgenommen. Aufgrund der wahrgenommenen Erscheinungen konnte festgestellt werden, daß man die verschiedenen Institutionen der Gespanschaften des 11.—13. Jhs nicht in der Erdburg aufgebaut hat, weshalb diese im Gegensatz mit unseren früheren Vorstellungen außerhalb der Erdburg gesucht werden müssen.

Gleichzeitig haben wir in der Nähe des heutigen, an der S-Seite befindlichen Zuganges in bezug der Technik des Wallbaues wertvolle Angaben gewonnen: wir haben die den inneren Sockel des Walles abschließende Pfahlreihe und die Steinpackung freigelegt. An der letzteren Stelle wurden zwei, die früher festgestellte Bauzeit der Erdburg unterstützenden, landnahmezeitlichen Pfeilspitzen gefunden. Der zur Klärung der Ursache der an der O-Seite sichtbaren Eintiefung der Erdburg ausgebildete Walldurchschnitt hat bewiesen, daß dieser in der Neuzeit entstanden ist und so kann die Annahme von András Jós, wonach zwischen der Erdburg und der Basilika des 11. Jhs eine unmittelbare Verbindung bestanden hätte, nicht angenommen werden.

Péter Németh

Die 1969 begonnene Ausgrabung fortsetzend haben wir den Garten des Hauses *Bocskai u. 3.* freigelegt, wodurch der erreichbare einheitliche Teil des Friedhofes als erschlossen betrachtet werden kann. Im laufenden Jahr legten wir die Gräber 269—362 frei, die die folgenden erwähnenswerten Beigaben enthielten: Grab 282: 10 St. S-förmige Haarreifen, einen Halsring, eine Perlenchnur; Grab 320: die Münze des Königs Andreas I. (1046—1060); 13 St. Hemdhalsbeschläge mit vergoldeten Silberanhängern, einen Halsring, Kauri-Muscheln, Bronzerassel, eine Perlenchnur. Im Laufe der Erschließung des Brandgräber enthaltenden keltischen Gräberfeldes fanden wir auch ein Skelettgrab.

Mitarbeiter: Zsuzsa S. Lovag, Zoltán Szabó und die Studentin Zsuzsa Miklós.

László Kovács

50. Székesfehérvár, Rózsza u. 7. (Kom. Fejér) (XXXVI). Im Jahre 1970 wurde im Laufe der die Klärung des Chors der auf dem Grundstück Nr. 5 freigelegten früharpádenzeitlichen und wahrscheinlich zu Ehren des Heiligen Kreuzes geweihten Kirche bezweckenden Freilegung festgestellt, daß zu der ersten Bauperiode ein halbkreisförmiger Chor gehört hat. Dies wurde später bis zum Niveau des Fundaments abgetragen, jedoch seine Spuren sind klar zu erkennen. Von den sich an das Schiff der Kirche unmittelbar anschließenden Mauerabschnitten blieb an der N-Seite ein 0,5 m langer und 0,8 m hoher Teil mit einem auf das innere Gehniveau verweisenden Vorsprung erhalten. Demgegenüber wurde an der S-Seite mit der Ausbildung der sich der äußeren Mauerflucht der einstigen halbkreisförmigen Chormauer anschmiegenden, höher grundierten, einen ebenen Chorabschluß aufweisenden, aus unregelmäßigen Bruchsteinen gelegten Mauer eine über einen Schwellenstein verfügende Türöffnung gebrochen, bei der der untere Eisennagel der Türangel in situ erhalten geblieben ist. Aus der Stratigraphie und den Angaben des Bindematerials schließend dürfte die zweite Bauperiode im Spätmittelalter eingesetzt haben. Kleinfundmaterial ist keines zum Vorschein gekommen.

Alán Kralovánszky

Véztő-Mágori halom (Kom. Békés, Kr. Szeghalom), s. Nr. 70.

Zalavár-Vár (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely), s. Nr. 43.

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 51—70)

51. Budapest I., Fő u. 30. — *Ehemaliges Kapuzinerkloster* (V). Die Ausgrabungen wurden im südlichen Teil des Klosters aufgrund der zu Ende des vergangenen Jahres unternommenen Rettungsgrabung begonnen bzw. fortgesetzt. Anlässlich des großangelegten Umbaus des Gebäudes kamen im Zuge der Erdarbeiten der Fundamentierung die Reste des zur Türkenzeit hier gestandenen Doppelbades des Pascha Tojgun zum Vorschein. Die Ausgrabung bezweckt weitere Reste des Bades zu erschließen sowie den vollständigen Grundriß des Gebäudes zu klären. Im Laufe der Arbeit konnte ein Teil der Vorhalle des Bades bis in Einzelheiten gehend freigelegt werden, aus denen man auf einen sehr großen und dem Grundriß nach ausgedehnten Bau schließen kann. Sein aufgehendes Mauerwerk stand noch an mehreren Stellen bis in 100—120 cm-Höhe, sein Fußboden aber war — auf den erhalten gebliebenen zusammenhängenden Teilen — ein auf Steinfundamentierung aufgetragter Terrazzo. Die Mitte des Saales — der infolge des unter den übrigen Teilen des Gebäudes befindlichen Kellers nur zur Hälfte freigelegt werden konnte — wurde ursprünglich von einem Rinnbrunnen oktagonalen Grundrisses eingenommen. Das Bad, das schon 1555 Dornschwan erwähnt, war ein Hamam, also ein türkisches Dampfbad. An der Stelle des Gebäudes stand im Mittelalter das Kloster und die Kirche der Augustiner. Im Zuge der Erschließung kamen kleinere Reste dieser letzteren, die man zum Teil als Fundament des türkischen Gebäudes verwendet hat, zum Vorschein. Aus der neuzeitlichen Aufschüttung ist wenig Keramik des 18.—19. Jhs, aus der Zerstörungsschicht des türkischen Gebäudes hingegen sind in geringer Zahl Tonrohrfragmente hervorgekommen.

Mitarbeiterin: Katalin H. Gyürky.

Győző Gerő

52. Budapest I., Hess András tér 1. *Dominikanerkirche* (V). Auf den Grundstücken Nr. 1 und 2 wurden die Fundamentierungsarbeiten des Hilton-Hotels in Gang gesetzt. Im Laufe des Jahres haben wir das Ergebnis unserer früher durchgeführten Ausgrabungen öfters mit kleineren Beobachtungen ergänzt. Das Tempo der Bauarbeiten hat die Erschließung der S-Mauer der Kirche nötig gemacht. Die Erschließung des ganzen Kirchenplatzes wurde aber gerade durch die Bauarbeiten gehindert. In voller Länge des Kirchenschiffes trat unter der gotischen Mauer die Mauer einer früheren Periode und ein mit Eckblättern und Knospen verzierter Wandpfeilersockel eines zu dieser Periode gehörenden Lettners ans Tageslicht.

Auch der ursprüngliche, im Vergleich zum gotischen Stil kürzere O-Abschluß des Schiffes, sowie der Mauerrest des gotischen Lettners, den Kálmán Lux 1916 bereits einmal freigelegt hat, ist zum Vorschein gekommen. Im Sinne der gegenwärtigen Beobachtungen hat auch dieser Lettner nicht seinem Originalbau entsprechend, sondern in sekundärer Verwendung, als Chorschranke seine Aufgabe versehen.

Katalin H. Gyürky

53. Budapest I., Szent György tér 2. *N-Vorraum des einstigen königlichen Palastes* (V). Der Nach dem Abreißen der einstigen Ställe und des Gebäudes der Burghauptwache haben wir in diesem Raum, der im Mittelalter area amplissima — der große Vorhof des Königspalastes genannt wurde, vom Frühjahr 1972 an zuerst kleinere Rettungsgrabungen, später schon systematische Ausgrabungen durchgeführt. Im Zuge der bis Dezember 1973 durchgeführten Rettungsgrabungen und Erschließungen

wurden ein Teil des W-Abschnittes des Festungssystems aus der Zeit des Königs Sigismund sowie zwei Brückenpfeiler des den Vorhof vom Palast trennenden einstigen Grabens, namens Százarárok und die mit der westlichen oberen Burgmauer der Sigismundzeit parallel verlaufende, früheste — aus 2 m dicken, bröckeligen Mergelsteinen gelegte — Burgmauer, die das erste Verteidigungswerk des NW-Raumes des Palastes war (diese älteste Burgmauer diesmal in 100 m-Länge), freigelegt. Es gelang uns auch die Reste des Turmes am einstigen Haupttor des Festungssystems, mit den darin befindlichen gotischen Kellern zu erschließen. Aufgrund der bisherigen Erschließungen und Funde scheint es, daß während die räumliche Anordnung des Palastinneren zur Zeit der Anjous vor sich gegangen war, dieser nördliche Vorraum (den man zufolge des Baues der Burgmauer von Sigismund dem Palast angeschlossen hat) in der Zeit des Königs Sigismund nivelliert wurde.

Damals — in der Zeit von Sigismund — kam die Reihe an das Abreißen einzelner, bis dahin noch gestandener, im 12.—13. Jh. gebauter, kleinerer Häuser. Beim Bau der ältesten Burgmauer wurden hingegen zahlreichen, kleine Häuser dörflichen Charakters mit einem Fundmaterial vom Ende des 12. Jhs an vernichtet. Dies beweist (da die früheste Burgmauer aus früheren Zeiten stammende Gebäude und Gruben, als sie selbst durchschneidet, auf diesen ruht), daß sich auf dem Burgberg von Buda vor der Errichtung der königlichen Residenz eine — von der Wende des 12.—13. Jhs an sich stets mehr ausdehnende und an Bevölkerung zunehmende — Agrarsiedlung befunden hat.

Ende 1973 wurden solche Entscheidungen getroffen, wonach die als Ergebnis der Ausgrabungen zum Vorschein gekommenen, noch rettbarer Objekte des westlichen und nördlichen Festungssystems des Burgpalastes nach der Restauration zugänglich gemacht werden.

Im Laufe der Erschließungen kam ein Fundmaterial von unikalem Wert an die Oberfläche, dessen Bearbeitung im Budapesti Historischen Museum — mit dem Material der auch zur Zeit vor sich gehenden Ausgrabungen — kontinuierlich im Gange ist.

László Zolnay

54. Budapest III. (V) Im Zusammenhang mit den Arbeiten des Wohnviertels von Óbuda wurden 1973 die im 18.—20. Jh. gebauten Häuser zwischen den Lajos, Tél- und Timár-utca abgerissen.

Gleichfalls abgebrochen wurde der von der Fényes Adolf-, Perc- und Vöröskereszt-utca begrenzte Block und ein Großteil der Kórház-, Korvin Ottó- und Harrer Pál-utca.

Das oben erwähnte Gebiet war aufgrund der Quellen und des archäologischen Materials der eingebaute Teil des mittelalterlichen (königlichen und probstlichen) Óbuda.

Im Laufe der Forschungen gelang es die Stelle der am nördlichen bzw. südlichen Rand der mittelalterlichen Stadt stehenden Klöster: die des Franziskaner- und des Klarissenklosters zu klären (Vöröskereszt- und Perc-utca). Unter den freigelegten Klosterteilen liegen bedeutende spätrömerzeitliche Bauten, die im Mittelalter zum Teil benutzt, zum Teil als Baumaterial abgerissen wurden.

Bezüglich des mittelalterlichen Straßennetzes und Einbaues der Stadt gewannen wir neue Daten. Auf dem Abschnitt zwischen den heutigen Fényes Adolf-, Perc- und Kiscelli-utca konnte der Gebrauch des NS verlaufenden römischen Weges auch zur Zeit des Mittelalters nachgewiesen werden. Die mit einigen em gehobene mittelalterliche Straße hat das Klarissenkloster mit der Burg der Königin verbunden. An der Westseite des Weges fanden wir Reste der zwischen dem 13.—16. Jh. gebauten Wohnhäuser. Innerhalb des Klosters wurden in den aufgelassenen Gebäuden der vor den Türken geflüchteten Nonnen aus dem 16. Jh. für weltliche Zwecke umgebaute Wohngebäudeteile erschlossen. Diese Daten geben über das Leben der zur Türkenzeit hier gelebten Bewohner von Óbuda vorläufig ein noch ziemlich lückenhaftes Bild.

Beim Ziehen der Ostgrenze der Stadt erhielten wir aufgrund der in der Tél- und Laktanya-utca bestimmten mittelalterlichen Reste ebenfalls neue Angaben.

Zur Bestimmung der Stelle der Probstkirche aus dem 11. Jh., die wir aufgrund der urkundlichen Angaben in der Nähe der auf dem Fő-tér freigelegten Kirche des 14. Jhs suchen müssen, zogen wir mehrere Suchgräben. Aus der zwischen der Kórház- und Vöröskereszt-Straße gestörten Schicht kamen ein Relief und Gesimsstück aus dem 12. Jh. zum Vorschein, die aller Wahrscheinlichkeit nach, aus dem Abreißen der ersten Probstkirche stammen. Vermutlich wünschte man beim Bau dieser ersten Probstkirche jene aus dem römischen Torturm stammenden Kórház u. 7. (östliches Lagertor) Steine anzuwenden, die wir in der Schicht über den spätrömischen Weg nebeneinander gelegt gefunden haben.

Fő tér. Keller. Der zur Forschung der Probstkirche gezogene Suchgraben hat sich als negativ erwiesen. Wir haben unter dem heutigen Kellerniveau eine NW-SO verlaufende Verfärbung gefunden.

Hídő u. 16. Im Keller des Gebäudes zogen wir ebenfalls zur Bestimmung der ersten Probstkirche einen NS und einen OW verlaufenden Graben, in dem die Stellen N-S verlaufender ausgebrochener Mauern gefunden wurden.

Kórház u. 5—7, Polgár u. 11. Hier wurden die Reste eines auf den südlichen Turm des O-Tores des Römerlagers und den sich vor dem Lagertor dahinziehenden N-S verlaufenden Weg gebauten, mittelalterlichen Wohnhauses und der dazugehörige Hof freigelegt. Im Bereich des Hofes wurde ein zu einem früheren mittelalterlichen Gebäude gehörender Backofen gefunden, daß im 15. Jh. außer Betrieb gesetzt wurde. Aufgrund des im Bereich des Kórház-utca 5—7 freigelegten mittelalterlichen Einbaues müssen wir darauf schließen, daß dieser Teil ein im Mittelalter zusammenhängendes Grundstück gewesen war. Bei der neuzeitlichen Parzellierung war der mittelalterliche Zustand nicht mehr bekannt und so ist es zu einer neuen Parzellierung gekommen. Ebenfalls als Mauern des mittelalterlichen Hauses wurden die römischen Lager- bzw. Basteimauern im Bereich der heutigen Polgár-utca 13 verwendet. Die Reste eines mittelalterlichen Gebäudes und Weges ziehen sich auch über das Gebiet der Kórház- und Polgár-utca.

Unter der gegenwärtigen Straßenkreuzung kam der Rest einer in O-Richtung bogenförmig abbiegenden Mauer mit um die Mauer liegenden gestörten Gräbern zum Vorschein. In Ermangelung beweisender Funde konnte das Alter der Mauer nicht genau bestimmt werden, eventuell stehen wir hier dem Abschnitt eines Gräberfeldes gegenüber, dessen genauer Platz bisher nicht bekannt war.

Herta Bertalan

Nördlich von der Kórház-utca, im Bereich der einstigen Vöröskereszt-utca kamen diejenigen Mauerreste zum Vorschein, die wir mit dem am Ende des 13. Jhs gebauten Franziskanerkloster identifizieren konnten. Erschlossen wurden mit Strebpfeilern befestigte und mit Ziegelfußboden belegte Räume, innerhalb der ein aus zwei Quadersteinen gefertigtes Grab bzw. eine Grabkammer freigelegt wurde. In der Füllerde der Grabkammer kamen Keramik, mehrere gemeißelte Steine aus dem 15. Jh., darunter ein Grabstein mit Inschrift aus dem 14. Jh. zum Vorschein. Der erhalten gebliebene Ziegelfußboden in situ erstreckt sich auf den Terrazzo-Fußboden eines früheren, vermutlich römerzeitlichen Gebäudes. Nördlich von diesem mittelalterlichen Raum könnten wir den Teil eines mit mittelalterlichen Mauerziegeln ausgebildeten Heizraumes freilegen, der ebenfalls im 15. Jh. abgerissen wurde.

Júlia Altmann

Perc u. und Fényes Adolf u. An der Stelle von abgerissenen Gebäuden des 17. Jhs und in dem NS und OW verlaufenden Fernheizungsgraben haben wir an der Stelle

der Pere utca 7–11 bzw. Fényes Adolf-utca 27 die Reste des zur Mitte des 14. Jhs gebauten Klarissenklosters erschlossen. Es gelang Teile des Süd-, Ost- und Westtraktes des Klosters zu klären. Der sich mit drei Seiten eines Achteckes schließende Chor der Kirche kam an der an der Stelle der an der N-Seite des Klosters abgerissenen (Mókus u. 10–12) Gebäude ans Tageslicht. Die Innenweite des Chors betrug 9 m, die Dicke der Mauer 190 cm. Auch mehrere Abschnitte der das Grundstück des Klosters umfassenden Mauer konnten bestimmt werden, so die Abschnitte der W-, O- und N-Seite. Wir stießen auf einen Abschnitt des Wasserleitungssystems des Klosters, der mit der spätrömischen Wasserleitung identisch ist. Die Wasserleitung dürfte noch im 18.–19. Jh. im Gebrauch gestanden haben, da in das Wasserleitungsrohr eingehauen die Reste eines gegossenen Eisenrohres mit neuzeitlichen Scherben zum Vorschein gekommen sind. Von dem Fundmaterial ist das aus masken- und blätterverzertem Schlußstein, Rippe und Öffnungsrahmen bestehende Material, das aus der das Fußbodenniveau des Klosters teilweise bedeckenden Abbruchschicht bzw. aus dem Keller eines im 18. Jh. erbauten Hauses freigelegt wurde. Das auch mit Urkunden genau datierbare Steinmaterial ermöglicht die genaue Bestimmung der Bauperioden des Klosters. Unter dem aus dem 14. Jh. stammenden Gehniveau kamen Siedlungsspuren aus dem 13. Jh. hervor bzw. man hat zum Bau des Klosters die Mauern eines umfangreichen römischen Gebäudes verwendet.

Herta Bertalan

Lajos u. — Tél u. An der Stelle der Lajos-utca 161 haben wir einen Teil eines mittelalterlichen Steinhäusens freigelegt. Aufgrund der Reste des Gehniveaus des Gebäudes dürfte es im 15.–16. Jh. erbaut worden sein. Das Gebäude folgt mit seiner NW-SO-Richtung der Orientierung des darunter freigelegten, gleichfalls umfangreichen römischen Gebäudes. Einem anderen Straßensystem schließt sich das unter Tél-utca 2 freigelegte mittelalterliche Wohngebäude an, dessen einen Teil wir unter dem heutigen Gebäude vorgefunden haben. Die innere Teilung des Hauses und sein Niveau wurde jedoch mit dem Bau des 18. Jhs zerstört. Um das Haus waren auch árpádenzeitliche Siedlungsspuren zu beobachten.

Júlia Altmann

Kálmán u. An der Stelle des östlichen Hausblockes kam im Fernheizungsgraben zwischen 120–160 cm ein neuzeitliches Material zum Vorschein. Dieser Abschnitt der Straße zieht sich über den Graben des Festungssystems der mittelalterlichen Burg und es ist zu vermuten, daß sich in dieser Tiefe mit der Aufschüttung des Grabensystems das neuzeitliche Material meldet.

Die 1973 einsetzende Bautätigkeit des Wohnviertels zieht auf die erste Hälfte des Jahres 1974 hinüber und so wünschen wir die archäologische Freilegung dieses Gebietes bzw. die weitere Bestimmung der bisher zum Vorschein gekommenen Reste sowie ihre Klärung fortzusetzen.

Leiterin des mittelalterlichen Arbeitskollektivs:

Herta Bertalan

55. Budapest XVI., Cinkota, Evangelische Kirche (V). Die der Denkmalrestauration der Kirche vorangehende Mauerforschung und archäologische Freilegung hat die Bauperioden der Kirche geklärt. Die mit einer Außenmauer unnommene árpádenzeitliche Kirche mit halbkreisförmigem Chorabschluß wurde im 14. Jh. erweitert und auch der Turm zu dieser Zeit erbaut. Der westliche Eingang der Kirche ist Ende des 15. Jhs gebaut worden. Um die Kirche finden wir auch mittelalterliche Siedlungsspuren. Auf den bis heute erschlossenen Gebieten kamen auch árpádenzeitliche Häuser und Teile der diese umnehmenden gestampften Umfassungsmauer zum Vorschein. Um die Kirche herum liegt ein neuzeitlicher Friedhof, der zu der am Ende des 18. Jhs in ihre

jetzt bekannte Form umgebauten evangelischen Kirche gehört.

Katalin I. Melis

56. Eger-Burg (Kom. Heves) (X). Die Erschließung im Jahre 1973 wurde von N gegen S zu im Gebiete zwischen der Bildgalerie des Dobó István-Burgmuseums und der westlichen Burgmauer durchgeführt. Die Freilegungen haben die Schichtungen der mittelalterlichen Burgmauer, die Stelle der Reste der einstigen Strebe Pfeiler, die erhalten gebliebenen Teile der Gebäude (aus dem Mittelalter und der Barockzeit) innerhalb der Burgmauer und die Zerstörungsschichten geklärt. Im südlichen Teil des Gebietes haben wir die Reste eines größeren Backofens erschlossen.

An der W-Seite der Bastei Szépbástya haben wir die Freilegung einer Korngrube beendet. Daneben sind die Reste eines mittelalterlichen Herdes und eines „Kellers“ zum Vorschein gekommen. In diesem Teil der Burg wurden auch die Wiederherstellung des an der südlichen Burgmauer freigelegten großen gotischen Gebäudes beendet und die damit zusammenhängenden kleineren Forschungsarbeiten verrichtet.

Károly Kozák

57. Esztergom-Burg (Kom. Komárom) (XLIX). Im Gebäude der Kaserne, von dem es sich bereits bei unseren Forschungen im Jahre 1967–68 herausgestellt hat, daß die Mauer des Erdparterres an der Donaufront sowie die der Hoffront bis zum Dach hinauf bedeutende mittelalterliche Reste enthält, wurde eine Mauerforschung vorgenommen.

In der Mauer der Hoffassade, in Stockwerkhöhe wurde eine große gotische Fensternische samt den dazu gehörenden, mit viereckigen Fußbodenziegeln ausgelegten Fußbodenteilen freigelegt. Das große Fenster wurde zweimal verkleinert. Aus der türkenzeitlichen Vermauerung kam eine Knochenflöte bzw. das Fragment eines aus rotem Marmor gemeißelten Geländergesimses in Renaissancestil zum Vorschein. Im Stockwerk wurden in der Mauer noch Teile zweier gotischer Fensternischen freigelegt, auf diese Weise sind uns mit der 1968 gefundenen gotischen Fensteröffnungen insgesamt schon vier mittelalterliche Fenster im Stockwerk, im Parterre hingegen zwei Türen und zwei Fensteröffnungen bekannt. Die oben erwähnten Reste sind Teile des berühmten Palastes des Erzbischofs János Vitéz und auf diese Weise kann aufgrund dieser die Hoffassade in der mittelalterlichen Form hergestellt werden. Gewisse Zeichen weisen darauf hin, daß es zum Ausbau des Palastes schon vor János Vitéz, wahrscheinlich zur Zeit des Erzbischofs Dénes Széchy (1440–1455) gekommen ist.

Von den im Erdgeschoß der Donaufassade 1968 freigelegten Schlitzfenstern haben wir festgestellt, daß diese nicht zum Palast gehört haben, sondern Schießscharten einer noch früheren Burgmauer waren.

Am NW-Abhang des Berges *Szamárhegy*, am Walddesand stieß im Laufe der mit einem Bulldozer durchgeführten Erdarbeiten der Bulldozerführer Károly Kresz auf einen in ein Gefäß verborgenen Münzfund, den er in das Balassa-Museum einlieferte. Im Zuge der Lokalbesichtigung haben wir festgestellt, daß in der Erde noch weitere Münzen bleiben konnten, weshalb das Suchen mit einem Metallsuchgerät fortgesetzt wurde. Als Ergebnis kamen noch 36 Silbertaler zum Vorschein. Im zweihenkligen Gefäß mit gelber Glasur und weiter Mündung — das man mit einem aus dem Fuß einer türkischen Fußschüssel ausgebildeten Tonpfropfen abgeschlossen hat — kamen neben einem silbernen Siegelring, Knöpfen usw. aus dem 16. Jh. insgesamt 556 Silbertaler, 10 polnische Groschen, 3 türkische Goldmünzen und ein ungarischer Denar hervor.

Da die spätesten Prägungen des Fundes aus 1593 stammen, wurden sie wahrscheinlich im Laufe der Belagerung von Esztergom im Jahre 1594 oder 1595 verborgen.

An der Rettungsgrabung nahm István Gedai teil.

István Horváth

58. *Gölle-Cserepespuszta* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). Im Mai 1973 kam beim Pflügen ein spätmittelalterlicher Münzfund ans Tageslicht. Die Münzen: insgesamt 290 Silberdenare, 2907 Groschen und 41 Taler, die sich in einem Gefäß befanden, kamen in das Rippl-Rónai-Museum. Die späteste Prägung stammt aus dem 16.–17. Jh. Auf dem Fundort haben wir auch eine Kontrollausgrabung vorgenommen.

Kornél Bakay

59. *Hedrehely-Kolostor* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). Im Laufe einer Rettungsgrabung gingen wir heran das aus den geschriebenen Quellen bekannte Franziskanerkloster zu erschließen. Im Innengebiet der Ortschaft begannen wir im nördlichen Teil des westlich von der Schule sich erhebenden Hügels mit der Arbeit. Mit einem 50 m langen N-S verlaufenden Suchgraben wurde die südliche Chormauer sowie die nördliche, früher ausgehobene bestimmt. Es wurde die W-Mauer des O-Flügels des Klosters freigelegt; außer der Bestimmung des mittelalterlichen Fußbodens bzw. Gehniveaus fanden wir auch zwei Zellen O-Flügels des Franziskanerklosters.

Im Laufe unserer Arbeit kam vor dem Altar ein Ziegelgrab und die äußere nördliche Chormauer zum Vorschein. Unter dem mittelalterlichen Gehniveau zog sich stellenweise eine 2 m dicke, gestampfte Lehmsschicht entlang, die mit dicken Pfählen befestigt war.

Es wurde ferner auch die mit 4 Strebpfeilern versehene südliche Schiffmauer der Kirche freigelegt (1,1 m breit, 18 m lang).

Die WO-Achse der Franziskanerkirche ist 34,23 m lang; die Länge des Schiffes beträgt 18 m, seine Breite 12,7 m. Im südlichen Teil des Schiffes konnten Spuren der Sakristei (18 × 4,35 m) bestimmt werden. Auch die westliche Abschlußmauer (die der Eingangsseite) kam ans Tageslicht. Der Eingang wies eine Breite von 1,6 m auf und war mit einem gotischen, stabförmig profilierten Portalstein verziert, der aus dem Ende des 15. Jhs stammt.

Kálmán Magyar

Helvécia-Matkó, Templomdomb (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kecskemét), s. Nr. 45.

60. *Hedrehely, Röm. kath. Kirche* (Kom. Baranya, Kr. Sásd) (XXVI). SW von Abaliget, im Zentrum der Siedlung, in dem auf einer Anhöhe liegenden Wirtschaftshof der Pfarre steht als Ruine die kleine Dorfkirche mit geradem Chorabschluß.

Im Herbst des vergangenen Jahres führten wir in der Kirche von der Restauration eine vorhergehende archäologische Niveau- und Mauerforschung durch. Im Laufe der Forschung wurde die Baugeschichte des als Kunstdenkmal zu betrachtenden Gebäudes geklärt.

Die Kirche wurde Ende des 13. Jhs aus großen Rohsteinen mit einer Mauerdicke von 110 cm erbaut. Das untere Drittel der Kirche, bei dem Chorfenster bis zur Schulterhöhe, an der W-Fassade bis zur Höhe der Balkenkapsel, an der S-Seite bis zur Höhe der drei hervorgekommenen mittelalterlichen Fenster reichend stammen aus der Bautätigkeit vom Ende des 13. Jhs. Im Inneren war das Niveau in diesem Zeitalter um 30 cm höher. Zu Beginn des 14. Jhs wurden am Gebäude Umänderungen vorgenommen. Im Inneren hat man das Niveau zurückgesetzt, im äußeren Niveau sind keine Änderungen eingetreten. Der von der Schulterhöhe aufwärts ausgebildete Abschluß des gotischen Chorfensters, wie auch die Sedilea mit Konsolen, das Pastophorium, der Altargrund, der südliche Eingang und die Fenster stammen aus dieser Zeit. Wir haben festgestellt, daß die an die N-Mauer des Chors angebaute Barocksakristei auf mittelalterliche Sakristeifundamente erbaut worden ist. Im Inneren zeigen sich die Reste eines zweischichtigen mittelalterlichen farbigen Mörtels, deren Freilegung nur teilweise erfolgt ist. Auf dem Gebäude wurden zur Mitte des 18. Jhs und um die 1800er Jahre größere Umänderungen durchgeführt. Die Kirche erhielt ein Barockdach und neue große Fenster sowie einen neuen Eingang von großen Maße.

Architektin: Ilona S. Pusztai.

Éva A. Kozák

61. *Karcag-Orgonaszentmiklós* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Bei der Freilegung der kumanischen Siedlung des 14.–16. Jhs kam auf dem Hügel Szentmiklósi halom der Grundriß einer aus Ziegeln gebauten, einschiffigen, an den Enden des Schiffes mit je einem Strebpfeiler befestigten Dorfkirche von viereckiger Apsis zum Vorschein, an deren linken Seite eine Sakristei angebaut wurde. Der Kirchenhügel ist mit einem Graben umnommen. Im Inneren der Kirche und um sie liegt ein Friedhof, aus dem 304 Gräber freigelegt worden sind. Die aus dem Friedhof zum Vorschein gekommenen wichtigeren Funde: 5 bunt bemalte Särge, 3 Gürtel mit Beschlag, eine kumanische Mütze, Kleidungsreste, das Skelett eines im Grab beigesetzten Hundes, Haarreifen, Knöpfe, Ringe.

Im Gebiete der Dorfsiedlung haben wir Teile von inneren Grundstücken freigelegt. Die auf der Siedlung zum Vorschein gekommenen archäologischen Objekte sind: ein dreiteiliges Haus mit Backofen, in die Erde eingegrabener Stall, mit in der Erde befestigten, tragbaren Schilfwindfängen geschütztes Gebäudefundament von rundem Grundriß sowie die Abfallgrube des Dorfes und in die Erde eingebaute freistehenden Öfen mit Mahlstellen.

László Selmeczi

62. *Kecskemét, Kossuth tér, Franziskanerkirche* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Durch Abriß der um die St. Nikolaus-Kirche der Franziskaner stehenden Gebäude konnte die Gegend der Kirche einer genaueren Untersuchung unterzogen werden. Im Laufe der Erschließung stießen wir in der Nähe des Chors auf die Spuren eines Wohngebäudes aus dem 13.–14. Jh.: aus seinem Herdanwurf ist ein reiches keramisches Material zutage gefördert worden. Abschnitte des wahrscheinlich die Kirche und den Friedhof umnehmenden Grabens mit Keramik des 15. Jhs sind zum Vorschein gekommen. Wir haben den Teil eines die Gräben durchschneidenden Ossariums freigelegt. Mit dem Gebrauch des Ossariums dürfte man aufgrund der darüber liegenden Schuttschicht im 17. Jhs aufgelassen haben.

Aus dem um die Kirche befindlichen Friedhof kamen für das 18. Jh. charakteristische Funde zum Vorschein.

Attila Horváth—Piroska Biczó

63. *Lászlófalva-Templomdűlő* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kecskemét) (IV). Im Rahmen der siedlungsgeschichtlichen Erforschung der Kumanen im Mittelalter setzten wir die Ausgrabung des zwischen 1354–1692 bestandenen Dorfes Szentkirály fort.

Neben dem heutigen Dorffriedhof wurden 25 m² der Siedlung auf dem Arbeitsgebiet Nr. II freigelegt. Es kamen Teile eines Wirtschaftshofes mit Gräben und Abfallgruben, eine Hundebestattung und ein Brunnen aus dem 15.–16. Jh., dessen Holzbeschalung intakt erhalten geblieben ist, an die Oberfläche. Auch ein umgrenztes Sarmatengrab aus dem 5. Jh. haben wir erschlossen, das kurze Zeit nach der Bestattung ausgeraubt wurde; Beigaben waren: ein Glasbecher, einhenkliger Krug und Spinnwirtel. Neben der auf ein mittelalterliches Fundament erbauten reformierten Kirche wurden in einem Profil sämtliche Schichten des Friedhofes durchforstet, wobei 20 Gräber ans Tageslicht kamen. Funde waren: Mützen- und Textilienreste, gepreßter silberner Kleiderschmuck aus dem 14. Jh., genagelte Brettsärge.

Mitarbeiter: die Anthropologin Edit Lotterhof und der Zoologe János Matólesi.

András Pálóczi-Horváth

64. *Mecseknádasd-Schloßberg* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). Am NO-Ende der Ortschaft erhebt sich neben der Hauptverkehrsstraße Nr. 6 der Schloßberg, an dessen NW-Teil auf dem mit einem Wald bewachsenen Gelände mittelalterliche Mauerreste zu sehen waren.

Westlich der sichtbaren Ruinen war der Hügel von einem tiefen Graben begrenzt. Im Laufe der Ausgrabungen wurden die Mauerreste eines großangelegten Gebäudes teilweise freigelegt bzw. dessen Ausdehnung bestimmt. Am O-Ende des Gebäudes mit einer Grundfläche von 20×20 m haben wir — ungefähr in seiner Mittelachse — Teile eines mit drei Seiten des Achteckes schließenden und mit Strebeböfeln befestigten Chors erschlossen. Die Bestimmung des Gebrauches der bisher freigelegten Gebäudereste sowie die Klärung der früheren Bauperioden ist die Aufgabe der weiteren Forschung. Innerhalb des Gebäudes legten wir Teile frei, die auf dessen Umbau zu einem türkenzeitlichen Dshami verweisen. Außerhalb des Gebäudes — vor seiner Westseite — fanden wir die Grundmauern eines mit zwei Eckstrebeböfeln befestigten, einen viereckigen Grundriß aufweisenden, kleinen Turmes vor. Im Laufe der Ausgrabung kamen zum Großteil türkische und türkenzeitliche Keramik sowie einige mittelalterliche gemeißelte Steinfragmente hervor.

Mária G. Sándor—Gyözö Gerő

64/a. Nagymaros. Röm. kath. Pfarrkirche (Kom. Pest, Kr. Vác) (XLVI). Anlässlich der Herstellung der Kunstdenkmäler hat eine Maueruntersuchung an der Kirche unter den Schichten der Umänderung des 18. Jhs die gemeißelten Steinteile 12 gotischer Fenster und zweier Türen freigelegt sowie an der N-Seite des Schiffes den Grundriß des Vorbaues des im 15. Jh. gebauten Zuganges geklärt.

Mitarbeiterin: Architektin Ilona B. Kállai.

Miklós Héjj

65. Ötvöskőny — Burghaus Kom. Somogy, Kr. Nagyatád (L). Die Forschungen fortsetzend haben wir außer der Freilegung der NW-Rondelle auch die sich der Rondelle anschließenden Räumlichkeiten geklärt.

Das Gebiet des Burghauses wurde mit einem NS verlaufenden Suchgraben durchschnitten und es wurden mehrere Gehniveaus bestimmt; wir stießen auch auf das Ziegelfundament der südlichen Toreinfahrt. Im Laufe der Freilegung kamen die »in situ«-Reste eines großen Kachelofens, im südlichen Teil der Rondelle ein »Backhaus« sowie in unserem unter dem Ziegelfboden der Rondelle gezogenen Suchgraben Keramik (Trinckbecher, Töpfe usw.) in großer Zahl hervor.

Wir haben ferner den westöstlichen Eckteil des Burghauses geklärt und auch den südöstlichen Gehsteig erschlossen. Im Laufe unserer Arbeiten kamen in diesem Jahr 2354 St. keramische Fragmente aus verschiedenen Zeiten, 7 gemeißelte Steine und etwa 20 Eisengeräte ans Tageslicht.

Kálmán Magyar

66. Pécs, Rákóczi út 1. Hotel Tourist udvar (einstiger Fahrzeugpark der Post) (Kom. Baranya) (XXVI). 1973 haben wir die Orientierungsausgrabungen auf dem Gelände der im vorigen Jahr begonnenen Erschließungen fortgesetzt. Der den Ort der Ausgrabung darstellende früheste Ortsplan — die Karte von Háty aus dem Jahre 1686 — zeigt an dieser Stelle einen unbegründeten Vorsprung der Stadtmauer. Die früheren Voraussetzungen nahmen an dieser Stelle den Platz eines römischen Lagers an und begründeten den großen Vorsprung der mittelalterlichen Stadtmauer damit. Im Zuge der Ausgrabung hat sich aber erwiesen, daß diese frühere Annahme — wonach dieser Abschnitt der mittelalterlichen Stadtmauer auf römische Fundamente erbaut worden wäre — falsch und nicht stichhaltig ist. In diesem Bereich sind keine römische Gebäude, oder die Reste dieser gefunden worden, hingegen ist eine Bronzemünze (IV. Jh.) ans Tageslicht gekommen.

Der in NS-Richtung dahinziehende Abschnitt der mittelalterlichen Stadtmauer konnte in der Trasse der Rákóczi-Straße in 48,66 m-Länge und etwa in 3 m-Höhe von den früheren Zubauten befreit werden. Dieser Mauerabschnitt ist in seinem Nordteil gut erhalten, der Südteil hingegen von neuzeitlichen Fensteröffnungen durch-

brochen. In diesem Südteil kam auch der Stumpf der auch im Ortsplan von Háty markierten kleinen turmartigen Eckbastei zum Vorschein. Die Straßenfront des Grundstückes wird in diesem Bereich etwa in 3 m-Länge von einer neuzeitlichen Ziegelmauer abgeschlossen, die zugleich auch die Breite der erwähnten kleinen Eckbastei anzeigt.

Der das Gebiet von S begrenzende und OW-verlaufende Stadtmauerabschnitt kam im Laufe der Freilegung bzw. Forschung in 78,28 m-Länge — also in der originalen Gesamtlänge — zum Vorschein. Auch dieser Mauerabschnitt, an dessen Ostende vier vollkommen erhalten gebliebene mittelalterliche Schießscharten erschlossen wurden, blieben gerade infolge der großen Aufschüttung beinahe in voller Intaktheit erhalten. Im selben Trakt war aufgrund der hervorgekommenen Teile auch das Niveau des zu den Schießscharten gehörenden einstigen Wehrganges genau feststellbar.

Dieser letzterwähnte OW-Trakt der Stadtmauer war aus statischen Gründen nur in kleineren Abschnitten erforschbar. So kann die völlige Freilegung erst mit der Herstellung gleichzeitig bzw. parallel mit dieser durchgeführt werden.

An der Stelle des Grabungsgeländes befand sich zur Türkenzeit ein bedeutendes Stadtteilzentrum — das mahalle centrum. Hier gelang es die topographische Lage des bei Háty markierten großausgedehnten Gebäudes zum Teil zu bestimmen sowie einen geringen Teil der Reste der an der parallel zu der heutigen Rákóczi-Straße verlaufenden W-Stadtmauer gestandenen Gebäude von wirtschaftlicher oder militärischer Bestimmung freizulegen. Aus der an mehreren Stellen erscheinenden dicken türkenzeitlichen Zerstörungsschicht kamen zum Großteil glasierte und unglasierte türkische Keramik und zur Wasserleitung gehörende Tonrohre zum Vorschein. Im Fundmaterial kamen mittelalterliche, türken- und neuzeitliche Keramik sowie in geringer Zahl Eisenfragment und Glas gemischt vor.

Mitarbeiter waren: Alice Sz. Burger, Mária G. Sándor und Gyözö Gerő.

Ferenc Fülep

67. Siklós, Vajda János tér 2. Perényi bástya (Kom. Baranya) (XXVI). Wir haben in der sich dem gewesenen Franziskanerkloster von SO anschließenden Perényi-Bastei die der Restauration vorangehenden Forschungen fortgesetzt. Im Laufe dieser Arbeiten ist es uns gelungen, die westliche und südliche Mauer des einen rechteckförmigen Grundriß zeigenden sog. Vorwehrbaues, ferner ihre Schießschartenreste sowie das zu diesen gehörende Gehniveau zu erschließen. Ein Teil der Abschlußmauer des östlichen Vorwehrbaues von rechteckförmigem Grundriß sowie ein Teil der dazu gehörenden Bastei wurde ebenfalls erschlossen. In der Bastei ist eine sich in WO-SW-Richtung verlaufende Kasematte mit Ziegelwölbung hervorgekommen. Außerdem wurde in diesem Gebiet ein großer Kalkbrennofen, der vor dem Bau der Mauern errichtet worden ist, freigelegt. In der SW-Ecke des Arbeitsplatzes konnten eine Schnecken- und eine Treppen- mündet, erschlossen werden. Dieser Tunnel führte zum Türkenbad. Bei der Ausgrabung ist unglasierte türkische und türkenzeitliche Keramik in großer Menge zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahm als Mitarbeiter der Student Gyula Siklósi teil. Architekt war: Ferenc Mende.

Mária G. Sándor

68. Sopron-Előkapu (Kom. Győr-Sopron) (XXXIX). Sich den Denkmalschutzarbeiten anschließend legten wir zwei Phasen der äußeren Stadtmauer und die eine Bastei der mittleren Stadtmauer frei. Vom Stadtturm ostwärts ist die zweite Bastei, die Ende des 19. Jhs bis zum heutigen Straßenniveau angerissen wurde, zu finden. Die bügeleisenförmige Bastei wurde im 4. Jh. erbaut, auf ihrem halbkreisförmigen äußeren Teil bilden die Mauerebene größere, auf dem spornartig zurücksprin-

genden Teil hingegen kleine Quadersteine. Das Innere der römischen Bastei ist eine mit weißem Mörtel gegossene massive Mauer. Der halbkreisförmige äußere Teil der Bastei ist am meisten beschädigt. Auch hier konnten wir die Reste der auf die römische Mauer gesetzten mittelalterlichen Stadtmauer sowie jenen Umstand, daß die mittlere Stadtmauer hier noch der Linie der römischen Mauer entlang verläuft, beobachten. Diese Bastei in der Nähe des nördlichen Stadttors ist größer, als die Basteien am östlichen Stadtmauerabschnitt, die von Klára Sz. Póczy freigelegt worden sind.

Architektin: Judit Nagypál.

Üj u. 22–24. Im Laufe der Fortsetzung unserer Ausgrabungen des vergangenen Jahres haben wir neben der mittelalterlichen Synagoge die Schichten mit vier Profilen untersucht. Auf den durchforschten Teilen des Grundstückes wurde im 17.–18. Jh. die Senkung des Niveaus durchgeführt und auf diese Weise sind die zur Synagoge gehörenden mittelalterlichen äußeren Gehneaus verschwunden. Stellenweise haben wir kleinere Flächen eines árpádenzeitlichen Hofes freigelegt, die –85–110 cm tief als schwarze schlammige Schicht liegen und auch mit Balken und Pfahlresten (Spuren von Wirtschaftsgebäuden) vorkommen.

Mitarbeiter war der Kunsthistoriker Ferenc Dávid.

János Gömöri

69. Szolnok-Vár (Gutenberg tér 4.) (Kom. Szolnok) (XXXVIII). In dem unter archäologischem Schutz stehenden Gebiete haben wir mit Hilfe der mit Manuskripten versehenen, aus dem 18. Jh. stammenden Karten in der Nähe des Wassertores die Fundamentgräben der Moschee (Dschamie) und die Grundmauern des daneben liegenden Minaretts gefunden.

Die eine Seite der einen viereckigen Grundriß aufweisenden Moschee beträgt 15,9 m, aus den darauf senkrechten Mauern haben wir nur einen 5,6 m großen Abschnitt freigelegt, da sie sich auf das benachbarte Grundstück der Pfarre erstrecken. Von der Moschee haben wir nur das vom Mauerwerk geräumte Fundamentgraben erschlossen, dessen Tiefe 1,3–1,5 m betrug und eine Mauerdicke von 1,5 m zeigte.

An die Westmauer der Moschee angebaut fanden wir das Fundament des Minaretts vor; es ist viereckig und 3,9 × 3,9 m groß. Auf dem unteren Teil des 1,5 m hohen Fundaments sind die Spuren von nebeneinander gelegten Balken zu sehen. Darüber liegen in Kalk gebettete, gemeißelte Steine, sodann Steinschutt schichtenweise. Bei dem Abriß im Jahre 1821 dürfte dies deshalb erhalten geblieben sein, weil man es nicht zerschlagen kann.

Das Gebiet wurde zu Beginn des 18. Jhs als Friedhof benutzt. Von den 10 freigelegten Gräbern war auch ein Kindergrab mit perligen Haarschmuck sowie ein Männergrab mit einer aus Filz gefertigten, sog. Kumanenmütze unter dem Kopf.

Aus dem Gelände kam auch ein aus Gußeisen hergestelltes Brandeisen an die Oberfläche, das das ungarische Staatswappen der Zeit des Königs Franz I. dargestellt und daher dem Kameralgut angehört haben dürfte.

Unter den mittelalterlichen Schichten ist in den ungestörten Boden eine große, mehrteilige urzeitliche Grube eingetieft, deren dreiviertel Teil erschlossen wurde. Die aus diesen zum Vorschein gekommenen Gefäßfragmente datieren die Funde auf die Früheisenzeit.

An der Ausgrabung nahmen Károly Kozák, Ilona Stanczik sowie der Student Pál Raczky teil.

Gyula Kaposvári—Marietta R. Csányi

70. Vésztő-Mágori halom (Kom. Békés, Kr. Szeghalom) (III.). Auch in diesem Jahre haben wir die Erschließung der Reste des Csolt-Klosters fortgesetzt. Am O-Ende der Kirche klärten wir die aus den zwei Bauperioden erhalten gebliebenen, halbkreisförmigen Chorabschlußmauern, ferner untersuchten wir die Verbindung des Hauptschiffes und der beiden Seitenschiffe. Es kann festgestellt werden, daß zwischen den Achsen der im Laufe zweier Perioden erbauten Kirche eine Abweichung von mehreren Gradn besteht. Von der in der ersten Periode, im 11. Jh. erbauten Kirche konnten bisher nur der Chorabschluß gefunden werden, die übrigen Teile der Kirche sind beim Bau des unter den Hügel eingegrabenen Kellers zugrunde gegangen. Im 12. Jh. wurde die Kirche zu einer großen Kirche mit drei Schiffen umgebaut, zur gleichen Zeit hat man auch den halbkreisförmigen Chorabschluß des Hauptschiffes und den geraden Abschluß der Seitenschiffe erbaut.

Die Arbeit haben wir mit der Erschließung des S-Flügels des Ordenshauses fortgesetzt. Die N-Mauer des S-Flügels wurde ihrer ganzen Länge nach sichtbar, sie ist 31 m lang und 60 cm dick. Das Innere der Räumlichkeiten konnten wir noch nicht erschließen, es wurden bloß einige der Zwischenmauern gesucht, diese hat man jedoch infolge der starken Neigung des Hügels größtenteils ausgepflügt. Daher besteht keine allzugroße Hoffnung dazu, daß dieser Teil vollständig freigelegt werden kann.

Iren T. Juhász

71. Visegrád, Fő u. 25. Königspalast (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). Als Fortsetzung der 1972 begonnenen Forschung wurde die Maueruntersuchung der östlichen Fassade des Gebäudes durchgeführt. Im Palastflügel, der im 18. Jh. zu einem Kornspeicher umgebildet wurde, haben wir die Reste einer aus dem 14. Jh. stammenden, übereinander gelegenen Holzdeckenstruktur, die Stelle vermauerter gotischer Öffnungen, das Niveau des zum Gebäude gehörenden mittelalterlichen Hofes und darunter die Trasse eines in dem neben dem Gebäude gebauten gewölbten Hauptkanal mündenden 3 Latrinen erschlossen. Aus der Füllerde dieser sind in beträchtlicher Menge Glas- und Ofenkachelreste des 14. Jhs ans Tageslicht gekommen.

Im Empfangshof haben wir vor dem südlichen Großkeller den Beginn einer in eine tiefere Schicht führenden Treppe freigelegt. Aus der den Hof bedeckenden 2,5 m hohen Füllerde wurden mehrere Fragmente eines Herkules-Brunnens aus rotem Marmor zutage gefördert.

Mitarbeiter war Mátyás Szőke, Architekt: János Sedlmayr.

Miklós Héjj

Herausgegeben von Alice Sz. Burger

VERZEICHNIS DER MUSEEN

I Baja, Türr-István-Museum	VIII Debrecen, Déri-Museum
II Balassagyarmat, Palóc-Museum	IX Diósgyőr, Metallurgie-Museum
III Békéscsaba, Munkácsy-Mihály-Museum	X Eger, Dobó-István-Museum
IV Budapest, Ungarisches Nationalmuseum	XI Győr, Xantus-János-Museum
V Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest	XII Gyula, Erkel-Ferenc-Museum
VI Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum	XIII Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum
VII Csongrád, Lokalhistorisches Museum	XIV Kecskemét, Katona-József-Museum
	XV Keszthely, Balaton-Museum

XVI Kiskunhalas, Halaser Museum
 XVII Miskolc, Herman-Ottó-Museum
 XVIII Mohács, Kanizsay-Dorottya-Museum
 XIX Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
 XX Nagykanizsa, Thury-György-Museum
 XXI Nagykőrös, Arany-János-Museum
 XXII Nagyvázsony, Burgmuseum
 XXIII Nyírbátor, Báthory-István-Museum
 XXIV Nyíregyháza, Jósza-András-Museum
 XXV Orosháza, Szántó-Kovács-Museum
 XXVI Pécs, Janus-Pannonius-Museum
 XXVII Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung
 XXVIII Sáropatak, Rákóczi-Museum
 XXIX Sopron, Liszt-Ferenc-Museum
 XXX Sopron, Bergbaumuseum
 XXXI Szarvas, Tessedik-Sámuel-Museum
 XXXII Szeged, Móra-Ferenc-Museum
 XXXIII Szekszárd, Balogh-Ádám-Museum
 XXXIV Szentendre, Ferenczy-Károly-Museum
 XXXV Szentés, Koszta-József-Museum
 XXXVI Székesfehérvár, István-Király-Museum
 XXXVII Szigetvár, Zrínyi-Miklós-Museum
 XXXVIII Szolnok, Damjanich-János-Museum
 XXXIX Szombathely, Savaria-Museum

XL Dunaújváros, Städtisches Museum
 XLI Tata, Kuny-Domonkos-Museum
 XLII Tápiószéle, Blaskovich-Museum
 XLIII Túrkeve, Túrkeve-Museum
 XLIV Vác, Vak-Bottyán-Museum
 XLV Veszprém, Bakony-Museum
 XLVI Visegrád, Mátyás-Király-Museum
 XLVII Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
 XLVIII Provisorisch im Archäologischen Forschungsinstitut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
 XLIX Esztergom, Balassi-Bálint-Museum
 L Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
 LI Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
 LII Szob-Börzsöny-Museum
 LIII Aszód, Dorfmuseum
 LIV Kapuvár, Lokalhistorisches Museum
 LV Kőszeg, Jurisich-Miklós-Museum
 LVI Hódmezővásárhely, Tornyay-János-Museum
 LVII Budapest, Landwirtschaftliches Museum
 LVIII Pápa, Lokalhistorisches Museum
 LIX Kisvárd, Burgmuseum
 LX Diósgyőr, Burgmuseum
 LXI Cegléd, Kossuth-Museum

Aktuelle Fragen der Bandkeramik. A vonaldíszes kerámia időszertű kérdései. Az István Király Múzeum Közleményei. A Ser. 18. Székesfehérvár 1972. Szerkesztő Fitz Jenő. 235. lap

A Csongrád Megyei Múzeumszervezet és a József Attila Tudományegyetem Ókortudományi Tanszéke 1962-ben megindított régészeti konferenciái után nagy jelentőségű az István Király Múzeum kezdeményezése a Pannóniai Konferenciák tartására, amelynek első nemzetközi tanácskozásának témájául nem kisebb jelentőségű kérdést tűzött ki, mint a vonaldíszes kerámia igen szerteágazó köre s így valóban kifejezi a kiadvány címében is jelentkező időszerűséget.

I. Az első Pannóniai Konferencia 1970. május 20–21-én ült össze Székesfehérvárott 13 külföldi és 7 magyar szakember részvételével, s ennek előadásait tartalmazza a kötet, a hozzá kapcsolódó bőséges illusztrációval. Nem lehetett célja a tanácskozásnak, hogy az Atlanti-óceántól a Dnyeperig terjedő, északon a Balti-tenger partjáig, délen a Balkán hegységig fellelő vonaldíszes kerámia kultúra valamennyi kérdéséről átfogó képet adjon. Az előadók sorát áttekintve viszont azonnal kitűnik, hogy azon területeknek kérdései kerültek előtérbe, ahol az újabb kutatás alapján a sok ágú kultúrában újat tudtak mondani.

Az időszerű kérdések között is az egyik legtöbbet vitatott kérdés a vonaldíszes kerámia genetikája, amelynek csíráit már korábban is a mezolitikumban vélték felismerni. Az eredetkérdés ezen a konferencián központi helyet foglalt el. A nyugati vonaldíszes kerámiában meglevő, nagyszámú kőszköz elemzését R. R. Newell: A hollandiai vonaldíszes kerámia kovakőszközkeinek rokonsága a középső kőkori kőszköz-iparral c. előadásában adta, először mutatva ki részleteiben a mezolitikus előzményeket.

Sokkal nagyobb feladatra vállalkozott Dobosi Viola: Mezolitikus lelőhelyek Magyarországon c. előadásával, amelynek már a címében is utalni kívánt arra, hogy a magyar kutatás még nem érett meg ebben a kérdésben összefoglaló értékelésre. A hazai anyagról a legteljesebb számvetést adja, sőt kiegészíti az első ízben közölt Ostoros-Rácpa lelőhely anyagával, amelyet Vértés László tárt fel. A több összefoglalóból ismert hazai mezolitikus lelőhelyek egy része felszíni gyűjtés, és meggyőződése, hogy Szolnok-Áldozóhalom, Érpatak neolitikus cserepekkel együtt begyűjtött anyaga nem sorolható a mezolitikumba, a többi is, így a Vázsony-medencei is, vitatott, illetőleg még ha ásatásból származnak is, réteg nélküli lelőhelyekről valók. A magyarországi mezolitikum kialakulásában legfontosabb az ún. palánki fázis, amelynek létrejöttében a keleti gravetti és swideri kultúra játszott szerepet, s a kiskőszközös csoportot alakította ki. Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúra genezise szempontjából kiemeltebb szerepe van a makro-kőszközöknek, amelyek a Duna-könyök vidékén és Észak-Magyarországon találhatók, s Eger-kultúra néven ismert. Az eszközök technikája, formája, paraméterei sokban megegyeznek az Arka-völgyi korai bükkii telep, illetőleg a boldogkővár-aljai bükkii kultúrába sorolt pengedepottelel, mint ezt Vértés László kutatásai már korábban kimutatták.

Magyar vonatkozásai miatt különös érdeklődésre tart számot J. Nandris: Kapcsolatok a mérsékelt égöv

legkorábbi újkőkora és a vonaldíszes kerámia között c. cikke, mert a szerző nemcsak a kifejezetten régészeti forrásokra épít, hanem az éghajlati, földrajzi változásokat is elemzi. Az Alföld mai nagyfokú homogenitásával újkeletű, szemben áll a neolitikum sokszínűsége, amely a talaj, éghajlati különbségeken túlmenően megfelel a regionális különbségeknek is, amely az egyes népcsoportok foglalkozásában megnyilvánul. A szerző a vonaldíszes kerámia kialakulásában dél-északi hatást lát, amelyben vagy a macedóniai terület, de még inkább a Tisza–Szamos hat játszott kiemelkedő szerepet, s itt alakult ki a legkorábbi vonaldíszes kerámia.

Több előadás a vonaldíszes kerámia és a vele együtt élő kultúrák párhuzamosítását vetette fel. Így Trogmayer O. a Körös-csoport és a vonaldíszes kerámia c. előadásában a szalkszentmártoni Duna-mederből előkerült homokkőből készült szoborfej képesen felveti, hogy Lepenszki Vir kultúra nagyobb területre terjed ki, mint azt eddig gondolták, de nem érintkezett a Körös-csoporttal. A közbeeső időre tételezi fel a proto-neolitikus művelődést. A vonaldíszes kerámia eredetét ő is a mezolitikus előzményekben látja és szerinte a Körös-csoporttal egy időben alakult ki. Az egyidejűsége a Gyálarét-Szilágyi major legkorábbi Körös-anyagát hozza fel, amely jellegzetes vonaldíszes anyaggal keveredett.

A hazai vonaldíszes kultúra két kutatója: Kalicz N. és Makkay J. két előadásban foglalkoztak a kérdéssel: „Az Észak-Alföld korai neolitikumának kérdései” c.-ben a szerzők új megállapítása, hogy az ún. klasszikus alföldi vonaldíszes kerámia előtt lennie kellett olyan népcsoportnak, amely a Körös-csoporttal szorosabb kapcsolatban állott. Ez a Szatmári-csoport, amely a Körös-csoport területét kíséri az északi szakaszon. A cikkben felvett 15 lelőhely még elég kevés anyagot szolgáltatott, amit az azóta feltárt méhteleki lelőhely gazdag anyagával igazolt. „A déli hatások Dunántúl korai és középső neolitikumában” c. cikkükben a legkorábbi vonaldíszes anyagot az általuk elkülönített Medinai-csoportban látják, amely a Körös–starčevói leletanyag késői fázisával, illetőleg a nyugati területek kerámiájával mutat rokonságot, átmenetként a Körös–Starčevo és a középső-európai vonaldíszes kerámia között. A további fejlődésben elsősorban a Vinča-művelődésre utaló hatások a jellemzők.

Több vonatkozásban másképpen látja a vonaldíszes kerámia kezdetét J. Lichardus, aki az „Adatok a szlovákiai keleti vonaldíszes kerámia időrendi helyzetéhez” c. előadásában ismételtelen visszatért a kultúra elnevezésére és helyette a Kárpát-kultúrát javasolja elfogadásra. Az már az 50-es évek végén bizonyossá vált, hogy a keleti és nyugati vonaldíszes kultúra között időrend, elterjedés vonatkozásában lényeges különbségek vannak. J. Lichardus zömében saját kutatásai alapján foglalta össze a leglényegesebb kérdéseket. A hosszúra nyúlt vonaldíszes kultúrát 8 horizontra bontja és négy fokozatban fogja össze. A legkorábbi a „protolineárbandkeramik”, amelyet az idősebb horizont követ s amelyet Bárcza III. jellemez. A harmadik horizont átmenet a középső neolitikum felé, amely a gömöri vonaldíszes kultúrában terebélyesedik ki, s amely az alföldi vonaldíszes kultúrának felel meg. A vonaldíszes kerámiát nem a Körös-csoportból vezeti le, mint kezdetben, nem egy balkáni festett csoportról — mint korábban —, hanem egy kisázsiai komplexumból, amely szoros kapcsolatban állott a Körös —

Starčevo emléktárgy kialakulásával. Ebben a kérdésben eltérés jelentkezik a magyar kutatással. Ugyancsak véleménykülönbség van az alföldi vonaldiszes kerámia időrendjének megítélésében. Ma már világos, hogy az A. V. K. két periódust foglal magában s az a három horizont, amelyet Lichardus az idősebb szakaszra alkalmaz, túlzottan tagolt, anyagközlés hiányában nem kellően bizonyított. Az őslakosság megítélésének kérdésében is eltérés mutatkozik az érintett kutatók között, mert míg a magyar kutatás az őslakosság helyi gyökereiből származtatja, s ennek elemeit az Eger-kultúra makrolitikus kőiparában látja, amely a fejlődés kezdeti fokán még nem használta a kerámiát. Erre utal a Vértes L. által hitelesített Arka-Korlát lelőhely rétegződése. Az őslakosság hatása a kőeszközök formáiban és paramétereiben él tovább, s a Körös-csoport hatására átvesz bizonyos kerámiai technikákat, formákat, így a steatopigiás idoloikat, de ugyanakkor kialakítja a saját jellegzetes lapos-idol formáját.

A cikkek másik csoportja egy téma, illetőleg helyi csoport egyes kérdéseivel foglalkozik, így pl. J. Pavúk: A vonaldiszes kerámia temetőinek kérdéseiben a Nyitra felőli 70 síros temetőt elemzi, amíg J. Pavlu: A csehországi vonaldiszes kerámia díszítési rendszere c. cikkében Soudský korábbi szisztémáját fejleszti tovább, első sorban a belső időrendi kérdéseinek kidolgozásával. Hasonlóan fontos részkérdéseket oldott meg R. Tringham: Bylany (Csehország): pattintott kőeszközök formái, technológiai és funkcionális vizsgálata c. cikkében, amelyben közli mikroszkopikus vizsgálati módszerét, amely a kőeszközök használatának meghatározásában segítette a szerzőt.

Távolabbi eső terület problematikáját vázolta W. Meier-Arendt: A Hinkelsteini és Grossgartachi, illetve Rösseni művelődések relatív kronológiai helyzete c. előadásában.

A vonaldiszes kerámia hazánktól keletre eső elterjedése szintén a 60-as évek elejétől ismert s a téma kutatásában E. Comşa játszott jelentős szerepet. A kötetben közölt: Újabb adatok a romániai vonaldiszes kerámia kérdéséhez c. előadásában első sorban a Kárpátoktól délre eső anyagot adja és arra az eredményre jut, hogy a későinek vélt fejlődési szakasz korábban lép fel a zselizi kultúrával egyidőben. Fontos megállapítása, hogy Erdély északnyugati részén levő Ciurmești típusú kerámia nem a közép-európai festett anyaghoz kapcsolódik, hanem az A. V. K.-val, amelyet Kalicz N. —Makkay J. a szatmári csoportba sorolnak. S. Marinescu-Bileu: A vonaldiszes kerámia szerepe a Precucuteni I. művelődés kialakulásában c. előadása a romániai újkőkorkutatás vitatott kérdése.

Két előadás foglalkozott a kultúra kultikus kérdéseivel. O. Höckmann: Fejtegetések a vonaldiszes kerámia vallásáról és kultuszéletéről c. előadásában egyaránt vizsgálja az anyagot és a jelenségeket és két csoportra osztja a teljes anyagot. Az egyikben a Körös—Starčevo, a másikban a vincai hatásokból adódó elemek jelentkeznek. A különböző formákra bontott leletkataszter a tanulmány erőssége. A. László: Újkőkori arcok edények Romániából c. cikke közli a teljes romániai emléktárgyat 17 db-ban, amely 7 különböző kultúrához tartozik. Az ábrázolás mágikus, rituális tartalmat hordozott s értelmét az istenség szimbolikus megjelenésében keresi a szerző. Az arc a védőszellem képét ábrázolja, amely az alkotó felfogásában egyenértékű az istenséggel. Az arc mágikus rendeltetése, hogy az edények tartalmát az istenség védelme alá helyezze. A szerző felfogásával nem tér el a már többek által kifejtett állásponttól s csak egyet lehet vele abban érteni, hogy az arcok edények megjelenése az újkőkori földműves hitvilág megnyilvánulása, amely a növény- és állatvilág elterjedésével honosodik meg Európában.

Az István Király Múzeum kezdeményezése, a téma problémáinak tisztázása hasznos, sikeres, és általa bekapcsolta régészeti kutatásunkat azokba a formákba, amelyek a szomszédos államokban már korábban meghonosodtak. A kutatás kiterjedt volta miatt a forrásanyag egyre bővült, a publikációk átfutása egyre hosszabb,

s így a meghatározott tematikájú kérdésekben érintettek konferenciája hasznos és gyors információs lehetőség. Csak sajnálni lehet, hogy B. Soudský: A vonaldiszes kerámia periódusainak elvei és P. J. Moddermann: A vonaldiszes kerámia épületeinek tipológiájához c. megtartott előadások nem jelentek meg a kötetben a kéziratok más folyóiratban történt elhelyezése miatt. Az István Király Múzeum az 1965 óta, első sorban Makkay J. kutatásaival megindult neolitikus kutatásának méltó kifejezője e szép kiállítású, gazdag tartalmú kötet.

Körök József

Szabó M., A kelták nyomában Magyarországon. Hereditas sorozat. Bp. 1971. Corvina. 87 lap, 28 szövegközi kép, 75 kép táblán.

A nagyszerű Hereditas sorozat kelta kötetének címe „A kelták nyomában Magyarországon” nemcsak a közönség számára vonzó cím, hanem jól megfelel annak a munkának, amelyet a magyarországi kelta kutató művel: a nyomozásnak. Mert bár a történelmi írott források szórványos reflektorsóvá rávilágítanak a kelta korszak egyes szakaszaira vagy inkább eseményeire, de teljes egészében e négy évszázadot felölelő történelmi periódus még nagyon sok megfigyelésre váró kérdést rejtget. Éppen ezért örömdetes Sz. munkájának megjelenése, amelynek négy nyelven kiadott példányai ma már csak elvétve kaphatók.

A szerző a rendelkezésére álló forrásokat, legyenek azok írott emlékek, tárgyak, vallási hagyományok stb. elemeire bontotta, s munkáját ezekből az elemekből mint mozaikszemekből, építette fel teljes képpé. Ez a kép hitelesen és élettelenesen mutatja be a kelták szereplését Magyarországon földjén. Megjelenik előttünk a nyugtalan, harcra, tehetséges, az iparművészeti és művészeti egyaránt értő nép, melynek Kárpát-medencei szerepe szervesen illeszkedik európai történetébe. Nem lehet az európai keltaságról beszélni, akkor, ha valaki nem veszi számba a magyarországi kelta anyagot.

A bevezetés és a „Hódítás története” c. fejezet megismerteti az olvasót a kelta vándorlások menetével, az ún. La Tène kultúra elterjedésével és azokkal az ókori forrásokkal, amelyekre e történeti folyamatok áttekintésénél támaszkodhatunk. A kelták vándorlását ábrázoló európai térképen kívül a magyarországi kelta lelőhelyekről is kapunk leletek szerinti elemző térképet. Utóbbiról sajnos Budapest-Gellérthegy telepének jele lemaradt. Ha már Pozsony és néhány szlovákiai lelőhely a teljesség kedvéért felkerült a térképre, a magaslati telepek láncolatának jelentős pontja, Dévény is szerepelhetett volna.

A Harcosok, papok, kézművesek című fejezetben ismerkedünk meg a kelta társadalom tagozódásával és egyúttal a gazdaság eltemetett kelta harcosok és nők síremlékeivel. A kelta korszak (i.e. 400—a római kor kezdetéig) kronológiai tagozásához a legtöbb támpontot a fibulák nyújtják; a 3. képen jól áttekinthető táblázatot készített a szerző a főbb típusok abszolút kronológiai helyzetéről. A korongolt edényformák alakulását bemutató 9. képpel együtt, ez az első grafikus kronológiai ábrázolás, amely hazánkban erre a korra vonatkozóan megjelent.

Sok érdekes ismerettel gazdagodik az olvasó a „gazdasági forradalom”-ról írott fejezetben. Az állattartás, földművelés vázlatosa mellett Sz. méltóképpen emeli ki a kelta vasművészet jelentőségét, mely végső fokon a kelta hódítások sikerének egyik gyökere volt. A vas főlényes technikájú feldolgozásával függött össze a bogár-, ács- és kovácsmesterség és a fejlett fazekasmesterség is. Gazdag kerámiai termelésük elképzelhetetlen a vastengelyen forgatható fazekaskorong nélkül. Jelentős gazdasági változás következett be a keltaság uralma idején Magyarországon területén. A III—II. században a kereskedelem még a termékeserén alapult, de a kelták rablóhadjárataik és zsoldos szolgálataik során megtanulták a pénz használatát. Az i. e. I. századi törzsi pénzverést már az új igényekhez való alkalmazkodás tette szükségessé.

A kelta iparművészet legvonzóbb alkotásait Sz. a „kis tárgyak művészete” összefoglaló cím alatt mutatja

be. Az európai kelta művészet nagy stíluskorszakaival párhuzamba állítja a magyarországi anyagot, kiemelve a helyi jellegzetességeket. Ezek közül itt különíti el először a „sárkánypár” típusú kardok csoportját, eddig kellőképpen figyelemre nem méltatott, sőt új, publikálatlan darabok bemutatásával.

Gondosan dolgozza ki a kelta istenek és rómaiakori megjelenítésük kérdését, ebben a sokszínű világban magyarázatai jó útmutatóul szolgálnak. E fejezet és az egész kötet értékét fokozza a feldolgozás filológiai és vallástörténeti megalapozottsága.

Azokat a szilárd fogódzópontokat, amelyre Sz. munkáját építette, jól áttekinthetően megkapjuk kötete végén. Kiváló az időrendi táblázat, európai és magyarországi szinkronnal. Az irodalmi tájékoztató után a szövegközti képek és képtáblák jegyzéke ad pontos tájékoztatást a bemutatott leletek adatairól. Külön kiemelendő, hogy a szerző megbecsüléssel ír „a kelta kutatás kezdeteiről”, hiszen csak a jól képzett modern kutató tudja igazán becsülni a múlt század nagy polihisztorainak időtálló felismeréseit. Nem írnám viszont Hunyadiról, hogy „igyekezett” összegyűjteni a kelta leletanyagot, mert csak a második világháború akadályozta meg, hogy ez az akkor teljesnek mondható gyűjtés idegen nyelven is megjelenjen, teljes katalógussal. Éppen Sz. kötetének idézett mutatja, hogy Hunyadi munkája milyen maradandó eredményeket hozott. Természetesen ma már új anyag, új igények — új feldolgozást kívánnak. Reméljük, hogy a most megindított „Kelta corpus” (F. Petres É.—Kovács T.—Szabó M. szervezésében) azt a lemaradást — amely kelta kutatásunkban a környező országokéhoz képest ma nyilvánvaló — csökkenteni fogja. Addig is, amíg a teljes és új anyag megjelenhet, Szabó Miklós Hereditas kötetével szellemes, jól áttekinthető könyvet kapott mind a szakember és mind a laikus érdeklődő.

A képanyag nagyon szép, bár nem egyöntetűen kiváló. Kónya Kálmán éremképei és a közelről fotózott részletek csodálatosak. Amikor egyes tárgyakat teljes egészükben mutat be, sejtelmes sötétség helyett a régész jobban szeretne jól látható képeket. Reméljük, hogy Sz. munkájának újabb kiadására a nagy belföldi és külföldi érdeklődésre való tekintettel mihamarabb sor kerül.

B. Bónis Éva

Mócsy A., Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp. 1970. Akadémiai Kiadó, 248 lap, 56 szövegközti kép.

A római birodalom európai tartományai közül Moesia Superior egyike azoknak, melyekről a történeti-régészeti kutatás alig szerezhetett tudomást. A rávonatkozó antik irodalmi adatok száma kevés, viszonylag kicsi feliratos anyagának jó részét is csak nehezen hozzáférhető, használható folyóiratokban közölték. Ez az epigráfiai anyag is — időbeli és térbeli megoszlását tekintve — egyenetlen, keltezéséhez jóval kevesebb támpont áll a kutatók rendelkezésére, mint más dunai tartományban, belőle a tartomány őslakosságára vonatkozóan csak igen kevés adat nyerhető. A régészeti anyag jobbára közöletlen, így kevés lehetőséget adott annak megismeréséhez, hogy a prehistorikus életkörülmények mennyiben adták át helyüket az új viszonyoknak, melyeket a római foglalatás teremtett. Érthető, hogy ilyen körülmények közt senki sem mert nagyobb, szintézisszerű összefoglalásra vállalkozni; M. A. munkája az első olyan feldolgozás, mely e provincia romanizációjáról, a romanizációt hordozó társadalmi rétegekről, a tartomány urbanizációjáról, területiális felosztásáról ad áttekintést. E hézagpótló és nemzetközileg is nagy érdeklődésre számot tartó monográfia egyik nagy érdeme, hogy nemcsak összegezi a korábbi kutatások eredményeit, hanem elsőként vet fel számos olyan problémát, melyet az ókortörténetészek más provincia esetében sem tettek vizsgálat tárgyává. Széles körű, a többi Duna vidéki tartomány viszonyaira is ki-

terjedő ismeretanyagát páratlan kombinációs készséggel kamatoztatja.

M. A. szintézisét számos előtanulmányra építhette [„Untersuchungen zur Geschichte Obermoesiens” — Acta Hung 11/1959) 283 — „Die Vorgeschichte Obermoesiens im hellenistisch-römischen Zeitalter” — Acta Antiqua 14 (1966) 87. — „Municipale Gemeinden und ihre Territorien in Moesia Superior” — Godišnjak Centar za balkanološka ispitivanja 3 (1967)], melyek munkáját szilárdan alapozzák meg egy-egy részletkérdés kidolgozásával. A feldolgozás nehézségei közt kell megemlítenünk azt is, hogy M. A. — noha több alkalommal beutazta azt a területet, melynek történeti viszonyait ábrázolja — számos fontos régészeti leletanyagról, régészeti-topográfiai vonatkozású eredményről csak másodkézből tájékozódhatott. Ebből a szempontból könyvének értékes kiegészítése, mely helyenként eredményeit is befolyásolja M. Mirković: Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji. Diss. 6 (Beograd 1968) c. munkája, mely a provincia északi részén elhelyezkedő római telepkekről nyújt áttekintést. Nem vehette már figyelembe M. Mirković: Urbanisierung und Romanisierung Obermoesiens über die Anwendung der statistisch-onomastischen Forschungsmethode — Živa Ant. 19 (1969) 239. c. tanulmányát sem.

A romanizációt társadalmi vonatkozásában vizsgálja, s anélkül, hogy a romanizáció fogalma körül kialakuló vitát lezárná, a tartomány viszonyait, kutatásának néhány alapvető kérdését is a romanizáció vetületében tárgyalja.

Könyvét öt főfejezetre osztja. Az első Moesia Superior történeti-földrajzi viszonyait mutatja be. A tartomány határait valamennyi elérhető forrásadatot igénybevéve rajzolja meg. A kérdésnek két pannóniai vonatkozása van — az egyik a Bánát hovatarozásának problémája (9. o.), melyet valószínűleg részben vagy egészben Moesia Superiorhoz esatoltak. A másik kérdéses terület a Kosmaj vidék, melyen pannóniai segédes csapatok állomásoztak és amely a pannóniai bányaprocuratorok egyetlen számbajelölhető működési területe. Nagyon jól sikerült az úthálózat (17–25) megrajzolása, különösen meggyőző a Tabula Hammeum-Naissus közti szakaszban rejlő hiba korrekciója. A nagyforgalmú utak csomópontjait a beneficiarius állomások jelzik, ezek egyenetlen elhelyezkedését történeti indokokra vezeti vissza. Mind a provincia határainak mind az úthálózat, a dislocatio vagy a territoriumok határainak bemutatásánál egy részletes áttekintő térképet igényelt volna az olvasó, mely e viszonylag kikutatlan provincia történeti-földrajzi viszonyaiban való eligazodásában segíthette volna. (A térképvázlatok csak részben pótolják ezt a hiányt.) Részletesen foglalkozik a bennszülött és a római közösségek territoriumainak kérdésével, a romanizációt hordozó társadalmi rétegek földtulajdonviszonyaival. M. A. nevéhez fűződik az a felismerés, hogy a bennszülött törzsek szállásterületének, ill. a későbbi peregrinus jogú közösségeknek a határai — ugyanúgy mint a birodalom más tartományainál — itt sem esnek egybe, egyes (csak Ptolemaiosnál szereplő) civitasok nevének dunai limestáborok nevéből történő képzése a római kormányzat szervező tevékenységére, a bennszülött közösségek katonai felügyelet alá helyezésére engednek következtetni. A municipális közösségek szervezése Domitianus korából követhető, szervezésük a II. sz. folyamán is csak lassú ütemben halad és csak a Severusok, ill. a III. sz. második felére fejeződik be. Négy colonia és 9 municipium territoriumának kiterjedését határozza meg a szerző e fejezetben — míg a municipiumok történeti fejlődésének, gazdasági-társadalmi viszonyainak alakulása csak a következő fejezet tárgyát képezi.

A municipális territoriumok kiterjedésének meghatározása meggyőző a sok helyen hézagos forrásadatok ellenére is — a területiális felosztásból kimaradó területek hovatarozása nem dönthető el. A rajnai és dunai provinciák esetében fontos szerepet játszó territorium legionis vagy „militärisches Nutzland” kérdéseit, melyet korábban éppen M. A. dolgozott ki [Acta Arch Hung 13 (1953) 179—] ebben a munkában fel sem veti, csupán arra hivatkozik (25. o. 1. l.), hogy nagyságukat még nem

tudjuk meghatározni. A kérdés felvetését azonban éppen a provincia két jelentős municipiumának (magának a fővárosnak Viminaciumnak és Singidunumnak) rendkívül kicsi területi viszonyai szükségessé, minthogy éppen a legkisebb területű, ugyanakkor tekintélyes városi arisztokráciával rendelkező római közösség területét csökkentik a — bár ismeretlen kiterjedésű, de nem elhanyagolható — katonai birtokok. Mi az oka annak, hogy éppen a legióstábor mellett kialakult városok földbirtokát szabták a legkisebbre? E kérdésre megnyugtató választ valószínűleg a további kutatások fognak adni. A municipalizálás folyamatával kapcsolatban kimutatja, hogy az Moesia Superiorban hasonló a birodalom többi provinciájához, annak I–II. sz.-i ütemétől azonban lényegesen eltér. A tartomány területi rendjében speciális helyet foglalnak el a bányakerületek (*territoria metalli*) — jogi helyzetük a császári birtokokéhoz hasonló. Szervezésük a II. sz.-ra tehető. M. A. valószínűnek tartja, hogy e kerületek hamarosan municipalizálódtak (pl. a Metalla Dardanicából alakították ki a Municipium Dardanorumot). Fennáll azonban annak lehetősége is, hogy e municipiumok egy részét korábbi civitasok felszámolásával hozták létre. A kialakult területi rendet a késő-római provinciafelosztás is figyelembe veszi.

A második fejezet (47–62) a hadtörténet egyes problémáit tárgyalja. [Ebben a vonatkozásban azóta B. Overbeck, Chiron 2 (1972) 449. — munkája ad új adatokat.] A terület meghódítása — Pannóniával ellentétben — nem kívánt különösebb véradózatot Róma részéről — az utolsó bizonyítható hadjáratok i. e. 15-ben játszódtak le. M. A. felveti a kérdést, hogy a hódító hadjáratokra vajon azért nem volt szükség, mert a bennszülött lakosság nem fejtett ki ellenállást vagy azért, mert e — gerillaháború folytatására jó lehetőséget adó — terület pacifikálását nem tudta végrehajtani? A szerző — meggyőzően — az utóbbi megoldás felé hajlik, melyet a toborzás késői kezdete és a latrones mozgalmak ereje bizonyít.

A foglalás problémájához hasonlóan homályban maradnak előtűnik az I. sz.-i hadrend kérdése is, s minthogy a legióstáborok nincsenek feltárva, kronológiájuk is ingatag alapokon nyugszik. A tartomány hadtörténetében fontos időszak Dácia provincia fennállásának ideje. Bár közvetlenül csak a Singidunum-Viminacium szakasz volt vesztélynek kitéve (az éremkincsek is itt sokasodnak) — a dunai limes védelme sohasem vált feleslegessé, Dácia feladása után pedig különleges szerepet kapott. A felső-moesiai limesen 15 auxiliáris tábor nyomát regisztrálhatta az újabb kutatás a két legióstáboron kívül. A limeserődök jó részének feltáratlansága miatt a korábbi kutatás sok esetben találgatásokra volt utalva, különösen a Iustinianus kori építkezések, ill. építési periódusok meghatározása jelentett nehézséget. A legióbélyeges téglák elterjedésével kapcsolatban Pannóniához hasonlóan itt is utalnak adatok arra, hogy egyes legiók belyeges tégláinak elterjedési területe általában a következő legióstábor, tehát a következő legio védelmi körzetéig követhető. Lényeges eredmény a *circitor* és a *ducenarius* rangoknak a moesia hadseregben való korábbi bevezetésének felismerése. A tartomány belsejében is több táborral kell számolni, de F. Kanitz [Römische Studien in Serbien. Denkschr. d. Phil.-hist. Kl. Akad. Wien 42 (1892)] idevonatkozó adatait többnyire számításra kívül kell hagyni a korábbi védelmi rendszer képének megajzolásánál.

A harmadik — a munka legterjedelmesebb fejezete (62–160) — a provincia territoriaival foglalkozik. 13 municipális közösség történetének, társadalmi szervezetének plasztikus képét kapja itt az olvasó. Mindenütt számba veszi a szerző az adott város és a hozzá tartozó territorium (a kettő állandó különválasztása összetartozásuk figyelembevételével mellett a munka egyik nagy érdeme) eddigi kutatásának eredményeit, a fontosabb feltárásokat, a telep és a temető elhelyezkedését, a városok eddig ismert épületeit stb. Ezek az adatok a territoriumok gazdasági erőforrásának, a birtokviszonyoknak meghatározása, a municipális lakosság életkörülményeinek bemutatása szempontjából lényegesek. Ezután általában a feliratos anyag térbeli megoszlását találjuk térkép-

vázlatokkal együtt. M. A. külön kezeli a votív és külön az egyéb feliratokat abból a megfontolásból kiindulva, hogy míg az előbbi elsősorban kultuszhelyen vagy az állítólagos szolgálati helyén — némiképpen hivatalos jelleggel — állították, addig a sírkövéállítás magánaktus, mely a birtokviszonyok alakulásáról jobban tájékoztat bennünket. A sírköveanyag tipológiai-kronológiai rendszerezéséhez sok esetben csak kevés támpont állott rendelkezésre. Az anyag viszonylag kevés központi műhelyből származtatható. Az esetleg félrevezető általánosítást kerülve M. A. esetenként állítja tipológiai rendbe az anyagot, majd a kronológiai támpontok segítségével követi nyomon a műhelyek belső fejlődését, egymásrahatását. (Ezeket igen szemléletes vázlatok tárják az olvasó elé.)

A feliratállítás tartama a tartomány területén különböző (200. o. Abb. 45) — kezdete általában az I–II. sz. fordulójára vagy a II. sz. második felére (!) tehető, egyes helyeken (Ulpianum, Mun. Dardanorum, Margum) igen korán megszűnik, másutt viszont még az V. sz.-ban is követhető szórványos emlékegy (Naissus, Viminacium). A feliratállítás egyedül a Severus korban mondható általánosnak. (Kronológiai kérdésekben az emlékegy katalógusa az eligazodást megkönnyítette volna — ennek összeállítása természetesen nem a szerző feladata.) Ezután következik a lakosság — feliratok révén elérhető rétegeinek — szociális és etnikai meghatározása. Az eredmény meglepő — a többi római provinciával ellentétben a bennszülött lakosságot a feliratos emlékegy alig tükrözi (míg Pannóniában az I–II. sz.-i névanyag 31%-a, itt alig 4–5%-a hozható kapcsolatba a helyi lakossággal, amely nyilvánvalóan háttérbe volt szorítva, a tartomány vezető rétegébe csak minimális arányban és meglehetősen kései időpontban került be. Jellemző, hogy még a feliratot állító peregrinusok közt is jobbra idegeneket, más provinciából áttelepülteket találunk. Az idegenek (elsősorban katonák, veteránok) közt rendkívül kevés az italicus — valószínűleg ezzel függ össze az itáliai árucikkek gyér előfordulása. Az őslakosság viszonyainak megismerését csak a vicusok feltárása teszi majd lehetővé. Háttérbe szorítottága, a romanizáció keretein kívülre került helyzete Moesia Superior romanizációjának specialitása. Ennek okát részben a provincia sajátos stratégiai helyzetében, részben pedig — az elmaradt viszonyokból következően — egy Rómával együttműködő, a romanizációs törekvésekben támaszt jelentő bennszülött arisztokrácia (mint amilyen Pannóniában a bój vezető réteg) hiányában kereshetjük.

A tartomány társadalmi viszonyainak bemutatása képezi a negyedik fejezet (161–198) tárgyát. Szerző számba veszi az egyes társadalmi rétegeket és szerepüket a tartomány életében. Meglepő a vállalkozó, gazdaságilag aktív, birtokkal is rendelkező augustalisok feliratainak csekély száma. A legjobban jellemezhető réteget a katonaság alkotja, az aktív katonák a feliratos anyag 25%-án tűnnek fel, számuk különösen magas a két legio székhelyén. Moesia Superior lakosságát először a II. sz. elején vonták be a legiókba, a toborzás két deductio coloniára. Scuipra és Ratiariára támaszkodott. A II. sz. második felében a toborzás már a provincia egészére kiterjedt. A társadalom vezető rétegeiről szóló elemzést a polgárjog-politikáról szóló rész zárja le. Ennek kezdetei meglehetősen késői időpontra utalnak, nagyobb polgárjogadás Marcus Aurelius, ill. Caracalla alatt történt.

A rabszolgatartáson alapuló nagybirtok a tartományban valószínűleg nem fejlődött ki; a bennszülöttek rabszolgatartására vonatkozóan is vannak adatok.

M. A. egyik nagy érdeme az őslakosság háttérbe szorítása és a társadalmi elégedetlenség helyi vetülete, a latrones mozgalom közti összefüggés felismerése. A dunai tartományokban ritka Róma-ellenes mozgalomnak a tartományban több feliratos bizonyítékát ismerjük, ennek a mozgalomnak egyik centruma a dardanok szállásterülete, akiknek érdekeit mind a veteráneductiók, mind a bányakerületek szervezése sérthette. A belső táborok szerepe éppen a latrones mozgalom visszaszorításában jelölhető meg. E táborokat nemhogy feladni nem lehetett, hanem a *cohortes Aureliae*-vel még fokozni

kellett védelmi erejüket. A szerző mindemellett óvakodik attól, hogy a latrones mozgalomban valamiféle haladó, felszabadító erőt lásson.

Az ötödik fejezetben (199–250) a romanizáció egyes megjelenési formáinak ismertetésére vállalkozik. A kevés feliratos emlékeanyag ellenére is meggyőzőek azok az eredmények, melyek a feliratállítás és a romanizációt hordozó társadalmi rétegek (az a közösség, melynek a feliratok szólnak) közti összefüggést világítják meg. A feliratok erős csökkenése a romanizált rétegek vezető szerepének bizonytalanságával, a konszolidált viszonyok megszűnésével magyarázható. A romanizáció mélységének egyik fontos kritériuma a latin írás és nyelv elterjedése. A nyelvészeti alaposágú, mély elemzés a feliratok latin nyelvvel ismerteti meg az olvasót, finom distincióval választja szét a hiányos nyelvi ismeretekből fakadó hibákat a véletlenszerű vésési pontatlanságoktól, ill. a beszélt helyi vulgáris latin fonetikai sajátosságaitól. A vulgáris latin nyelv megismeréséhez kitűnő forrást nyújtanak a téglakarcolatok, valamint a későrómai feliratok, melyeken a sztereotip formuláktól, a hiányos nyelvi tudást is esetenként jól elrejtő sablonoktól megszabadult, nem hivatalos írásbeliség, ill. a beszélt nyelv tükröződik.

Nagyon tanulságos az idevonatkozó anyag területi-umorkénti elemzése, a görög nyelvterület közelségéből adódó hatások kimutatása (Scupi, Viminacium), ill. a görög nyelv későantik reneszánszra való utalás. Noha a tartomány etnikai képében az italikus elemek alig játszanak szerepet, egyes városok esetében a latin nyelv magas anyanyelvi fokú ismerete is kimutatható, főleg ott, ahol idegen elemek voltak túlsúlyban. Ott, ahol a városi vezetőrétegbe a helyi elemek is nagy számban kerültek be — a helyi nyelv maradt az uralkodó.

A romanizáció másik megnyilvánulása a római jog befolyása, mely különösen a katonaság által állított feliratokon tükröződik.

Az őslakosságot tükröző csekély névanyaghoz (érdekes az a fejtegetés, mely a „bennszülött” névből képzett cognomenek feltűnését a Severus kor sajátos demokratizálódása révén feltűnő „illyricumi öntudatra ébredéssel” hozza kapcsolatba) hasonlóan a bennszülött kultuszok elterjedésére vonatkozó adat is kevés.

A hatodik fejezetben eredményeit foglalja össze (251–256) a szerző. Megállapítja, hogy Moesia Superiorban a római uralom nem hozott létre olyan körülményeket, mely az általa létrehozott kultúra továbbélését biztosíthatta volna akkor, amikor a provincia az anyaországtól elszakadt. („Scheinromanisierung”) E kérdésben újabb adatokat a későantik temetők elemzésétől várhatunk.

Röviden a régészeti leletanyagot is számba veszi — főként érem és importkerámia vonatkozásában. Ez az emlékeanyag a provincia kikutatatlanosságára való tekintettel kicsi, ill. feldolgozatlan.

A nyugati import viszonylag jelentéktelen lehetett, nem véletlen, hogy pl. Margumban létre tudott jönni egy olyan terra sigillata műhely, melynek árucikkei a környező provinciákban is sikerrel vették fel a versenyt a galliai — germániai ipar termékeivel. A nyugati árucikkek hiánya természetesen nem jelentheti az import teljes hiányát, számolni lehet egy erős keleti, ill. déli kereskedelmi kapcsolattal, mely azonban összehasonlító anyag, ill. a kiadatlan leletek miatt nem értékelhető.

* A „Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen- und Jazygenkriegen” c. monográfia körül kialakuló vita nyomán M. A. az epigráfiai anyag tanulmányozásával kapcsolatos módszertani kérdéseket is kidolgozta, ami rendkívül fontos a feliratos emlékekből leszürihető mennyiségi-statisztikai adatok felhasználhatóságának és korlátainak megállapításánál. Megállapítja, hogy a mennyiségi tényezők csak egyes kérdések eldöntésénél játszanak szerepet — ezeknél, minthogy a ránk maradt feliratos anyag az eredetinek kb. 2%-a (ennek bizonyítása igen meggyőző) felmerülhet az a kérdés, hogy az önmagában véve csekély anyag reprezentálja-e azokat a törvényszerűségeket, melyeket az egykori foglalt magában, ill. milyen mennyiségű adatra van szükség ahhoz, hogy annak reprezentációs értéke legyen? M. A. növekedésében vizsgálta

az anyagot és kimutatja, hogy adott esetben 150 felirat már biztonságos alapot nyújt mennyiségi-statisztikai adatok nyújtotta következtetések leszűrésére, de 75-nél kevesebb felirat ilyen vonatkozásban már nem ad megnyugtató eredményeket. (A moesiaiai anyag ebből a szempontból határeset, 150-nél lényegesen több felirat ugyanis egyetlen város territoriumán sem került elő, számos esetben a feliratok száma a 75-öt sem éri el. A feldolgozásba bevont feliratok száma helyenként nehezen deríthető ki.)

M. A. könyve nemcsak azok számára nélkülözhetetlen, akik Moesia Superior történeti-társadalmi viszonyait illetően szeretnének tájékozódni, de alapvető módszertani kézikönyv azoknak az epigráfusoknak is, akik a provinciák történeti kérdéseit kutatják.

Gabler Dénes

J. Fitz, Les Syriens à Intercisa. Collection Latomus, 122. kötet. Bruxelles 1972. 264 lap, 2 tábla.

A szerző ebben a munkájában alapvető célkitűzés-ként arra a feladatra vállalkozott, hogy a hemesai cohors intercisai tartózkodása idejére keltezhető feliratok név-anya alapján bemutassa egy 2. század végi — 3. századi kelet-pannóniai garnizon társadalmát. Könyvének első fejezete bevezető jellegű. A kutatás történetét vázolja fel, majd részletesebb topográfiai áttekintést nyújt a táborról és telepéről, a végén pedig felvázolja Intercisa helyőrségtörténetét egészen a Marcus Aurelius-féle nagy markomann — szarmata háborúk idejéig. Néhány kritikai megjegyzés kívánczik a szerzőtől tárgyalt utóbbi témakörhöz.

A tábor körüli telepre a szerző következetesen a *canabae* megjelölést használja. Ez a terminus azonban csak a legiőstáborok körüli telepekre illik. Az auxiliaris táborok telepei helyesen: *vici*. A tábor 40. oldalon közölt 4,2 ha mérete eltűzött. Az újabb ásatások az eddig feltételezett vonaltól jóval hátrább találták meg a kőbátor *praetoria*-frontját. A hivatkozott tábor belső *area*-ja eszerint nem érte el a 4 ha-t sem. Ma már arra sem gondolhatunk komolyan, hogy a 2–3. századi kőbátor a keleti oldalon, azaz a Duna felé nem rendelkezett kapuval. A 25–26. 11. említett Iuppiter-oltárok, amelyeket veteránusok és alacsonyabb rangú tisztetek állítottak, aligha foglalhattak eredetileg helyet a táborszentségben, ahol csak a csapatparancsnok és a magasabb sarzsik róhatták le fogadalmukat. A csapattörténetnél figyelemre méltóak az *ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum* nevű alakulatról mondottak. Az ALIS-bélyeg feloldása ennek a csapatnak a nevére azonban még nem probléma mentes. Vitatható az *ala I Flavia Augusta Britannica* intercisai táborozása és azzal sem érthetünk egyet, hogy az *ala I Tungrorum Frontoniana* Aquincumból közvetlenül került Intercisába, majd innét Daciába. Az *ala* tényleges szolgálzatban elhunyt Terso Precionis f(ilius) nevű katonájának camponai sírköve (CIL III 3400), minden ilyen kombinációnak határozottan ellentmond.

A következő fejezetben „történeti problémák” cím alatt a 180–260 közötti éveknek nemcsak Intercisát, hanem a kelet-pannóniai határsáv nagyobb részét érintő eseménytörténetét tekinti át a szerző, mondanivalóit nyolc főbb téma köré csoportosítva (45–127 ll.). Lényegében korábbi dolgozatait fűzte itt egymás mellé a szerző, helyenként rövidítve, másutt kiegészítve a magyar és idegen nyelveken már megjelent tanulmányait. A hemesai cohors előtörténetét, megszervezésének időpontját és körülményeit, valamint hogy mikor került e cohors Intercisába, a szerző jó másfél évtizeddel ezelőtt már e folyóirat hasábjain is kifejtette. Akkori és mostani fejtegetéseiből egyaránt elfogadható, hogy a hemesai cohorsot a parthus háború idején, 161/2-ben állították fel és a kelet-pannóniai határsávnak a markomann-háborúkat követő újjászervezése keretében a 180-as évek elején helyezték Intercisába. A cohors alapítójaként talán nem annyira Marcus Aurelius, mint inkább a parthus háború hadműveleteit közvetlenül irányító Lucius Verus személye tekinthető, aki idősebb uralkodóitását tisztelhetette meg

azzal, hogy az új hemesai alakulatnak az *Aurelia Antonina* jelzőket adományozta. A két császárnak a *Historia Augusta*-ban olvasható megítélése a parthus háború előkészítése és irányítása kapcsán, nem tekinthető hitelesnek. Kelet-Pannónia határvédelmi rendszerének Commodus-kori újjászervezését, valamint a 185/6. évi szarmata háborút az 1962-ben megjelent „*Military History*” c. dolgozata alapján részletesen tárgyalja a szerző. Sorra veszi az egyes kelet-pannoniai táborokat és azok helyőrségeit, vizsgálja az Alföld népei erőviszonyaiban a 180-as évek elején bekövetkezett változásokat, a kiújult ellenségeskedéseket kiváltó egyéb tényezőket és végül Tigidius Perennis praef-praet., meg „fiai”-nak illyricumi szerepét. Az egyes limes-táborok helyőrségtörténetének áttekintésénél érinti többek között az albertfalvai *ala*-tábor megszálló csapatainak kérdését is. Amit e tábor helyőrségtörténetéről mondhatunk, azt legutóbb a Budapesti Történetében, előzően pedig az arnoldshaini Limes-Kongresszuson tartott előadásban összefoglaltam. Mindezekhez még annyit fűznék hozzá, hogy a 170-es évek végén a legio II Italica egyik osztagának átmeneti tartózkodásával is számolhatunk. A szerző Albertfalvát Campona ikertáborának tartja. A Claudius-kori albertfalvai tábor a kora-Hadrianus-kori Campona viszonylatában azonban aligha tarthat igényt erre a megjelölésre. A szarmata háborúk megítélésénél a szerző vitatja, hogy az ellenségeskedések már a kiserődor kiépülését megelőzően kiújultak volna. Állítása azonban a burgus-feliratok szövegével ellentétes és ezért nem fogadható el. Tigidius Perennis fiának illyricumi szerepe továbbra is problematikus. Sem a *Historia Augusta*, sem Herodianus hivatkozott szöveghelyeinek elemzéséből nem lehet arra következtetni, hogy Perennis fia a dunai tartományok egyikében — mint a szerző gyanítja Felső-Moesiában — helytartó volt. Örvendetes viszont, hogy az intercisai szír társadalomról írt könyvben már nem olvashatunk az ún. 188/9. évi szarmata háborúról, amelyre valószínűleg nincs hitelt érdemlő adatunk. A szerző jól ismert kedvelt témakörébe vezetnek a 202. és a 214. évi császárlátogatásokról írt oldalak. Ami az előbbiit illeti, továbbra is csak mint lehetőséget tartanám nyilván, hogy deus Sol Elagabal és Diana Tifatina intercisai szentelvei 202-ben épültek és nem már egy évvel korábban. A Vágó Esztertől publikált Caracalla-felirat, megítélésem szerint viszont semmiképp sem hozható összefüggésbe a 214. évi császárlátogatással. Jól ismert, hogy Caracalla egyeduralmától kezdve jelennek meg a csapatnevekben a változó császárjelzők. A szerző makacsul tartja magát az *Antoniniana* és a későbbi változó császárjelzők olyan értelmezéséhez, hogy a csapatok ezeket mindenkor valamely hadjáratban vagy sikeres védelmi harcokban érdemelték ki. A császárjelzőknek eme téves értelmezése erősen eltorzítja a Kelet-Pannóniát érintő történeti eseményekről a 250-es évek végéig megrajzolt képet, amely különben jó részletmegfigyeléseket is tartalmaz.

A könyv gerincét és kétségtelenül legértékesebb részét a 128 s. köv. II. olvashatók képezik az intercisai szírek társadalmáról. A szerző a rá jellemző aprólékos, elmélyült elemzéssel sorra veszi először a szír cohors tribunusai, officialisai és a *principales* névvel összefoglalható tisztsései feliratos anyagát, majd ehhez kapcsolódva rekonstruálja a cohors szervezeti felépítését, újoncuzását, végül pedig a katonák szociális helyzetét rajzolja meg. Ezt követi a *vicus* népességének hasonló módszerességgel elvégzett etnikai-társadalmi szempontú vizsgálata, amelyhez a népesség vallásos elképzeléseiről, a kimutatható kultuszokról szóló fejezetrész járul. A szerző számos új részletmegállapítását nem vehetjük itt egyenként sorra, de azokat sem, amelyeknél túlmerész következtéseiben nem követhetjük. Mindkettőre csak néhány példát hozhatunk. Komoly mérlegelést érdemel a három intercisai feliratos olvasható S. C. rövidítés javasolt új feloldása: *s(ummus) c(urator)*. Bizonyossá tenné ezt a feloldást, amennyiben Aur. Maturus oltárkövével valóban S. CV[] állna. A hivatkozott felirat utolsó sorában azonban S C V[] olvasható, úgy hogy a V betű már a *v(otum)* [*s(olvit)* *l(ibens)* *m(erito)*] záróformulához tartozhat. Előtte a *s(ummus) c(urator)* feloldás azonban

így is lehetséges. — Még további átrostálást igényel a szerzőtől neveik alapján orientálisoknak ítélt személyek névsora. Így pl. aligha tartható orientálisnak egy bizonyos Priscianus meg Valerianus *salus*-áért dea Dianának oltárt állító Fuscus és az ugyancsak Diana-t tisztelő T. Fl. Quintianus. Szellemes feltevésnél nem tarthatjuk ugyanis többnek azt a véleményt, hogy az Intercisában, de Pannonia más helyein is dea Diana neve alatt tisztelt istennő a deus Sol Elagabal paredrája. Intercisában egyetlen felirat sem kapcsolja össze a kettő tiszteletét egymással. Annak a ténynek, hogy az általunk Soli [*Ael*]a-*[gabal]* kiegészített felirat a tábor délnyugati *retentura*-részén ugyanannak a nagyobb oszlopesarnokos épületnek romjai között került napvilágra, mint a 22 darabra tört Diana Tifatina-felirat és egy Deae Dianae ajánlott fogadalmi oltárkö, túlzott jelentőséget nem tulajdoníthatunk, minthogy a hivatkozott három feliratos emlékek és az ugyaninnen nyilvántartott további 3–3 oltárkönek és kerek szobornak, valamint egy kultikus dombormű töredékének eredeti összetartozása több mint kétséges. Abban viszont igazat adhatunk a szerzőnek, hogy a hivatkozott oltárkövek egyikének oldallapjain kifaragott kis mellképek közül a női nem Luna istennőt ábrázolja; de abban már nem követhetjük, hogy ez Diana mellképe volna. A magunk részéről egy kétségtelenül orientális fiatal, solaris istenpárt ismerőnk fel a mellképekben, amely nem azonosítható a bétyl-, azaz formátlan kőalakban tisztelt deus Sol Elagabal-lal és annak ismeretlen paredrájával. Az oltár anepigráfus és ezért jelenlegi ismereteink mellett nem adható válasz arra a kérdésre, hogy milyen néven is tisztelték ezt az ifjú solaris istenpárt Intercisában. Nem érthetünk egyet a szerző fejtegetései közül azzal sem, hogy az a deus Sol, akinek egy bizonyos Iul. Donatus róttá le fogadalmát, a deus Sol Elagabal-t jelölné. Ezt az oltárkövet a deus Sol Invictus Mithras-nak, valamint a deus Sol invictus-nak ajánlott oltárkövel, illetve feliratos táblával együtt találta a *vicus* területén. Mindhárom feliratos kőemlék kétségtelenül Antonius Veranus *pater* mithraeumának anyagához tartozott és Iul. Donatus a Mithras-vallásban külön tiszteletnek örvendő Napistennek róttá le fogadalmát. Az ilyen és hasonló kisebb helyreigazítások sem csökkentik azonban az intercisai szír társadalomról írt fejezet egészének értékét, amely egy-két vallástörténeti fejtegetéstől eltekintve más pannóniai telepek feliratos anyagának hasonló szempontú feldolgozása számára is példamutató lehet.

A könyv a fentiekben áttekintett három fejezettel önmagában már kerekded egészet képezne. A szerző azonban láthatóan nem tudott ellentálni, hogy széles körű prosopográfiai ismereteiről két további fejezetben újlag is tanúságot tegyen, sorra véve az intercisai cohorsparancsnokok, valamint két centurio pályafutását. Az előbbiek *cursus*-áról a 198 s. köv. olvasható fejtegetésekkel — melyek részben már a szerző korábbi dolgozataiból ismertek előttünk — alapjában egyetérthetünk. Néhány részletkérdés megítélésében azonban fenntartásokkal kell élnünk. Így pl. nem fogadhatjuk el a Diana Tifatina tiszteletére emelt templom építési feliratának a 198. oldalon javasolt újabb kiegészítését. A szóbanforgó felirat fogalmazása kétségtelenül egészen egyedülálló, minthogy egyrészt Septimius Severus és fiai *salus*-áért emelték Diana Tifatina tiszteletére, másrészt az építetők ugyan-
csak a nevezett uralkodók (*principes*). A fennálló nehézségek azonban nem oldhatók fel a szerzőtől javasolt módon, aki a Geta Caesar kivakart neve után a kövön világosan olvasható PII helyett FIL(II) olvasatot és feloldást ad és az ugyancsak világosan kiírt PRINCIPES többes nominativust, amelynek a felirat mondattani szerkezetében az *extruxerunt* verbum felel meg, kissé önkényesen *princip(II)s* egyes genitivusra javítja. Azzal sem számolt a szerző, hogy a felirat 3. sorában olvasható *agente* egyedül csak a helytartóra vonatkozhat és ezért a cohorsparancsnok neve előtt a következő sorban a *c(urante)* kiegészítés nem mellőzhető. A szerzőnek az a megállapítása, hogy amíg a deus Sol Elagabal tiszteletéről a cohors, tehát a ténylegesen szolgáló katonák gondoskodtak, addig az ún. orientális Diana kultuszának ápolása a

leszerelt katonák, a veteránusok feladatkörébe tartozott, csak abban az esetben lenne meggyőző, amennyiben ezt a megosztott kultuszgyakorlatot két egyidőben emelt felírat igazolná. A 202. oldalon hivatkozott két felírat közül azonban az egyik a 214. évből, míg a másik Severus Alexander uralkodása idejéből való. A *militēs cohortis* 214-ben Sol Elagabal mellett tehát Dianának, míg a *veteranī cohortis* Severus Alexander idejében Diana Augusta mellett a hemesai Ba'álnak külön is állíthattak felíratos emléket. A 204 sk. megtárgyalt L. Valerius Valerianus tribunus felíratához l. még pótlólag: B. Lifschütz, *Hommages à M. Renard II* (1969), 462 s. köv. E tribunus pályafutásának tárgyalásakor a szerző Ulcisia castrat is Felső-Pannóniához sorolja és úgy gondolja, hogy a markomann háborúk végén e tábor helyőrsége a *cohortis IIII voluntariorum c. R.* nevű csapatban jelölhető ki. A szerző részéről már korábban is felmerült mindkét állítás több mint vitatható voltára legutóbb a Bud.Rég. 1973. évi kötetében megjelent dolgozatunkban már rámutathattunk.

„Az intercisai karrierek” címet viselő fejezet első részében (223 s. köv.) a szerző igen tanulságosan rajzolja meg egy intercisai katonacsalád történetét a 3. sz. első felében. A fejezet második része (236 s. köv.) P. Ael. Proculus katonai pályafutásával foglalkozik. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy Proculus már mint centurio szolgált a 7. praetorianus cohortis-ban és az is valószínűnek látszik, hogy Proculus megelőzően az egyik *cohortis urbana* centurio-ja volt. A problémák a *cursus* pannoniai állomásainak megítélésénél sűrűsödnek. Afelől nem lehet kétség, hogy Proculus — amint ezt már az intercisai sírfeliratát publikáló Soproni S. tisztázta — pannoniai karrierje végén Aquincumban szolgált mint a legio II Adiutrix lovasosztágának kiképző parancsnoka (*exercitator*). A hivatkozott intercisai felírat töredékesége miatt kérdések az azonban Proculus katonai pályájának korábbi pannoniai állomásai. Fitz J. ezekkel kapcsolatban többféle lehetőséget is mérlegelt, de megítélés szerint ezek egyike sem oldja fel megnyugtatóan a *cursus* kezdő állomásainak problémáit. A szerző végül is előnyben részesíti azt a megoldást hogy Proculus mint centurio kezdte meg a *cohortis* (X) Hemesenorum kötelékében katonai pályafutását. A csapattest nem vitatható, de a centurio-rang annál inkább.

A különben jól megírt, gazdag tartalmú könyv használhatóságát rövidítések jegyzéke, bő index és tartalomjegyzék segíti elő.

Nagy Tibor

Salamon, Á.—Erdélyi, I. Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Studia Archaeologica V. Budapest 1971. 184 oldal (rajzos és fényképes táblák: 79—148, 171—184), 5 szövegközi ábra, 2 térkép.

A szerzők a környei temető publikálásával igen fontos és problémákban gazdag népvándorlásköri anyagot bocsátanak a kutatás rendelkezésére. A „Bevezetés” című fejezet csak röviden utal a leletkörülményekre, de az, aki az 1955. évi mentőásatás színhelyét személyesen is felkereste annak idején, emlékezhet a hat hónapon át tartó küzdelmes munkára, mely végül is 152, nagyobb részt jól megfigyelt sír feltárását eredményezte. Sajnos a gépi földmunkák a temető mintegy felét pusztították el (főleg a középső részt, vö. temetőterképek), és ez a körülmény bizonyos határokat kell hogy állítson a levont következtetések elé is. Igen nagy pozitívumnak tekinthető viszont az a tény, hogy a megmentett embertani anyagnak csaknem 50%-a volt alkalmas anthropológiai vizsgálatokra, az ilyen számarány meglehetősen ritkának számít. Az anthropológiai vizsgálatok eredményeinek közzététele a kötetben két kutató tollából származik. Lengyel Imre a biokémiai vizsgálatok eredményeit foglalja össze („Ergebnisse der Laboruntersuchungen am den Skelettfunden von Környe” 149 skk.), míg Tóth Tibor az anthropológiai analízist (The Cemetery of Környe, 6 th—7 th C. 153 skk.). A kötet részletesebb ismertetését, a tartalomnak megfelelően az utóbbi fejezet

összefoglaló részével lehetne éppen kezdeni. Tóth Tibor megállapításai szerint (161. o.) a környei temető népességének összetétele igen bonyolult kérdés. A domináns proto-európai és mediterrán elemek kapcsolatai több irányúak lehetnek: a) helyi római korai autochton elemek; b) betelepedett korai germán csoport.

Nézzük át ezek után a régészeti anyagot. Az igen világosan, áttekinthetően szerkesztett sírkatalógust (13—30. o.) követő rész az elemzéseket tartalmazó régészeti fejezetre oszlik. Az első a temetkezési szokásokat tárgyalja (30—36), melyek a korai-avarkorra vonatkozó általános megfigyelésekkel állíthatók párhuzamba. Ki kell viszont hangsúlyozni a következőket: a lósírok, illetve lovas-temetkezések az átlagosnál is nagyobb számarányban fordulnak elő; a sírok elhelyezkedésében bizonyos, éspedig családi egységekre utaló csoportok figyelhetők meg; a koporsós temetkezések közül több esetben fatörzsből kivájt koporsókról lehet szó.

A régészeti anyag részletes ismertetésénél (37—65) módszerben figyelemreméltó törekvések érvényesülnek. Ez az első olyan nagyobb szabású koraközépkori témájú régészeti publikáció, melyben az anyag felosztása és leírása egy már korábban felállított kódrendszer (Salamon Á., Arch. Ért. 93. 1966., 286) alapján történik. A világos és egységes terminushasználat, az egyes tárgytípus csoportokon belüli felosztások konkrét körülhatároltsága mutat rá többek között a rendszer alkalmazásának előnyeire. Az áttekinthetőséget könnyíti meg — egyúttal az ismétlődéseket kikerülve — az is, hogy a leletanyag használat szerinti csoportosításban és nem a női, férfi, illetve gyermeksírok szerinti csoportosítva kerül tárgyalásra. Bár itt hiányolhatunk egy olyan összesítő táblázatot, mely viszont éppen az utóbbi szempontok szerinti megoszlást mutatná be. Kétségtelen, hogy a leletek egy része (kerámia stb.) szerepel a rítusra vonatkozó és a nemek szerinti felosztást is feltüntető táblázatokon, de ezek a leletek az anyagnak csak egészen kis hányadát teszik ki. A részletes táblázatot csak részben pótolja az összesítő táblázat (36. o.), mely a „gazdag”, „közepes” és „szegény” síroknak a rítussal való összefüggéseit mutatja be. Az utóbbi fogalmak konkrét körülhatárolására való törekvés nyilvánul meg abban, hogy mind a férfi — mind a női sírok mellékletei alapján (30. o.) bizonyos értékelési csoportokat állítanak fel a szerzők.

Az értékelő részben a régészeti anyag csoportosítása a következő: 1. viselettel összefüggő tárgyak és ékszerek; 2. fegyverek; 3. használati tárgyak és munkaeszközök; 4. edények; 5. lószerszám; 6. egyéb leletek. Áttekintve a hat fő csoport leletanyagát a nyert összkép az avarkori leletanyag első, vagyis korai csoportjához illeszkedik. De ugyanekkor bizonyos kisebb leletcsoportok típus-sajátosságait, előkerülési arányszámukat tekintve, sajátos színezetet is adnak a környei anyagnak. Röviden összefoglalva: a leletanyag heterogénebb, mint más korai temetőké általában és a sírok feltűnően nagy számú fegyvermellékletet eredményeztek. Értékes megfigyelés, hogy ez a heterogén anyag (nyugati jellegű, bizánci és belső-ázsiai eredetről visszavezethető tárgyak, helyi produktumok) a temető területén és a temetkezési formák között homogénan oszlik meg, és hogy ez egy olyan társadalmi csoportra utal, mely etnikai sokrétűségének ellenére bizonyos egységet alkotott.

Az avarkori népesség heterogén volta régen él a „tudományos köztudatban”, de részleteiben sokat vitatott és korántsem lezárt kérdés. A környei temető fentebbi sajátosságai alapot adtak arra, hogy Salamon Ágnes az általa írt összefoglaló részekben (65—75. o.) olyan kérdéseket vessen fel, melyek új megvilágításba helyezhetik a 6. századi anyag sokrétűségét, de ezen túlmenően magukat a kronológiai kérdéseket, sőt Pannónia 6. századi történetének egyes szakaszait is. A szerző felveti ugyanis annak a lehetőségét, hogy a környei temető olyan 6. századi bizánci zsoldoscsapatok egyik településével függ össze, mely különböző etnikumú elemekből tevődött össze. A bizánci garnizonok létesítésére a 6. sz. elejének politikai helyzete adna magyarázatot: az a korszak, amikor Teodorich halála után Justi-

nianus megkísérelte birodalmának visszaállítását. Ez a feltételezés viszont annak bizonyítását kívánja meg, hogy a korai avar kori leletsoport, legalábbis annak egy része korábban datálható, illetve korábban került földbe, mint 568, vagyis mint Baján „honfoglalásának” dátuma.

A szerző hivatkozásai között kétségtelenül találunk igen meggondolkoztató példákat az egyes leletösszeállításokra. A kérdés tisztázásakor viszont jóval nagyobb anyagra kellene támaszkodni, ami viszont a kutatás jelenlegi helyzete, több ezer koraavarkori sír ismeretének ellenére, nem ad lehetőséget. Mindenesetre a Környén feltárt temető monografikus feldolgozása nem csupán a kutatás anyagismeretét gazdagította egy mintaszerű feldolgozással, hanem következtéseire kereszttől olyan hipotéziseket is nyújt, melyek mint vizsgálati szempontok feltétlenül hatni fognak kora avar kori anyagunk sokrétű vizsgálatában.

Visszatérve magára a leletanyagra, külön fel kell hívni a figyelmet az olyan tárgy típusra, melyek ritka jelenségek eddig ismert kora avar kori anyagunkban. Elsősorban itt a bepecsételt díszű edényeket és a tausírozott övdszikeket említhetjük; a környei anyag feltétlenül nagy segítséget fog nyújtani a hasonló tárgy típusok újabb lelőhelyeinek értékelésében.

Cs. Sós Ágnes

Müller R. Régészeti terepbejárások a göcseji „Szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971. 112 lap.

A régészeti terepbejárások, leletmentések és módszeres ásatások számos vonatkozásban gazdagították az egy-egy területről ismert gazdaságtörténeti képet. Különösen a településtörténettel foglalkozó dolgozatoktól várhatunk sokat, amint ezt a most megjelent, Göcsej vidékét vizsgáló feldolgozás is igazolja. Zala megyének erre a területére az a jellemző, hogy a települések elnevezésének második tagja -szeg (Kustánszeg, Vasszeg, Takószeg stb.). A szegek vidéke a közelmúltig zárt egységet képezett és antropológiailag, néprajzilag, nyelvészetileg, de bizonyos mértékig gazdaságilag is elkülönült környezetétől. Földrajzilag nem önálló egység a szegek vidéke, vízrajzilag sem egy vízgyűjtőterületen helyezkedik el. Éppen ezért a szerző terepbejárásai során nagyobb területet kutatott át, hogy a szegeket övező egykori jobbágyfalvakat is bevonhassa vizsgálataiba. Csak így kaphatott reális képet arról, hogy az azonos földrajzi viszonyok mellett mennyiben más, mennyiben eltérő a szegek településhálózatának kialakulása és fejlődése, mint a környező területeké.

Megtelepedésre a legalkalmasabb a domboldalak alsó harmada volt, mert évezredek erőző következtében ez a terület ellaposodott, illetve termelésre alkalmas földdel töltődött fel. A völgytalpakat az áradás veszélye, a dombtetőket és magasabb fennsíkakat pedig a víz hiánya tette alkalmatlanná megtelepedésre. A viszonylag sovány talaj, a domborzati viszonyok nem kedveztek a földművelésnek, inkább az intenzívebb szőlőtermesztés volt a kifizetődőbb. Számos adatunk van azonban az irtásos és égetéses földművelésre is. A nagy kiterjedésű erdők és a dombvidékek miatt a gazdálkodásban az állattartás lett az elsődleges.

A könyv gerincét és legnagyobb terjedelmét a felkutatott lelőhelyek felsorolása, a leletek bemutatása és azok értékelése teszi ki. Bármennyire is érdekes és értékes ez az anyag, mi itt mégis eltekintünk nyomon követéstől. Helyette inkább az anyagból levonható gazdaságtörténeti mondanivalóra fektetnénk a fókuszot, hiszen ennek vázlatát maga a szerző is összefoglalta zárófejezetében.

A honfoglalás előtt meglehetősen gyéren volt lakott a szegek (Göcsej) vidéke. A honfoglalás kezdetén sem szállja meg a területet a magyarság, illetve az a gyepebe esett. A terepbejárások arra mutatnak, hogy a szegek nagyrészt lakatlan tömbjét valószínűleg a XI. században telepítették be, de ennek a telepítésnek nem a határvédelem lehetett a célja, hisz a határ és a határt őrzők

telepei nyugatabbra helyezkedtek el (Vas megyei Őrség, Kerka-örök). Az egész vidék a zalai vár birtoka volt a XI. században, és várbirtok jellegét a későbbi századokban is megőrizte. Okleveleink a XII. század végétől kezdik emlegetni a szegeket. Ezzel párhuzamosan és vele egyhangzóan a terepbejárás során 11 szeg közvetlen-közvetlen Árpád-kori nyúló településeket sikerült megfigyelni. Ez azt jelenti, hogy a szegek eredetileg nem a mai helyükön állottak, hanem a dombok alsó harmadában, közvetlenül a mocsaras völgyek szélén, mint Vörösszeg és Gerátsszeg ma is.

Miért létesültek ezek a szegek? A szerző úgy véli, hogy ennek kettős oka lehetett. Rámutat arra, hogy a földművelés súlya egyre növekedett, ezzel együtt egyre távolabbi helyeken kezdhettek irtásokat, melyek megközelítése a távolság miatt nehezebbé vált. Ez azonban nem lehet elégséges indok, hiszen a hozzá hasonló természeti viszonyok között élő környező jobbágyfalvak esetében nem figyelhető meg a szétköltözés. A másik okot a szegek lakóinak társadalmi helyzetében kereshetjük. A várjobbágyok felkapaszkodva a nemesek közé, igyekeztek birtokaikat megtartani, nehogy a szomszédos falvak gyakran tehetősebb birtokosai rátehessék kezüket földjükre. A legbiztosabb megoldásnak az látszott, hogy ki-ki megszállja a maga területét.

A XIV–XV. század a szegek megerősödésének időszak. Nem tudjuk, hogy az egyes házak milyen közel állottak egymáshoz, de valószínű, hogy a jobbágyházaknál alig nagyobb kúriákhoz gazdasági épületek, a tehetősebbeknél egy-két jobbágy háza és kert is tartozhatott. Így a néha többszáz méter hosszú lelőhelyek nem jelentenek nagy népességű helységeket. A törökkorban nagy mozgás figyelhető meg: a szegek nagy része elköltözik korábbi helyéről. Általában a dombgerincek erdővel sűrűn benőtt peremére húzódtak fel, ahol jobban rejtve voltak a portyázók elől. A források adatai az állattenyésztés előtérbe nyomulását mutatják.

Öröndetes jelenség, hogy fiatal régészeink egyre többet foglalkoznak Árpád-kori és középkori településrendszereinkkel. Ennek jótékony hatása korai gazdaságtörténetünk rekonstrukciójában is csakhamar érezhetővé kell válnjak.

Kőhegyi Mihály

Mező A.—Németh P. Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza 1972. 158 lap, 2 térkép.

Immáron tíz éve annak, hogy Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza c. művének első kötete megjelent, s egyre inkább félt, hogy e hatalmas anyaggyűjtésen alapuló munka — oly sok társához hasonlóan — torzós marad. S ha netán évtizedek múlva meg is jelenne a további öt kötet, a Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtár összeállítói akkor sem végeztek felesleges munkát, hiszen könyvükkel Árpád-kori régészetünknek és a szépen serkentő helytörténetírásnak kívántak szolgálatot tenni. A kutatók ennek segítségével a történet- és nyelvtudomány feltárta biztos alapon kezdhetik el munkájukat.

Beosztás és rövidítések tekintetében Györffyt követték, tegyük rögvést hozzá: helyesen, hiszen esetleges új és új rendszerek csak zavarnák a megértést. A viszonylag nem túl sok jel aránylag gyorsan megjegyezhető és ezzel együtt a szöveg is értelmezhető. Magyarul nem tudó külföldi kollégáinknak pedig egyenesen előnyös ez a jelzésrendszer.

A másfél száz oldalnyi könyvben minden település szerepel, amely a megye területén az Árpád-kortól napjainkig felbukkant, akár megmaradt kőszegi önállósága, akár elpusztult vagy más területbe olvadt. Az Árpád-kori oklevelekben szereplő birtokneveket mind felvették, ha megbizonyosodott, hogy lakói voltak, vagy ma település (még ha tanya is) a folytatójuk. Helyet kaptak az olyan névformák (-háza, -lak, -falu, -falva, -vár), melyekből kétségtelenül kideríthető lakott voltuk, noha erre nem mindig található okleveles adat. Bár a -telke utótagú

nevek nem mindegyikéről bizonyos, vajon faluszerű települést jelöltek-e, vagy csak a birtokosra, a föld megmunkálására utaló dűlőnevek voltak. Kötetbe kerülésük mégis indokolt, hiszen éppen ezzel irányul fokozottabban rájuk a figyelem, s régészeti kutatással lakott voltak is eldönthető az esetek jó részében.

A megyében ma 231 községi jogú település van és három város. A dolgozatban tárgyalt falvak száma ennek mintegy kétszerese, a falunevekre, névváltozatokra pedig több mint háromszorosa. Ez természetesen azt is jelenti, hogy minden jelenlegi község határában 2–3 Árpád-kori falu volt, de számuk feltétlenül még ennél is több kellett legyen, hiszen tucatnyi olyan is akad közöttük, melynek szóbeli nyoma nincs, vagy csupán a XIV. század első felében kezdődő tömeges okleveles anyagban bukkan fel először a neve, de ettől a község még nyugodtan keletkezhett és virágozhatott több évtizeddel, sőt évszázaddal előbb is.

A mai Szabolcs-Szatmár megye területén az Árpád-kor folyamán három megye: Borsova, Szabolcs és Szatmár megye osztozott. A felsorolt forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a XIII. századi Borsova megye nemcsak a későbbi Bereg megyét foglalta magába, hanem a Tiszától nyugatra és délre elterülő Felső-Szabolcsot, a későbbi kisvárdai alesperesség területét is. Területi egysége csak a tatárjárás után bomlott meg: a Tiszától nyugatra fekvő nagyobb hányada Bereg megye néven vált önállóvá és ismertté. A királyi várbirtokokat a megyeszékhelyek körül találjuk meg. Minden esetben akkor említik őket, amikor királyi adományképpen magánföldesúri kézre kerülnek. Idevonandók természetesen azok a települések is, melyek nevükben őrizték meg szolgáló-falu voltukat: *Halász* (kétszer is), *Solymos*, *Szántótelek*, *Kovácstelek*. A királyi várbirtokok eladományozására a királyi megyerendszer felbomlásával egyidőben, a XIII. század második felében került sor.

A latin nyelvű adatok felsorolása után új bekezdésben található a források értékelése, a leíró rész. Az oklevelek jellegéből következően az adatok zöme birtoklástörténeti vonatkozású, így természetesen a leíró részben is többnyire ezekről esik szó. A történeti rész után a nevek magyarázata következik tipográfiaiilag is elkülönülő módon. Ismeretes, hogy a névféjtések terén a lehető legnagyobb körültekintésre és óvatosságra van szükség. Délibábos névmagyarázatok többet ártnak, mint használnak, s megvan az a különös tulajdonságuk, hogy szinte kiirithatatlanul belegyökereznek a köztudatba s tarackhoz hasonlóan burjánzanak tovább. Ezért kell külön is dicsérnünk azt a mértéktartó fogalmazást, mely ebben a részben végig megnyilvánul. A szerző néha nyitva hagyja a kérdést, és több megfigyelési lehetőséggel is számol, más-kor pedig őszintén megmondja, hogy a nyelvtudomány egyelőre tanácstalan a név etimológiájának kérdésében, illetőleg — megint más esetekben — e kérdés még fel sem merült.

Régész és nyelvész szerzőpáros munkájának szerencsés ötvözete e könyv. A szintetikus igényű nézőpont, a felsorakoztatott hatalmas forrástömeg, a szűkszavú, de közérthető fogalmazás, a levont eredmények biztosítékai annak, hogy a könyvet szomszédos területek (csehszlovák, szovjet, román) régészei és a társtudományok is haszonnal fogják forgatni.

Köhegyi Mihály

Frühe Menschheit und Umwelt. Teil I. Fundamenta, Monographien zur Urgeschichte. A. Sorozat 2. kötet Szerk.: H. Schwabedissen. Köln—Wien. Böhlau Verlag 1970. 457 lap, 172 tábla, 96 szöveggörzi ábra.

A nagynevű őskőkorkutató, aki a heidelbergi ember primitív iparától a híres és jelentős jabrudi ásatásain keresztül az ahrensburgi kultúra problémaköréig a paleolit-kutatás különböző területein marandót alkotott, a 65. éves Alfred Rust tiszteletére jelent meg a reprezentatív kiadvány. A kötet hosszú szerkesztési munka után (a kéziratok 1964 májusa és 1968 ősze között érkeztek be) 1972-ben látott napvilágot. Mint általában, ez az emlékkötet is nagyon különböző terjedelmű, elmé-

leti jellegű és anyagközlő, széles tér- és időbeli határok között mozgó, a szerkesztők által kronológiai sorrendben, témák szerint csoportosított tanulmányok gyűjteménye.

Az első tíz dolgozat általános problémákat tárgyal. R. Feustel az A. Rust által heidelbergi kultúra néven leírt tárgyak adatait a kibernetikában használatos módszerekkel vizsgálta meg. Az eredmények inkább a tárgyak eszköz volta mellett, mint ellene szólnak, de a heidelbergi kultúra létjogosultságát fenntartások nélkül elfogadni még túlságosan korai.

K. Beckhoff a Kratzer (vakaró)—Schaber (kaparó) terminológia körüli vitában arra a következtetésre jut, hogy a paleolit eszköztárból törőlni kell a vakarókat (Kratzer). Az újkori analógiák munkaél-megmunkálásából azt állapította meg, hogy a „vakaró” csak önkényes elnevezése egy jellegzetes, kaparó funkciójú eszközformának. Vértés L. tanulmányában az alsó- és középsőpaleolit iparok és az antropológiai leletek közötti összefüggéseket vizsgálja meg. Az a véleménye, hogy jelenlegi ismereteink nem jogosítanak fel bennünket antropológiai rasszok és régészeti kultúrkörök összekapcsolására. A kavicsfeldolgozó chopper-iparok szerinte nem európai fejlődésűek, de már közvetlenül a Mindel előtt megjelentek Európában és eszközkészítő tradícióikhoz erősen ragaszkodó középső-paleolit epi-chopper kultúrákat hoztak létre.

J. Baudet az észak-európai alsópaleolit kultúrák utolsó húsz éves kutatásának eredményeit foglalja össze. G. Bosinski újraértékeli D. Peyrony L. Micoque-i ásatásának leleteit, s a rétegeket egységesen a micoquei kultúrába sorolja. L. Balout a Magreb legjelentősebb lelőhelyét, Djebel Irhoud-ot ismerteti, ahol két neandervölgyi koponya az utolsó afrikai pluvialis (korawürm) faunájával és levalois-moustiéri kultúrával együtt, biztos rétegtani helyzetben került elő.

Nagy érdeklődésre tarthat számot H. Schwabedissen összefoglalása a közép-európai szakócás kultúrák elterjedéséről. L. Zotz 1939-ben megjelent munkájában 41 lelőhelyet említ. Az eltelt 30 év alatt a lelőhelyek száma 178-ra nőtt, s ezekről több mint 800 szakócsát gyűjtöttek. Úgy tűnik, hogy a szakócák egy késői fejlődési fázisban terjedtek el Közép-Európában, s a Rajna, korábbi feltételezésekkel ellentétben nem keleti határa a szakócás lelőhelyeknek. A tanulmányt tékép és részletes leletkatalógus egészíti ki.

Az átfogó témájú cikkeket rövid anyagközlések követik, melyek zömében Rajna-vidéki szakócás lelőhelyeket vagy szórvány leleteket írnak le.

A dolgozatok következő nagyobb csoportja a közel-keleti őskőkör különböző kérdéseivel foglalkozik. U. Lehman az A. Rust által feltárt híres Jabrud barlangból ismertet faunisztikai leleteket. K. Brunacker szediment-petrográfiai vizsgálatai szerint a Jabrud I. sziklaeresz rétegei az Amersfort interstadiálistól a Brörupig terjedő időszakban rakódtak le. A legszorosabban kötődik A. Rust munkásságához a Columbia Egyetem munkaközössége által végzett jabrudi ásatás. A Skifta-völgy I. és IV. kőfülkéjében folytatták Rust ásatásait, illetve új lelőhelyet tártak fel. Az ásatás eredményeiből kirajzolódik a Shemis-ipar, ami beillik a Jabrud-szérába. Rust sok, megválaszolatlanul hagyott kérdésre adhatna kielégítő magyarázatot az új régészeti, palynológiai, geológiai, faunisztikai leletek.

W. Farrand a régi és új ásatási eredmények ismeretében megrajzolja a Jabrud I. sziklaeresz geológiáját, éghajlatát és kronológiáját. D. Garrod a közel-keleti lelőhelyeken előkerült pre-aurnaci penge kultúrákról tesz néhány megjegyzést: a különböző lelőhelyeken előkerült régészeti leletanyag alapján elég határozottan kirajzolódik egy egységesnek tűnő, nagyon korai, Riss/Würm — korai Würm kori pengeipar.

A következő nagy témakör, ami köré a szerkesztők csoportosították a tanulmányokat: a felsőpaleolitikum s a jégkor vége. F. Hančar a Szovjetunió európai területein folyó újabb paleolit-kutatások eredményeit tekinti át. K. Valoch a Kúl-na-barlangi ásatásokról közöl rövid előzetes jelentést: a morva karszt északi részén fekvő impozáns barlang feltárása során a középsőpaleolitikumtól a Hallstattig jóformán kontinuus rétegsort tártak fel.

Kismonográfiának is beillik *G. G. Laplace* alapos tanulmánya a Krems-Hundssteig-i kőiparról. A lelőhely régészeti anyagának részletes leírása és 48 aurignaci lelőhely eszközeinek összehasonlítása alapján az aurignaci kultúra fejlődésében négy fázist különböztet meg: 1. archaikus fázis aurignacoid elemekkel, 2. idős fázis hasított alapú hegyekkel, 3. felett fázis rombusz alakú hegyekkel, 4. késői fázis cilindrikus, ferdén metszett alapú hegyekkel.

G. Riek és *G. Smolla* dolgozataikban a barlangok felsőpaleolit-kori kőéptményeiről (tűzhelyek, a barlang-bejáratok elzárásának lehetősége) írnak.

Terjedelmesebb anyagközlésben *F. Bordes* és *J. Gaussen* a Mussidan melletti Parrain plató magdaléni III korú sátoralapját és a telep régészeti anyagát teszik közzé. A Nyugat-Európában eddig első sátoralap földrajzi fekvése és a felszíni leletek alapján az sem tűnik kizártnak, hogy egy „sátorfalu”, nagy kiterjedésű, több objektumból álló időszaki település volt a területen. *D. de Sonnevile-Bordes* a Petersfels-i ásatás leletei alapján a későmagdaléni kultúra Rajna menti fázisát írja körül. *W. Taute* nek a Volkmarshausen III lelőhely ismertetése alkalmat adott az Ahrensburgi csoport elterjedési térképének megszerkesztésére. *S. Vencl* a Federmesser-kultúra csehországi lelőhelyei alapján egyre inkább bizonyítottan látja Észak- és Közép-Európa kapcsolatait a jégkor legvégén.

Az őskori dolgozatok közül kiemelni *H. Hingst* alapos, kimerítő tanulmányát a Neumünster környéki vaskori telepekről és vasolvasztó helyekről, és *H. Jankuhn* cikkét a Nydam-mocsárban talált tölgyesónokról.

A kötetet 96 szövegközi kép és 172 nagyon szép, gondos tábla illusztrálja.

Az 51 dolgozat zavarbaejtő tartalmi változatossága egyben a kötet legfőbb hibája. Szerencsésebbnek éreztük volna, ha a szerkesztők szűkítik a szerzők, s így a témák körét, s egy terjedelemben kisebb, de tartalmilag egységesebb tanulmánykötet közönlötte volna *A. Rustot*.

T. Dobosi Viola

R. R. Newell—A. P. J. Vroomans, Automatic Artifact Registration and Systems for Archaeological Analysis with the Philips P 1100 Computer: A Mesolithic Test-Case. Anthropological Publications Oosterhout — The Netherlands 1972. 103 lap, 25 ábra.

Évek óta újra és újra felmerülő probléma a régészeti adatok nyilvántartásának, feldolgozásának, tárolásának modernizálása, az ásatási módszerek tökéletesítése. Sok kísérlet történt és történik, hogy a modern technika lehetőségeit mind jobban felhasználjuk a régészeti módszerek egzaktabbá tételében.

Az északnyugat-európai alföld bonyolult rétegtani helyzetű mezolitikus tözegtelepeinek a feltárása tette szükségessé az e könyvben közzétett módszer kidolgozását: a szerzők ezzel próbálják mind jobban megközelíteni a egyébként elérhetetlennek tűnő célt: az egyes eszközök helyének pontos rögzítése mellett egy teljes települési egység képét megismerni, megrajzolni.

A szerzők a Bergumermeer S-64 telep ásatásánál alkalmazták ezt az adatközlő- és rögzítő rendszert, a terepmunka hatékonyságának, gyorsaságának növelése reményében és eredményével. A módszer kidolgozásánál a következő gyakorlati problémák merültek fel: az adatok pontos meghatározása, a nyilvántartás megkönnyítése és meggyorsítása, a számítógép gazdaságos kihasználása az adatok rendezésére és számlálására s végül a statisztikai elemzés teljes sorozatának beépítése a kódrendszerbe.

A rendszer a következő:

Egy ásatási egység (Bergumermeer S-64 lelőhely esetében egy 2×2 méteres blokk) összes eszközének adatait felveszik egy adatlapra oly módon, hogy az adatlap egy vízszintes sora tartalmazza egy eszköz jellemzőit. Egy adatlapon 32 eszköz jegyezhető fel. Egy ilyen összesítő minden egyes sorából — tehát minden egyes eszközről — IBM Printing Card Punch-csal lyukkár-

tyát készítenek, melyet mágneses szalagon táplálnak be a komputerbe. Egy-egy adatlap A—P betűvel jelölve a következő 16 információt tartalmazza:

A: „mutation code”: az az állandó szám, amely a komputer memoria-egységében a teljes műveletsort jelöli, s amely az összes elvégzendő művelet utasítását tartalmazza;

B: a periódus, jelen esetben a mezolitikum száma;

C: a kultúra jelölése — az előző rovat alegysége;

D: négyesszám, az ásatási egységeket (4 m²) Ny—K-i irányban az abc betűivel, D—E-ig irányban számokkal jelölik;

E: talajzóna, amelyet Troel-Smith által 1955-ben az északnyugat-európai alföldre kidolgozott teljes késő- és postglaciális üledéksorozat alapján határoznak meg, s a talajtípus mellett a réteg színére, nedvességtartalmára vonatkozó adatokat is tartalmazza;

F: az eszköz helyének hosszúsági koordinátái a szelvény déli határától mérve;

G: az eszköz helyének szélességi koordinátái a nyugati határtól mérve;

H: az eszköz iránya, orientációja (vízszintes, északi);

I: az ásatási „O”-szinttől (teodolit mérőszintje) mért relatív mélység

J: a mérés időpontja;

K: a tengerszint feletti magasság (illetve a lelőhely adottságaitól függően a mélysége);

L: az eszköz száma a feltárás folyamatos sorrendjében;

M: az eszköz kódja a típuslista szerint;

N: az ásatás száma folyamatos sorrendben;

O: az eszköz állapota;

P: az eszköz, illetve feltárt tárgy nyersanyaga.

Az adatlap kitöltésének manuális része azonos a hasonló célokra szolgáló kártyák kitöltésével (ismétlődő adatok az oszlopokon keresztül húzott zezugvonallal, a negatív adatok kis „o” jellel jelölendők, ha egy-egy betűvel jelzett csoport 10-nél több információt tartalmaz, a tízes számrendszer helyiértékeinek megfelelő jelölést alkalmaznak: 001—009, 010—099, 100—999, a kódszámokat azonos típusú számokkal a rubrika közepére írják stb.).

Az M betűt, az eszközök típuskódját a szerzők részletesen kifejtik, s a könyvnek ez a része olyan mezolitikus vagy későbbi régészeti anyag (elsősorban pattintott kőeszközök) feldolgozásánál is használható, amelyik esetében nincs mód számítógép alkalmazására. A 90 tételből álló angol típuslistát összehangba hozzák J. G. Rozoy franko-belga területekre vonatkozó, E. P. Petersen dániai, W. Taute délnyugatnémet mezolitikus s a francia epipaleolitikum és mezolitikum terminológiájával.

A betáplált adatok („input”) alapján a rendszer jelenlegi kidolgozottsága mellett a számítógép 10 össze-sítést végez el („output”), az összes négyesszög, illetve egyes négyesszögek eszközeinek típus, talajszint, mélység és tájolás szerinti összetételével kapcsolatban.

A lyukkártya-rendszer régészeti anyagra való alkalmazhatóságával foglalkozó magyar szerzők közül Kralovszky A. (MFME 1964/65, 137—151) és Salamon Á. (Arch. Ért. 93. 1966/2. 284—290.) munkájának említése mellett a Newell-Vroomans-rendszerrel való összehasonlítás érdekében röviden összefoglaljuk az ismertetett témához legközelebb álló, Vértesszőlősi kódrendszert, amelyet a vértesszőlősi telep anyagára 1963—64-ben dolgozott ki és 1965-ben publikált a Quaternaria-ban. Vértesszőlősi L. a komputerrel való feldolgozás helyett a rendelkezésre álló kézi rázó gép lehetőségeihez dolgozta ki a szisztémát. Minden eszköz egy kétsoros lyukszegély-kártyát kapott. Azon szerepel a vértesszőlősi komplexuson belüli lelőhely száma, az ásatás évszáma, a kultúrréteg száma, a szelvény betűje, a négyesszög, az eszköz nagyon részletes típuskódja, hosszmérete és a hosszúság-szélesség aránya. Vértesszőlősi rendszer nagyvonalúbban kezeli az eszközök pontos helyét (nem ad koordinátákat a lyukkártyán, csak az alaprajzba rajzolja pontosan), viszont sokkal több információt közöl egy-egy eszköz alapformájáról, előállításáról, megmunkáltságának jellegéről és fokáról. A Newell—Vroomans-rendszer pontosabban meghatározza az előkerülés koordinátáit és az eszköz

tájékoztató. Végeredményben mindkét rendszer egy régészeti ásatás eredményeinek kiértékelésére alkalmas, de ez utóbbi az adatlapokra való felvétellel és a komputer alkalmazásával gyorsabb és látványosabb eredményeket ér el. Lényeges különbség viszont a két rendszer között, hogy Newell és Vroomans egy feltárt egység eszközeinek adatlapra történő felvételét a helyszínrajz készítése helyett („replacement”) javasolják és alkalmazzák, s az adatlapok alapján az eszközöket típusonként jelölve és a koordináták szerinti pontos helyre szerkesztve rajzolják meg utólag a felszínrajzokat, míg Vértes L. a feltárás közben négyzetméterenként rajzolta és tartotta külön az eszközöket és a feltárázás során készített lyukkartonokat.

Jórészt ebből adódnak a két rendszer korlátai és lehetőségei egyaránt. A Vértes-szisztéma szerint az ásatási felszínrajz alapján helyben módosítható a feltárás, a folytatás a várható objektumok kibontására irányulhat, munka közben az egész feltárás áttekinthetőbb, míg a Newell–Vroomans-féle adatlapok alapján visszarajzolt („back-plotted”) alaprajz egy elméletileg meghatározott ásatási felület jóval precízebb térképe.

A szerzők az ásatás előzetes értékelése után (8 hétig tartó ásatáson egy i. e. 5500–5000 éves telepen 17 476 tárgyat, köztük 482 jól tipizálható eszközt gyűjtöttek össze) a módszer előnyeit és hátrányait összefoglalják.

Előnyei: 1. az adatlap–lyukkártya-komputer rendszer szerinti adatfelvétel a terepmunka hatékonyságát és gazdaságosságát a hagyományos leletkönyv („finds-book”) használatával szemben 47%-kal, a rajzos módszerrel (field-drawing method) szemben 73%-kal növeli; 2. míg a hagyományos módszerekkel az adatok kiértékelése nem vagy alig történhetett meg két ásatási szezon között, ezen a módon az ásató két hét alatt megkapja a szükséges összesítéseket, nyers adatokat; 3. a régi módszer 3–12%-os hibalehetőségével szemben a gépi adatfeldolgozás saját kontrollja a hibalehetőséget 0,01% alá szorítja.

Legnagyobb hátránya viszont éppen a visszarajzolási körülményes és hosszadalmas módja. A szerzők célul tűzték ki ennek programozását, valamint az eszközök horizontális elterjedésének tökéletesebb elemzését, aminek segítségével az eszközök és régészeti objektumok funkcionális szerepét is megismerhetik.

Végezetül egyetérthetünk a szerzőkkel a végkövetkeztetésben. Ahhoz, hogy alaposan, részletesen kidolgozott, modern adatfelvételi és feldolgozási rendszer ne csak egy ásatást tökéletesítsen, vagy csak egy ásató munkáját könnyítse meg, hanem általánosan bevett és használt módszerre váljék, s így lehetőséget adjon kulturális országhatárokat figyelembe nem vevő elterjedésének, kapcsolatainak egységes vizsgálatára, egy általánosan használható jelrendszerre van szükség.

Ha nem is fogadjuk el a komputeres abszolutizálását a hagyományos módszerekkel szemben, úgy véljük, minden korszak régészete csak nyerne vele, ha a tárgyi anyag tulajdonságait, az ásatási megfigyelések legalább egy részét a komputerbe betáplálható legegységesebb információk szintjéig pontosan definiálná. Az ily módon egységesen leírt anyag alapján talán kevesebb félreértésre okot adó végkövetkeztetés vonható le, s a történelmi folyamatok megrajzolásánál a kutatók nem ütköznek technikai-terminológiai nehézségekbe.

T. Dobosi Viola

H. Kühn, *Die Felsbilder Europas*. Stuttgart 1971. Verlag W. Kohlhammer. 227 lap, 80 tábla, 61 szövegközi ábra, 13 térkép.

Alig több mint kilenc évtizeddel azután, hogy az Altamirában felfedezett barlangi festmények nyomán a szaktudomány érdeklődése a paleolitikum e felbecsülhetetlen értékű emlékei felé fordult, ma már — ha csak Európa területét nézzük is — több százat meghaladó azoknak a lelőhelyeknek a száma, ahonnan az őskori népek sziklára festett, sziklába vést ábrázolásait ismerjük. A majdnem évszázados intenzív kutató tevékenység ellenére még most is évről évre újabakkal bővül a több évezredet átfogó művészeti emlékek köre. Elég, ha csak

arra utalunk, hogy a barlangi festmények „klasszikus területének” számító vidékeken az utóbbi két évtizedben számos új őskori lelőhely feltárása történt meg (pl. a franciaországi Rouffignac, Villars, Cognac vagy a spanyolországi Tito Bustillo és Altxerri), másrészt pedig eddig fehér foltnak számító területek (pl. Svájc, Ausztria, Görögország) közelmúltban felfedezett sziklarajzai térben és időben kiterjesztették az európai őskor e fontos emlékeinek vizsgálati lehetőségeit.

Elsősorban ez az objektív tény tette szükségessé, hogy H. Kühn először 1952-ben közzétett s azóta ebben a témakörben a kézikönyv szerepét is betöltő munkájának harmadik kiadása, tartalmában és formájában lényegesen átdolgozva jelenjen meg.

A könyv két nagy egységet ölel fel: a terjedelmesebb értékelő részt (9–125. l.) szervesen egészíti ki az európai sziklarajzok és barlangi festmények lelőhelyeinek térképekkel illusztrált katalógusa (129–196. l.). Az első részt mintegy keretbe foglalja a „Bevezetés” — amelyben a szerző harminc évezred művészetének jelentőségét széles skálájú kultúrtörténeti áttekintésbe ágyazva boncolgatja — és a zárófejezetben összefoglalt tudományos kérdések feloldásának helyenként szárnyaló fantáziával levezetett gondolatlancsora.

Az egy-egy korszak művészeti emlékeit átfogó fejezetek (I. A naturalista stílus, II. A stilizáló stílus, III. Az absztrakt stílus, IV. A realizáló stílus, V. A megalit-építmények ábrázolásai) többé-kevésbé azonos tagolásúak: a tárgyalt időszak kronológiai, kulturális összképét követően a szerző regionális felosztásban elemzi az ábrázolásokat, úgy is, mint egyedi alkotásokat és úgy is, mint nagy területeket áthidaló „vallási-művészeti áramlatok” reprezentánsait. Annak ellenére, hogy H. Kühn az egyes lelőhelyekre vonatkozó minden fontosabb adatot figyelembe vesz, értékelése több ponton legfeljebb tudományos absztrakcióként fogadható el. Ugyanis vezérfonalnak az ábrázolások stílusjegyeit, ill. stílusváltozásait tekinti, amely pl. egy adott lelőhely különböző korokból bevett sziklarajzainak kronológiai „lebontásánál” eredményes — sok helyütt az egyetlen — kiindulási pont lehet, de kevés ahhoz, hogy akár a neolitikum, akár a fémkorok tárgyalt ábrázolásainak szimbolikáját az Ibériai-félszigettől a Kaukázus vidékéig egységbe fogja.

A szerző, bár több helyütt hangsúlyozza, hogy e művészet létrejöttében, tartalmi és formaváltozásában az adott területek mindenkor nepeinek gazdasági élete és vallása volt az elsőrendű meghatározó, végkövetkeztéseiben mégis a „Geist” — úgy mint az emberi lélek és az emberi értelem — válik determinánssá. Ebből adódik: a materialista szemléletű kutatás oldaláról eredményei több ponton megkérdőjelezhetők.

A könyv második része a teljesség igényével készült katalógus, amely a megelőző értékelő fejezeteknek megfelelő kronológiai és regionális felosztást követve adja a tárgykörhöz tartozó európai lelőhelyek felfedezésére, kutatására vonatkozó adatokat s közli a vonatkozó fontosabb irodalmat.

H. Kühn könyvének harmadik, átdolgozott kiadása formájában teljesen megújult: szerkezete jól áttekinthető, az illusztrációk kitűnőek, nyomdai kivitele elegáns. Tartalma viszont kettősséget hordoz, hiszen amíg a katalógus „lépést tartott” az utóbbi két évtized új tudományos eredményeivel, az európai rangú szerző koncepciója, hipotézisei és végkövetkeztetései a korábbiakhoz viszonyítva alig változtak, és helyenként csak erős kritikával használhatóak fel.

Kovács Tibor

R. Horn, *Hellenistische Bildwerke auf Samos*. Samos XII. kötet. Bonn 1972. Rudolf Habelt Kiadó. 240 lap, 96 tábla, 27 melléklet.

Noha a hellénizmus görög szobrászatát tárgyaló szakirodalom ma már szinte áttekinthetetlennek tűnik, mégis ez, a görög művészettörténet más területeihez képest, meglepően kevés megbízható eredményt tartalmaz. A kutatás helyzetét jellemzően példázza M. Bieber

közelmúltban megjelent hatalmas összefoglalása (The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1955), amelyről Szilágyi János György jogosan állapította meg, hogy „nem a hellénisztikus görög szobrászat történetét kapjuk benne, hanem leghíresebb fennmaradt darabjainak felsorolását többé-kevésbé önkényesen csoportosítva”, s leginkább az az érdeme, „hogy világosan megmutatja, honnan kell elindulni”. (Vö. Ant.Tan. 5. 1958. 265.—)

Az azóta eltelt időszakban szükségszerűen még sürgetőbbé vált „újrakezdés” legjobb példája J. Marcadé nevéhez fűződik (Au Musée de Délos, Párizs 1969); a neves francia kutató a Déloson feltárt, többségében átlagos színvonalú — éppen ezért korábban kevés figyelemre méltított —, de eredetiben fennmaradt szobrászati anyag feldolgozásával a hellénisztikus szobrászat számos problémájának tisztázásához (időrendi váz; tipológiai, stilisztikai és ikonográfiai kérdések; szobrásziskolák vizsgálata) jelentősen hozzájárult.

Ha a módszer szigorúságát és az eredményeket tekintve nem is, a feldolgozás jellegét illetően (zárt földrajzi egység leletanyagának elemzése) leginkább az előbbi könyvvel vehető össze a *Samos*-sorozat XII. számát viselő kötet. Szerzője, R. Horn a hellénisztikus álló, ruhás nőszobrokról írott monográfiája óta (1931) a korszak görög szobrászatának elismert szaktekinélye.

A munka a Samos szigetén (a Héraionban, az antik polis területén és másutt) előkerült összes hellénisztikus szobrászati emléket tárgyalja, őrzési helyüktől függetlenül; a fontos darabok fényképét is közli.

A kötet felépítése a következő. Első harmada a hellénisztikus görög szobrászat helyi (samosi) történetét dolgozza fel a következő tagolásban: a korahellénizmus határán álló alkotások; i. e. 3. századi szobrok; szobrok és szobortöredékek az i. e. 2. és 1. századból; életnagyságúnál kisebb darabok az i. e. 2. és 1. századból; későhellénisztikus fogadalmi domborművek, oltárok és posztamentumok; későhellénisztikus sírreliefek és halotti lakoma domborművek.

Jelentősebb irodalmi források és epigráfiai dokumentumok híján, továbbá az emlékek leletkörülményei miatt Horn elsősorban stíluskritikai érvek alapján határozta meg a samosi anyag időrendjét, majd pedig az előbb említett tagolásban csoportosított szobrokat és domborműveket más területek műhelyeinek jellegzetes alkotásaival vetette össze, hogy a szigeten dolgozó mesterek orientációját meghatározza. Horn végeredményben arra a megállapításra jutott, hogy Samoson nem beszélhetünk jelentős és jellegzetes helyi iskoláról; az előkerült anyag a hellénisztikus görög szobrászat „keleti ión aspektusát” szemlélteti; a korszak kezdetén elsősorban athéni, később rhodosi, kósi s délyugat-kisázsiai hatások érték.

A kötet nagyobbik része a mintegy 200, Samoson előkerült szobor és dombormű jól sikerült katalógusát tartalmazza. Mindenegybes tétel a benne feldolgozott darab adatait (a rávonatkozó szakirodalmat is beleértve), precíz leírását, stilisztikai és ikonográfiai elemzését és keltezését (a különböző vélemények feltüntetésével) foglalja magába.

A katalógus-részt listák követik a halotti lakoma domborművek és a sírreliefek ikonográfiájához, majd a név szerint ismert samosi hellénisztikus márvány- és bronzszobrokszok összeállítását kapja a munka használója. A kötetet a samosi szobrászati emlékek őrzési hely és publikáció szerint összeállított mutatói, a feldolgozás során figyelembe vett nem samosi darabok indexe és az általában színvonalas fényképfelvételeket tartalmazó táblaanyag zárja.

Horn munkájára a további kutatások elsősorban mint megbízható és színvonalas katalógusra építhetnek. Aligha módosul jelentősen — hiszen a sziget történeti szituációjának jól megfelel — a samosi műhelyek helyének kijelölése a hellénizmus görög szobrászatán belül, vagyis az a „negatív” eredmény, hogy a szigeten nem működött önálló, nagy hatású szobrásziskola. Azok az interpretációk azonban, amelyek Horn könyvében ezen a ponton túlmennek, általában a korábbi kutatások ingoványos talajára épülnek, éspedig mindenekelőtt a hellénisztikus szobrászat hagyományosan rekonstruált,

ma már teljes revíziót igénylő „stílusfejlődésének”, iskolasajátosságainak elfogadásán alapulnak. De ezektől függetlenül, a munka alapépitménye, tehát a samosi hellénisztikus görög szobrászat emlékeinek feldolgozása szilárdnak ígérkezik, s ennél aligha lehet ma, a hellénizmus művészettörténetének jelenlegi kutatási helyzetében elismertőbbet mondani Horn vállalkozásának teljesítményértékéről.

Szabó Miklós

E. R. Knauer, Ein Skyphos des Triptolemosmalers. 125. Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin. Berlin 1973. W. de Gruyter. 33 lap, 23 kép.

A hagyományokhoz híven a sorozat új füzeté is a berlini múzeum egy újszerzeményű antik tárgyát mutatja be: ezúttal egy mindeddig kevés munkájáról ismert fiatal kutató feldolgozásában a Triptolemos-festő egy vörösalakos skyphosát. A 480 körül készült váza a késő-archaikus attikai vázafestészet ma már több mint száz művéről ismert jelentős, ha nem is élvonalbeli képviselőjének egyik főműve. A vörösalakos díszítésű skyphos maga is ritka, még inkább az új berlini váza méretei: csaknem 10 liter köbtartalmú. A két oldal figurális díszítése nincs kapcsolatban egymással, s a fülek alatt egy-egy oltár ábrázolása választja el őket. Az attikai vázafestészetben szokásos módon az egyik oldalt mozgalmassabb, a másikat statikusabb kép díszíti, anélkül, hogy bármelyikről is biztosan azt lehetne állítani, hogy festője vagy nézője számára fontosabb volt a másiknál. A statikus kép konvencionális: csatába induló harcos búcsúztatása. Hogy az italáldozatra készülő hoplita indulóban és nem érkezőben van, azt ezúttal a csészéjébe italt töltő nőalak mögött álló síró nő bizonyítja; a harcos mögött megjelenő diadémás álló nőalak és a jelenetet jobb oldalt lezáró, párduebórral díszített széken ülő férfi azonosítása egyelőre éppúgy megoldatlan, mint az a kérdés, hogy a mitológia vagy a mindennapi élet egy jelenetét ábrázolja-e a kép.

Sokkal jobban értelmezhető a másik oldal oszlopokkal jelzett épületben játszódó négyalakos jelenete. A vázafestészetben és irodalomban egyaránt sokszor megörökített mozzanat áll a középpontjában: Menelaos és Helena találkozása Trója esete után. Az őrzöngve kardot rántó acháj vezér és a halálos rémülettel menekülő királynő gesztusai még nem sejtetik a kiengesztelődés következő pillanatát. Bal oldalt szokatlan, bár nem egyedülálló módon Athéna áll Menelaos mellett. A főjelenettől jobbra menekülés és visszafordulás közt habozó ifjú alakban a szerző Déiphobost, Priamos fiát, az épületben pedig az Odysseia VIII. éneke 516–20. sorai alapján Déiphobos házáat ismeri fel — mindkét javaslat megfontolást érdemel, még akkor is, ha egyelőre nincs párhuzama a Menelaos–Helena találkozás ábrázolásainak gazdag ikonográfiai hagyományában.

Emellett az érdekes hermeneutikai eredmény mellett a terjedelmes jegyzetanyag értékes technikai megfigyeléseket is tartalmaz az új vázáról, s a szerző elmélyült anyagismeretéről tanúskodó párhuzamokat az attikai vörösalakos vázafestészetből az egyes tárgyalt jelenségekhez. A befejezés a Triptolemos-festő pályáját tekinti át, művészetének határaitól és az athéni vázafestészet történetében elfoglalt helyéről szól röviden, egy készülő nagyobb festő-monográfia vázlatát adva, amelyhez az új váza publikálása sikert ígérő előmunkálát. A mesterkéz meghatározása M. Ohly érdeme. A kiállítás és a képek minősége méltó a Winckelmann-programok évszázados hagyományához.

Szilágyi János György

D. Baatz, Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes. Limesforschungen. 12. kötet. Berlin 1973. Gebr. Mann Verlag. 134 lap, 34 tábla és 48 kép.

A háború utáni nemzedék egyik leggyakorlottabb limeskutatója a most megjelent kötetben a mintaszerűen végzett feltárásainak közreadásával a németországi római

limes egyik fontos szakaszának morfológiai és történeti értékeléséhez nyújt értékes adatokat. A hesselbachi tábor szisztematikus feltárása és a würzbergi tábor próbakutatása nyomán számos, merőben új eredménnyel gazdagodott a kutatás és az ezekből levonható következtetések az aránylag jól ismert Odenwald-limes egyes problémáit és történetét teljesen új megvilágításba helyezik.

Az erdős, nehezen járható Odenwaldot a rómaiak aránylag kevésbé erősítették meg. A néhány, fontosabb ponton épült cohortstábor között kisebb, ún. numerus-táborok biztosították a határt. A hesselbachi tábor az első ilyen, korszerű módszerekkel főbb vonásaiban lényegében teljesen feltárt numerustábor. Az itt megfigyelt alaprajzi, építési sajátosságok és a periodizáció — mint azt a würzbergi eredmények is alátámasztják — lényegében az egész limesszakasz hasonló jellegű táboraira érvényesek. Baatz hesselbachi kutatásait éppen az emeli az átlagos limespublikációk fölé, hogy precíz ásatási megfigyelései révén a numerus alakulatok szervezeti, létszámbeli és elhelyezési viszonyaira — írásos források hiányában — első ízben sikerült exakt adatokat nyernünk. A tábor legénységi barakkjainál megfigyelt alaprajzi sajátosságok azonban túlnőnek a numerus-táborok elhelyezési rendszerén, a szerző a hesselbachi példa alapján a légioistáborok és a segédesapatok általános elhelyezési viszonyaihoz is értékes új adatokat szolgáltat. Kutatásai természetesen elsősorban a numerus-táborokra irányultak. Feldolgozásának központi témája is ez. Gondos és meggyőző számításokkal 130–140 főre helyezi egy numerus létszámát, mely a táboralaprajzból következtetve önálló taktikai egység volt. Az önállóságot elsősorban a hesselbachi tábor principiájának alaprajza bizonyítja. A legénység négy osztagra (centuria?) volt osztva. Az egyes barakkok és contuberniumok alaprajzi és méretbeli differenciáltsága a numerusok hadrendjére és belső szervezeti felépítésére vetnek fényt.

A hesselbachi tábor külső védműveinél 3 építési fázis, a belső épületeknél lényegében két építési periódus és egy kisebb javítás figyelhető meg. A táborfal csak a 3. periódusban épült kőből, míg a belső épületek fából, illetve kőalapozású „Holzfachwerk” technikával épültek. A belső épületek alaprajza az átépítéskor lényegében nem változott, mindössze kisebb, a helyi viszonyokhoz és igényekhez szükséges módosításokat végeztek. A tábor építése a gondosan feldolgozott leletanyag — elsősorban a szépszámú sigillata töredék —, valamint a történeti események figyelembevételével az I. sz. végén, 90 után történhetett, feladása 154–161 között, valószínűleg nem sokkal 154 után. A feladás tervszerűen történt: a belső épületeket lebontották, a védműveket használhatatlanná tették. A tervszerű kiürítés következménye, hogy a feltárás aránylag kevés leletanyagot szolgáltatott. A hesselbachhoz hasonló építési sajátosságokat és periodizációt figyelt meg a szerző a szomszédos würzbergi numerus-táborban végzett hitelesítő ásatása során.

A továbbiakban Baatz az Odenwald-limesszel kapcsolatos egyéb kutatásait adja közre. Közülük pannoniai szempontból is érdekes az a megfigyelése, hogy a limesszakasz őrtornyaiánál, úgy a korai fa, mind a későbbi kő őrtornyoknál semmi nyom nem utal a Traianus oszlop őrtorony ábrázolásain megfigyelhető erkélyre.

A kötet függeléke a táborban talált faszénmaradványok növénytanai meghatározását, a vas- és salakmaradványok, valamint a mangán- és vastartalmú kövek analízisét tartalmazza.

A könyvet, mely nemzetközi viszonylatban is komoly érdeklődésre tarthat számot, igen gazdag illusztrációs anyag egészíti ki, közöttük számos rekonstrukciós rajz is.

Soproni Sándor

I. Huld-Zetsche, Trierer Reliefsigillata, Werkstatt I. Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik. 9. füzet. Bonn 1972. 232. lap 14 ábra, 69 tábla, 1 melléklet.

A szerző a trieri I. (azaz a legkorábbi) műhelyt dolgozza föl könyvében. Bár kétségtelen, hogy Pannonia

vonatkozásában ennek a műhelynek alig van jelentősége, áttanulmányozása, de kivált a szerző kutatási módszerének és e finom módszerrel elért néhány általánosítható következtetésének megismerése feltétlenül hasznosul.

E. Fölzer munkája óta [Die Bilderschüsseln der Ostgallischen Sigillata-Manufakturen. Römische Keramik in Trier I (1913)] L. Gard foglalkozott a témával, de sajnos az ő munkája (1937) kéziratban maradt. A stílusbeli és technikai sajátosságok alapján az I. trieri műhely lehatárolása nem tűnt nehéz feladatnak, annál bonyolultabb volt viszont a műhely belső tagolása, melynél a legaprólékosabb és legalaposabb elemzések is több esetben csak valószínű eredményhez vezettek.

A műhely Trierbe való lokalizálását az a 33 db, 21 különböző dekorációt képviselő formatál töredék biztosítja, melyek 1933–36-ban, a Pacelli Ufer-en végzett ásatás során kerültek elő. A formatál töredékek szétosztáson helyezkedtek el, így az itt feltárt fazekatelepeknek sajnos egy kemencéje sem köthető az I. műhelyhez. A számos múzeumban végzett gyűjtőmunka mintegy 470–490 edényből származó 1050 db töredéket eredményezett. Ezek alapján 317 különböző dekorációt, vagyis formatálát lehetett rekonstruálni. Az eddigi anyag alapján az egy formatálból származó produktumok legnagyobb száma öt. A szerző becslése szerint a formatálak száma eredetileg 450 körül lehetett, vagyis még mintegy 150 dekoráció (formatál és képestál alakjában) hiányzik.

Bizonyos tojás- és díszsorok, levélfrízek, a pecsétek együttes előfordulása, a térfelosztás arányai, valamint az edények méretének változása négy fokozat elkülönítését tette lehetővé. Az A–D fokozat egymásutániságára egyrészt az utal, hogy egyes pecsétek csak a szomszédos fokozatokban vannak meg, másrészt az, hogy a kombinációk alapján összeálló kronológiai sorrendbe úgy illeszkednek a pecsétlők, hogy sérülten való további használatuk minden esetben későbbi csoportban figyelhető meg. (A 228 eddigi pecsétlőből minimum 17 sérült.) A műhely nem Trierben, hanem Sinzigben fejlődött tovább. A fazekasok átvándorlását 93 Sinzigben használt pecsét bizonyítja. Mindaddig úgy tűnik, hogy kész formatálakat nem vittek magukkal. Ch. Fischer (Die Terra-Sigillata-Manufaktur von Sinzig am Rhein, 1969) úgy gondolja, hogy az átvándorlás két lépcsőben történt. Ezt — a koncepció elfogadása mellett — a trieri anyag kapcsán a szerzőnek nem sikerült biztonsággal kimutatni.

A meglévő formatálak technikájának vizsgálata érdekes eredményt hozott. Az A-fokozatban más anyagot és más technikát alkalmaztak, mint a többiben, amiből a szerző azt a következtetést vonta le, hogy az A-fokozatban egy kezdő, de igyekvő fazekascsoport dolgozott. A fokozatok dekorációinak és technikai jellemzőinek alapos elemzése révén a szerzőnek sikerült az átmeneteket és a különböző alcsoportokat is körülhatárolni, az utóbbiakról megjegyezve, hogy azok kronológiailag nem értelmezhetők. A szerző többször is kihangsúlyozza, hogy a meglévő formatálakat még jóval a műhely megszűnte után is használták, ezért külön vizsgálja a formatálak és a produktált edények időrendjét. Az eddig ismertetett kronológiai következtetéseket tehát csak a formatálakra tartja mértékadónak. Elemzése eredményeként a formatálakat fokozatonként több, de nem nagyszámú mester készítette, egyre több pecsétlővel. A pecsétlők meglehetősen egységesek, fölteszi tehát, hogy a legtöbb egy mestertől származik. A formatál-csoportok között 10–20 évnél nagyobb időkülönbség nem lehet.

Már E. Fölzer és F. Oelmann rámutattak a legkorábbi trieri anyag kelet-galliai rokonságára. Ezt a szerző vizsgálatai is megerősítették, finom megfigyelései árnyaltabbá tették. A minták nagy százaléka azonos, illetve rokon a SATVRNINVS/SATTO és a La Madeleine műhelyek mintáival. Általában a következő fontosabb jellegzetességeket lehetett megállapítani: az I. trieri műhely gyengébb színvonalú; bár a mintakincs elég gazdag, az I. műhely két fő specialitása az amphitheatrumi és cirkuszi, valamint az erotikus jelenetek. Itt figyelhető meg, először,

a legfiatalabb fokozatban, az a később általánossá váló dolog, hogy az összeállított képek elvesztik jelentésüket. Mivel fazekasneveket nem ismerünk és pontos mintakincs átvétel sem mutatható ki, a fazekasok eredete bizonytalan, egyes speciális kereskedelmi árut nem képező eszközök alkalmazása a blickweileri műhelyre utal.

Az edényformák tekintetében csaknem teljesen egyezés a műhely. A reliefsigillataik között a Drag. 37 típus mellett csak néhány Drag. 29/37, illetve Drag. 30 van. Különleges, Közép-Gallia felé mutató forma egy relief-peremes tál, melyek egyikén DRAPPVS F fenékbélyeg volt. Ez tette lehetővé, hogy a hasonló bélyegű egyszerű formákat is (zömmel Drag. 33, 18/31, 27) ehhez a műhelyhez kapcsolhassa a szerző. A többi vizsgált fazekasról (VIRTVS, PRIMIGENIVS, CORISVS, BONDVS, LATI-NVS) csak kis valószínűséggel állítható, hogy ebben a műhelyben dolgozott.

A szerző többszörösen bizonyítja, hogy a különböző fokozatok formatál készletét a műhely fennállása alatt, de később is használták. A formatálak vonatkozásában kidolgozott és ott érvényes relatív kronológia tehát a produktumokra alig alkalmazható. A szerző kénytelen kijelenteni, hogy a gyakorlatban a műhelyen belüli fokozatokat figyelmen kívül kell hagyni. E tekintetben a formatálak esetleges sérülései, a szabadon formázott részek (perem, talpgyűrű), a használt anyag minősége és kidolgozása, a kiégetés foka nyújthat csak támpontot. Ezek azonban — mint a szerző ilyen irányú vizsgálatai is mutatják — egy műhely belső időrendjének a produktumokra vonatkozó meghatározására nem nyújtanak elegendő támpontot. A szerző a 470–490 ismert edényből mintegy 40-et tart későbbi gyártmánynak. Ha nem is tudott minden esetben pontos választ adni, mivel igen sok a bizonytalansági tényező, vizsgálódásainak eredménye feltétlenül figyelmet érdemel: a későbbi produktumokra mind jellemző a gyengébb anyagon és a tompa fényű mázban túlmenően az, hogy a perem egyre magasabbá válik és hogy a talpgyűrűk eldurvulnak, nagyobbodnak, keresztmetszetükben egyre inkább megközelítik a hasáb formát. Ezek a változások a II. sz. közepén kezdődnek, de a II. század harmadik negyedéből származó produktumoknál még csak a leletegyüttes nyújthat biztos támpontot, mivel a kivitelezésben még semmilyen vagy csak nagyon minimális különbség van. Az abszolút kronológia kérdésében mégis a későbbi produktumok alapos vizsgálatával tudta szűkebb időhatárok közé szorítani a szerző az I. műhely tevékenységi idejét (a másik érvet a színgi műhely kezdetének 145 tájára való datálása szolgáltatta). Ezek kiszűrésével sikerült megbízhatóan meghatározni a nagyjából 20 éves, 130-tól 150-ig terjedő működési időszakot. A műhely termékeinek elterjedési területe a mai Mainztól a holland tengerpartokig húzódott. A Mainztól délre való (inkább a későbbi trieri műhelyek által) próbálkozások a rhein-zaberni műhely fölfutásával hamarosan megszűntek.

A szerző két rövid exkuzusban foglalkozik a trieri tömeglelettel és a II. műhellyel. A tömeglelet a Pacelli-Uferen került elő az említett ásatás során. A nagy mennyiségű edény- és formatáltöredék arra utal, hogy a mintegy 100 év trieri formatálanyagából a III. század közepén bekövetkezett pusztulásig folyamatosan gyártottak edényeket. A II. trieri műhely mintegy 1000 különböző dekorációja ismert, melyekhez a szintén névtelen mesterek mintegy 225 pecsétlőt használtak föl. A megállapított öt fokozat időbeli elkülönítése itt is igen nehéz a 30 éves, 140–170. közötti működési időben. Ennél a műhelynél is kimutatható a formatálak későbbi használatát.

A kötet a kutatók igen fontos kézikönyve lesz, ami a kitűnő pecsétlőtípus- és dekoráció-katalógusnak is köszönhető. Az öt csoportra osztott pecsétlők ideális, esetenként több helyről összeért képét a katalógus 1:1 arányban adja, pontos leírásokkal, méretükkel, előfordulásukkal, illetve analógiáikkal. A pecsétlőtípusok ennyire pontos leírása és ábrázolása után nem tekinthető hibának, hogy a dekorációk rajzai 1:2 arányban kerültek leközlésre, mivel feladatuknak így is tökéletesen eleget tudnak tenni. A sajnos többségükben hiányos dekorációk ki-

egészítése a jövő kutatás feladata. A dekorációk leírása a fölhasznált pecsétlők és azok elrendezésének ismertetése után közli (ahol lehet) a méreteket, az analógiákat, a töredékek lelőhelyét, őrzési helyét és leltári számát, valamint az irodalmi adatokat. A kötetet több mutató teszi teljessé.

Ingeborg Huld-Zetsche rendkívüli alapossággal, mindenre kiterjedő figyelemmel dolgozta föl a témát. Ki kell emelni példás fegyelmezettségét, precíz mértéktartását, mellyel a biztos, a valószínű és a lehetséges adatokat kezelte. A trieri műhelyek esetében bizonyított, egészen hosszú időre terjedő formatálhasználat, melynek alapos vizsgálata, a különböző időből származó produktumok szétválasztása a jövő régészeti és természettudományi feladata lesz, a többi műhely esetében sem hagyható figyelmen kívül, így ezek fokozott figyelembevétele hazai kutatásunkban is fontos szempont kell legyen.

Visy Zsolt

Unto Salo, Die frühromische Zeit in Finnland. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakaushkirja Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 67. Helsinki 1968. 249 lap, 119 szövegközti kép, 50 tábla.

Unto Salo Finnország korarómai korának monográfiáját készítette el XI fejezetben. Az első pillanatban úgy tűnik, hogy egy pontosan szerkesztett és gondosan dokumentált topográfiai kötetet kapunk kézbe: végig olvasva, de még inkább végigtanulmányozva már az első három fejezet után tapasztalhatjuk, hogy ennél jóval összetettebb műfajjal állunk szemben.

Az I. és II. fejezet (13–89. o.) a leletanyagot regisztrálja. Összesen 49 lelőhely anyagát teszi közzé: az első fejezetben azokat, amelyek kronológiai besorolása biztosan, ill. nagy valószínűséggel a korarómai korra keltezhető; a második fejezetbe azokat a lelőhelyeket kerültek, amelyek kronológiai meghatározása bizonytalan. Az egyes topográfiai egységek tárgyalása a helyszín és a lelőköri körülmények regisztrálásával kezdődik, majd a leletek tárgyakénti ismertetése következik. A tárgyleírást a datálás követi, majd a temetkezéseknél a temetkezési mód és temetkezési szokások analízise következik. Ahol a leletanyag mennyisége lehetővé teszi, a leírást kombinációs táblázattal is szemlélteti a szerző.

A mintaszerűen felépített topográfiai fejezetek után sokoldalú tárgyanalízis következik. A 23 tárgytípust a III. fejezetben (90–180 old.) elemzi a szerző formai, kronológiai és funkcionális szempontból. Megrajzolja finnországi elterjedésüket és a hasonló tárgytípusokat tartalmazó közép-, kelet-, és észak-európai leleteket is bevonja fejtegetéseibe. Vizsgálódásai kiterjednek arra is, hogy az egyes tárgytípusok — illetve azok variánsai — milyen jellegű temetkezésekben, milyen leletegyüttesekben, férfi vagy nő sírokban fordulnak-e elő? A 23 tárgytípus sommázva három csoportra osztható: ékszerekre, fegyverekre és munkaeszközökre, ivó-, illetve tárolóedényekre. Az abszolút kronológiához a fibulák (36 db) szolgáltatják a legbiztosabb alapot. Ezek kombinálva a viszonylag nagyszámban előforduló (70 db) jól tipológizálható karkötőkkel már meghatározzák az ékszer tartalmazó leletek időrendjét. A fibulákon kívül a sokfajta és viszonylag nagyszámú fegyver kapcsolódik legszorosabban a közép-európai leletanyaghoz; a legtöbb típus még Pannónia, illetve a Közép-Duna-medence területén is megtalálható. Rendkívül izgalmas lenne ezeket a formailag teljesen azonos darabokat az anyag kémiai összetétele és a készítés technológiája szempontjából vizsgálat alá venni. Vajon kimutathatók-e központi fegyverműhelyek, s ha igen, mely területre lokalizálhatók? A 60 db kés és a 30 db balta tipológiai osztályozása mintaszerű. A két „munkaeszköz” azért is érdekes számunkra, mert a finnországi korarómai kori leletanyag formailag legsajátosabb a lokális tradíciókat néhány ékszertípuson kívül legjobban megtartó csoportját képezi. Az egyes késtípusokat érdemes lenne funkcionális szempontból külön is vizsgálat alá venni. A fejezet utolsó része „Harzdihtungen” címet viseli. A szerző figyelembe veszi a svéd és

norvég szerzők azon véleményét, miszerint a gyantadarabok faedények (urnák) tömítésére szolgáltak. Erre mutatnak a finnországi leletek is. Nem zárkózik el azonban az elől a vélemény elől sem, miszerint a gyantaleletek egy speciális temetkezési szokás maradványai. Ez utóbbi — W. Holmquist véleménye — egyezik a Közép-Európában az egész római kor alatt előforduló „Urnenharz” értelmezésével. Mivel évszázok e szokás gyökerei a bronzkorig vezethetők vissza, kérdés, van-e valami közös szellemi gyökere ennek a szokásnak, amelynek már csupán ezen jelei kerülnek kezünkbe? Vagy koronként és területenként más és más jelentőséget kell tulajdonítanunk a sírokban talált gyantamaradványoknak?

Finnország korábbi leleteinek nagy része temetkezésekből származik, mint a leletek jellegének összegezéséből megtudjuk a IV. fejezetben. Éppen ezért fontos az V. fejezet (183–197), amelyben a szerző osztályozza a temetkezéseket. A temetkezési formákat és szokásokat figyelembe véve két nagy csoportot különít el. Az I. csoportba azokat a temetkezéseket sorolja, ahol a halottakat a föld felszínére helyezték, a sírokat tehát a felszínen képezték ki. A II. típusú temetkezések lényege abban áll, hogy a sírokat a földbe mélyítették.

Az I. csoporton belül a szerző a–f típusú temetőket különít el. A temetkezési típusok mindenekelőtt a temetkezéseket borító, illetve az egyes temetkezéseket, temetkezési csoportokat elválasztó kőpakolások formájában térnek el egymástól. Közös sajátosságuk hogy hamvasztásos és csontvázas temetkezéseket egyaránt tartalmaznak; a hamvasztásos temetkezések mellékleteit — ékszerek és fegyverek — soha sem égetik meg. Az ékszerek épen kerülnek a sírokba, csupán a fegyvereket törlik el, vagy hajtogatják össze.

Az a. csoportba sorolt temetők nagykiterjedésű, alacsony kőpakolásos halmokból állanak. A kőhalom alatt É–D-i irányú, egymástól kövekkel elválasztott „cellákban” találhatók a temetkezések kettő, vagy annál több. Ez az ún. „Tarandhügel” temetkezési forma.

A b. típusú temetkezések kapcsolódnak az a. típushoz. A különbség csupán az, hogy a kerek formájú halom egyik oldalán zárkóznak fel sorban a „cellák”, s ezek sora Ny–K-i irányú nyújtott formát ad a halomnak.

A c. típusú temetők a kerek vagy majdnem kerek kőhalmokról ismerhetők fel. Talán több mint érdekessége ennek a temetkezési csoportnak, hogy a „kőládába” (lapos kövekkel körülvett sírhelyen) helyezett csontvázas temetkezéseket a hamvasztásos temetkezések legtöbb esetben megbolygatják. Itt talán egy hosszabb temetkezési periódus kimaradásáról, majd a temetkezési halmok újbóli használatba vételéről lehet szó?

A d. típus az a és b típus egy variációja. A kerek halom és a szögletes „cellák” önállóan jelentkeznek; összefüggő egésznek sohasem képeznek.

Az e. típus is külön kőhalomcsoportokból áll, ezek azonban mindig kerek vagy kerekded formájúak.

Az f. temetkezési csoport lényegesen különbözik az előzőektől. A csontvázas és a hamvasztásos temetkezések kőlapokkal elkülönített kamrákban vannak, s a hamvakat gyakran faurnákba helyezik. Jellemző erre a temetkezési csoportra az is, hogy fegyvereket nem helyeznek a sírba.

Az a csoport a rómaikort közvetlen megelőző időben jelenik meg és még a népvándorlás korában is megtalálható. A b. csoporttal együtt különösen a déli partokon fordul elő csoportosan ez a temetkezési forma. A d és e csoportoknál a szerző bronzkori reminiscenciákat tételez fel, míg az f csoport temetkezéseinek párhuzamait Dániában, Ólandban és Gotlandban mutatja ki.

A II. csoportba sorolt temetők kisebb méretűek az I. csoportba tartozóknál. A sírok mélysége átlag 50 cm. A sír fölé emelt halom alacsony, átmérője nemigen haladja meg a 100 cm-t. Az égetésszerű temetkezések között éppúgy megtalálható az urnásír, mint a gödörsíros temetkezés. A mellékletek égetés után kerültek a sírba, s közöttük igen sok a fegyver. A női sírok érdekessége, hogy körülöttük sötét kerek foltok jelentkeznek. — A csontvázas sírok É-i tájolásúak, s a koponya alatt gyakran kőlapot helyeztek el. A melléklet ezekben a sírokban igen kevés. A temetkezési formát az ún. „Flachgräberfeld”-ekkel kapcsolja

össze a szerző, míg a hamvasztásos temetkezésekben bronzkori tradíciókat lát.

A következő fejezetek — VI–X. — az eddig elmondottak magasabb szintű összefoglalását nyújtják (198–227 old). Anélkül, hogy egy pillanatra is szem elől tévesztenénk a finnországi leletanyagot, bekapcsol bennünket a szerző Észak- és Északnyugat-, valamint Közép-Európa korábbi korába, letapogatja a hasonlóságokat és felhívja a figyelmet a különbségekre. Ezekből a megállapításokból és összegezésekből rakja össze Finnország korábbi korának régészeti képét, s ebből rekonstruálja az itt élt nép társadalmi viszonyait, gazdasági helyzetét, minden esetben gondosan mérlegelve a régészeti anyag és régészeti megfigyelések tudományos bizonyító erejét.

A XI. fejezetben valóban a végső kérdéseket („Letzte Fragen”) teszi fel a szerző: vajon a helyi lakosság változásának és fejlődésének eredményét tanulmányoztuk a régészeti leletekben vagy az immigráció okozta a fejlődést és változást Finnországban. A szerző fontos tényezőként értékeli az őslakosság továbbélését és fejlődését, de nem veti el az immigráció lehetőségét és jelentőségét sem. Elképzelését élénken példázza a 119. rajz, amelyen az immigrációs lehetőségeket érzékelteti, illetve a Finnországot ért külső hatások irányvonalait mutatja be.

A monográfia értékét a kitűnő képanyag és a szövegközi szokatlanul gazdag térképanyag teszi szemléletessé. Külön említést érdemelnek a kiváló ásatási feltételek, amelyek jól dokumentálják a helyszínt s a rendkívül érdekes és komplikált temetkezési formákat. A kötet előnye közé számít még a részletes bibliográfia, amely a téma további tanulmányozásához és az összefüggések kereséséhez szolgáltató alapot.

Salamon Ágnes

Reallexikon der Germanischen Altertumskunde.

Begründet von Johannes Hoops. Zweite völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Kijadák: Heinrich Beck, Saarbrücken, Herbert Jankuhn, Göttingen, Hans Kuhn, Kurt Ranke, Göttingen, Reinhardt Wenskus, Göttingen. Band 1. Lieferung 1–2. Walter de Gruyter.

Amennyire az Aachen-től Amöneburg-ig terjedő, eddig kiadott 256 lapból megállapítható, ez az új, nagyszabású vállalkozás elődjétől csupán a lexikon címét és néhány magától értetődő fejejmét vette át — az utóbbiakhoz is új szerzők, új címszavakat írtak. Változatlan régi címszóval eddig csak kivételesen találkoztunk (pl. R. Much, Alba), mi több, magukra a régi címszavakra is csak elvétve hivatkoznak a hasonló új címszavak szerzői. Nyilvánvaló tehát, hogy teljesen új, gyökeréig megfiatalított és átalakított művel állunk szemben.

Az eddig megjelent részek történeti címszavait R. Wenskus, a nyelvészetieket H. Kuhn, míg a források néprajzi és mitológiai értelmezését K. Ranke írta. Az állandó címszó szerzők között említhetjük T. Capelle, G. Haseloff, H. Hinz, H. Jankuhn, K. J. Narr és J. Werner nevét (német régészeti és művészeti címszavak), valamint M. Müller-Wille-t (telepásatás, falukutatás, földművelés). Az angolszász vonatkozású címszavakat (angolul) D. Wilson, a dánokat O. Klindt-Jensen, a svédek W. Holmquist írja, illetve H. Arbman írta.

A magyar régészethez szorosabban kapcsolódó címszó eddig kevés látott napvilágot. Az Ackerbau címszóhoz tartozó térkép, J. G. D. Clark 1965-ben közzétett adatai nyomán ábrázolja a földművelés európai elterjedését. A C–14 adatokra történt hivatkozás ellenére is nyilvánvaló azonban, hogy a Starčevo–Körös-komplexum teljes történelmi időszakkal korábban fellép, mint a vele szinkronizált cseh és német vonaldiszes kerámika. Közös jelzésük a földművelés elterjedése 4000–5200 között) tehát nyilván megtevésztő.

Csak irigyelhetjük az Acker- und Flurformen címszóban összefoglalt pompás eredményeket. Részben légi-felvételek kiértékelései, részben azonban ásatási megfigyelésekre támaszkodnak.

R. Wenskus kitűnő Adel címszavából értesülünk arról, hogy a pannóniai longobard régészetet a Várpalota címszó fogja összefoglalni, ami körülbelül úgy fest, mintha a frank régészetet „Selzen” címszó alatt jelen sorok írója foglalná össze. Az Aetius címszóban az eddigi kutatás számára meglepően új dátummal ismerkedhetünk meg, W. Dahlheim szerint Aetius 426-ban engedné át a hunoknak Savia tartományt (?).

Nemcsak történeti, hanem régészeti szemszögből is izgalmas R. Wenskus Alanen címszava, mindenekelőtt az a megállapítása, hogy a Respendial és Goar vezette nyugati alán csoport ősei már a 3. század folyamán leszakadtak az alánság tömbjéről és a Duna-vidékre költöztek. — Az már eddig is valószínűnek látszott, hogy Respendial és Goar alánjai a Kárpát-medencében csatlakoztak a 406 előtt nyugatra vonuló vandálokhoz, a IV. századdal foglalkozó archaeológiánk és történeti irodalmunk azonban eddig nem számolt tényleges korábbi jelenlétükkel. Talán nem járunk messze a valóságtól, ha az arcaragantes-szel hozzuk kapcsolatba ezt a korai alán csoportot, régészeti nyomaikat pedig a bizonyos mértékig germán szimbíózisra utaló porosháti csoportban keressük. — Wenskus a hunoknál kifejezetten alán hatásnak tartja a koponyatorzítást, a hunkor régészetében pedig a fémtükrök és a kardszíjdiszító gombok elterjedését.

Ugyanott az alán régészetet J. Ozols foglalja össze. Mindenki számára elérhető, nemzetközi rangú kiadványban magyarázza az antropológusoknak azt a régészek előtt régóta közismert tényt, hogy a mesterséges koponyatorzítás Európában alán eredetű. Az 1. században terjed el az alánság körében, a 3. századra pedig általánossá (70–80%-ossá) válik. Nyugati elterjedése mögött tehát elsősorban és mindenekelőtt alánokat vagy alán hatást kell látnunk. — Egyébként Ozols lényegében csak az 1–3. századi dél-országi régészetről ír, mivel — szerinte — a 4. századtól kezdve nem lehet többé el-

dönteni, mi alán, hun (vagy keleti germán). — A magunk részéről jelentős ellentmondást látunk a Wenskus által nagyszabásúan felvázolt 4–5. századi nyugat- és közép-európai alán történet nagyonis konkrét adatai, másrészt a korszakkal foglalkozó európai régészet „bizonytalansága” között. E bizonytalanság oka egy nagyonis konkrét biztonság. A történetileg (településterület, a megtelepülés időpontja) és régészetileg (polichrom fémművesség, aranyflitteres fátýol orientális divatként, torzított koponya stb.) alán hagyatékként sejthető leleteket, a század eleji hagyományt követve, ma is általában „ostgermanisch”-nak határozzák meg. Kiváló példa erre ugyanott az Airan címszó, amely nyugati gótokhoz köti a leletet, ott, ahol a nyugati gótok sosem laktak — mégpedig a francia kutatás határozott alán véleményével szemben!

A továbbiakból kiemelkedik H. Steuer nagyszabású Alamannen címszava (137–163 lap) — 800 temető és 50 000 sír modern régészeti és történeti összefoglalása.

B. Arrhenius Almandinen címszavában természetesen megfelelő helyet kapott a szilágysomlyói kincs is. Amennyire helyeseljük, hogy a kincset lassan kétszáz éves tradicionális (sőt régies: Szilágy-Somlyó) néven tárgyalja, annyira sajnáljuk, hogy lelőhelyeként Ungarn-t tünteti fel. A kincs valójában Erdélyben (Siebenbürgen, Transsilvania) került elő — e tény egyszerű leszögezése egyszer s mindenkorra elejét veheti az elnevezése körüli tudományon kívüli vitáknak.

Magam továbbra is kételkedem Nagy Theoderich „igazi” Amal származásában (másként R. Wenskus, Amaler). Tudatos legitim „őskeresésére” éppen az utal, hogy *leszármazottait* Amal nevekkal ruházza fel.

Mint a fentiekben látható, valóban nagy érdeklődéssel várhatjuk a további füzeteket. A gondos és ízléses, gazdagon és jól illusztrált kiadvány egyetlen gyengéje a színes táblák minősége. — Úgy látszik, ezekkel még a nagyhírű kiadó is nehezen boldogul.

Bóna István

